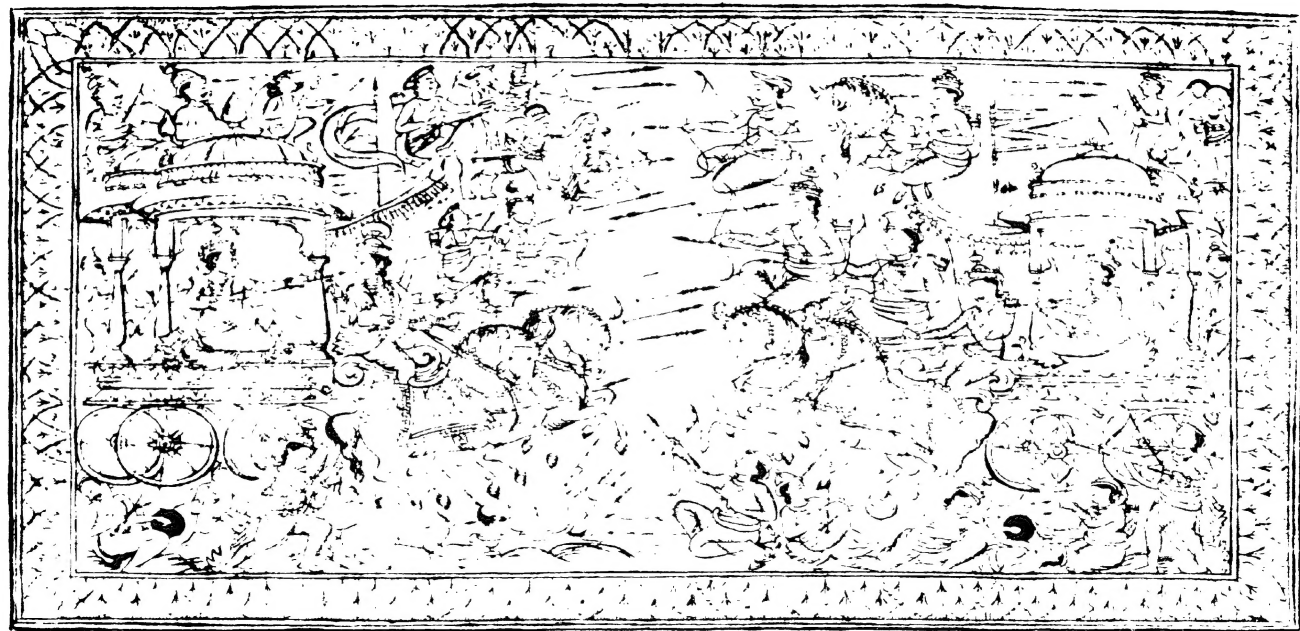

नयभाषाविद्वनि सद्धित गीता प्रारंभः

श्री गणेशाय नमः ॥ आत्मतत्त्वं स्वप्नां सुविचार्य पुनः पुनः ॥ कुर्वेहं भाषया व्याख्या रगिभायाः कृष्णतुष्टये ॥ १ ॥ येषां संस्कृतभाषाया मभ्यासो नास्वपि वाच्यः ॥ छंदो बद्धेषु ग्रंथेषु भाषया रचितं ध्यायि ॥ २ ॥ तेषां गीतार्थं बोधाय भाषया नानि विस्तृतः ॥ स्पष्टार्थः स्फुरत् बोधश्च दीपोयं क्रियते मया ॥ ३ ॥ शास्त्रिणा रघुनाथेन रमचंद्रात्मजेनैव ॥ अनेन गीतार्थं देवो भगवान् र्थापतिः स्वराट् ॥ ४ ॥ अखंडं सच्चिदानंदं परिच्छेद विवर्जितं ॥ श्रीकृष्णख्यं परधाम तदहं प्राप्नुयामि ति ॥ ५ ॥ भगवच्छान्मेवात्र विपदां भंजनं स्मृतं ॥ शत्रूणां नाशनंैवैव नाम्यदस्मि विवर्जितं ॥ ६ ॥ तथा सुदाहरत्येतत् भयकं हृदय नाशनः ॥ अतः श्विनस्य संज्ञान्ये प्रयासो यं मया कृतः ॥ ७ ॥ अत्र न्यूनोधिको वार्थो विरुद्धोवा भवेद्यदि ॥ संशोध्यः पंडितैरेव महं प्रांजलि रर्थये ॥ ८ ॥ मीमांसा न्याय पंचास्य राधवाचार्ये सूत्रिणां ॥ त्रायस्येषा कृतिर्भूषा द्रघुनाथस्य सत्सुदे ॥ ९ ॥ आत्मा स्वभावं कुरुत सच्चिदानंदरूप आधिदेव काल वस्तुं चैते परिच्छेद न्यहीं कुरुत रहित अद्वितीय आणि असंग स्वरूप अस्मा असता ही अघटित घटना करणारी जी परमात्म शक्ति रूप माया तिचे योगाने ईश्वर देव तिर्यक् आणि मनुष्य एतद्रूप अनंत जीवांने स्वरूपाने भेदाप्रतपावून उपास्योपासक भावाप्रतही पावून याप्रपंचांत नटते ॥ यामवे नटण्यास मायान् कारण आहे ॥ तीमाया भव किंवा अमृत यांतून कोणत्याही स्वरूपाने वर्णन करण्यास शक्य नाही अर्थात् जरी तो अनिर्वचनीय आहे आणि इद्रियांस गोचर नाही तथापि जशी वन्ही वरील दाहस्फोटांस उत्पन्न करणारी शक्ति वन्हीपेक्षां पृथक् प्रत्यक्ष दिसत नसतां दाहस्फोटादि क जीकार्ये होतात त्यावरून ती होणे असें अनुमान होते ॥ याप्रमाणे ज्याची रचना कशी होते असें मनांत येण्यास दुर्घट आहे असें जे जग रूप कार्य प्रत्यक्ष दिसते त्यावरून यामें उत्पन्न करणारी अर्थात् मूल कारण भूत ब्रह्माची शक्ति आहे असें अनुमान होते ॥ यावरून ही माया सिद्ध होते ॥ परंतु तिचे स्वरूप पाहिले असतां परब्रह्म स्वरूपाने निराखे नाही ॥ परब्रह्माचेच मनेने ही आहे भासते ॥ अशा व्यवहारास योग्य होते ॥ यामाया शक्तीने जीव आणि ईश्वर यांस

निर विराळे भास विलें आहे ॥ तें असें - ही माया सत्व रज तमो गुणांनीं युक्त अशी त्रिगुणात्मक एकच आहे ॥ तथापि माया आणि अविद्या या भेदानें दोन प्रकारची आहे ॥ विशुद्ध सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेला सत्वगुण त्याचे प्राधान्यानें तीस माया म्हणतात ॥ आणि मलिन सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेला सत्वगुण त्याचे प्राधान्यानें तीस अविद्या म्हणतात ॥ अविद्ये सच अज्ञान असें म्हणतात ॥ मायेचे ठायीं झालेला जो सच्चिदानंदरूप परब्रह्माचा प्रतिबिंब त्यास ईश्वर असें म्हणतात आणि अविद्येचे ठायीं झालेला जो परब्रह्माचा प्रतिबिंब त्यास जीव असें म्हणतात ॥ येथें बिंबप्रतिबिंब भाव जसा दर्पणांत मुरवाचा प्रतिबिंब होतो त्याप्रमाणें समजून घ्या ॥ माया रूप उपाधीचे संबंधानें मायेवरील जे जगत्कर्तृत्वादिक धर्म त्यांचें परब्रह्माचे ठायीं भासणें आणि परब्रह्माचे सत्तेचें मायेवर भासणें ॥ तसेंच अविद्या किंवा तिचें कार्य जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक जीवाचे उपाधी त्यांवरील जे काम-संकल्प-कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म त्यांचें परमात्म्याचे ठायीं भासणें ॥ आणि परमात्म सत्तेचें आहे-भासणें-असें अविद्या अतृकरण इत्यादिकांवर सत्तादिकांचें भासणें-असा बिंबप्रतिबिंब भाव येथें समजावा ॥ माया प्रतिबिंब जो ईश्वर तो आपले उपाधिमुक्त मायेस आपले स्वाधीन ठेवितो ॥ मायेचे स्वाधीन आपण होत नाही-म्हणजे मायेनें केलेले जें-आपले स्वरूपाचे आवरण तेणे करून युक्त न होतां तो सर्वज्ञ-सर्व जगाचा कर्ता-निर्यंता असाराहिला आहे ॥ अविद्या प्रतिबिंब जो जीव तो अविद्येचे स्वाधीन झाला आहे-म्हणजे अविद्येचे आवरणासुळे आपले सच्चिदानंद-अहंय आणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञानानें युक्त झाला आहे ॥ यास्तव तो अल्पज्ञ-परिच्छिन्न कर्ता-भोक्ता-संसाक्षी-सुखी-दुखी असा झाला आहे आणि सत्वगुणांचे मालिन्याचे तारतम्यानें म्हणजे अधिक न्यूनपणानें तारतम्याप्रत पावलेली जी अविद्या तद्रूप उपाधीचे योगानें देवमनुष्यतिर्यगादि भेदानें प्रतिशरीरांत भिन्न भिन्न झाला आहे ॥ अशी जी जीवेश्वराची प्रक्रिया आहे ही विषयी-जीव आणि ईश यांप्रत आभासें करून करते आणि आपण माया आणि अविद्या होते-अशा अर्थाची श्रुतिप्रमाण आहे ॥

तो परमेश्वर जीवाने केलेले उभाशुभ कर्मांचे जें स्वरुप दुःखानुभव रूपकल तें जीवास प्राप्त होण्या साठीं आका-
 शादिक पंचभूतें आणि त्यांचीं जी देहेंद्रियादिक कार्यें यांची उत्पत्ति करून या मूर्द्याने आपले मद्रूपानें किंवा-
 आपला जो अंश जीव त्याचे स्वरूपानें प्रवेश करतो ॥ जीव तर मायेनें केलेले आवरणा मुळे आपले सच्चिदानंद अ-
 ह्य आणि असंग अशा स्वरूपाचे विस्मृतीनें अविद्या आणि निर्वेकार्ये जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक त्याचे ठायीं
 तादात्म्याच्या अभिमानानें त्यांवराल कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म आपणावर मानून उभाशुभ कर्मांनुष्ठान करू-
 न त्याचे कलौष भोगासाठीं कर्मानुसार देव मनुष्य तिर्यगादिक योनींचे ठायीं जन्मान यावें मरण पायावें अ-
 शा संसारचक्राच्या प्रवाहांत पडून स्वरुप दुःखानुभव रूपकलें भोगितो ॥ याप्रमाणें संसारचक्रांत भ्रम-
 ण करीत असतो त्यास कर्थांदी विभ्रान्ति प्राप्त होत नाही ॥ ह्या संसार जो जीवास आकाशाह हा वास्तविक न-
 व्हून जसा जीव जागृतवस्थेंतील आपले मनुष्यादिक स्वरूपाचे अज्ञानामुळे पाहिलेले ऐकिलेले जेपदा-
 र्थ त्याविषयीचे मनाद्वारा जें संस्कार त्याचे योगानें मीडंड गुजा गज अश्व रघर झालों असे अनेक प्रकार-
 चे प्रसिद्ध स्वप्न पाहतो त्याप्रमाणेंच आपले सच्चिदानंद अह्य आणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञानामुळे-
 मीडत्यन्न झालों। माशा जनक। हीमाक्षीमाता। हे मासे गृहक्षेत्रादिक। ही माझी स्त्री। हे मासे पुत्रादिक। हे मासे कु-
 ल। हे मासे वात्र। हे मासे मित्र। हे मासे धन। ही माझी विद्या। हे मासे सहवृ। हे मासे बांधव। असे स्वप्न अविद्या-
 रूपनिर्देत पाहतो-आणि संसारचक्रांत भ्रमतो ॥ या सर्व अनर्थीस मूळ अविद्याच आहे-जीमस्वरूपाचें अ-
 ज्ञान असें म्हणतात ॥ प्रसिद्ध स्वप्नाची निवृत्ति जशी जागृत होऊन आपले मनुष्यादिक स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानाशि-
 वाय होत नाही तशी या अविद्या रूपनिर्देत जीवास जो संसार भ्रमण रूप स्वप्न झाला आहे त्याची निवृत्ति आपले-
 जें वास्तविक सच्चिदानंद अह्य आणि असंग असें स्वरूप त्याचे बोधाशिवाय होत नाही वास्तव परमेश्वराचे उद्दे-

ज्ञानें केलेलें जें स्व कर्मीनुष्ठान तेणें करून चित्त शुद्धि होऊन तद्वारा आत्मस्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानाविषयीं दृष्टी होऊन गुरुसंशरण होऊन गुरुपासून महावाक्याच्या उपदेशांकरून ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कार झाल्यानंतर अविशेषी निवृत्ति होऊन आपलें जें सच्चिदानंद अद्वय आणि असंगअसंस्वरूप तेणें करून स्थिती होणें - असा जो धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्विधपुरुषार्थी मध्यं मुख्य मोक्षरूपपुरुषार्थ - त्याची प्राप्ति होऊन जीवानें कृतकृत्यत्वाव्यासाधीं कर्म उपासना आणि ज्ञान एतद्वय सर्व क्रिकोंड वेद प्रवृत्त झाले आहेत ॥ त्यांत कर्मकांडांत जीं कर्मे सांगितलीं आहेत त्यांचें परमेश्वराचे उद्देशानें अनुष्ठान करून चित्त शुद्ध झालें म्हणजे परमेश्वराचे प्रसादानें या लोकचें आणि स्वर्गादिक लोकचें जें विषय स्वरूप ते सर्व नाशयेंत आहे व आत्मस्वरूप स्वरूपचिंतन आहे आणि तें सच्चिदानंदरूप आहे ॥ त्यासच मोक्षस्वरूप म्हणतात ॥ असा नित्यानित्य वस्तुविवेक उत्पन्न होऊन या लोकांतील आणि ब्रह्मलोकापर्यंत जें स्वर्गादिक लोक त्यांतील स्वरूपाचे भोगाविषयीं विराग म्हणजे वैराग्य उत्पन्न होतें ॥ नंतर दामदमादिक जीं साधनं तीं उत्पन्न होऊन सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूप जो स्वात्मा त्याचें आरंभ म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान ज्ञातं अर्थाद्वय उत्पन्न होतें ॥ त्या दृष्टेसच विविदिता असें म्हणतात ॥ ती उत्पन्न झाल्यावर ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञान होण्यासाठीं वेदवेदांत वेत्ता जो गुरु त्यासंशरण जाऊन गुरुपासून वेदांत श्रवण करावें ॥ वेदांताच्या आदि मध्यांताचा चांगला विचार केला म्हणजे सर्व वेदांताचें अद्वितीय आणि सच्चिदानंदसंग ब्रह्मस्वरूप जो आत्मा त्याचें प्रतिपादन करणें याविषयीं च मुख्य तात्पर्य आहे असा जो निश्चय त्यास उत्पन्न करणारा - जी मनाची विचाररूप क्रिया तीस वेदांत श्रवण म्हणतात ॥ अशा प्रकारचें गुरुपासून श्रवण झालें म्हणजे कर्मकांडांत शरवाभेदानें किंवा काम्यफल भेदानें नसा कर्मस्वरूपाचा भेद सांगितला आहे - तो असा - होच - अकृता रवीयांनीं करावें ॥ आध्ययं यजुः शार्गायांनीं करावें ॥ ओं ह्याच सामवेदीयांनीं करावें ॥ असा कर्मभेद शाखाभे

दाने आहे॥ पुत्रका मां नी पुत्रेष्टी करावी॥ वृष्टीची इच्छा जोस आहे त्याणीं कारागिनामक इष्टी करावी॥ त्यास इंद्रियांची
 इच्छा आहे त्याणीं दधिरूप ब्रह्म्यानें अग्नि होत होम करावा॥ असा फलभेदानें कर्मभेद आहे॥ याप्रमाणें वेदान्त प्रतिपा
 द्य वस्तुचा भेद नाही ॥ सर्व वेदांताचें तात्पर्य एकच अद्वितीय ब्रह्मात्मतत्त्व प्रतिपादन करण्याचें आहे असा सांगि
 तलेले वेदांत श्रवणाने निश्चय होतो ॥ हे श्रवण जीव प्रधान म्हणजे प्रकृति आणि ब्रह्म यांतून कोणतें कोणत्या वाक्य
 चें प्रतिपाद्य आहे असा संशय होण्याजोगीं जीं वेदांतोतील वाक्यें नीविचारंत घेऊन त्याविषयीं संशय दुर्बपस-
 आणि मिहांत हीं दाम्यवृत्त त्यामां नी ब्रह्मसूत्रांचे प्रथमाध्यायान्त सविस्तर निरूपितें आहे॥ याप्रथमाध्यायान्त समन्वया
 ध्याय असें म्हणतात ॥ सांगितलेले प्रकारचे वेदांत श्रवणाने अद्वितीयासंग साच्चिदानंद परब्रह्म स्वरूप आत्मत-
 त्वच सर्व वेदांत प्रतिपाद्य आहे असा सर्ग निश्चय झाल्या तरी मी कर्ता भोक्ता संसारी म्हणवी दुरव्या अशा कर्तृ
 त्व भोक्तृ त्यादिक धर्मांनीं युक्त भसें आत्मस्वरूप प्रतीतीस येतें ॥ तें आत्मस्वरूप अकृते अभोक्त असंग अ-
 द्वितीय असें कसें होईल अशी त्या श्रवणकलेले अर्थावर असंभावना होते ॥ यामुळे श्रवणापासून झालेल्या जो
 अद्वितीय ब्रह्मात्म बोध तो दृढ होत नाही ॥ यास्तव श्रुतार्थावर्गाला असंभावना दूर होऊन त्याविषयींचा निश्चय
 दृढ होण्यासाठीं त्याचें मनन करावें असा वेदांतांत श्रवणानंतर मननचा उपदेश केला आहे ॥ मनन म्हणजे श्रुतार्थांचें
 पुन्हां हीं करून अनुचिंतन करणें ॥ तें केलें म्हणजे पूर्वीक असंभावना निवृत्त होते ॥ ती अर्था- नर्गिमी क-
 र्ता भोक्ता असे कर्तृत्व भोक्तृ त्यादिक धर्म आत्म्यावर प्रतीतीस येतात तथापि ते वास्तविक आत्म्यावर नाही
 त ॥ कर्ता भोक्ता हे आत्म्याचें वास्तविक स्वरूप नाही ॥ कर्तृत्व भोक्तृ त्यादिक मनाचें दलिरूप धर्म आहेत असें
 श्रुतीत सांगितलें आहे आणि ते मनाचे हे भासतात ॥ मनुष्याच्या मनाचा लय झाला म्हणजे हे प्रती-
 तीस येत नाहीत ॥ आत्मस्वरूप तर सर्व अवस्थेंत प्रतीतीस येतें ॥ यास्तव अनेक कामुके जीव्यास जो मनाचे

यीं तादात्म्य भ्रम झाला आहे त्यामुळे मन बुद्धि इत्यादिकां वरील जे कर्तृत्वादिक धर्म ते तो आपले ठायीं मानतो आणि मी कर्ता भोक्ता असा व्यवहार करतो ॥ जसा तम गोहाचा गोळा आणि वस्त्रि यांचे अभेद ज्ञानें लोहच जाळतें असा दग्ध्त्व व्यवहार गोहावर होतो किंवा जगावर गंधनमनां द्वा गंधयुक्त जे वृथिवीचे अवयव त्यांचे संबंधानें जलावर-हेंस्त गंधि-आहे-असा व्यवहार होतो तसाच हावरचा व्यवहार होतो ॥ विवेक करून मी मन बुद्धि इत्यादिकां पक्षांभिन्न आहे असें ज्ञान झालें म्हणजे आपलें स्वरूप कर्तृ भोक्तृ नाहीं ॥ अकर्तृ अभोक्तृ आणि सच्चिदानंदसंग ब्रह्मरूपच आहे असा दृढनिश्चय होऊन पूर्वाक्त असं भावना नाहींगी होते ॥ या प्रकारचे मनन व्यासांनीं ब्रह्मसूत्रांतील द्वितीयाध्यायांत सविस्तर निरूपिलें आहे ॥ या अध्यायास अविरोधाध्याय असें म्हणतात ॥ या प्रकारचे मननानें श्रवण केलेल्या अहितीयब्रह्म तत्वाविषयींची असंभावना जरी निवृत्त झाली तरी कोठ्यावधि जन्माचे ठायीं झालेली जी मनदेहादिकां वरील मी मनुष्य गोर ब्राम्हण मी कर्ता भोक्ता इत्यादिक विपरीत भावनात्मक बुद्धि तिचे दृढ अभ्यासाचे संस्कारांमुळे देह मन इत्यादिकां वरील आत्मत्व बुद्धि आणि आत्म्या वरील कर्तृत्वादि विषयींची बुद्धि निवृत्त होत नाही ॥ ती पुनः पुनः प्राक्तन संस्कारांनं उत्पन्न होते यास्तव ती विपरीत बुद्धि न होण्यासाठीं मननानंतर निदिध्यासन करावें असावेदांतांत उपदेश केला आहे ॥ ध्येयाकार जी अंतःकरण वृत्ति तीमध्ये अन्यविषयाकार वृत्तींचा समावेश होतो जो परमात्मा कार वृत्तींचा निरंतर प्रवाह त्यास निदिध्यासन म्हणावें ॥ यासच ध्यान असें म्हणतात ॥ हे निदिध्यासन चित्तशुद्धि होऊन मनाची एकाग्रता झाल्याशिवाय होत नाही ॥ यास्तव कर्में करून चित्तशुद्धि झाल्यावर सगुण परमेश्वराचे ध्यान करण्या विषयीं उपदेश केला आहे ॥ त्या ध्यानासच उपासना असें म्हणतात ॥ त्या सगुण परमेश्वराचे उपासनेनें परमेश्वररूप ध्येय वस्तु कडे मनाची एकाग्रता करण्याचा अभ्यास झाला म्हणजे ध्यानरूप जें निदिध्यासन तें साध्य होतें ॥ तें निदिध्यासन सांगितलेले श्रवण आणि मनन ज्या-

नीकिले नाही त्यांस उपनिषदांत ज्या सगुण ब्रह्माच्या उपासना सांगितल्या आहेत त्यांचे अभ्यासाने प्राप्त होतें ॥ ज्यांनीं
 सगुण ब्रह्मोपासन केले नाही त्यांस श्रवण मनना नंतर केलेल्या ब्रह्माभ्यासाने प्राप्त होतें ॥ ज्या अद्वितीय सच्चिदानं
 दासंग ब्रह्मात्मतत्वाचे गुरुपास्तुत श्रवण केले आहे त्यांचे परस्पर एकमेकांस वादकथारूप संवादाने कथनकरणे आ
 णि त्यांचेच निरंतर चिंतन करणे - किंवा त्यात त्याचा दुसऱ्यास उपदेश करणे आणि आत्मतत्वाविषय दुसरे विषया-
 चे मनांत चिंतन करणे - किंवा त्याविषयचे शब्द न घालणे आणि निरंतर आत्मतत्वाविषयीचेच चिंतन करणे -
 किंवा शब्द बोलणे - यास ब्रह्माभ्यास असे म्हणतात ॥ हे निदिध्यासन व्यासानी ब्रह्मसूत्रांचे तृतीयाध्यायांत स-
 विस्तर निरूपित केले आहे ॥ अशा प्रकारच्या निदिध्यासनाने देहादिकां वर्गील जी आत्मत्व बुद्धि रूपविपरीतभाव
 ना तिची निवृत्ति झाल्या नंतर गुरुप्रदिष्ट माहावाक्यापास्तुत सच्चिदानंद अद्वितीय आणि असंग जें ब्रह्म ते मी
 च आहे असा अनुभवात्मक साक्षात्कार होऊन त्याने योगाने सर्व अनर्थास मूळकारण जी अविद्या तिची निवृत्ति
 झाल्या नंतर आपले सच्चिदानंद आत्मक असंग ब्रह्मस्वरूपाने स्थिति रूप मोक्ष जीवास प्राप्त होऊन तो कृतक-
 न्य होतो ॥ हाच मुख्यार्थ सर्व वेदांतांत सांगितला आहे ॥ त्यांचेच सविस्तर प्रतिपादन वेद व्यासानी ब्रह्मसूत्रांत चा-
 र अध्यायांनी केले आहे ॥ हा अर्थ सर्व वेदांतानी उत्तम विचार रूप जी मीमांसा तीणे करून साध्य आहे ॥ परंतु
 ज्यांस मीमांसा समजण्यास साधनभूत जी तर्क सांगत्य आणि योग इत्यादि शास्त्रे त्यांचे अध्ययन नाही त्यांस
 तो समजणे दुर्घट आहे आणि जे मंदमति आहेत त्यांमही समजणे दुर्घट आहे ॥ यामुळे त्यांस तत्वज्ञान होऊन म-
 क्ष होणार नाही ॥ यास्तव वेद व्यासांनी महाभारतांत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवाद रूप जें अष्टादशाध्या-
 यात्मक गीता शास्त्र त्यांत कलभरी तीने अर्जुनाने प्रश्न करण आणि भगवंतानी त्यांचे उत्तर सांगिते अशा प्र-
 काराने तो अर्थ सर्व निरूपिला आहे ॥ या गीता शास्त्रांत त्रिकांड वेद प्रतिपाद्य जीं कर्म उपासन आणि ज्ञान ही

तीनही यथार्थ समजावीं यासाठी तीं प्रथमाध्यायापासून साहाअध्यायापर्यंत कर्म। साहाअध्यायापासून बा
 रा अध्यायापर्यंत भगवद्भक्तिरूप उपासना। आणि बागव्या अध्यायापासून अठरा अध्यायांपर्यंत ज्ञान-अर्थां
 प्रश्नोत्तररूपाने भगवंतांचे बोलण्यांत त्यांचीं निरनिगळीं स्वरूपे-आणि त्यांचीं निरनिगळीं साधने-आणि-
 त्यांचीं निरनिगळीं कळे सांगून निरूपिणी आदित ॥ कर्म आणि ज्ञान यांचा भुञ्ज्य म्हणजे अनुष्ठान ते एक काली
 संभवत नाही यास्तव प्रथमचे आणि शेवटचे अध्याय षट्कांत त्यांचे निरूपण केले आहे ॥ भगवद्भक्तीचे कर्म
 काली आणि ज्ञान काली अनुष्ठान संभवते यास्तव दोहोंच्या मध्यम षट्कांत तिचे निरूपण केले आहे ॥ ती भग
 वद्भक्ति कर्म मिश्र ज्ञान मिश्र आणि शुद्ध अर्वातीन प्रकारची आहे ॥ त्यांत प्रथम षट्कांत कर्म आणि कर्म त्याग
 यांच्या निरूपणाने महावाक्यातील त्वंपदाचा शुद्धात्मरूप अर्थ निरूपिला आहे ॥ आणि त्याची उपपत्ति ही सां
 गितली आहे ॥ द्वितीय षट्कांत भगवद्भक्तीचे निरूपणाने तत्पदार्थ जो परमानंद भगवान् त्याचे स्वरूपाचे निरू
 पण केले आहे ॥ तिसरे षट्कांत त्वंपदार्थ आणि तत्पदार्थ यांचे ऐक्यरूप महावाक्याची ते निरूपण केले आहे ॥
 या प्रमाणे तीन षट्कांचा परस्पर संबंध आहे ॥ प्रत्येक अध्यायाचा संबंध तेथे तेथे सांगून या प्रमाणे त्रिकांड वेदाचा
 सर्वार्थ यांत सांगितला आहे ॥ यास्तव हे गीताशास्त्र सर्व उपनिषदात्मकच आहे-आणि उपनिषदा प्रमाणेच सा
 क्षात्परमेस्वर जो कृष्ण त्याचे मुखोद्गून निघाले आहे ॥ यास प्रमाण ॥ गीता सुगीता कर्तव्या किमन्ये वाच्यस्मिरे
 ॥ या स्वयंपश्य नाभस्य मुख पश्चाद्दिनिः सृता ॥ असें पुराणवाक्य आहे ॥ या गीताशास्त्राचे पठनाचे फल-अध्यव्यतेच
 यदमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाह मिष्टः स्या मिनिमे मतिः-एणेकरून अठराव्या अध्यायांत-परमेस्वरा
 नेच सांगितले आहे ॥ या गीताशास्त्राचे पठन करण्याचा पुष्कळ संप्रदाय सर्व देशांत चालला आहे-परंतु गीताशास्त्रांत जो
 सर्व उपनिषदांतील रहस्यार्थ सांगितला आहे-त्याचे जर यथार्थ ज्ञान नाही तर गीताशास्त्राचे मुख्यप्रयोजन जे जी

वास आत्मतत्त्वज्ञान होऊन मुक्त होणें तें - केवळ पठनानें होणार नाही म्हणून रत्नस्यार्थज्ञान अवश्य पाहिजे ॥ गीताशा-
 स्त्रांतील रहस्यार्थ समजावा यासाठी - त्यावर श्रीमत् शंकराचार्यांनी भाष्य केले आहे आणि चतुर्थं मधुसूदन म-
 र्ग्वती श्रीधरस्वामी प्रभृतींनी अहंत मताचे अनुगोधानें व्याख्या केल्या आहेत ॥ परंतु त्या सर्वही मस्कृत भाषेंत-
 असून वादविवाद रूप आहेत - आणि न्यायमीमांसादिक जीं शास्त्रें त्यांच्या ज्या परिभाषा त्यांनीं भरलेल्या आहेत
 त ॥ यामुळे त्या समजण्यास संस्कृत भाषेचा चांगला अभ्यास असून न्यायमीमांसा सांगत्य योग इत्यादि शास्त्रा-
 चें अध्ययन पाहिजे ॥ सांप्रतं नरतर्कादिक शास्त्रांचे अभ्यासाचे कारमानसिकच आहे ॥ यामुळे - कांहीं दिग्दर्शनांनीं
 तीं शास्त्रें सांगणार व पदविणार दुर्मिळच होणार तेव्हां त्या शास्त्रांचे सहायानें - गीतार्थ - त्या टीकांवरून समजणें दु-
 र्घट होईल ॥ आतां या गीताशास्त्रावर - वामनादिक पंडितोनीं ज्या समश्लोकी व्याख्या प्राकृत भाषेंत केल्या आहेत
 त्यांत कविता हाच मुख्यगुण आहे ॥ त्यांत श्लोकांतील तात्पर्य - किंवा पूर्वे श्लोकाचा दुसरे श्लोकांशीं - किंवा पूर्वी ध्या-
 याचा दुसरे अध्यायाशीं संबंध सांगितला नाही ॥ तसाच कोठे कोठे श्लोकाचा अर्थ विरुद्ध दिसतो किंवा कोठे कोठे
 पूर्वी परविरोध दिसतो तो उघड करून त्या विरोधाचा परिहार केला नाही ॥ याप्रमाणेंच दुसऱ्या किंवा त्रिंयेक कविता
 रूप टीका झाल्या आहेत ॥ त्यांतही प्रतिश्लोकांतील निर्गन गळ्या पदाचा अर्थ करून मागचा पुढचा संबंध स्पष्ट
 सांगितला नाही आणि पूर्वी परविरोधाचा परिहार ज्या गीतीनें संस्कृत टीकांत करून त्या गीतीनें केला नाही ॥
 यामुळे पदछेदक गद्या-अन्वयदारय वाचा-समस्त पदांचा वियक्त करून दारयवाचा - आक्षेप करून त्याचा परिहार करा-
 वा - असे जें व्याख्यानाचें म्हणजे टीकेचें लक्षण सांगितलें आहे तें त्यांवर नाही ॥ यास्तव वरनी सांगितल्यासं-
 स्कृत टीकांत जाप्रमाणें गीताशास्त्राचा अर्थ वर्णिला आहे आणि जाप्रमाणें पदपदार्थ केला आहे आणि जाप्र-
 माणें पूर्वी परश्लोकांची किंवा पूर्वी पराध्यायांची संगति सांगितली आहे आणि जाप्रमाणें विरोधानें उद्घाटन

करून त्याचा परिहार केला आहे त्याप्रमाणे गीताशास्त्र पठन करणारास त्याचे अर्थाचे यथार्थ ज्ञान व्हावे- आ-
 णि कर्मे उपासना आणि ज्ञान यांचे वास्तविक स्वरूप समजावे आणि ब्रह्मात्म साक्षात्कार होऊन त्यांनी या ज-
 न्ममरणां तून मुक्त व्हावे- या हेतूने- आणि या गीताशास्त्रावगळ संस्कृत आणि प्राकृत टीका आहेत त्यांही करून
 गीताशास्त्रार्थाचे ज्ञान सर्वांस जरी होईल तरी- यद्द परमं गुह्यं मङ्गलं त्रिभिधा स्यति ॥ भक्तिं मायि परं कुरु मामे-
 वेत्यस्य संशयः - यावाक्यें करून- यागुह्य तम गीताशास्त्रार्थाचे निरूपण माझे भक्तां मजो करील- त्यास माझी भ-
 क्ति प्राप्त होऊन ज्ञान हाग माझी प्राप्ति होईल असें भगवंतोनी जें कळ सांगितलें आहे त्याप्रमाणें- प्रत्येक भगवद्भक्तो
 स गीताशास्त्रार्थाचे निरूपण माझा जें होणार नाहीं। या करिता प्राकृत भाषेंत व्याख्यान केले असतां तें व्याख्यान जे अधि-
 कारी पाहतील त्यांस मीच गीताशास्त्रार्थाचे कथन केले असें होऊन त्या योगानें परमेश्वर भक्ति मला प्राप्त होई-
 ल आणि मी जा दुःख प्रवाहांत पडलों आहे त्यापामून परमेश्वर माझा उद्धार करून मला जीव मुक्त करतील या
 स्वार्थमाठी- आणि माझी श्रद्धा श्रद्धा वाणी या व्याख्येचे संबंधानें अतिपवित्र जें भगवदुक्त गीताशास्त्र त्यासमेत-
 झाल्यामुळे- जसें गांवांतील स्वयं उदकाचे ओहोळ गंगेमळिकाले तर अतिपवित्र जें गंगाजल तद्दृष्ट पवित्र हो-
 तान- त्याप्रमाणें माझी वाणी पवित्र होईल या माठी- मी पर्वते सुष नाम कराम चंद्र पुत्ररघुनाथशास्त्री यांनीं ही
 भाषा विवृति यांना वाची गीताशास्त्राची व्याख्या केली आहे ॥ ही व्याख्या जो स गीताशास्त्र पठन करण्याचा अधि-
 कार आहे असें जे ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य रूप तीन वर्ण त्यांनीं स्वतः वाचून अर्थ समजावयाजोगी झाली- आणि
 शूद्रांस गीताशास्त्र पठन करण्याचा अधिकार नाही- त्यांस- ब्राह्मण पुरोभागी करून त्याचे उद्देशानें चारही
 वर्णांस भारतादिकांचें श्रवण करावें। असें- श्रावयेच्चतुर्गे वर्णा व कृत्वा ब्राह्मणमयतः - इत्यादिकें करून पुण्यां
 त सांगितलें आहे त्या प्रमाणें- ब्राह्मणाचे मुखानें अर्थ ऐकून समजावयाजोगी झाली असें परमेश्वरानें करावें ॥

आता लोकांत या व्याख्येचा पाठण्याचा प्रचार होऊन यांना लोकां मध्ये असतील तीं काढून टाकून न्यून अंम-
 लतें पूर्ण करून तिचा लोकांस फार उपयोग व्हावा अशी ही परमेश्वरास आणि त्याचे जे भक्त दयालु निर्मत्सर पं-
 डित यांस साष्टांगपूर्वक प्रार्थना करून या भाषाविवृति नामक व्याख्येचा आरंभ करतां ॥ उपोद्धान्त समाप्त ॥
 अनादि जी अविद्या तिच्या योगानें झालेला जो संसाररूप दैनंदिन भ्रम त्याचे नापातें संतप्त झालेले जे शरणागत भ-
 क्त जन त्यांची जी अविद्या रूप निद्रा तिचे नाशाविषयीं बहू परिश्रम - आणि शोभायमान ज्या नखांच्या कोंति
 त्याहीं करून किर्मिखण ज्याचे रथस्थ आमन झालें आहे असा - आणि रसातलीं गेलेली जी पृथिवी तिचा
 खंडाडूनी उद्धार करते समयी ज्याचे शरीरगत मोठे मोठे पर्वतांचें घर्षण झालें आहे असा - आणि वराहरूपा
 ने पृथिवीचें उद्धरण करते समयी ज्याचे दंष्ट्रेचे अग्रभागीं सकल पर्वत समूह स्थित झाला आहे असा - आ-
 णि आपले पराक्रमानें ज्यानें त्रैलोक्याचें आक्रमण केलें आहे असा - आणि प्रबल बाहुं करून उचललेला जो गो-
 वर्धन पर्वत तद्रूप छत्रानें - इंद्रानें अकांती करविलेली जी प्रलय कालासारख्या मेघांकडून वृद्धि तिचें निवारण
 ज्यानें केलें आहे असा - आणि त्या वृष्टीनें त्रास पावलेले जे सर्वे गोकुळ त्याचें संरक्षण के त्याचे योगानें सर्व जगाम ज्या-
 नें विस्मययुक्त केलें आहे असा - आणि त्रास पावलेला जो हिरण्यकशिपु नामक दैन्य त्याचे हृदयस्थ लाचें विदार-
 ण करण्या विषयीं अकुठित अशी जी नखें ती ज्यांस आहेत असे जे हस्त त्यांच्या अंजलिपुटांतून पडलेला जो
 रक्तप्रवाह तद्रूप समुद्रांत त्रैलोक्य ही ज्यानें मग्न केलें आहे असा - आणि त्रिभुवनाचे शत्रु जे मधुकैटभना
 मकंदेत्य त्यांच्या हृदया अस्थि त्यांचे पर्वत प्राय समुद्रावर ज्यांचा प्रभाव व्यक्त झाला आहे असें जे सुर-
 शीन त्याचा प्रकाश ज्याचे भुजावर आहेत असा - आणि चंद्रमालि जामहादेव त्यास मोठा प्रिय - आणि अति
 प्रबल बाहु दंडानें भ्रमविलेला जो मंदरादि पर्वत तेंणें करून क्षव्य झालेला जो क्षीर समुद्र त्यापासून उत्प-

नन झालेली जीलक्ष्मी तिच्या आलिंगनें करून तिचे स्तनांवरची जीपत्रावली म्हणजे वेळबुटी ती ज्याचे विशाल वक्षस्त्र लावर उठली आहे असा- आणि मोठ मोठ्या मुक्ता फळांचा जो द्वार त्याच्या प्रभेनें देदीप्यमान आहे कंठ ज्याचा असा- आणि आपल्या भक्तांचा जो संसार मोठ त्यांत आपल्या स्वरूपाचे तत्वावबोधानें नाशकरणा ग असा- आणि लालेनें ज्यानें अवतार घेतले आहेत असा- जो श्रीकृष्ण परमात्मा त्यानें- आत्मस्वरूपाचे अज्ञाना मुळे प्रवृद्ध झालेले जे शोक आणि मोह त्यांमुळे युद्धरूप स्वकीय धर्म - टाकावयास उद्युक्त झालेला जो अर्जुन त्यास- धर्म आणि आत्मतत्त्व यांचा जो उपदेश तद्ग्रहण नोकेनें शोक मोह रूप जो समुद्र पापासून तारिलें ॥ श्रीकृष्ण भगवंतानें- स्वभक्त जो अर्जुन त्यास सांगितलेला जो तत्त्वार्थ तो सर्वज्ञ वेद व्यासानें सातशें ढोकांनी महाभारतीं भीष्म पर्वींत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचे प्रश्नोत्तररूप संभाषणानें लिहिला आहे ॥ श्रीकृष्ण भगवंताचा अतिप्रिय सकलविद्या पारंगत आणि ज्ञानी जो अर्जुन तो युद्धांतील सर्व गुणदोष जाणून- आणि युद्ध हा आपला धर्म आहे असें समजून प्रवृत्त झाल्यावर- स्वधर्म त्याग करण्यास उद्युक्त झाला असें संभवत नाही ॥ शत्रूस- मारल्यावर राज्य प्राप्ति होईल परंतु आपले बंध्यादिक मारावे लागतील अशा प्रकारचे युद्धांतील सर्वगुण दोष अर्जुनास माहित होते- असें- भारताचे उद्योग पर्वीतील कथासंदर्भांनी स्पष्ट आहे ॥ ते असें- उद्योग पर्वी जेव्हां श्रीकृष्ण मध्यस्थी करण्यास कोरवांकडे चालले तेव्हां पांडवांचे मनांत- युद्ध आणि माम यां तू नकोण तें करावें असें आहे- हे समजण्याकरतां त्यांनीं प्रत्येकास विचारल्यावरून प्रत्येकानें आप आपला- अभिप्राय सांगितला ॥ त्यावेळेस- अर्जुनानें जो आपला अभिप्राय सांगितला त्यांत युद्धांतील सर्वगुण आणि सर्व दोष यांचे चांगले कथन करून युद्धांत भीष्मादिक मारावे लागतील यास्तव सामंजस्य करावें असा आपला अभिप्राय सांगून नंतर सर्वज्ञ आणि आमचा हितकर्ता तूं आहेस- तुला योग्य दिसेल तें कर असें सांगितलें ॥

नंतर भगवान परत आल्यावर सामसोत नाहीं असें स्पष्ट समजल्या वर सर्व गुण दोष माहित असतां युद्ध हा आपला धर्म आहे असें मानून युद्धाविषयीं प्रवृत्त झाला असें असतां मगमी युद्ध करित नाहीं असें अर्जुनकसें बोलेला यास्तव याचें तात्पर्य निराकें आहे असें कोणी वर्णितान् ॥ तें असें-वेदव्याससर्व वेदांतील अर्थ भारतांत निदिप्यास प्रवृत्त होऊन त्यांनीं सर्व उपनिषदांचा अर्थ यागीता शास्त्रांत वर्णिला आहे ॥ अर्जुन जेव्हां युद्धसमयीं मोह जाऊन स्वधर्म त्यागाविषयीं उद्युक्त झाला तेव्हां या शास्त्राचा उपदेश साक्षात् भगवान् कृष्णानें अर्जुनास केला आणि तेणे करून अर्जुनाचे गोक मोह जाऊन अर्जुन कृतार्थ झाला अशा प्रकारची यागीता शास्त्राची प्रशंसा करण्यासाठीं महाभारतांत युद्धप्रसंगाचे प्रस्तावनेत हा संवाद व्यासांनीं वर्णिला आहे ॥ असें पुष्कळ संवाद विद्यांचे स्तुत्यार्थ आहेत ॥ उपनिषदांत-जनक आणि याज्ञवल्क्य यांचा संवाद असाच आहे ॥ तो स्वरोस्वरीं झाला आहे असें नाहीं ॥ तो केवळ ग्रंथाचे स्तुत्यार्थ आहे ॥ तसाच हा ही संवाद गीता शास्त्राचें स्तुत्यार्थ आहे ॥ असो ॥ कसें हीं तात्पर्य कोणी वर्णो परंतु गीता शास्त्र हें अतिपवित्र जीं सर्व उपनिषदे त्यांचें रहस्य आहे ॥ यास्तव त्याचें पठन पूर्वक अर्थ श्रवण मुमुक्षूनीं केले असतां सर्व संसाराची मूल भूत जी अविद्यासिद्धि निवृत्ति करणारे जे ब्रह्मात्मतत्त्व ज्ञान ते होऊन मोक्षफल भगवंताचे प्रसादानें होईल यांत संशय नाही ॥

॥ मंगलाचरण समाप्त ॥

॥

॥

आतां गीता शास्त्रांत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवाद जो झाला त्याचा प्रस्ताव करण्याकरितां प्रथम कथा सांगतात ॥ धृतराष्ट्र बोलतो ॥ हे संजय - धर्मक्षेत्रे म्हणजे यज्ञादिक कर्म साज्यामुळे पुण्यास उत्पन्न करणारे असें जे - जेथें मरणसमयीं नारक ब्रह्मोपदेश करून मर्यादेची वांस्त ब्रह्म प्राप्ति रूप मोक्ष देतात त्यास अविमुक्त कुरुक्षेत्र आणि ब्रह्मसदन असें म्हणतात - असें जे वेद प्रति पाद्य कुरुक्षेत्र त्याहून निराळे जें कर्म कांडांत यज्ञभूमि म्हणून सांगितलेलें कुरुदेशांतोल - कुरुक्षेत्र तेथें एकत्र मिळालेले आणि युद्ध करण्याची ज्यांची इच्छा आहे असे मामक म्हणजे माझे पुत्रदुर्धननादिक - आणि पांडव म्हणजे पुंड्रचेयुत्र हे काय करते झाले ॥ पूर्वी युद्धेच्छु होते तथापि भीष्मार्जुनादिक वीरपुरुष निमित्तक दृष्टभयानें किंवा पुण्यक्षेत्राचे माहात्म्यानें त्यांस वैराग्य होऊन ज्यांत हिंसा पुष्कळ अशा युद्धापासून निवृत्त झाले किंवा युद्धच करते झाले असें प्रश्नाचें तात्पर्य ॥ संजय या संबोधनानें रागद्वेषादिकांचा उत्तम जय करणारा तुम्हा धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ हेस यास्य निष्कपट सांग असें सुचविलें ॥ १ ॥ मूळचा अंध आणि कृपा लोकाध्यवहारयानेचीं हीन होत असें मोठा अंध आणि पुत्रस्नेहांत मग्न असा जो धृतराष्ट्र त्याचे प्रश्नाचें तात्पर्य समजून मोठा धार्मिक संजय उत्तर सांगतो असें वेश्यापयन जन्म जयास सांगतात ॥ पांडवांस दृष्टभयाची शंकाच नाही ॥ अर्जुनास मात्र अदृष्टभय उत्पन्न झालें ॥ त्याचें भगवंता-नें निवारण केले ॥ यामागीं आपले पुत्र पांडवांस राज्य परत देतील म्हणून विवस्न होऊन को ॥ असें राजास सुंतुष्ट करण्याकरितां प्रथम दुर्योधनाचे दृष्टत्वाचें च वर्णन करीत संजय बोलतो ॥ राजा दुर्योधन त्यावेळेस - व्यूढ रचनेनें उभें राहिले त्या पांडवांच्या सैन्यास पाहून धतुर्विधा संप्रदाय प्रवर्तक जो द्रोणाचार्य त्याजवळ जाऊन ज्यांत अर्थ बद्ध आहेंत असें असून संक्षिप्त किंवा गूढ अशा वचनानें बोलता झाला ॥ एणेकरून पांडव सैन्य पाहून दुर्योधन भय पावला असें सुचविलें ॥ २ ॥

अहो दोणाचार्य अथवा अहो पांडुपुत्रांचे आचार्य- बुद्धिमान जो तुमचा शिष्य दुपदाचा पुत्र धृष्टद्युम्न-यानें व्यूहचनेनें
अधिष्ठितेली अर्धांजी पांडवांची मोठी सेना ती पाहो ॥ दुपदपुत्र एणेकरून पूर्वचिं वैरावं स्मरण दिलें ॥ तुझा शिष्य एणेकरून
तुझे वधार्थ उत्पन्न झाला असतां ही तूं त्यास धनुर्विद्या शिकविशी हेतु होत असात माझे अनर्थास कारण झालें असें-
सुचविलें ॥ शत्रूपासून ही विद्या संपादिली द्यावे मोठें बुद्धिमान असें धीमता एणेकरून म्हणविलें ॥ असे तुम्हां असा-
नी आहो आणि पांडवांचे आचार्य आहो ॥ यामुळे त्यांचे सेनेस पाहून तुम्हांस आनंद होईल- यास्तव तुम्हांला ही सेना दारव वि-

पश्ये तो पांडुपुत्राणा माचार्य मरतीं चमूं ॥ व्यूढां दुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अत्र शूरा मदेकासा भीमार्जुन समा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतु श्वेतकिर्तानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित् कुंतिभोजश्च वीर्यवान्नरपुंगवः ॥ ५ ॥

तो ॥ असा मनांतील दोणाचार्य वरचा आपला दंड व्यक्त केला ॥ अशी ज्याची धर्मसेवीं जाऊन ही गुरुवर दुष्ट बुद्धि त्यासता
पकोटून असा भाव ॥ ३ ॥ या पांडवांचे सेनेनें ज्याची धनुष्यं मोठी आहेत असे- आणि युद्धाविषयीं ॥ अतिप्रसिद्ध जे भीम
आणि अर्जुन या सारखे असे गूर आहेत ॥ ते कोणते म्हणतील तर- युयुधान-विराट-आणि महारथ दुपद ॥ एणेकरून
न एकटें दुपदपुत्राचें अधिष्ठितेली सेना आमच्यातील कोणी तरी एकाहा जिंकील ॥ तूं को भितोस ॥ अशा शिकेचें निवार
ण केलें ॥ ४ ॥ तसाच धृष्टकेतु-श्वेतकिर्तान-विक्रान्तकाशिराज-पुरुजित्-कुंतिभोज आणि नरपुंगव श्वेत असा शिष्य ॥ ५ ॥

पराक्रमीयुधामन्यु - बलवान् उत्तमो जा - कभट्टेचा पुत्र अभिमन्यु - आणि द्वेपदीचे पुत्र पांच - हे सर्व महारथी आहेत ॥ अश्वयाश्वमेधे पाशिषाय पांडव चटोत्कचादिक ही महारथी आहेत असें सूचविले ॥ धर्मराजा पासून झालेला - प्रतिधि-
५ - १ भीमसेनापासून झालेला - सुतसोम - २ अर्जुना पासून - झालेला - श्रुतकीर्ति - ३ नकुला पासून झालेला - श-
तानीक - ४ सहदेवापासून झालेला - श्रुतकर्मा - ५ हे द्वेपदीचे पांच पुत्र जाणावे ॥ अमुष्य धारण करणाऱ्या अकराह
जार योद्ध्यां बरोबर जो एकटा युद्ध करील आणि शस्त्राभ्यास जो प्रवीण असेल त्याला महारथ असें म्हणतात ॥ असे
रथ्य योद्ध्यां बरोबर जो युद्ध करील - त्यास अतिरथी म्हणतात ॥ एकाबरोबर जो युद्ध करील त्यासरथी म्हणतात ॥ र-
थीपेक्षां जो न्यून त्यास अनर्धरथी म्हणतात ॥ ६ ॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठा - द्रोणाचार्य - आमचे सेनेत जे मोठे मोठे सेनेचे ना

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमो जाश्च वीर्यवान् ॥ सोमं डो द्वेपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायका मम सेन्यस्य संश्रयस्तान्ब्रवीमि ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिं जयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

यक म्हणजे सरदार आहेत ते संश्रय म्हणजे शत्रूंकडील प्रबल योद्धे पाहून तुमचा उक्ताह भंग नव्हावा यासा-
ठीं आमचे ही सेनेत मोठे मोठे महारथी योद्धे आहेत असें सांगले ममजण्या साठीं - तुम्हाला सांगतो ॥ ते एका ॥ एणें
कळून जग शत्रूंचें मेन्य पाहून भ्यालाम तर पांडवबरोबर साम कर ॥ युद्ध को करतोस ॥ या शंकेचें निराकरण केले ॥ आणि-
विशेषी जे पांडव त्यांची सेना पाहून हर्षा मुळे आपले कडील वीरांची तुम्हा विस्मृति नव्हावी यासाठीं मी खोलांनीं अ-
सें सूचविले ॥ ७ ॥ तुम्हां-भीष्म-कर्ण-तमाच युद्धांत जयपावणारा कृपाचार्य - अश्वत्थामा-मादासा भ्राता-विकर्ण-आ-
णि तमाच - सोमदत्ताचा पुत्र भृगुश्च या ॥ आपले युद्धकार्य विशेषीं प्रवृत्ति न्हावी म्हणून हे ब्राह्मणश्रेष्ठा अशी
नुतिकेली ॥ दोष्ट्य पक्षी ॥ तृजरी पांडवांचे स्नेहनें युद्धसांगले केले नाही किंवा ब्राह्मणाच्या नांव भिऊन पळाला

स तर्हि आ मचेकडे भीष्मादिक क्षत्रिय मोठे मोठे थोडे आहेत यास्तवसला भय नाही असें मन्त्राविलें ॥ ८ ॥
 आणि माझे माही ज्योनीं आपले प्राण टाकिले आहेत असे - आणि नाना प्रकारचीं शस्त्रे म्हणजे छेद करणारीं खडादिक
 आणि प्रहरणें म्हणजे केवळ प्रहार करणारीं गदादिक ज्यो पाडीं आहेत - असे - दुसरेही शान्यकृत वसीदिक पुष्कळगु
 र आहेत ॥ ते सर्वही युद्ध करण्यांत कुशल आहेत ॥ माझे माही ज्योनीं प्राण टाकिले आहेत - एणेंकरून ज्योचा आप
 ले ठायीं स्नेहातिशय - त्याचें मोर्ये व युद्धभक्ति - आणि आणें नेत्यां पुष्कळ ही मन्त्राविली ॥ ९ ॥ भीष्म दोघांकडील पक्ष
 पाती आहे यास्तव भीष्मानें रक्षिलेले आमचे सैन्य - पांडवांचे सैन्यास जिंकण्या जोगें दिसत नाही ॥ भीम पांडवां
 चाच पक्षपाती आहे यास्तव - भीमानें रक्षिलेले पांडवांचे सैन्य - अभिमत सैन्यास जिंकण्या जोगें दिसतें ॥ अथवा - आ

अन्येच बहवः गुरा मदर्थे न्यक्तजीविताः ॥ ना नाशस्य प्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

मचे सैन्य अकरा अक्षौहिणी आहे। आणि ज्याचा महिमा प्रसिद्ध आहे अशा भीष्मानें रक्षिलेले आहे। यास्तव तें पांड
 वांचें सैन्यानें वेदा घालायया जोगें नाही ॥ पांडवांचें सैन्य सात अक्षौहिणी आहे - आणि अतिचंचल बुद्धि जो भीम ज्यानें र
 क्षिलेले आहे यास्तव ते आमच्या सैन्यानें वेदा घालायया जोगें आहे ॥ अथवा ज्याचे नाशासाठीं पराक्रमी भीष्माचें रक्षण आ
 म्हीकेले तें पांडवांचें सैन्य आमचे जयार्थ असमर्थ आहे आणि ज्याचे नाशासाठीं अतिदुबल भीमाचें रक्षण पांडवांनीं केले तें
 आमचें सैन्य पांडवांचें जयार्थ समर्थ आहे ॥ म्हणजे आमचाच जय आहे असा भाव ॥ १० ॥ तुम्ही सर्वही व्यूह रचनेनें उभे रा
 हिलेले सैन्यांत प्रवेश कराययाचे सर्व मार्गी आप आपले नेमलेले भागांत - आपली जागा न सोडतां उभे राहून भीष्माचें रक्षण कर
 रा ॥ सेनापतिचंचल झाला तर सर्व सेना व्याकुळ होईल ! आणि तो स्थिर असला तर ती स्थिर राहील। यास्तव सेनापतीचें रक्षण करा

असा भाव ॥ ११ ॥

पांडव सैन्य पाकून भयपावले ला आणि आचार्यास कपट बुद्धीने शरण गेलेला जो दुर्योधन त्याची आर्त ही आपणाशी प्रता-
 रणा आहे-अशा बुद्धीने द्रोणचार्यानी त्याचा अनादर केला असे पाकून आणि आपले बळमानाचे वाक्य ऐकून-कुरुमध्ये
 वृद्ध आणि प्रतापी असा-पितामह म्हणजे भीष्म पूर्वी विराट नगरीन ज्याचा प्रताप गाहिला होता अशा पांडवांस पाकून दु-
 र्योधनास भयनकावे यासाठी दुर्योधनास युद्धाविषयी हर्ष उत्पन्न करीत मोठ्याने सिंहानाद करून शंखवाजविता सा-
 ला ॥ कुरुवृद्ध एणे करून आचार्य आणि दुर्योधन यांचे अभिप्रायाचे ज्ञान-पितामह एणे करून उपेक्षा नकरणे-आणि-
 प्रतापवान् एणे करून निर्भयताही कनविली ॥ १२ ॥ सेनापतीचा उत्साह पाकून शंख-भेरी-म्हणजे नगरे-पणव-आनक।
 आणि गोसुरवा यांनांची वाद्ये सर्व सैन्यांन अकस्मान् वाजविली तेव्हां तो शब्द मोठा झाला ॥ १३ ॥ तदनंतर पांडवे पो-
 नस्य संजनयन् हर्ष कुरु वृद्धः पितामहः ॥ सिंहानादचिन्नाश्चैः शंखं दध्मो प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानक गोसुरवाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तु मुल्लोभवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्हयैर्धुक्ते मरुतिस्पर्धने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यो शंखो प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पांचजन्यं हृषीकेणो देवदत्तं धनंजयः ॥ यौ द्रुपदध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

हे जो इले आहेत अशामोठे ग्थांत बसलेले - लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण - आणि पंडूचा पुत्र अर्जुन - हे दोघे दिव्य शंखांन वा-
 जविने झाले। एणे करून हे दोघे अग्नीने दिलेले विजयग्थांत बसले होते तेव्हा हे सर्वथा अजेय असे कनविले ॥ १४ ॥
 इंद्रियांचा प्रेरक कृष्ण - पांचजन्य या नांवाच्या शंखांन वाजविता झाला ॥ शत्रूंचे धनास जिंकणारा अर्जुन - देवदत्त या
 नावाच्या शंखांन वाजविता झाला ॥ हिडिंबादिक मारण्या मारणं भयंकर ज्याचे कर्म आहे असा भीम सेन पोंडू या
 नांवाच्या मोठ्या शंखांन वाजविता झाला ॥ १५ ॥

कुंतीचा पुत्र युधिष्ठिर राजा - अनंत विजय या नांवाच्या शंखानें वाजयिता झाला ॥ नकुल-सुघोष या नांवाच्या शंखानें - आणि सहदेव - मणिपुष्पक या नांवाच्या शंखानें वाजयिते झाले ॥ शंखांचीं नांवां मागितलीं एणेकरून तुमच्याबरोबर न्यात अशा विरथा त नांवाच्या एकही शंख नाही ॥ यस्तव पांडवांचा उत्कर्ष आहे असें सचविलें ॥ धनंजय यापदानें राजसूयसत्तांत सर्व राजांसजिं कून अर्जुनानें धन आणि लें - तें व्हांतो सर्वास अजेय - आहे - असें सचविलें ॥ इकोदर एणेकरून भीमसेन पुष्कळ अभ्यास पचन करणारा मोठा बळीष्ठ आहे असें सचविले ॥ कुंतीचा पुत्र एणेकरून धर्म राजा कुंतीनें मोठे तपानें यम धर्म राजाचें आराधन केव्हा सुखीस प्राप्त झाल्य आहे आणि युधिष्ठिर एणेकरून स्वतः राजसूय केव्हा सुखीं मुख्य राजा असें सचविलें ॥ १६ ॥ मोठे -

अनंत विजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥ १६ ॥

कश्यपश्च परमेष्ठिनः शिरदं दीचमहाग्नयः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

दुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वदाः पृथिवीपते ॥ सोभदश्च महाबाहुः शंखान् दधुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

सुघोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यस्रयत् ॥ नभश्च पृथिवी चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

ज्याचें धनुष्य आहे - असा काश्य राजा - तसाच - महारथी शिरदं दी - तसाच - धृष्टद्युम्न - विराट - आणि पराजय न पावलेला सात्यकि ॥ १७ ॥ दुपद आणि द्रौपदीचे पांढऱे पुत्र - प्रतिविंध्यादिक - आणि मोठे ज्याचे बाहु आहेत असा सुभद्राचा पुत्र अभिमन्यु हे सर्वही - हे पृथिवी पते धृतराष्ट्रा निरनिराळ्या शंखानें वाजयिते झाले ॥ १८ ॥ कोरवांचे न्यात झालेला शंख ध्वनि मोठा असतांही पांडवांस भय करणारा झाला नाही ॥ पांडवांचे न्यात झालेला जो शंखांचा मोठानाद तो माथ आकाश आणि पृथिवी यांत नाद पुक्त करित धृतराष्ट्राचे पुत्रांच्या हृदयांतें दुःभागता झाला ॥ १९ ॥ कोरवांस भय झालें असें सांगून पांडवांस तें झालें नाही असें सांगतो ॥ नदनंतर हनुमान ज्याच्या ध्वजावर आहे असा पांडव म्हणजे अर्जुन उभे राहिले त्या धृतराष्ट्राचा पुत्रां

पारून शस्त्रास्त्रें अकण्याचा समय प्राप्त झाल्य त्या समयीं धनुष्य उधळून ॥ २० ॥

हे महीपते धृतराष्ट्र ! सर्वोची अंतः करण वृत्ति जाणणारा जो कृष्ण त्यास त्यासमयीं बक्ष्यमाण वाक्य बोलता होता ॥ कृष्णाचारि-
चार चेतल्या शिष्या अर्जुनाने स्वतः कांहीकिले नाहीं एणेकरून त्याची नीति आणि धर्म यांबिषयीं कोशक्य सांगून बुविचा-
र केल्या बांडून पांडवांचे राज्य चेतले यांमुळे सुद्धे गयीं नीति आणि धर्म हे नाहीत ॥ याकारणामुळे तुला जय नाही असें मही-
पते यासं बोधनानें सूचविलें ॥ राजास धर्म आणि नीति अवश्य पाहिजेत ॥ अर्जुन बोलतो ॥ हे अच्युता - दोन्ही सेनांचे मध्ये
प्रसारण उभाकर ॥ सर्वेश्वर भगवंतास अर्जुन अशी आज्ञा करतो ॥ एणेकरून भगवद्भक्तांस कामदुर्लभ आहे ॥ भगवान् ही त्यां

हृषीकेश तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयो रूभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेत्युत ॥ २१ ॥
या वदेतां निरीक्ष्येहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
यो न्यमाना न वेक्ष्येहं य एते न समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्बुद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

वि आर्जेत राहतो ॥ यास्तव पांडवांचा जयनिश्चित आहे असें सूचविलें ॥ आणि अच्युत यासं बोधनानें निर्विकार जोतूं यास शत्रु-
भारतील असें भयच नाही असें सूचविलें ॥ २१ ॥ या युद्ध प्रसंगीं युद्धकरण्याचे इच्छेनें - उभे राहिले त्यां मध्ये मासेबरोबर
कोणी युद्ध करावे आणि मीं कोणा बरोबर युद्ध करावे असें - जोपर्यंत मी पाहतो ॥ तो पर्यंत रथ उभाकर असा इच्छोकाशीं संबंध ॥ २२ ॥
मी बुद्ध बुद्धि असा जो धृतराष्ट्राचा पुत्र दुर्योधन याचे हिम करावे असें इच्छिणारे आणि सामनकरतां युद्धकरावे अशीं ज्यां
चीरछा आहे असेजे भीष्मादिक योद्धे - पास्वलीं आले आहेत त्यांस पाहतो ॥ २३ ॥

या प्रमाणे अर्जुनाने सांगितल्यावर-भगवान अहिंसा धर्माचा आश्रय करून अर्जुनाकडून युद्ध करविणार नाही-असा धृतराष्ट्रा-
स भ्रम नव्हा वा या विषयी संजय बोलतो ॥ हे भरत कुलोत्पन्ना धृतराष्ट्रा-निद्रेचा जय करणारा यामुळे सर्वदा सावध जो अ-
र्जुन त्याणे ज्यास सांगितले आहे असा जो कृष्ण तो-दोन्ही सेन्यांच्या मध्यभागी आणि भीष्मद्रोणांचे आणि सर्वराजांचे
संमुख आणि दत्त आणि आपण भगवान ज्यावर सारथी असा श्रेष्ठ रथ उभा करून हे कार्य म्हणजे अर्जुना-एकत्र मि-
ळालेल्या कुळते पहा असें बोलता सांग्ता ॥ भरतया संबोध नाने भरतवंशाचे मर्यादेकडे पाहून ज्ञातींचा दोह करूनको अ-
सें सूचविले ॥ २४ - २५ ॥ पृथाजी कुंती निचा पुत्र अर्जुन-त्या संग्रा मात दोन्ही सेन्यांत उभेरा विलेले-पिते म्हणजे भूरि
श्रवादिक कुळते-पितामह म्हणजे भीष्मादिक-आचार्य म्हणजे द्रोण कृपादिक गुरु-मातुल म्हणजे शल्यादिक-भ्राते म्हणजे-

संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशो न भारत ॥ सेनयोरुभयो मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोण प्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां ॥ उवाच पार्थ पश्येतां न समवेतान् कुरूनि ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृ नथ पितामहान् ॥ आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सरसींस्तथा ॥ २६ ॥

इव शरान्मुहदश्चेव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बंधून् पश्यत्स्थितान् ॥ २७ ॥

दुर्योधनादिक-पुत्र म्हणजे लक्ष्मणादिक-पौत्र म्हणजे लक्ष्मणादिकांचे पुत्र-सरवे म्हणजे अश्वत्थामादिक मित्र-योंते पाहता
साला ॥ २६ ॥ तसेच दोन्ही सेन्यांत उभेरा विलेले इव शर म्हणजे पांड्यादिक-मुहत् म्हणजे आपणारं उपकार केलेले कृतवर्तीदिक-योंते पा-
हता साला ॥ गुडांत हिंसा करणे हा क्षत्रियांच्या धर्म आहे अशा ज्ञानाचा प्रतिबंध करणारी जी-हिंसा मोठा अधर्म-अशी
विपरीत बुद्धि-जीस मोह म्हणतात-तिणे करून झालेला जो ममतालक्षण स्नेह तत्कृत चित्ताची विकलता होणे एतद्रूप जो
शोक तेणे करून ज्याचे विवेक ज्ञान नष्ट झाले आहे अशा अर्जुनास पूर्वी आरंभिलेले युद्ध रूप स्वधर्मोपासून उपरम व्हा-
वा अशी मोठा अनर्थ करणारी दृष्टा झाली आणि तशीच त्याची प्रवृत्ति झाली असें दारवचिंतन ॥ तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन
उभे राहिले त्या त्या सर्वबंधूंत पाहून ॥ २७ ॥

मीळ्या कृपेने म्हणजे-स्वजनं हि कथं हत्वा- येणे करून दाखविला जो स्नेह तेणे करून व्याप्त होऊन आणि खेद पावून हें वे
 र्त्तना झाला ॥ अर्जुन बोलतो-हे कृष्णा ॥ युद्धाचे इच्छेनें उभाराहिलेल्या या स्वजनानें पाहून ॥ २८ ॥ माझीं- हस्त पादादिक ग्रावे
 सीदंति म्हणजे निश्चेष्ट होताना किंवा व्यथा पावतात ॥ मुरख कळतें ॥ माझे शरीरास कांपकटतो-आणि रोमांच उभे राह-
 तात ॥ २९ ॥ हातांतून गांडीब धनुष्य गळतें ॥ त्वचेचा दाह होतो-यामुळे वसण्यास किंवा उभाराहण्यास मी समर्थ नाहीं
 आणि माझे मन भ्रमण पावल्या प्रमाणें होत आहे ॥ गांडीब गळण्यानें अर्धेर्य रूप दुर्बलत्व आणि त्वचेचे दाहानें अंतःसंताप
 हीं ऋचविलीं ॥ ३० ॥ आणि हे केशव ॥ पुढें लोकस्य रूप अशुभ होणार आहे असें ऋचविणारीं-निमित्ते-म्हणजे भू-
 कृपया परयाविष्टो विषीदग्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वं मं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समु-
 पस्थितं ॥ २८ ॥ सीदंति मम गात्राणि मुरबंच परिश्रव्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जा-
 यते ॥ २९ ॥ गांडीयं स्वं सते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यश्रुत्वा तुं भ्रमती वचने म-
 नः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ न च श्रेयो तु परयाभि हत्वा स्वजनं माह-
 वे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सरवानिव ॥ किं नो गज्ये न गोविंद किं भोगे जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

मि कं पादिक अपशकुन यांतें मी पाहतों-आणि युद्धांत स्वजनांस मारून कल्याण होईल असें मला वाटत नाहीं ॥ क म्ह-
 णजे ब्रम्हा-ईश म्हणजे रुद्र-यांप्रकटया करण्यास हे पात्र आहेत ॥ असें पाहणारा-असा केशव पदाचा अर्थ आहे ॥ यामु-
 ळें माझ्या शोकाचा परिहार करण्यास तुला सामर्थ्य आहे असें केशव पदानें ऋचविलें ॥ ३१ ॥ हे कृष्णा ॥ मी जयाची द-
 ङ्खा करीत नाहीं-तशीच राज्याची आणि सरवाची ही दृष्टा करीत नाहीं ॥ हे गोविंद ॥ राज्य करून अथवा भोग करून-
 अथवा जगून-आत्मांस काय करायचें आहे ॥ स्वजन दर्शन तुला आणि मला तुल्य असले तरी मी आत्मवेत्ता नाहीं-यामु-
 ळें शोकापासून होणाऱ्या दुःखानें मी अनुभवितां ॥ तूं सदानंद रूप आहेस-यामुळे तुला शोक संबंधी नाहीं-असें कृष्ण

पदे करून सकचविलें ॥ सकळ इंद्रियांचा अधिष्ठाता असा गोविंद शब्दाचा अर्थ आहे ॥ या मुखें मला ऐहिक राज्यादिका वि-
षयीं विरक्ति आहे किंवा नाहीं हें नूं जाणतोच आहेस - असें गोविंद पदानें सकचविलें ॥ ३२ ॥ ज्यांसाठीं आम्हांस राज्य-सुख
आणि भोग पाहिजेत-ते हे- प्राण आणि धन यांचा त्याग करून पुद्गास उभे आहेत ॥ ३३ ॥ ते कोण म्हणाल तर- आचार्य-म्ह-
णजे गुरु- पिते म्हणजे तुलने- पुत्र म्हणजे दुर्योधनादिकांचे पुत्र- तसेच पितामह म्हणजे भीष्मादिक- मातुल म्हणजे दा-

येषां मर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ त इमे वस्मि तां युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः ब्रूगुराः पौत्राः दयालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥ अपित्रैर्लोभ्य राज्ञ्यस्य देवाः किन्तु महीकृते ॥ ३५ ॥

ल्यादिक- शत्रुकर म्हणजे पांडवादिंक सामरे- नातु म्हणजे दुर्योधन पुत्रांचे पुत्र- मेहुणे- आणि तसेच इतर संबंधी ॥ ३४ ॥
॥ हे मधुदेत्यास मारणाऱ्या कृष्ण आम्हांस मारणारे जे हे यांस त्रैलोक्याचे राज्याचे हेतूनें मारण्यास मी इच्छित
नाहीं- मग पृथिवीचे राज्याकरिता मारण्यास कोवून इच्छीन । मारण्यास इच्छीन ही नाहीं एणेकरून मारणें दूरच रा-
हिले असें सकचविलें ॥ ३५ ॥

आचार्यादिकांस न मारतां तुम्हांस ज्यांनीं फार दुःस्वदिलें आहे अशा दुयें धनादिकांस मार। त्याचे मरणानें तुला स्फुरव देईल- असें जर कृष्ण म्हणेल तर त्याविषयीं बोलतो ॥ देजनार्दना- धृतराष्ट्राचे पुत्रांस मारून- आम्हांस काय करव होईल ॥ क्षणिक स्फुरव लोभानें चिरकाल नरक प्रद जो बंधुवध तो आम्हांस अयोग्य आहे असा भावना अग्नीनें आपणास जाणवारा-१ अपणास विषदेणारा-२ आपणाम् मारण्या करतां हानीं शास्त्र घेऊन आलेला-३ आपले द्रव्याचें हरण करणारा-४ आणि आपलें क्षेत्र म्हणजे शेत घर इत्यादिक यांचें हरण करणारा-५ आणि बायकोचें हरण करणारा-६ या साहांस आततायी म्हणावें ॥ आततायी जरीं वेदांत पारंग असला तरीं विचार न करतां त्यास मारावें- असें शास्त्रांत सांगितलें आहे ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हव्यैतानात्तायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्ना ही वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्वबंधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः म्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहं च पातकं ॥ ३८ ॥

तेव्हां याचा वध करणें हें- योग्यच आहे ॥ कारण- सांगितलेलीं आततायींनीं सर्व ही लक्षणे- यांवर आहेत ॥ असें जर कृष्ण- म्हणशील तर आततायीस मारावें हें अर्थशास्त्र आहे आणि गुर्वादिकांस मारूनये हें धर्मशास्त्र आहे ॥ आणि अर्थशास्त्रापेक्षां धर्मशास्त्र प्रबल आहे- असें शास्त्रांत याज्ञवल्क्यादिकांनीं सांगितलें आहे ॥ यास्तव जरीं हे आततायी आहेत- तथापि यांस मारून आम्हांस पापन-मगेल ॥ ३६ ॥ या कारणान्नव आपले बंधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र यांस मारण्या विषयीं- आम्ही योग्य नाहीं ॥ हे माधवा ॥ स्वजनांस मारून आम्ही कसे वरें करवीं होऊं ॥ ३७ ॥ राज्य-लोभामुळे ज्यांचें चित्त विवेक रहित झालें आहे- असे हे जरीं- कुलक्षय शास्त्रामुळे होणार तो दोष यातें आणि मित्रद्रोहामुळे होणार जें पातक यातें वाहन नाहींत ॥ ३८ ॥

युद्धार्थं किं वा घृतार्थं कोणी बोलाविलें असतां त्यापासून क्षत्रियांनीं निवृत्त होऊं नये ॥ क्षत्रियांचा - विजित म्हणजे शत्रूमम
रून जयामिळवणे - हा धर्म आहे - अशा अर्थाच्या स्मृतीवरून क्षत्रियांनीं युद्धापासून निवृत्त नहोतां विजया साठीं शत्रूंंची-
हिंसा करण्यास प्रवृत्त रहावे। असें विहित असतां युद्धापासून निवृत्त नों विषयीं तूं इच्छ कशी करतोस - असें म्हणेल तर त्याविष
यीं बोलतो ॥ तथापि हे जनार्दन। कुलक्षया मुखें होणा या दोषांत - पादणारे - असें जे - आम्हीं यांनीं - यापापापासून निवृत्त हो
ण्यास कसें न जाणों ॥ तात्पर्य ॥ जाग्रमाणें यज्ञप्रकरणें उद्बगरांनीं शारवा वस्त्रांनीं सर्व आच्छादून सामगान करावे अशी स्मृ
ति आहे ती - तें वस्त्र शेंबरी वस्त्र जिजांस भिळावयाचें या कोनामुळे आहे आणि यास्तव ती - उद्बगर शारवं म स्पर्श करून सा
मगान करावे - अशा दुसरे विरुद्ध स्मृतीनें बाधित होति ॥ त्या प्रमाणें सांगितलेल्या स्मृति कोममूलक आहेत। यामुळे त्या-

कथं न ज्ञेय मस्माभिः पापादस्माज्जिवर्तितुं ॥ कुलक्षय कृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्मोः सनातनाः ॥ धर्मेनैव कुलं कृत्स्न मधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥

कुलक्षय केलानंतर पाप होतें इत्यादिक ज्याविषय स्मृति आहेत त्यांनीं करून बाधित होतात ॥ केवळ श्रुति स्मृतींत विधि आ
हेत इतक्यावरूनच अनुष्ठान करावे असें नाही ॥ जाविधीचें अनुष्ठान केलें असतां नरक प्रद पाप होत नाही त्याविधीचेंच अ
नुष्ठान केलें पाहिजे ॥ नाहीतर जारणभारणादिक ज्यांस म्हणतात अशा इयेन वागादिक व्यभिचार कर्मांचेही विधि वेदांत
आहेत म्हणून त्यांचें ही सर्वांनीं अनुष्ठान करावे असें होईल ॥ उद्बगर शारवं वस्त्रांनीं बेंबन करावे तर नीचा स्पर्श संभव
त नाही। स्पर्श करावा तर तीचें सर्व वेष्टन संभवत नाही - असा त्याचा विरोध आहे। याप्रमाणें येथेही विरोध आहे ॥ ३९ ॥
कुलक्षय झाला असतां धर्मसांगणारे वृद्धनसत्यामुळे अशादि पंग रंगें चालत आलेले कुलधर्म नाश पावतात - धर्म नाश पा
वले असतां - अवशिष्ट राहिलेले बाळादिक रूप सर्व कुलास अधर्म व्यापतो ॥ ४० ॥

हे कृष्णा-अधर्माच्या व्याप्तीने-कुलस्त्रिया व्यभिचारादि दोषांनी युक्त होतात ॥ हे यादव कुलोत्पन्ना कृष्णा । स्त्रिया दोषयुक्त झाल्या असतां म्हणजे अपत्यार्थ दुसरे वर्णाशीं मेषुनार्थ गेल्या असतां वर्ण संकर होतो ॥ ४१ ॥ आणि तो वर्ण संकर-कुलक्षय करणाऱ्याच्या कुलास-नरक कारक रचवित होतो ॥ असें आहे तर परवत्सलामागे सर्व क्षत्रिय मारल्यानंतर त्यांच्या स्त्रियांनीं ब्राम्हणा पासून पुनः पुनः पुत्र उत्पन्न करून घेऊन आपली वंश वृद्धि केेली आणि धृतराष्ट्रादिक ही पुत्र असेच उत्पन्न करून वंश वृद्धि केेली आहे-असें पुराणांत लिहिले आहे ते कसे-असें म्हणाल तर त्याविषयीं बोलतो ॥ कारण कुलक्षय करणाऱ्यांचे पितरांस-आदि तर्पणादिक नमिळाल्यामुळे-ते पतन पावतात ॥ तात्पर्य ॥ अन्या यांनीं उत्पन्न झालेले अपत्य आपले नव्हे ॥ अन्योदय आपला पु

अधर्माभिभवात्कृष्णः प्रदुष्येति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायेय कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां कुत्तपिंडो दकक्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उन्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुवक्षुमः ॥ ४४ ॥

असें मनांत ही आणूं नये-असें यास्कांनीं सांगितले आहे आणि अशीं वेदांत पुष्कळ उदाहरणे आहेत । यास्तव जो बीजप्रद पिता त्यासच पिंडे तर्पणादिक मिळतें ॥ क्षेत्रज्ञ पुत्राविषयीची स्मृति इदलोकीं वंश वृद्धि व्हावी याप्रयोजनाविषयींची आहे । परलोकीं आदि तर्पणादिक मिळतें याविषयींची नाही ॥ ४२ ॥ वर्ण संकर करणारे-असे जे सांगितलेले-कुल क्षय करणाऱ्यांचे दोष-त्यांपासून अनादि परंपरेने चालत आलेले जे वर्ण धर्म-तसेच कुलधर्म-आणि आश्रम धर्म ते उल्लेखाने पावतात ॥ ४३ ॥ हे जनार्दन ॥ ज्यांचे वर्ण-आश्रम आणि कुल यांचे धर्म उल्लिखिले आहेत त्यामनुष्यांस प्रेतत्वजिह्वा तीस कारण जें आदि तर्पणादिक ते नसल्यामुळे निरंतर नरकवास होतो । असें आम्हीं संकतो ॥ ४४ ॥

राज्य करवाचे लोभाने आपल्या संबंध्याला मारण्यास - आम्ही तयार झालो हें आम्ही - शिव शिव - केवढें हो मोठें पाप करण्यास - सिद्ध झालें ॥ बंधुबधकरावा या उद्दे शानें युद्धाचा उद्योग करणें हें ही पापजनक आहे - मग युद्धपापजनक आहे हें काय सांगावें ॥ मी मोठ्या आवेशानें युद्धकरण्यास आलों हें मी अविचारानें औंधर्य केले असें तात्पर्य ॥ ४५ ॥ शास्त्रें ज्यांचे हातांत आहेत - असे हे धृतराष्ट्राचे पुत्र - शास्त्र ज्या पाशींनाहीं आणि - दुसऱ्याचे शास्त्राचें निवारण नकरणारा - असा जो मी पातें - जर - युद्धांत मारतील - तर तें मला कल्याण कारक होईल ॥ प्राण्यांची हिंसा न करणें हा धर्म स्वप्राण संरक्षणापेक्षां श्रेष्ठ आहे ॥ यास्तव बंधु वधाविषयीं मी निश्चय केल्यामुळे जें पाप मला झालें असेल त्यास दुसरे प्रायश्चित्त नाही ॥ यास्तव मरणांतच मला प्रायश्चित्त

अ हो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्राज्य सुख लोभेन कर्तुं स्वजन मुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदि मामप्रतीकारम शास्त्रं शास्त्र प्राणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्यु स्तन्मेक्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा र्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य सदारं चापं शोक संविभ्र मानसः ॥ ४७ ॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे अर्जुन विषाद योगो नाम प्रथमो ध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपया विष्ट मश्रु पूर्णाकुलेक्षणं ॥ विषादं तमिदं वाक्य मुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रेयस्कर आहे असें तात्पर्य ॥ ४६ ॥ संजय बोलतो ॥ शोकांमुळे ज्यांचे - अंतःकरण उद्विग्न झालें आहे - असा अर्जुन - असें बोलून युद्धामध्ये - बाणांस दां धनुष्य ठाकून ग्याचे मध्य भागीं बसता झाला ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता याः पर्वते इत्युपनामक रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषाविवृतौ प्रथमो ध्यायः ॥ १ ॥ अर्जुन युद्धापासून निवृत्त झाला तेव्हां माझे पुत्र आतां निक्कटकराज्यातु भव करतील अशी धृतराष्ट्रास आशानव्हावी या हेतूने - संजय बोलतो ॥ कृपेकंस्त - म्हणजे स्नेहकंस्त व्याप्त झालेला आणि अश्रूंनीं ज्यांचे डोळे भरून आले आहेत - आणि खेद करित आहे - अशा अर्जुनानें - मधुसूदन म्हणजे - कृष्ण - हें पुढील वाक्य बोलता झाला ॥ मधुसूदन परांतें दुष्ट देख्य मारणारा भगवान् अर्जुनास मिमित्त मान करून तुझ्या दुष्टपुत्रांस

मारील ॥ मूल्यांस राज्य प्राप्तीची उतावा व्यर्थ करून को असें सूचिलें ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ हे अर्जुना- नीचजनांनीं आचरिलेले- तसेंच स्वर्गनैष्ठिकारे- आणि अकीर्ति करणारे- असें बुद्धिमा-
लि न्य- अथवा मोह तुला संयामा विषयीं कोटून प्राप्त झाला ॥ २ ॥ हे पार्था अर्जुना- तूं नपुंसकत्वातें किंवा मीचमण्यास स-
मर्थ नाहीं अशा निर्वीर्यत्वातें पाऊं नको ॥ हें नपुंसकत्व महादेवाबरोबर युद्धकरणास जो तूं मातुला योग्य नाहीं ॥ हे शत्रूं-
ताप देणाऱ्या अर्जुना- हलकें- असें हें मनाचें दुर्बलत्व म्हणजे भीति ईस राहून- युद्धास उभारहा ॥ ३ ॥ अर्जुन बोलतो ॥ हे शत्रूं-
स मारणाऱ्या मधुसूदना कृष्णा- पूजा करण्यास योग्य- अशा भीष्माशीं आणि द्रोणाशीं बाणांनीं मीकसें युद्ध करूं ॥ युद्धक-
रीन- असें नुसतें वाणीनें बोलणें ही अयोग्य आहे मग बाणांनीं युद्धकसें करूं असा भाव ॥ ४ ॥ मोबाज्यांचा प्रभाव आहे- असे

श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कल्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ॥ अनार्य जुष्टमस्वर्ग्यमकीर्ति-
करमर्जुन ॥ २ ॥ क्लेश्य मास्म गमः पार्थ नेतस्वपुपपद्यते ॥ क्लृप्तं हृदयं दोर्बल्यं त्यक्तो निष्ठपरे-
तप ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संगम्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पू-
जार्हा वरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरू न हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥ हत्वा
र्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

अथवा हि हें पद निराळें न करून- हि महा म्हणजे- गोत्याचें किंवा जाड्याचें निवारण करणारा अग्नि किंवा सूर्य- सावित्रमागे अ-
नुभाव म्हणजे प्रभाव ज्यांचा आहे असे- किंवा श्रुत अध्ययन तप आचार आणि ज्ञान यामुळे पापाचा संबंध आपणास हो-
ऊं नये असा प्रभाव ज्यांचा आहे असे- एणे करून अन्याय मार्गांनीं ज्यांणीं राज्य घेतलें त्यांचा अनुसार यांनीं केला यादोषा-
नें त्यांचा त्याग करावा अशा शंकेचें निवारण केलें- जे द्रोणादिक गुरू त्यांस न मारतां या लोकीं- भिक्षेनें जें मिळेल- त्याचा भो-
ग करण्यांत ही- कल्याण आहे- आणि अर्थाची इच्छा ज्यांस आहे- अशा द्रोणादिक गुरूंस मार केंतर रक्तानें भिजलेल्या
माणें निंदित जे भोग म्हणजे विषय त्यांस इह लोकींच मी भोगीन ॥ ५ ॥

आतो पूजाहं गुरूंस नमरतां दुर्योधनादिकांस च जरमारावे तर गुरु अर्थ काम आहेत । ते अर्थासाठीं दुर्योधना विषयीं युद्ध करतील । तेन्हां दुर्योधनास मारणें तर त्यांस पूर्वीं मारलें पाहिजे-यास्तव गुरूंस मारणें किंवा नमारावे या दोहों गोष्टींमध्ये कोणतें चांगलें आहे हें आम्हांस समजत नाही- आणि इहलोकीं राज्यादिकांचा उपभोग करण्यांतच स्वरव आहे असें मानून-गुरूंस मारणें याअधर्माचा अंगीकार करून अथवा भिक्षाशन क्षत्रियांस निषिद्ध आहे । युद्धकरणें हाच क्षत्रियांचा धर्म आहे-असें-मानून यांबरोबर- युद्ध जरीं केले तरी- आम्ही यांस जिंकूं- अथवा हे आम्हांस जिंकतील हें ही आम्हांस समजत नाही- आणि ज्यांस मारून आम्ही जगण्याची इच्छा करित नाही- तेच धृतराष्ट्राचे पुत्र समोर उभे आहेत ॥ तेन्हां यांस मारून जरीं आम्हांस जय मिळाला तरी आमचामनोरथ सिद्ध होत नाही ॥ ६॥ यांस मारून- आम्ही कशी जगण्याची इच्छा करूं- अशी कृपण-

नचैतद्दिशः कतरन्ना गरीयो यद्वाजयेम यदिवा नोजयेयुः ॥ यानेव हत्वा नजि जी
विषामस्ते वस्थिताः प्रमुखं धातुं शशाः ॥ ६॥ कार्पण्य दोषो पुरुत स्वभावः पृच्छामित्वांध
र्म संभूदचेताः ॥ यत्श्रेयस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्ते हं शाधिमांस्वांप्रपन्नं ॥ ७॥

ता-आणि कुलक्षयामुळे होणार जो दोष तो ज्या दोहोंमुळे ज्याचा शौर्यादिलक्षण क्षत्रियस्वभाव नाशपावला आहे असा-आणि युद्धाचा त्याग करून- भिक्षाटन करणें- हा क्षत्रियांचा धर्म आहे- किंवा अधर्म आहे- याविषयीं- संशय युक्त आहे विद्यार्थ्याचें- असा मी तुला पुसतो ॥ जे माझे कल्याण करणारे असेल ते- संशय नहोण्या जोगें बोल म्हणजे मांग ॥ मी तुला शिष्य आहे ॥ तुला शरण आलेला जो मी-यातें शिक्षाकर म्हणजे धर्म तत्त्वाचा उपदेश कर ॥ एणें करून दोण भीष्मादिकांस मारण्यापेक्षां भिक्षाटनच श्रेयस्कर आहे-असे अर्जुनाच्या बोलण्यानें पूर्वोक्त साधन संपत्ति झाल्यावर विविदिषा सन्यास करावा असें सुचवून नंतर आत्मज्ञानार्थ ब्रह्मवेत्ता जो गुरु त्यास शरण जावें अशी जी श्रुतींत गुरूस सन्नि सांगितली आहे ती सूचविली ॥ ७॥

तूंच आपलें मनांत विचार करून जें योग्य वाटेल - तें कर - अथवा - हृदय दोर्बल्यं त्यक्तो निष्ठ परंतप - एणे करून युद्धच तुला कल्याण कारक आहे - असें तुला मी सांगितलेंच आहे । आतां कां पुनः पुस्तोस - असें जर कृष्ण म्हणेल तर अर्जुन बोलतो ॥ ज्यांत शत्रु नाहीत - आणि संपत्तीनें भरलेले - असें - पृथिवीचे ठायीं जें राज्य तें मिळालें तरी - तसेंच देवाचें हीं आधिपत्य मिळालें तरी इंदियांस शत्रु करणारा असा माझा शोक तो नाहीसा करील असें वस्तु कोणतेंही मला दिसत नाही ॥ तात्पर्य बंधूंचेनां ज्ञानें होणारा जो शोक तो - राज्य लाभ किंवा स्वर्गाचे आधिपत्याचा लाभ झाला तरी त्यानें निवृत्त होणार नाही ॥ यास्तव युद्धाशिवाय दुसरा निवृत्ति मार्गोतीत उपाय असेल तो सांग - असा अर्जुनाचे बोलण्याचा भाव ॥ या अर्जुनाचे बोलण्यावरून न ब्रम्हविद्येचा अधिकार प्राप्त होण्यास भिक्षावृत्ति आणि याज्ञिकचे किंवा स्वर्गलोकचे भोगाविषयीं वैराग्य हीं पाहिजे

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ॥ अवाप्यभूमा
वसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपिचाधिपत्यं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषी
केशं गुडाकेशः परंतप ॥ नयोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

त असें सचविलें ॥ पूर्वव्याग्रंथांत ही - नवश्रेयो नुपश्यामि - एणे करून मोक्षच श्रेय इतर श्रेय नव्हे असें सांगून तेणें करून निर्यापित वस्तु विवेक - नकांक्षे विजयं कृष्ण - एणे करून ऐहिक भोगा विषयीं वैराग्य - अपि त्रैलोक्य राज्यस्य - एणे करून आमुष्मिक भोगाविषयीं वैराग्य - नरके नियतं वासः - एणे करून आत्मा स्थूल देहाकून भिन्न आहे - किन्तो राज्येन गोविंद - एणे करून शम - किं भोगैः - एणे करून दम - यद्यप्येते न पश्यन्ति - एणे करून निर्लोभत्व - तन्मे क्षेमतरं भवेत् - एणे करून नितिक्षा हीं साधनें सुचविली आहेत ॥ ८ ॥ संजय बोलतो ॥ हे शत्रूंंस संताप देणाऱ्या धृतराष्ट्रा ॥ निद्रे वाजय करणारा अर्जुन - इंदियांचा प्रेरक जो गोविंद म्हणजे कृष्ण त्यास असें बोलून - आणि मी युद्ध करीत नाहीं असें बोलून - उगाच राहिला ॥ ९ ॥

या प्रमाणें अर्जुनानें युद्धाची उपेक्षा केली तेव्हां भगवंतानेंही उपेक्षा केली असें असें करावित् धृतराष्ट्राम बोलत म्हणून त्याची निवृत्तिकरण्या करतां सेजय बोलतो ॥ हे भारता धृतराष्ट्रा-दृष्टीकेश म्हणजे कृष्ण-देन्ही सेनांच्या मध्यभागी-खेदपावणार जो-अर्जुन त्यास प्रहसन-म्हणजे-प्रसन्न वदन होऊन अथवा हा मृद असतां ही ज्ञान्यासारखा बोलतो म्हणून दसन-यापुढील-वाक्यातें बोलता झाला ॥१०॥ देह-असंग-अद्वितीय आणि सच्चिदानंद स्वरूप अशा आत्म्याकून भिन्न आदे-असें विवेक ज्ञान यासनाही आणि युद्ध हा स्वधर्म असतां ही त्यांत हिंसा पुढीक आह या मुळें हा अधर्म आहे असा भ्रम होऊन हा शोक मोहातें पावला आहे म्हणून-यास विवेक आणि धर्म हे सांगणे-या अभिप्रायानें-श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ तूं शोक करण्यास अयोग्य-जे भीष्मादिक-त्यांचा शोक करतोस ॥ तात्पर्य-भीष्माला मीं कसामाक-असाजो नूं शोक करतोस सशेत

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषादं तमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अशौच्या नन्वशौचस्ये प्रजावादाश्वभाषसे ॥ गतास्तु न गतास्तु शौचेति पंडिताः ॥ ११ ॥

कृष्णशरीरास-भीष्म असें नाव आहे-त्याविषयीं करतोस-किंवा त्याशरीरातें-माझे हें शरीर-असा अभिमान धरून जो-सुरबहु गवानुभव करतो-आणि देह नाशानें ज्याचा नाश होत नाही असाजो आत्मा-त्याविषयीं करतोस ॥ शरीराचा त्याग करून आत्मा परलोकस्थ झाला म्हणजे शरीराचा नात्काळ दाह करतात-किंवा भूमीत पुरतात तेव्हां शरीरावर कोणाचीच भयना नाही ॥ यास्तव शरीरशोक करण्यास पात्र नाही ॥ आत्म्याचा तर नाश होतच नाही-असें पुढें स्पष्ट सांगणार-यावरून आत्माही देह मरण पावल्या मुळें होणार जो शोक-त्यास पात्र नाही ॥ हे तुला न समजून शोक करतोस ॥ असें म्हणावेतर देहाकून निराळा आत्मा परलोकीं जाणार आहे अशा ज्ञान वंतासारख्या-पतंतिपितरोक्षणां-नरक निबत वामो-इत्यादि गोष्टी बोलतोस ॥ तेव्हां यावरून तुला देहान्मविवेकरूप ज्ञान नाही जसें उघड दिसतें ॥ कारण ज्ञानी म्हणजे विवेकी आहेत ते गतप्राण म्हणजे मरण पावलेले-अथवा-जिवंत असें जे बांधवादिकांचे देह यांचा-शोक-वर तात्पर्यांत लिहिलेल्यां कारणानें करित नाहीत ॥ समाधिकांनीं ज्ञान्यांस देहादिकांचा-

अनुभवच नाही। लुप्तानकालीं अनुभव असला तरी ते मिथ्याच आहेत असा निश्चय झाल्यामुळे-जसा स्वप्नांतील बांधव मिथ्या असा निश्चयाने - त्यांना नाश झाला असतां शोक करित नाहीत - तसा बांधव नाशाने शोक करित नाहीत ॥ ११ ॥ शोक न करण्यास कारण सांगतात ॥ मी परमेश्वर या पूर्वी कधी नाहीत असे नाही - म्हणजे - लीलेने धारण केलेली जी-अवतार रूपी राम कृष्णादि शरीरे तीं प्रगट झाल्यामुळे - अथवा मुक्त झाल्यामुळे मी पूर्वी कधी नाहीत असे नाही ॥ मी सच्चिदानंद रूप अनादि

नत्वे बाह्यं जातु नासं न त्वं ने मे जनाधिपाः ॥ न चेव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं ॥ १२ ॥

स्वरूपाने पूर्वी आहेच ॥ तसाच तूही पूर्वी कधी नाहीत असे नाही ॥ तसेच हे सर्व राजे पूर्वी कधी नाहीत असे नाही ॥ आत्मा अनादि आणि नाशरहित आहे या कारणाने पूर्वी मी आणि सर्व तुम्ही आहोत ॥ आणि आपण सर्व - यानंतर गह्वार नाहीत असेही नाही ॥ आत्म्यास जन्म मरण नाही यामुळे राहूच ॥ एणेकरून कालत्रयी आत्म्यास नित्यत्व सांगितले ॥ १२ ॥

तु ईश्वर आहेस । तुला जन्म मरण नाही - हे स्वप्न आहे - परंतु आत्मा जीवांस - जन्म मरण प्रसिद्ध आहे - आणि देहाकून निराळा जर आत्मा आहे ॥ आणि देह आत्मा नाही - तर देहाचे पीडनें यास दुःख कसें होतें - असें जर अर्जुना म्हणतील तर सांगतो ॥ देहाभिमान ज्यास आहे - अशा आत्म्यानें ज्यावर - हे माझे - किंवा हेच मी - असा अभिमान ठेविला आहे - त्या देहास - बालत्व - तरुणत्व - वृद्धत्व या अवस्था - एका एका अवस्थेचा नाश करून जशा प्राप्त होताना - त्या प्रमाणें - आत्म्यास - एक देह नाश पावला म्हणजे दुसरा देह प्राप्त होतो - तो नाश पावला म्हणजे तिसरा देह प्राप्त होतो ॥ यासच जन्म मरण म्हणतात ॥ हे जन्म मरण देहाचा धर्म आहे ॥ आत्म्याचा धर्म नाही ॥ यामुळे - देहादिकांकून आत्मा वेगळा आहे असें म्हटलें पाहिजे ॥ पिशाच जेव्हां दुसऱ्याचे शरीरांत प्रवेश करतें - तेव्हां त्या शरीरास पीडा झाली तरी त्या देहाचे स्वामीस त्या वेळेस त्या देहावर हा माझा देह - असा अभिमान नसल्यामुळे देह स्वामीस म्हणजे आत्म्यास दुःख होत नाही ॥ हे शरीर माझे आहे असा त्या

देहि नोस्मिन्न यथा देहे कोमारं यौवनं जरा ॥ तथा देही तत्र प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

पिशाचास अभिमान आहे म्हणून जसें पिशाचास दुःख होतें । तसें या लोकांतील अनुभव प्रमाणें देहाकून निराळा जरीं आत्मा आहे तरी अज्ञानाने - हा देह मीच आहे - असा जीवास अभिमान आहे । या कारणाने देहास पीडा झाली म्हणजे जीवामुःख होतें ॥ देहाकून आत्मा भिन्नच आहे ॥ देह नाशवंत आहे तो आत्माने ॥ जर देहच आत्मा आहे तर बाल्यावस्थेतील देहाचा नाश होऊन वृद्धावस्थेतील दुसरा देह झाला तरी ज्या मीं बालपणीं पितरांचा अनुभव घेतला तो मी वृद्धपणीं त्यांस स्मरतो - असें जे स्मरण सर्वांस होतें ते अनुभव घेणाऱ्या देह रूप आत्म्याचा नाश झाल्यामुळे होणार नाही ॥ यावरून दोनीं अवस्थेतील शरीरांकून आत्मा भिन्न आहे असें सिद्ध होतें ॥ असा देहात्म विवेक ज्यास झाला आहे - असा जो धीर म्हणजे ज्ञानी तो आत्मा उत्पन्न झाला - आत्मा मरण पावला - असें मानीत नाही ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आत्मा जरीं ना वाचावत नाहीं-तथापि माझे इष्ट जे भीष्मादिकांचे देह-त्यांचा वियोग मला होईल-यामुळे मी शोक करतो-असें जर प्रतिशरीरीं आत्मभेद मानून म्हणेल तर सांगतात ॥ हे-कुंतीपुत्रा अर्जुना ॥ मात्रास्परीं म्हणजे दृष्टिद्वारा इंडियादि कोंचे-आणि विषयांचे जे संबंध-ते शीत आणि उष्ण तसेंच स्वरूप आणि दुःख-यांचा प्रत देणारे होतात ॥ ते संबंध-एणारे जाणारे आहेत यामुळे ते नाशवंत आहेत ॥ नित्य नाहीत ॥ यास्तव हे भरतकुल्येव्हा-अर्जुना त्यांचें तूं सहन कर ॥ जसे जरु आणि तेज यांचे संबंध त्या त्या काळीं- आपले स्वभावा प्रमाणें उचित किंवा उष्ण यांचा प्रत देतात-तसेच इष्टसंयोग-इष्टवियोग-हे

मात्रास्परीं स्तु कौंतेय शीतोष्ण सुखदुःख दाः ॥ आगमापायिनो नित्यां स्मोऽस्ति तिष्ठस्व भारत ॥ १४ ॥
यं हि न व्यथयं त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ सुखदुःख समं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

ही सुखदुःख देतात ॥ ते स्थिर नाहीत-यामुळे त्यांचें सहन करणें-तुजसारखे धीरपुरुषांस योग्य आहे ॥ यामुळे-हर्षविषाद करणें योग्य नाही ॥ इंडियेद्वारा विषयसंबंधानें मनासच सुखदुःख होतें ॥ मनाचें भेदानेंच आत्मभेद आहे ॥ तो वास्तव नाही ॥ परंतु मनाचे बायीं जो तादात्म्याभिमान आहे तो सुखदुःखास कारण होतो ॥ तो तूकळंतको असें तात्पर्य ॥ १४ ॥ त्यांचें सहन करण्यांत मोठे फळ आहे ॥ यामुळे ही-त्यांचें सहन करणें उचित आहे असें सांगतात ॥ हे पुरुष श्रेष्ठा अर्जुना ॥ ज्यास सुख किंवा दुःख समान आहे अशा ज्या धीरपुरुषास हे मात्रास्परीं म्हणजे विषयांचे संयोग व्यथा करीत नाहीत- तो मोक्षास जाण्याला योग्य होतो ॥ १५ ॥

शीत किंवा उष्ण - तसेंच स्वरूप किंवा दुःख हे सहन करण्यास फार अशक्य आहे ॥ त्यांचे फार महत्त्न केले तर कदाचिन् आत्म
नाश ही होईल - असें मनांत आणूनको ॥ कारण तत्त्वविचारे करून - ते सर्व सहन करण्यास शक्य आहे - असें सांगतात ॥ दोतोष्टासुख
दुःख - हे देह मन आदिकजे अनात्म त्यांचे धर्म आहेत ॥ निर्विकार आत्म्याचे धर्म नाहीत ॥ रज्जुचे अज्ञानाचे रज्जुवर भ्रांतीने स
र्व भासला तरी तो भिथ्याच आहे ॥ त्याची सत्ता रज्जुवर नाही ॥ याप्रमाणे आत्मस्वरूपाचे अज्ञानाने आत्म्यावर देहादिक भासून
त्यांचे धर्म स्वरूप दुःखादिक आत्म्यावर भासले तरी ते भिथ्याच आहेत ॥ त्यांची सत्ता आत्म्याचे वाची नाही ॥ तसाच त्रिकाळ ज्या
ची सत्ता आहे अशा आत्मस्वरूपाचा नाश नाही ॥ याप्रमाणे सत् आणि असत् यांचा निर्णय - तत्त्ववेत्त्यांनी पाहिला आहे ॥ या
विवेकाने तूही सहन कर ॥ १६ ॥ आत्म्याचा नाश नाही असें सामान्ये करून सांगितले ते वविशेष करून सांगतात ॥ ज्या

नास तो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो न स्तत्त्वो नस्तत्त्वदर्शभिः ॥ १६ ॥

अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्वं भिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुं मर्हते ॥ १७ ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युद्धस्वभारत ॥ १८ ॥

तप्याचे कारणरूप सद्रूप स्वरूपाने हे सर्व जग व्यापले आहे - ते आत्मस्वरूप नाशरहित आहे असें जाण ॥ नाशरहित जें
आत्मस्वरूप त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाही ॥ १७ ॥ जो परिच्छेद नय रहित - अपरिच्छिन्न - आणि नित्यस्वरूप - म्ह
णजे अमुक देशी आहे - अमुक देशी नाही - असा जो देवा परिच्छेद - तसाच अमुक कार्त्ता आहे - अमुक कार्त्ता नाही - असा जो क
ल परिच्छेद - तसाच आत्मसत्ता भिन्न भिन्न किंवा आत्मसत्तेहून अनात्मसत्ता भिन्न असा वस्तुपरिच्छेद - हे विविध देवाकाल
वस्तुपरिच्छेद ज्यास नाहीत - आणि अनाशी म्हणजे सर्वदा प्रकाशमान आणि अप्रमेय म्हणजे इंदियादिकांस अगोवर - असा
जो देहावर अभिमान ठेवणारा आत्मा - त्याचे हे देह नाशवंत आहेत ॥ आत्म्याचा नाश नाही आणि आत्म्यास स्वरूप दुःखादिक
चा संबंध नाही ॥ यास्तव हे भारता अर्जुना - युद्ध कर ॥ आपला स्व धर्म ठाऊं नको ॥ १८ ॥

या प्रमाणे भीष्मादिकांच्या मरणांमुळे जो शोक-तो अयोग्य आहे-असें सांगून भीष्मादिकांला मारण्यास मी इच्छित नाहीं-सत्पाप लागेल-असें आपले ठिकाणीं-हृदय मानून जें दुःख झालें तें ही अयोग्य असें सांगतात ॥ जो तार्किकादिक आत्म्यास कर्तृत्व मानून-हा मारणारा आहे-असें भागितो-त मान जो चावकादिक देहास-च आत्मा मानून-हा आत्मा मारण्यानें नाशपावतो-असें भागितो त्या दोघांसही संमजत नाहीं ॥ कारण-आत्मा कोणास मारीत नाहीं आणि कोणापासून मरण ही पावत नाहीं ॥ तात्पर्य ॥ आत्म्यास कर्तृत्व नाहीं ॥ जागृत स्वप्नकालीं अंतःकरण संबंधानें कर्तृत्व भासतें ॥ सुषुप्ति मूर्च्छाकालीं अंतःकरण लय झाला म्हणजे तें भासत नाहीं ॥ यावरून कर्तृत्व हा मनाचा धर्म असतो ही जसें तापलेलें लांढावर वस्त्रि संबंधानें च दाख कर्तृत्व आहे-स्वनः नाहीं-तसें आत्म्यास कर्तृभूत अंतःकरण संबंधानें च कर्तृत्व भासतें-स्वनः नाहीं ॥ इतकें तर आत्मानव्हे असें पूर्वीच सांगितलें आहे ॥ १९ ॥ आत्मा मरय एनं चेत्ति हंतारं यथैवं मन्यते हंतं ॥ उभौ तौ न विजायतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ ॥ त नाहीं-असें जें सांगितलें-तेंच आत्मा निर्विकार आहे-यास नाशपावणार जें वस्तु-त्याचे विकार नाहीत-या कारणानें स्पष्ट करून दाखवितो ॥ हा आत्मा उत्पन्न होत नाहीं ॥ एणेकरून जन्मास येणें हा विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें ॥ हा आत्मा कधीही मरण पावत नाहीं ॥ एणेकरून विनाशरूप विकार आत्म्यास नाहीं असें दर्शविलें ॥ हा आत्मा पुनः पुनः उत्पन्न होऊन सतत पावतो असें नाहीं ॥ पूर्वीच सूच आहे ॥ एणेकरून जन्मांतर होणें-आणि तेणेकरून मनेस पावणें-या विकाराचा आत्म्यास संभव नाहीं असें दर्शविलें ॥ कारण हा अज म्हणजे उत्पत्तिरहित आहे ॥ हा आत्मा नित्य आहे म्हणजे सर्वकाळीं एकाच सत्तेने युक्त आहे ॥ येणे करून वृद्धिस्वरूप विकाराचा आत्म्यास संभव नाहीं असें सांगितलें ॥ हा आत्मा शाश्वत आहे ॥ येणेकरून क्षणिकारूप विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें ॥ आत्म्यास निरवयव आहे-यास क्षीणता नाहीं ॥ हा आत्मा पुराण आहे ॥ म्हणजे नवीन परिणाम यास नाहीं ॥ येणेकरून परिणामरूप विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें ॥ हा आत्मा मरण पावणारे जें शरीर त्यामध्ये मरण पावत नाहीं ॥ २० ॥ ॥

सांगितले कारणाने आत्म्यास हंतृत्व नाही असे सांगतात ॥ हे पार्थ-अर्जुन ॥ जो पुरुष-हा आत्मा अविनाशी आहे- निःस्पृहणजे वृद्धि
 वृत्त्य आहे-तसाच उत्पत्तिरहित आणि क्षीणता रहित आहे-असे जाणतो तो पुरुष कोणास कसामारीत ॥ कारण अज्ञा आत्म्याला मा
 रण्यास साधनच नाही ॥ म्हणून तो पुरुष आपण सहाय होऊन कोणास कोणाबेहातून कसामारीत ॥ येणेकरून कृष्ण मजकडून
 भीष्मादिकांस मारवितो-अशी माझे गयीं दोष दृष्टि करूनको असें स्वचिंतें ॥ २१ ॥ आत्म्याचा नाश नाही-तथापि भीष्मादिकांशीं श
 रीरें-छिन्न भिन्न होऊन पडतील-म्हणून भीष्मोक्त करतो-असें जर म्हणेल तर सांगतात ॥ मनुष्य जुन्या वस्त्राचा त्याग करून जर्दां दुस
 रीं चांगलीं नवीं वस्त्रें घेतो-तसादेहाभिमानी आत्मा जीर्ण झालेल्या शरीराचा त्याग करून-दुसरे नवीन शरीरांत गमन करतो ॥ कर्मवश
 करून पूर्व पूर्व देह सोडून नवीन नवीन देह घेणें हे अवश्य होणारें आहे ॥ यास्तव-जीर्ण देहाचे नाशामुळे शोक करणें अनुचित आ

वे दावि नाशिनं नित्यं य एन मजमव्ययं ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंतिकं ॥ २१ ॥ वासोसिजी
 र्णानि यथाविहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणः ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि दे
 ही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयं त्यापो न वोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

हे । भीष्मादिक-यावज्जीवपर्यंत धर्मावुत्थानानें क्लेशावृत्त जर्जर झालेल्या या जीर्ण शरीराचा त्याग केल्याशिवाय कर्मफळाचा उत्तम
 भोग करण्यास-असमर्थ आहेत ॥ ते जर धर्म युद्धानें स्वर्ग करवार्थ ज्या दिव्य देहाची अपेक्षा आहे त्यास प्रतिबंधक अज्ञाया जीर्ण देहा
 चा पात करून दिव्य देह सांपादन योग्य तुं करतील तर त्यांवर बुद्धीमोठा उपकारच होईल ॥ यास्तव मोठा उपकार करणाऱ्या युद्धावर अ
 पकार कर्तृत्व भ्रम करूनको असें-अपराण-संयाति-यापदांनीं स्वचिंतें ॥ संयाति म्हणजे दुसरे दिव्य देहांत गर्भवासादि क्लेशाशिवा
 य उत्तम प्रकाराने या देहाचा त्याग करून भीष्मादिक गमन करतील असा अर्थ-असें कोणी तात्पर्य वर्णन करतात ॥ २२ ॥ आत्म्याला मारण
 सा साधन नाही असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून दाखविताना ॥ तीक्ष्ण शस्त्रें-या आत्म्यास तोडित नाहीत ॥ प्रदीप्त अग्नि या आत्म्यास
 जाळित नाही ॥ उदक या आत्म्यास मृदु किंवा आर्द्र करून विथिल करित नाही ॥ वायु या आत्म्यास शक्क करित नाही ॥ २३ ॥

याविषयीं कारणें सांगतात ॥ आत्म्यास अवयव नसल्यामुळे त्याचे दोन तुकडे करणें असा जो छेद तो करता येत नाही ॥ तसेच त्याच्या
 लण्यास - भिजऊन शिथिल करण्यास आणि शक करण्यास ही येत नाही ॥ यामुळे हा आत्मा - नाशरहित - व्यापक - स्थिर स्वभा-
 वाचा आणि पूर्वरूपाचा परिष्ठाग्न करणारा - अथवा क्रियारहित - आणि अनादि असा आहे ॥ २४ ॥ मुंजा म्हणजे मोठ्ठ यानांचा -
 च्या तृणाचे गर्भीत जें कोवळेंतून असतें तें जसे त्या तृणावरील मोठीं मोठीं पानें युक्तीने निरनिराळीं करून त्यामुंजे तून बाहेर काढता
 त ॥ त्या प्रमाणें ब्रह्म चर्यादिक साधन संपन्न जेधीर म्हणजे अधिकारी मुमुक्षु - त्याणीं अन्वय व्यतिरेक रूप युक्तीनें - स्खूल - सू-
 क्ष्म - आणि कारण एतत्स्वरूप जीं जीन शरीरें यांपासून पार्थक्यें करून जाणले त्या आत्मा - परब्रह्मच हेतो - आत्मवेत्ता शोकाप्रत
 तरतो ॥ ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मच होतो ॥ देव म्हणजे प्रकाशमान किंवा द्योतमान आत्म्याप्रत अध्यात्म शास्त्राचे श्रवणादिकें करून जाणून
 शोक आणि हर्ष यांप्रत टाकितो ॥ अशा अर्थाच्या शुनीत - स्खूलादिक शरीरांकरून भिन्न पणें आत्मस्वरूपाचे ज्ञानापासून शोक

अछे द्योय मदाद्योय मच्छे द्यो, शोष्य एवच ॥ नित्यः सर्वगतः स्छाणु रचलोयं सभातनः ॥ २४ ॥

निवृत्ति सांगितली आहे ॥ यास्तव तशा आत्म्याचें अर्जुनास ज्ञान होऊन - स्खूलादिक शरीरावर आत्मत्व भ्रमासुळे - त्यांचे विना-
 शा सार्थी जो शोक झाला आहे तो जावा - याहेतूने - आत्म्याचा स्खूलादिक शरीर वितयाऊन भेद सांगतात ॥ हा आत्मा अव्यक्त आहे ॥
 व्यक्त म्हणजे प्रत्यक्ष जें स्खूल शरीर - त्याकरून भिन्न आहे ॥ म्यत्नांत अन्नमय स्खूल देहाचें भान नसलें तरी स्वप्न साक्षित्वेंकरून
 न म्हणजे स्वप्न ज्ञानाच्या चैस्वरूपानें आत्म्याचें भान म्हणजे प्रतीति असते - असा आत्म्याचा अन्वय म्हणजे स्वप्न कालीं अ-
 नुवृत्ति - तसाच स्वप्न कालीं आत्म्याची स्फूर्ति असतां ही - स्खूल देहाची स्फूर्ति नाही - असा स्खूल देहाचा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति
 हे अनुभवसिद्ध आहेत ॥ या अन्वय व्यतिरेकावरून - स्खूल देह आत्मा नव्हे असें जाणावें ॥ या प्रमाणेंच - श्रोत्र - त्वक् - चक्षु - रसन -
 आणि घ्राण - अर्थां पांच ज्ञानें द्रियें - वाक् - पाणि - पाद - पायु - आणि उपस्थ अर्थां पांच कर्मेंद्रियें - पंच प्राण आणि मन आणि बुद्धि -
 या सप्त दशा १७ पदार्थांस लिंग शरीर किंवा सूक्ष्म शरीर म्हणतात ॥ यालिंग किंवा सूक्ष्म शरीराकरून आत्मा भिन्न आहे - असें

गमाव ॥ हा आत्मा अवित्य आहे ॥ शब्द-स्पर्श-रूप-रस-आणि गंध यांचे जें ज्ञान होतें त्यास उत्पन्न करणारे कोणी साधन म्हणजे-
 करण आहे ॥ तसेंच घेणें-बोळणें-वाळणें इत्यादि क्रिया रूप जें कार्य होतें त्यास उत्पन्न करणारे कोणी साधन म्हणजे करण आहे ॥
 तसेंच संकल्प विकल्पात्मक जें ज्ञान होतें त्यास उत्पन्न करणारे साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेंच निश्चयात्मक जें ज्ञान हो-
 तें त्यास उत्पन्न करणारे साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेंच प्राणापानादिकांचे जे व्यापार होतात त्यांस उत्पन्न करणारे सा-
 धन म्हणजे करण आहे ॥ कारण जें कार्य होतें तें करणा शिवाय होत नाही-या अनुमाने-च जें-आहे-अशी चिंता करण्यास
 म्हणजे जाणण्यास योग्य पूर्वोक्त सप्त दशा पदार्थ स्वरूप सूक्ष्म शरीर तें चित्य-त्याहून आत्मा निराळा आहे ॥ या सूक्ष्म शरी-
 राचें कृष्णिकाळीं जरीं भान नसलें तरीं कृष्णिकाळीं नाशित्वें करून म्हणजे कृष्णिकाळीं अनुभवात्मक प्रकाशरूपानें भान आ-
 हे ॥ हे भान सुषुप्तीपासून उठलेले पुरुषास-मी करवें करून निजकोणें होतों-असें जें स्मरण होतें तें स्मरण अनुभवावाचून हो-
 णार नाही-या अनुमानात्मक प्रमाणावरून सिद्ध आहे ॥ असा सुषुप्तीन आत्म्याचा अन्वय म्हणजे अनुवृत्ति आणि सुषुप्ति-
 काळीं सूक्ष्म शरीराची प्रतीति नसली तरीं आत्म्याची पूर्वोक्त प्रतीति आहे-हा सूक्ष्म देहाचा किंवा शरीराचा व्यतिरेक म्हणजे
 व्यावृत्ति-असे हे अन्वय व्यतिरेक अनुभव सिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा सूक्ष्म शरीराहून निराळा आहे असें जाणावें ॥
 याप्रमाणें आत्मस्वरूपावर सूक्ष्म शरीराचा विवेक झाला म्हणजे-सूक्ष्म शरीरातील पांच कर्मेन्द्रियें आणि पांच प्राण-एतद्-
 वा पदार्थ रूप जो प्राणमयकोश आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि संशय वृत्ति रूपमय-एतत् षट् पदार्थ रूप जो मनोमय कोश
 आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि निश्चयात्मक वृत्ति रूप तीक्ष्ण एतत् षट् पदार्थ रूप जो विज्ञानमय कोश-यांचा विवेक होतो ॥
 कारण हे कोश किंवा शरीरांतच सत्व आणि रज या गुणांच्या-प्राणापानादिकांचा प्राणवृत्ति-पांच ज्ञानेंद्रियें-पांच कर्मेन्द्रियें-संक-
 ल्पविकल्पात्मक मनोवृत्ति-निश्चयात्मक मनोवृत्ति-एतद् रूप-ज्यावरून म्हणजे परिणाम यांचे भेदानेंच निरनिराळे केले जा-
 हेत ॥ याप्रमाणेंच मूळ आणि सूक्ष्म शरीरास शीजभूत जें कृष्णिकाळीं मूलाज्ञान त्यास कारण शरीर म्हणतात-त्याहून

ही आत्मा भिन्न आहे असें सांगतात ॥ हा आत्मा अविकार्य आहे म्हणजे - सूक्ष्म कार्यरूप जो विकार त्याचे स्वरूपानें स्थितिपावण्यास जें योग्य तें विकार्य म्हणजे त्रिगुणात्मक सूक्ष्मज्ञानरूप कारणशरीर - त्याकून भिन्न आहे ॥ समाधिकालीं किंवा ध्यानकालीं सधुर्त्तीनील कारणशरीररूप अज्ञानाची प्रतीति नसली तरी - समाधी पासून किंवा ध्यानापासून उठल्यानंतर - एतावत पर्यंत मीस माधिम्व होतो - ईश्वर ध्यानच करीत होतो - असें स्मरण होतें त्यावरून समाधि ध्यान साक्षित्वें करून आत्म्याचें स्फुरण आहे - हा आत्म्याचा त्याकाळीं अन्वय म्हणजे अनुवृत्ति आणि त्याकाळीं आत्म्याचें स्फुरण असून अज्ञानाचें स्फुरण नाही - हा अज्ञानाचा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति - हे अनुभव मिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा कारणशरीर जें अज्ञान त्याकून भिन्न आहे असें जाणवें ॥ या त्रिगुणात्मक अज्ञानांत जो मलिन म्हणजे - रज आणि तम या दोन गुणांनीं कलुषकेलेला सत्वगुण - तो निद्रारूप सधुर्त्तीचे अव्यवहित पूर्वक्षणीं उत्पन्न झालेल्या - प्रिय - मोद - आणि प्रमोद - या तीन वृत्तींनीं युक्त झाला म्हणजे त्यासच आनंद मय कोश असें म्हणतात ॥ इष्ट वस्तूचे दर्शनापासून जी मनाची स्फुरवाकार वृत्ति होते तीस प्रिय म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचा लाभ झाल्याने जी मनाची स्फुरवाकार वृत्ति होते तीस मोद म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचे उपभोगानें जी मनाची स्फुरवाकार वृत्ति होते तीस प्रमोद म्हणावें ॥ कारणशरीराकून आत्मा भिन्न आहे असा विवेक झाला म्हणजे आनंद मय कोशाचाही आत्म्याशीं विवेक होतो म्हणजे आनंद मय कोशाकून आत्मा भिन्न आहे असें समजतें ॥ कोशकार यांनांचा एककीट आहे तो आपणास आवरण करणारा कोश उत्पन्न करून त्यांत बंधन पावून जसां हे शपावतो त्याप्रमाणें अन्नमयादिक जे सांगितलेले पांच कोश त्यांवर अन्नमय स्थूल देहादिक जे कोश ते - मीच आहे - असा आत्मस्वरूपाचे अज्ञानानें युक्त जीव अभिमान ठेवून त्वं चे संबंधानें सांसारिक क्लेश पावतो ॥ या कारणानें अन्नमय आत्म्याकून प्राणमय आत्मा भिन्न आहे - प्राणमय आत्म्याकून मनोमय आत्मा भिन्न आहे - मनोमय आत्म्याकून विज्ञानमय आत्मा भिन्न आहे - विज्ञानमय आत्म्याकून आनंद मय आत्मा भिन्न आहे ॥ असा अन्नमयादि कोशांवर - आत्मा - आत्मा - याप्रमाणें सर्वत्र तैत्तिरीयादिक उपनिषदांत आ

त्मशब्दाचा प्रयोग केला आहे - परंतु तो मुख्य आत्माने ॥ कारण त्याच उपनिषदांत आत्मभूत सर्वांतर ब्रह्मज्ञानापासून ब्रह्म प्राप्तिरूप सुक्ति आरंभी सांगून ते ब्रह्म कोणते ते समजा यासाठी मूढ लोकांनी आत्मत्वे करून मानिलेले जे एका एका पेक्षा आंतर स्वरूप देहादिक पंचकोशांच्या वरील आत्मत्व बुद्धि जाऊन पंचकोशांवरून सर्वांचा आंतर सच्चिदानंद ब्रह्मरूप आत्मा भिन्न आहे असें कमाने ज्ञान होण्यासाठी - हा आत्मा नव्हे - हा आत्मा नव्हे - असें सांगून - आनंद मय कोशावरून ही निराळा पंचकोशांचा अंतरात्मा - पुच्छ प्रमाणे सर्व कोशांम प्रतिष्ठा म्हणजे अधिष्ठानभूत पुच्छ ब्रह्मरूप सांगून प्रकरण समाप्ति केली ॥ यावरून तेच मुमुक्षूंनी आत्मत्वे करून जाणावयास योग्य असें ब्रह्म - आत्मा आहे - असें जाणावे ॥ ज्याकरणास्तव स्वरूप - सूक्ष्म आणि कारण - एतद्रूप तीन शरीरांवरून आत्मा भिन्न आहे त्याकरणास्तव अशा आत्म्यातें तूं जाणून

अव्यक्तो य मचित्यो य मवि कार्यो य मुच्यते ॥ तस्मादवं विदित्वेनं नानुशोचितु मर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्य जातं नित्यं वा मन्यसे मृतं ॥ तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितु मर्हसि ॥ २६ ॥

बंधादिकांच्या नाशामुळे शोक करून को किंवा शोक करण्यास योग्य नाहीस ॥ २५ ॥ याप्रमाणे तत्वज्ञानाचे दृष्टीनें बंधुनाशनिमित्तक शोक योग्य नाही असें सांगून आतां देहादिकांसच आत्मानाणारे जे प्राकृत लोक त्यांचे दृष्टीनें ही शोक योग्य नाही असें सांगण्याच्या मिषाने मुमुक्षूंस महावाक्यातील त्वंपदाचा जो विवक्षित वास्तविक जीवात्म स्वरूप अर्थ त्याचे बोधाचे दृढत्व होण्यासाठी आणि सच्चिदानंदत्मक - शरीर त्रितय भिन्न - जें आत्मस्वरूप - तेच त्वंपदाचा विवक्षित अर्थ आहे । मूढ जास आत्मा मानितात तो त्यापदाचा अर्थ नाही - असें ज्ञान होण्यासाठी आणि मूढांचे मतावर सत्यत्व बुद्धि नव्हावी यासाठी त्यांचे मताचा - अभ्युपेत्य वादांन म्हणजे - असें ही जर म्हणतील - अशा अर्थांगी काराने - अनुवाद करून बोलतात ॥ आत्मा उत्पत्ति नाशरहित आणि सच्चिदानंद रूप असा असतां ही तो नित्य जात म्हणजे नित्य उत्पन्न होणारा आहे अथवा नित्य मृत म्हणजे नित्य मरण शील आहे असें जरी तूं मान शील ॥ नित्य जात आणि नित्य मृत -

यापदांनीं आत्मा उत्पन्न होऊन मरणपावणारा आहे-असें मानणारे जे लोकायतादिक नास्तिक आणि आत्मा-नित्य असतां ही म्हणजे उत्पत्तिरहित आणि नाशरहित असतां ही उत्पन्न होण्याचा शरीराचे संबंधानें उत्पन्न आणि मरण पावण्याचा शरीराचे संबंधानें मृत-अवा गोण व्यवहारास योग्य होतो-असें योळणारे जे तार्किकादिक आस्तिक यांचे पक्षाक-बनिले ॥ यापक्षां बें कंठको-द्वार न्यायानें-म्हणजे कांढ्यानें कांढा काढावा या न्यायानें-निराकरण होऊन मुख्य वेदांत पक्षानें त्वंपदार्थ जें-आत्मज्ञान तें निश्चयात्मक होण्यासाठीं सर्वनास्तिक पक्षांच्या आणि आस्तिक पक्षांच्या परस्पर विप्रतिपत्ति म्हणजे विवाद संक्षेपानें येथें लिहितों ॥ मी म्हूल आहे-मी कशे झालों-मी गमन करतो-मी ब्राह्मण-मी मनुष्य-अशीया अन्नमय म्हूल देहावर आत्मत्व बुद्धि प्रत्यक्षरूप होते । यावरून हा म्हूल देहच आत्मा आहे-हा म्हूल देह पृथिव्यादिक भूतांचा जो एकत्र मिळालेला समुदाय तद्रूपच आहे-प्रत्येक पृथिव्यादि भूतांस जरीं चैतन्य नाहीं तथापि चूर्ण म्हणजे चुना आणि दगिडा-तमींचे इंगीफल-नागवेलीचीं पानें-चूर्ण आणि कान इत्यादिक पदार्थांवर जरीं रक्तिमा नाहीं तरीं त्यांचे एकत्र मेळून झाले म्हणजे रक्तिमा जमा उत्पन्न होतो तसा पृथिव्यादिकांचा विलक्षण देह रूप संघात म्हणजे मेळून झाले म्हणजे देहावर चैतन्य उत्पन्न होतें । असें चावीकांतील कोणी लोकायत म्हणतात आणि त्यांचे मतीं प्रत्यक्षरूप न दुसरें अनुमान शब्दादिक प्रमाण नाहीं तरीं आपला पक्ष खरा आहे असा वेदास प्रमाण मानणारे जे आस्तिक-त्यांचा निश्चय होण्यासाठीं अन्नमय म्हणजे वक्र शोणित रूप परिणाम द्वारानें अन्नापासून उत्पन्न झालेला जो म्हूल देह तो आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे असें वेदाचें प्रमाण आपल्या पक्षास दारवयितात ॥ यादेहां तून जीवात्मानि घुन गेला म्हणजे चैतन्य जाऊन हा देह मरण पावतो-यास्तव देहावरून इंद्रियरूप आत्मा निराळा आहे ॥ मी बोलतां-मी पाहतों-मी ऐकतां-मी अंध किंवा बधिर आहे अशी इंद्रियांवर प्रत्यक्षरूप बुद्धि सर्वांस होते-हे प्रत्यक्षच-इंद्रियें आत्मा आहे याविषयीं-प्रमाण आहे-असें दुसरे लोकायत बोलतात । आणि यापक्षावर वैदिक

ची अशा बसण्यासाठी वागादिक इंद्रिये-मी मोठे मी मोठे-असा परस्पर कलह करून मोठा कोण याच्या निर्णयासाठी सर्वत्र
 जापली पाशींगेली-असें श्रुतींत सांगितलें आहे ॥ या कलहावरून इंद्रियांस चैतन्य आहे-आणि चैतन्या मुखें व त्यांस आत्मत्व अ
 हे असें श्रुतीचें प्रमाण दारववितात ॥ चक्षुरादिक इंद्रियांचा नाश झाला तरी जर शरीरांत प्राण आहे तर शरीरास चैतन्य
 असतें आणि शरीर जगतें ॥ यावरून इंद्रियां हून निराळा प्राणच आत्मा आहे असें हिरण्य गर्भाचे उपासक ज्यांस हिरण्य
 गर्भ असें म्हणतात ते बोलतात आणि जेव्हां मनुष्य स्रुष्टीप्रत पावतो तेव्हां सर्वचक्षुरादिक इंद्रियें आपला दर्शनादिक
 व्यापार-म्हणजे पाहणें ऐकणें इत्यादिक व्यापार-न करतां लीन झालीं तरी प्राण आपला व्यापार करीत जागृत राहतो ॥ यास्त
 व प्राणच सर्व इंद्रियां मध्यें श्रेष्ठ आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून आणि अन्यमय कोशाहून निराळा जो प्रा
 ण-मय कोश तोच आत्मा-असेंही श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून प्राणच आत्मा असें म्हणण्यास श्रुति ही प्रमाण अ
 हे असें दारववितात ॥ कर्ता भोक्ता हे आत्म्याचें स्वरूप आहे ॥ जोपर्यंत मन आहे तोपर्यंतच कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास ये
 तें ॥ स्रुष्टींत प्राण असतां ही मनाचालय होतो यामुळें कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास येत नाही आणि प्राणमय कोशाहून
 निराळा मनोमय कोशाच आत्मा आहे असे श्रुतींत सांगितलें आहे ॥ या श्रुतिप्रमाणावरून आणि विषयासक्त झालेलें मन
 च बंधास कारण आहे ॥ निर्विषय झालेलें मनच मोक्षास कारण आहे ॥ अशा अर्थीची श्रुति आहे तिचें प्रमाणावरून मनच
 आत्मा आहे असें कोणी म्हणतात ॥ अहं म्हणजे मी अशी अहंमाकारवृत्ति-इदं म्हणजे हे अशी इदमाकारवृत्ति-अशा वृत्ती
 चे दोन नदानीं अंतःकरण दोन प्रकारचें आहे ॥ अहंमाकारवृत्तीस चित्तान असें म्हणावें ॥ इदमाकारवृत्तीस मन असें म्हणा
 वें ॥ अहंमाकारवृत्ति झाल्या नंतर तीपासून इदमाकारवृत्ति उत्पन्न होते ॥ यास्तव मनाला उत्पन्न करणारे अहंमाकारवृत्ति
 च चित्तानच आत्मा आहे ॥ आणि ही वृत्ति प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन नाश पावते-असा अनुभव आहे-यावरून आत्मा-
 सणिकच आहे आणि त्याचा दुसऱ्यानें प्रकाशन होतों तो स्वप्रकाश स्वरूपच आहे ॥ असें बौद्ध म्हणतात-आणि आपले

पक्षास मनोमय कोशाकून भिन्न विज्ञानमय कोशच आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे तें श्रुतीचें प्रमाण दा-
खवितात ॥ सृष्टीचे पूर्वी हें जग असतच होतें असें श्रुतीतील प्रमाण दाखवून इतरच आत्मा म्हणजे आत्म्यास स्वरूपच ना
हीं । हें ज्ञान-ज्ञेय एतद्रूप सर्व जग भ्रांतीनेच भासतें असें ही कोणी बोद्धांतील बोलतात ॥ हे सर्व पक्ष नित्य जात आणि
नित्य मृत या पदानीं स्तब्ध विले ॥ ते असें - नित्य जात म्हणजे नियमानें उत्पन्न होणारा - देहेन्द्रिय प्राण मन बुद्धि रूप आत्मा ।
तसाच नित्य मृत म्हणजे - सर्वदा मृत म्हणजे कधीही जोगा नाहीं । येणें करून इतर वादि पक्षास्तबविला ॥ सृष्टि पूर्वकाळीं हें ज
ग असतच होतें असें कोणी म्हणतात असा अनुवाद करून हे - सौम्या - असें कसें संभवे। असता पाहून म्हणजे इतर्याप
सून हें जग कसें उत्पन्न होईल । यास्तव जगाला कारण सदृष्टात्म वस्तुमानलें पाहिजे - जो स्वात्मरूप ब्रह्म नाहीं असें मानि
तो तोच आत्म्याचा अपलापकेल्यामुळे असत म्हणजे नाहीं असें म्हणणें प्राप्त होईल अशी इतरवादि मताची निंदा
करून सद्रूप आत्मा आहे असें श्रुतींतच सांगितलें आहे । आणि अधिष्ठानावांचून भ्रांति होत नाहीं - भ्रम होण्यास कांहीं अ
धिष्ठान पाहिजे । जसें - गेच्य भ्रमास वक्रांति - सर्पभ्रमास रज्जू । आणि इतर म्हणजे कांहीं नाहीं हें ज्यास समजतें - तोच स
मजणारा आत्मा होईल । नाहींतर जर समजणाराच नाहीं तर इतरच आहे हें कशावरून सिद्ध होईल । यास्तव आत्म्याची
सत्ता आहे । आणि इतरच होतें असें जें तूं बोलतोस ही सत्ता कोणती । इतर्यासतर सत्ताच नाहीं - जर सत्ता आहे तर सत्ताहें
च सद्रूप आत्म्याचें स्वरूपच हें नांव मानूं वेविलेंस ॥ आणि क्षणिक विज्ञानमय कोशाकून भिन्न आनंदमय कोश आ
त्मा आहे - तो सद्रूपानेंच म्हणजे त्रिकाल ज्याची सत्ता आहे अशा स्वरूपाचेंच पाहवा म्हणजे आत्म्यास आनंदमयता
येण्यास उपाधिभूत जो सांगितलेला आनंदमय कोश त्याकून भिन्न आहे असा जाणावा । अशा श्रुतिप्रमाणावरून
नित्य आत्मा आहे असे वेदास प्रमाण मानणारे वैदिक बोलतात ॥ पंचकोशाकून आत्म्याचें स्वरूप निराळें आहे असें मा
नणारांत ही कोणी आत्मा अणुपरिमाण आहे असें बोलतात - आणि रोम म्हणजे केशाचा सहस्रांश भाग त्याप्रमाणें स

स्म ज्या शरीरांतील नाडी त्यांत आत्मा संचार करतो-हा आत्मा अणूपेक्षां ही अणू आहे-आत्म स्वरूप सूक्ष्म पेक्षां ही-
 सूक्ष्मतर म्हणजे फार सूक्ष्म आहे-केशांच्या अग्राचा जो शंभरावा भाग-त्याचा जो हजारवा भाग तितके परिमाणाचा जीव-
 आहे-असें जाणावे-अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति आत्म्याचे अणु परिमाणा विषयी प्रमाण आहेत असें सांगतात ॥ कोणी हा आत्म
 नरपा या पासून केसांपर्यंत या शरीरांत प्रविष्ट आहे-अशा अर्थाच्या श्रुतिप्रमाणावरून-आणि आत्मा जर अणु आहे-
 तर आपादमस्तक पर्यंत सर्व शरीरांत एककालीन स्वरुप दुःख संवेदनरुप चेतन्याची प्रतीति होते असा सर्वांस अनुभव-
 आहे तोकसा होईल । आत्माजर अणु आहे तर ज्या प्रदेशां आत्मा आहे तितक्याच प्रदेशांत चेतन्य प्रतीति होईल ॥ सर्व श
 रीरांत एककालीन प्रतीति होणार नाही-या युक्तीचे प्रमाणावरून-जितकें परिमाण ज्या देहाचे आहे तितकेंच परिमाणाचा-
 आत्मा त्या देहांत आहे । त्या आत्म्याचे सूक्ष्म अवयव आहेत ते सूक्ष्म नाडींत प्रवेश करतात यावरून-आत्मा सूक्ष्म आहे
 तो सूक्ष्मनाडींत प्रवेश करतो-असें श्रुतींत सांगितलें आहे । जसे देहाचे अवयव जे हस्त त्यांचा कंचुकांत म्हणजे आंग
 राख्यांत प्रवेश झाला म्हणजे-देहाचा कंचुकांत प्रवेश झाला-असा व्यवहार लोक करतात । त्याप्रमाणें तो श्रुतीतील व
 व्यवहार गोणच आहे । कर्मवशं करून आत्म्याचे अवयव न्यून झाले म्हणजे आत्मा न्यूनपरिमाणाचे पिपीलिकादिकांचे
 देहांत तितके परिणामाचा होऊन प्रवेश करतो आणि अवयव कर्मवशं करून अधिक झाले म्हणजे अधिक परिमाणा
 चा होऊन । अधिक परिमाणाचे गजादिकांचे देहांत प्रवेश करतो । यास्तव आत्मा देहाचे परिमाणाचा असून देहाइन नि
 राळा आहे असें बोलतात ॥ यापेक्षास दिगंबर सिद्धांत असें म्हणतात ॥ आत्म्यास जर अवयव मानले तर ज्यास अंश म्हण
 जे अवयव आहेत त्याचा अंशनाशानें किंवा दुसरे कारणानें नाश लोकांत पाहिला आहे । त्याप्रमाणें आत्म्याचा ही नाश
 होईल । आत्म्याचा नाशमानला तर परलोकगामी आत्मा नाशपावल्या सुद्धे नाहीं सा झाला या कारणानें आत्म्यानें केले
 ले श्मभाक्कर्मकर्माचा-फलोपभोगावांचून-नाश होईल आणि उत्पन्न होणारा जो आत्मा तो उत्पन्न होण्या पूर्वी मुळीच नव्ह

ता-यामुळे त्यानें पूर्वी न केलेले कमीचा फलोपभोग त्यास होतो असें होईल। हे तर वेद शास्त्र विरुद्ध आणि सुक्तीस विरुद्ध आहे। यास्तव आत्मा आकाशाप्रमाणें नित्य आणि महान म्हणजे विभु परम महत् परिमाणाचा आहे-आणि निरंश आहे-अशा अर्थाच्या श्रुतीवरून-आत्मा निग्न्य आणि विभु आहे। असें मानून-तसाही आत्मा अचिरूप म्हणजे जड आहे। तान इच्छा कृति द्वेष धर्म अधर्म करव दुःख भावनारव्य संस्कार-हे पुण आत्माचे आहेत-त्यांच्या योगानें तो द्रव्य आणि चेतन आहे ॥ अदृष्ट म्हणजे पुण्य पाप याचे निमित्तानें मनाचा आणि आत्म्याचा संयोग झाला म्हणजे पूर्वी सांगितलेले ज्ञानेच्छादिक गुण त्यांस किंवा त्यावर उत्पन्न होतात-आणि अदृष्ट नाशपावले म्हणजे स्रष्टृत्वांत लय पावतात। हा आत्मा पुण्याचा आणि पापाचा कर्ता आणि त्यांची जीस्करव दुःखरूप फलें त्यांचा भोक्ता आहे यासुळे ईश्वराकून तो भिन्न आहे। आत्म विभु आहे यासुळे त्यावर क्रिया नसली तरी कर्मवशें करून कर्मफलोप भोगासाठीं स्वर्गादिक लोकां त्यास शरीरसंबंध झाला म्हणजे तो लोकांतरीं गेला असें म्हणतात आणि या लोकां शरीर संबंध झाला म्हणजे या लोकांत आला असें म्हणतात। याविषयीं सर्व कर्म कांड वेद प्रमाण आहे-असें तार्किक आणि प्राभाकर म्हणतात ॥ स्रष्टृत्वापासून उठलेल्यास-मी जड होऊन करवामें मिजलों दोतो-कांहीं जाणत नव्हतो-अशा स्मृतीवरून स्मृतीस कारण अनुभव रूप गूढ चैतन्य स्रष्टृत्वाकालीं कल्पून-आत्मा जड आणि बोधात्मक आहे असें भादू बोलतात आणि त्यांचे मतीं द्रष्टा जो आत्मा त्याचे स्वरूप भूत दृष्टीच्या म्हणजे चैतन्याचा स्रष्टृत्वाकालीं लोप म्हणजे नाश नाही। कारण-आत्मस्वरूप नाशरहित आहे अशा अर्थाची श्रुति-आणि स्रष्टृत्वाकालीं ज्ञान नाही असें जे म्हणतात त्यासही तो ज्ञानाभाव आहे असें समजणारे कोणी प्रकाश मान वस्तु मानिलेंच पाहिजे। नाहीतर तो ज्ञानाभाव कशावरून निश्चित होईल अशी युक्ति-हीं प्रमाणें-स्रष्टृत्वाकालीं आत्मा गूढ चैतन्यरूप आणि जड म्हणजे स्वद्योता प्रमाणें प्रकाश आणि अप्रकाश यांहीकरून युक्त आहे-याविषयीं सांगतात ॥ जो निरंश आहे त्यास प्रकाश आणि अप्रकाश असें उभय स्वरूपत्व कधीही कमेंही संभवत

नाहीं। यास्तव आत्माचिद्रूपच आहे। मीजड मूढ होऊन निजलां होतो अशी जाडय स्मृति होत तीत जडहें प्रकृतीचें म-
 त्वरज तमोगुणात्मक रूप भासतें। हें आत्म्याचें स्वरूप नाही। असंग आणि चिद्रूप प्रज्ञा आत्म्यास भोग आणि मोक्ष हो-
 ण्यासाठी ती जड प्रकृति प्रवृत्त होते। त्या प्रकृतीवर तादात्म्या भिमानासुळें पुरुषास संसार रूप बंध होतो। प्रकृतीपासून
 आपलें स्वरूप असंग आणि चिद्रूप आहे - अशा विवेक ज्ञानानें पुरुषास मोक्ष होतो - याविषयीं विस्तर तेराव्या अध्यायां-
 त लिहूं ॥ आत्मा एकच सर्व शरीरांत मानला तर कोणी स्फुरवी-कोणी दुर्गवी-कोणी बड-कोणी मुक्त - अशी व्यवस्था होणार
 नाही यासाठी तार्किका दिकांनीं प्रतिशरीरीं आत्मा भिन्न भिन्न आहे असें मानिलें आहे। त्याचप्रमाणें पुरुष प्रतिश-
 रीरीं असंग आणि चिद्रूप असा भिन्न भिन्नच आहे - असें प्रकृति आणि पुरुष यांचा विवेक म्हणजे भेद सांगणार मं-
 रव्य बोळतात - आणि महत्त्व म्हणजे मन किंवा बुद्धि यांवरून अव्यक्त पर म्हणजे महत्तत्वाचें कारण अव्यक्त आहे - या
 अर्थाच्या श्रुतींत अव्यक्त शब्दानें जड प्रकृति - आणि हा पुरुष असंग आहे - या अर्थाच्या श्रुतींत असंग पुरुष सां-
 गितला आहे - असे प्रकृति आणि पुरुष यांचे सांगितले प्रमाणें स्वरूपाविषयीं श्रुतिप्रमाण दारववितात ॥ असे हे
 तार्किक - प्राभाकर - भाट्ट - आणि सारव्य यांचे पक्ष ही नित्य जात आणि नित्यमृत यापदांनीं - नित्य असतां ही उत्प-
 होणाऱ्या देहा दिकांच्या संबंधानें उत्पन्न होते। तसाच नित्य असतां ही देहादिकांच्या मरणानें मरणपावतो - अशा
 त्यापदांच्या अर्थाच्या विवक्षेनें - सत्त्वविड - आणि मन्यसे म्हणजे असें जरी दुमान शील - येणेकरून ते पक्ष वा-
 स्तविक नव्हेत। कारण यासर्वपक्षांत आत्मा प्रति शरीरीं भिन्न भिन्न आहे आणि जग सत्य आहे असें आहे -
 हें सर्ववेद विरुद्ध आहे। कारण सर्ववेदांतील महावाक्यें जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्यच आहे - भेद नाही - अ-
 से सांगतात ॥ यावरून आत्मा एकच आहे। आत्म्याचा भेद नाही ॥ जो भेद भासतो तो आत्म स्वरूपाचे अज्ञाना-
 सुळें भासतो ॥ रज्ज्वर सर्प भासतो परंतु सर्पाची सत्ता रज्जूपेक्षा निराळी जशी नाही तसें सर्व जग मायनें जा-

त्मस्वरूपाचे ठायीं भासविलें आहे तें आत्म सत्तेनें च आहे - अशा सत्तेचे व्यवहारास येतें परंतु त्याजगाची आत्म सत्तेपेक्षां सत्तानिराळी नाही ॥ जसा सूर्य एकच असतां त्याचा मलिन जळांत मलिनप्रतिबिंब होतो । स्वच्छ जलें त स्वच्छ प्रतिबिंब होतो । आणि हा स्वच्छ सूर्य - हा मलिन सूर्य - असा उपाधिसंबंधानें व्यवहार होतो तसा आत्मानित्य मुक्त एकच असतां ही मायेचे किंवा मायाकार्य मन बुद्धिरूप उपाधीचे भेदानें त्यांचे संबंधां मुळें - हा ब-द - हा मुक्त - हा करवी - हा दुरवी - असा व्यवहार - स्वप्नीतील एकाच आत्मा वर - हा राजा - हा देव - हा मनुष्य - हा ईश्वर - हा जीव - अशा व्यवहारा प्रमाणें होतो । परमार्थतः आत्मस्वरूपाचा विचार केला म्हणजे आत्म्यास उत्पत्ति नाही - नाश नाही - आत्मा ब-द होत नाही - मुक्त होत नाही - आत्मा साधक नाही - आत्मा मुमुक्षु नाही ॥ हे सर्व धर्म - अंतःकरणा वरील असून मायेचे योगानें अंतःकरणाचे तादात्म्याचे भ्रमानें आत्म्यावर भासतात असें श्रुतीन-सांगितलें आहे ॥ मायेचे योगानें सर्व व्यावहारिक व्यवस्था होते ॥ बंध मोक्ष व्यवस्थे करतां आत्मभेद मानला तर अद्वैत श्रुतीशीं विरोध येईल ॥ जो भेद भासतो तो मायेचे योगानें च भासतो ॥ जीव - ईश्वर - जग - असें सर्व द्वैत मायेनें च कल्पिलेलें आहे । तें अज्ञाना व स्छेंत भासतें । द्वैताचा अनुवाद जीवेश्वरादिकांचे द्वैत प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतीनीं केला आहे तो - हे द्वैत - जें भासतें तें भ्रमानें भासतें - पारमार्थिक अद्वैतच आहे - असें म हा वाक्यानें सांगावयासाठीं केला आहे ॥ सूर्य मेरूस प्रदक्षिणा करित असतां हीं समुद्रतीर वासी लोकां स तो उदय काळीं पूर्व समुद्रापासून निघतां । आणि अस्तसमयीं पश्चिम समुद्रांत जातो - अशा भ्रमाचा अनुवाद जसा श्रुतीत केला आहे - त्याप्रमाणें लोकांचे भ्रमाचा हा अनुवाद केला आहे । त्याविषयीं तात्पर्य नाही । कारण सर्व महावाक्यांत आत्म्याचें अद्वैत सांगितलें आहे त्याची अन्यथा उपपत्ति होणार नाही ॥ अद्वैताविषयीं भ्रम नाही यास्तव त्याचा अनुवाद पारमार्थिक भेद सांगावयासाठीं केला असें संभवत नाही ॥ असो हा विचार अद्वैत शास्त्रांत समुद्रापा

माणेंच आहे यास्तव महावाक्यांचा मात्र अर्थ येथें मंक्षेपानें लिहितो ॥ चक्षुरिंद्रियांचे द्वारा रूपादि बाह्यविषयाप्रत जाऊ
 व घटरूपाद्याकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य घटरूपादिकाप्रत पाहतें। तसेंच श्रोत्रिंद्रियाचे द्वारा बा
 हेर जाऊन शब्दाकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य शब्दाचें श्रवणकरोतो। तसेंच घ्राणेंद्रियाचे द्वारा बाहे
 र जाऊन गंधाकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य गंधाचें आप्राण करोतो। तसेंच वागिंद्रियाचे वागीं-
 स्थित जें अंतःकरण तेणेकरून युक्त जें चैतन्य शब्दाचें उच्चारण करते। तसेंच रसनेंद्रियाचे द्वारा बाहेर जाऊन रसाकार
 झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य हें स्वादु-हें अस्वादु-असें जाणनें-तें त्यावृत्तीनीं उपलक्षित म्हणजे-
 त्यावृत्तीला सोडून राहिलेले शब्द चैतन्य प्रज्ञान शब्दाचा अर्थ। उत्तम जे चतुर्भुवादि देव। मध्यम जे मनुष्यादिक
 अधम जे देह धारी गजाश्वादिक-आणि आकाशादिक जीं भूतें-यांचे वायीं जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयांस कारणभू
 त जें एक चैतन्य आहे तें ब्रह्म शब्दाचा अर्थ। असें अवांतर वाक्यांनीं सांगून-आणि हें चैतन्यच ब्रह्म-हेच इं
 द्र-इत्यादिक हीं सांगून-जाकारणास्तव सर्वत्र राहिलेले प्रज्ञान म्हणजे चैतन्य ब्रह्मच आहे-याकारणास्तव माहे
 वायीं राहिलेले प्रज्ञान म्हणजे जें आत्मरूप चैतन्य तें ही ब्रह्मच आहे-असें ऋग्वेदांतील ऐतरेयोपनिषदांत-प्र
 ज्ञान ब्रह्म आहे-अशा अर्थान्या महावाक्यानें सांगितले आहे ॥ तसेंच स्वभावतः म्हणजे निरुपाधिक स्वरूपानें-या
 देशांत आहे-या देशांत नाहीं असा जो देश परिच्छेद-याकालीं आहे याकालीं नाहीं असा जो काल परिच्छेद-हा आत्मा
 निराळा हा आत्मा निराळा किंवा आत्मा निराळा आणि जगनिगळे असा जो वस्तु परिच्छेद-या तीन परिच्छेदांनीं राह
 त असा जो परमात्मा-मायेनें कल्पिलेले-या जगांतील शमादिसाधन संपन्न आणि ब्रह्म विद्याधिकारी जें श्रवण
 मननादिक अनुष्ठान त्यातें करणारे-अशा या शरीरांत अंतःकरण बुद्ध्यादिकांचे साक्षित्वें करून अविकार स्वरू
 पानें राहून जागृदादिक अवस्थांत-स्फुरण म्हणजे प्रकाशपावतो तो देह मन बुद्ध्यादिक उपाधीं करून राहित अ

सा शब्द आत्मा अहं या शब्दाचा तात्पर्य विषय म्हणजे विवक्षित अर्थ ॥ तसाच पूर्वोक्त देशकाल वस्तु परिच्छेदांही रहित प
रमात्मा ब्रह्मशब्दाचा विवक्षित अर्थ ॥ असें सांगून अहं म्हणजे मी ब्रह्मच आहे किंवा होईन असें-मी ब्रह्म आहे-अशा-
अर्थाच्या यजुःशाखेतील बृहदारण्य कोष निषदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ तसेंच सृष्टीचे पूर्वकालीं मजातीय-
भेद-विजातीय भेद-आणि स्वगत भेद-यांही करून इत्य आणि नाम रूपांही करून रहित असें जें सद्रूप अद्वितीय वस्तु
सांगितलें आणि जें सृष्टिकालीं ही विचार इष्टीनें पाहिलें म्हणजे तसेंच आहे असें जें अद्वितीय सद्रूपवस्तु तें तत्त्व
हाचा विवक्षित अर्थ ॥ श्रवण मननादिकांचे अनुष्ठाने करून महावाक्यार्थाप्रत जाणणाऱ्याचे जे देहेंद्रियादिक त्याने
साक्षित्वें करून राहिलेले आणि स्थूल-सूक्ष्म-आणि कारण या शरीरांकरून निगळें असें जें देहेंद्रियादिक उपा-
धीनीं रहित शब्द आत्मरूप सद्वस्तु तें त्वंपदाना विवक्षित अर्थ ॥ असें अवांतर वाक्यानीं सांगून तें सद्वस्तु त्वंच आहे-
स असें-तें तूं आहेस-अशा अर्थाच्या सामवेदांतील छांदोग्योप निषदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ तसेंच स्व-
प्रकाश आणि नित्य अपरोक्ष म्हणजे कधींही जो परोक्ष नव्हे असा-आणि अहंकार-प्राण-मन-इंद्रिये-देह-यांच्या
समुदायाचा साक्षी म्हणजे प्रकाशक आणि अधिष्ठान असा जो-त्या समुदायरूप उपाधीनीं रहित-शब्द अंतःसात्मा-
तो-अयं आणि आत्मा-या पदांचा विवक्षितार्थ ॥ आणि इत्यजें मिथ्या जग याचें अधिष्ठान भूत-उपाधिग्रहित-शब्द
सच्चिदानंदसत्त्व कजे स्वरूप तें ब्रह्म शब्दाचा विवक्षित अर्थ ॥ असें अवांतर वाक्यानीं सांगून तें ब्रह्म हा स्वप्रकाश-
आत्माच आहे असें-तो हा आत्मा ब्रह्म-या अर्थाच्या आथर्वणवेदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ विचार इष्टीनें
पाहतां पूर्वोक्त प्रकारांत सांगितल्या प्रमाणें आत्म्याचें स्वरूप-असंग-अद्वितीय-नित्यमुक्त-परब्रह्मरूप-असतां
ही पूर्वी लोका यतांपासून सारव्यपर्यंत जे वादीसांगितले त्यांचे आभिमानिक मतां प्रमाणें देहात्मत्व पक्षीं देह प्रत्यक्ष उत्प-
न्निभाशी आहे यावरून आत्मा देहेंद्रियादिक रूप असून आपल्या स्वरूपानें च उत्पन्न होतो किंवा नाशपावतो-अथ

यवा आत्मा देहादिकां कून भिन्न आत्मे यापसीं देह उत्पन्न झाला असतां त्याबरोबर आत्माही उत्पन्न होतो। देह मरणपावला असतां त्याबरोबर आत्माही मरणपावतो। ज्या पाप पुण्या पासून जन्म मरणे देहास होतात तीं पाप पुण्ये आत्म्याबरोबर जाणारीं येणारीं अहित यावरून-देहादिकांकून आत्मा निराळा असतां ही तो देहाचे उत्पत्तीने उत्पन्न होतो आणि देह मरणाने मरण पावतो-असें जरी तूं मान शील तथापि हे मोठे भुज्याच्या अर्जुना-या आत्म्याचा-शोक करण्यास तूं योग्य नाहीस ॥२६॥ कारण पाप किंवा पुण्य एतद्वृत्त्या कर्मांनीं जो देह किंवा आत्मा उत्पन्न झाला त्यास त्या उत्पन्नकरणाच्या कर्मांचा-स्वरूप किंवा दुःखरूप फलाच्या उपभोगाने- नाश झाला असतां-मृत्यु निश्चित आहे। आणि जो देह किंवा आत्मा-मरणपावला त्या देहादिकां ने केलेले कर्माच्या फलाचा उपभोग करण्यासाठीं त्यास जन्म हें निश्चित आहे। यास्तव-उत्पन्न झाले त्यास मरण होणें-मरण पावले त्यास जन्म होणें-हें कांहीं केळें तरी चुकण्या जागे नाहीं म्हणून तूं त्याविषयीं शोक कर

जात स्वहि ध्रुवो मृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ तस्मादपरिहार्ये न त्वं शोचितु मर्हसि ॥ २७ ॥

ण्यास योग्य नाहीस ॥ २७ ॥ आणि या देहादिकांच्या जन्म मरणाचे निमित्ताने आत्म्यास मानिलेले जें जन्म मरण त्याविषयीं शोक करणें हें देहादिकांचे स्वभावाचा विचार केला असतां अगदीं अनुचित आहे असें सांगतात। रज्जूवर भासमान सर्पाचे कारण जें रज्जूचें अज्ञानतें जसें रज्जूप्रमाणें किंवा सर्पाप्रमाणें व्यक्त दिसत नाहीं आणि विचार केला तर दृष्टि गोचर ही होत नाहीं आणि त्या अव्यक्त अज्ञाना पासून उत्पन्न झालेला सर्पही-रज्जू-असे अधिष्ठान ज्ञानाने-त्या अज्ञानातच-लीन होतो। त्याप्रमाणें देहेन्द्रियादिक जीं भूतें दिसतात-यांचें पूर्वाचें रूप-अव्यक्त म्हणजे-जी दिसत नाहीं-जिचे कार्य मात्र दिसते-अशी अघटित रचना करणारी जी परमेश्वर शक्ति स्वरूप माया-तीच आहे-आणि-या देहेन्द्रियादिक भूतांचा-शेवट-म्हणजे-नाश-किंवा लय-त्या अव्यक्त मायेतच आहे ॥ जन्म होणें आणि मरण पावणें या दोहोंची जी स्थिति तल्लक्षण जो देहादिकांचा मध्यभाग तो मात्र रज्जुसर्पाप्रमाणें व्यक्त म्हणजे-प्रत्यक्ष दिसणारा-आहे ॥ अथ

शरीरादिकांचा नाश झाल्यामुळे शोक करणे योग्य नाही ॥ तात्पर्य ॥ संदेश न्यायाने जे पूर्वी दिसत नाही आणि शेवटी ही दिसत नाही - ते मध्यवर्ती अवस्थेत जरी भासले - तरी ते मिथ्याच आहे ॥ जसे स्वप्नांत जे बंधु आदिक पदार्थ दिसतात ते पूर्वी दिसत नाहीत - आणि जागृत झाल्यानंतर ही दिसत नाहीत ॥ स्वप्नकाळी मात्र दिसतात ॥ ते मिथ्याच आहेत ॥ यासुळे त्यांचा नाश झाला तरी जो जागृत झाला तो त्यांस मिथ्या असे मानून त्यांविषयी शोक करित नाही ॥ याप्रमाणे देहेन्द्रियादिक - पूर्वी दिसत नाहीत - आणि लय म्हणजे नाश झाल्यावर ही दिसत नाहीत - मध्यवर्ती अवस्थेत मात्र दिसतात ॥ ते जरी मध्यावस्थेत दिसले तरी ते स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणे मिथ्या आहेत ॥ यास्तव - हे भारत म्हणजे अर्जुना-त्यांचा नाशामुळे काय शोक विलाप करावयाचा आहे ॥ शोक विलाप करणे अगदी उचित नाही ॥ असे तात्पर्य ॥ २८ ॥ असे जे

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधना न्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन माश्चर्यं वदति तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यं वच्चे न मन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

र आहे तर - जे विद्वान् म्हणून लोकांत प्रसिद्ध आहेत - ते ही - बंध्वादिकांच्या नाशामुळे का शोक करतात - असे म्हणेल तर - आत्मस्वरूपाचे वास्तविक ज्ञान त्यांस नाही ॥ यासुळे ते शोक करतात असे सांगतात ॥ कोणी एक पुरुष - आत्मा सर्व व्यापक आहे - त्यास कर्तृत्व भोक्तृत्व नाही - तो असंग - सच्चिदानंद - आणि अद्वय असा आहे - असे शास्त्राचे आणि गुरूचे उपदेश करून परोक्षत्वाने समजून ही - अनेक जन्माचे ठायी - झालेली जी - आत्मा कर्ता - भोक्ता - आणि संसारादिकांचा संगी - आहे इत्यादिक विपरीत बुद्धि तिच्या संस्काराच्या दृढत्वामुळे - शास्त्राचार्यांनी - उपदेशिलेले आत्मस्वरूपाचा अनुभवन होता - असे असंभावित - आत्म्याचे स्वरूप - शास्त्रादिकांनी कसे सांगितले - अशा विस्मयाने समजतो ॥ तसाच दुसरा पूर्वीच्या प्रमाणे समजून असंभावना बुद्धीमुळे विस्मय करून - अनुभवास विरुद्ध असे आत्म

स्वरूप शास्त्रादिकांनीं कसें सांगितले - असे - आश्चर्य युक्त - दुसऱ्याशीं बोलतो ॥ कोणी आश्चर्य मागूनच श्रवण करतो ॥ कोणी श्रवण करून ही बुद्धीचे मंदतामुळे - आणि विपरीत बुद्धीचे दृढतामुळे पूर्वोक्त आत्मस्वरूप समजतच नाही ॥ तस्मात् आत्मतत्त्व समजणे मोठे दुर्घट आहे ॥ अथवा प्रत्यक्षादिक सर्व प्रबल प्रमाणींनीं जो अनुभवास येतो आणि ज्यासून सर्व शारीरिक अर्थ क्रिया म्हणजे कार्य होतात असें असतां हा देहेंद्रियादिक किंवा आकाशादिक प्रपंच रज्जु सर्पासारखा मायिक - अत्यंत सुख - किंवा मिथ्या असें कसें म्हणतां अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ कोणी अद्वैत आत्मतत्त्व वेत्ता ज्ञानी पूर्वभ्रोकीं जो सांगितलेला देहेंद्रियादिक रूपप्रपंच तो प्रत्यक्ष प्रमाणादिकांनीं भासत असला तरी त्याप्रत स्वप्नांत पाहिलेले जे पदार्थ किंवा इंद्रजाल विद्येनें दाखविलेले जे पदार्थ त्यांप्रमाणे - हे सुखीच नसतां कसे हो भासतात - अशा आश्चर्यानें पाहतो ॥ तसा दुसरा कोणी हा प्रपंच जर सत्य आहे तर हा प्रपंच कालत्रयीं ही आत्मस्वरूपाचे ठायीं नाही - जसा सर्प रज्ज्वर कालत्रयीं हीं नाही - असा श्रुतींत याचा निषेध केला आहे तो संभवणार नाही आणि सत्यता आहे असें म्हणतां ही येत नाही. कारण जर हे देहेंद्रियादिक पदार्थ सत्य असते तर यांची उत्पत्ति कशी झाली - कोणापासून झाली - हे उत्पत्ती पूर्वी कोठे होते - असें निरूपण करता येतं. निरूपण तर करत नाही. पाह्या हे देहेंद्रियादिक भाव म्हणजे पदार्थ कोठून उत्पन्न झाले आणि यावर चैतन्य कसें आले. हे वीर्यापासून उत्पन्न झाले असें म्हणावे तर वीर्यावर यांचे कारणत्व प्रत्यक्ष दिसत नसतां तें आहे असें कशावरून समजावें. जर वीर्य आहे तर हे उत्पन्न होतात नाहीतर उत्पन्न होत नाहीत अशा अन्वयानें आणि व्यतिरेकानें त्यांची वीर्यावर कारणता आहे असें समजावें तर वंध्येचे बायीं वीर्य अर्थ होतें. यावरून हे अन्वय व्यतिरेक व्यभिचरित होतात - म्हणजे वीर्य असले म्हणजे देहेंद्रियादिक रचवित उत्पन्न होतात असा निश्चय करून देण्यास असमर्थ होतात - आणि वीर्य अचेतन असतां त्यावर चैतन्य कोठून येतं. श्रुतिव्यादिक भूताने विलक्षण संबंधानें उत्पन्न होतें तर मृत देहावर तो संघातरूप संबंध

य असतां ही तेथें चेतन्य कां नाही। या प्रमाणेंच वटादि वृक्ष-बीजां दून कसा उत्पन्न होतो- बीज केवढें वृक्ष केवढा- हा-
 कोठें होता- यास शाखापल्लव कसे आले-असा विचार करून पाहिलें म्हणजे हें कसें होतें तें समजत नाही। दिसतें तर
 रेंभ्यास्तव ही ऐंझ जाली का प्रमाणें केवल मायाच आहे असाच शैवटीं निश्चय होतो ॥ यास प्रमाण-एतस्मात् किमिवै
 जाल मपरं यद्वर्भ वासस्वितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपद प्रोद्धत नानांकुरं ॥ पर्यायेण शिवत्वं योवनं जरावैधैरनेके वृत्तं पश्य
 त्यसि शृणोति जिघ्रति तथा गच्छ त्यथा गच्छति-असें वाक्य आहे ॥ जर हा देहेंद्रियादिक रूप प्रपंच असत म्हणजे शाखाशृं
 ग-बंध्यापुत्र-इत्यादिकां प्रमाणें म्हणावा तर याची प्रतीति होणार नाही। प्रतीति नर होते। तस्मात् हा अनिर्वचनीय
 णजे मिथ्या आहे। मिथ्या असतां ही सर्व व्यवहारास हा आस्पद होऊन यापासून रव्यासारखे सर्व व्यवहार होताना-अ
 ज्ञा आश्चर्यानें बोलतो ॥ तसेंच कोणी अनात्मत्वे करून म्हणजे आत्मभिन्न स्वरूपानें प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं दिसत अ
 सतांही-हे लोक-हे देव-इत्यादि जें कोहीं जगदिसतें तें सर्व आत्माच आहे असें जें वेदांत अद्वैत सांगितलें आहे त्या
 चें हें प्रत्यक्ष-विरुद्ध आहे अज्ञा मोठ्या आश्चर्यानें श्रवणमात्र करतो। परंतु त्यास विरुद्ध वाटून अश्रद्धेनें त्याचिष-
 यीं मननादिक करीत नाही ॥ कोणी श्रद्धावान अद्विती यात्मतत्वाचे वेदांतापासून श्रवण आणि स्वप्नादिक दृष्टांतावरून
 भ्राममान प्रपंच मिथ्याच आहे या मुळें अद्वैतच आत्मा आहे अशी जी उपपत्ति तद्रूप मनन-तसेंच निदिध्यासनहीं
 करून अद्वैतात्म तत्त्व-प्रतिबंधका मुळें म्हणजे देहादिकां वरील आत्मत्व बुद्धिरूप पक्षेपासुं अ-अपरोक्षत्वे करून
 न जाणत नाही ॥ अथवा कोणी कर्तृत्व-भोक्तृत्व-स्मरित्व-दुःस्मरित्व-इत्यादि धर्माहीं करून युक्त आत्मस्वरूप प्र
 सिद्ध असतां ही वेदांतांतील महावाक्या पासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्माकार अंतःकरण वृत्तीनें आत्मा अकर्ता-अ
 भोक्त-असंग अद्वितीय-आणि सच्चिदानंदरूप असा पाहतो म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें आश्चर्याप्रमा
 णं अनुभवितो अथवा तीव्र तिमनापासून झाली असतां ही जसें कतकरज म्हणजे निवळी उदकांतील दुस

त्या मळा सद्धा नाहीमी होऊन उदकास स्वच्छ करते त्याप्रमाणे ती वृत्ति आपणासद्धा अज्ञान अंतः करणादिकांचा नाश करून
न आत्म्यास अद्वितीयरूपाने दाखविते। असें जे होवें तें आश्चर्या प्रमाणे आहे। आणि वाणीला आणि मनाला अगोचर
जो आत्मा त्याप्रत वाणीनें जें बोलतों तें ही आश्चर्या प्रमाणे आहे। प्रतिबंधक कर्म योगानें या आत्मतत्वाचें श्रवण ही कोण
स होत नाहीं पां अर्थाच्या श्रुतीवरून जो कोणी श्रवण करणारा तो आश्चर्य वत् म्हणजे दुर्लभ आहे। बहुत श्रवण करणारे
ही या आत्म्यास तत्वे करून म्हणजे अपरोक्षत्वे करून जाणत नाहीत अशा अर्थाच्या श्रुतीवरून कोणी या आत्म्याचें श्र
वण करून ही अपरोक्षत्वे करून जाणत नाहीत॥ तस्मात् आत्मतत्त्व दुर्ज्ञेय आहे यास्तव त्याचे ज्ञानार्थ यत्न कर असें ता
त्पर्य ॥ २९॥ याप्रमाणे - आत्मतत्त्व समजणें फार कठीण आहे - असें सांगून - त्या आत्म्याविषयां शोक करणें उपयोग्य आ

देही नित्य मवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुं मर्हसि ॥ ३०॥

स्वधर्म मापि चावेक्ष्य न विक्वंपितुं मर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाद्धेयो न्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१॥

हे असें पूर्वी सांगायाम जो आरंभ केला त्याची समाप्ति करताना ॥ देहसंबंध ज्यास आहे असा आत्मा या देहाचे ठायां-
कधीही बंधकरून घेण्याजोगा नाही। याकारणास्तव - हे भारता अर्जुना - हे दीन आहेन - यांसमी बल वंताजें कसें मारवें - यां
चे पुत्रादिक यां वाचून कसें जगतील - मीही भीष्म द्रोणादिकां वाचून कसा जगेन - याप्रकारचा सर्व प्राण्यांचा शोक करण्या
स ते योग्य नाहीस ॥ ३०॥ वेपथु श्वशरीरेमे रोमहर्षश्च जायते म्हणजे माझ्या शरीरास कांप सटला आहे - शरीरावर
रोमांच उभाराहिला आहे - इत्यादिक जें अर्जुन पूर्वी बोलला - तें ही योग्य नव्हे असें सांगतात - अथवा देहादिक अनात्म्य
वरील अर्जुनाच्या आत्मत्व भ्रमाचें - आत्मतत्त्वोपदेशानें - निवारण करून स्वधर्म जें युद्ध त्यावर झालेली जी त्याची अ
धर्मबुद्धि तिचें निवारण करतात ॥ युद्धापासून क्षत्रियांना पराङ्मुख होऊन ये - अशा धर्म शास्त्रांक - आपले क्षत्रिय ध
र्मीकडे पाहिलें तरी - तूं कंपित होण्यास योग्य नाहीस ॥ न न श्रेयानुपश्यामि हत्वा स्कजन मादवे म्हणजे युद्धांत आपले

स्वजनासमारुह कल्याण होईल असें पाहव नाहीं-असें जें-अर्जुन पूर्वी बोलला त्याविषयीं सांगतात। धर्मानें प्राप्त झालेले युद्धाकून-क्षत्रियास दुसरे कल्याण कारक कांहींनाहीं। आपले बरोबरीचे किंवा आपले पेक्षा मोठे किंवा लहान यांनीं युद्धार्थ बोलविलें असतां पराङ्मुख होऊं नये। आपले क्षत्रिय धर्माचें स्मरण करून त्यांचीं युद्ध करावें। आणि प्रजांचें पालन करावें। संन्यासापासून पराङ्मुख नहोणें-प्रजांचें पालन करणें-ब्राह्मण ऋषीपाकरणें-हाराजांचा म्हणजे-क्षत्रियांचा श्रेयस्कर धर्म आहे-असें मनुपराशरादिकांचे स्मृतींत सांगिलें आहे। यावरून युद्धद्वारा राज्यमिळवून ब्राह्मणांचें संरक्षण करावें हेच क्षत्रियांस कल्याण कारक आहे असा भाव ॥ ३१ ॥ मोठें कल्याण कारक युद्ध आपोआप प्राप्त झालें असतां-कां कांपतोस-असें सांगतात ॥ हे अर्जुना-जे मभाग्य क्षत्रिय आहेत-ते प्रार्थने वांचून प्राप्त झालेले-आ

यहृच्छयाचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावते ॥ करिवनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥

अथ चेत्स्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मकीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

णि स्वर्गास जाण्यास जसें काय उधडलेलें द्वार-अशा प्रकारचे युद्धाप्रत पावतात। अथवा। अशायुद्धाप्रत जे पावतात ते व क्षत्रिय स्वरुपी म्हणावे ॥ येणे करून-स्वजनं हि कथं कृत्वा करिवनः स्याम माधवं-म्हणजे स्वजनांस मारून आत्मिकसे स्वरुपी होऊं-असें जें पूर्वी अर्जुन बोलला त्याचें ही उत्तर झालें ॥ ३२ ॥ युद्ध न केले तर दोष आहे असें सांगतात ॥ जहूं हिंसादि दोष ज्यांत नाहीत अशा क्षत्रिय धर्मानें प्राप्त झालेले युद्धाप्रत न करतील-तर स्वधर्माप्रत आणि महादेवाबरोबर ही तुं युद्ध केलेस अशी जी तुझी कीर्ति आहे त्या कीर्तीप्रत टाकून-म्हणजे मुकून-शास्त्रविहित युद्धाचा त्याग केल्यामुळे आणि युद्धापासून क्षत्रियांनीं पराङ्मुख नये-अशा निषेधाचे आचरणामुळे पापाप्रत पावतील ॥ ३३ ॥

आणि जिचा नाश नाही-अशा दीर्घ काल राहणाऱ्या तुझ्या अकीर्ती प्रत लोक बोलतील ॥ प्रतिष्ठितास अकीर्ती मरण
पेक्षा ही अधिक आहे ॥ एणेकरून-सामेंकरून-दानेंकरून-किंवा भेदेंकरून म्हणजे शत्रूंचे सैन्यांत फिटूर करून
शत्रूंचे जयाविषयींचा प्रयत्न करावा-युद्धांत विजय कोणाचा होईल याचानिश्चय नाही-यास्तव युद्धसहसा करून ये-
पूर्वोक्त तीन उपायांनी जर शत्रु वश होत नाहीं तर मग युद्ध करावे-आणि तें तरी सामर्थ्य असेल तर करावे-असें भार-
तीं शांति पर्वीत सांगितलें आहे । यास्तव युद्धांत मरण प्राप्त होईल अशी ज्यास भीति आहे त्यानें अकीर्तीचें ही स-
हन करावे-या शंकेचें निराकरण केलें ॥ शांति पर्वीत सांगितलें आहे तें अर्थशास्त्र आहे आणि युद्ध करावे हें धर्म
शास्त्र आहे । तेव्हां हें त्यापेक्षा प्रबल आहे असें तात्पर्य ॥ ३४ ॥ जे महारथी आहेत ते-दंभ्यामुळे-रणसोडिलें

अकीर्तीचापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययां ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भयाद्गुणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥ निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततोदुःखतरं तु किं ॥ ३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

असें मानतील-आणि तूं मोठा मान्य असून त्यां महारथ्यां मध्ये सांप्रत लघुत्वा प्रत येतील ॥ ३५ ॥ आणि अर्जु-
नाच्या सामर्थ्याला धिक्कार असो-अर्जुना तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करणारे तुझे शत्रुभीष्मादिकांस पाहून अर्जुन पळा-
ला-अर्जुन भिन्ना-घट-आहे-असें जे तुला बोलण्यास अयोग्य शब्द-त्याप्रत पुष्कळ बोलतील । मग यापेक्षा मोठें दु-
ख तें कोणतें आहे ॥ ३६ ॥ नव्हेत विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः म्हणजे-युद्ध करण्यांत किं-
न करण्यांत-आमचें कल्याण आहे-तसेंच आम्ही त्यांस जिंकूं किंवा ते आम्हांस जिंकतील-हें आम्हां जाण-
त नाही-असें जे-अर्जुन पूर्वी बोलला त्याविषयीं सांगतात ॥ युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील आणि

जर शत्रूं स जिंकलें तर पृथिवीप्रत भोगशील ॥ दोहींपक्षीं-तुझे कल्याणच आहे । याकारणास्तव हे अर्जुना युद्धाविषयीं निश्चय करून ऊठ ॥ ३७ ॥ स्वधर्म जें युद्ध ते नकेलें तर धर्म आणि कीर्ति यांचा नाश होईल आणि पाप लागेल असें जरीं-अथ चेत्स मिमं धर्म-याश्लोकां न भगवंतांनीं सांगितलें आहे तथापि युद्ध हा धर्म काम्य आहे-नित्य नाहीं-असें मानून राज्यसुखाचे लोभानें आम्ही स्वजनांस मारण्यास उद्युक्त झालों हें केवढें पाप करण्यास आम्ही प्रवृत्त झालों असें जें-अहोबत महत्यापं-याश्लोकांत अर्जुन बोलला त्यावरून हें काम्यरूप युद्ध केल्यानें बंधुनाशापासून पाप लागेल असें अर्जुनाच्या मनांत येऊन-यां प्रत मारून-आम्हांस पापच लागेल-असें जें-तो बोलला-त्याविषयीं सांगतात ॥ सरव आणि दुःख आणि त्यांचें कारण-लाभ आणि अलाभ आणि त्यांचें-

सरव दुःखे समे कृत्वा लाभालाभोजयाजये ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नेवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

कारण-जय आणि पराजय-यांप्रत समान मानून-नंतर युद्धास तयार हो ॥ असें केलें स तर तुला पाप लागणार नाही ॥ तात्पर्य-सुखादि कांचा अभिलाष न धरितां-स्वधर्म बुद्धीनें युद्ध करशील तर तुला पाप लागणार नाही ॥ जर राज्यलोभानें बंधुवध करशील तर पाप लागेल असें जर आहे तर जर युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील असें स्वर्ग फल कसें सांगितलें-अशी शंका करून ये । नित्य धर्माचें आचरण स्वधर्म बुद्धीनें फलेच्छे वांचून केलें तरीं तेणेकरून आनुषंगिक फल होतें । आम्हणें केवल फलार्थ जरी लाविला तरी त्यापासून छाय आणि गंध हे अनुषंगानें येतात असें आपस्तंब ऋषीनें सांगितलें आहे । यावरून स्वधर्म बुद्धीनें फलेच्छान धरितां युद्ध केलें तरीं त्यांस मरण आलें तर त्यांला स्वर्गफल होईल हें उघड आहे ॥ ३८ ॥ ॥

निष्काम कर्म-कर्मबंधापासून जीवास चित्तशुद्धीचे द्वाराने आत्मज्ञानाची प्राप्ति करवून मुक्त करतं ॥ अंगं वेगुण्य झाले
 तर काम्य कर्म निष्फल होते ॥ काम्य कर्माप्रमाणे निष्काम कर्माविषयीं सर्वे अंगे झालीं च पाद्विजेत-असा निबंध नाही ॥ जि
 तकी शक्ति करणाराची असेल तितकेंच अंगाचें अनुष्ठान झालें तरी पुरतें ॥ ४० ॥ हे कशावरून-असें क्वणी म्हणेल तर त्यावि
 षयीं-निष्काम कर्म आणि सकाम कर्म-या दोहोचें वेळक्षण्य म्हणजे भेद सांगतात ॥ हे कुरुनंदन म्हणजे अर्जुना ॥ ईश्वरास
 धन स्वरूप जो निष्काम कर्म योग त्याचे ठायीं-परमेश्वर भक्ति करूनच मी निश्चयें करून तरेन-अशी निश्चयात्मक एकच बु
 द्धि होते ॥ अव्ययमायी म्हणजे बहिर्मुख असून नानाविध फळांची इच्छा करणारे-त्यांच्या-अनंत फळां विषयींच्या-अ
 नंत इच्छा होतात-यामुळे-अनंत बुद्धि होतात ॥ अनंत बुद्धीचे ही-कर्मांची स्वरूपे-आणि त्यांची फळे-आणि त्यांच्या देवता-
 यांचे प्रकार बळुत आहेत यामुळे-अर्वांतर भेद अनंत होतात ॥ ईश्वरा द्वेषींकरून जें निष्काम कर्म करावयाचें-तें अशी शक्ति

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशारवाद्यनंताश्वबुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥ ४१ ॥

असेल त्याप्रमाणे करावें-असाच त्याचाविषि आहे ॥ यास्तव त्यांत अंगाचें वेगुण्य झालें तरी तें निष्फल होत नाही ॥ काम्य कर्म ते
 नाही ॥ यास्तव-निष्काम व काम्य याक मीचा मोठा भेद आहे ॥ अथवा ॥ जर सार्वत्र्य आणि कर्म योग यांस भयापासून जाणकर्तव्य
 आहेत तर मग सार्वत्र्य आणि योग यांचा विशेष काय-अशी शंका येईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ व्यवसाय म्हणजे-मी ब्रम्ह
 आहे-अशी आत्मतत्त्व निश्चयात्मक बुद्धि म्हणजे ब्रम्ह साक्षात्कार रूपज्ञान एकच आहे म्हणजे एकवार तसा साक्षात्कार झाला
 म्हणजे अज्ञाननाश होऊन जीवत्मुक्ति प्राप्त होते आणि कृतकृत्य होऊन काहीं कर्तव्य राहत नाही ॥ जे अव्यवसायी म्ह
 णजे अज्ञानी कर्म योगी आहेत त्यांच्या हें कर्म कल्याणकारक आहे-किंवा अकल्याणकारक आहे-असा संशय अस
 त्यामुळे कर्माविषयींच्या त्यांच्या बुद्धि अनंत आहेत आणि त्यांचे अर्वांतर भेदही पुष्कळ आहेत ॥ यास्तव त्यांस जें कर्म क
 त्याणकारक नव्हे त्यांवर-हें कल्याण करक आहे-अशी त्यांची कदाचित् बुद्धि झाली तर त्यांचे पतनाची शंका आहे ॥ या-

त्या श्रुतिप्रमाणावरून कर्मरूपजो-ज्ञान-होण्यास-प्रतिबंध त्याप्रतटाकडील म्हणजे ज्ञानाविषयी कर्मावरणा-
नेच पुनः तुला प्रतिबंध होणार नाही ॥ ३९ ॥ कृष्यादिक कर्माचा-आरंभ केल्यास असता-कदाचित्-अवस्था दिवस प्रति
बंध झाला तर त्याविघ्नाने-ने कर्म जसे-निष्कळ होते-तसाच-या कर्माचा आरंभ केल्यावर मध्ये जर विघ्न होईल-त-
र या कर्माचा आरंभही-निष्कळ होईल-आणि या कर्माचे अनुष्ठानांत-मंत्रादिक अंगाचे वैगुण्य झाले तर-पाप
ही लागेल-मग असे कर्मयोगाने मी बंधा पासून कसामुक्त होईन आणि आत्म ज्ञान करूनच कर्माचा किंवा क-
र्म बंधाचा क्षय श्रुतीत सांगितला आहे। जंतुकर्मे करून बंधपावतो असा कर्मा पासून बंधच सांगितला आहे अ-
से असून येथे-कर्मबंध प्रहास्यसि-असे कर्मे करून कर्मबंधापासून मुक्त होशील असे कर्मे सांगितले-असे जर अर्जुन
म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ जो आता तुला मी निष्काम कर्मयोग सांगतो त्याचा आरंभ केला असता त्याचानाचा ना-
मे हा भिक्कम नाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

ही म्हणजे त्यास निष्कलत्व नाही आणि मंत्रादिक अंगाचे वैगुण्य मुळे पापही लागणार नाही ॥ तात्पर्य। कर्म करते
वेळेस ईश्वराचा उद्देश केला म्हणजे कर्मांत विघ्न किंवा वैगुण्य होतच नाही जर कदाचित् होईल तर त्याविषयी सं-
गतात ॥ केवळ ईश्वरोद्देश करून निष्काम कर्माचा केवळ आरंभ केला तरी-तो आरंभच मोठे भयापासून तारता ॥ तात्पर्य
य। ईश्वरानेच त्या सर्वजणांचे स्तंभन केले आहे यास्तव कोणीही स्वच्छे करून कांहींही करण्यास समर्थ होत नाही
यास्तव सर्वजण समतारव्य होऊन - कर्तृत्व भोक्तृत्वादिकां विषयींचा अभिमान सोडून भोगाचा उपभोग कर आणि
यावज्जीव कर्मे करीत गद्गल्याची दृष्ट्या कर ॥ असे तू केलेस तर तुला कर्माचा केश म्हणजे कर्म बंध होणार नाही। या
वाचून दुसरा मार्ग नाही असे श्रुतीतच सांगितले आहे। यावरून जीनिवळी स्वतः मलरूप असतांही आपले स्रडादु-
सऱ्या मलामुद्र करून उदकास स्वच्छ करते-तसे कर्तृत्वाभिमान-फलेच्छा इत्यादिक सोडून केलेले-ईश्वराधनार्थी

असें जर आहे तर स्वर्गप्राप्ति होण्यासाठी-ज्योतिष्टोमादिक कर्मे करावीं-असे वेदांत विधि कां सांगितले-अशी शांका येईल तर त्या विषयीं सांगतात किंवा। ती बुद्धि समाधीचे मायीं कोणास होते याविषयीं सांगतात ॥ त्रिगुणात्मक म्हणजे सकामजे आहेत त्यांनीं स्वर्ग प्राप्ति होण्यासाठीं ज्योतिष्टोमादिक कर्मे करावीं असें वेद सांगतात ॥ हे अर्जुना। तू निष्काम हो आणि नित्य सत्वस्थ म्हणजे धैर्य शुद्ध होऊन-शीत उष्ण-सख दुःख-क्षधा तृषा-हीं जीं देहें म्हणजे युगुळें तद्रहित हो-म्हणजे त्या देहोंचें सहन कर-आणि नमिळालेले मिळवावे-यास योग म्हणतात आणि मिळवित्याचें संरक्षण करणें-यास क्षेम म्हणतात-या योगक्षेमांनीं रहित हो आणि आत्मवान् म्हणजे अप्रमत्त-म्हणजे आपल्या कल्याणा विषयीं मावधान हो ॥ इहांनीं जो व्या

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्याभवात्तुन ॥ निर्द्वंद्वेनित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

कुळ आहे आणि योगक्षेमांविषयीं-जो यत्नकरणारा आहे त्यास निष्कामता होत नाही-असें तात्पर्य ॥ अथवा। ऊर्ध्व गच्छंति सत्त्वस्था मध्यं तिष्ठंति राजसाः-या श्लोकांत ऊर्ध्व लोकीं-मनुष्यलोकीं आणि अधोलोकीं-जेंगमनागमनरूप कर्मफल तत्त्वरूप जें नीलगुणांचें कार्य तेंच कर्म कांडानें जेप्रकाशित करतात म्हणजे अमुक कर्मानें अमुकफल होतें-असे सांगतात ते त्रैगुण्य विषयवेद आहेत। तू निस्त्रैगुण्य हो म्हणजे स्वर्गादिक जे ऊर्ध्व लोक त्यांतील सखाविषयीं ही विरक्त हो म्हणजे बुद्धी पूर्वोक्त समाधीचे मायीं व्यवसायाक बुद्धि होईल ॥ ४५ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

विदांत मांगितलेल्या स्वर्गादिक नाना फलांचा त्यागकरून निष्काम होऊन-ईश्वरा राधना विषयीं निश्चयात्मक बुद्धि करण्यांत आयकल आहे-अशीशंका बंदील तर त्याविषयीं सांगतात ॥ ज्यांतस्वल्पउदक आहे असें जें उदपान म्हणजे विहीर-तळें इत्यादिक त्याचे ठावीं-अल्पउदकामुळे एकेविहिरींत किंवा तळ्यांत स्नानपानादिक सर्वे व्यवहार होण्याच्या असंभवा मुळे त्यासर्वो कडे जाऊन जितकें स्नान पानादिक कार्य होतें तितकेंही सर्वेज्यांत चक्रेकडून उदक परिपूर्ण भरलें आहे-अशा एकाच मोठ्या ढांढाकडे गेलें असतां जसें होतें त्याप्रमाणें सर्वेवेदांत मांगितलेलीं जीं स्वर्गस्वर्गादिक नाना फले देणारीं अनेक कर्मे-त्या सर्वकर्मांचें सर्वफल व्यवसायात्मक बुद्धि युक्त मोक्षनिष्ठ ब्राह्मण त्यास प्राप्त होतें ॥ प्रत्येक कर्मकरणास मात्र सर्व प्राप्त होत नाही ॥ प्रत्येक कर्माचें जें फल तें मात्र त्यास प्राप्त होतें ॥ ज्यांची व्यवसायात्मक बुद्धि आहे त्यास मात्र सर्वकर्मांचें फल प्राप्त होतें ॥ तात्पर्य ॥ सर्व कर्मांचीं जीं-प्रत्येक-स्वर्गस्वर्गादिक फले-ज्यांचा ब्रह्मानंदांत समावेश आहे-म्हणून पूर्णानंद स्वरूप जें ब्रह्म तें-स्वान्तत्वे करून ज्यांनीं अनुभविलें-त्यांस

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

ज्ञानंदांत सर्वेकर्मांच्या सर्व सुख रूप फलांची-ब्रह्मानंद स्वरूपातें-अनुभव होवो ॥ अथवा ॥ चित्तादि साक्षीतत्वात्मतत्वा ज्ञान होतें ॥ चित्तादि तर वेदोक्त कर्मानुष्ठाना बांधून होत नाही ॥ तेथें वेदोक्त कर्मे अवश्य केलीं पाहिजेत ॥ मग निरूप्य होऊं सांगितले तें कसें करावें अशीशंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ मोठे जला शयांत पुरुषाचें स्नानपानादिक सर्वे कार्य घटप रिमितजलानेंही जसें होतें आणि न्यासाची न्याजला शयांनील सर्वे उदकाचा व्यय करण्याची जशीगरज नाहीं ॥ त्याप्रमाणें-एके जन्मांत सर्वेवेदोक्त कर्मांचें अनुष्ठान तर संभवत नाही ॥ या जन्माचे किंवा जन्मांतराचें जपादि कर्मे करून मुमुक्षुजो ब्राह्मण त्याची चित्तादि होऊन वेदांनील एकदेशरूप जीं उपनिषदें त्यांच्या श्रवणादिकें करून ही ज्ञानद्वारा त्यास मोक्षरूप प्रयोजन-सिद्ध होतें यास्तव त्याप्रयोजनासाठीं सर्वेवेदोक्त कर्मानुष्ठान करण्याची त्यास गरज नाही ॥ याशितीनें निरूप्ये गुण्य संभवनें ॥ ४६ ॥

॥ ४६ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

ॐ

॥

ॐ

॥ अ ॥

असें आहे तर तत्वज्ञानापासूनच सर्वकर्मांचीं फले प्राप्त होतील मग तत्वज्ञानार्थी जो भीयास-शमन्य-योग्य आहे- कर्मकशा-
सकेलें पाहिजे-असें जर अमुन म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ तत्वज्ञान-च्छेदो जातू याची चिन्त राखि हांण्या सार्वीं कर्मांविष-
यींच-अधिकार म्हणजे इच्छा असो आणि बंधास कारण जीत्यांचीं फले- त्यांविषयीं इच्छा नसो ॥ भोजन केलें असतां वृत्ति-
रूप फल जसें होते तसेंच कर्म केलें असतां त्याचें फल अवश्य होईलच मग त्याविषयीं इच्छा नसो असें कसें होईल-असें जर
म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ कर्म फलाच इच्छेन कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊन को ॥ कर्माविषयीं प्रवृत्त करणारा जो वेदा-
तील विधि त्यावरून स्वर्गादिकलेच्छा करून जे कर्म करताव त्यांचेंच स्वर्गादिक फल आहे ॥ फलाची इच्छा न धरतां-के-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगो म्व कर्मणि ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनं जय ॥ सिद्धिं सिद्ध्या समो भूत्वा समन्वयोग मुनयः ॥ ४८ ॥

लेले कर्माचें फल स्वर्गादिक नाही- असें त्याचें तात्पर्य आहे ॥ यास्तव कर्म बंधक होईल या कारणानें कर्मनकरण्याविष-
यीं तुझी निष्ठा नसो ॥ ४७ ॥ सर्वदा ईश्वर परायण होणें- असा जो योग त्याचे ठायीं स्थित होऊन आणि कर्मांचा कर्ता-मी-
केलेलीं कर्मे माझीं आहत असा संग म्हणजे अभिमान सोडून आणि चिन्त शुद्धीचें द्वारा ज्ञानप्राप्तिरूप जी कर्मफलाची
सिद्धि किंवा ज्ञाना प्राप्तिरूप जी असिद्धि याविषयीं समान बुद्धि-होऊन-हे धनं जया म्हणजे अर्जुना-तू कर्मे कर ॥
सांगितलेली समान बुद्धि चित्ताचें समाधान करणारी आहे-यामुळे तीसच-विद्वान-योग असें म्हणतात-॥ ४८ ॥

॥ ४८ ॥ श्रीकृष्णापणमस्तु ॥ नारायणार्पणमस्तु ॥

७२

॥

७३

७४

अहतां काम्य कर्म-फार हल कें आहे-असें सांगतात॥ सांगितलेले व्यवसायात्मक बुद्धीने केलेला जो निष्काम कर्म रूप योग
अथवा वित्त बुद्धिद्वारा ज्ञानास साधन जो निष्काम कर्म रूप योग- त्यास-बुद्धि योग असें म्हणतात-त्याहून काम्य कर्म
फार निरुद्ध आहे यास्तव- हे धनंजया अर्जुना- बुद्धि म्हणजे कर्म योग रूप किंवा त्याचे फल-सांख्य तद्रूप ज्ञान- त्या
चे प्राप्तीविषयी- शरण म्हणजे आश्रय करण्यास योग्य जो कर्म योग त्याचे अनुष्ठान कर। किंवा त्या बुद्धीचे प्राप्ती विषयी
शरण म्हणजे सर्वोच्च रक्षण करणारा जो परमेश्वर त्या प्रत अन्विष्ट म्हणजे प्रार्थना कर म्हणजे ईश्वर प्रीत्यर्थ कर्म कर ॥ फले

विबु नि. अ०:

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

च्छा करणारे जे मनुष्य ते कृपण म्हणजे दीन आहेत ॥ तात्पर्य ॥ मोठे यत्नानें धनसंपादन करणारे किंवा त्याचे दान भोग
न करतां रक्षण मात्र करणारे कृपणजन- यत्किंचित् दृष्ट फल-अशा धनलोभाभेन दानापासून होणार जें मोठें स्वर्गादिक-
भुख त्याचें संपादन न करतां आपणास फसवून घेतात त्याप्रमाणें महत्फल भूत जें मोक्ष स्वरूप तदर्थ निष्काम कर्म ईश्व-
रोद्देशेकरून न करून शुद्ध जें स्वर्गादिक फल तदर्थ मोठे दुःखाभेन सकाम कर्म करणारे आपणास फसवून घेतात यास्तव ते कृप-
ण म्हणजे दीन आहेत ॥ ४९ ॥ श्रीगोविंदपंथ मस्त ॥

जो बुद्धि योगाने युक्त आहे तो श्रेष्ठ आहे असे सांगतात ॥ बुद्धि योग युक्त जो पुरुष तो-स्वर्गादिफल देणारे पुण्य-तसेच न
रक देणारे पाप-या दोहोंप्रत याच जन्मीं प्रभेश्वर प्रसादाने टाकितो । येथे धर्मने पापाचा नाश होतो-अशा शुद्धीवरून नि-
ष्काम कर्मयोगाने पापाचा नाश सिद्ध आहे । परंतु निष्काम कर्महे पुण्य आहे । तेव्हा पुण्याने पुण्य कसे मात्र पावते-अशी सं-
का होते । परंतु येथे स्मरुताचा त्याग होतो तो निष्काम कर्माने चित्त शुद्धि होऊन ज्ञानाखे म्हणजे ज्ञानाग्नि सर्व कर्माचा दाह
करतो या शास्त्रावरून होतो ॥ अथवा ॥ जसे पाप फल मोक्षास प्रतिबंधक आहे तसे पुण्यफल ही मोक्षास प्रतिबंधक अ-
हे ॥ तेव्हा पुण्यकर्माचे फलाचा जो त्याग-कर्म योगी-करतो तोच येथे स्मरुताचा-फल द्वारा-त्याग सांगितला । फल त्या

बुद्धि युक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥
कर्म जं बुद्धि युक्ता हि फलं त्यक्ता मनीषिणः ॥ जन्म बंधविनिर्मुक्तः पदंगच्छत्यनामयं ॥ ५१ ॥

ग केला म्हणजे फल उत्पन्न होऊन मोक्षास ते स्मृत प्रतिबंध करित नाही । यामुळे ते स्मृत त्याकाप्रमाणेच होतें अ-
से तात्पर्य ॥ म्हणून निष्काम कर्म योगरूप जो बुद्धि योग तो करावा तयार हो ॥ बंधक कर्म ही ईश्वरास समर्पून त्यास-
मोक्षासाधनत्व आणण्याचे जें चातुर्य-त्यासच योग असे म्हणावे ॥ ५० ॥ कर्मासमोक्ष साधनत्वाचा प्रकार सांगत
त ॥ बुद्धि युक्त म्हणजे समत्व बुद्धि युक्त असे जे केवल ईश्वर प्रीत्यर्थ कर्म करणारे आहेत ते-मनीषी म्हणजे मनोनि-
ग्रह समर्थ होऊन कर्म फलाचा त्याग करून-ईश्वर प्रसादाने-आत्मतत्व ज्ञानी आणि जन्ममरण रूप जो बंध त्या
पासून मुक्त असे होऊन निरुपद्रव अशामोक्ष पदास जातात ॥ ५१ ॥

त्या मोक्षपदास मीं कधीं जाईन-किंवा मनीषी के व्हां होईन-असें अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयीं दोन श्लोकांनीं सांगताव ॥ केवल ईश्वर प्रीत्यर्थ केलेले निष्काम कर्म योगानें-ईश्वर प्रसाद होऊन तुसी बुद्धि-जेव्हां देहादिकांवर आत्मबुद्धि रूप जोमोह आणि तन्मूलक जो-इष्ट प्राप्तीनें स्मरय होतें-इष्ट वियोगानें दुःख होतें-इत्यादिक मोह-तद्रूपजें कलिल म्हणजे गहन अरण्य किंवा कलुषता म्हणजे मलिनता तीप्रत तरून जाईल किंवा प्रसन्न होईल तेव्हां अमुक कर्म केले असतां अमुक-स्त्रीपुत्र स्वर्गादिक-फल होतें-असा फलश्रुतीचे वाक्यानें ऐकावयाचा किंवा ऐकिलेला जो स्त्रीपुत्र स्वर्गादिक रूप अर्थ-त्याविषयीं-वैराग्य पावशील-म्हणजे त्यावर अग्राह्यत्व बुद्धीनें तो मला प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करणार नाहीस ॥ अथवा बुद्धि प्रसन्न झाली म्हणजे श्रोतव्य म्हणजे श्रवण करावयाचा-आणि श्रुत म्हणजे श्रवण केलेला-जो शास्त्र भाग-त्याविषयीं वैराग्य पावेल ॥ तात्पर्य ॥ ज

यदा ते मोह कलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदागंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

रबुद्धिमलिन आहे तर यारंवार ऐकलेल्या ही शास्त्रार्थीचे स्फुरण किंवा अनुभवात्मक ज्ञान होत नाही। यास्तव श्रोतव्य-आणि श्रुत हीं व्यर्थच आहे व जर बुद्धि रुद्ध आहे तर एकवार महावाक्यार्थ श्रवण केल्यानें सकल शास्त्रार्थ मूर्ख-अज्ञानात्मसाक्षात्कार होतो। यामुळे श्रोतव्य आणि श्रुत हे शास्त्र भाग व्यर्थच आहेत ॥ यादोन्ही पक्षीं हीं त्यांविषयीं वैराग्यच योग्य आहे। प्रसन्न झालेली बुद्धि निग्रह करण्यास योग्य-होते यास्तव एकवार श्रवणानें अर्हेत ब्रह्मात्म ज्ञान झालें म्हणजे मग निरर्थक जें श्रवण त्याचा त्याग करून जीवन्मुक्ति सुरवा साठीं किंवा ज्ञानाचे दृढत्वा साठीं ध्याननिष्ठत्व व्हावे ध्याननिष्ठासच मनीषी म्हणतात ॥ ५२ ॥ नानाविध फले देणारीं जीं नानाविध कर्मे त्यांचें प्रतिपादन करणाऱ्या-आणि त्यात्या कर्मांची प्रशंसा करणाऱ्या आणि जीवेश्वर भेद रूप हेतु प्रतिपादन करणाऱ्या-तशाच अन्य मय देहादिकांस आत्मत्व प्रतिपादन करणाऱ्या अज्ञान्या-विधि आणि अर्थ वाद रूप आणि आत्मत्व रूप प्रतिपादन करणाऱ्या-अनेक श्रुति-त्यांच्या श्रवणें करून-हें क

रावे-हें न करावे-आत्मा कर्ता-आत्मा अकर्ता-हेतु-अहेतु-अवा विवादांनीं-ग्रस्त झालेडी तुझी बुद्धि जे व्हां उत्तम प्रकारें करून-
समाधान पावते-चित्त ज्याचे गयीं असा जो समाधि म्हणजे ईश्वर-किंवा ब्रह्मात्मा हेतु त्याचे गयीं-विषयांतरा कडे न जातां-परमे-
श्वरच निष्काम कर्म समर्पण केल्यानें संसारा पासून तारील किंवा ब्रह्मात्मा हेतुच सर्व श्रुतींच्या तात्पर्याचा विषय आहे अशा नि-
श्चयाने विपरीत भ्रम रूप जो विक्षेप नेणे करून राहिल अशी स्थिर होईल-तेव्हां योग म्हणजे योगाचें फल अंततः ज्ञान त्याप्रत
पावतील ॥ ५३ ॥ कर्म जें बुद्धि युक्ता हि-या श्लोकांत-सांगितलेला जो-आत्मतत्त्व ज्ञानी-ज्यास स्थित प्रज्ञ किंवा लब्धसमाधि-

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य काभाषा समाधिस्थस्य के-
राव ॥ स्थितधीः किंप्रभावेन किमासीत ब्रजे तर्कि ॥ ५४ ॥

म्हणतात-त्याचें लक्षण कोणतें-तें समजण्याची इच्छा घेऊन अर्जुन बोलतो ॥ हे केशव कृष्ण ॥ बाह्य विषयां पासून म-
नाच्या वृत्ति काढून-स्वात्मा जो परमेश्वर त्याच्या गयीं-याचा निरोध करणें-असा जो समाधि-त्याचे गयीं-जो राहिलेला-
आणि याच कारणाने आत्मतत्त्वाचे गयीं-मी ब्रह्म अहेतु अशी बुद्धि स्थिर झाली आहे-असा जो स्थितप्रज्ञ त्याच के-
ल्या लक्षणाने स्थितप्रज्ञ असें म्हणावे-अथवा स्थित प्रज्ञ आहे-असें-कोणत्या लक्षणाने समजावे-आणि समा-
धि पासून व्युत्थित जो स्थितप्रज्ञ त्याचे-याज गांठ भाषण-राहणें आणि विषय भोगणें-हें कसें असावे ॥ ५४ ॥

येथून अध्याय समाप्ती पर्यंत-स्थित प्रज्ञा जो सिद्ध-त्याचीं जीं स्वाभाविक लक्षणें-तींच साधकास-ज्ञान प्राप्ति होण्यास अंत-
रंग-साधनें आहेत-आणि तीं-साधकास प्रयत्नांनीं साध्य आहेत- जो सिद्ध झाला त्यासाठीं स्वभाविक होतात-असें समज-
ण्याकरतां-अर्जुनाचे प्रश्नाचीं-उत्तरें श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात। त्यांत दोन श्रेणींचीं-प्रथम प्रश्नाचे उत्तर सांगतात ॥ हे प-
र्यं म्हणजे अर्जुना ॥ संकल्प विकल्पात्मक मनाचे ठायीं स्थित जे सर्व काम-म्हणजे विषय त्यांप्रत-जेव्हां सोडतो ॥ ना तर्य।
स्थूल शरीरानें भोग करण्यास योग्य-सूक्ष्म शरीरानें भोग करण्यास योग्य-आणि कारण शरीरानें भोग करण्यास योग्य असे
तीन प्रकारचे काम म्हणजे विषय आहेत। त्यांतील स्थूल शरीरानें भोगावयाच्या कामांचा-एकांत स्थूलत्वे सेवनानें-त्याग हो-
तो। स्वप्नकालीं चक्षुरादिक विषय घेणारीं बाह्येंद्रियें सर्व तीन झालीं- - - - असतां जागृतकालीं अनुभविलेले विष-
यांच्या वासनाहीं करून जे विषय मनानें भासतात त्यांचा-सर्वदा भगवद्भितनाचे अभ्यासें करून-त्याग होतो। सर्व इंद्रि-

श्री भगवानुवाच ॥ प्रजद्वानि यदाकामान् सर्वान् पार्थ मनो

गतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थित प्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

ये आणि मन यांचा बाह्य विषयां पासून निग्रह करून ध्येय परमेश्वराकारच जो अंतःकरण वृत्तींचा प्रवाह-ज्यांत जा-
ता-तेषां आणि ज्ञान या त्रिपुटीचें मात्र-मीयारूपास ध्यातां-असें मान आहे असा जो संप्रज्ञात समाधि त्याचि ठायीं सं-
कल्पानें उत्पन्न होणार जे दिव्य विषय-योग शास्त्र प्रसिद्ध-आहेत आणि जे मोक्षास प्रतिबंधक होतात त्यांचा ज्यांत
त्रिपुटीचें ही भान नाही-असा जो पूर्वोक्त समाधि त्यास अस प्रज्ञात समाधि म्हणतात त्याचे ठायीं-त्याग होतो ॥ या
प्रमाणें त्रिविध कामांचा त्याग करून जेव्हां अद्वितीय-मच्चिदानंद-स्वात्मरूप-अखंड एकरस अशा ब्रम्हाचे ठा-
यीं आत्मना म्हणजे स्वात्म रूप आनंदानें च संतोष पावून बाह्य विषयां विषयीं निरपेक्ष होतो तेव्हां त्यास स्थितप्र-
ज्ञ असें म्हणावे ॥ ५५ ॥

आणि दुःखे प्राप्तिशाली असतांही ज्याचे मन उद्दिग्ध होत नाही म्हणजे चंचल होत नाही - आणि जो प्राप्त झालेले विषय स्वरूप विषयी ही अंतःकरणाने निरिच्छा आहे - आणि विषयावरील प्रीति - तसेच - प्राप्त झालेले विषय स्वरूप नाश पावेल - असे भय - तसाच आपले विषय स्वरूपादिकांस कोणी विघात केल्यामुळे त्यावर होतो जो क्रोध यांकात्या समाधीचे अवस्थेत असंभवा मुळे ते ज्याचे गेले आहेत - असा जो मननशील म्हणजे समाधिस्थ ज्ञानी - त्यास स्थितप्रज्ञ असे म्हणावे ॥ ५६ ॥ आतां स्थितप्रज्ञाने कसे भाषण करावे - यामागचे उत्तर सांगतात ॥ जो सर्वत्र म्हणजे - स्त्रीपुत्रादिकांचे वायी - स्नेह रहित असा होऊन स्त्रीपुत्रादिक परिपूर्ण असले म्हणजे मी परिपूर्ण आहे - ते विकल असले म्हणजे मी विकल आहे - असे स्नेहनिमित्तक भाषण करित नाही आणि आपणास काणनेही - शुभ म्हणजे अनुकूल - किंवा इष्ट - ते प्राप्त झाले अ

दुःखे च नुद्दिग्धमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ॥ नाभिनन्दति नोदृष्टिस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मीं गानीव सर्वदाः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

सतां - हे फार चांगले झाले अशी आपले इष्टकरणा याची किंवा इष्टाची तोडाने प्रशंसा करित नाही - आणि अकर्म म्हणजे प्रतिकूल किंवा अनिष्ट प्राप्त झाले असतां - हे वाईट मला को प्राप्त झाले - असा प्रतिकूल करणाऱ्या किंवा प्रतिकूलालाचा द्वेष करित नाही - तर केवळ उदासीन होऊनच - भाषण करतो - त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित म्हणजे स्थिर झाली - असे म्हणावे किंवा समजावे ॥ ५७ ॥ आतां स्थितप्रज्ञाने कसे राहावे याचे उत्तर सांगतात ॥ कोसव जशीं आपलीं हस्तपादादिक अंगे स्वभावेकरूनच पोटाशी आंखडून धरतो त्याप्रमाणे - श्रोत्रादिक इंद्रियांचे जो शब्दादिक विषय त्यांपासून आपले श्रोत्रादिक इंद्रियां प्रत अनायासे करून काढून घेतो म्हणजे प्रारब्धकर्मवरील करून समाधीपासून जरी व्युत्थित झाला तरी हेतुद्वारे नाने उद्दिग्ध होऊन मनोनिरोधरूप समाधि करण्याचा संस्कार प्रबल असल्यामुळे पुनः समाधीचेच अनुष्ठान करतो तेव्हा त्या

ची प्रज्ञा प्रतिष्ठित म्हणजे स्थिर झाली असे म्हणावे किंवा समजावे ॥ ५८ ॥

इंद्रियांची विषयांचे वायीं प्रवृत्ति न होणे-असे जे स्थित प्रज्ञाचे लक्षण सांगितले-ते संभवत नाही। कारण। फलांचे इच्छेनें उपवासादिक काम्य व्रत करणारे जे अज्ञानी किंवा रोगी त्यांची ही विषयांचे वायीं प्रवृत्ति होत नाही-अशी शंका होईल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ आहाराचा त्याग करणारा जो-देहाभिमानी-अज्ञ त्याच्या शक्तीच्या क्षीणत्वा दिक कारण मुळें-विषय म्हणजे-इंद्रियांचीं करून व्हायाने जे विषय करवानुभव-ते-नाहींसे होतात-परंतु-मनांतील विषय करवाची वासना-नाहींशी होत नाही ॥ जो स्थित प्रज्ञ आहे त्या सनित्यानें स्वस्वरूप जो परमात्मा त्याचा स्वात्मत्वं करून साक्षात्कार साधल्यामुळें-त्याची विषय करवाची वासना ही नाहीशी होते ॥ ५९ ॥ इंद्रियांचा नियत केल्याबानून स्थित प्रज्ञ होत नाही या साठी-साधकावस्थेंत-त्या विषयीं मोठा यत्न करावा असें दोन श्लोकांनी सांगतात ॥ हे कौंतेय म्हणजे अर्जुन ॥ समाधीचे द्वारा विषया विनिवर्तते निराकारस्य देहिनः ॥ रसवर्जै रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशो ह्यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

नें अपरोक्ष ज्ञान ज्ञात्यावर मोक्षाविषयीं-यत्न करणारा जो विपश्चित् म्हणजे शास्त्राचा रीतिचे उपदेशानें परोक्ष आत्मज्ञान ज्यास झालें आहे असा सुमुक्त-त्यांची ही विषय दर्शनें करून मनास सोम करणारीं श्रोत्रादिक इंद्रियें-आत्म्याचे स्वरूपाचे वायीं स्थिर केलेले मनाप्रत बलात्कारानें-आप आपले विषयां कडे-मार्गांत एके पुरुषास लुटणाऱ्या अनेक चोरा प्रमाणे-ओढून घेतात ॥ ६० ॥ यासाठीं युक्त म्हणजे साधक जो आहे। त्यानें त्या सर्व इंद्रियांचा नियत करून-सर्वांचा आत्मा असा जो मी ईश्वस्तोच आहे परं-म्हणजे उत्कृष्ट प्रियतम-ज्यास असें व्हावें ॥ ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन आहेत त्यांची प्रज्ञा म्हणजे-आत्मतत्वा विषयींची बुद्धि-स्थिर झाली असें जाणावें ॥ एणेकरून स्थित प्रज्ञानें कसें राहवें याप्रमाणें-उत्तर सांगितले ॥ ६१ ॥

बाहेंदियांचा निग्रह नसल्यामुळे-जो दोषतो सांगून-आतां मनाचा निग्रह नसल्यास दोष आहे अनें देन श्लोकांनी संगतात ॥ मनानें विषयांचें चिंतन करणारा जो पुरुष-त्यास-चिंतित विषय कदाचित् इंदिय गोवर होतात-म्हणजे बाह्य विषयां पासून निग्रह केलेलीं इंदियें मनाचे दोषां पुनः बाह्य विषय घेतात । विषय इंदिय गोवर झाले म्हणजे-त्यां पासून त्या विषयांचा उपभोग आपणास असावा-अशी त्यास इच्छा उत्पन्न होते । त्या इच्छेनें त्या विषयांचें संपादन करण्यास प्रयत्न करित असतां-प्रयत्न सिद्धीस न गेला-अथवा कोणी त्यास प्रतिबंध केला तर त्यामुळे क्रोध उत्पन्न होतो ॥ ६२॥ क्रोध अनिवार झाला म्हणजे-कोणतें करावें-कोणतें न करावें-असा विवेक नाहीं साहोतो ॥ विवेक नाशामुळे शास्त्रार्थांचें अनुसंधान न राहून-मीकोण आहे-मीकाय करतां-अशी स्मृति राहत नाहीं ॥ स्मृति गेल्यामुळे निश्चिन शास्त्रार्थांचें आच्छा

ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात् संजायते कामः कामात् क्रोधो भिजायते ॥ ६२॥

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषया निंदिये श्रवन् ॥ आत्मवदेये विंधेयात्मा प्रसाद मधिगच्छति ॥ ६४॥

दन होऊन आपलें हित कशांत आणि अहित कशांत अशी जी बुद्धि तीनष्ट होते ॥ बुद्धि नष्ट झाली म्हणजे नाश आपण पावतो-म्हणजे पुरुषार्थांचे प्राप्ती विषयीं अयोग्य होऊन मृततुल्य होतो किंवा एखादें वाईट कर्म घडून नाश पावतो ॥ ६३॥ विषयांचें ध्यान केलें तरी समाधी पासून उठलेला जो योगी त्यास-विषया कडे जावें हा इंदियांचा स्वभावच असल्यामुळे त्याचा निरोध होणें-अशक्य आहे यास्तव त्या योग्याच्या ही पूर्वोक्त नाशानीं संभावना आहे यामुळे स्थित प्रज्ञ लक्षण दुर्घट आहे अशी शंका झाल्यास त्या विषयीं दोन श्लोकांनी संगतात ॥ विधेयात्मा म्हणजे ज्यानें मन स्वाधीन केलें आहे असा जो योगी तो-विषयांचे प्राप्तीमुळे जी प्रीति-आणि अप्राप्तीमुळे जो द्वेष-त्यांहीं करून राहिल आणि मनाने स्वाधीन झालेली-अशीं जीं इंदियें तीहीं करून विषयांचा भोग करित असतां हीं मन स्वाधीन झाल्यामुळे विषयांचे अर्थी

इच्छा उत्पन्न होती नहीं। या कारणाने प्रसाद म्हणजे शांतीप्रत म्हणजे विषयसंकल्प गेल्यामुळे मनाचे स्वच्छते प्रत पावते ॥
 एणेकरून स्थित प्रज्ञाचें भोगणें कसें असावें- या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें ॥ ६४ ॥ प्रसाद म्हणजे मनाची स्वच्छता ही प्राप्त झालीतर काय होतें तें सांगतात ॥ प्रसाद प्राप्त झाला असतां विषय कामना जाऊन त्याचे सर्व सांसारिक दुःखाचा नाश होतो ॥ ज्याचे विनाश प्रसाद म्हणजे शांति प्राप्त झाली त्याची बुद्धि म्हणजे आत्मतत्वाचें ज्ञान तें ऐकर प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ होतें ॥ ६५ ॥ मना सदा इंदियांचा नियम नसला तर दोषसांगून आतां बुद्धीची प्रतिष्ठा न झालीतर दोष आहे असें सांगतात ॥ अयुक्त म्हणजे श्रवण मननादिकां विषयीं जो आसक्त नाही- त्यास बुद्धि म्हणजे ब्रह्मात्म साक्षात्कार रूप निश्चय तथा ब्रह्म स्वरूपा विषयीं प्रमाणाची आणि तशा ब्रह्मरूप ज्ञेय विषयाची- असं भावना न गेल्यामुळे- होत नाही आणि असा जो अ
 प्रसादे सर्व दुःखानां हानिरस्योप जायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्यात्तु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥ ६५ ॥
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः शांति रज्ञांतस्य कुतः कस्व ॥ ६६ ॥
 इंदियाणां हि चरतां यन्मनो नु विधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिव ॥ ६७ ॥
 युक्त त्यास ब्रह्मात्म निश्चय न झाल्यामुळे मनाची स्थिरता न होऊन ब्रह्मात्माकार मनोवृत्ति प्रवाहरूप भावना म्हणजे निदिध्यासन किंवा निर्विकल्पक समाधि होत नाही। ज्यास पूर्वीक भावना नाही त्यास- सर्व दुःख नाशरूप शांति नाही। अ
 म शांति नाही त्यास कसव म्हणजे मोक्षानंद कोटून ॥ ६६ ॥ ज्यास इंदियांचा नियम नाही त्याला आत्मतत्त्व ज्ञान होत ना
 हीं असें जें पूर्वी सांगितलें त्या विषयीं कारण सांगतात ॥ स्वाधीन न केलेलीं अशीं इंदियें- आपले स्वभावाप्रमाणें विषयांकडे जात असतां त्यांबरोबर स्वाधीन न केलेलें मनही जेव्हां गमन करतें- तेव्हां तें एकटें मनही पुरुषाच्या आत्मतत्त्व वि
 षयींच्या बुद्धीस विषयांकडे ओढून घेतें ॥ मग बहुतेक इंदियें ओढून नेतील म्हणून काय सांगवें ॥ यास दृष्टांत सांगतात ॥ ज्या
 नोकेचा नावाडी प्रमत्त झाला त्यानोकेस समुद्रा मध्यें वायू जसा इकडे तिकडे भ्रमवितो त्याप्रमाणें ॥ ६७ ॥

इंद्रियांचा निग्रह हे स्थित प्रज्ञाचें लक्षण- आणि स्थित प्रज्ञता होण्याचें साधन- असें जें सांगितलें त्याची समाप्ति करतात ॥
 कारणास्तव- हे महाबाहो अर्जुना ज्याची मनासुद्धा सर्वें इंद्रियें सर्वप्रकारें सर्व विषयां पासून- निगृहीत म्हणजे आदून घेतले
 त्यां आहेत त्याची प्रज्ञा म्हणजे बुद्धि प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ आहे असें जाणावें ॥ ६८ ॥ सर्वप्रकारें सर्व विषयां पासून सर्वें इंद्रि
 यांचें आकर्षण करून निजल्या प्रमाणें पाहणे ऐकणे उन्त्यादिक व्यापार रहित झालेला- कोणीही लोकांत अटळत नाही तेव्हां
 स्थित प्रज्ञाचें हे लक्षण असं भावित दिसतें अशीं शंका जर होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सर्व प्राण्यांस- आत्म्याचें जें
 अज्ञान तत्त्वरूप अंधकारानें व्यापल्यामुळे तीमध्ये दर्शना दिव्यवहार होत नाही अशी जी रात्रि ती सागरवी जी स्वान्मतेव
 रुत ब्रह्मसाक्षात्काररूप- आत्मनिष्ठा तीमध्ये संयमी म्हणजे इंद्रियांचा निग्रह करणारा स्थित प्रज्ञ जागृत राहतो- म्हणजे प्रबो
 ध रूप ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञानानें अविद्या रूप निद्रेपासून उठून- मी ब्र म्हव- असा दर्शनादि व्यवहार करतो ॥ अज्ञानाबळेंतील-

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इंद्रियाणींन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

यानि शा सर्वभूतानां तस्यो जागर्ति संयमी ॥ यस्यो जाग्रति भूतानि सानि शा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

हेत दर्शन रूप ज्याविषय निजेंत सर्व प्राणी जागृत राहतात- म्हणजे आपला व्यवहार करतात- किंवा अज्ञान रूप निद्रेंत अ
 सतां ही स्वप्नाप्रमाणें सर्वे हेत दर्शन रूप व्यवहार करतात ती- अद्वितीय ब्रह्मास स्वात्मत्वे कळून पाहणारा जो मुनी म्ह
 णजे ज्ञानी- त्यास रात्रीप्रमाणें आहे म्हणजे तीचे ठायीं तो अज्ञान्याप्रमाणें दर्शनादि व्यवहार करीत नाही ॥ तात्पर्य ॥ रा
 त्रीमध्ये प्राणी जसे अंधकारानें व्यापल्यामुळे कोणी पाहत नाहीत- परंतु ज्यांपाशीं दीपादिक प्रकाश करण्याचें साधन आ
 हे ते पाहतात- तसे अज्ञानी जीव- आपले ब्रह्मस्वरूप अवस्थेला अज्ञानाचे आवरणामुळे पाहत नाहीत ॥ इंद्रियनिग्रह
 पूर्वक- वेदांत विचार रूप साधन ज्यास आहे तो ब्रह्मात्म साक्षात्कार रूप प्रकाशानें आपले ब्रह्म स्वरूपाप्रत पाहतो ॥ अज्ञा
 नाबळा जीवांस दिवसा प्रमाणें आहे- कारण त्या अवस्थेंत सूर्यदुःख कर्तृत्वाभिमान रूप सर्वे हेत प्रपंच प्रत्यक्ष दिसा

तो। या मुखे दिवसाप्रमाणे-न्याअवस्थेंत अज्ञानी जीव-व्यवहार करतात ॥ परंतु ज्यांस-अद्वैत ब्रह्म साक्षात्कार आंद-न्यां
सहैत प्रपंच मिथ्या आहे असा निश्चय झाल्या मुखे-नदिसन्या सारखा आहे म्हणून-त्यास ती अज्ञाना वस्त्रा रात्रीप्रमाणे आ
हे ॥ या वस्त्राने ज्याची ज्ञानरूपचक्षु उघडली आहेत-असा जो ब्रह्मनिष्ठ-त्याची दृष्टि ब्रह्माचेच बायीं असते-विषयांचे बायीं
नसते-यास्तव सांगितलेले स्थितप्रज्ञाचे कक्षण असं भावित नाही ॥ ६० ॥ विषयांचे बायीं ज्ञान्याची दृष्टि नाही तर त्यास वि
षयभोग कसा होतो-अशी शंका होईल तर न्याविषयां सांगतात ॥ अनंत नद्यांनीं पूर्ण झाला तरी न्याची मर्यादा बंचल-

प्रापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठममुद्रमायः प्रविशन्ति यद्वत् ॥ ॥
तद्वत्कामायं प्रविशन्ति सर्वे सद्गन्ति माप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

होत नाही अशा ममुद्रांत दुसरी उदके जगांजने श कशित-तसे अंत ईष्टि जो ज्ञानी त्याप्रत प्रारब्ध कर्मांने अवश्य
प्राप्त होणारे सर्व काम म्हणजे सर्व विषय किंवा त्यांचे भोग किंवा त्यांविषयांच्या इच्छा ह्या प्राप्त होतात ॥ तो ज्ञानी-स
मुद्रजमा नद्यादिकांचे दुसरे उदकाने बंचल नहोता पूर्वीची अवस्था सोडीत नाही तसा प्रारब्ध कर्मांने विषयभोग करित
असतां ही ब्रह्मनिष्ठे पाहून बंचल नहोता प्रारब्ध कर्म-भोग देऊन समाप्त झाल्या नंतर शांतीप्रत म्हणजे विदेह केंव
ल्याप्रत पावतो ॥ विषयांची इच्छा करणारा शांतिपावत नाही ॥ ७० ॥

जर स्थित प्रज्ञ जो ज्ञानी त्यानें सर्व कामांचा प्रवेश म्हणजे सर्व काम भोगांचा स्वीकार कलातर - चित्ताच्या मंचार करणाराच्या
भूमि म्हणजे मळानें असें जे विषय त्यांचे ठायीं जो राग म्हणजे प्रीति-तेराग अथवा धाचें म्हणजे अज्ञानाचें किंग म्हणजे
चिन्ह आहे ॥ ज्याच्याचे कोठ्यांत अग्नि आहे त्यास कोवळीपालवी कोठून येईल - या अर्थाच्या श्रुतींत - नव्येभाजो ज्ञा-
नी त्यास विषय भोगाचा निषेध मांगितला आहे त्याशीं विरोध येईल - आणि विषय भोग रूप किंगानें मांगितलेल्या श्रु-
तीवरून - तो अज्ञानी असें त्याला लोक समजतील - हा स्थित प्रज्ञ असें समजणार नाहीत - ते व्हां स्थित प्रज्ञाचीं लक्ष-
णे अर्जुनानें पुसली त्यांचे उत्तरात - कामांय प्रविशंति सर्वे मशांति माप्नोति - असें उत्तर सांगणें बिरुडू टि मनें - अज्ञां
का होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ जो पुरुष प्राप्तिवशें करून प्राप्त झालेले सर्व काम म्हणजे विषय किंवा त्यांचे भोग-
यांतें टाकून म्हणजे त्यां वरील सव्यव्य बुद्धि ठाकून - आणि निरहंकार म्हणजे यांचा भोक्ता किंवा संपादन कर्ता मी अज्ञा

विहाय कामानुयः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ॥ निर्ममो निरहंकारः मशांति मधिगच्छति ॥ ५१ ॥

अभिमानानें रहित - आणि भोग किंवा भोगाचीं साधनें जीं मृक नंदन वृधू वस्त्रादिक यांविषयीं निस्पृह म्हणजे - नीं प्र-
पणास असावीं अशा इच्छेन रहित आणि मांगितलेल्या विषयांमध्ये कोठेंही - - - हे माझे - अशी ज्याची ममता नाहीत -
असा होऊनच - चरति म्हणजे मारव्य कर्मवशें करूनच विषय भोगांप्रत अनुभविता - किंवा कोठें गमनादिक व्यापार करतो -
तो सांति म्हणजे पूर्वोक्त विदेह केवळ त्याप्रत पावतो ॥ तात्पर्य ॥ असंग-अहिंसीय - आणि मज्जिदानंद-एतत्स्वरूप जें स्व-
स्वरूप त्याचे अज्ञानाने झालेल्या आवरणा मुळे देहेंद्रियादिक मीच - असा देहेंद्रिय मनाबुद्धी वरील झमेला जो तादात्म्या
भिमान - तेणे करून उत्पन्न झालेले जें मुमुक्षु प्रीतिचें अंतःकरणातील - काम म्हणजे विषयेच्छादिक - ते - जे व्हां - सखि-
दानंद - असंग - निर्विकार आणि अहिंसाय असें जें ब्रह्म स्वरूप तेंच मी आहे - अशा आत्मतत्त्व ज्ञानें करून - अज्ञान ना-
श होऊन - अज्ञानाने केलेल्या जो पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान त्याचानाश होऊन - नाश पावनात - ते व्हांच - मर्त्य म्हणजे -

पूर्वोक्त देहादिकां बरील तादात्म्याभिमानामुळे देह मरणाने मरणशील जो जीव-तो अमृत म्हणजे-पूर्वोक्त मरणशीलता प्र-
प्त होण्यास कारण-जो पूर्वोक्त देहादिकां बरील तादात्म्याभ्यास-तो तत्त्वज्ञानाने गेल्यामुळे मरणरहित होतो ॥ कारण ॥ तो
तत्त्वज्ञानी याच देहाचे ठायीं सच्चिदानंद स्वरूप जें अक्ष त्याप्रत समश्रुते म्हणजे पावतो म्हणजे तद्रूपच होतो-या अर्थाची
श्रुति आ हे-आणि त्या श्रुतीतील काम शब्दाचा अर्थ कोणता हें सांगण्या साठी-जेव्हां सर्व हृदय ग्रंथि भिन्न होतात-अशा अ-
र्थाची श्रुति पुढे आहे ॥ यावरून अहंकार हें उपलक्षण करून मन इत्यादिकां बरील जो पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान रूप अवि-
वेक-त्यामुळे होणारे जे-हें मला असावे-हें मला असावे-इत्यादि इच्छादिक-तेच तत्त्वज्ञान्याचे नाश पावतात ॥ पूर्वोक्त ता-
दात्म्याभिमानरूपजो अविवेक तो-अंतःकरण देहेंदियादिक माझे स्वरूप नाही-मी असंग-सच्चिदानंद-अद्वय आणि निर्विक-
र जें ब्रह्म तेंच आहे-अशा तत्त्वज्ञानाने-ज्याचा गेला त्यास केवल प्रारब्धवशें करून होणारे जे दग्ध बीजाप्रमाणें कार्याक्षम-
काम-ते तत्त्वज्ञान्यास जरी झाले-तरी ते अज्ञान्यास झालेले जे-अविवेक मूलक-काम-त्याप्रमाणे-संसार दुःख प्रदनाहित
। यास्तव-रागादिक जें अज्ञानाचें लिंग म्हणून सांगितलें-तें पूर्वोक्त तादात्म्याभ्यासरूपजो अविवेक त्यापासून झालेले जे
रागादिक म्हणजे विषयभोगेच्छादिक तेच अज्ञानाचें लिंग-तत्त्वज्ञानाने अविवेक नाश पावून-प्रारब्धवशें करून जे ज्ञा-
न्यास विषयेच्छादिक होतात-ते अज्ञानाचें लिंग नव्हे-अशा श्रुतीचे तात्पर्यानें आहे ॥ अतएव पूर्वोक्त तत्त्वज्ञाने करून
शास्त्रार्थ म्हणजे वेदांत श्रवणादिकाचें प्रयोजन जी अज्ञाननिवृत्ति ती ज्ञान्यामुळे तत्त्वज्ञाने करून च मुक्तिसिद्ध-
आहे । तत्त्वज्ञान्यास रागादिक म्हणजे विषयेच्छादिक यथेष्ट असोत । ते असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाचा त्यांनीं प्रिये-
नाहीं म्हणजे तत्त्वज्ञान किंवा त्याचें फल मोक्ष याची हा निनाहीं-अशा अर्थाची दुसरी श्रुति ही तत्त्वज्ञान्यास विषये-
च्छादिक असोत असें जें सांगितलें-प्रारब्धवशां करून तत्त्वज्ञान्यास इच्छादिक झालें तरी-तें अविवेक मूलक अ-
ज्ञान्याचे इच्छे प्रमाणे दटनाहीं-असेंच त्याश्रुतीचें तात्पर्य आहे ॥ यासर्व तात्पर्यावरून-देह मन आदि कां बरील

चिदात्म्याचा जो विवेक म्हणजे भेद त्यानंत पाहून पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान सोडून प्रारब्धबन्ध करून कोट्या बधिव
 स्तुंची जरी तत्ववेत्ता इच्छा करील तरी त्यांचा पूर्वोक्त विवेकरूप ग्रंथि भेद झाल्या मुळे तत्वज्ञानास बाध नाही अशा
 अभिप्रायाने - तद्वत्कामायं प्रविशन्ति सर्वे - असे सांगितले ॥ जरी प्रारब्ध कर्माचे प्राबल्यामुळे तत्वज्ञान्यास विषयेच्छा
 झाली तरी ती अज्ञान्या प्रमाणे विषयसत्यत्वबुद्धिपूर्वक - आणि आपणास हे विषय अवश्य असावे - हे असल्याने
 मी करवी - कृत कृत्य - होईन - अशी जी दृढ आस्था - तत्पूर्वक - नाही आणि ही इच्छा अज्ञान्यास जरी अविबेका मुळे
 जन्ममरणप्रवाहरूप संसारंत पावविणारी आहे त्याप्रमाणे ज्ञान्यास नाही - अशा अभिप्रायाने - विहाय कामानयः स
 वान् - इत्यादिक सांगितले ॥ याचें नात्ये असे आहे की - पूर्वोक्त तादात्म्याध्यासे करून युक्त जो अज्ञानी न्यास त्या अ
 ध्यासाने म्हणजे अभिमानाने - स्त्रक्चंदनवधूवस्त्रादिक विषय मला प्राप्त होवोत - आणि यां पासून मला भोग
 प्राप्त होवो - आणि प्राप्त झालेला भोग माझा कधीही ना शकवो - या भोगाची उत्तरोत्तर वृद्धि असो - या भोगास कधीही वि
 च्छामुळे प्रतिबंध नहोवो - या भोगाही करून मी धन्य आहे - कृत कृत्य आहे - अशा ज्या इच्छा आणि तन्मूलक भ्रम -
 होतात त्यां प्रमाणे संकल्प सिद्धीस न येण्यामुळे किंवा भोगनश्वरच आहे त असुळे - त्यांचा नाश झाल्यामुळे त्यास काय
 सन म्हणजे दुःख होतें ॥ ऐंद्रजाति कानें निर्माण केलेले गंधर्वनगर किंवा त्यांतील विषय हे पाहत आसतां ही हें ऐंद्रजा
 ल आहे - असें नो जाणतो तो त्याची - हे आपणास असावे - अशी इच्छा करित नाही ॥ प्रत्युत - कायहो ही माया - असें आ
 श्वर्य मानून हसन असतां त्याचा त्याग करण्याची इच्छा करतो - त्याप्रमाणे तत्वज्ञानी - दिसण्यास मात्र रमणीय असे
 जे पापंचिक स्त्रक्चंदनवधूवस्त्रादिक विषय - हे सर्व मायेने कल्पिलेले मिथ्याच आहेत असा विचार करून - आ
 णि याविषयांचें संपादन करण्यांत क्लेशच आहे आणि मिळाले तर त्यांचें रक्षण करण्याविषयी ही क्लेशच आहे - या
 चा नाश झाला तर किंवा व्यथ झाला तर क्लेशच आहे - यास्तव क्लेश देणाऱ्या अशा विषयांस धिक्कार असो - आणि

शिरा-अस्थि-मांस इत्यादिक अवतल पदार्थानां निर्माण केलेल्या स्त्री इत्यादिकांच्या शरीरास काय सुंदरत्व आहे-पृथक् पृथक् अवयव करून पाहिले असता केवळ बीभत्सत्व आहे-इत्यादिक शास्त्रांत सांगितलेले दोष दृष्टीने त्या विषयांचा त्याग करण्या विषयांचीच इच्छा करतो-आणि प्रारब्धकर्माने बलाने अशाही विषयांच्या भोगाविषयी इच्छा झाली तर-राजसेवकांनी कारागृहांत वेष्टिलेला कारागृह स्थित पुरुष जसा दुःखाने भोजनादिक करतो-त्याप्रमाणे विषय भोग करित असतां ही-अद्यापि आमचे हे कर्म कां क्षीण होत नाही-असा क्लेश पावूनच भोग करितो ॥ हा क्लेश सांसारिक ताप नव्हे ॥ असाने झाली जी भ्रांति तीणे करून जो क्लेश होतो तोच सांसारिक ताप ॥ हा क्लेश विकेंकाने झाल्यामुळे यास विरक्तता असे-सणावे ॥ विवेकाने क्लेश पावत असतां विषय भोग करतानां ही तो ज्ञानी अल्पभोगाने ही दृष्ट होतो ॥ विवेक नसल्यास कितीही भोग प्राप्त झाले तरी तृप्ति होत नाही ॥ वासप्रमाण-विषय भोगाची इच्छा विषय भोगे करून शांत होत नाही-अग्नीति घृतादिक हवि घातले असता जमा अग्नि वृद्धि पावतो तशी विषय भोगांनी विषयेच्छा वृद्धिच पावते-अत्रार्थाचे स्मृति वाक्य आहे ॥ पूर्वोक्त विषयांचे दोषे करून युक्त जे विषय त्यांचे सद्दोष स्वरूप जाणून जर त्या विकेंकज्ञानाने विषयांचा भोग केला तर तो दृष्टीमत्त कारण होतो ॥ यास दृष्टांत-जसा हाचोर आहे असे समजून जर त्याची सहवास केला तर तो चोर सहवास करणाराचा मित्रच होतो ॥ त्याचे इच्छान्ता हरण करणाऱ्याचोरप्रमाणे त्यास होत नाही ॥ विषयांच्या भोगेच्छा करण्याचा स्वभाव मनान्ता असला तरी-बैराग्ये करून अथवा योगाभ्यासाने अथवा विचाररूप-विवेकाने निग्रह केलेले मन-प्रारब्धवशे करून झालेला जो स्वल्प भोग त्यासच सांगितले प्रमाणे विषय भोगाचा हेतू दृष्टीचे योगाने बळकत मावून त्याची वृद्धि व्हावी अशी इच्छा करित नाही ॥ यास दृष्टांत-शत्रूंनी पृथिवी पति राजाचे सर्वे स्वाचे हरण करून त्यास कारागृहांत वेडून त्यास कारागृहांतून मुक्त केले तर तो एकाग्र माने संतोष पावतो-आणि शत्रूचे स्वाधीन झालेला स्वतंत्र राजा सर्वे राष्ट्रास ही-हे पुष्कळ आहे असे मानून संतोष पावत नाही ॥ याप्रमाणे ज्य

ज्या मनाचा नियम नाही अशा अज्ञान्यास किती ही भोग प्राप्त झाले तरी-त्यांविषयी त्यास अलं बुद्धि म्हणजे पुरे असें न
 होऊन अधिक अधिक विषय भोग असावे अशी इच्छा होऊन झालेल्या भोगांनी त्याचे मनाचा संतोष होत नाही. आणि
 ज्याचे मनाचा सांगितले कारणाने निग्रह झाला आहे-अज्ञान्यास प्रारब्धवशे कसून जितका भोग होतो तितक्याने
 च अधिक भोगाविषयी इच्छान होतां संतोष होतो ॥ ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्या देहेन्द्रिय मनांची विषयांचे गयीं प्रवृत्ति
 वा त्यां पासून निवृत्ति होणें याविषयी जरीं त्यांचें स्वतः बेल क्षण्य नाही तथापि-ज्यास वेदाध्ययन नाही असा जो ब्राह्म-
 ण आणि ज्यास वेदाध्ययन आहे असा जो श्रोत्रिय ब्राह्मण यांचें-भोजन करणें-निद्रा करणें-चालणें-बोलणें-इत्यादि
 क जे व्यापार त्यांहीं करून जरीं-बेल क्षण्य नाही तथापि ब्राह्म्यास वेदाध्ययन नाही-श्रोत्रिय ब्राह्मणास वेदाध्ययन आ-
 हे-या दोन धर्मांनीं जसें ब्राह्म श्रोत्रियांचें बेल क्षण्य आहे त्याप्रमाणें ज्ञान्याच्या देहेन्द्रियांची विषयांकडे प्रवृत्ति अवि-
 वेक मूलक नसून केवल प्रारब्धा धीनच असते। आणि अज्ञान्याच्या देहेन्द्रियादिकांची विषयांकडे प्रवृत्ति अविवेक
 मूलक असते-इतकेंच ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचें बेल क्षण्य आहे ॥ ज्ञान्याची ही विषयांकडे प्रवृत्ति होते तर जड भरता-
 दिक ज्ञानी विषयांकडे प्रवृत्त न होतां त्यांचीं शरीरेन्द्रिये निव्यापार म्हणजे व्यापार रहित पाषाणादिकां प्रमाणें स्थित
 होती असें भागवतादि पुराणांत सांगितले आहे तें कसे? असें जर म्हणाल तर पुराणाचें असें तात्पर्य नाही आणि भरता-
 दिक आहार विहार सोडून पाषाणाप्रमाणें राहिले होते असें ही नाही। परंतु-ज्यास संग आहे तो-ज्याचा संग केला त्याचे
 वियोगाने किंवा त्याचे दुःस्वाने-दुःखपावने आणि लोकही संग करणाऱ्यास उपद्रवदेतात यास्तब ज्यास निरंतर सखा-
 ची इच्छा आहे त्याने संग सोडावा-असें शास्त्रांत बडूत ठिकाणीं सांगितले आहे त्याबद्दल भरतादिक-लोकांशीं संग
 करण्यास भयपावून उदासीनच राहत होते-असें पुराणाचें तात्पर्य आहे ॥ हे तात्पर्य पुराणास मूल मूत जी श्रुति तीव-
 रून कल्पा वेंहे योग्य आहे। मूल मूत श्रुतीचीं विरुद्ध असें पुराणाचें तात्पर्य कल्पू नये ॥ श्रुतींत जड भरतासारखे ज्ञा-

न्याचे स्थितीचे वर्णन केले आहे - तेथे तो ज्ञानी भक्षण करित असता - स्त्रियांशीं क्रीडा करित असता - ज्ञानी किंवा वयस्य म्हणजे आपले समान वयस्क सखे यांबरोबर रममाण असता किंवा क्रीडा करित असता ही स्त्री वयस्थादिक जे जन त्यांचे समीप राहिलेल्या शरीराचे - हे माझे शरीर हा व्यापार करणे - असे स्मरण न करिता ज्ञान - असे वर्णन केले आहे ॥ याश्रुतीचे अर्थोक्त न ज्ञानी - भोजनादिक जे सांगितलेले व्यापार - त्याविषयीं शरीरादिक प्रवृत्त असता ही त्यांचे अनुसंधान न करिता - उदासीनच राहतो । पाषाणा प्रमाणे प्रवृत्ति रहित - निश्चेष्ट - राहतो असे नाही - हे स्पष्ट आहे ॥ विषयांचे वार्थी सांगितलेले जे दोष त्यांचे जे तान तद्रूप विवेक - विषयांचे इच्छेला विरोधी - आहे तेव्हा ज्याच्याने विवेक जागृत आहे असा जो ज्ञानी त्यास प्रारब्ध कर्माचे बळाने भोगा विषयीं इच्छा होऊन त्याची त्या कडे प्रवृत्ति करी होईल - अशी शंका करूं नये । कारण - इच्छा प्रारब्ध - अनिच्छा प्रारब्ध - आणि परेच्छा प्रारब्ध - अशा भेदाने प्रारब्ध तीन प्रकारचे आहे ॥ इच्छा प्रारब्धाचे स्वरूप असे आहे - जे चोर आहेत किंवा गैरी आहेत - किंवा राज स्त्रीशीं गमन करणारे आहेत ते - चौर्य कर्माने किंवा अपत्य सेवनाने किंवा राजस्त्रियांशीं संग करण्याने आपला नाश आहे असे जाणत असता ही त्यांस त्या कर्मा विषयीं जी - प्रारब्ध कर्माचे बळाने - इच्छा होऊन त्या कर्मा विषयीं प्रवृत्त होतात ॥ यास इच्छा प्रारब्ध म्हणवे ॥ हे इच्छा प्रारब्ध अनिवार्य आहे ॥ या जी निवृत्ति करण्यास ईश्वर ही समर्थ नाही । यास प्रमाण - सदृशं चेष्टने स्वस्याः प्रकृते ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं वंति भूतानि नियतः किं करिष्यति - असे गीता वाक्यच आहे ॥ याचा अर्थ या श्रोकाने व्याख्यानांत लिहिला आहे व म्हणून येथे लिहीत नाही ॥ आणि प्रारब्ध कर्माबळाने अवश्य होणारे जे भवन म्हणजे जन्म दुःखादिक त्याचा जर प्रतीकार म्हणजे परिहार होईल तर नल - राम - युधिष्ठिर - हे दुःखाने लिप्त न होते - अशा अर्थाने - अवश्य भावि भावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ॥ तदा दुःखेन बाधेरन् नल राम युधिष्ठिराः - असे ही वाक्य प्रमाण आहे ॥ या प्रारब्ध कर्माचा परिहार करण्यास जर ईश्वर ही समर्थ नाही तर ईश्वराचे ईश्वरत्व एणेंकरून जाईल असे नाही । कारण - ईश्वरानेच

या प्रारब्ध कर्मांचे ठायीं-अवश्य आपलें फल देण्याची शक्ति-निर्मिती आहे ॥ अनिच्छा पूर्वक प्रारब्धाचें स्वरूप-अथकेन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्निव वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ कामएषः क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्य वशो पितर-या अर्जुन आणि कृष्ण यांच्या प्रश्नोतरां हीं करून मागितलें आहे ॥ या प्रश्नोत्तरांमो कोचा अर्थ त्यांचे व्याख्यानांत लिहिला आहे ॥ आतां परेच्छा प्रारब्धाचें स्वरूप सांगतां ॥ इच्छित नाही असें ही नाही-आणि आपले भोगार्थ इच्छा करतात असें ही नाही-परंतु दुसऱ्याचे दाक्षिण्यानें म्हणजे दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठीं व दुसऱ्याचे प्रेरणेनें प्रवृत्त होऊन स्वरुप किंवा दुःख अनुभवतात । अथवा दुसऱ्यावर-हा प्रामाणिक आहे-अशा बुद्धीनें दुसरा आपली वंशना करतो असें न जाणून दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठीं दुसऱ्याचे प्रेरणेनें प्रवृत्त होऊन दुःखादिक अनुभवितान-हें परेच्छा प्रारब्धाचें स्वरूप जाणावें ॥ हें स्वातुभव सिद्ध आहे ॥ ह्या त्रिविध प्रारब्धांनी विवेकज्ञान असलें तरी ज्ञान्यास ही भोगेच्छा उत्पन्न होते तथापि ती इच्छा-तत्त्वज्ञानाने आपले कार्यामुद्धां मूलज्ञान नाशपावल्यामुळे-दग्धबीजाप्रमाणें राहिलेले जें प्रारब्ध त्यापासून झालेली दग्ध बीजाप्रमाणेंच आहे ॥ जशीं भर्जित म्हणजे भाजलेलीं बीजे म्हणजे लज्जा इत्यादिक बीजे तीं पुढें अंकुरादिक कार्य करण्यास समर्थ नसतां ही भक्षणादिकें करून अल्प नृत्तिरूप कार्य करणारी होतात-तशीं ज्ञान्यास प्रारब्ध कर्में करून झालेली जी इच्छा ती अल्पभोगें करून निवृत्त होते । इच्छेपासून दुसरी इच्छा-ती पासून तिसरी इच्छा-अशा परंपरेनें विषयासक्त करून अज्ञान्या प्रमाणें व्यसनास म्हणजे दुःखास उत्पन्न करित नाही ॥ भोगें करून प्रारब्ध कर्म क्षीण झालें म्हणजे ज्ञान्यास विदेह कैवल्य प्राप्त होतें ॥ भोगप्रद विषयांवर सत्यत्व बुद्धीनें त्या विषयांच्या इच्छांचा उपरम न होतां अज्ञान्यास जन्ममरण रूप दुःख प्राप्त होतें ॥ विषयांस किंवा त्यांचे भोगास

मिथ्या जाणून त्यांवरील आसक्ति गेल्यामुळे विषय भोग प्रारब्ध बघों करून करीत असतां ही तो भोग अधिक
असावा असा संकल्प ज्ञानी करीत नाही या कारणाने ज्ञान्यास में व्यसन प्राप्त होत नाही ॥ तत्त्वज्ञानें करून सर्व
प्रपंचावर मिथ्यात्व ज्ञान होऊन विषयांवरील सत्यत्व बुद्धि जरीं गेली तरीं त्या विषयां पासून प्रारब्ध योगानें भोग
होण्यास बाधक नाही। कारण भोग होण्यास विषयांवर सत्यत्व बुद्धिच पाहिजे असें नाही। स्वप्नांतील मिथ्या जे
दार्थ तसेच इंद्रजाल विद्येनें ऐंद्रजालि कांनें दारवविलेले जे गंधर्व नगरादिक पदार्थ त्यांपासून भोग आणि विनोदच
मत्कार हे-पदार्थ मिथ्या आहेत-असे जाणणारास ही होतात ॥ विषय सत्य आहेत असे जाणून जर प्रारब्ध विषय भोग
करवील तर त्याचा आणि तत्त्वज्ञानाचा विरोध येईल ॥ तत्त्वज्ञानाचा आग्रह-प्रपंचाचे स्वरूप जें दिसते त्याचा अपल
प न करतां केवळ तो मिथ्या आहे असें जाणविण्याचा-आहे आणि प्रारब्धाचा आग्रह भोग्य पदार्थावर सत्यत्व बु
द्धि झाल्या वाचाय ही जीवास करवाचा किंवा दुःखाचा अनुभव करवावा याविषयीचा-आहे-यामुळे त्यांचा पर
स्परविरोध नाही ॥ जर तत्त्व विद्या प्रपंचाचे स्वरूपाचा अपलाप करून त्यावर मिथ्यात्व जाणवील-आणि प्रारब्ध
जर विषयांवर सत्यत्व बुद्धि उत्पन्न करून भोग करवील तर तत्त्वविद्या आणि प्रारब्ध यांचा परस्पर विरोध येईल-
परंतु तसें नाही हे पूर्वीच सांगितले ॥ यास्तब तत्त्ववेत्त्यांस ही प्रारब्ध कर्मबघों करून विषयभोग होण्यास बाध
क नाही-असे सिद्ध झाले ॥ देहेंद्रियादिकांवरील-स्व स्वरूपाचे अज्ञानामुळे-जोतादात्म्य भ्रम तद्रूपजो चिदचि
त् ग्रंथि त्याचें स्वस्वरूप ब्रह्मात्मा परोक्ष ज्ञांस झाले आहे अमे जे ज्ञानी जे पणें पणें जे ज्ञानां जी रक्षित असून
प्रारब्ध बघों करून बाह्य विषय भोगादिक व्यवहार करीत असतां त्यालिंगें करून दे अज्ञानीच आहेत आणि सं-
सारी आहेत असें जे लोक म्हणतात ते शास्त्राचें तात्पर्य न समजून म्हणतात ॥ शास्त्राचें तात्पर्य असें आहे कीं-
वैराग्य-बोध आणि उपरति हे पदार्थ-पान्दी उत्पन्न करणारीं कारणें-यांचीं स्वरूपें आणि यांचीं कार्यें हीं भिन्न

भिन्न आहे त यामुळे - परस्पर भिन्न भिन्न असून - प्रायशः एकत्र राहतात । कदाचित कोठे परस्पराचा त्याग करून राहतात ॥ विषयांचे ठायीं दोष दृष्टि हें वैराग्याचें कारण आहे । विषय सोडण्याची इच्छा हें वैराग्याचें स्वरूप आहे । आणि विषय भोग न झाल्यामुळे दीन न होणे हें वैराग्याचें कार्य आहे ॥ वेदांताचें श्रवण - मनन - निदिध्यासन - हीं बोधाचीं म्हणजे ज्ञानाचीं कारणे आहेत । ब्रह्मच सत्य आहे - प्रपंच सर्व मिथ्या आहे - असें विवेचन बोधाचें स्वरूप आहे । आणि ज्ञानाचे नाशामुळे पुनः देहेंद्रियादिकांवर तादात्म्य भ्रम न होणे हें बोधाचें कार्य आहे ॥ यम नियमादिक हे उपरतीचे कारण आहेत । चित्तवृत्तीचा निरोध करणें एतद्रूप जो योग हें उपरतीचें स्वरूप आहे । आणि बाह्यां-तर सर्व व्यवहारांचा क्षय होणे हें उपरतीचें कार्य आहे ॥ या वैराग्य बोधोपर तीं मध्यें बोधहा साक्षात् मुक्ती सकारण आहे यामुळे तो मुरच्य आहे - आणि वैराग्य आणि उपरति हे बोधास साधन आहेत ॥ हे तिन्ही ज्याचे परिपक्व झाले त्याचें तें मोठया तपाचें फल असें जाणावें ॥ प्रतिबंधक पापामुळे यांतील एकाचा किंवा दोघांचा कोठें कोणें सुरुषाचे ठायीं प्रतिबंध होतो म्हणजे ते नसतात ॥ न्यायवैराग्य आणि उपरति परिपूर्ण आहेत परंतु बोधनाहीं त्यास मोक्ष होत नाही - परंतु तपोयत्नें करून पुण्य फल जें सुख तत्कारक उत्तम लोक प्राप्त होतात ॥ ज्यास बोधपरिपूर्ण आहे - आणि वैराग्य आणि उपरम नाहीत त्यास मोक्ष निश्चितच आहे परंतु वैराग्य उपरम नसल्यामुळे दुःख दुःख म्हणजे शरीरेंद्रियादिकांचे संबंधामुळे - होणारे जें दुःख तें नाहीसें होत नाही ॥ ब्रह्मलोकाचे प्राप्तीस ही तृणाप्रमाणें मानणें हा वैराग्याचा अवधि म्हणजे सीमा आहे ॥ देहेंद्रियादिकांवर जशी आत्मत्व बुद्धि दट आहे त्याप्रमाणें - मी ब्रह्म आहे - अशी जी अपरोक्ष ब्रह्मात्व बुद्धि तिची दटता झाली म्हणजे बोधपरिपूर्ण होतो हीच त्याची सीमा ॥ सुषुप्तींत जसें सर्व बाह्याभ्यंतरपदार्थाचें विस्मरण होते त्याप्रमाणें सर्वदा जाग्रतस्थवस्थेंत ही विस्मरण होणें हा उपरतीची सीमा आहे ॥ असें हें शास्त्र तात्पर्य जाणून प्रारब्ध कर्मांचे अनेक प्रकारांनीं ज्ञान्याची

ही अनेक प्रकारची प्रवृत्ति झाली तरी सांगितलेले दृष्ट दुःखादिकाचे तारतम्याने त्यांचे तारतम्य असले तरी बोधाविषयी-
किंवा प्रारब्ध कर्मोच्चाभोग होऊन प्रारब्ध कर्म क्षीण झाल्यानंतर विदेहकैवल्या विषयी त्यांचे तारतम्य नाही ॥ त्यांचा बोधाभा-
षा बोधापासून अज्ञान नाश होऊन आपले पारमार्थिक सच्चिदानंद आणि अद्वय अशा स्वरूपाने स्थिति रूप मुक्ति ही समा-
न्य अद्वैत अशा शास्त्राच्या तात्पर्या विषयी पंडितांनी मोह पाडूनये ॥७१॥ चित्त शुद्धि द्वारा कर्मयोगेकरून प्राप्त होणा-
ऱ्या सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठेची फळकथनाने स्तुति करून तिची समाप्ति करतात ॥ हे अर्जुना या प्रकारची स्थितप्रज्ञाचे
लक्षण कथन प्रसंगाने ब्रह्म म्हणजे ब्रह्म रूप जो ब्रह्म वेना त्याची आपले स्व स्वरूप सच्चिदानंद रूपाने ज्ञाना पासून होणारी
ही स्थिति ती तुला सांगितली ॥ परमेश्वराचे निष्काम कर्म करून आराधन केल्याने शत जांत; कारण होऊन या ब्रह्मनिष्ठेप्रत-
स्था आम्ही स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वा स्यामनं काले पि ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ॥७२॥

ॐ नमः शिवाय श्रीमद्भगवद्गीतासूप निषत्तु ब्रह्म विद्या यो योग शास्त्रे श्रीकृष्णा० दे सारस्वयो० म द्विती० ध्यायः ॥

पावून पुरुष पुनः संसारमोहाप्रत पावत नाही ॥ कारण मरण समयी या ब्रह्म निष्ठेच्या वार्यां क्षणमात्र राहून ही जें प्राप्त झालें
असतां जेथून जन्ममरण प्रवाहांत पुनः एणें होत नाही अशा ब्रह्म प्राप्ति रूप मोक्षाप्रत पावतो ॥ मगनिरंतर राहिला तर मोक्षाप्रत
बेल म्हणोन काय सांगायें ॥ तात्पर्य ॥ जन्ममरण प्रवाह रूप संसार देहादिकं वर अज्ञानाने झालेल्या आत्मतत्त्व भांतीने होतो ॥
शमदमादि संपन्न जो अधिकारी त्यास गुरुरूप स्तून वेदांत श्रवणा दिकाने महावाक्यापासून एकवार जरी ब्रह्मापरोक्ष ज्ञान झा-
ले तरी वेगेकरून ती भांति नाशपावली म्हणजे पुनः ती उत्पन्न होत नाही आणि सर्व प्रमाणां पेक्षा प्रत्यक्ष ते वेदान्त रूप प्रमाण
त्यापासून उत्पन्न झाली जी भांति निषा नाश करणारी ब्रह्मविद्या ती मरण कार्यां ही नाश पावत नाही ॥ याच दृष्टान्त ॥ दर दिवसा
स स्व ज्ञान किंवा सद्बुद्धींत अभ्ययनाचे विस्मरण जरी झालें तरी दुसरे दिवशीं अभ्येता जसा अनधीन होत नाही ॥ त्याप्रमा-
ने ॥ यास्तव एकवार तत्व ज्ञानाने ही मोक्ष होतो ॥७२॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषा विवृती द्वितीया ध्यायः ॥ २

श्रीः॥ या प्रमाणे - अघो न्या नन्व शोचस्व - इत्यादिके करून - प्रथम मोक्षास साधन देहाकून आत्माभिन्न आहे असें देहात्मविकेक ज्ञान सांगितले । तदनंतर - एषाते भिक्षिता सांख्ये बुद्धि र्योगे त्विमां शृणु - एणेकरून कर्म योग सांगितला । परंतु कर्म योग ज्ञानास साधन आहे म्हणून तो अंग आहे आणि ज्ञान मोक्षास कारण आहे यासुळे तें प्रधान आहे - असा ज्ञान आणि कर्मयोग यांचा गुण प्रधान भाव स्पष्ट सांगितला नाही । यावरून दोन्ही मार्ग मोक्षास जाण्या विषयी समान आणि परस्परनिरपेक्ष आहेत असें दिसतें । तथापि - एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ - एणेकरून ब्रह्म ज्ञान निष्टेची प्रशंसा करून प्रकरण समाप्तिकेली । यावरून ज्ञान आणि कर्म या दोहों मध्ये ज्ञानच श्रेष्ठ आहे असा भगवंताचा अभिप्राय मनांत आणून अर्जुन प्रश्न करतो । ते जनार्दन कृष्णा ॥ कर्मापेक्षां मोक्षास अंतरंग म्हणजे जवळचें साधन जें ज्ञान तें श्रेष्ठ आहे असें जर तुला संमत आहे तर - त

अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मण स्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यामि श्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वदनि श्रित्य येन श्रेयो ह माप्नुयां ॥ २ ॥

स्मात्पुण्यस्य - तस्मादुन्निष्ठ कौंतय - असें वारंवार बोलून - जात बंधुवधादिक हिंसा होते अशा पुण्यरूप घोर कर्मांचे बायीं भैक्ष्यदृष्टीनें संतोष पावणारा जो मी यामला कांयोजितोस ॥ १ ॥ ज्ञानच श्रेष्ठ म्हणावेतर - धर्म्याद्धि युद्धात् - एणेकरून क्षत्रियांस युद्धकरणें हें श्रेष्ठ आहे - असें कर्मांलाही पूर्वी श्रेष्ठत्व सांगितलें आहे । तेव्हां यांदून कौण्ठितं श्रेष्ठ समजावें अशी शंका घेऊन अर्जुन बोलतो ॥ कीवें ज्ञानप्रशंसा आणि कीवें कर्मप्रशंसा अव्यामिश्रित वाक्यानें म्हणजे संदेह उत्पन्न करणाऱ्या वाक्यानें माझे बुद्धीस - हें श्रेष्ठ किंवा हें श्रेष्ठ - याविषयीं भ्रमांत पाडल्या सारखें करतोस ॥ मला झालेला जो मोह त्याचे निवृत्तीसाठीं प्रवृत्त झालेला जो करुणासागर त्यांचे बायीं मला किंवा दुसऱ्यास भ्रमांत घालणें हें संभवत नाही । तथापि भ्रमांत पडतोस असें मला वाटतें । उठणें आणि वसणें या दोहोंनें अतुष्टान एककाळीं संभवत नाही त्याप्रमाणें ज्ञान आणि कर्म या दोहोंनें अनुष्ठान एककालीं संभवत नाही । यासाठीं जेणें करून मी कल्याणपावेन तें एक निश्चय करून सांग ॥ २ ॥

परस्परांची अपेक्षा न करतं स्वतंत्र पणनें-कर्मनिष्ठा आणि ज्ञाननिष्ठा हीं मोक्षस साधन आहेत-अशा दोन निष्ठा आसी जर सांगितल्या असतील तर-त्या दोहोंतून कल्याणकारक असेल ती मला सांग असा तुझा प्रश्न संभवेल। परंतु तसें काहीं आम्हीं सांगितले नाहीं ॥ ज्ञान आणि चित्तशुद्धीचे द्वारेणें ज्ञानास साधन कर्म-या दोही करून मोक्षपरायण असणें अशी जी ब्रह्मनिष्ठा आहे एकच आम्हीं सांगितली आहे-असें श्रीकृष्ण भगवान उत्तरबोलतात ॥ हे अनघ म्हणजे निष्ठापा अर्जुना। शब्दांतः करण आणि अशब्दांतः करण या भेदानें दोन प्रकारचा जी अधिकारी जन त्याचे ठायीं-आधिकार भेदानें दोन आहेत प्रकार जीचे अशी निष्ठा म्हणजे मोक्षपरायण असणें अशी जी एकच निष्ठा ती मी पूर्वाध्यायींतुला सांगितली ॥ दोन प्रकार कोणते ते सांगतात ॥ अंतःकरण शुद्ध होऊन आत्मनान्मविवेक रूत किंवा प्रकृति आणि पुरुष यांचा जो विवेक म्हणजे भेदज्ञान-तद्वत् ज्ञानभूमिकेवर चढले आहेत असें जे सारंग्य त्यांस ज्ञानान्तापरिपाक म्हणजे स्वात्मत्वेंकरून ब्रह्म साक्षात्कार दृढ होणें यासाठी-ज्ञान योगें करून म्हणजे ज्ञानास साधन जें वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासना दि तेणे करून मोक्षपरायण असणें अशी ब्रह्म निष्ठा-तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः-इत्यादिकें करून सांगितलीं ॥ सारंग्य भूमिकेवर आरोहण करावें अशी इच्छा आहे परंतु चित्त शुद्धि नाही-असे जे कर्माधिकारी त्यांस अंतःकरण शुद्धीचे द्वारे सारंग्य भूमिकेवर आरोहण होण्यास वेदांत श्रवणात्मक जो विचारत द्वारा मोक्षसाधनभूत आणि सारंग्य भूमीस साधन जो कर्म योग तेणे करून मोक्षपरायण असणें अशी जी ब्रह्म निष्ठा ती सांगितली ॥ एकेच ब्रह्मनिष्ठेचे-अधिकार भेदानें-दोन प्रकार पूर्वाध्यायीं सांगितले। एकासच ब्रह्मप्राप्ति विषयीं परस्पर निरपेक्ष असे दोन मार्ग सांगितले नाहीत। ते दोन प्रकार सांगतात ॥ प्रकृति आणि पुरुष यांस भिन्नत्वें करून जाणणारे जे सारंग्य ते-ज्ञानयोग म्हणजे ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारात्मक ज्ञानास साधनभूत जो वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासन रूप योग तेणे करून ब्रह्मनिष्ठेप्रत पावतात। यासच सारंग्य मार्ग म्हणतात ॥ आणि-सिध्य सिध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते-एणेकरून सांगितलेले लक्षणानें युक्त जे योगी ते-संध्योपासनादिक निर्विकल्प समाप्यता नुष्ठान लक्षण जो कर्म योग

तेणे करून ब्रह्मनिष्ठेप्रतपावतात। यासच योगमार्ग म्हणतात ॥ तात्पर्य ॥ या जन्मी किंवा जन्मांतरी ईश्वर प्रीत्यर्थ केलेल्या कर्मा-
नें ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे असा आणि विवेक-वैराग्य-राम-आणि दम-इत्यादि साधनसंपन्न जाणुणुका त्याचे हेतू
द्विगुण बुद्ध्यादिक जे जड पदार्थ त्याहून निराळा जो शुद्धात्मा त्याचेच वारीं चित्ताचे वृत्तीचा प्रवाह असून जरतो वेदांताचे श्र-
वण आणि मनन करील तर तितक्यानेच त्यास ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कार होऊन तो कृतकृत्य होतो ॥ त्यास निदिध्यासनाची अपे-
क्षा नाही ॥ जर श्रवण मननाचे अगोदर पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे शुद्धात्म स्वरूपाचे वारीं त्याच्या चित्ताच्या वृत्तीचा प्रवाह न
सेल तर त्यास श्रवण मनना नंतर निदिध्यासनाची अपेक्षा आहे। हा सांख्य मार्ग ॥ तसाच परमगुरु जो परमेश्वर त्यास सर्वक-
र्मांचे निष्काम बुद्धीने समर्पण करून श्रवण मनना वांचूनही-केवल आस्तिक्य बुद्धिरूप जीश्र-हा तीणे करून गुरुवाक्यापा-

श्री भगवानुवाच ॥ लोके स्मिन् हिविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया न च ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयोगेन योगिनां ॥ ३ ॥

सून-अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक ब्रह्मस्वात्माच आहे-असा निश्चय होऊन असं भावनादि दोष रहित होत्वाता गुरूपासून
निरुपण ब्रह्मोपासना करण्याचा प्रकार समजून घेऊन-ज्याकालीं कर्म करण्याचे नसते-ज्यास कर्मछिद्र म्हणतात-त्याका-
लीं समाधीच्या अभ्यासें करून पूर्वोक्त शुद्धात्म स्वरूप ब्रह्म साक्षात्कार युक्त होतो ॥ हा योग मार्ग ॥ या प्रकारचे हे एकेच ब्र-
ह्मनिष्ठेचे दोन मार्ग आहेत ॥ ब्रह्मनिष्ठा दोन मार्गांनी दोन नाहीत असेंच वसिष्ठानी रामचंद्रास सांगितले आहे। ते असे-हो
क्रमो चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ॥ योगो वृत्ति निरोधो ही ज्ञानं सम्यगवेक्षणं ॥ असाध्यः कस्यचित् योगः कस्य चित्तस्य
निश्चयः ॥ प्रकारो होत तो देवो जगाद परमः शिवः-याचा अर्थ। चित्तनाशोपलक्षित जो ब्रह्म साक्षात्कार तो होण्यास दोनक-
म म्हणजे मार्ग आहेत ॥ ते असे-चित्तादिकांस मिथ्यात्व आहे अशा पक्षीं-जसें रज्ज्वर भासलेल्या सर्पांचे नागा विषयीं-
हारज्जू-असें यथार्थ ज्ञान साधन आहे-तसें आत्म्यावर भासलेले मनाचे नाशाविषयीं यथार्थ ब्रह्मज्ञानच-
साधन आहे ॥ चित्तास सत्यत्वपक्षीं जसासत्य सर्प मंत्रादिकांनी गतीचा निरोध झाल्याने स्वतांच नाशापावतो त्याप्रमा-

या कारणास्तव तूं संध्या बंदनादिक जें नित्य कर्म तसेंच ग्रहणादिक निमित्त प्राप्त झालें असतां स्नानादिक करणें असें जें नैमित्तिक कर्म त्याप्रत कर ॥ कारण सर्व कर्में शिंयांचा नियत करून कर्म न करण्य पेशां कर्म करणें श्रेष्ठ आहे आणि भोजनादिक सर्व कर्में सोडून तुझ्या शरीराचा निर्वाह म्हणजे जीवने ही होणार नाही ॥ तात्पर्य ॥ ब्राह्मणांनी पुत्रादिकांच्या इषणा सोडून भैक्ष्यचर्या म्हणजे सन्यास करावा ॥ ब्रह्मचर्यादिक चार आश्रम ब्राह्मणास आहेत ॥ तीन क्षत्रियांस आहेत ॥ दोन वैश्यांस आहेत ॥ सन्यासकरणें हा धर्म सुखजन्म म्हणजे ब्राह्मण यांचाच आहे ॥ क्षत्रिय वैश्यांचा नाही - अत्र अर्थान्या अनेक श्रुतिस्मृतींत सन्यास करण्यास भिक्षावृत्तीनें उपजीवन करण्यास ब्राह्मणासच अधिकार आहे ॥ क्षत्रियादिकांस नाही

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्य कर्मणः ॥ शरीर याचा पिब तेन प्रसिद्धे कर्मणः ॥ ८ ॥
यजार्थात् कर्मणो न्यत्र लोकां यं कर्म बंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥

॥ तेव्हां तु झीवित्तकष्टि जरी असली तरी तूं क्षत्रिय आहेस यास्तव तूं कर्म त्याग केलास तर भिक्षाचर्य करण्यास तुला अधिकार नाही ॥ यासुद्धें तु से देहाचा निर्वाह होणार नाही ॥ यास्तव तुला कर्मच केलें पाहिजे ॥ ८ ॥ कोणी सांख्यादिक म्हणतात - कीं सर्वही कर्म बंध करणारिं आहे ॥ यास्तव कोणतेंही कर्म करूं नये - त्याचें निराकरण करून सांगतात ॥ यज्ञ जो भगवान विष्णु त्याचे आराधनासाठीं जीं निष्काम कर्म करतात त्यांवरून दुसरीं निषिद्ध जीं काम्य कर्म तिहीं करून ॥ हा जीव समुदाय जन्ममरण रूप बंधाप्रत पावतो ॥ ईश्वरासंधनार्थ केलेल्या निष्काम कर्मांनी बंध पावत नाही ॥ यास्तव हे कौंतेय ॥ तूं निष्काम आणि - हें कर्म मी केले - इत्यादिक अभिमान रहित होऊन - ईश्वर प्रीत्यर्थ निष्काम कर्म कर ॥ ९ ॥

प्रजापतीच्या बोलण्यावरून ही कर्मकरणेच श्रेष्ठ आहे असें सांगतात ॥ यज्ञासह वर्तमान ज्या राहतात म्हणजे यज्ञ क-
 रण्यास ज्यास अधिकार आहे अशा ज्या ब्राह्मणादिक प्रजायांप्रत किंवा यज्ञासह जां प्रजांप्रत सृष्टीचे आरंभी उत्पन्न करून
 न ब्रह्मदेव असें बोलला ॥ काय बोलला ते सांगतात ॥ यज्ञें करून तुम्हीं उत्तरोत्तर अभिवृद्धीप्रत पावा ॥ हा यज्ञ तुम्हें
 स इच्छित भोग देणारा असी ॥ येथें यज्ञशब्द उपलक्षण आहे म्हणून तेणे करून अवश्य कर्तव्य जीं नित्य मैमिस्तिक क-
 र्में तींही घ्यावीं ॥ याप्रकरणांत - काम्यकर्म जें यज्ञादिक त्याची प्रशंसा करणें जरी संगत नाही ॥ तथापि ॥ कर्म न करण्यापेक्षा
 कर्म करणें श्रेष्ठ आहे असें सांगण्या विषयीचें तात्पर्यानें ती प्रशंसा केली असें जाणावें ॥ १० ॥ इच्छित भोग देणारा यज्ञ

महयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्व मेषवो स्त्विष्ट कामधुक् ॥ १० ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
 इष्टान् भोगान् हिवो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ॥ तैर्दानं प्रदायेभ्यो योभुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

सा होईल ते सांगतात ॥ तुम्ही या यज्ञानें हविर्भाग देऊन देवांची वृद्धि करा आणि ते देव तुमची वृद्धि करीत ॥ याप्रमाणें पर-
 स्पर परस्परांची वृद्धि करणारे तुम्ही उत्कृष्ट कल्याणाप्रत पावाल ॥ ११ ॥ हेंच स्पष्ट करून कर्म न केले असतां दोष सांगतात
 ॥ यज्ञांहीं करून वृद्धीप्रत पाव विलेले देव वृष्ट्या दिकाने झारानें तुम्हांप्रत अन्नादिक इष्ट भीम देतील ॥ देवांनीं दिलेली
 जीं अन्नें त्यांप्रत पंचमहा यज्ञादिकें करून देवांस न देतां जो भक्षितो तो चोरच आहे असें जाणावें ॥ १२ ॥
 ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

या स्तव पंचमहा यज्ञादिक करणारेच श्रेष्ठ आहेत असें सांगतात ॥ वैश्वदेवादिक करून अवशिष्ट राहिलेले जें अन्न-
त्याचें भोजन जे करतात ते-कंडुणी-पेवणी-बुल्ली-उदकुंभी-मार्जनी-या पंचसूत-ग्रहस्त्रांस हिंसादि दोष उत्पन्न क-
रण्या आहेत यासुद्धें ग्रहस्त्रांस स्वर्गास गमन होत नाही असें स्मृतींत पंचसूतासुद्धें प्रमादानें होणारे दोष सांगितले
आहेत- त्यांपासून मुक्त होतात ॥ जे वैश्वदेवादिकार्थ पाक न करतां आपले भोजना सार्थीच केवळ पाक करताना ते दुराक्ष-
री पापाचेंच भोजन करतात ॥ १३ ॥ याजगाचे चक्राचे प्रवृत्तीस कर्म साधन आहे याकारणानें ही कर्म करावें असें सांगता-
त ॥ शक्र शोणित रूपजो परिणाम त्याचे द्वारानें अन्नापासून सर्व भूतें उत्पन्न होतात ॥ अन्नाची उत्पत्ति पर्जन्य वृष्टीपासून
होते ॥ पर्जन्य वृष्टि यज्ञापासून होते ॥ आणि यज्ञरुचिः प्रक्षेप करणें इत्यादिक जें यजमानाचें व्यापाररूप कर्म त्यापासून नि-

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वे किल्बिषेः ॥ भुंजंते ते त्वं पापा ये पचं त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्या दन्नासंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवं ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥

उत्पन्न होतो ॥ १४ ॥ यजमानादिकाचें व्यापाररूप जें कर्म तें असें करावें-असा जो विधि त्याचें द्वारानें वेदांपासून उत्पन्न झालें
आहे असें जाण ॥ तात्पर्य ॥ हे पुण्य हे पाप इत्यादिकां विषयीं वेदच प्रमाण आहेत ॥ पारवंदांचे धर्माचें प्रतिपादन करणारे आय-
म प्रमाण नाहीत ॥ यास्तव पुण्य पाप रूप कर्म वेदापासूनच उत्पन्न आहे ॥ आणि वेदरूप जें शब्दब्रह्म तें-अक्षर जें परब्रह्म
त्यापासून उत्पन्न झालें आहे ॥ तात्पर्य ॥ वेद हे सर्वज्ञ आणि आत्त म्हणजे यथार्थ वस्तु असा जो परमेश्वर त्यापासून उत्पन्न
झाले आहेत ॥ आणि परमेश्वराचे बायीं भ्रांति किंवा प्रतारणा करणें हें संभवत नाही ॥ यास्तव वेदोक्त जे धर्मा धर्म तेच पु-
ण्य पाप रूप आहेत ॥ पारवंदा गम कर्ते जीव आहेत त्यांचे बायीं भ्रांति किंवा प्रतारणा संभवते ॥ यास्तव त्यांनीं सांगितले
ले स्वरूपाचे धर्मो धर्म नव्हेत ॥ अक्षर परब्रह्मापासून यज्ञाची प्रवृत्ति होऊन तो यज्ञ परब्रह्मास फार प्रिय आहे

या कारणास्तव परब्रह्मजरीं सर्व व्यापक आहे तथापि निरंतर यज्ञाचे ठायीं प्रतिष्ठित आहे म्हणजे यज्ञरूप साधनाने प्राप्त होणारें आहे ॥ जसा - उद्यम स्व लक्ष्मी - यावाक्याचा उद्यमाने राहणारी म्हणजे उद्यमाने प्राप्त होणारी लक्ष्मी आहे - असा अर्थ - तसा यज्ञे प्रतिष्ठित म्हणजे यज्ञात राहणारें याचा अर्थ जाणावा ॥ १५ ॥ परमेश्वराच्या सुरवातून निघालेला जो वाक्यसमुदाय रूपवेद त्यापासून कर्म स्वरूपाचे शास होऊन पुरुषाची कर्माचे ठायीं प्रवृत्ति होते - तीपासून कर्माची निष्पत्ति होते - तीपासून पर्जन्य होतो - त्यापासून अन्न होतें - त्यापासून भूतें होतात - त्यांची पुनः कर्माविषयी प्रवृत्ति होते याप्रमाणें जगाचे स्थितीस कारण कर्मादिकाचें चक्र परमेश्वरानेंच पुरुषार्थ सिद्धीसाठीं प्रवर्तिलें आहे ॥ त्या कर्माप्रतजो करीत नाही त्याचें आयुष्य पापरूपी आहे ॥ आणि हे पार्थी अर्जुना । ज्या कारणास्तव तो इंदियादिकें करून विषयाचे ठायीं चरममाण होतो । आणि ईश्वरा राधना साठीं कर्माचे ठायीं रममाण होत नाही त्या कारणास्तव तो व्यर्थ जीवन पावतों ॥ तो मेल्ला तरबरा ॥ १६ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अध्यायुरिंदिया रामो मोघं पार्थसजीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टः स्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

या प्रमाणें - न कर्मणा मनारंभात् - रत्यादि कें करून जो अज्ञानी आहे त्यानें चित्त रुद्धि होण्यासाठीं आणि अकरणीं मोठा प्रत्यवाय म्हणजे पापउत्पन्न होतें त्याचे परिहारासाठीं कर्म करावीं असें सांगून जो ज्ञानी आहे त्यानें तीं कर्म न केलीं तर त्यास ही अज्ञान्या प्रमाणें अकरणीं मोठा प्रत्यवाय होईल अशी शंका होईल ती न झाडी यास्तव ज्ञान्यास कर्म करण्याची गरज न ही असें दोन श्लोकांनीं सांगतात ॥ परमेश्वरा राधनार्थ नित्य नैमित्तिक कर्माचे अनुष्ठानानें चित्त रुद्धि होऊन नंतर आत्म स्वरूपाचे जिज्ञासेनें सद्गुरूस शरण जाऊन गुरूपासून वेदांत श्रवणादिक आत्मविचार करून श्रुति युक्ति आणि अनुभव यांहीं करून - आत्मा जड आणि दुःखादिक स्वरूप जें - देहेंदियादिक त्याहून निरात्म्य - आनंदात्मक ब्रह्मरूपच - आहे अशी खात्री झाल्यामुळे - आनंद स्वरूप आत्म्याचेच ठायीं ज्याची रति म्हणजे निरतिशय प्रीति आहे त्यास कोही कर्म

व्य नाही असा अन्वय आहे ॥ पूर्वोक्त ज्ञान्यास श्रुति प्रमाणावरून आत्मा आनंद रूप आहे असा निश्चय कसा होतो त्या विषयी संक्षेपाने लिहितो ॥ तैत्तिरीयोपनिषदाचे विचारावरून आत्मा आनंद रूप आहे असा निर्णय होतो ॥ तो अस्त-भृगु नामक वरुणाचा पुत्र आयणास ब्रह्मात्मज्ञान व्हावे या इच्छेने आपला पिता जी वरुण त्यास शरण जाऊन मला ब्रह्मोपदेश करा असे म्हणला। तेव्हा त्याने त्यास-ज्यापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात आणि उत्पन्न झाले तीं भूतें ज्याचे सातेनें स्थिती प्रत म्हणजे-अस्ति-भास्ति-याव्यवहारा प्रत पावतात आणि ज्याचे ठायीं लय पावतात ते ब्रह्म असें ब्रह्म लक्षण सांगून अत्यंत दुर्ज्ञेय आणि सर्वोत्तर असें आत्मस्वरूप प्रथमच सांगितले तर त्याचा बोध होणार नाही म्हणून क्रमाक्रमाने आत्मबोध व्हावा या हेतूने प्रथम सर्व लोक ज्या शरीरास आत्मा असें म्हणतात असा अन्नमय कोश रूप जो स्थूल देह हाच ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षा सूक्ष्म जो प्राणमय कोश तो ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षा सूक्ष्म जो मनोमय कोश तोच ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्यापेक्षा सूक्ष्म जो विज्ञानमय कोश तोच ब्रह्म असें सांगितले-नंतर त्याहून सूक्ष्म आणि सर्वोत्तर जो आनंदमय कोश त्यास पुच्छ म्हणजे पुच्छ प्रमाणे आधारभूत जें विषय भूत आनंद स्वरूप तेच ब्रह्म असें सांगितले ॥ येणे करून भृगुपित्ताने सांगितलेल्या ब्रह्म लक्षणाचा अन्नमयादिक कोणत्याही कोशाचे ठायीं संभव नाही असा-त्या कोशस्वरूपांच्या विचारे करून निश्चय करून ग्राम्यधर्मे निमित्तक जो आनंद त्यापासूनच सर्व भूतांची म्हणजे प्राण्यांची उत्पत्ति होते आणि उत्पन्न झाले त्या भूतांचें जीवन ही अन्नपानादिक जे विषयोपभोग त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदापासूनच होतें आणि सर्व प्राण्यांचा लयही स्रष्टा कालाचे आत्मस्वरूपानंदाचे ठायींच होतो-स्रष्टा कालीं आनंदाशिवाय स्वप्रकाशा शुभस्वरूप दुःसत्यापदार्थांचा अनुभव नाही-यास्तोच आनंदच ब्रह्म आहे असें लक्षणावरून आणि अनुभवावरून त्यानें जाणलें ॥ याप्रमाणेंच छांदोग्योपनिषदांतील श्रुतीवरून ही आत्मा आनंद रूप आहे असा निश्चय होतो ॥ तो असा-छांदोग्योपनिषदांत सनत्कुमार आणि नारद यां

चा संवाद लिखिला आहे। त्यांत नारद पुराणा मूळां चार वेद आणि नाना विधनास्थे यांचे अध्ययन करून ही आत्मज्ञान म-
 ला त्यामुळे फार शोक विष्ट होऊन सनत्कुमाराजवळ जाऊन असें बोलला - हे विद्वन् सनत्कुमारा - मला वेदादिकांच्या अध्यय-
 ना पूर्वी आध्यात्मिक आधिमौक्तिक आणि आधिदैविक या त्रिविध तापामुळे शोक होत होता - आध्यात्मिकादि पदार्थ किं-
 त द्रव्य किंमध्यात्म किं कर्म पुरुषोत्तमा आधिदैवंच किं प्रोक्तमाधिभूतं किमुच्यते - या प्रश्नाचे उत्तरांत भगवतांनीं सांगितले
 आहेत त्या पदार्थांमुळे होणारे ते ताप ते त्रिविध ताप जाणावे - वेदादिकांच्या अध्ययना नंतर वेदादिकांच्या अभ्यास म्हणजे पाठवृ-
 त्ति करणे आणि पाठ केले त्यांचे विस्मरण होणे - आणि मग म्हणजे आपले पेक्षां अधिक पाठ करणारा नीं आपला केलेल्या जो-
 तिर स्कार आणि गर्व म्हणजे आपणा पेक्षां न्यून पाठ करणारा पाहिला म्हणजे आपले ठायीं आधिक्य बुद्धि यांहीं करून
 अधिकच शोक मला झाला आहे - असा मी आत्मज्ञान नसल्यामुळे शोक करित आहे आणि आपल्या सारखे जे तत्त्ववे-
 द्धे आहेत त्यांपासून मी असें ऐकिलें आहे कीं आत्मवेत्ता सर्व शोकाप्रत तरते। यास्तब मी आपणाजवळ शोक तरणा-
 चा उपाय जें तत्त्वज्ञान तें मला द्यावे यासाठीं आलों आहे। म्हणून हे भगवंन् सनत्कुमारा मला आत्मज्ञान सांगून शोकापासून
 नतार - असें नारदाचें वाक्य ऐकून - आकाशादिक पंच महाभूते आणि त्यांचीं कार्ये जें जरायुज - अङ्गज - स्वेदज -
 उद्भिजादिक प्राणी त्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वी - जास विज्ञानमय म्हणतात असा जो सात्ता म्हणजे बुद्ध्युपाधिक किंवा बुद्धि
 प्रति बिंबित चेतन्य रूप जीव - आणि ज्ञान म्हणजे ज्ञेयाकार मनोदत्तीचे ठायीं प्रति बिंबित चेतन्य आणि ज्ञेव म्हणजे -
 त्या ज्ञानानें प्रकाशपावणारे शब्दादिक विषय - ही सात्ता - ज्ञान आणि ज्ञेय एतद्द्वय त्रिपुटी नव्हती यामुळे हे तरहित
 जो भूमा म्हणजे देशकाल वस्तुपरिच्छेद रहित सर्वभूतांचे कारण जें ब्रह्म तें एकच होते ॥ तें त्रिपुटी रहित अ-
 हेत अस्त प्राणिमात्रांस कृपुप्तिकालीं आनंद रूपत्वे करून अनुभवास येतें ॥ कृपुप्तीपासून जो उठला त्यास ए-
 तावत् काल पर्यंत सखातें निजलों होतों असें स्मरण होतें। हे स्मरण करव रूप आत्म्याचे अनुभवा शिवाय होणार ना-

ही। यावरून आणि संपुष्टिकालीं आत्मस्वरूप आनंदाशिवाय दुसरा आनंद होण्यास किंवा आनंदाचा अनुभव होण्यास स्वे-
कांतील संश्लेषाचे जीं विषय भोगादिक किंवा इंद्रिय आदिक तीं त्याकाळीं नाहीत यास्तव आनंद रूप जो आत्मा तत्स्वरूप
पंच सर्वांस अनुभव होतो-असें म्हणावे ॥ पंचप्रमाणें समाधीचे गयीं विद्वानास स्वरूपस्वरूप त्रिपुटीरहित अहेतात्म्याचा अनु-
भव आहे। समाधीपासून उठल्यानंतर एतावत्काल पर्यंत मी स्वरुपाचें ध्यान करीत होतो-दुसरे कोही जाणत नव्हतो-अ-
शास्त्राचा वस्तु प्रतीति येतो तो अनुभव सिद्ध होतो ॥ असें भूमिब्रह्म नारदास सौगुन तें ब्रह्म स्वरूप स्वात्म स्वरूपच
आहे। आर्षणास दुःखदेणारा जो आपणाकून दुसरा पदार्थ तो अहेतात्म्याचे गयीं नाही। अल्प म्हणजे ज्ञान ज्ञान क्षेत्र रूपजें
परिच्छिन्न वस्तु त्याचे गयीं स्वरुप नाही ॥ स्वच्छंदन व धूवस्त्र शब्द स्पर्शादिक विषयानुभवापासून जरी लेश मान स्वरुप-
अनुभवास येतें तथापि तें स्वरुप सहस्वः दुःखानीं किंवा शोकांनीं वेष्टित आहे। याहुळे विषयुक्त अन्नाप्रमाणें परिणामीं
दुःखालाच साधन आहे। याकारणानें अत्म्याचे गयीं स्वरुप नाही असें सांगितलें ॥ अज्ञा-स्वरूप जो आत्मा तद्रूपजें भूमि
शब्द वाच्य-विषयपरिच्छेद रहित-अहेत ब्रह्म त्याच्या उपदेशेकरून आत्मज्ञान होऊन नारदाचे सर्व शोक गेल्यानंतर
त्याला तमो कून पर म्हणजे अज्ञान आणि त्याचीं जीं कार्ये तींहीं करून रहित-असें आत्मस्वरूप सप्तकुमारानें दारवचित्तेने
णें करून नारद कृतार्थ झाला ॥ जागृदादि लक्षणसर्व प्रपंच-आपलें उपादान कारण जी तमो गुण प्रधान प्रकृति तीचे गयीं-
लयाप्रत पावला असतां त्याप्रकृतीनें म्हणजे प्रकृति शब्द वाच्य संपुष्टीतील अज्ञानानें आवृत झालेल्या जीव आपलें निजस्व-
रूप ब्रह्म त्याप्रत पावतो म्हणजे उपाधि त्यागानें तद्रूपच होतो-या अर्थान्नी अधर्बेण वेदांतील श्रुति ही आत्म्यास आनंद
रूपत्वाविषयीं प्रमाण आहे-आणि ब्रह्म-विज्ञान स्वरूप आणि आनंद स्वरूप आहे अज्ञा अर्थान्नी श्रुति बालसनेवी प-
टतात यावरून ही ब्रह्म आनंद स्वरूपच आहे-याप्रमाणें सर्व शारवा स्वमहावाक्यें उपाधिरहित जीवस्वरूपास ब्रह्मत्व-
सांगलाव ॥ यावरून आत्मा आनंद रूप आहे असें श्रुतीवरून निश्चित होतें ॥ तसेंच युक्तीवरून ही आत्म्यास आनंदरूप

पत्न्य निश्चित होते ॥ तें असें - आत्मा परमानंद रूप आहे । कशावरून म्हणाल तर तो निरति शय प्रीतीचे आस्पद म्हणजे स्थान आहे म्हणून - जो परमानंद रूप नाही तो निरति शय प्रीतीचे आस्पद म्हणजे स्थान नसतो - जसे जड आणि दुःखादि रूप घटादि पदार्थ ॥ या अनुमानांतील हेतु भूत जें निरति शयित प्रीतीचे आस्पद तें आत्म्यावर श्रुतियुक्ति आणि अनुभव याहीं करून सिद्ध आहे ॥ त्यांत श्रुतीवरून कसें सिद्ध होते तें सांगतों ॥ याज्ञवल्क्य नामक - यजुःशाखा प्रवर्तक - ब्रह्म वेत्या मध्ये श्रेष्ठ असा ऋषि आपली मैत्रेयी नामक जी प्रिय स्त्री तिला आत्मानंद बोधन करण्यासाठीं - स्त्री आपल्या पतीचे ठाई जी प्रीति करते ती पतीचे प्रयोजनासाठीं करित नाही । तर आपणास जेव्हां पति विषयक काम होतो तेव्हां आपले प्रयोजनासाठीं च करते - याच प्रमाणे - पति आपल्या स्त्रीचे ठायीं जी प्रीति करतो ती स्त्रीचे प्रयोजनासाठीं करित नाही । तर आपणास जेव्हां स्त्रीविषयीं काम होतो तेव्हां आपले प्रयोजनासाठीं करतो - जेव्हां स्वार्थेकरून किंवा रोगादिके करून आपणास काम नाही तेव्हां परस्पर परस्परांवर प्रीति करित नाहीत - जेव्हां दोघांस ही एक काली च परस्परांचा काम होऊन दोघे प्रवृत्त होतात तेव्हां परस्पर परस्परांवर परस्परांची प्रीति आपआपलेच कामाचे दृष्टीचे उद्देशाने असते ॥ तात्पर्ये । सर्वत्र सर्वांची प्रवृत्ति आपलेच प्रयोजनासाठीं च असते - दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठीं नसते ॥ यास दृष्टांत ॥ आपल्या मुखवादीस वमश्रुकंटकाच्या वेधाने बालक रोदन करित असतां ही पिता त्याबालकाचे मुखवादीचे चुंबन जसें आपल्या स्तरवासाठीं करतो । त्याप्रमाणे ॥ तसेंच सुवर्णादिक वित्तावर प्रीति करून त्याचे नांगले परिपालन सर्व करतात तें आपले प्रयोजनासाठीं च असतें । येथें वित्ताचे प्रयोजनाची वांका ही नाही - तसेंच बघीबर्द म्हणजे वृषभ इच्छा करित नसतो ही त्यावर प्रीति करून त्याचे पोषण व ऋण म्हणजे बाणी किंवा कर्षक म्हणजे शेत करी करतो तें त्यावृषभाचे प्रयोजनासाठीं नाही तर आपले प्रयोजन जें भारवाहणें भूमीचे कर्षण करणें इत्यादिक यासाठीं च आहे । तशी च ब्राह्मण्यावर जी प्रीति ती आपणास पूज्यत्व पावे या प्रयोजनासाठीं आहे आणि क्षत्रियत्वावर जी प्रीति ती आपणास राज्य मिळावे या प्रयोजनासाठीं च आहे - अचेतन -

न्या जाति त्यास मुळीच इच्छा नाही यास्तव त्याचे प्रयोजनासाठी म्हणजे संभवतच नाही- आणि स्वर्गलोक आणि ग्रह
लोक यांवर जी प्रीति ती आपले भोगासाठीच आहे त्याचे प्रयोजनासाठी नाही- विव विष्णू दिकांवर जी प्रीति ती आप
ले पापनिवृत्तीसाठी आहे- त्यांस निष्पापत्वासुळे तिचे प्रयोजन नाही- वेदाध्ययनावर जी प्रीति ती आपले स्वात्तव जा
ण्यासाठी- वेदांस तिचे प्रयोजन नाही- पृथिवीवर स्थान मिळण्यासाठी- जलावर तृणाशांत होण्यासाठी- तेजावर पाक
होण्यासाठी- वायूवर कफकृता होण्यासाठी- गगनावर अवकाश मिळण्यासाठी- जी प्रीति ती मांगित लेले स्वार्थासाठी
च आहे- त्यांत त्याज्य भूतांचे काही प्रयोजन नाही- या प्रमाणे सर्वांची सर्व व्यवहारांत आपले स्वार्थासाठीच त्यात्याव्य
वहारावर प्रीति असति असे जाणून सर्वही आत्मार्यच प्रिय आहे यासाठी सर्वांकून आत्माच अधिक प्रिय आहे आ
णि आत्म्याकून भिन्नजे स्त्री पुत्र पति जाया दिक ते आपणासाठी म्हणजे आत्म्याचे साठीच प्रिय आहेत अशी बुद्धीची
दृढता करावी असे सांगता झाला ॥ यावरून आत्म्यावर याश्रुति प्रमाणावरून निरतिशय प्रीतीचे आस्पदत्व सिद्ध झाले
॥ आत्म्यास निरतिशयित प्रीतीचे आस्पदत्व जरी सिद्ध झाले तरी जशी अन्नपान स्त्री वस्त्रे करवास साधन असल्या
मुळे प्रिय होतात तसाच आत्माही करवास साधन आहे याबुळे तो प्रिय आहे असे कां नाही- आणि असे असेल तर आत्मा
कश्यप आहे असे कसे सिद्ध होईल अशी शंका करून ये ॥ जर आत्मा करवास साधन असेल तर अन्नादिक जे करवा
स अनुकूल पदार्थ त्यांस अनुकूलयितेच म्हणजे त्यांपासून पालेल्या करवांचा भोग ज्यास होईल असा अन्नादिकाकून
निराळा जसा आत्मा आहे तसा येथे आत्म्याचे अनुकूलतेने होणाऱ्या करवास भोक्ता दुसरा कोण आहे आत्म्याविषय
तर भोक्ता नाही- तेव्हा हे कसे संभवेल आत्म्याचे अनुकूलतेने होणाऱ्या करवांचा भोक्ता जो माय भाव अस म्हणाल तर
एकाच आत्म्यास अनुकूलत्व आणि अनुकूलयित्व हे धर्म द्वय विरुद्ध आहे ॥ आत्मा करवरूप असताना ही विषयां
सून होणाऱ्या करवाकून विलक्षण आणि नित्य म्हणजे उत्पत्ति विनाश रहित आहे याकारणाने निरतिशय प्रीतीचे पात्र

आहे ॥ वैषयिक सखतर उत्पन्न होऊन नावापावणारे आहे या कारणाने एका मुरवा वरील प्रीतिमाऊन दुसरे सखतावर प्रीति
 होणे यास्तव त्यावरील प्रीतीचा व्यभिचार आहे म्हणून त्यावर केवळ प्रीतिमात्र आहे। निरतिशयित प्रीति नादा ॥ आत्मस्वरूप
 खनित्य आहे यामुळे त्यावरील प्रीति सर्वदा एकसारखी असते यास्तव तीचा व्यभिचार नाही आणि वैषयिक सखताप्रमाणे
 आत्मा त्याग करण्यास आणि ग्रहण करण्यास योग्य नाही यास्तवही आत्म्यावरील प्रीतीचा व्यभिचार नाही आणि उपेक्षा क
 रणाराचे स्वरूपच आत्मा आहे यावरून त्यावर वैषयिक सखताप्रमाणे उपेक्षाही होत नाही या कारणानी ती प्रीति निरतिश
 यित आहे ॥ किती एकांस आत्म्यावर रोगादिक कारणामुळे द्वेष उत्पन्न होऊन ते आत्म्या त्याग करताना असें लोकांत पाहिलें
 आहे तेव्हां आत्म्यास निरतिशय प्रीतीचें आस्पदत्व कसें सांगतां आणि त्यास त्याग करण्यास अयोग्यत्व कसें सांगतां अशी
 शंका करून ये ॥ रोग क्रोधादिकें करून जो त्याग करताना तो त्याग आत्म्याचा नाही आणि त्या त्यागास कारण जो द्वेष तो आ
 त्म्यावरील नाही। तो त्याग करण्यास योग्य आणि रोगादिकें करून व्यास झाल्यामुळे द्वेष करण्यास योग्य जो देह त्याचा आ
 हे ॥ देह कोही आत्मानकडे आणि देहाकून जो भिन्न आत्मा त्यावर रोगादिक नाहीत यास्तव देहादिकावर झालेले रोगादिकां
 चे संबंधामुळे जें आत्म्यास दुःख होते त्याचानाच होऊन आत्म्यास सखत व्हावे यासाठी देहाचा त्याग करतात। यावरून आ
 त्म्यावर निरतिशयित प्रीतीचें आस्पदत्व स्मृतीतील याज्ञवल्क्याचे संवादावरून सिद्ध झालें ॥ युक्तीनें म्हणजे अनुमानें करून
 ही आत्म्यास प्रियतमत्व सिद्ध होते ॥ तें असें - आत्मा निरतिशयित प्रीतीचें आस्पद आहे ॥ कशावरून म्हणालां - उपावर
 आपण सारतम्यें करून प्रीति करतो ते वित्तादिक प्राणांत पदार्थ आत्म्याचेच प्रयोजनासाठी जी प्रीति तिचे आस्पद होताना
 हे दवरून - तें असें - मूर्खणादिक विन आपले सखतास साधन आहे यामुळे तें सर्वास प्रिय आहे - कदाचित आपले पुत्रास
 विपत्ति प्राप्त झाली तर तिचे परिहारासाठी प्रियवित्ताचा ही व्यय लोक करतात यास्तव वित्तापेक्षाही पुत्र प्रिय आहे। आप
 णावर प्रसंग आला तर आपल्या देहाचे रक्षण करण्यासाठी पुत्रादिकांचे ही दान लोक करतात यामुळे पुत्रादिकांचे शांक्षी

आपला देह प्रिय आहे - आपले चक्षुरादिक इंद्रियांचा नाश होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला तर त्यांचा नाश मक्काचा यासाठी आ-
पले देहामपीडाजरी झाली तरी तीचा अं गीकार करतात यावरून देहापेक्षांही इंद्रिये प्रिय आहेत - प्राण जाण्याचा प्रसंग आ-
ला तर इंद्रियांचा नाश होऊन जर प्राण वांचतो तर इंद्रियांचाही नाश स्वीकारतात यामुळे इंद्रियांपेक्षांही प्राण प्रिय आहे - प्राण
तर आत्म्यासार्वत्रिक प्रिय आहे - यापुढी वरून आत्मनिरति शायित प्रीतीचे आस्पद आहे - असे सिद्ध होते ॥ तसेच गी. क -
धीं क्षिप्त सार्वे असे होऊन ये तर माझी सत्ता सर्वदा सर्वत्र असावी अशी सर्व प्राणिमात्र प्रार्थना करतात - या सर्वोच्चा अ-
नुभवावरून ही आत्मा प्रियतम आहे असे सिद्ध होते ॥ याप्रमाणे निरति शायित प्रीतीचे आस्पदत्वे करून आत्मा परमा-
नंदरूप आहे असा अनुमानाने निश्चय होण्यास सार्वभौमाम आरंभ करून हिरण्यगर्भापर्यंत जीं स्थापने आहेत तेथे उ-
त्तरोत्तर शक्तयुक्त अधिक आनंद आहे यामुळे त्यांच्या नाची प्राप्तिव्हावी याविषयी प्रीति वृद्धि पावते असे तैत्तिरीय
श्रुतीत आणि बृहदारण्यक श्रुतीत वर्णिले आहे यावरून प्रीतीचे आधिक्य म्हणजे निरति शायित्व आनंदाचे आधिक्य
मुळे होते असे जे सांगितले श्रुतीत सूचविले - ते ही प्रमाण आहे - सत्तीपासून - आणि समाधीपासून जो उठला त्यास स्वा-
पत्त पर्यंत मीं करवे करून निजछोडो तो - करवे करून ध्यान करीत होतो - असे स्मरण होते यावरून ही सत्तीत आणि -
समाधीत दुसरे वैषयिकादि करवाचे असंभवा मुळे करवरूप जो आत्मा त्याचा स्वप्रकाश आत्मरूप अनुभव आहे -
असे ही सिद्ध होते - आणि स्रष्टृशक्तिकालीं करव प्राप्त व्हावे या हेतूने मोठ्या प्रयत्नाने मृदु शब्दादिकांवे संपादन सर्वलोक
करतात - यावरून ही आत्मा आनंदरूप आहे असे सिद्ध होते ॥ स्रष्टृशक्तिकाळीं दुसरे विषय करवाचा असंभवच आहे । जर
आत्मा करवरूप नाही तर हा प्रयास कशास लोक करतील । दुरव नाशासाठी प्रयास करतात असे संभवत नाही ॥ जे रोगा-
दिके करून पीडित आहेत त्यांचा प्रयास दुरव नाशार्थ आहे असे म्हणता येईल परंतु जे रोगी नाहीत आणि ज्यांस दुसरी दु-
खे नाहीत त्यांचा प्रयास दुरव नाशार्थ म्हणता येत नाही तेव्हा त्यांचा प्रयास वैषयिक जे जागृदवस्थेतील करव त्यापेक्षां ही-

अति शयित आत्मरूपजें मरव तें प्राप्त होण्या साठींच आहे असें कल्पवें हें योग्य आहे ॥ अर्ध जरतीय कल्पना यो य नाही - वाय्या दिक् सध
 नातें आत्मरुखाचे अभिव्यक्तीस प्रतिबंधक जें जागरणीतील हेतुदर्शन तें निदें जें जाऊन नित्य आत्मरुख निदेंत अभिव्यक्त होतें यामुळें
 त्यांकरुखावर साधन जन्यत्व शंका नाही - याप्रमाणें - श्रुतियुक्ति आणि अनुभव याप्रमाणे वरून आत्मा आनंदरूपच आहे अस्य तत्त्व
 न्यास अनुभवात्मक निश्चय होऊन तो त्या निरति शय स्वस्वरूप आत्म्याच्या मधींच मरव मात्रा कडे गमन करणासे आणि शब्दस-
 त्वगुणाबाजोपरिणाम तद्रूप अशी जी अंतःकरण वृत्तिरूप निरुपा धिक प्रीति ती करतो । नंतर त्या प्रीतिनिं आणि नित्यानंदरूप जो आत्म
 याचे अपरोक्षानुभवामुळें त्यास सर्व काम प्राप्त होऊन आत्म्याचेच वार्थी निरति शयित वृत्तीनें तो युक्त होतो ॥ आत्मस्वरूप ब्रह्म
 दातु भवत्यास झाला त्यास सर्व कामांची प्राप्ति होऊन तो वृत्तीप्रत कक्षापावतो तें तें निरीयोप निषदांत आणि ब्रह्मदारण्य कोप निषदांत
 र्बिलें आहे तें संक्षेपानें लिहितों ॥ बुबान्मणजे तरुण आहे आणि रूपवान आहे आणि विद्यावान आहे आणि निरोगी आहे आणि
 न्याचे विनवट आहे आणि ज्याजवळ सुफळ मजर यतुरंग पदाति इत्यादि चतुरंग सैन्य आहे आणि विनाजें प्रण आणि सर्वेष्ट्ये
 मालन करणासा असा जो सार्वभौम राजा तो ज्या आनंदाप्रत पावतो त्या आनंदाप्रत निष्काम अस्मवेत्ता पावतो ॥ सार्वभौमास मनुष्य लो
 कांतील सर्व उच्छिन्न भोग प्राप्त होऊन ज्यास मानुषा नंद म्हणतात तो आनंद प्राप्त होतो ॥ ब्रह्मवेत्तास सर्व विषय भोगांची प्राप्ति आहे
 असें वैषम्य असतां दोघांचें आनंद प्राप्तिनें साम्य कसे येईल अशी शंका करूं नये ॥ राजास सर्व मनुष्य लोकांतील विषय भोग प्राप्त
 झाल्या मुळें त्यास त्या विषय भोगा विषयीं कामना होत नाही । आणि ब्रह्मवेत्तास नित्यानित्य वस्तु विवेक ज्ञान होऊन विषय भोग
 उच्छिन्न होत नाही यामुळें दोघांसही निष्कमता समानच आहे यामुळें दोघांचीही वृत्ति निष्कामते मुळें मारली आहे ॥ नववेत्तास
 वेदसास्त्रांजें विषय भोगाचे दोष सांगितले आहेत ते भेदायणी शारंगें ब्रह्म दृष्टनामक राजानें माथाहीं करून मागले आहेत ॥ ते
 देहक्षेपचिन्न दोष भोग्य दोष असे अनेक आहेत ॥ ते येथें विस्तर भवाने लिहवत नाहीत ॥ भवाने वीति केलेले जें पायस खावरील
 तो पायस जें जी कांणस हो त्याचे भक्षणची उच्छिन्न होत नाही तरी तत्वेत्तास विषयीवरील दोष पाहून त्याचे भोगा विषयी उच्छिन्न

होत नाही ॥ राजा आणि तत्ववेत्ता यांस सांगितले प्रमाणें निष्कामत्व सारखें असलें तरी-राज्याधिक विषय विषयी राजास फार
दुःख असतें-आणि प्राप्त झालेले राज्याचा पुढें नाश होईल अशा भीतीमुळे ही त्यास दुःख असतें । हे हि विषय ही दुःख प्राप्त होण्या
सनाहीं । या मुळे राजापेक्षां ही ज्ञान्याचा आनंद अधिक आहे-आणि सर्वभोग्याच्या आनंदापेक्षां ही गंधर्वांचा आनंद शतयुगित
अधिक आहे त्यामुळे त्या आनंदाची इच्छा राजास असतें ज्ञान्यास ती इच्छा नसते ॥ मनुष्य गंधर्व आणि देवगंधर्व या भेदाविं गंधर्वदे
न प्रकारचे आहेत ॥ याच कल्पीं पूर्वी मनुष्य असून पुण्यपरिपाकें करून जोगंधर्व त्वाप्रत पावतो त्यास मनुष्य गंधर्व म्हणावें । त्याचा
आनंद मनुष्यांतील श्रेष्ठ जो सर्वभोग राजा त्याच्या आनंदापेक्षां शतयुगित अधिक आहे ॥ पूर्वकल्पीं केलेल्या पुण्यें करून याकल्पा
चे आरंभीं जे गंधर्व त्वाप्रत पावले आहेत त्यांस देवगंधर्व म्हणावें । मनुष्यगंधर्वापेक्षां देवगंधर्वांचा आनंद शतयुगित अधिक आ
हे ॥ अग्निघाता दिकजे चिरकाल राहण्याच्या अत्रेकांन चिरकाल राहणारे पितर त्यांचा आनंद देवगंधर्वाच्या आनंदापेक्षां शतयुगित
अधिक आहे ॥ आज्ञान देव-कर्म देव-आणि सुरग्य देव-असे तीन प्रकारचे देव आहेत ॥ कल्पाचे आरंभीं जे पूर्वकल्पीं केलेल्या पु
ण्यानें देवत्वाप्रत पावले आहेत त्यांस आज्ञान देव म्हणावें । त्यांचा आनंद पितरांचे आनंदापेक्षां शतयुगित अधिक आहे ॥ याच कल्पीं
अश्वमेध यज्ञादिक पुण्यें करून जे मोठे पदाप्रत पावले आहेत आणि ज्यांची पूजा आज्ञान देवकी करितात त्यांस कर्म देव म्हणावें । त्यां
चा आनंद आज्ञान देवापेक्षां ही शतयुगित अधिक आहे ॥ यम-अग्नि इत्यादि सुरग्य देव आहेत । त्यांचा आनंद कर्म देवापेक्षां ही शतयु
गित अधिक आहे ॥ त्यापेक्षां ही इंद्राचा आनंद शतयुगित अधिक आहे ॥ इंद्राचे आनंदापेक्षां ही ब्रह्मस्यति जो देवांचा गुरु त्याचा आनंद
शतयुगित अधिक आहे ॥ ब्रह्मस्यतीचे आनंदापेक्षां ही प्रजापतीचा म्हणजे विराट् पुरुषाचा आनंद शतयुगित अधिक आहे ॥ प्र
जापतीच्या आनंदापेक्षां ही सृष्टात्मा ज्यास द्विरण्य गर्भ म्हणतात असें जें कार्य ब्रह्म त्याचा आनंद शतयुगित अधिक आहे ॥ सर्व
भोग्यासहून द्विरण्यगर्भ पर्यंत जे सांगितले ते आपले पेक्षां उन्नोत्तर अधिक जो आनंद त्याची इच्छा करणारे सकाम आहेत ॥ ते
त्याच्या आनंदाची इच्छा करतात ॥ यांच्या आनंदापेक्षां ही अधिक आणि वाणीस वचनास अगोचर असा निरति शयित ब्रह्मानंद

आहे ॥ तीच सार्वभौमापासून हिरण्य गर्भापर्यंत संगितलेल्या — व्याख्या - तत्तद्विषय भोगापासून झालेल्या सत्त्वगुणाच्या परिणाम
 भूत अंतःकरण वृत्तिव्यावृत्तीत त्यांच्या पुण्यपरिपाका धिक्क्यामुळे जें सत्त्वगुणाचे वृत्तद्विवेकितारतम्य त्या मुळे तरतमभावने प्रतिबिंबि
 त होऊन - हात्यांचा आनंद - हात्यांचा आनंद - अशा व्यवहाराप्रत पावला आहे ॥ तो बिंबभूत ब्रह्मानंद स्वात्मत्वेकरून ज्वलित
 सुभबिला आहे असा जो तत्वज्ञानी त्यास त्याप्रति बिंबभूत सर्व आनंदाची बिंब स्वरूपानंद प्राप्तीने प्राप्तिहोते ॥ त्याप्राप्तीसच युग
 पत् म्हणजे एकेकाळीच सर्वेकामा वाप्ति असें म्हणावे ॥ ती प्राप्ति झाल्यामुळे तो त्यासर्व आनंद विषयी निस्पृह होऊन निरंकुश
 तृप्तीप्रत पावतो — आणि आपणास कृतकृत्यत्व मानितो - आणि जें मिळवावयाचें तें सर्व मिळविलें असें मानितो ॥ तें असें - जे अज्ञा
 नी आहेत ते स्त्रीपुत्रादिकांची अपेक्षा करून दुःख युक्त होऊन संसाराप्रत जाओत ॥ अद्वितीय परमानंद रूप मी कोणाचे इच्छे
 ने संसाराप्रत जाईन म्हणजे सांसारिक दुःखानुभव करीन ॥ ज्यांस स्वर्गादिक लोकांप्रत जाण्याची इच्छा आहे ते धादिक करो
 त ॥ सर्वोच्च उपादान कारण जें ब्रह्म तदात्मक मी सर्व लोकस्वरूपच आहे तें व्हांमी कशाकृति कर्म करीन ॥ देहेंद्रिय मनोबुद्धीं
 चर ज्यांचा तादात्म्याभिमान आहे असे जे वेद शास्त्रादिकांचे अध्ययनाध्यापनादिकाचे अधिकारी - ते वेदाध्ययनादिक करीत स
 सेच शास्त्राचे व्याख्यान करीत ॥ निर्विकार ब्रह्मस्वरूप मी आहे यास्तव तें करण्यास मला अधिकारच नाही ॥ निद्रा भिक्षा स्ना
 न वगैरे ही मी करण्यास इच्छीत नाही आणि मी करीत ही नाही ॥ देहादिक करतात तें पाहून लोक - मी करतो - असे मानतील -
 तर त्यांचे कल्पनेनें मला काय ब्हाव याचें आहे ॥ हाथन्हीच आहे अशी ज्यावर लोकांस भ्रांति झाली आहे असा जो युंजांचा पुंज
 तो जसा दाह करीत नाही किंवा स्यंता दाह पावत नाही त्याप्रमाणें दुसऱ्यानीं आरीपिलेले जे कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म त्यांहीं
 करून मी लिस होत नाही ॥ ज्यांस अद्वितीय ब्रह्मात्मनत्व समजलें नाही ते वेदांतादिकांचें श्रवणमननादिक करीत ॥ ब्रह्मप्र
 त आत्मत्वेकरून जाणणारमी श्रवणादिकाचें अनुष्ठान कशास करीन ॥ ब्रह्म आत्मस्वरूप आहे किंवा आत्म्याकून निराळे
 हे असा ज्यांस संशय आहे ते ब्रह्माचा आत्मत्वेकरून निश्चय होण्यास मनन करीत ॥ मला संशयच नाही यास्तव मी मनन क

सा साठीं करीत ॥ देहेंद्रियादिकांवर जासज्जालत बुद्धि रूपविषय म्हणजे भ्रम आहे ते त्या भ्रमाचे निवृत्ती साठीं निदिध्यासनकरोत
देहात्मबुद्धिरूप विषयच मला नाहीं तेव्हां मला ध्यान किमर्थ पाहिजे ॥ सांगितलेला विषय मला नसला तरी अनादिकालापासून
न त्या विषयासाचा अभ्यास आहे त्याचा ज्ञानाचें नाश जरी झाला आहे तथापि त्याचा संस्कार देहादि रूप प्रारब्धकर्मांचे प्रारंभरूपानें स
हिला आहे त्यामुळे व्यवहारकाळीं-मी बाह्य-मी मनुष्य-असा व्यवहार मी करतो ॥ त्याचानाश्रयाचे ध्यान केलें तरी प्रार-
ब्धकर्मांचे नाश शिवाय होणार नाही ॥ प्रारब्धकर्मांचें होणारा जो व्यवहार त्याचें विरक्त होण्यासाठीं ध्यान कराचें तर तो व्यवहार तत्त्व
ज्ञान किंवा त्याचें फल जो मोक्ष त्यास बाधक नाही असें जाणणारा मी किमर्थ ध्यान करीत ॥ मला विशेष म्हणजे देहात्मत्व भ्रमच नाहीं मला
मला समाधिकज्ञान पाहिजे ॥ विशेष किंवा समाधि विकारपावणाऱ्या मानाना धर्म आहे ॥ ब्रह्मात्मत्वानुभव होण्यासाठीं समाधिकरा
या तर निष्पातु भव रूपच मी आहे ॥ माझे स्वरूपाहून निराकाश अनुभव सुकीच नाही ॥ याप्रमाणे जें कर्तव्य तें केले-जें मिळवावयाचें
तें मिळविलें-असा निश्चय होऊन तो असेंही मानितो कीं मी जरी कृतकृत्य आहे तथापि तो कांवर अनुग्रह करण्यासाठीं शास्त्रवि
हित मार्गाचें मी घेतों ॥ त्यांत काय माझी हानि आहे ॥ तसा मी घेतलों तरी मला नुकटें त्याभिमान नाहीं यामुळे मला कोणताही विकार
र नाही ॥ देवाचें करणें-भिक्षादन-राज्यपरिपालन इत्यादिक कर्म करणाऱ्यां सरीर राहो ॥ सुख प्रणवाचा जप करो किंवा वेदां
नाचा पाठ करो ॥ बुद्धि म्हणजे मन विषयादिकांचें ध्यान करो किंवा समाधिकरो आणि समाधीचें ब्रह्मानंदाचे ठाई लीन होवो ॥ यास
वैकर्म्याचा इष्टा साक्षी मी काहीं करीत नाहीं आणि करवीनही नाही ॥ अज्ञानिभ्रम्याचें कोणतेही विषयाची लक्षणा आणि अधि
क अधिक विषयाचे प्राप्तीचा लाभ त्यासनसल्या मुळे तो याकरवाहून दुसरें सुख अधिक नाही असें मातून आत्मस्वरूपाचे
गर्ह निरंतर सौतोषपावतो ॥ त्यास काहीं कर्तव्य नाही ॥ १७ ॥ पूर्वोक्त अर्थच विशेषेंकरून पुढे सांगतात ॥ त्यास म्हणजे पूर्वोक्त
तत्त्वज्ञान्यास केलेले कर्मांचें पुण्य नाही किंवा सांगितले प्रकरणें स्वर्गादिक प्राप्तीची इच्छा नाही ॥ मोक्ष तर जानावां नून होत
च नाही वा कारणानें कर्मचें प्रयोजनही नाही ॥ कर्म न केल्याने त्यास कोणता प्रत्यवायही नाही ॥ नाशार्थ वर्ण किंवा आश्रम-वर्ण

आणि अवस्थ यां हीं करून युक्त जें शरीर त्यावर-मीष्टाहण-मीष्टस्थ-मीसत्यासी-मीष्टाचारी-इत्यादिक अभिमान त्याचा आहे असा जो अज्ञानी त्याचेच उद्देशानें ब्रह्माहणादिक वर्णांनीं असुक कर्म करावे- ब्रह्मचारीयहस्तादिकांनीं मनुक कर्मांनीं मग्न भगवत्कृत रावें असे विधि किंवा निषेध शास्त्रांत सांगितले आहेत ॥ ते देहादिकांवर ज्याचा आत्मत्वाभिमान नाही आणि आत्मा देहादिकां दून निराळा-असण आणि अद्वितीय ब्रह्मरूपच आहे असा अनुभव त्यास आहे असा जो ज्ञानी त्याचे उद्देशानें नाहीत । यामुळे तो ज्ञानी विधि निषेधातीत आहे ॥ या कारणास्तव विधीचे अनुष्ठानानें पुण्य किंवा अनुष्ठान न केल्याने किंवा निषिद्धाचें सेवन केल्याने पाप त्यास लागत नाही ॥ विधिनिषेधातीत सात्यामुळे ज्ञान्यास पुण्यपाप न लागलें तरी-जें मनुष्य ब्रह्माप्रत जाणतान तें देवांस प्रिय नाहीत-असें श्रुतीत सांगितलें आहे यावरून ज्ञानेकरून मोक्ष होण्यास देवांपासून विघ्नसंभावना आहे यास्तव देवांनीं विघ्न करारें यासाठी देवांचे नेच तस्य कृते नार्थो ना कृते नेहू कश्चन ॥ नचास्य सर्व भूतेषु कश्चिदर्थं व्यपश्रयः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

मंतोषार्थ कर्म करून देवांचें सेवन केलें बाह्ये अशीं शंका येईल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ ब्रह्मादि स्थावरांत सर्व भूतां मध्ये ज्ञान्यास मोक्षरूप जो अर्थ त्यासाठीं आश्रय करण्याजोगा कोणी नाही ॥ तात्पर्य ॥ जो आत्मतत्त्वज्ञ झाला त्याची ब्रह्मरूपानें स्थिती होणें अज्ञा मोक्षास प्रतिबंध करण्यास देवही समर्थ होत नाहीत ॥ कारण तो देवांचा आत्माच आहे असें श्रुतीतच सांगितलें आहे । देवां यास्तून विघ्न होणें तें ज्ञानाचे उत्पत्तीचे पूर्वीचें होतें । ज्ञान झाल्यावर होत नाही । कारण पूर्वी सांगितलेले श्रुतीत मनुष्यास ज्ञान होणें हे देवांस प्रिय नाही असें सांगितलें यावरूनच ज्ञान होण्यास देवविघ्न करतात । ज्ञान झाल्यावर करीत नाहीत असें स्वचित्ते आहे ॥ १८ ॥ पूर्वी सांगितलेला जो ज्ञानी त्यास मात्र कर्माची गरज नाही अज्ञान्यास गरज आहे । यास्तव तू कर्म फलाविषयीं निश्चिच्छ होऊन अवश्य करावयाचें आणि वर्णास आणि आश्रमास बहिर्त असे जें नित्य आणि नैमित्तिक कर्म त्याप्रत कर । कारण फलाविषयीं निश्चिच्छ होऊन कर्माचरण करणारा पुरुष वित्तशक्तीचे द्वारा मोक्षामत पावतो ॥ १९ ॥

या साठी आत्मनस्य ज्ञान्यानें ही लोकांचें हितकार्यें यासाठीं त्यांचेवर कृपाकरून कर्म करावें असें सांगत प्रकरणाची समाप्ति करतात ॥ अज्ञानी लोक फलाविषयीं आसक्त होऊन जसें कर्म करतात तसें विद्वान् म्हणजे ज्ञानी याने ही फलाविषयीं आसक्त नहोतां लोकांची कर्मविषयीं प्रवृत्ति होऊन त्यांचें कल्याण व्हावें अशी इच्छा धरून कर्म करावें ॥ लोकेषणादिकां पाहून युक्त शाले ते जड भरतादिकां प्रमाणें लोकां संयोजनें प्रयोजन जरी ज्ञात्यास नसलें तरी लोकांक दुष्टांचा निग्रह करून वेदोक्त धर्म स्थापन करण्या साठीं मासेबरोबर तूं अवतार घेतला आहेस । मी ज्ञानी जरीं आहे तरी अवताराचें प्रयोजनसिद्ध झालें पाहिजे म्हणून मी जसें कर्म करतो तसें तुला ही मासेबरोबर विसें पाहिजे अशा तात्पर्याची ॥ २१ । २२ । २३ । २४ । २५ मां म्होळीची आख्या कोणी करतात ॥ २५ ॥ लोकांवर कृपा करावें तर त्यांस ज्ञान

सत्ताः कर्मण्य विद्वांसी यथा कुर्ध्वति भास्त ॥ कुर्याद्दिद्वांस्तथाऽसक्तः प्रीतिर्बुल्लोकसंग्रहः ॥ २५ ॥

मबुद्धिभेदं जज्ञे दत्तानां कर्मसंमिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

य उपदेश कराय असें म्हणाल तर त्याविषयीं सांगलात ॥ यज्ञादिक कर्माचा कर्मी मी आहे—या कर्माने योगानें इंद्रादिक देवता प्रसन्न होऊन मला स्वर्गादिक फल देतील—असा अभिमान धरून कर्म करणारे ज्ञानोपदेशास अनधिकारी अज्ञानी त्यांस आत्मा कर्मी आणि भक्ति गाही—असंग—अहितीय—स्वरूप आहे असा ज्ञानोपदेश करून कर्माचरणावरील त्यांची बुद्धि फिरवून घे ॥ तर काय करावें तें सांगतात ॥ त्यांची कर्माचरणानें चित्तवृत्ति होऊन शमदमादिक साधन संपत्तिरूप ज्ञानोपदेशाचा अधिकार प्राप्त होई तोंपर्यंत त्याच्यानें आपण साधधाम होऊन आणि आपण स्वतः कर्माचरण करून त्यांकडून सर्व नित्यनें भित्तिक कर्में करवावीं ॥ असें न केले तर ज्ञानोपदेशाचें कर्मावरील त्यांची श्रद्धा सुटेल आणि चित्तवृत्ति नसल्यामुळे ज्ञान उत्पन्न होऊन देहीपंग सून ही तो घट होईल असा भाव ॥ २६ ॥

ज्ञान्यानें हीजर कर्मकराचें तरमग ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचाविशेष काय अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ प्रकृति म्हणजे माया ती पास्तून उत्पन्न झालेले जे गुण म्हणजे देहेंद्रियादिक यांनीं केलेल्या सर्वकर्मांचा कर्ता मीच आहे असें देहेंद्रियादिक मीच आहे अथवा माया आहेत अशा अभिमानानें ज्यांचें मन मोहाप्रत पावले आहे-तो मानितो ॥ अथवा आत्म्याचे ठाई भ्रमानें भासलेले जे प्रकृतीचे गुण म्हणजे कार्य भूत अहंकारादिक त्यांहीकरून मंष्ट म्हणजे-अहंकाराचीं आणि आत्म्याचीं ऐक्य आहे अशा भ्रमानें युक्त-जे प्रकृति कार्य देहेंद्रियादिक आणि गमनादिक जीं कर्मे त्यांचे ठाई सज्जते म्हणजे-मी हा बाबूण आहे-हें यज्ञादिक कर्म माझे आहे-असें मानितात ॥ २३ ॥ विद्वानासं मानित नाही असें सांगतात ॥ हे महाबाहो अर्जुना । मी देहेंद्रियादिक भिन्न आहे-देहेंद्रिय माझे स्वरूप नाही असा जो गुण म्हणजे देहेंद्रियादिक त्यांचा आणि आत्म्याचा विभाग म्हणजे भेद नसाच-देहेंद्रियाचीं केलेलीं जीं कर्मे तीं माझीं नव्हेत किंवा मी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वथाः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २३ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म विभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तत इति मन्वान सज्जते ॥ २४ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्न विदोमंदाश्च कृत्स्न विन्नविचालयेत् ॥ २५ ॥

यांचा कर्ता नव्हे असा जो कर्मांचा आणि आत्म्याचा विभाग-याचें तत्व जाणणारा जो ज्ञानी तो देहेंद्रियादिक जे गुण ते आप आपले कर्मांचे ठाई वर्ततात म्हणजे चालणें-बसणें-ऐकणें-पावणें इत्यादिक कर्मे करतात । मी त्यांचा कर्ता नव्हे असें मादून कर्मांचे ठाई सक्त होत नाहीं ॥ २४ ॥ ज्ञान्यानें अज्ञान्याचे बुद्धीचा भेद करून घे असें जें सांगितलें त्याची समाप्ति करतात ॥ मायेचे गुण जे सत्तराजसम यांहीकरून जे मूढ ते देहेंद्रियादिक जे गुण आणि त्यांचीं जीं कर्मे त्यांचे ठाई-हें माझे-हें मीच केले-अशा अभिमानानें सक्त होतात ॥ त्या अज्ञान्यांस आणि मंदमतींस म्हणजे आत्मज्ञान रहित आणि शास्त्रार्थ ग्रहण करण्याविषयीं असमर्थ असे जे आहेत-त्यांस सर्वज्ञ जो आहे त्याणें ज्ञानोपदेशोंकरून कर्माचरणापासून निवृत्त करून घे ॥ २५ ॥

श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

ॐ

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

ॐ

॥ गोविंदार्पणमस्तु ॥

ॐ

सांभितलेले कारणानें तत्त्वज्ञान्यानें ही कर्मकरावें । तंतर अजून तत्त्ववेत्ता नाहीस । यास्तव तुला कर्मच केले पाहिजे असें सांगतात ॥ अंतर्था मी जो परमेश्वर त्याचे प्रेरणेनें मी कर्म करतो अशा बुद्धीनें किंवा अध्यात्म शास्त्राचे श्रवणानें आत्मानात्म विवेकानें युक्त झालेले मनानें सर्व कर्मांचें मला समर्पण करून कर्मफलेच्छा रहित आणि - हे नासें कर्म - हें मला इष्टफल देईल - अशी कर्मावरील मी मनाबुद्धी तीणें करून रहित आणि शोकरहित झेऊन युद्ध कर ॥ ३० ॥ माझ्या वाक्यावर श्रद्धा ठेवणारे आणि दुःख स्वस्वरूप कर्माचरणाने ठाई आत्मांसह प्रवृत्त करणे अशी माझे ठाई दोषदृष्टि न करणारे जे या माझ्या मतान्ना अनुसरतील तेही कर्मबंधापासून मुक्त होतील ॥ ३१ ॥ जे ईश्वर प्रीत्यर्थच कर्म करावें अशा माझ्या मताचा म्हणजे आशेचा हेतू करून माझ्या यामनाचें अनुष्ठान करीत नाहीत त्यांस विवेकें करून रहित आणि याच कारणास्तव कर्माविषयी किंवा ब्रह्माविषयी जें ज्ञान त्या विषयां अज्ञानी म्हणजे त्याज्ञानें करून रहित आणि नष्ट म्हणजे स्वर्गोपवर्गापासून भ्रष्ट असें जाण ॥ ३२ ॥ वेदियांचा नियम करून निष्काम होऊन स्वधर्मोचें अनुष्ठान करण्यांत जर मोठे फल आहे तर सर्व लोक तसें कां करीत नाहीत असें जर म्हणाल तर त्या विषयी सांगतात ॥ गुणदोषज्ञान ज्यास आहे असा जो ज्ञानी तोही आपली जी प्रकृति म्हणजे ईश्वर जन्मार्जित कर्मांचे संस्कार त्या पासून त्याच्या जे स्वभाव तदनु रूपेष्टा म्हणजे व्यापार करतो - मग ज्या मगुण दोषांचें ज्ञान नाही तो तदनु रूप करील म्हणून काय सांगायें ॥ सर्व प्राणी सांगितलेले आप आपले प्रकृतीस अनुसरतात ॥ प्रकृतिबलित आहे ती पुढें मी असेंच करीत किंवा करणार नाही असा नियम काय करील तो तिचे पुढें दुर्बल आहे । तेव्हा स्वभावा प्रमाणेंच सर्व वर्ततात । आणि मीही त्यांस अंतर्था मी रूपानें कर्मातु रूप प्रेरणा करून वर्तविणों ॥ ३३ ॥

पुरुषाची प्रवृत्ति जर प्रकृतीचे स्वाधीन आहे तर-असें करावें-असें न करावें-असेजे शास्त्रांनील विधि आणि निषेध ने व्यर्थ होतील अशी
 शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ सर्वेन्द्रियांचे आप आपले विषयांचे ठाई विषय अनुकूल असेल तर त्यावर प्रीति आप्तिविषय प्रीति
 कूल असेल तर त्यावर द्वेष-हे रागद्वेष व्यवस्थित म्हणजे अवयव होणारे आहेत ॥ याकारणाने तदनु रूपप्राण्याची प्रवृत्ति होते ॥ तथापि त्याचे स्वाधी
 न होऊन ये असें विधिनिषेध शास्त्र नियम करतें ॥ कारणतें रागद्वेष मुमुक्षुंस शत्रू आहेत ॥ तात्पर्य सावधान नाही अशा पुरुषांस प्रकृ-
 ति विषयांचें स्मरण देऊन अनर्थाचे ठाई यत्नात्कारें करून प्रवृत्त करते ॥ विधिनिषेध शास्त्र तर प्रवृत्ति होण्याचे पूर्वीच रागद्वेष होण्यास
 प्रतिबंध करतें परमेश्वरा राधन त्या विषयी प्रवृत्त करते ॥ यास्तव मोठे गंभीर नदीच्या पूरान पतन होण्याचे पूर्वीच जो सावध पुरुष नो-
 केना आश्रय करतो तो जसा अनर्थाप्रत पावन नाही तसा जो सावधान पुरुष विषयांचे ठाई रागद्वेष होण्या पूर्वीच विधिनिषेध शास्त्राचे अनुष्ठान
 करण्यास स्वतंत्रता शास्त्र संमत आहे या कारणाने ईश्वरा राधन विषयी प्रवृत्त होतो तो अनर्थाप्रत पावन नाही ॥ अथवा निग्रहानुग्रह स्वधर्मगज

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषो व्यवस्थितो ॥ तयोर्न वना मागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

ध्वेयांस्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

आपले आज्ञेचे उल्लंघन करणाऱ्या अपराध्याचा निग्रह म्हणजे बंधन करणे किंवा त्यास अधिकारावरून काढणे याविषयी आपले सेवकां
 स प्रवृत्त करतो ॥ त्याच राजास उपराध्यांनीं इष्टदान केले किंवा त्याची मानहत्ता केली नसेल त्यास मुक्त करून पूर्ववत् अधिकार देतो-
 त्याप्रमाणे ईश्वर जीवास कर्मानुसार रागद्वेषाचे द्वाराने पीडा करीत असतांही शास्त्रविधिप्रमाणें भक्ति-ध्यान-आणि कर्म यांहीं करून त्या
 सप्रसन्न केले तर तो त्या जीवास रागद्वेषाचे ज्या विषयी प्रवृत्त करतो ॥ ३४ ॥ याप्रमाणे परसाराख्या स्वाभाविक प्रवृत्तीस दाखून स्वधर्मोत्त-
 रण करावें असें सांगितले-परंतु युद्धादिरूप स्वधर्मदुःखरूप आहे यास्तव त्याचें सांगितल्या प्रमाणे अनुष्ठान घडत नाही ॥ हिंसा न
 करणे असा जो परधर्म तो फलभ आहे यास्तव तोच चांगला असें मानां आणील तर त्या विषयी सांगतात ॥ सकलांगाने अनुष्ठान
 करून केलेला जो परधर्म त्याहून काही अंगांनीं हीमजो स्वधर्म तो प्रशस्त आहे ॥ युद्धादिक जो स्वधर्म त्याचे ठाई जो प्रवृत्त झाला

त्यास मरण आले तरी ते स्वर्ग प्राप्ति होण्यास साधन आहे या मुळे ते कल्याण कारण आहे ॥ पर धर्म निषिद्ध आहे या मुळे त्याचे अप-
 चरणा मुळे नरक प्राप्त होतो ॥ ३५ ॥ राग द्वेषांचे स्वाधीन होऊ नये असे जे पूर्व श्रद्धेकीं संगितले ते अवाक्य आहे ॥ कारण पुरुषाचे प्र-
 कृतीस धर्मा धर्म किंवा नद नुरूप प्रवृत्ति करविणारा ईश्वरच आहे ॥ प्रवृत्ती विषयीं पुरुषास स्वातंत्र्य नाही ॥ असें मावून अर्जुन प्रप-
 न करतो ॥ हे यादव कुलोत्पन्ना कृष्ण ॥ अनर्थ प्रद आप करण्याची इच्छान करणा नाही हा पुरुष म्हणजे जीवबल्यत्काराचें योजिल्या प-
 ञाणें कोणाचें प्रेरणेनें पापाचरण करतो ॥ तात्पर्य ॥ राग द्वेष जर प्रवर्तक म्हणजे नर इच्छा नाही ॥ इच्छे शिवाय राग होत नाही ॥ राग नाहीतर त-
 न्मूलक प्रवृत्तिही धर्मा धर्मो विषयीं नाही ॥ या मुळे धर्मा धर्म उत्पन्न होतच नाही ॥ ईश्वर प्रवर्तक म्हणावा तर धर्मा धर्मा नुसार ईश्वर प्र-
 र्तक आहे ॥ तेच नाही तर ईश्वर कशी प्रवृत्ति करील यास्तव मुख्य प्रवर्तक निराक आहे त ते कोणते ते सांग ॥ ३६ ॥ श्रीभगवान् बोलतात ॥

अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्निववार्ण्य

यलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रो ध एष रजोगुण

समुद्भवः ॥ मत्तानोमहापाप्माविद्भ्यो न मिह वैरिणं ॥ ३७ ॥

णाचे प्रेरणेनें हा जीव पापाचरण करतो असा जो तू पापाचरणाना हेतु पुसलास तो विषयाचे आई प्रवृत्ति लक्षण जो काम पूर्वी संगितला तोच आहे ॥ हे मला असावे- हे मला असावे- असा जो अभिलाष त्यास आणित्वाची एके ठिकाणी स्थिति न होण्यास कारण जी मनाची वृत्ति जी ससंकल्प
 असं ही म्हणतात ती मनाची वृत्ति मनच आहे ॥ हे कामचें स्वरूप आहे ॥ तोच काम कोणी प्रतिबंध केल्या मुळे सिद्ध झाला नाही म्हणजे क्रोध रू-
 पानें परिणाम पावतो ॥ हा काम रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला आहे ॥ हा काम मोक्ष मार्गासंवेश आहे असें जाण ॥ हा पुढे सांगावयाचा जो क-
 म आहे त्या क्रमानेंच मारला पाहिजे ॥ विषयांचें दान करून त्याचा जप करणे अवाक्य आहे ॥ कारण त्याचें भक्षण मोठें आहे यास्तव त्याचें
 पोट भरणे कठीण आहे ॥ हा सामें करून वश होणारा नाही कारण मोठा पापी म्हणजे क्रूर आहे ॥ रज म्हणजे रंजनान्नक प्रकृतीचा गुण त्याचे
 गुण म्हणजे कार्य- दृष्टा आणि विषय संग हे उत्पन्न करणारे ज्याचे आहे न अथवा तो प्रवृत्ति रूप रजोगुणाची उत्पत्ति ज्यापासून आ-

हे असा रजोगुणसमुद्भव आपदाचा अर्थ जाणवा ॥ ३७ ॥ का-विषयकसार्थ सांगतात ॥ जसा अग्नीवरोद्यम उत्पन्न होणारा जो भ्रम तेणेकरून अग्नि आवृत होतो ॥ जसा घूर्वातस्तून नवीन वेणारा जो मूक तेणेकरून आरम आवृत होतो ॥ जसा गर्भ आपणास वेष्टन करणारे जे गर्भ-स्वास सार असे म्हणतात-तेणे करून आवृत होतो ॥ त्याप्रमाणे त्याप्रमाणे जे नवे जग आवृत केले आहे म्हणजे व्यापिले आहे ॥ ३८ ॥ नित्यवैरी आणि कितीही विषय दिले तरी त्याचा पतना होत नाही- आणि त्याचा पतना पाहिले अग्नि सारखा-असा जो काम याणे-हे कोतेया अर्जुना- ज्ञान्यास विषयक म्हणजे आवरण केले आहे ॥ हा काम असा त्यास विषय भोग कार्या करून कारण असल्या तरी परिणामी दुःख देणारा आहे ॥ ज्ञान्यास विषय भोग कार्याचे अर्थानुसार संचालन होत पाहिले त्यासही दुःख देणारा आहे यास्तव काम नित्यवैरी आहे-असे जाणवे ॥ ३९ ॥ आता कामाचे अधिष्ठान आणि त्याचे जयाचा उपायही सांगतात ॥ विषयांचे दर्शन आणि श्रवण आणि विषयाविषय

धूमेना द्रियते बन्धि यथाद्दर्शो मलेन च ॥ यथोत्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कोतय दुःखरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एते विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ॥ ४० ॥

यां संकल्प आणि विषयांच्या स्वरूपाचा निश्चय झाल्यामुळे ही कामाचा आविर्भाव होतो ॥ यास्तव इंद्रिये-मन-आणि बुद्धि ही त्याचे अधिष्ठान आहे असे म्हणतात ॥ हा काम-इंद्रिय-मन-आणि बुद्धि यांचे जे-विषय दर्शनादिक साधार-तीही करून विवेकरूप ज्ञानाचे आवरण करून देहीजो जीव त्यास मोहाप्रत पाववितो ॥ तात्पर्य ॥ शास्त्रांत सांगितलेल्या आत्मानात्मविचारने विवेक ज्ञान म्हणून याचे त्या विषयांचे विचार करित असतां जग-प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसंभवत्वावन् ॥ निपतंति दृष्टि विशिषा यावजे दीवराक्षीणां-या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे जीवांचा कमलपत्रासारखा नेत्रे आहे अशी स्त्रीपुरोभागी उभारून आपले कडे पाहून लागली म्हणजे निवेकडे आपले बस जाऊन-ही मला मिळावी-असा निश्चय झाला म्हणजे तो विचारमनांत न ठरता विवेक भ्रष्ट होतो आणि-संतु विलोकन भाषण विलास परिहास केली परिरंभाः ॥ स्मरणमपि कामिनीनामलमिह मनसो विकाराय-या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे स्त्रियांशी संभाषण किंवा त्यांशी की

डा किंवा त्यांचे अवलोकन किंवा त्यांचे आलिंगन हीं तर मनाचा विकार करतीलच परंतु हीं जर नष्ट झालीं आणि स्थितीचे केवळ स्मरण जा-
री झालें तशीं ते मनाला विकार करण्यास पुरे ॥ मनास विकार झाला म्हणजे विवेक ज्ञान ठरणें कठीण आहे ॥ ४० ॥ यास्तव हे भरतवंशातील ये-
ष्टा अर्जुना । मोह होण्यापूर्वीच तें देहें दियांचा नियम करून आणि मनाचाही नियम करून अनुभवात्मक जें आत्मज्ञान आणि पतेश-
म्हणजे शास्त्र आणि गुरुचा उपदेश- यापासून झालें विज्ञान म्हणजे निदिध्यासनाचें परिपाकें करून झालें तें जें- मीच ब्रह्म आहे- अ-
सें ज्ञान याचाना प्राप्त करणारा म्हणजे त्यांचे उत्पत्तीस प्रतिबंध करणारा आणि पापी असा जो हाकाम याचा जय कर ॥ ४१ ॥ केवळ बाहे-
रिच्याचा नियम केवल्यानेच कामाचा जय होत नाही । काम जयासाठीं योग्याभ्यासानें मनाचा आणि बुद्धीचा जय केला पाहिजे । यास्तव जे येथे वि-
ज्ञानाचें स्वरूपन करून योगानें इंद्रियांचा आणि मनाचा नियम करण्यास शक्य होतो असें जें आत्मस्वरूप तें देहेंद्रियादिकां द्वून निराक-
र आहे असें शरवविनात ॥ स्मृतास्तव आणि विषयांचा प्रकाश करणारी आहेत यास्तव देहाद्वून इंद्रिये श्रेष्ठ आहेत ॥ एणें करून-

तस्मात्स्मिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहिद्येनं ज्ञानविज्ञानमादानं ॥ ४१ ॥

इंद्रियाणि पराण्यादुरिंद्रियेभ्यः परमनः ॥ मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

देहाद्वून इंद्रिये भिन्न आहेत असें हीं म्हणविलें । विषयाचे ठाई इंद्रियांची प्रेरणा करणारे मंत्रात्म्य विकल्प स्वरूप मन इंद्रियांपेक्षां श्रेष्ठ
आहे ॥ मनापेक्षां निश्चयात्मक बुद्धि श्रेष्ठ आहे । कारण निश्चय झाल्या शिवाय संकल्प होत नाही । बुद्धीपेक्षां जो पर- बुद्धीचा प्रकाश
करणारा- बुद्धीचा साक्षी आणि सर्वोपर्यामी- तो आत्मा जाणावा ॥ ४२ ॥ विषये इंद्रियांचे संबंधापासून होणारे जे काम ते बुद्धीचे वर्धम
आहेत । आत्म्यानि विकार अस्तून बुद्धीचा साक्षी- बुद्धीद्वून श्रेष्ठ आणि निराळा आहे असें जाणून अज्ञानिश्चयात्मक बुद्धीने योगा-
नें आत्म्याचेच ठाई मनास निश्चय करून कामरूप जो दुर्जय शत्रुत्यास- हे महाबाहो अर्जुना- तूं जंक ॥ हें उपलक्षण करून का-
माने जयाविषयी वासिष्ठादिकांन वस्तुविचार करावा म्हणून सांगितलें आहे त्याप्रमाणें वस्तुविचार करून ज्या स्त्री आदिक
स्तू विषयी काम होतो त्या वस्तु स्वरूपा बरीच श्रेष्ठ श्रेष्ठ आहेत त्यांचे अनुसंधानानें कामाचा जय करावा ॥ तो वस्तुविचार कसा करा

वा त्याचें स्वरूप बासिष्ठादिकांन सांगितलें आहे तें संक्षेपानें येथें लिहिणें ॥ मांस पांजालिका यास्त यंत्रलोलेक पंजरे ॥ स्नायवस्त्रि ग्रंथि
शालिन्या स्त्रियः किमिव शोभनं - या बासिष्ठातील श्लोकांत त्यास्त्रीचे शरीरावरून स्त्रीमंदर आहे - (दिव नन्व कमला साररण्या आहेत - दि-
चा कटिपश्चाद्वाग्नस्कूल आहे - दिव्ये स्तन एकमेकास संलग्न झालेले मांसल आणि उच्च आहृत - दिव्ये मुख कमलासारगें सुंदर
आहे आणि दिव्या भुवुकुटि संदर धनुष्या साररण्या आहेत - अस्माविचाररहित संदरत्वाचा अभिमान धरून जीविषयीं तुलाकाम
त्यन्न होऊन ते मन होतोस आणि संतोष पावतोस आणि जीवे बरोबर क्रीडा करतोस ती स्त्री केवळ अवतत्वि जें मांस आणि अ-
स्त्रि आणि शिरायां हीं करून निर्मित केलेली पुतळी आहे । या पुतळीन जे स्तन निंबादिक मांसाचे गोळक आणि नेत्रादिक अस्त्रि
शिरादिक पदार्थ आहेत त्यांचे स्वरूपांन काय संदर आहे याचा विचार करून पाह ॥ या स्त्रीरूप पुतळीचे वरि प्रत्यक्ष दुसऱ्या पदार्था
वरील गुणांचा आरोप करून होस मंदर आहे असें मानितोस परंतु स्वभावे करून पाहिलें असतां नी दुर्गंध जे मांसादिक पदार्थे नम
य कुत्सितच आहे । स्तन-मांसग्रंथिरूपच आहेत । त्यांस स्वतां शोभानसतां हा सुखादिकांचे हारांनीं आणि उत्तम वस्त्रांचे कंचुकीनीं शो-
भा आणि ली आहे । तसेच पाद आणि दस्त हे मांस आणि अस्त्रि एतन्मय - अशोभन असतां हीं नृपुं आणि कंकणं याणीं त्यांस शोभा
आणिली आहे । आणि मुख - मांसास्त्रि निर्मित असून अशुद्धि श्लेष्मादिक तेणे करून युक्त असतां नभ-काप-बाळ्या-कुंकुम-इ-
त्यादि कांणीं त्यास शोभा आणिली आहे । तसेच शरीर स्वभावे करून दुर्गंध युक्त असतां ही त्यास चंदन-कुंकुम-केदार-यांचे योगाने
स्तगंध आणिला आहे ॥ नग्न शरीर मोकळे केशांनीं युक्त पाहिलें तर किती बीभत्स आहे ॥ परंतु त्यास वस्त्रादिकांणीं शोभा आणिली
आहे ॥ याप्रमाणें स्त्रीच्या आंतील आणि बाहेरील अवयवांचा विचार केला असतां तें केवळ अवतत्वि जें रक्त मांस मलमुत्र श्लेष्मा
दिक त्यांनीं युक्त असून दुर्गंध युक्त बीभत्स आहेत ॥ त्यांस सांगितलें पदार्थांनीं आणिलेली शोभा आहे । स्वतः शोभा नाही । तथा-
पि त्यांविषयीं अविचारानें काम उत्पन्न होऊन त्यांचे योगानें पुरुष व्याकुल होतात आणि कोणीही स्त्री दृष्टि गोचर झाली म्हणजे
- लीलावतीनां मरुजा विलासा तएव मूढस्य हृदि स्फुरति - या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें ती स्त्री हिकडे तिकडे पाहणें - मंद हसणें

-सरस्वतीं संभाषणकरणे- अंग वरील वस्त्रा विकावर किया अवयवांवर द्वातदेवणे-इत्यादिक व्यापार आपल्या स्वभावा प्रमाणे करोणि
या याचे उद्देशाने करो तथापि-ही वंद्यसुखी कमलपत्रा सी वाला मजकडे पाहने आणि भांडी उच्छा करते आणि। ही पृथु कुच श्रो-
णी वाला माझे आलिंगन करण्यास इच्छिते असे मानिते ॥ परंतु तो मर पडत पुरुष असा विचार करित नाही की-ही मांसास्त्री-
नीं निर्मिळेली जठ पुतळी कोणा मदी पाहने नाही। या वरील न गदगारा जो परमात्मा पुरुष तो सर्व जाणणारा-पाहणारा आहे। ज
ड शरीरास जाणणे पाहणे हा धर्म नाही। तो जेतन पुरुष तर अमूर्त म्हणजे दंडा नादिक क्रिया रहित आहे। तो कसा पाहील-अ
सावस्तूचा विचार करून स्त्री आदिक विषय दृष्टीस गे वर झाल्या नंतर त्या विषयी काम होण्या पूर्वीच विषयांकडे मनाचा जो
चक्षुरादिक इन्द्रियरूप मार्ग तो नेत्र निर्मीळने करून बंद करून जर स्त्री आदिकाचे स्मरण मनांत झाले नंतर स्त्री आदिक विष

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्या आन मात्मना ॥ जदि शत्रुं मत्वा बाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ५३ ॥ ॐ तत्स
दिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ० दे कर्मयोगे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

या सं भोगकालीं जरीं रमणीयत्व आदे तथापि परिणामीं ते विरम आदेन आणि बीभत्स आदेन-असें वारंवार मनांत आणून
कामाचा जय करावा ॥ याच प्रमाणे सांगितले प्रकार च्या कामाचा परिणाम रूप जो क्रोध तो क्षमेने जिंकवा ॥ समा प्राप्त झाली
असतां क्रोधावेशामुळे फार निद्रुग बोलण्याविषयीं जो वाणी मश्रम होतो तो होत नाही आणि संतोषामुळे क्रोधावेशाने जो म-
स्तकास दूष्य होतो तो होत नाही आणि मनास संताप होत नाही आणि नाड नादिक जो शरीरास समई तो होत नाही आणि
निरर्थक आणि अनर्थ करणारी अशी जी प्राण्याची दिवसा नींदी होत नाही। या मळे क्षमाच अंग भावा लय करण्यास योग्य आहे
॥ जे क्षमाशील पुरुष आहेत ते क्रोधें करून कोणी आपले आंगावर दास्यादिकने दादन करण्यास आला तर- अहो या दैवाम धिक्
र असो। ज्यामुळे-ज्यांची इन्द्रिये स्वाधीन नाहीत-असा हा क्रोध करून मनास मात्तयास येणारा पुरुष त्यास अर्थादा विपत्ति प्राप्त
झाली-असे त्यावर दयेने युक्त होतात ॥ आणि क्रोधयुक्त पुरुषास पाहून त्या कडे द्वाभ्य वदन करताना आणि त्याचे न्दाने-ज

शे यास मीं मारावयास आलों तरी याचे मनांत राग नाही। संतोषच आहे-असें दाखविता न आणि असें केले तसे न्याचा कोधवे शनरात्रां जर वाय
खातर महाराज आमचे पासून वृक झाली असेल तर क्षमा करावी अशी न्याची प्रायना करितात ॥ १॥ अति कष्टून जरा न्याचे वाड्या कळें तर अ
पण केलेल्या पापाचा क्षय झाला असा संतोष मानितात ॥ असें केले तर न्याचा कोध कोडून रादणार आहे ॥ यास्तव धर्मक करूनच को
धाचा जय करावा ॥ ४३॥ इति श्री मङ्गव कीर्तनायाः शृंगुनाथ शास्त्रिकृत भाषाविवृतौ तृतीयो ध्यायः समाप्तः ॥ ३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु
या प्रमाणे दोन अध्यायांनीं चित्तशुद्धि द्या ज्ञानयोगास साधन जो कर्म योग तो सांगितला ॥ यावर अप्रामाण्य शंका होऊ नये याविषयी तो हा क
र्मयोग परंपरेनें चालत आला आहे अशी त्याची स्तुति करून आपणावर भोति किंवा प्रतारणा संभवत नाही असें कृत्यवर्णक कर्तित आपणा
स सर्वांचा आप्त जो सर्वत परमेश्वर तद्रूपत्व दाखवून श्रीभगवान् बोलताना ॥ नाशरहितफलदातृ त्वे करून अव्यय असा जो हा संध्यावंद

श्रीभगवानुवाच ॥ इमं धिक्स्वते योगं प्रोक्तं न ह्यमव्ययं ॥ दिवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १॥

एवं परंपराप्राप्त मिमंसाजर्षयो विदुः ॥ सकाले नेहम हता योगो नष्टः परंतप ॥ २॥ स एवायं भयाते ह्य

योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोऽसि मे सखा च निरहस्यं ह्येन दुत्तमं ॥ ३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

नादिक निर्विकल्पक समाध्यंत संन्यासा अधिकारि क्षत्रियाम करण्यास योग्य असा कर्म योग त्याप्रत मी सर्वे क्षत्रियांस मूलकारणभूत
जो सूर्य त्या कारणे सांगता झालों ॥ सूर्य आपला पुत्र जो श्राद्धदेव नामक मनुयाकारणे सांगता झाला। तो मनु आपला पुत्र जो इक्ष्वाकु त्याकार
णे सांगता झाला ॥ १॥ अशाउपदेश परंपरेनें प्राप्त झालेला जो हा कर्मयोग त्याप्रत निमिप्रभृति जे जनक अज्ञान दाचुं कैकेय प्रभृति राजे वसे
च सनक वसिष्ठादिक ऋषी अथवा राजे असून ऋषि असे राजर्षि ते आपले पितरजे इक्ष्वाकु प्रभृति त्यांपासून जाणते झाले ॥ आतां हाही
वे लोकांस त्यायोगाचे अज्ञानाविषयी कारण सांगतात ॥ हे दासूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना। मध्येबहुत काळ गेल्यामुळे किंवा त्यायोगाचा उपदेश
हा करण्याचा संप्रदाय नष्ट झाल्यामुळे या लोकांनीं तो योग नष्ट म्हणजे उच्छिन्न झाला ॥ २॥ तोच प्राचीन योगमी तुला आज सांगितला। मृमा
सा मत्त म्हणजे मला शरणागत आहेस आणि सखा आहेस यास्तव हें मोठें रहस्य जरी आहे तथापि मी तुला सांगितले। नान्यथे। तो भक्त

माहीं त्यास विद्या सांगितली तर ती निर्दीर्य होते असे मंत्रांत सांगितले आहे ॥ ३॥ कृष्ण देह धक्त देवापासून उत्पन्न झाला आहे या कारण
नें कृष्णानें सूर्यास योगाचा उपदेश केला या गोष्टीचा असंभव मनांत आणून अर्जुन बोलतो ॥ हे कृष्ण ! तुरे जन्म आत्मीकडील आहे आणि सूर्य
यांचें जन्म फार दूरीचें आहे यास्तव आली कडील जो तूं मागे पावून काळचा जो सूर्य त्यास हा योग सांगितला — ते सभजण्यास मी क-
सा समर्थ होईन ॥ ४॥ हा लीलावतार रूप कृष्ण देह जरी आली कडील आहे तथापि अनादि परमेश्वर जो मी त्याचे अवतार अनंत आहेत
त्यांतील एका अवतारांत मी सूर्यास योग सांगितला अशा तात्पर्याने श्रीकृष्ण भगवान् उत्तर सांगतात ॥ हे शत्रूंन् नापदेणा या अर्जुना !
तुझी आणि माझी बद्धन जन्मे होऊन गेलीं आहेत । माझे ज्ञान शक्तीचा लोप नाहीं यामुळे तीं जन्मे मी जाणतो । तूं अज्ञानें करून आस-
त आहेस म्हणून तीं दूं जाणत नाहीं ॥ ५॥ ज्यास पुण्य किंवा पाप नाहीं आणि उत्पत्ति नाशरहित असा जो तूं परमेश्वर यास जीवा

अर्जुन उवाच ॥ अपरंभवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादि-
शोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धनिमेव्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्य
हं वेद सर्वानि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रमाणें पुण्य पापाने फळाचा उपभोग होण्यासाठी होणाऱें जन्म कसे घडेल अशी शंका हीरल तर त्या विषयी सांगतात ॥ मी उत्पन्निरहित अ-
णि नाशरहित आणि ईश्वर म्हणजे जीवांस पुण्य पापाचें फळ देणारा स्वतः पुण्य पापाहीं करून रहित असा असतो ही ज्ञान शक्ति-कि-
या शक्ति-आणि बल शक्ति एतत्वरूप जीमाझी वेष्णवी माया ती प्रत्येकाच्या अधिष्ठाय म्हणजे बद्ध करून आत्ममाये करून संभवामि
म्हणजे मी देहधारी झाल्याप्रमाणें लोकांस दिमतो । परंतु परमार्थतः मला देह नाही ॥ अयना ॥ पूर्वश्लोकांत — तान्य देवदेव सर्वानि-
एषि करून सांगितलेले जें सर्वज्ञ तें ज्ञानिस्वरूप जें योगी जरी अज आणि अमय असे ईश्वर जो मी या प्रमाणें आहेत तथापि उत्पन्न होणाऱ्या

आणि नाशपावणाऱ्या देहसंबंधाने योगी उत्पन्न होणारे आणि नाशपावणाऱ्या आहेत। यामुळे न्यांसारखा जातिस्मर मी नाही। माझा देह उत्पत्ति आणि नाश यांहीकरून रहित आणि नित्य आहे। यामुळे देही जे योगी-योगीन मी ईश्वर-सर्वज्ञ-श्रेष्ठ आहे॥ नवे वाहं जातु नासं- या श्लोकांत देहादिभिन्न जे आपले स्वरूप न्यास नित्यत्व सांगितले आणि येथे देहविशिष्ट म्हणजे देहास ह्या आपले स्वरूप पास नित्यत्व म्हणजे उत्पत्ति आणि नाश यांहीकरून रहित न्यास सांगितले हा त्याला आणि याचा विशेष आहे॥ आदित्वांत वेर्ति म्हणजे सूर्य मंडुळांत राहणारे हिरण्यासारखे ज्याचे अक्षर अक्षर - ज्याचे केशाही हिरण्यासारखे आहेत आणि जे नरवापासून मत्स्य पर्यंत स्वरूप मयच आहेत असे जे परमेश्वर नारायणचे दिव्यशरीर वेदांत वर्णिले आहे त्याची उत्पत्ति किंवा नाश होतो असे म्हणता येत नाही। यास्तव परमेश्वराचा देह नित्यच आहे॥ ज्यास सहस्रायुधिमस्तके - नेत्रे आणि पाद आहेत तो या सर्वचतुर्दश भुवनात्मक विश्वासव्यापून दशांगुलें वर राहिला आहे - असा जो पुरुष स्थांत वर्णिलेला नारायण तो मी सर्वजगत्पहोऊन त्यास अतिक्रम करून गेहीन असें इच्छिता झालों आणि तो नारायण पंचरात्र म्हणजे पंच अहोरात्रांनी साध्य होणारा जो पुरुष मेधरूपानु त्याप्रत अनुष्ठिता झाला असें शतपथ ब्राम्हणांत सांगितले आहे - यावरून परमेश्वराचे ही शरीर पंचरात्रावर्य कर्मापासून उत्पन्न झाले आहे असे म्हणू नये॥ कारण त्या ब्राम्हणांत नारायण शब्दाने हिरण्यगर्भ विवक्षित आहे॥ कारण पूर्णकाम आणि सर्वांचा अतिक्रम करून पूर्वीचे राहिलेला जो परमेश्वर त्यास सर्वभूतांचा अतिक्रम करून राहीन अशा इच्छेचा संभव नाही॥ ईश्वर प्रकरणीं वेदांत जेथें जगाची उत्पत्ति लिहिली आहे तेथें तो परमात्मा मीच ह्या स्वरूप होईन अशी जी कामना सांगितली ती केवळ लीला न्यायाने स्वकीय प्रयोजन नसता ही सांगितली किंवा जीवांचे कर्म फल पभोगार्थ जग उत्पन्न करायें यासाठी सांगितली। स्वार्थासाठी सांगितली नाही आणि आसकाम तेनें निस्पृह असतां ही लीलेकरून बघोवया बघि ब्रह्मांड उत्पन्न करणारा जो परमेश्वर त्यास शरीर प्राप्तीसाठी कर्मानुष्ठान सर्वथा असंभावित आहे। यास्तव ईश्वराचे शरीर कर्मापासून उत्पन्न झाले नाही आणि ते भौतिक म्हणजे पंच महाभूतांचा स्वरूप उत्पन्न झालेले नाही॥ कारण स्थूल शरीर समष्टि रूप जें विशद शरीर - तसेच सूक्ष्म शरीर समष्टि रूप जो सूक्ष्मात्मक

या हिरण्यगर्भाचे शरीराकून जें निराळें आहे तीं मात्र भौतिक आहेत न ॥ तर परमेश्वराचे शरीरास उपादन कारण कोण (अविद्या) तर ईश्वरास नाहीच ॥ जीवाची अपि घा उपादान कारण म्हणावी तर उक्तिके वर अविद्येने भासलेले जें मिथ्या रजत त्याचा जसा कृत्तिका तानानें उच्छेद होतो त्याप्रमाणें त्याचा उच्छेद होईल यासुळें त्यास सत्यता येणार नाही तेव्हा देवकी गर्भांत प्रविष्ट होऊन बाळ्या-चौगड-चौचन-रत्या घवस्ठांनीं जी प्रतीतीस आला त्या भगवंताचे देहाचें अधिष्ठान कोण असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ प्रकृतिं स्वाधिष्ठाव-इत्यादि ॥ तात्पर्य ॥ जीवाचे देह अनात्मभूत म्हणजे जडप्रकृति आहेत ॥ म्हणजे तेज-आप-अन्न म्हणजे पृथ्वी हीं तीन भूते- किंवा वायु आणि आकाश यां सृष्ट्यां पंचभूते याचें अधिष्ठान करून आहेत म्हणजे त्यांपासून जन्मादिका प्रतपावत ॥ मी परमेश्वर तर स्वीय म्हणजे प्रत्यगात्माकून अनन्य म्हणजे अभिन्न जी प्रत्यक्चैतन्य रूपप्रकृति ती प्रतच अधिष्ठून आत्ममायेनें संभवतीं म्हणजे शरीर धारण करतो ॥ तात्पर्य ॥ जसा एक लोकांतील हेंद्रु जालिक मायावी आपले स्थानापासून घुन न होय यदायदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मेस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥ ॥

तीं ही अहवय होऊन स्थूल सूक्ष्म जीं पृथिव्यादिक महाभूते तीं न घेतो केवल आपले मायेनें च दुसरा आपले साररसा मायावी स्वरु मागोनें गगनांत गमन करणारा उत्पन्न करतो ॥ याप्रमाणें सच्चिदानंद आणि निर्विकार स्वरूप मी परमेश्वर मायेनें आपलें विन्याय शरीर उत्पन्न करतो आणि मायावी जसा स्त्रावर बघणें-उतरणें-अवाकिया दारवविनो त्याप्रमाणें मी आपल्या शरीरास बाळ्यादिक अवस्था दारवविनो ॥ परंतु लौकिक मायावी जेव्हां मायेचा उपसंहार करतो तेव्हां स्त्रावें गगनांत चढणाऱ्या दुर्यो मायावी बाही उपसंहार करतो आणि मी मायेचा उपसंहार करीत नाहिं आणि आपलें शरीराचाही उपसंहार करीत नाहीं का विनोय आहे ॥ यावरून परमेश्वराचें मायामय शरीर नित्य एकच आहे ॥ न्याच शरीरानें मी स्त्रायाला उपदेश केला आणि तुलाही त्याच शरीरानें उपदेश करतो-अशी बाळ्मेकाची व्याख्या केली ॥ ६ ॥ आतां अवतार घेण्याचें प्रयोजन सांगतात ॥ हे भारत अर्जुना जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानता म्हणजे क्षीणता होते आणि अधर्माची वृद्धि होते तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतो म्हणजे लीळेनें रामकृष्णादिक शरीरां होऊन

न आविर्भूत होतो ॥ ७ ॥ ॥

स्वधर्मीने वर्तणारे जे साधु यांचे रक्षण करण्यासाठी आणि दुष्ट कर्म करणारे जे पापी त्यांचा नाश करण्यासाठी आणि धर्माची स्थिरता करण्यासाठी युगायुगाचे ठायीं किंवा त्या त्या समयाचे ठायीं मी अवतार घेतो॥ या कारणावरून पुत्राचे हितार्थ मातेने न्दान कंवा ताउन गर्भिलें तरी मातेस जसें निर्दयत्व येत नाही तसें ईश्वरास निर्दयत्व येत नाही॥ ८॥ हे अर्जुन। या प्रमाणें माझे जन्म म्हणजे अवनार आणि धर्म पालनारि स्वरूप अलौकिक कर्म यांप्रत जो तबतः म्हणजे माझीं जन्मकर्म लोकांचे हितमाठीं च आहें। स्वार्थमाठीं नाहीत असें जाणतो तो या देहाप्रत किंवा देहाभिमानाप्रत टाकून पुनः जन्माप्रत येत नाही। मजप्रत येतो यासाठी ज्यास भगवत् प्रामाणीय इच्छा आहे त्याणें भगवंताची अवतार चरित्रे गावीं। असें नातपय ॥ ९॥ भगवंताचे जन्मकर्मचे ज्ञानें करून भगवंताची प्राप्तिकरी होते ते सांगतात॥ विषयांची प्राप्ति व्हावी अशी जी इच्छा तो राग आणि निव्हालेले विषय नाशपावतील असें भय आणि विषयप्राप्ति होण्यामा

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥ ८॥

जन्मकर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मं नेति मामेति सोर्जुन॥ ९॥

वीतरागभयक्रोधात्मन्या मामुपाश्रिताः॥ बह्वो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥ १०॥

वीं प्रयत्न करीत असतां कोणी त्यास प्रनिबंध केल्यामुळे इच्छेचा विषय होऊन उत्पन्न होतो तो मनाचा दुर्निविष्टपणे क्रोध हे रागभयक्रोध ज्यांचे गेले आहेत असे आणि मी शक्य सत्तावतार स्वरूपां धर्मपरिपालन करतो असें माझे ठाई परमकारुणिकत्व जाणून माझे गपीं विसरेवून आपलें - जन्ममरण प्रवाहांत पडल्यामुळे - जें दुःख त्यांच्या नाचा विषयीं माझाच जाणीं आश्रय केला आहे असें धडुत - माझे प्रसर्द करून प्राप्त झाले लें जें आत्मस्वरूप ज्ञान आणि त्याचा परिपाक होण्यास साधन जें तप म्हणजे स्वधर्माचें ज्ञान किंवा पुनः पुनः विचार तेणें करून घेत म्हणजे - अज्ञान आणि त्याचें कार्य जें देहें द्वियांदिका वर आत्मबुद्ध्यादिक तद्रूप जे मला जो ज्यांचा गेला आहे असे होऊन माझे स्वरूपाप्रत पावले आहेत॥ बाबरून माझे भक्तीचा मार्ग आतांच प्रवृत्त झाला असे नाही॥ तो चिरंतनच आहे असें सूचविलें॥ या प्रमाणें तुझी आणि माझीं जमीं बद्ध होऊन गेलीं आहेत त्यांप्रत न्हाणत नाहीं सा

णिमीजाणतो असें सांगितलें येणें करून अज्ञानोपाधिकचैतन्यरूपजो जीवतो महावाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ आणि विद्योपाधिक
चैतन्यरूपजो ईश्वर तो तत्पदाचा अर्थ - असें दाखवून अज्ञानरहित आणि नित्यवत् सत्तादिगुणयुक्त जो परमेश्वर त्याचे निष्का
मकमौदिक स्वधर्माचरणानें प्राप्त झाले त्याप्रसादें करून जीवाच्या अज्ञानाची निवृत्ति होऊन चित्स्वरूपत्वाचें त्यावर आ-
मत्त्व साक्षात्कार होऊन परमेश्वराचें सारूप्य जीवास प्राप्त होतें असें सांगितलें ॥ १० ॥ तुला जे शरण येतील त्यांस दे आपलें-
सारूप्य जसे देतोस - तसेंच कामबुद्धीनें इतर देवतांस जे शरण जातात त्यांस ते देत नाहीं यावरून तुझे बिकाणीं ही आम्हांची प्रमाणे विष-
मभाव आहे असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ जे जसे म्हणजे सकाम बुद्धीनें किंवा निष्काम बुद्धीनें मला भजतात त्यांस त्यांचे इच्छे
प्रमाणें फल देऊन त्यांवर मी अनुग्रह करतो ॥ सकामपुत्र मला सोडून इंद्रादिदेवतांचें भजन करतात म्हणून मी त्यांची उपेक्षा करीत-
नाहीं ॥ कारण हे अर्जुना ॥ इंद्रादिकांचें यजन करणारे ही मीच उपदेश केलेले मार्गास अनुसरतात ॥ तात्पर्य ॥ सर्वश्रुति आणि स्मृति

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं ॥ मम यत्नो नु वर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वदा ॥ ११ ॥

जेच मुरवांळ निघाल्या आहेत यास्तव त्यांतील सर्वविधि किंवा निषेध माझ्याच आज्ञे आहेत ॥ त्यांत स्वर्गादि फळे छाज्यांस आ-
हे त्याणीं माझ्या विभूति ज्या इंद्रादिदेवता त्यांचेंच यज्ञादिकें करून यजन करावें - ज्यांस मोक्ष आहे त्यांणीं निष्कामकमौदिक
करून श्रद्धांतःकरण होऊन सच्चिदानंदरूपजो मी त्याचें स्वात्मत्वे करून उपासन करावें - अज्ञानाच्याच आज्ञे आहेत त्या प्रमा-
णें आप आपले अधिकाराप्रमाणें कोणतेही देवतेचें यजनादिकें करून आराधन केलें तरी ती देवता माझेच स्वरूप आहे यास्तव
तें आराधन माझेच होतें आणि त्या देवतेचे हातून आराधन करणाऱ्यास त्याचे इच्छेप्रमाणें फल देणारा माझे यावरून मा-
झे बिकाणीं विषम भाव नाही ॥ मी जर स्वच्छेनें कांहीं करीत तर मला वैषम्य येईल तसें मी कांहींच करीत नाहीं ॥ अथवा जे आर्तम्ह-
णजे पीडित किंवा जनेच्छु किंवा स्त्रीपुत्र इत्यादिक अर्थानीं इच्छा करणारे त्यांच्या कामांनीं मला भजतात त्यांप्रत त्यांचें पीडा नि-
वारण किंवा ज्ञान देणें किंवा अर्थ देणें एणें करून मी त्यांवर अनुग्रह करतो कारण ते माझेच मार्गास अनुसरतात ॥ अन्य देवते

ये ही भक्त माझेच भक्त आहेत ॥११॥ असें जर आहेत तर तुमं सारूप्य प्राप्त होणें असा जो मोक्ष त्यासाठीं सर्वनिकाम बुद्धीनें तुमंचें मुख्य स्वरूपाचें आराधन करीत नाहीत असें जर म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ बहुतेक रूत यामनुष्य लोकांत काम्यकर्माचें फलचकी इच्छा करणारे जे आहेत ते इंद्रादिक देवतांचें यजन करतात ॥ सच्चिदानंद रूपजो मी याचें स्वात्मत्वं करून ध्यानादिरूप भजन करण्यास साधनरूप चिंतन रुढीचें संपादक निष्कामकर्म करीत नाहीत ॥ कारण मनुष्यलोकां काम्यकर्माचें पुत्रपदरुद्र व्यादिक फल लोकर प्राप्त होतें। ज्ञानप्राप्तीचें साधन ध्यानादिक आणि चिंतन रुढि होणें फार दुर्घट आहे यास्तव त्यांचें फल माझे सारूप्य प्राप्त होणें तें लोकर प्राप्त होत नाही ॥१२॥ सर्वेष्टीत्वकर्ता हूं आहेस तेव्हां कोणीसकाम होऊन इंद्रादिदेवतांचें यजन करतात ॥ कोणी निष्काम होऊन तुझ्या स्वरूप स्वरूपाचें भजन करतात हे कर्म त्रैपम्य आणि कर्मकरणे जे ब्राह्मणादिक वर्ण त्यांमध्ये कोणी उत्तम कोणी मध्यम कोणी अधम - असें बेलक्षण्य हीं तुमं पाहून व उत्पन्न झाली आहेत यावरून तुमं वाई वैषम्यकसें नाही असें म्हणेल तर त्याविषयीं सां

कोशंभः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१३॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विध्य कर्तारमेव च ॥ १३ ॥

मतात ॥ ब्राम्हणसत्त्व प्राधान्यें करून सत्वगुणी आणि त्यांचीं - शमम्हणजे बाहेर द्यावा नियम - दमम्हणजे मनान्वानिग्रह - इत्यादिक स्वाभाविक कर्मेंस त्वगुण आहे अंगभूत व्यास अज्ञात रजोगुणानें प्राधान्यें करून युक्त क्षत्रिय आणि त्यांचीं शूरत्व युद्धादिक स्वाभाविक कर्में - तमोगुण आहे अंगभूत व्यास अज्ञात मोगुणानें प्राधान्यें करून युक्त वैश्य आणि कृषिवाणिज्य म्हणजे व्यापारादिक त्यांचीं कर्में - रजोगुण आहे अंगभूत व्यास अज्ञात मोक्षगुणानें प्राधान्यें करून युक्त शूद्र आणि ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांची सेवा करणें इत्यादिक त्यांची स्वाभाविक कर्में - अज्ञातगुणांच्या आणि कर्मांच्या विभागे करून युक्त ब्राम्हणादिक चार वर्ण मी उत्पन्न केले आहेत ॥ माया संबंधानें त्यांच्या कर्मा मी असतां ही परमार्थ दृष्टीनें किंवा त्या सृष्टि करण्याविषयींची जी आसक्ति तीणें करून मी रहित आहे यासुद्धें अन्य ब्राम्हणें निर्विकार असा जो मी साधन करून अकर्ता आहे असें दाखवा ॥ तात्पर्य ॥ मी

जी सृष्टि करतों ती मी आपले कर्त्तृत्वादि कचे प्रयोजनासाठीं करीत नाही किंवा दुसऱ्याचे अनर्थासाठीं करीत नाही आणि निष्कारण आपले इच्छेनें करीत नाही ॥ अनादि जी जीवांनीं कर्मे आहून त्यांचे त्यांस तदनुसार विचित्र फल देणासाठीं विचित्र सृष्टि मी कर तों ॥ यासुळे मला कोणावर वैषम्य किंवा ममते वा संभव हें नाही ॥ १३ ॥ आतां पूर्वोक्त अर्थाचे च प्रतिपादन करताना ॥ मी निरहंकार आहे यासुळे विश्वाची सृष्टि करणें इत्यादिक जी कर्मे तीं मला आसक्त करीत नाहीत आणि मी आसक्त म म्हणजे सर्व काम म्हा स प्राप्त झाले आहे त असा आहे म्हणून मला कर्म फलाची इच्छा नाही यासुळे ही तीं कर्मे मला लेप म्हणजे आसक्ति करीत ना हीत ॥ असा मी आहे असें जो स्वात्मत्वे करून जाणतो तो ही कर्म फल त्यासुळे कर्माने बद्ध होत नाही ॥ १४ ॥ या प्रमाणे - येय थामां प्रपद्यंते - इत्यादि चार श्लोकानीं प्रसंगाचे प्राप्त झालेले जे ईश्वरास वैषम्य त्याचे निराकरण करून पूर्वी सांगितला जो निष्कर्म-

नमो कर्माणि लिपंति न मे कर्म फले स्पृहा ॥ इति मां योभि जानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मे व तस्मान्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

किं कर्म किम कर्मेति कवयोप्य न मोहिताः ॥ न ते कर्म प्रब्रूयाभि य ज्ञात्व मोक्षयसोऽशुभात् ॥ १६ ॥

कर्मयोग त्याचा विस्तार सांगण्यासाठीं शिष्टान्वाराचे प्रमाण दारबून पूर्वी सांगितलेले कर्मयोगाचे स्मरण देतात ॥ अहंकार-क र्त्तृत्वाभिमान - फलेच्छा इत्यादिक सोडून केवल ईश्वरोद्देश करून केलेले कर्मबंधक होत नाही असें जाणून पूर्वीचे मुमुक्षु जे जन्म कादिक त्याही पूर्वतर म्हणजे वेदान्त त्या स्तव आलीकडे कल्पिलेले नव्हे असें अनादि सिद्ध जें कर्म ते चित्रादी साठीं आबद्ध आहे म्हणून केले यास्तव किंवा पूर्वतर म्हणजे प्रथम कर्मच केले या कारणास्तव तूही नेच कर्म कर ॥ १५ ॥ जें जें कर्म करावयाचें तें तें जाणून करावें अशी स्मृति आहे यास्तव कर्माचे वास्तविक स्वरूप समजणारे जे आहेत त्यांबरोबर विचार करून कर्म स्वरूप यथार्थ समजून ते केले पाहिजे ॥ केवल लोक करीत आले म्हणून आयण ही करावें अशा गतानुगतिक न्यायाने करून ये असें मी गण्यासाठीं कर्म स्वरूपाचे ज्ञान दुर्घट आहे असें सांगतात ॥ करावयाचे कर्माचे स्वरूप काय आणि अकर्म म्हणजे कर्म न करण्याचे स्वरूप

प काच यादोहोविषयींदुर्निरूपत्वास्तव कविम्हणजे क्रांतदर्शी विद्वान् ही मोहाप्रत पावले जाहेत यास्तव ते कर्मोर्चे आणि अकर्माचे स्वरूप तुलामी सांगतो ॥ ज्या स्वरूपाप्रत जाणून अशुभम्हणजे दुःखप्रद जो संसार त्यापासून दूरे मुक्त होशील ॥ १६ ॥ जाणे-येणे-पारणे-रेकणे-बीलणे-इत्यादिक जो देहेंदियांचा व्यापार ते कर्म हे लोकांत प्रसिद्धच आहे असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ शास्त्रविधीनें जे कर्म अवश्य करावे असें सांगितलें आहे त्याचें तन्म म्हणजे वास्तविक स्वरूप समजलें पाहिजे कारण तेच कर्म स्वरूपाचें ज्ञान अनुष्ठान दारानि तत्तद्दोस उपयोगी आहे । केवल सांगितलें लौकिक कर्म स्वरूपाचें ज्ञान उपयोगी नाही ॥ तसेंच विकर्म म्हणजे जे कर्म करून ये अशा शास्त्रांत निषेधसांगितला आहे त्यानिषिद्ध कर्मोर्चेही तत्वम्हणजे यथार्थ स्वरूप समजलें पाहिजे ॥ कारण कर्म हे उपलक्षण आहे । परंतु कर्म अकर्म आणि विकर्म यांचें यथार्थ तत्व समजणें फार गहन म्हणजे खोल किंवा दुर्घट आहे ॥ १७ ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि-असें जे

कर्मणेऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहनाकर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु मयुक्तः कृत्स्न कर्मकृत् ॥ १८ ॥

पूर्वी सांगितलें तेंच सांगतात ॥ कर्मणि म्हणजे केवल ईश्वरा राधना देशानें केलेलें जें निष्काम कर्म त्याचे ठाई-हें चित्त शक्तीचे द्वारागे क्षसाधन भूत ज्ञानास साधनच होतें । बंधक होत नाही-या कारणानें हें अकर्मच आहे अशी जो बुद्धि करतो । तो कर्मकरणाच्या मनुष्याचें ठाई बुद्धिमान म्हणजे व्यवसायात्मक जी पूर्वोक्त बुद्धितीणें करून मुक्त आहे यास्तव अशुभ आहे आणि त्या बुद्धीनें त्यास कर्मोत्थान द्वारा चित्तशक्ती ही ऊन ज्ञान प्राप्ति होतें यास्तव तो युक्त म्हणजे अव्यय मनन निदिध्यासन रूप योगयुक्तच आहे आणि त्यास ब्रह्मात्म साक्षात्कार होऊन ब्रह्मस्वरूपा नंदाचा आत्मस्वरूपा नें अनुभव होतो यामुळे सर्व कर्म करणारा आहे ॥ कारण सर्व कर्म फलभूत सर्व करणाऱ्या ब्रह्मानंदांत समाविष्ट आहे । याप्रमाणें जेव्हां चित्तशक्ती न साल्यामुळे कर्मच करण्यास अधिकार आहे तेव्हां कर्मच केले पाहिजे असा जो तृतीयाध्यायी- न कर्मणाम नारंभात् ते कर्म्य पुरुषो म्रुते- येणें करून कर्मयोग सांगितला तोच येथें स्पष्ट करून दारविला ॥ पूर्वी सांगितलेले कर्मयोगाचाच-कर्मण्यकर्मयः पश्येत्- हा विशेष सांगून प्रपंच म्हणजे निस्वार केला यास्तव

नही। येणें कस्तूत - यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् - इत्यादिकें कस्तूत जो आत्मास कर्माचा उपयोग नाही म्हणून सांगितलें
 अर्थान्त प्रपंचकेला असें जाणवें ॥ या व्याख्येवर नित्यनेमित्तिक कर्माचे ठाई - हें अकर्म - अशी बुद्धि मोसहेत व्रत्यात्मत-
 वागणूक नाही वा सुळें - तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्षसेऽकृतात् - बांशीविरोध येईल आणि कर्म तत्वाचें यथार्थ ज्ञान
 म्हणून कर्म स्वरूपाचें वास्तविक स्वरूप सांगण्यास प्रवृत्त होऊन कर्माचे ठाई - हें अकर्म असें मिथ्याज्ञान सांगितलें हें ही वस्तु-
 त्वाची आहे। कारण अशा मिथ्या ज्ञानानें वास्तविक कर्म स्वरूप समजणार नाही आणि अशा मिथ्याज्ञानें कस्तूत युक्त जो आहे त्या
 जी - बुद्धिमान् मनुष्ये - अशी स्तुतिही संभवत नाही इत्यादिक दोष दृष्टीनें या भ्रमो कावी कोणी दुसरी व्याख्या करतात
 जी अशी - कर्मणि परमार्थतः आत्मानि क्रिय-निष्कल म्हणजे क्रियादिकां मीं रहित असतो ही अनाद्य विद्येचे आवरणानें आ-
 त्मस्वरूपाचे ठाई आरोपानें भासमान जे देहेंद्रियादिक त्याचे जे कर्म - विकर्म आणि अकर्म एतद्रूप व्यापार ते ही देहादिका वरील
 तादात्म्या भिमानानें - मीच करतो - असें मानून आत्मा त्या विषयी प्रवृत्त असतां ही जसे तीरस्थ दृष्टीवरचलन क्रिया असतां
 ही गमन करणाऱ्या स्त्री मी का तीचे उपाधीनें जो काष्ठ पुरुषांस तेगमन करतात असें भासलें तरी परमार्थतः त्याचे ठाई चलन नाही त्या प्रमाणें
 अविद्या संबंधानें ते व्यापार आत्म्याचे ठाई भासले तरी परमार्थतः आत्म्याचे ठाई ते व्यापार नाहीत। आत्मस्वरूप निष्क्रिय आहे असें आ-
 त्मा देहादिक न भिन्न आहे - अशा आत्मानात्म विवेक ज्ञानानें जो पाहतो तसाच अकर्मणि म्हणजे - चल गुणवृत्तं - या न्यायें कस्तूत म्हण-
 जे देहेंद्रिय प्राणादिक जे सत्त्वादि गुण कर्ष्य भूत पदार्थ ते स्वभावे कस्तूत कायिक कवचिक मानसिकादिक व्यापार स्वरूप जे कर्म तीं दीक-
 स्तूत निरंतर युक्त असतां ही निरंतर गति युक्त चंद्रतारकादिकांचे ठाई जसा लोक गमना भावाचा आरोप करितात त्याप्रमाणें दृष्टी
 स्थितीमध्ये मी उगाच निश्चेष्ट वमलों आहे कांहीं करित नाही असा उक्त व्यापार स्वरूप कर्म भाषाचा त्यावर आरोप ठेक करतात
 असा आरोप केलेला कर्म भाव - शरीरादिकांवर भासला तरी त्याचे ठाई उक्त न्यायानें निरंतर कर्म आहे असें ज्ञान होतें तो मनु-
 ष्याचे ठाई बुद्धिमान म्हणजे तत्वदर्शी आणि हर्षोक्त प्रवचर मीं आत्म्याचे ठाई भ्रंतीनें कर्म स्वरूप व्यापार भासतो निरंतर कर्म

स्वभावस्वरूप देहेन्द्रियादिक अनात्म्यावर निष्क्रियत्व भांतीने च भासनें परमार्थतः आत्मा निष्क्रिय आहे। देहेन्द्रियादिक निरंतर-
क्रियासुक्तच आहेत असें जो पाहातो त्यास कर्म आणि योग यांचे फल जें आत्मतत्वाचें यथार्थ ज्ञान ते साध्यामुळे तो योगी आणि स-
र्व कर्मांचा करणारा अशी त्याची ही स्तुति केळी आणि एणें करून आत्म्यास निष्क्रियत्वासुळे अकर्तृत्व आहे आणि देहादि संधा-
लास क्रियासंबंधानें कर्तृत्व आहे असें अतुसंधान करून कर्में करणारीं असें सूचविलें आणि अकर्त्रीत्व तत्त्व ज्ञानांतर प्रारब्ध-
कर्मसंज्ञें करून ज्ञान्यास निषिद्ध कर्मां चरणानें प्रत्यवाय लागत नाही। अज्ञान्यास प्रत्यवाय लागतो। असें ही सूचविण्यानें विकर्मा-
नें ही स्वभाव सांगितलें। यास प्रमाण। जसा कमलाचे पत्रावर उदकाचा संश्लेष होत नाही तसा आत्मतत्त्व वेत्यास पापकर्मणा-
संश्लेष म्हणजे लेप होत नाही अशा अर्थाची श्रुति आणि ज्ञान्याचे ज्ञानापूर्वीच्या संचित पापपुण्यात्मक कर्मांचा ज्ञानानें नाश
होतो आणि ज्ञानानंतर झालेल्या त्या कर्मांचा लेपच होत नाही अशा अर्थाचें ब्रह्मसूत्र आहे। असें जर आहेतर भोग केल्या शिवाय को-
ठ्यावधि कर्त्याचे ज्ञातानेही कर्म क्षीण होत नाही अशा अर्थाच्या श्रुतीची काय गति- अशी शंका करून ये ज्ञानाग्नि- सर्व संचित-
क्रियमाण कर्मांचा क्षय करतो- अशा श्रुतीवस्तुस नी श्रुति प्रारब्ध कर्मविषयींची आहे अथवा भोगसमाधि करण म्हणजे कर्म
क्षय झालाच जो कर्म फलाचा भोग होतो तो आणि व्यधिकरण म्हणजे कर्मन करणारासही त्या कर्माच्या फलाचा भोग होतो तो
मेझें होत प्रकारचा आहे। ज्ञानापूर्वी समानाधिकरण भोगानें संचित क्रियमाण कर्मांचा क्षय होतो। ज्ञान्यास विदेह केवळ ज्ञान-
म्हणजे त्याचा दाख म्हणजे त्याचे पित्याने किंवा त्याणें मिळविलेले द्रव्य त्याचे उच्चाकडे जाते आणि त्याचें संचित क्रियमाण सुख-
त्याचे स्वदत म्हणजे उपकर्ते जे असतील त्यांकडे जाते म्हणजे त्यांच्या फलाचा भोग त्यांस होतो आणि त्याचें जें संचित क्रियमा-
न फल असतें तें त्यांचे जे द्वेषी शत्रु त्यांकडे जाते म्हणजे त्यांचे फलाचा भोग त्यांस होतो असें श्रुतीत सांगितलें आहे स्वप्रवाय-
वस्तु ज्ञानानंतर ज्ञान्याच्या संचित क्रियमाण सुखपापाच्या व्यधिकरण भोगानें क्षय होतो असें तात्पर्य ॥ १८ ॥

पूर्वश्लोकान्त सांगितल्या प्रमाणे अज्ञान्यास कर्माचे वर्ग अकर्म भावना आणि अकर्माचे वर्ग कर्म भावना ही दृढ द्रोण्यासाठी विज्ञानाचे म्हणजे ज्ञान्याचें जें ज्ञान त्याची स्तुति करतात ॥ या फलासाठी हें कर्म मी करीन - अशी फळेच्छा अति कर्म करण्याचा संकल्प - यांहीं करून रहित ज्ञानाची सर्व कर्मे आहेत आणि त्या कर्म करून वितरुद्धि द्वारा प्राप्त झालेले जें पूर्वश्लोकांक श्राव तद्रूप अग्नीषे ज्ञानाची संचित क्रियमाण सर्व कर्म दग्ध म्हणजे दग्ध बीजाप्रमाणे फल देण्याविषयीचे शक्तिने रहित सार्थ आहेत त्यास ज्ञानी पंडित असें म्हणतात ॥ १९ ॥ प्रायश्चित्तानें जसा पूर्वकर्माचा दाह होतो तसा ज्ञानानें ही संचित पूर्वकर्माचाच दाह होईल क्रियमाण्याचा दाह होणार नाही यास्तव त्याचें फल अवश्य होईल अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ आत्मस्वरूपा नंदाचे प्राप्तीमुळे नित्य तृप्त होणाऱ्या कर्म फलांचे इच्छेचा त्याग करून अहंकाराचे आश्रयासुद्धें कर्म होते यास्तव कर्माचा आश्रय जो अहंकारतो

यस्य सर्वे समारंभाः काम संकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्म फलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शरीरं केवलं कर्मकुर्वन्नाजोतिरिति स्थिरः ॥ २१ ॥

ज्याचा गेला आहे आणि या कारणाने - मी कर्म करतो - असा जो कर्मासंग म्हणजे कर्म कर्तृत्वाभिमान त्याप्रतटाकून स्वाभाविक जें लौकिक कर्म किंवा शास्त्र विहित कर्म त्याविषयी सर्वोपासाधनानें प्रवृत्त झाला असला तरी तो कांहीं करीत नाही म्हणजे त्याचें केलेलें कर्म अकर्म ते प्रतच पावतें अथवा फल देण्यास दग्ध बीजाप्रमाणे शक्तिहीन होते ॥ २० ॥ अशा गेण कर्माचरणपेक्षां कर्मनकरणेच श्रेष्ठ आहे अशी शंका होईल तर कर्माचरणनकरणेग्रहस्थान्प्रमास प्रत्यवायजनक आहे असें व्यतिरेक रवानें दारवचिंतान ॥ ब्रह्मादिकानें होणारा जो स्थि या दिकाचा परिग्रह तो ज्याचें सोडला आहे असा जो संन्यासी तो निराशी म्हणजे योगापास्त होणारें जें ऐश्वर्य - याचीही इच्छा करीत न सतांयत म्हणजे योगाभ्यासानें निग्रहीत किंवा स्वाधीन केले आहे चित्त म्हणजे मन किंवा बुद्धि आणि आत्मा म्हणजे देहें दिवादि कांचा समुदाय ज्याणे असा म्हणजे समाधिकालीं बाह्य जें देहें दिवादि कांचा

णि आंतर जे मनबुद्धि अहंकार इत्यादिने ज्ञाणी विग्रहानकेले आहेत असायोगी समार्थीपासून जेव्हा उठतो त्याव्युत्थानकाली शरीरम्हणजे शरीराचे स्थितीपुढेंच केवळ भिक्षाटनादिक कर्मकरित असतां ही किन्विषम्हणजे - यावज्जीवन आहे तो पांवता आणि ते पांवता करावे-दिवसास संध्यापासनादिक कर्मकरावे-अशाविधीनें निरंतर करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्म त्याचा त्याने विधीनें त्यागेला आहे यास्तव त्याचें अनुष्ठान न करण्यानें उत्पन्न होणारें पाप त्यापतन्मग्न नाहीं। त्यास तर स्त्रिय आदिकाचा परित्यक्त आहे तो फळेच्छा रहित असला तरी आणि पूर्वोक्त-यतचित्तात्मा-असला तरी पूर्वोक्त केवळ शरीर कर्म करणारा नित्यकर्मोदिकाचें अनुष्ठान न केल्यामुळे प्रत्यवाय पावेनच ॥२१॥ सपरित्यक्त म्हणजे अद्रष्टाभयार्थी जो अहं त्यास कुटुंबपोषणादिकाचे व्ययनेमुळे आणि बद्धतद्रव्याचा व्यय करून आणि मोठ्या आयासानें सिद्ध होणारें जो अग्निहोत्रादिक कर्म त्याचें यावज्जीव म्हणजे जीवन आहे तो पर्यंत अनुष्ठान कसें संभवेल अशीं वांकाहोईल तर त्या विषयां सांगतात। अत आण अनृत या दोहीं करून ब्राह्मणनें उपजीव

यदृच्छा लाभसंतुष्टो हं ह्यतीतो विमत्सरः॥समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते॥२२॥

न करावे असें सांगून ऋतम्हणजे उच्छ शील अनृत म्हणजे अयाचिन असें त्याचें व्याख्यान केले आहे त्याप्रमाणें यदृच्छालाभम्हणजे याचनाकेल्या वांचून प्रारब्धवशें करून जो झालेला द्रव्यादिकांचा लाभ तेणें करून न संतुष्ट आणि हं ह्यतीत म्हणजे बद्धतलाभ जें जें सारव किंवा लाभ नसा त्यामुळे जें दुःख तेणे करून रहित आणि विमत्सर म्हणजे दुसऱ्यास लाभ झाल्यामुळे होतें जो संताप नसित आणि यदृच्छा लाभें करून व इष्टिपत्रक चातुर्मास्यादिक जें निरर्थक नैमित्तिक कर्म त्याची जी सिद्धि म्हणजे अनुष्ठान किंवा विधि त म्हणजे असिद्धि म्हणजे अनुष्ठान न होणें या दोहीं करून ही जो सम म्हणजे निर्विकारांतः करण असा जो ग्रह स्थाय्यभीतो कृत्वा म्हणजे रक्ष्यादिक कर्म करून त्याचें जें फल स्वर्गादिक तेणे करून बंध पावत नाही। अपि म्हणजे बंध करणाऱ्या कर्माचा तत्त्वज्ञानानें दाह झाल्यामुळे कर्म करून जसा बंध पावत नाही तसा रक्ष्यादिक कर्म न करून ही न केल्यामुळे जो प्रत्यवाय म्हणजे पाप होतें तेणे करून ही बंध पावत नाही। या विषयीं व्यायमार्गानेंच व्यास धन प्राप्त होतें आणि तत्त्वज्ञान निष्ठ आणि अतिथिप्रि

मृणजे अनिधीर्षे हननकरणारा आणि श्राद्धकरणारा आणि सत्यवादीने ग्रहस्थायीनो ही मुक्त होतो अशा अथावी स्मृतिप्रमाण आहे.
 याची वाचून देहनिर्वाहापुरमे मिळालेले अन्न पुरे अशा अलं बुद्धीने युक्त आणि शतौष्णादिक इंद्रांनी पीडित झालानरी रवेदन कर
 णारा आणि कोणावर ज्याची वैर बुद्धि नाही आणि शरीराचे निर्वाहार्थ होणार जोय दृष्ट्या लाभ तेणे करून ज्ञास हर्ष नाही आणि न
 शालाभाव्या अभावामुळे जास निषाद नाही असा - कर्मण्य कर्मयः पश्येत - या श्लोकांत सांगितले प्रमाणे कर्मादिकांवर अकर्मादि
 काची बुद्धि जास झाली आहे अमास न्यासी - गुणागुणेषु वर्तते - नैव किंचित् करोति सः - यांत सांगितल्या प्रमाणे परमार्थतः आत्म्या
 स कर्मादिकांचे कर्तृत्व नाही - कर्तृत्वादिक शरीरांत करणाचे धर्मभावेत शरीरादिकाकून भिन्न आत्मा असंग आहे असे जाणून शरीर
 निर्वाहोपयोगि भिक्षादन रूपव्यापार शरीर करीत असतां ही - हे शरीर मी आहे - मी भिक्षादन करतो - असे अनुसंधान ज्यास
 नाही या कारणासुळे तो सन्यासी अज्ञानकृत आवर्णासुळे देहान्मभ्रमयुक्त अज्ञान्याने त्यावर हा भिक्षा दनादि कर्म करते
 गत संगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थित चेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्मसमग्रं पवित्रीयते ॥ २३ ॥

- अशा आरोपिलेले कर्माने किंवा कर्म कर्तृत्वातें बंधदेतु कर्माचा ज्ञानाग्नीने अज्ञानास ह्मं ससृज नाशाल्यासुळे बंधपा
 वत नाही ॥ अर्था या श्लोकाची सन्यासी विषयीची व्याख्या श्रीमच्छंकराचार्यांनी भाष्यांत केली आहे ॥ २२ ॥ त्यक्त्वा कर्मफ
 लासंगं - इत्यादि तीन श्लोकांनी - ज्ञानी कर्म करीत असतां ही त्याचे कर्तृत्व न्यास नाही यासुळे त्या कर्माचा लेप त्यास होत नाही आणि ले
 पन झाल्यासुळे तो कर्मफलाने बंधपावत नाही मृणजे ज्या न्यास कर्मफल प्राप्त होत नाही असे जे सांगितले ते ज्ञानाचे प्रतिबंधासुळे
 प्राप्त होत नाही किंवा कर्माचा फलास ह्मं नाश होतो यामुळे दोन नाही ॥ त्यांत अंतःकरणवृत्तिरूप ज्ञान सग्निकच आहे यामुळे त्याचा
 नाश झाल्यासुळे किंवा देहेंद्रिय मनाच्या नाशाने त्याचा नाश झाल्यासुळे विदेह केवल्यरूप मोक्षप्राप्ती नंतर ही ज्ञानरूप प्रतिबंधो
 त्यासुळे युक्तास ही अयुक्त कर्माचा नाश होत नाही मृणजे कर्मेऽ कर्मा न्या फलोपभोगासाठी पुनः जन्ममरणरूप संसार प्राप्त होई
 स यास्तव ज्ञानाने फलास ह्मं कर्माचा नाश होतो असा जीव ह्मं त्याचा अंगिकार करून त्याची उपपत्ति सांगतात ॥ न्याकारणास्तव

गत म्हणजे गेला आहे. संग म्हणजे कहेत्वाभिमान ज्याचा असा - एणेक म्हणजे तो कर्म करीत नाही या विषयी उपपत्ति सांगितली - आणि य
 श जो परमेश्वर त्याचे वर्पातीचे उद्देशाने कर्म करतो या मुळे मुक्त म्हणजे ईश्वरप्रीती वाचून दुसरे कर्म फळाच्या त्या कामना त्याहीकडे नसत
 त असा - एणेक म्हणजे कर्म फळाचा लेप त्यास होत नाही या विषयी उपपत्ति सांगितली - आणि ज्ञान म्हणजे ब्रह्माभावापासून ज्ञान सा
 चित्ताई स्थित म्हणजे प्रतिष्ठित आहे. चेत म्हणजे बुद्धि ज्याची असा जे ज्ञानी न्याचे समग्र म्हणजे कर्मानंतर दोघोर फल किंवा वासना
 रूप जे अग्न त्यास ह्या कर्म म्हणजे क्रियमाण कर्म प्रविलीयते म्हणजे नाशा प्रत पावते ॥ क्रियमाण कर्माचा नाशा विह्वनाचे दृष्टी
 ने कमल पत्रावर उदकाच्या लेशाभावाप्रमाणे कर्माचा आत्म्यास संगन मत्वा मुळे वास्तविकतेप न होणे असा ज्ञाणाचा अथवा
 ज्ञान्याचे शभाशक्त भक्त मीचे फल त्याच्या कर्मास किंवा शत्रूस होते असे पूर्वी सांगितले आहे त्यावरून त्या कर्माचे फल देणाचे सा
 न्याचे सामर्थ्य नाशापावते एतद्गुण जाणावा ॥ २३ ॥ ज्ञान्याचे दृष्टीने आत्म्यास वास्तविक कर्माचा लेप म्हणजे संबंधच नाही असे जे

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मेव तेन गतं त्वं ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ २४ ॥

- कर्म समग्र प्रविलीयते - एणे करून सांगितले त्याची उपपत्ति सांगितली ॥ या सर्व दृश्यमान जगास कारण झालेच आहे असे
 कोणी म्हणतात ॥ कोणी स्वभावच कारण आहे असे म्हणतात ॥ कोणी अदृष्ट म्हणजे जीवानी केलेले धर्माधर्म तेच कारण म्हणतात
 - अशी अनेक वादींची मते सांगून वास्तविक कारण कोण आहे आणि हे जग कोणापासून उत्पन्न होते असे नत्व समजवयासा
 ठीं मननशील मुनि किंवा सर्वदेव ध्यान योगस्थ होताना देव म्हणजे प्रकाशमान जो परमात्मा त्याचे स्वरूपा दून भिन्न नाही
 अशी जी त्रिगुणात्मक माया शक्ति ती प्रत पाहते झाले असे श्रुतीत सांगितले आहे आणि हे सर्व हेतु माया मात्र मिथ्या आहे
 अहेतु ब्रह्मच सत्य आहे - इत्यादिक अर्थ प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतीचे प्रमाणावरून हे सर्व जग अनिर्वचनीय म्हणजे सत्य
 वा असत असे निरूपण जीचे होत नाही अशा मिथ्या मायेने चवत्ताचे ठाई कल्पिलेले मिथ्याच आहे या जगाची सत्ता ज्या
 ब्रह्माचे ठाई मायेचे योगाने झाली आहे त्या ब्रह्म सचे झून नी निराळी नाही असे जाणून ज्या कारणस्तव ते ज्ञानी अर्पण म्हण

जें द्रवींचें अवदान म्हणजे समर्पण करण्यास साधनभूत मंत्री-दर्शी-मुकुम्हणजे पात्रविशेष-तें ब्रह्मच आहे। तसेंच अर्पण करावयांचें जें द्रवि म्हणजे घृतादिक होमद्रव्य तें ब्रह्मच आहे। जें कुत म्हणजे होमरूप क्रिया तें ब्रह्मच आहे अथवा कुत म्हणजे द्रव्य केलेसे देव ब्राह्मणादिक ते ब्रह्मच आहेत। जें अग्नीचे वारि कुत तें ब्रह्मच म्हणजे होमकेला तो ब्रह्माचेच वारि होमकेला असा अर्थ। हा अर्थ ब्रह्मणि यापदाचा अभ्याहार करून करावा अथवा ब्रह्माग्नौ असें समस्त एकच पद करून ब्रह्मरूप जो अग्नि त्याचे वारि जें कुत तें ब्रह्मच। एणें करून जात होम करताना तो अग्नि ही ब्रह्मच आहे असें सिद्ध होते ॥ जें यजमानानें कुत तें ब्रह्मानेंच कुत म्हणजे होम कर्ता यजमान ब्रह्मच। या कर्म करून जें फल व्यावयाचें तें ब्रह्मच आणि त्याचे जें गयन करणें-उठणें-बसणें-भोजन करणें-उत्थादिक सर्व दुसरे कर्म तें ब्रह्मच असीं सर्व हेतू रूप तगास ब्रह्म सत्ते विवाय दुसरी मजानाहीं आणि आत्मा ब्रह्माकून भिन्न नाहीं असें समाधिना म्हणजे समाधीपासून झाला जो स्वात्मनें करून अद्वैत ब्रह्म माझात्कार तेंणें करून पाहतो। यास्तव प्राप्त-होणें फल आत्मस्वरूपाकून भिन्न आहे असें त्याचे दर्शनें नाहीं यास्तव त्याचे सर्व कर्मांचा पूर्वोक्त लेख न्यास होत नाहीं ॥ हा-आदित्य ब्रह्मच आहे-नाम ब्रह्मच आहे-रुण्टिक जज्ञी आदित्य नामादिकावर ब्रह्मबुद्धिकरणे अज्ञी उपासना विद्वानां गितनी आदे किंवा शालिग्राम विण्वा दिक प्रतिमांवर विष्णुबुद्धिकरणे अज्ञी उपासना मांगितनी आदे न्यायमाणें-ब्रह्मा पर्णं ब्रह्म हविः-अज्ञी कर्म आणि न्याचीं अंगें यांचे वारि कर्मांना विलय होण्यासाठीं ब्रह्मबुद्धिरूप उपासना करावी असें याभ्यो कान्त मांगितलें अज्ञी कोणी व्याख्या करताना। परंतु-कर्मण्य कर्म यः पश्येत्-तत्तत्कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्षसे-रुभात्-एणें करून मोक्षसाधन जें सम्यक् ज्ञान म्हणजे यथार्थ वस्तु ज्ञान तें मांगण्याचा आरंभ करून पूर्वीं ज्ञानां करून नच मोक्ष होतो असें सांगून पुढे ही-श्रेयान् द्रव्यमयाद्य ज्ञान ज्ञानयज्ञः परंतप-असा ज्ञाना विषयीं नाच उपसंस्कार म्हणजे मोक्षसाधन जें ज्ञान तें मांगण्याची सभाषिकेची आणि-ज्ञानं लब्ध्वापमं गोति मच्चिरेणाधिगच्छति-अज्ञी ज्ञानाची स्मृति ही केला आणि अध्याय समाप्त केला ॥ यावरून उपासना मांगण्याविषयी चें तात्पर्य येयेंसें भवत नाहीं आणि जर उपास

ना येथें सांगितली असें म्हणावे तर - ब्रह्मेव तेन गतव्यं - स्वर्णं कुरुत ब्रह्मयातिरूप मोक्षयेथें सांगिताने। तेतर तत्व ज्ञानाचेंच फल तत्वज्ञानाशिवाय मोक्षाम दुसरा मार्ग म्हणजे साधन नाही असें सर्व संमत आहे। येथे उपासना जर सांगितली तर ते तत्वज्ञान नव्हे मग त्या उपासनेने ब्रह्मप्राप्ति सांगितली तर ते विरुद्ध आहे इत्यादिक दोष त्या व्याख्यावर दाखवून ती भाष्यकारांनी दृष्टि न केला आहे ॥ २४ ॥ याप्रमाणें सम्यक् ज्ञान म्हणजे तत्वज्ञान यत्स्वरूपच आहे असें सांगून त्याचे स्वरूप तीसार्थां दुसरे यज्ञ सांगिताने ॥ कर्माणि कर्मयोगी देव म्हणजे इंद्र उग्र्यादि देवता यां प्रत प्रधान मानून त्यांचेच उद्देशाने दर्शपूर्णमासादिक यज्ञाने अनुष्ठान करतात ॥ दुसरे ज्ञान योगी सत्यज्ञानांदात्मक अद्वितीय जें ब्रह्म ते चतुर्न रूपाने सर्व कर्मांचा दाह करतें या कारणांनी अग्निस्वरूप जें ब्रह्म त्याचे वाई - यज्ञ म्हणजे देवेंद्रियादिक जें उपाधित्यांचे योगाने जीवभावा प्रतपावलेलें जें आत्मस्वरूप त्या चा यज्ञ करूनच म्हणजे निरुपाधिक आत्मस्वरूपें कुरुत चतुर्द्धात म्हणजे महाकाशामध्ये घडकाशाचा जसा घट रूप उपाधिन्या त्यागतो लय होतो त्याप्रमाणें देवेंद्रियादिक उपाधीचा त्याग करून - लय करतात म्हणजे निदिध्यासना

देवमेवा परे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरं यज्ञं यज्ञेनैवोप जुह्वति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीनिषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

नें त्या ब्रह्मास स्वान्तर्लोक करून अनुभवितात ॥ यासच ज्ञान म्हणतात। दा सर्व यज्ञांमध्ये श्रेष्ठ आहे ॥ २५ ॥ कोही बाह्य किंवा आंतरविशेष म्हणजे स्थूल किंवा सूक्ष्म भूतेत शींच ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें एतद्गुणपदार्थ घेऊन त्याचे वाई जें चित्ताचें नियमन म्हणजे त्यापदार्थाविषई धारणा - ध्यान आणि समाधि हीं तीही करणें - यास संयम असें योगशास्त्रांत म्हटलें आहे ॥ यम - नियम - आसन - प्राणायाम - प्रत्याहार - धारणा - ध्यान - आणि समाधि अशीं जीं योगाचीं आठ अंगें आहेत त्यांतील यम - नियम - आसन - प्राणायाम आणि प्रत्याहार यांचा अंगाचे सिद्धीनें धारणा - ध्यान समाधिरूप तीन अंगें सिद्ध होतात असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे त्यावरून ज्या हटक मलादिक देशाचे वाई ध्येय वस्तूंचे चिंतन करावयाचें आहे त्या देशाचे वाई यम - नियम - आसन - प्राणायाम - आणि प्रत्याहार या योगाचे यांचा अंगाचे सिद्धीनें जो चित्ताचा बंध म्हणजे एकाग्रता त्यास धारणा म्हणावे ॥ त्या हटक मलादि देशाचे वाई

चतुर्भुज-चतुर्मुख-चक्रवर्त्तिकादिक ज्योध्येय ब्रह्मविष्णु महेश्वरादिकांच्या अर्तिवद्वाकारच जो अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर म्हणजे
ध्येयाविवाच दुसरी वृत्ति नसलेला अविच्छिन्न प्रवाह म्हणजे एकावृत्ती पुढे दुसरी ध्येयाकारवृत्ति होणे तीचे पुढे तिसरी ध्येया
कारवृत्ति होणे अशी परंपरा तीस ध्यान म्हणावे ॥ तें च ध्यान-ध्याता-ध्यान आणि ध्येय जसा जो विभाग म्हणजे मी या ध्येयव-
स्तू चें चिंतन किंवा ध्यान करतों असा जो अंतःकरणवृत्तीचा ध्याता ध्यान ध्येयाकार तेणें कळत राहिले हा ऊन-ध्येयमात्रा का
र अंतःकरणवृत्ति प्रवाहरूप झालें म्हणजे-त्यास समाधि म्हणतात ॥ अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह यां स
यम असें म्हणावे ॥ प्राणिमा-माणा द्रोहन करणें म्हणजे त्यास दुःख होईल असा व्यापार न करणें यास अहिंसा म्हणावे ॥ वाणी-
नें किंवा मनानें खरें बोलणें इत्यादि जें यथार्थ व्यापार करणें त्यास सत्य म्हणावे ॥ दुसऱ्याचें स्वामित्व ज्यावर आहे अशा इत्यादिका
चा दिल्या बोजून अपहार न करणें त्यास अस्तेय म्हणावे ॥ दुसऱ्याचे स्त्रीकडे किंवा वैश्यादिका कडे पाहणें-तीस स्पर्श करणें-
तीशीं झीडा करणें-तीचें-हीचोमली आहे-गुणी आहे इत्यादिक वर्णन करणें-तिशीं गुह्य म्हणजे एकांती भाषण करणें किंवा
संकेत रूप भाषण करणें-तीमला विषय स्वरुप मिळावी किंवा मिळेल काय-कशी मिळेल-असामनांत संकल्प करणें-तीमला
मिळेलच किंवा मीती खचीत मिळवीन-असामनांत निश्चय करणें-तिशीं क्रिया म्हणजे मेथुन करणें-यास अष्टांग मेथुन म्हण
तात ॥ अष्टांग मेथुन न करणें यास ब्रह्मचर्य म्हणावे ॥ हिंसादिक दोष होतील अशा दोष दृष्टीनें मिळत असतां ही प्रार्थना
चा स्वीकार न करणें किंवा स्त्रीचा विवाहरूप परिग्रह केला तर अग्नि साध्य श्रोतस्मार्तादिक कर्म करावी लागतील यास्तव
विवाहन करणें यास अपरिग्रह म्हणावे ॥ शौच-संतोष-तप-स्वाध्याय आणि ईश्वर प्रणिधान यांस नियम असें म्हणावे ॥
शारीर आणि मानसिक असे दोन प्रकारचें शौच आहे ॥ शारीर दीवाद्य आणि आंतर या भेदांनें दोन प्रकारचें आहे ॥ मृत्ति
काजल इत्यादिकें करून जी शारीर शुद्धि तीस शारीर बाह्य शौच म्हणावे ॥ पंचगव्यादिक प्राशन केलून जी शरीराची शुद्धि
तीस आंतर शारीर शौच म्हणावे ॥ मनातील रागद्वेष काम क्रोधादिक मलाचा त्याग करणें यास मानस शौच म्हणावे ॥ जी-

आपले पाहीं भोगोपकरणें म्हणजे भोग साधन पदार्थ असतील तितक्यापरच अलंब बुद्धीने म्हणजे रतकीचे पुरे वास्तुद्धीने त्याकून अधिक मिळाहीं अशी इच्छान करणे किंवा नहीणे त्यास संतोष असें म्हणावें ॥ कृच्छ्र - चांद्रायण-इत्यादिकांचे जें अनुष्ठान त्यास तपम्हणावें ॥ मोक्षप्रद महामंत्राचा जो जप किंवा मोक्षशास्त्राचें जें अध्ययन त्यास स्वाध्याय म्हणावें ॥ - साधुवासाधुवाकर्मयष्टाचरितं मया ॥ तत्सर्वं त्वयिमन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहं - यास्मृतींत सांगितले प्रमाणें मीजें साधुम्हणजे पुण्य किंवा असा फल म्हणजे पाप एतद्व्याकर्माचें आचरण केले तें अंतर्त्यामी जोहूं त्याचे प्रेरणेने केले तें सर्व मी तुला समर्पण करतों असा संकल्प करणें अथवा परमेश्वरास केलेले सर्वकर्माचें अर्पण करणें यास ईश्वर प्रणिधान म्हणावें ॥ निश्चल आणि स्वरु करणांशी जी अंग स्थिति तीस आसन म्हणावें ॥ तें स्वस्तिकासन - पद्मासन - सिंहासन - भद्रासन - अर्धासन - गोमुरवासन - पश्चिमसानासन - मत्स्येंदपीवासन - मयूरासन - धनुरासन - कुक्कुटासन - शवासन - कूर्मासन - उत्तानकूर्मासन - चक्रासन इत्यादिकभेदाने अनेक प्रकारचें आहे ॥ त्यांचीं लक्षणें आणि फलें योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत ॥ तीं विस्तर भवानें येथें लिहिलीं नाहीं ॥ पूर्वोक्त आसन सिद्ध म्हणजे स्थिर झालें म्हणजे स्वस्तिकादिक चार आसनानीं ॥ योगमंत्रतंत्रादिक सिद्ध होतें ॥ शेष राहिलेले आसनानीं योगादिकाची निवृत्ति होऊन प्राणायाम साध्य होतो ॥ होन्ही नाकपुडींतून वायूचें जें आत गमन तो निश्वास आणि वायूचें जें बाहेर गमन तो प्रश्वास ॥ या निश्वास आणि प्रश्वास यांची जी स्वाभाविक नाकपुडींतून आत जाणे आणि बाहेर येणे असी गमनागमनौ भयस्वरूप गति तिचा जो विच्छेद तो प्राणायाम ॥ हें पुढें जे चार प्रकारचे प्राणायाम सांगावयाचे आहेत त्यांचें सामान्य लक्षण आहे ॥ तो प्राणायाम रेचक - पूरक - आणिकुंभक याभेदानें तीन प्रकारचा आहे ॥ व्याघ्रदृती म्हणजे नाकपुडींतून वायूचें बाहेर जाणें तो रेचक ॥ आंतरदृति म्हणजे नाकपुडींतून वायु आत जाणें तो पूरक ॥ स्तंभदृति म्हणजे आंत वायु स्थिर करणें तो कुंभक ॥ या तीन प्रकारचे प्राणायामां कून केवळ कुंभक यांना वाचा मुख्य प्राणायाम चतुर्थ आहे ॥ सांगितलेला तीन प्रकारचा ही प्राणायाम देशदृष्टकालदृष्ट - संख्यादृष्ट - होऊन नंतर अभ्यासाचे क्रमाने दीर्घ - सूक्ष्म - होतो ॥ शक्ति प्रमाणें त्रिसाव्या पास्तन

प्रादेशमात्रकिंवा वाराअंगुळे किंवा एकहात पुदीलदेशीं जाऊन ठेवलेली जी काडी किंवा कापूस पावरचलन क्रियेनें म्हणजे तें हाललें म्हणजे जो एथपर्यंत साला असानिश्चय होतो- त्यास देशदृष्टरेचक असें म्हणावे ॥ पायाचे तळापासून मस्तकापर्यंत शरीराचे आंतसंचार करून तसा संचार साला असतां जसा सुंग्याचा स्पर्श होतो त्याप्रमाणें पायांपासून मस्तकापर्यंत त्याचा स्पर्श अनुभवास आला म्हणजे एथपर्यंत साला असाल्याचा निश्चय होतो त्यास देशदृष्टपूरक असें म्हणावे ॥ असा पादतलमस्तकपर्यंत देशांत स्थित होऊन रेचकाचा जो देश पूर्वी सांगितला त्या देशीं ठेवलेले तृण कापुसादिकावर हालणें उत्पादिक क्रियेची किंवा पूरकाचा जो आपादमस्तक देशासांगितला त्या देशीं सुंग्याच्या स्पर्शाप्रमाणें स्पर्शाची अनुपलब्धि म्हणजे अप्रत्यक्ष किंवा अनुभव नसाला म्हणजे त्यास देशदृष्टकुंभक असें म्हणावे ॥ रेचकादिक इतके क्षणपर्यंत साला असानिश्चय म्हणजे दयचा साली म्हणजे त्यास कालदृष्टरेचक-कालदृष्टपूरक-कालदृष्टकुंभक-असें म्हणावे ॥ निमिष आणि तुल्य म्हणजे जो कयाचे पाणीचें उषउणें आणि मिटणें जितके कालांत होतें किंवा लघुअक्षगचें उच्चारण जितके कालांत होतें त्या कालाचें प्रमाण स मात्रा असें नांव आहे ॥ त्या द्वादशमात्रापर्यंत रेचकादिकांनीं एक प्राणायाम होतो ॥ त्या रेचकादिक प्राणायामास संख्यादृष्ट असें म्हणावे ॥ असा द्वादशमात्रास सांगितले देवाकालाचें नियमानें प्रतिदिश्रीं केलेले अभ्यासाने क्रमेकरून कालादिकाचे वृद्धीने वाढिल्या म्हणजे दीर्घकालपर्यंत त्याची स्थिति होऊन त्यास दीर्घ असें म्हणतात ॥ आणि वायुसंचार कार मृक्षमादे म्हणून त्यास मृक्ष असेंही म्हणतात ॥ सांगितले प्रमाणें बाह्यवृत्ति आणि आंतरवृत्ति रेचक आणि पूरक त्याचा त्याग करून जो स्वतांच प्राणवायूच्या स्तंभनरूप कुंभक होतो तो केवळ कुंभकरूप चतुर्थ प्राणायाम म्हणावा ॥ द्वादशमात्रास मनें करून जी प्राणायामाची संख्या तीणे करून केला तर त्यास अगर्भ प्राणायाम म्हणावे ॥ आणि प्रणवगायत्र्यादिक ज्ञाची संख्या मनानें करून केला तर त्यास सगर्भ प्राणायाम म्हणावे ॥ अगर्भापेक्षां सगर्भ शंभरपट अधिक आहे ॥ अशा द्वादशमादिक प्राणायामापर्यंत अंगांनीं धारणा ध्यान समाधिरूप जीं तीन पुदील अंगांनीं करण्यास मनाची योग्यता होतें ॥ कारण मनाचा व्यापार प्राणाधीन आहे ॥ प्राणायामसिद्धीनें

णास्थिर झाला म्हणजे मनाचे स्वरूप होऊन सांगितलेले लक्षणाचे मनाचे धारणा ध्यान समाधि होतात ॥ ब्रह्मरादिक ईश्याचा आप
 आपचे रूप शब्द आदिक विषयांशी संबंधन सतां ध्यानादिकचे वार्ध् चिन्ताचा जो आकार म्हणजे बुद्धि ननु सारा तो आकार होतो त्याम
 प्रत्याहार म्हणजे ॥ त्या प्रत्याहारची स्थिरता सिद्ध झाली म्हणजे - भोगास साधन भूत जी ईशियें त्यास त्याचे रंजन करणारे मोहक
 णारे कोप करणारे इत्यादिक विषय स्मरुं बुद्धका प्रमाणे बाहेर आपल्याकडे ओढून नेत असतां ही प्राणायामाचे अंतर्मुख केले
 प्रेरक मनाचा बाहेर जाण्याचा प्रतिबंध झाल्यामुळे स्वतः विषयाकडे जाण्याचा विराम होऊन त्याची वशता म्हणजे जय होतो ॥ न
 तर सांगितलेले लक्षणाचा संयम होतो ॥ तो संयम विषय भेदाने भाषि फल भेदाने अनेक प्रकारचा आहे असे योगशास्त्रान-
 सांगितले आहे ॥ त्यांतील दोन तीन उदाहरणे दिक् प्रदीपार्थान् लिहितो ॥ परमेश्वरोपासक मरणपावत्यानंतर त्यास श्मशान-
 कास आर्चिरादिक मार्गांने त्यामागीं तील देवता येतात ॥ त्या मार्गास देव ध्यान मार्ग म्हणतात ॥ त्या मार्गांतील स्वरूप मंडलान्तादि
 द्रूप जो मार्ग त्याचे वार्ध् म्हणजे तद्विषयक पूर्वोक्त संयमाने त्या मार्गाचा साक्षात्कार झाला म्हणजे चतुर्दश भुवानीं तील सर्वेपह
 र्थींचे विशेष करून म्हणजे निरनिराळे स्वरूपाने ज्ञान होते ॥ चंद्राविषयीं संयम केला म्हणजे त्या संयमाने न सत्वरूप ज्ञान
 रा म्हणजे ते जे त्याचा जो व्यूह म्हणजे कोणते नक्षत्र कोठें स्थित आहे - कोणते कोठें स्थित आहे - असा जो त्याचा संनिवेश
 त्याचे ज्ञान होते ॥ ताराचे ज्ञान झाले म्हणजे त्यांतील प्रधान भूत जी निश्चल ध्रुव रूप नारा ती विषयीं संयमाने ही तास किं
 बाह्याग्रह इतके कळाने अमुकराशी प्रत्यक्ष जातो असे ज्ञान होते ॥ याप्रमाणे व्याघ्रपदार्थाविषयीं जे अनेक संयमाने अनेक प्रकार
 रच्या सिद्धी होतात असे सांगून - केळीच्या कंदाप्रमाणे प्रथम नाभिकंद रूप चक्र उत्पन्न झाले आहे ॥ ते शरीराचे मध्यभागीं
 राहिले आहे ॥ जसे कंदली कंदापासून खाळी आणि वर शारचा पल्लव उत्पन्न होतात त्याप्रमाणे नाभिकंदापासून स्वालचे प्रदेश
 आणि ऊर्ध्व म्हणजे वरील प्रदेशीं मस्तक हस्त पाद आदिक अवयव शरीरास उत्पन्न झाले आहेत ॥ त्या नाभिकंदा विषयीं जे सं-
 यमाने त्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे - शरीरस्थ म्हणजे शरीरांत राहणारे जे वात पित्त कफ रक्त मांस स्थि मज्जा आदिक

दाये त्याच्या समुदायाचे समक्षीने कंठाने अधोभागीं हृदयपर्यंत रूपाचे आकारासारखे छिद्र आहे त्यामकंठकूप म्हणतात। त्यावि-
 षयींचे गंगमें करून लक्ष्मणाणि नृपायांची निवृत्ति होते ॥ असे आंतरपदार्थाविषयींचे जे अनेक संयमः त्यांचे अनेक प्रकारचे फळ सां-
 गितले आहे ॥ असा जी हा सांगितलेला संयम तोच इंद्रियरूपजीं इंद्रिये त्यांचा विषयापासून जो प्रत्याहार रूपदाह त्याला कारण अ-
 हे म्हणून अग्नीप्रमाणे जो आहे त्यासंयमाग्नीचे ठारि कोणी श्रोत्रादिक इंद्रियांचा होम करितात म्हणजे निरंतर होणारा जो अनाह-
 त ध्वनि ज्यापासून कंठसाक्षीचे अभिघातरूप संयंधाने वर्ण उत्पन्न होतात त्यास नादब्रह्म किंवा आख्यांतरांमस्कोठ असे म्हण-
 तात त्याचे ठारि श्रोत्रेन्द्रियांचा पूर्वोक्त संयम केला म्हणजे दाहघटांचे नादा एवढे नादाचा अनुभव होते। यामुळे दुसरे बाह्य संय-
 चे ग्रहण होत नाही असे इंद्रियोपनिषदांत सांगितले आहे त्याप्रमाणे श्रोत्रादिक इंद्रिये आप आपले विषयांचे ग्रहण करतील अ-
 से पूर्वोक्त संयमा ने करतात ॥ कोणी म्हणजे यावज्जीव ब्रह्मचर्याचा संकल्प ज्याणी केला आहे असे जे नेष्टिक ब्रह्मचारी ते त्याचा
 विषयापासून इंद्रियांचा निग्रह करणे असा जी संयम तोच जो अग्नि त्याचे ठारि श्रोत्रादिक इंद्रियांचा होम करितात म्हणजे इंद्रिये
 चानिग्रह करणे त्रेचमुष्य साधन आहे असे मानितात ॥ अग्नीहोत्राची व्याख्या कोणी करितात ॥ शरीरस्थ मूलधार चक्र ना-
 भिन्वक्रादिक जीं चक्रें त्यांवर कोणतेही चक्राचे ठारि विषयापासून मनामकंठा इंद्रियांना उपसंस्कार म्हणजे निग्रह करून पूर्वो-
 क्त धारणाध्यान समाधिरूप मनाचा संयम करण्याविषयी जे समर्थ नाहीत असे ज्ञानेन्द्रियांचे चिंतने करून दाहामचे
 तरे स्वर्गादिकांचे वाची स्थितिकोने असे कथपुण्यांत ज्यांविषयीं फलसांगितले आहे असे इंद्रियचित्तक कोणी श्रोत्रादिक
 इंद्रियरूप अग्नीचे ठारि शब्दादिक विषयांचा होम करितात म्हणजे मनामकंठा सर्व इंद्रियांनी आप आपले विषयांचे ग्रहण न-
 केलें म्हणजे तोच समाधि आणि पूर्वी सांगितले प्रमाणे विषयासकृदां सर्वेन्द्रियांचा मन आदिकाचे ठारि धारणा ध्यान
 माधीनीं उपसंस्कार करणाचे प्रयोजन नाही असे मानितात ॥ दुसरे यद्वच्छाश्रमी श्रोत्रादिक जीं इंद्रियेंतद्रूप जो अग्नि त्याचे
 ठारि शब्दादिक विषयांचा होम करितात म्हणजे विषयभोग करित असतांही या विषयीं आप्त करत नाहीत। अग्नीहोत्राची

व्याख्या कोणी करतात ॥ २६ ॥ दुसरे कोणी योगी श्रोत्रत्वक् चक्षुरसन घ्राण रूप जी पांच ज्ञानेंद्रियें आणि त्यांचीं शब्द रूपा रस गंध स्पर्श सम जणें - रूपपादणें - मधुगन्धदिकरसाच्चास्वादघेणें - गंधघेणें उन्मादिक कर्में तर्जीच वाक्पाणिपाद पाय उपस्थ अशी जी पांच कर्मेंद्रियें आणि त्यांचीं ज्ञानेंद्रियें - दणें घेणें - चालणें - मन निःसरण करणें - म्हणजे ते निःसरण करणें उत्पादिक कर्में तर्जीच बाह्य जणें - अन्नादिकांस स्वास्वादें - शरीरादिकांचे किंवा तत्त्वयवांचें आकुंचन करणें - वरजेणें - शीतोष्ण समान करणें - देकरणें - नेत्रादिकांचें उन्मानन निमानन नादिक म्हणजे उधरणें मिटणें - स्फुटान्तर करणें - जांभई येणें - शरीर मृत झालें तरी त्यासन सोडणें - अशी जी प्राणा पान त्यान उदान समान रूप मुख्य प्राण आणि नाग - कूर्म - कुंजर देव दत्त - धनंजय रूप उपप्राण अशा दशविध प्राणांची जी कर्में या सर्वेंद्रिय प्राण कर्मांचा आत्मा देहेंद्रिय मनो बुद्धी हून निराळा त्यांचा साक्षि भूत आहे अशा ज्ञाना नेदीपित म्हणजे प्रकाश पावलेला ज्ञा आत्म संयम योगाग्नि म्हणजे पूर्वोक्त

सर्वा जींद्रिय कर्माणि प्राण कर्माणि चापरे ॥ आत्म संयम योगाग्ने जुह्वति ज्ञान दीपिते ॥ २७ ॥

जो बुद्धि संयम तद्रूप जो योग म्हणजे समाधिनद्रूप अग्नि त्याचे वाईदाद करतात म्हणजे पूर्वोक्त सर्व कर्मांचा लय करून समाधिस्थ च राहतात ॥ सर्वा जींद्रिय चिंतक योगी सांगितले त्यांच्या मनांचा लयन झाल्यामुळे मुमुक्षां प्रमाणे त्यांच्या प्राणांचा लयन होत त्या साक्षात् साक्षिक कर्म करित असतां प्राण राहतो ॥ आतां जे सांगितले ते बुद्धि योगी त्यांच्या मनांचा समाधीचे वेळी लय झाल्यामुळे त्या कालीं त्यांच्या प्राणांचाही उपसक्कार होतो म्हणजे प्राणाचे जे व्यापार ते त्या वेळेस त्याचे होत नाहीत या बुद्धि योग्याची बुद्धि बोद्धव्य विषयन सल्यामुळे म्हणजे विषयाकार इति न झाल्यामुळे ती बुद्धि लीन होऊन समाधि बुद्धि मात्र असते परंतु तेव्हां आत्मा बुद्ध्यादिकां हून निराळा आहे असे ज्ञान नसतें आणि अहंता त्याचे वाई बुद्धीचा उपसंहार होत नाही ॥ हे बुद्धि चिंतक राहून हजार मन्वन्तरे सर्गां सराहतात असे वायु पुराणांत सांगितले आहे ॥ यास्तव हे पूर्वोक्त इंद्रिय चिंतक योगी

पक्षां विशेष व्येष्ट आहेन ॥ २७ ॥

याप्रमाणे तीमन्त्राकांशीं पंचयज्ञसंगितले । आतां एकमन्त्रोक्तानि पंचयज्ञसंगितात ॥ इत्यनेन साध्यदेवोपरि जे परोपकारार्थे वापी-
-नक्षी- आराम- म्हणजे बाग- तीर्थांचे ठावीं यज्ञिर्वेदी दान म्हणजे घाट बाधणे इत्यादिक करणे ने पक्षाक्षेपज्ञाभ्यावे अने जे ने इव्य
यज्ञार्थी तयज्ञा इवींचे संगितले आहेन यास्तव वेद्यं सांगितले ते यज्ञच घ्यावे आणि तय म्हणजे कृत्वा सांदायणमासोपवाससहि
रूप तेंच आहे यज्ञस्त्रयी ज्यांच्या असे जे तयज्ञ आणि योग म्हणजे तृतीयाध्यायांत संगितले त्या कर्मकृतेन्य मिमानाच
आणि फलेच्छांचा त्याग करून नित्यनेमित्तिक संध्यावंदनादिक निर्विकल्प समाध्यांत कर्माचे अनुष्ठान करणे असा जो कर्मको
ग तोच आहे यज्ञांच्या असे जे योग यज्ञ अथवा पूर्वोक्तचिन्तन इति निरोध करणे असा जो यमनि यम्यादिक अष्टांगयोग
तोच आहे यज्ञांच्या असे जे योग यज्ञ आणि त्याध्याय म्हणजे वेदांचे नित्य अध्ययन करणे हाच आहे यज्ञांच्या ते त्याध्याय

इव्य यज्ञास्तपो यज्ञा योग यज्ञा स्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञान यज्ञाश्च यतयः संशितघ्नताः ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेत्यावे तथापरे ॥ प्राणापानमगतीरुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

य म्हणजे वेदाध्ययना विषयीं निरंतररत आणि ज्ञान म्हणजे वेदार्थांचा पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा यांनीं जे विचार तोच
आहे यज्ञ तोच ते तानयज्ञाध्याययज्ञ आणि ज्ञानयज्ञ असे जे ते स्वाध्याय तानयज्ञ असा समास करून या दोन पक्षांचा या वा-
क्यापासून बोध होतो ॥ असे जे उत्तम प्रकारचे तीक्ष्ण आहे व्रत म्हणजे अहिंसादिक व्रत ज्यांचे वसे जे पूर्वोक्त इव्य यज्ञादिक गोचर प्रकार
चे यति म्हणजे यज्ञशील असे ही कोणी आहेत ॥ २८ ॥ आतां अकरावायज्ञ संगितात ॥ कोणी अ धोवति जो अपान वायु त्याचे गार्ह उर्ध्ववृत्ति
औ प्राण त्याचा पूरक करून होम करतात म्हणजे पूरक समधीं प्राण आणि अपान यांसे एकच करून पूरकारव्य प्राणायाम करतात ॥
कोणी प्राणचे गार्ह आपानाचा होम करतात म्हणजे रेचक समधीं अपान आणि प्राण एकच करून रेचकारव्य प्राणायाम करतात ॥ को-
णी मुख आणि नासिका वादन बाहेर जाणे- ही प्राणाची गति तसें गमन करतां जें अधोगमन- ही अपानाची गति- या ज्या प्राणाचा
व्यागती त्याचा कुंभकने रोधक रूचरोधके नेले प्राणा याचा विपरीत तत्पर होनात म्हणजे कुंभकास्य प्राणापाम करतात ॥ २९ ॥

आवां ब्रह्माय यज्ञसौगन्त ॥ कोणी निगृहीत म्हणजे जिकंडा आहे विषयभोग रूप आहार ज्याणी असे म्हणजे वैराग्यवंत ने अन्न करणास हांम
 र्व इंदियांस प्राण म्हणतात त्यांतील प्राण म्हणजे मनचित्त अहंकार रूप अन्न करणाचे वृत्तिभेद त्यांचे ठाई प्राण म्हणजे श्रोत्रादिक पांच तोने
 दिवें आणि वाणी आदिक पांच कर्मेदियें यांचा होम करतात । म्हणजे सैकल्प विकल्पात्मक वृत्ति रूप मगान्वें ठाई श्रोत्रादिक इंदियां
 चा लय करून नंतर स्मरणात्मक वृत्ति रूप चित्ताचे ठाई मनाचा लय करून - नंतर अभिमानात्मक वृत्ति रूप अहंकाराचे ठाई चित्ता-
 चालय करतात ॥ याप्रमाणें इंदियांच्या वृत्तीं स्मृतां सर्व वृत्तींचा लय झाला म्हणजे अभिमान ठेवण्यास विषयच नाही साहो तो म्हण
 जे इंधने नसलीं म्हणजे वन्हिजमा जाग्यावरच लीन होतो त्याप्रमाणे अहंकाराचाही लय होतो ॥ याल्या सच समाधि असें ते मा-
 नितान यामुळे त्यास अभिमानिक असें म्हणतें आहे ॥ हे अभिमानिक पूर्वोक्त बुद्धि योग्यापेक्षा निकृष्ट आहेत याकारणावरून अभिमानि-
 क सहस्रमंत्रे पर्वत स्वर्गास राहतात असें वायुपुराणांत सांगितलें आहे - दुसरे कोणी आहारकमी करणाचा अभ्यास करीत हे

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वे व्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

त्ताते प्राणाचे वाणी इंदियांचा होम करतात म्हणजे इंदियें क्षीण झालेल्या कारणानें इंदिय वृत्तींचा लय होऊन प्राणमात्र राहतो त्यास
 वरच होमाची भावना करतात । अथवा दुसरे श्रवणायाम परायणत्व अमतां उदरांतील दोन भाग अन्नाने पूर्ण करावे एक भाग अन्नचें पूर्ण
 करावे चवथा भाग प्राणवायूचे संस्कार साधिले वा असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें आहाराच्या म्हणजे भोजनादिका
 चा नियम करून कुंभकाने पूर्वोक्तप्रमाणें प्राणापानाच्या मतीचा रो ध करून इंदियांच्या प्राणाचे ठाई होम करतात म्हणजे कुंभका
 चे ठाई सर्व प्राण एकच झाले म्हणजे त्यांतच इंदियें ही स्वतांच लीन म्हणजे वृत्तिरहित होताना याल्यावर प्राणाचे ठाई इंदियांचा हो-
 म अशी भावना करतात ॥ अशी भावना करण्यास - सर्वदा योगाच्या अभ्यासें करून जशी जशी स्थिरता होते तशी तशी वाणी-
 शरीर - दृष्टि इत्यादिकांची ही स्थिरता होते असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे तें प्रमाण आहे ॥ अशी ही याची कोणी व्या-
 ख्या करतात ॥ हे सर्वही यज्ञवेत्ते म्हणजे सांगितले ले त्या त्या यज्ञाचे अनुष्ठान करणारे आग्नि यज्ञें करून नाश्यावले

आहे कल्मष म्हणजे पाप ज्याचे असे सांगितलेले सर्वही यज्ञपापक्षय करणारे आहेत ॥ साक्षात् मोक्षास साधन नाहीत असें नातर्फ
॥ ३० ॥ या सांगितलेले यज्ञांदन कोणताही यज्ञजेनही नहीत त्यांविषयी सांगितले ॥ पंचमहायज्ञादि केकश्रुत अथवा शिष्टादि केलेले
काळीन किंवा अवशिष्टादि केलेले जे अमृत रूप अन्न त्याप्रत भक्षण करणारे जे तेही चित्त शुद्धीचे द्वारा सनातन जें अमृत नापत
पावतात म्हणजे युक्त होताना ॥ पूर्वोक्त द्वादश यज्ञांन कोणतेही यज्ञाचे अनुष्ठान जो करीत नाही त्यास अथवा म्हणावे त्या अथ-
ज्ञास ज्ञात अत्यस्तर असे असा हाही मनुष्यलोक नाही ॥ महादे कुसंत श्रेष्ठा अर्जुना अन्य म्हणजे स्वर्गलोक किंवा मोक्षस्व-
रूप अक्षरलोक कोठूनही ईल ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्याकरतां सांगितलेले यज्ञसां गण्याची समाप्तिकरणात ॥ याप्रमाणे-
यज्ञप्रकारचे यज्ञ अम्ह म्हणजे वेद त्याचे मुखेचे दर्शन वितन आहेत म्हणजे वेदाचे द्वारेने युक्ती उपदेशाद्वारा विस्तार केलेले आहे
ताते सर्व काविक वाचिक मानसिक जीकर्म म्हणजे व्यापार त्यांपासून उत्पन्न होणारे आहेत ॥ नैकर्म्य रूप नाहीता ॥ असें समज

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं ॥ नार्यश्रेको म्भयसंस्तुतो न्यः कुरु सतम ॥ ३१ ॥

एवं ब्रह्मविधाय ज्ञाधितना ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान विदितान्मर्वा नेयं ज्ञात्वा विमोक्षसे ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमया ज्ञात ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ सर्वकर्मसिद्धिं प्राप्य ज्ञाने परिसमाप्नोते ॥ ३३ ॥

म्हणजे तत्त्वज्ञानद्वारा या अक्षरभ संसारापासून मुक्त होतील ॥ ३२ ॥ त्यासाठी हे सर्व यज्ञ सांगितले त्या ज्ञानयज्ञाची स्तुतिकरणात ॥ द-
व्य म्हणजे वाद्याभ्यंतरे जे देहे दिव मन आदिक त्यापासून साध्य म्हणजे त्याचे व्यापारापासून होणारे अशा द्रव्यमय यज्ञाचे हो-
जे ज्ञान ज्ञालें म्हणजे काव-वाणी-मन-यांचे प्रवृत्तीचा उपरम होतो तद्रूपज्ञान यज्ञ-श्रेयान् म्हणजे फार श्रेष्ठ किंवा प्रशस्त अ-
हे ॥ श्रेयः असें न म्हणतां श्रेयान् असें म्हटलें यावरून द्रव्यमय यज्ञ प्रशस्त आहेत परंतु हा ज्ञानयज्ञ फार प्रशस्त आहे असें सु-
चविलें ॥ अखंड ब्रह्माकार मनोवृत्ति रूप ज्ञान ही मनाने व्यापारापासूनच उत्पन्न झालें आहे अशी येथे शास्त्राद्वारे परंतु केपलर
तयज्ञाप्रमाणें अक्षररूप मनोवृत्ति भाव ज्ञान नसे ॥ त्यावृत्तीचे दर्शन अभिव्यक्त म्हणजे प्रतिबिंबित झालेले ब्रह्मचे व न्यच मुख

ज्ञान आहे। त्याचे संबंधाने वृत्तीवर ज्ञान असा व्यवहार होतो तो गौण आहे। ते ब्रह्मरूप ज्ञान वृत्तीने अभिव्यक्त मान्य होतें। ते को
 ण्यापासून उत्पन्न होत नाही। ते नित्य आहे। वृत्ति उत्पन्न झाली म्हणजे ज्ञान उत्पन्न झालें। वृत्ति नष्ट झाली म्हणजे ज्ञान नष्ट झ
 ळें - असा जो व्यवहार होतो तो गौणच आहे या स्वतः ज्ञानमय यज्ञास इत्यमय यज्ञापेक्षा विशेष आहे॥ या विषयां हे तुला
 गतात ॥ हे शार्ङ्गसनापदेणाच्या अर्जुना फलास्फुट्टा सर्वकर्म ज्ञानाचे कार्य समाप्यते म्हणजे लीन होतें किंवा अहितीयाने
 हानु भव रूप ज्ञान फळांत सर्वकर्मोच्चे फळाचा समावेश होतो ॥ ३३ ॥ ते ज्ञान प्राप्त होण्यास साधने सांगतात ॥ जे स्वस्वात्म
 परोक्ष ज्ञानी आहेत त्यांस दंडवन्नमस्कार करावा आणि त्याची भक्तीने सेवा करावी। नंतर ह्यांसार मला कोवून प्राप्त झाला आणि मला निवृत्ति
 शी होईल आणि मी कोण आहे असा आत्मस्वरूपाविषयी प्रश्न करावा म्हणजे ते तत्त्वज्ञानी तुला महावाक्यां दिक्कळून ब्रह्मात्मज्ञानाचा उप
 देश करतील ॥ येणे कळत भगवान् रुष्णा ज्ञानसांगत असता हीं आणि ज्ञानोपदेश करण्यास समर्थ असता हीं आत्मस्वरूपाचे विज्ञाना
 त हि हि प्रणिपातेन परिभ्रमेन सेवया ॥ उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
 यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्य शेषेण दक्षस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥

साठीं म्हणजे ब्रह्मत्वे कळून आत्मा परोक्ष ज्ञानासाठीं मुमुक्षूनीं समित्याणि होऊन श्रोत्रिय ब्रह्ममिष्ट जो ब्राह्मण त्यापाशीं ज्ञानोपदेशा
 र्थ जावे असा जो श्रुतीत विधि आहे ज्यास गुरुपुत्रसत्ति म्हणतात ती अवश्य केली पाहिजे असें सूचविलें ॥ ३४ ॥ ज्ञानाचे फल सांगतात
 त्यात तत्त्वे त्या ब्राह्मणाची उपदेशिले त्या अहितीय - अवंत - आणि सच्चिदानंदरूप अशा ब्रह्माप्रतस्वात्मत्वे कळत अनुभवान्मक
 नाने जाणलें म्हणजे हे पंडुपुत्रा अर्जुना व आतां प्रमाणें पुनः मोहाप्रतपावणार नाहीं स आणि त्या प्रकारचे ज्ञान जे स्वस्वादि सां
 दृणापर्यंत सर्वभूतांप्रत आत्मनिष्ठा म्हणजे देहेन्द्रियादिक रूप उपाधिरहित जें महावाक्यां तीळ त्वं फसाचे लक्ष्य विन्मात्र जीव
 स्वरूप त्याहून अनन्य म्हणजे भेदरूप जो महावाक्यां तीळ तत्त्वदात्त लक्ष्यमाया आणि तन्मूलक जें तिचे कार्यभूत जगत्प्रत्यक्षा
 दिक उपाधि स्वरूप ते जे कळणारहित जीव विन्मात्र स्वरूप मी परमेश्वर त्याचे वाची पाद शील ॥ यास अंतर्वाची परमेश्वरचे स्वरूप

सांगण्याच्या अर्थभक्त्या अंतर्कामीपरमेश्वराकडून मिळून इष्ट-श्रीवा-विज्ञाता-वंता-जीवनाही-अशा अर्थाची जीवेश्वरभेदा-
च्या निषेधकरणाची श्रुतिप्रमाण आहे ॥ सर्वभूतं प्रत आत्मनि मूढं जे ही माझे बायींच आहेत अशा प्रत पाहू शील अथे मूढ जे आणि म
विमूढ जे मी जीवाकडे बघावे असे आहेत अशा प्रत पाहू शील मूढ जे सर्वोपनिषदांत सांगितले ते जे क्षेत्रज्ञ जीव आपोर्ष
रत्यांचे ऐक्यत्वाप्रत पाहू शील असावा त्या अर्थे भाष्यांत केला आहे ॥ ३५॥ जशीतं सर्वपाप करणारां पेशां मोठा पाप करणारा अस
सासतरी मोक्षास प्रविष्टांचे जे पुण्य पाप रूपसमुद्राप्रत ज्ञानरूप नौकेने नंतर शील ॥ ३६॥ जसाप्रदीप्त झालेला अग्निक
डांस जाळून भस्म करतो त्याप्रमाणे ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूप जें ज्ञान न रूप अग्नि संवित आणि क्रिय माण या कर्माप्रत जाळून

अपि वेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानं ह्येव नैव वृत्तिनं संतरिष्यसि ॥ ३६॥

यथेधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते जुनः ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्त्वयं योग संसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८॥

अथ द्वावानुलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिं मच्चिरेणाधिगच्छति ॥ ३९॥

भस्म करतो। पारम्य कर्माचा क्षयभोगेक करून चक्षारम्यांत सांगितला आहे ॥ ३७॥ ज्ञानासारखे पवित्र मूढ जे पावन किंवा शुद्धि
रणारे दुसरे तपयाम तीर्थादिक कोही नाही। ते ज्ञानसमाधिरूप योगाभ्यासे करून किंवा निष्काम कर्मांचे ज्ञाने करून संमिद्ध मूढ जे
ज्ञान प्राप्त होण्यास चित्तशुद्धादिक रूप योग्यता पावलेला जो पुरुष तो काले करून मूढ जे चिरकाले करून पावतो ॥ ३८॥ या-
साधनांनी ते ज्ञान अव्यभिचाराने प्राप्त होतें तीं साधनें सांगत तात ॥ जो अद्वातु असून तत्पर मूढ जे आत्मपरायण आणि अ-
त्मपरायण असतोही जितें दिव असा जो तो ज्ञानाप्रत पावतो मूढ जे ज्ञानवान् होतो ॥ आणि ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर तो कोक
शान्ति मूढ जे विदेह केवल्याप्रत पावतो ॥ ३९॥

अज्ञमूढजो आत्मज्ञान इत्य आनि अश्रद्धधानमूढजेश्च ज्ञानेकद्वयार्थ आनि संशयात्मा मूढजो संशयी अस्माजो आहं तो नाशपावने परं
तु जो अज्ञ आहे त्यास बोध करणास फार आयास लागत नाही। जो अज्ञादित आहं त्यास बाध करणास फार आयास लागत नाही। जो संशयात्मा
आहे त्यास बोध होणे असाध्यच आहे। कारण जे आपले मित्र सद्दत्त आहेत त्यांवर ही-हे गवें मांतात किंवा अणली प्रतारणा करताना
साज्यास संशय आहे त्यास हा लोक नाही आणि सर्वांस प्रमाण भूत जो वेद त्यावर ही त्याच्या प्रमाणाविषयी त्यास संशय असल्यामु-
ळे त्यास परलोक ही नाही ॥ आणि सर्वदा संशयोने व्यापल्यामुळे त्यास मारवही नाही या साठ संशय धरून ये ॥ ४० ॥ आणि योगमू-
ढजो- कर्मण्य कर्मयः पश्येत्-येणे करून जो ज्ञानरूप योग भाषितका तेणे करून फल हाग कदा स्वरूपतः सन्यस्त मूढजो टाकि-
लीं आहेत कर्म ज्याणे मूढजो कमीचा किंवा फलाचा त्याग करणारा असा आणि त्याद्वयम अज्ञान ज्ञानाचे छिन्न मूढजो नाशपावने आ-

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विन उयति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परे न भुरयं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

योग सन्यस्त कर्माणां ज्ञान संच्छिन्न संशयः ॥ आत्मवर्तेन कर्माणि निवृत्तिं धनं जय ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञान संभूतं हृत्कं ज्ञानासिनाऽत्मनः ॥ स्थित्वैनं संशयं योगभातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृ० दे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

हेत-आत्मा देहच किंवा देहाहून भिन्न-देहाहून भिन्न असल्या तरी विभु मूढजो मद्रत पापणासाचा व्यापक किंवा अत्यपरिणामाचा-
विभु असल्या तरी कर्ता भोक्ता किंवा अकर्ता-अभोक्ता-अकर्ता अभोक्ता असल्या तरी एक किंवा अतिशारीरी भिन्न-भिन्न किंवा एक अस-
ल्या तरी सृष्टि किंवा निर्गुण-इत्यादिक संशय ज्याचे असा जो आत्मवान मूढजो शमदमादि साधन युक्त त्याप्रत-हे धनं जया अर्जुना-
कर्म व क्ष करीत नाहीत ॥ ४१ ॥ तस्मात्तया कारणास्तव अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हृत्क मूढजो बुद्धी नील जो हा संशय याप्र-
त अज्ञात्म ज्ञानरूप जो रवड तेणे करून घेऊन मोक्ष साधन जे सर्वाहून उत्तम ब्रह्मात्मा परोक्ष ज्ञान त्यास साधन जे निष्काम कर्म से-
कर आणि युद्धार्य ठठ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता यां रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विवृतो चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

हृत्तीयाध्यायी- लोकेस्मिन् द्विविधानिष्ठा- एणैकं कुरुन एकचक्षुस्स विष्टा अधिकारिभेदाने ज्ञानविष्टा आणि कर्मविष्टा या प्रकारांनी दोन प्रकारची असे सांगण्यास आरंभ करून - न कर्मणा मनारं भान्ने कर्म्ये पुरुषो भुते- एणैकं कुरुन कर्मविष्टा ज्ञानविष्टे स अंगं म्हणजे साधन आहे असे- कर्मण्ये वाधिकारस्ते- इत्यादिके कुरुन सांगितले ॥ चतुर्थ्याध्यायी जांस अपरोक्ष ब्रह्मात्मतत्वाचे ज्ञान झाले त्यांणी केलेले कर्म ज्ञानाने आत्म्यास अकर्मत्व आल्याने अकृतचक्षेने यास्तव त्याची व्यर्थ होई किक व्यापारात्मक चेष्टेप्रमाणे कर्म करावे किंवा सन्यास करावा असे त्यांविषयी अनास्थेने सांगितले ॥ आतां पुढे पंचम आणि षष्ठ या अध्यायांनी अज्ञानी असून जो ज्ञानार्थी आहे त्याचे वैराग्य उत्पन्न होण्यापूर्वी चित्तशुद्धीसाठी कर्मच करावे। वैराग्य उत्पन्न झाले म्हणजे वेदांत विचार करून ज्ञान उत्पन्न होण्यास प्रतिबंधक कर्मांचा विसेप नक्कावा यासाठी कर्मसंन्यास करून ज्ञानयोगाचे अनुष्ठान करावे असे सांगितले ॥ त्यांत चतुर्थाध्यायी- त्यक्त सर्वपरिपहः- एणैकं कुरुन संन्यास सांगितला आणि- स्थित्वेन संशयं योगमानिष्ठो निष्ठभारत

अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणो कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

- एणैकं कुरुन कर्म कर असे सांगितले हे परस्पर विरुद्ध आहे। यांचे अनुष्ठान एक काली मी एक काली करण्यास- बसणें आणि उठणें- या दोन क्रियेचे एक काली अनुष्ठान एके पुरुषाने करण्यास जसे दुर्घट आहे त्याप्रमाणे दुर्घट आहे असे मनांत आणून अर्जुन प्रश्न करतो। हे पापांचे कर्षण म्हणजे नाश करणाऱ्या कृष्णा ॥ ज्ञानार्थी जो मी याप्रत कर्माचा संन्यास आणि योग म्हणजे कर्म या दोहोंप्रत करण्यास पुनः सांगतोस हे विरुद्ध कर्मे सांगतोस ॥ दोहींचे विरुद्ध अनुष्ठान आतांच मन्त्र सांगतोस असे नाही। व एकर्ता जो त्वां ज्ञे वेदांत ही पूर्वी- हा ब्रह्मरूप जो संन्याशांस प्राप्त होण्याचा लोक त्याची इच्छा करणारे ते ते प्रब्रज्या म्हणजे संन्यास करतात। ज्यांत सार नाही असा जो दासंसार याप्रत पाहून मार कोणते ते पाहवे अशा इच्छेने मोठे वैराग्याचा आश्रय त्यांनी केला आहे असे जे विरक्त ते विवाह न करतांच प्रब्रज्या म्हणजे संन्यास करताना- ब्राह्मण वेदांचे अनुबबन म्हणजे अभ्यस

तस्यास्य यस्ततपदान इत्यादिकर्मोनी यापर ब्रह्मरूपत्वे ज्ञानव्हावे अशी इच्छा करतात म्हणजे ज्ञानेच्छा होण्यासाठी कर्माचे अनु-
ष्ठान करतात-अशा अर्थाच्या श्रुती नी परम्परविरुद्ध मन्यास आणि कर्मदेह तं मांगितले आहे म असे पुनः यापदाने कचविले ॥ वेदोक्त
दोन्ही आहेत तेव्हा दोन्ही प्रशस्त जरी आहेत तथापि या दोहोंन जेमला कल्याण कारक फार प्रशस्त असेल ते एक मन्त्र-हे चांगले किं-
वा हे चांगले-असा संशय न एण्या जोगेंनि श्रव्य युक्त सांग ॥१॥ अर्जुनाने केलेले प्रश्नाचे सर्वज्ञ भगवान कृष्ण उत्तर सांगतात ॥ सन्यास
आणि कर्मयोग हे ज्ञानोत्पत्तीस साधन आहेत यामुळे दोन्हीही निश्चयस्कर म्हणजे उत्तम कल्याण करणारेच आहेत तथापि त्यांम-
ध्ये कर्म सन्यासापेक्षां कर्मयोग विशिष्ट म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥ तात्पर्य ॥ चतुर्थी ध्यायाचे शेवटीं जोमी-भातिष्ठो निष्ठ भारत-ए-
णेकरून तुला कर्मयोग सांगितला तो देहादिकां दून आत्माभिन्न आहे-देह आत्मानव्हे-असें आत्मानात्मविवेक ज्ञान उत्पन्न-
होऊन ज्यास संसाराविषयी किंवा देहादिकां विषयी वैराग्य उत्पन्न झाले आहे असा जो ज्ञानयुगाचा अधिकारी त्या विषयी सांगि-

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेय सकराधुभो ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

तलानाहीं ॥ देहादिकच आत्मा आहे-हा उत्पन्न होतो नाशपावतो-असा जोर्त किंवा तुझे सारखा दुसरा कोणी अविवेकी त्यास
देहात्म खुद्दीने झालेला किंवा होणारा जो खं धुआदिकाचे नाशामुळे शोकमोह त्यामुळे झालेला जो पूर्वोक्त मंशय त्याचा ज्ञान
रूप रवडने नाशव्हावयासाठी कर्मांनुष्ठाने करून चित्त शुद्धीचे द्वारा आत्मानात्मविवेक उत्पन्न होऊन वैराग्य व्हावे या सा-
ठीं कर्म कर असें सांगितले ॥ कर्मानुष्ठाने करून चित्त शुद्धी येरा ग्यादिक साधनाने आत्मतत्व ज्ञान झाल्या नंतर त्या ज्ञानाचा
परिपाक होऊन जीव मुक्ति करवानुभव व्हावयासाठी त्यास विशेष करणाऱ्या कर्मांचा सन्यास करावा असें पूर्वोक्त सांगितले ॥ या
दोहीमध्ये मन्त्र हा प्रधान आहे ॥ कर्म योग अंग आहे ॥ यामुळे कल्याणार्थाने तो करावा किंवा हा करावा असा विकल्प होत नाही ॥ दोन्ही
ही साधने स्वतंत्रपणाने परस्परांची अपेक्षा न करतां मारखी असलीं तरच पूर्वोक्त विकल्प होतो ॥ यास्तव ज्यास वैराग्यादिक नाहीं व त्यास
चित्त शुद्धीचे द्वारा ज्ञान प्राप्त होण्यास मन्त्रासापेक्षां कर्मच प्रशस्त आहे ॥ ज्यास चित्त शुद्धीद्वारा वैराग्यादिक प्राप्त होऊन आत्मतत्त्व

न ज्ञाने आहे त्यास ज्ञानपरिपाक जीवव्युक्ति-सुखादिकार्यकर्मपेक्षां सन्यासच श्रेष्ठ आहे ॥ २ ॥ हाच तात्पर्यार्थ कारणदाखळून स्पष्ट करून दाखवितात ॥ प्रारब्धकर्मबबों करून प्राप्त झालेले दुःखाचा जो हेतु करीत नाही तसाच नष्ट झालेले किंवा भावि म्हणजे पुढे होणारे सुखाची किंवा कर्मफलाची जो इच्छा करीत नाही असा जो वैराग्यशील तो केवळ ईश्वरप्रीत्यर्थ निष्कामकर्मज्ञानप्राप्तिकारिणी सन्यासीच आहे असें जाणण्यास योग्य आहे ॥ एणें करून ज्ञानास साधन जें सारखे आणि योग्यांस रागद्वेषादिकें करून राहित्यरूपसाम्य सांगितलें । फलें करून साम्यपुढें सांगे तील ॥ चित्ताचा स्वभाव विषयांकडे जाण्याचाच आहे या कारणा मुळे हे देवैराग्यन होवां सन्यास केव्हां नंतर विषयाभिलाषरूपरागादिक झाले तर सन्यासीपतन व पावेल अशी संभावना आहे । रागद्वेषापरहित असून कर्मकरणाचास ती संभावना नाही या तात्पर्यानें सन्यासापेक्षां कर्मयोग विशिष्ट आहे असें पूर्वी सांगितलें । तथापि ईदृग् म्हणजे सत्यजो अद्वितीय आत्मा आणि अनृत म्हणजे मिथ्या भूत देहेन्द्रियादिक त्यांचें परस्परतादात्म्याभिमानरूप जेयः सनित्य सन्यासी योनहेष्टि नकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सारखे योगोपपत्त्युक्त्वा लाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विदते फलं ॥ ४ ॥

पजें मिथुन तद्रहित तो निर्द्वंद्व म्हणजे वेदांतश्रवणादिकें करून सत्य आत्मा अनृत देहादिकां करून भिन्न आहे असा विवेक करणारा तो रागद्वेषास उत्पन्न करणारे जें अज्ञान किंवा त्यापासून झालेले देहात्मादि ज्ञान त्याचा विवेकरूप ज्ञानानें नाश झाल्या मुळे सुखें करून म्हणजे कर्मकरण्याच्या आयासाबांचून केवळ ज्ञानें करून चबंधापासून मुक्त होतो ॥ त्यास कर्मकरण्याची अपेक्षा नाही ॥ अथवा । मिथुना पासून उत्पन्न होतो अशा अर्थीच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून ईदृग् म्हणजे श्रीगुरुगोविंदमिथुन तद्रहित ज्ञानात निर्द्वंद्व म्हणजे स्वीचा त्याग करणारा सन्यासी तो कुटुंबभरणादिकांचा आयासन सत्यामुळे फलें करून बंधापासून मुक्त होतो असाही कोणी अर्थ करता ॥ योचे व्याख्यापणीं पुढील श्लोकांतील सारखे शब्दांचा जो सुखार्थ-ज्ञाननिष्ठा-आहे तथापि लक्षणें करून ज्ञाननिष्ठेस अपेक्षेपुढे वेदान्तश्रवणादि द्वारा साधन धरून सन्यास असा अर्थ करावा लागेल ॥ सन्यासपणीं पूर्वी करीतीने पतन संभावना आहे कर्मयोगप-

क्षीं अनुष्ठानायास आहे वेदादोहोतून प्रशस्ततर श्रेय मुकर कोण अशी पुनः प्रिशा मादोईत न अशी शंका दोईत तर त्या विषयी फक्त करून दोषा
 चें साम्यच आहे असें सांगतात ॥ साधनभूत आणि फलभूत असे दोन प्रकारचे सांख्य आणि योग आहेत ॥ वेदांत श्रवण द्वारा प्रपञ्चात्मा सांख्य
 त्मक अंतःकरणवृत्तिरूप आत्मतत्त्वज्ञानास साधनभूत जो कर्मसंन्यास न्यास साधनभूत योग म्हणावें ॥ चित्तशुद्धीचे द्वारा आत्मतत्त्वज्ञानास केव-
 ल ईश्वरोद्देशें करून निष्काम संन्यास वंदन अग्निहोत्रादिक कर्मांनुष्ठान करणें यास साधनभूत योग म्हणावे ॥ मंत्रित्तिकाभावे - असें सांख्य
 शब्दान्या अर्थ करत वेळेस यास्त्वानी सांगितलें आहे नावरून सस्यकु म्हणजे आत्मगवस्थाद्वारे अभिन्नते करून न्यायते म्हणजे प्रकाशित
 होतें परमार्थतः सच्चिदानंद आत्मक ब्रह्मवस्तु जीणे करून ती संख्या म्हणजे स्वरूपसम कारण प्रपञ्चाचा अद्वैत ब्रह्मान्यायेच ठाई प्रविष्टा
 पक करून म्हणजे आत्म्याचे अज्ञानाने आत्म्याचे ठाई कल्पिलेल्या पूर्वोक्त सर्व प्रपञ्चाची भ्रमाधिष्ठानभूत आत्मस्वरूपापेक्षा निराक्षि-
 तात्विक सत्तानाही - सर्वपञ्चमिथ्याच आहे - अज्ञानि श्रवणाने वेदांत श्रवणादिकें करून झालेला जी अखंड ब्रह्मान्नापरोक्ष रूप अं-
 तःकरणवृत्ति तीस वेदांत श्रवणद्वारा साधनजो संन्यास तो सांख्य - अज्ञासांख्य शब्दाचे विग्रहाने संन्यास हा सांख्य शब्दाचा अर्थ होतो
 ॥ हे साधनभूत जे सांख्य आणि योग त्यांचे रागद्वेषराहित्याने साम्य म्हणजे एकत्वच आहे असें पूर्वोक्त सांगितलें ॥ याजन्मी किंवा जन्मांशीं अ-
 नुष्ठान केलेने निष्काम कर्मांनीं चित्तशुद्धि झाल्या मुक्तें विशेषकरणाच्या कर्मांचा त्यागरूप संन्यास करून वेदांत श्रवणादिकाने झालेल्या-
 पूर्वोक्त ब्रह्माकार अंतःकरणवृत्तीस फलभूत सांख्य अर्मे म्हणावें ॥ प्राणवृत्ति - विपर्ययवृत्ति - विकल्पवृत्ति - निद्रावृत्ति आणि स्मृति अशा
 पांच चित्त म्हणजे अंतःकरण याच्या वृत्ति आहेत ॥ त्यांचा पूर्वोक्त यमनियमादिक अष्टांग साधनाही करून जो निरोध म्हणजे आत्मस्वरूपा-
 चे ठाई छय योगशास्त्रांत सांगितला आहे हासुरख्य म्हणजे फलभूत योग आहे ॥ जसें नटाकादिकांतील उदकपन्हळीचे द्वारा नेतदा
 कादिकाचे पुटे केलेले जें चतुष्कोण वर्तुल त्रिकोणादिक क्षेत्र त्यांत जाऊन त्या क्षेत्राचे आकार प्रमाणें होतें तसें तेजस अंतःकरण प्र-
 त्यक्ष म्हणजे इंद्रियें आणि अनुमान शब्दादिक जीं प्रमाणें म्हणजे ज्ञानाला उत्पन्न करणारा साधनें आहेत त्यांचे द्वारा विषयाप्रत जा-
 ऊन नटाकारच होतें ॥ त्या आकारास प्रमाणवृत्ति म्हणावें किंवा यथार्थ ज्ञान म्हणावें ॥ शक्ति कादिकांवर - हेरजत म्हणजे रुपें - अ-

से जे भ्रांति ज्ञान होतें त्यास विपर्यय वृत्ति म्हणावें ॥ पुढें एकउंच पदार्थ पाहून त्याचा जो विशेष म्हणजे रूतपादादिक अवयव किंवा शारजा
मुळें यांचा निश्चय झाल्यामुळें - हा स्थाणु म्हणजे वृक्ष आहे किंवा पुरुष आहे - असें जे संशयात्मक ज्ञान त्यासही विपर्ययच म्हणावें ॥
शश इरंग- वंध्या पुत्र- असा शब्द ऐकिल्यानें जो पदार्थ नाही असा निश्चय असला तरी त्याचें जे ज्ञान होतें त्यास विकल्प असें म्हणावें
॥ हें ज्ञान नाहीतर शब्द प्रयोगबोलणारा करणार नाही ॥ कारण शब्द प्रयोगाला अर्थ ज्ञान पाहिजे आणि वं बंध्या पुत्र आहेस असें ऐकून ओ
त्यांस जो क्रोध येतो तो एणार नाही यास्तव त्या शब्दापासून असें ज्ञान होतें असें म्हटलें पाहिजे परंतु त्यांनील अर्थ बाधित म्हणजे - हा
नाहीं - असा निश्चय असतो ॥ पूर्वोक्त ज्या प्रमाणादि वृत्ति त्यांच्या अभावास हेतु भूत असें जे तम तदाकर जी वृत्ति तीस निशम्ये ॥ ती
निशम्ये वृत्ति निशम्ये तत्तु उल्लेख्याच्या भीष्मदावेक म्हटलें करुन निजलो दोतो - काहीं जाणत नव्हतो - अशः स्मृतीवरून आहे असें म्हट-

यत् सांख्येः प्राप्य ते स्थानं तद्दो गे रपि गम्यते ॥ एकं सारव्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

लें पाहिजे ॥ स्मृति लोकांत प्रसिद्ध आहे ॥ या फलभूत सांख्य आणि योगाचें एकच फल आहे असें फलतः साम्य म्हणजे एकत्व अ
सतां हे सांख्य आणि योग मोक्ष दोण्यास परस्परांनीं अपेक्षा न करतां स्वतंत्रपणानें साधन आहेत असें बाल म्हणजे अज्ञानी बोलतात पं
डित म्हणजे यांचा पूर्वोक्त विवेक जाणणार बोलत नाहीत ॥ या विषयी हेतु समांगतात ॥ या दोघांतून एकाचाही आश्रय करणारा किंवा उत्त
म अनुष्ठान करणारा आहे तो दोघांचेही निर्विकल्पक सच्चिदानंद द्वितीय ब्रह्मात्मरूपाने स्थितिरूप मोक्ष फलाप्रतपावतो ॥ ३४
॥ तेंच स्पष्ट करून दारव विनाय ॥ सांख्य ज्या मोक्षपदाप्रतपावता त्याच पदाप्रत योगीही पावतात ॥ योग ज्यास आहे तो योग असा अ
र्थादित्वास्तव अच्युत यकरावा म्हणजे सांख्य आणि योग या शब्दांचा ज्ञानी आणि योगी असा अर्थ होतो ॥ या प्रमाणें स्वरूपतः आ
णि फलतः पूर्वोक्त सादृश्याने सांख्य आणि योग एकच म्हणजे मोक्षरूप एकेच फलास साधन आहेत असें जो जाणतो तो च ज्ञाता अ
सें म्हणावें ॥ ५४

सांख्यांस आणियां स मोक्षसाधनत्वजे सांगितले ते परस्परंगी अपेक्षा करून आहे किंवा अपेक्षान करून आहे ॥ पहिले पक्षी सर्व मोक्षार्थी स न्यास केला पाहिजे असें होतें। असें असेल तर मग प्रथमच सर्वांनीं न्यास करावा ॥ दुसरे पक्षी एकेच मोक्षप्राप्तीस मांख्य आणियां गेहे परस्पर निरपेक्ष दोन्ही समान मार्ग आहते असें होतें मग समान मार्ग आहते असें अज्ञानी बोलतात असें कसें म्हणतले आणितर समान मार्ग आहते तर — आत्मज्ञानेच मोक्षाप्रत पावतो ज्ञानावांचून दुसरा मार्ग मोक्षास नाही अशा अर्थीच्या श्रुतीशीं विरोध येईल अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ हेमत्तवाक्ये अर्जुना । न्यास म्हणजे कर्म न्यास किंवा सर्वदेव प्रपंचाचा उत्तम प्रकारें करून न्यास म्हणजे वेदांत श्रवणादिकानें मिथ्यात्व बुद्धिद्वेऊन अंहुन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार म्हणजे करणवृत्तिरूपान्मत्तत्व ज्ञानच सनें कर्म ही म्हणतात तो — अयोगतः म्हणजे पूर्वोक्त साधन म्हूत आणिक फल म्हूत योगाचे अनुष्ठानावांचून प्राप्त होण्यास दुःस्व म्हणजे अशक्य आहे ॥ तात्पर्य ॥ ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होऊन जीवन्मुक्ति करवार्थ किंवा श्रवणादिद्वारा ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होण्यासाठीं जो न्यास कर

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मार्णचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

रावयाचा तो क्रमानें विद्वत्संन्यास किंवा विविदिषा संन्यास — कर्मयोगानें चित्तशुद्धि व्हावयाची ती कर्मयोग न केल्यानें न ज्ञानीतर ज्ञाननिष्ठाच प्राप्त होत नाही या मुळे व्यर्थच आहे यास्तव चित्तशुद्धीसाठीं प्रथम साधन म्हूत कर्म योगच केला पाहिजे। कर्मयोग करणारा चित्तशुद्धीचेद्वारा ज्ञाननिष्ठेप्रत पाऊन लोंकरच संन्यासानें जीवन्मुक्तिरूप ब्रह्मात्मानें ह्यात्मक करवा प्रत अनुभवि तो। यास्तव जो अशुद्ध चित्त आहे त्याणे चित्तशुद्धि होण्यापूर्वी संन्यासन करता कर्मयोगच केला पाहिजे। श्रुतीक निर्विकल्पक समाधिरूप जो चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूप फलभूत योग तोही वेदांताचे श्रवणें करून महावाक्यापासून जो मोक्षसाधन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार व्हावयाचा त्यास साधनच आहे। यास्तव तोही तत्त्वज्ञानाचेद्वारेनेच मोक्षसाधन आहे स्वतंत्र साधन नाही या मुळे पूर्वोक्त श्रुतीशीं विरोध ही नाही ॥ शांत म्हणजे बाह्येंद्रियाचा निग्रह करणारा — शांत म्हणजे मनाचा निग्रह करणारा — उपरत म्हणजे वैराग्यशील किंवा संन्यासी — तितिक्ष म्हणजे शीतोष्णादिक ह्मंडांचे सहन करणारा — असा जो अधिकारी तो समाहित

म्हणजे हर्षोक्त निर्विकल्पक समाधिस्थ होऊन नंतर मनाचे गर्हच आत्म्याप्रवणतेने म्हणजे अद्वितीय ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूप मनेचे
 ति स्वरूपतत्त्वज्ञानवान् होतो अशा अर्थान्या श्रुतीत हर्षोक्त फळभूत समाधि रूपयोगास नव साक्षात्काराचें साधनत्व सांगितले आहे ॥ त्याचें तात्पर्य असें आहे कीं - ब्रह्मसच्चिदानंदरूप आहे - असें श्रुतीत सांगितले आहे ते ब्रह्म जीवाचें स्वरूपच आहे असें वे-
 दांतांतील महावाक्या पासून गुरुसाहज श्रवणकरून जन्मांतरीय पुण्यपरिपाकाने चित्तशुद्ध होऊन ज्याचे अंतःकरणातील स-
 र्व असंभावना आणि विपरीतभावना गेल्या आहेत त्यास महावाक्याचे एकवार उपदेशापासूनच ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होतो ॥
 प्रतिबंधकपापादिकामुळे ज्याच्या असंभावना आणि विपरीतभावना गेल्या नाहीत त्यास महावाक्यापासून प्रथमपरोक्षच दया-
 त्तत्वज्ञान होतें। ते प्रस्तावनेत सांगितले स्वरूपाचे एकवार श्रवणाने किंवा श्रवणाचे आवृत्तीने होतें। नंतर प्रस्तावनेत जीमन-
 ननिदिध्यासनाचीं स्वरूपें संक्षेपाचें सांगितलीं आहेत त्यांचें एकवार किंवा वारंवार अनुष्ठानाने असंभावना आणि विपरीत-
 भावना जाऊन त्या श्रवणमनननिदिध्यासनाचे साधनाने महावाक्यापासून ब्रह्मात्मपरोक्षज्ञान होतें। अश्रवणमनननिदि-
 ध्यासनादिकाचे अनुष्ठानानें बुद्धीचे मंदत्वास्तव किंवा उपदेशाकरणाच्या गुरुत्वे निरंतर सांनिध्यमयल्यामुळे ब्रह्मात्मत्व-
 साक्षात्कार होण्यास जे असमर्थ आहेत त्यांस त्यांची कर्मानुष्ठाने विनशुद्धिमान्यानंतर गुरुशास्त्रांवर श्रद्धा उत्पन्न होऊ-
 न गुरुसाहज - ब्रह्मसच्चिदानंद अद्वितीय स्वरूप आहे - असें परोक्षत्वे करून जाणून नंतर गुरुत्वे सांगितल्या मार्गाने
 ते ब्रह्मभीच आहे - अशी जी अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर तदाकार प्रवाह रूप उपपासनातिचे अभ्यासरूप अनुष्ठानाने ती उ-
 पासनापरिपक्व झाली म्हणजे हर्षोक्तयमादिक साधनांनी दृढ दृढनिर्विकल्प आत्म्याविषयीं वा समाधि होतो नंतर त्यासमाधीत किंवा समाधीनी अखं-
 द सच्चिदानंद द्रव्यआत्मस्वरूपाचा वारंवार अनुभव प्राप्त म्हणजे जे सच्चिदानंद अद्वितीय स्वरूप ब्रह्माचें लक्षण श्रुतीत सांगितले आहे तेच-
 स्वरूप आत्म्याचें समाधीत अनुभवास येतें। यासूनच आत्मा ब्रह्मच असावा - आत्मस्वरूपाहून ब्रह्म निराकें नसावें - अशी ब्रह्मा-
 त्वेयक्याची संभावना होऊन नंतर गुरुपदिष्ट महावाक्यरूप प्रमाणावरून मोक्षास साधनभूत ब्रह्मात्मपरोक्षज्ञानरूप निर्विकल्प

साक्षात्कार होतो ॥ याच तात्पर्याने कोणाम योग असाध्य म्हणजे योगद्वारा तत्व निश्चय असाध्य आहे। कोणाम श्रवण मनन निदिध्य
 सन द्वारा तत्व निश्चय असाध्य आहे। यास्तव हे सारव्य योगरूप दोन मार्ग अधिकार भेदाने परमेश्वराने सांगितले असे वासिष्ठ रामाय
 णांत रामाम वमिष्ठाजीं सांगितले आहे ॥ ब्रह्म तत्वाच्या उपासनेने निर्विकल्पक समाधि होऊन त्याचे मदायाने अपरोक्ष ब्रह्मात्म तत्व ज्ञा
 न होऊन मोक्ष होतो असे आहे तर ती उपासना सर्ववेदांतील एकच आहे यास्तव सर्ववेदांत उपासनाप्रकरणी जेथे जेथे जे जे विधेय
 म्हणजे भावरूप गुण आणि निषेध म्हणजे अभावरूप गुण ब्रह्माचे सांगितले आहेत त्या सर्व गुणांचा उपसंहार म्हणजे ने सर्व गु
 ण उपासनेत आणून विज्ञान-आनंद-नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-सत्य-निर्गुण-विभु-एक-प्रत्यक्ष म्हणजे अंतरात्म्य स्वरूप असे जे
 भावरूप ज्ञानांदि गुण तसेच जे-स्थूल नक्ष-अणु नक्ष-क्षुद्र नक्ष-दीर्घ नक्ष-आणि जे-अदृश्य-अग्राह्य-अशब्द-अस्पर्श-
 अरूप-आणि अव्यय म्हणजे नाशरहित असे जे अस्थूलत्वादिक अभावरूप गुण त्याणी जे उपलक्षित म्हणजे व्यवहार दृष्टीने हे दृश्य
 गुण भासले तरी ते गुण परमार्थ दृष्टीने त्याहून निराळे सत्तेने नाहींत असे जे ब्रह्म तेच मी आहे असी करावी म्हणोन वेदव्यामानी ब्रह्म
 सूत्रांत तृतीयाध्यायीं सांगितली आहे आणि मद्रावाक्यापासून होणाऱ्या ब्रह्मात्म तत्व ज्ञानाचा द्विती ब्रह्म आहे असाच आक्षर आहे ते
 व्हां तत्व बोध आणि ब्रह्म तत्वोपासना यांचा स्वरूपतः भेद नाही आणि तत्व ज्ञानाने ब्रह्मात्म भावरूप मोक्ष व्हावयाचा ते फल उपास
 ने वेद दत्तवाने आत्म्यास ब्रह्मत्व प्राप्त होईल तेव्हां फलतः ही भेद नाही तेव्हां मग उपासनेने तर समाधि आणि त्याचे मदायाने म
 द्रावाक्यापासून तत्व बोधक शास्त्रादि जे जर उपासनेपासूनच मांक्षमान नातर तत्व ज्ञानाशिवाय मोक्ष साधन दुसरा मार्ग नाही
 अशा श्रुतीचा विरोध कसा जाईल अशी शंका करू नये कारण तत्व बोध वस्तु तत्र आहे म्हणजे परमार्थतः वस्तु जसें उमेलतसे
 च प्रमाणापासून यथार्थ ज्ञान जें होतें त इप बोध आहे आणि उपासना कर्तृ तत्र आहे म्हणजे मध्ये दुसरे पदार्थ करून तीचा प्रवेश
 न होतों उपास्य निर्गुण किंवा चतुर्भुज चतुर्मुख पंचमुख मूर्ति स्वरूपा कर अविच्छिन्न उतः करण व निप्रवाहरूप उपासना गुण्या
 जीं आपले इच्छेप्रमाणे करण्यास किंवा न करण्यास किंवा अन्यथा म्हणजे एक मूर्तीची ज्या स्वरूपाने उपासना करावयाची ते स्वरूप मांडून दुस

रे स्वरूपाने उपासना करण्यास शक्य आहे। बोधन सानाही। कारण बोधाची सामग्री मिळाली म्हणजे बोधमलाने व्याप अशी इच्छा असली तरी तो होण्यास शक्य नसतो आणि प्रमाणापासून बोध जो होईल तो जसे वस्तु अनेक तसाच होईल आणि उपासना तर प्रयत्न साध्य आहे तेव्हा उपासनामलाने अशी इच्छा असली तर ती विषयी उपासनामल असावी अशी इच्छा होणार नाही यास्तव उपासनेचा इच्छेने होणारा जो प्रयत्न तो न झाल्यामुळे होणार नाही असा उपासनेचा आणि बोधाच्या स्वरूपाचा भेद आहे। आणि उपासनाही केवळ मनाचेच नित्यरूप आहे। मन जसे चिंतन करील तशीच नित्यतेने यामुळे तीव्र ज्ञानरूप जरी असली तरी ते यथार्थ ज्ञान नव्हे यामुळे ते अज्ञाननित्यरूप कार्यक्षम होत नाही। जसे विभुरपुरुष निरंतर मनांत मूर्तीचे चिंतन करीत असतां चिंतनाचे अभ्यासाने त्याचे मनांत मूर्तीचा मनोवृत्तिरूप साक्षात्कार जरी झाला तरी तो यथार्थ नव्हे यामुळे कार्यक्षम होत नाही। प्रमाणापासून झालेले जे मनोवृत्तिरूप ज्ञान तेच यथार्थ ज्ञान कार्यक्षम होवे आणि उपासनेमुळे जे ब्रह्मत्व प्राप्त झाले ते जे पुर्यंत उपासना आहे ते पुर्यंतच राहते। उपासना नाहीशी झाली म्हणजे नाहीसे होते। यास्तव उपासनेने प्राप्त झालेला जो ब्रह्मभाव तो वास्तविक मोक्ष नव्हे। ज्ञानाने ब्रह्म स्वरूप तः जीवास उत्पन्न होत नाही परंतु आपण ब्रह्म स्वरूप असतां ही अज्ञानाने आपले ब्रह्म स्वरूपाचे जे आवरण होऊन आपणास जीवत्व संसारित्वादि काळाभ्रम झाला तो ज्ञानाने अज्ञान नाश पाऊन नाहीसा होतो आणि आपले वास्तविक ब्रह्म स्वरूप प्रकटित होते यास्तव ज्ञानाने अभिव्यक्त म्हणजे जाणविलेले आपले वास्तविक ब्रह्म स्वरूपाचे ज्ञान नाश झाला तरी नाश होत नाही॥ उपासकालाही वास्तविक ब्रह्मत्व आहे असे म्हणाल तर जे मूढ किंवा पशूपक्षां यांम वास्तविक ब्रह्मता नाही की काय। त्यांम वास्तविक ब्रह्मता असली तरी ती विषयी त्यांम अज्ञान आहे यामुळे ती त्यांच्या मोक्ष स्वरूप पुरुषार्थांम उपयोगी नाही असे म्हणाल तर अज्ञान नाश करून नाना ज्ञानेतर उपासकांसही अज्ञान आहेच तेव्हा त्यांचीही ती वास्तविक ब्रह्मता पुरुषार्थांम उपयोगी नाही। जर मी ब्रह्म आहे असा उपासनात्मक ज्ञानभ्रम आहे तर ते भ्रमात्मक ज्ञान समाधीचे द्वाराने तरी वास्तविक मोक्षास साधन कसे होईल अशी शंका करून घे। उपासनात्मक ज्ञान जरी भ्रमरूप आहे तथापि तो सर्वादिभ्रम आहे विमंवादिभ्रम नव्हे। ज्या भ्रमापासून इष्टवस्तु

चा लाभ होतो त्यास संवादिभ्रम असें म्हणावे। ज्यापासून दृष्ट वस्तूचा लाभ होत नाही त्यास यिसंवादिभ्रम म्हणावे ॥ त्यास उदाहरण।
 एके घरांत दीपाची प्रभा ज्यांतून बाहेर रत्नाकार वर्तुळ पडावी असा पदार्थ दीपाचे आड ठेवून त्याचे आंतले प्रदेशी दीप ठेविला त्याची प्र-
 भा त्या आड ठेवलेले पदार्थाचे बाहेर वर्तुळ रत्नाकार पडली आहे तशीच दुसरे घरांत रत्नाची प्रभा ज्यांतून रत्नाचे आकार प्रभा-
 णे दीपाची प्रभा पडावी असा पदार्थ रत्नाचे आड ठेवून त्याचे आंतले प्रदेशी रत्न ठेविले त्याची प्रभा त्या आड ठेवलेले पदार्थाच्या बाहेर दी-
 प प्रभेचे आकारा प्रमाणे पडली। त्या दोन्ही प्रभेप्रत दुसून पाहून - हे मणीचे आहेत - मणी बुद्धि होऊन एक पुरुष मणीचे प्रभेकडे धा-
 वला आणि एक पुरुष दीपाचे प्रभेकडे धावला। त्या दोघांचीही त्या प्रभेतः ह्या मणि - ह्या मणि - अशी बुद्धि म्हणजे ज्ञान भ्रमच आहे -
 तथापि मणि प्रभेवर मणीचे भ्रमाने जो तिकडे धावत गेला त्यास मणीचे जवळ गेल्यामुळे मणीवर चहूंचा संख्ये होऊन त्यापासून
 दुसरे यथार्थ चक्षुःपासून मणीचे ज्ञान होऊन मणीचा लाभ होतो यास्तव तो त्याचा प्रथम भ्रम संवादि आहे। दीप प्रभेकडे जो मणि बुद्धीने
 धावला त्यास मणीचा लाभ होत नाही यास्तव तो त्याचा विसंवादिभ्रम आहे ॥ तसेच कोणी एका प्रदेशी प्रभा प्रमाणे धुकें दोते त्यावर ह्या भ्रम आ-
 हे - असें भ्रमात्मक ज्ञान होऊन त्यापासून येथें वन्नि आहे असें अनुमानिक ज्ञान होऊन वन्नि बुद्धीने तेथें गेल्यावर बटवळें करून तेथें
 वन्नि होता तो त्यास प्राप्त झाला। हे ही संवादिभ्रमाचे उदाहरण आहे। तसेच गोदावरीचे उदकावर - हे भागीरथीचे उदक आहे - असा
 भ्रम होऊन शरीर रुद्धीसाठी त्याचे प्रोक्षण केले तर अभीष्ट रुद्धी प्राप्त होते हे ही संवादिभ्रमाचे उदाहरण आहे ॥ या प्रमाणे प्रत्यक्ष
 णजे शिंद्यापासून होणारे - तसेच अनुमानापासून होणारे - तसेच शब्दापासून होणारे जे संवादिभ्रम त्यांची पुष्कळ उदाहरणे आहेत
 ॥ त्या प्रमाणे मणीचे भ्रमाचे दृष्टांत प्रमाणे उपासनात्मक संवादिभ्रमाने निर्विकल्प समाधीत आत्म्याचे वास्तविक मच्चिदानंदान्मक स्वरू-
 पाचा साक्षात्कार होऊन पूर्वोक्त रीतीने महावाक्यापासून ब्रह्मात्मापरोक्ष ज्ञान रूप यथार्थ बोध होऊन मोक्ष प्राप्तिरूप दृष्ट फल प्राप्त
 होतें असें म्हणल्याने कांही विरोध नाही ॥ या प्रमाणे योगपुक्त जो सुनिश्चणजे पूर्वोक्त सन्यासी तो नचिरेण म्हणजे गुरुपासून महावा-
 क्यार्थाचे श्रवणानेच लोकर तत्त्वज्ञान होऊन ब्रह्म स्वरूप मोक्षाप्रत पावतो ॥ केवळ सन्यासी मोक्षाप्रत पावत नाही याच तात्पर्य

नि - नचसंन्यसनादेवसिद्धिं समधिगच्छति - असंमृष्टत्वे आहे ॥ ६ ॥ कर्मयोगने चित्तशुद्धि होऊन ज्ञान प्राप्त झाले तरी ज्ञानोत्तर केले
ले कर्मने मोक्षास प्रतिबंध होईल अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात ॥ योग म्हणजे पूर्वोक्त चित्तवृत्ती नरोध रूप निर्विकल्पक समाधि
निष्ठे करून युक्त अतएव विशुद्ध म्हणजे वृत्ति सारूप्य रूप दोष रहित आहे असंगचैतन्यस्वरूप आत्मा ज्याच्या असा अतएव जिकि-
ली आहेत आत्मा म्हणजे शरीर आणि इंद्रिये ज्ञाने असा ॥ तात्पर्य ॥ भ्रियणात्मक अंतःकरणान्या - शांत - घोर - मृद अशा सत्वरूप तमोगुणा
मूल उत्पन्न झालेल्या सात्विक - राजस - आणि तामस अशा वृत्ति उत्पन्न होताना वैराग्य - क्षमा - औदार्य - या शांत वृत्ति ॥ नृणां स्नेह - राग
स्त्रेभ - इत्यादिक घोर वृत्ति ॥ मोह - भय इत्यादिक मृद वृत्ति ॥ या वृत्तीचे वर्ग अंतःकरण समीपस्थ - असंग - आणि चैतन्यस्वरूप अशा
त्याचा प्रतिबिंब झाला म्हणजे स्फटिक मणी सरक्त जपाकुसमाचे संनिधानाने जसे रक्त सादृश्य येऊन - हारक्त स्फटिक आहे - अ-
शा व्यवहारास तमाना योग्य होतो किंवा मलिन दर्पणामध्ये मुरवाचा प्रतिबिंब झाला म्हणजे - मुरवमलिन आहे - असा भ्रम होऊ
न शक करण्यास जसे ते गान्धर्व न्याप्रमाणे असंगचैतन्य रूप आत्म्यास त्या वृत्तीचे सारूप्य म्हणजे सादृश्य प्राप्त होऊन जेव्हा
समाधि नाही तेव्हा तो आत्मा त्या वृत्तीवरील धर्माचा आपणावर आरोप करून घेऊन - मी शांत आहे - दुःखी आहे - अशा व्यवहारास
आम्यद म्हणजे योग्य होतो ॥ निर्विकल्पक समाधीने सर्व वृत्तींचा निरोध होऊन त्या वृत्ति जेव्हा आहेत त्या काळी वृत्तीचे धर्म आपले वर
हणारा जो आत्म्याची - हा आत्मा विभु - उत्पत्ति रहित - जग मरण रहित - आणि अभय - आहे इत्यादिक जेंव्हा तीं आत्म्याचे स्वरू-
प सांगितले आहे त्या स्वरूपाने स्थिति असते असे योगशास्त्रांत सांगितले आहे त्याप्रमाणे ह्योक्त विशुद्ध आत्मा एणेकरून महावा-
क्यांतील त्वं वापदाचा अर्थ सांगितला ॥ आनां त्या शीमहावाक्यांतील नत्वार्थाचा अभेद सांगतात ॥ कडी - तोडे - कुंडले - इत्यादि
कांचा आत्मा म्हणजे स्वरूप जसे न्याचे उपादान कारण स्वर्ग आहे त्याप्रमाणे सर्व भूते वृद्धादि स्तब्ध पश्यत चेतन आणि आकाश
दिक जे अचेतन पदार्थ त्या सर्वांचा आत्मभूत म्हणजे कारण आत्मत्व स्वरूप भूत किंवा न्यांकून नाभिजन व्हे असा आहे आत्मा -
म्हणजे देहेंद्रिय मनोबुद्धीचे साक्षी आणि प्रत्यक्ष म्हणजे अंतरात्म्य रूप जाचें असा ॥ कथा चें स्वरूप म्हणजे मना उपादान

कारणाकूनभिन्न नाही। जसें घट-शराव म्हणजे परब-रांजण यांचें स्वरूप मृत्तिकेकून किंवा कडीं-तोडे-कुडक्या यांचें स्वरूप सुवर्ण
कून निराबें नाही। असा जो तो सर्वांचा प्रत्यगात्मा म्हणजे अंतरात्मा च आह्यास्तवकर्मकरीत असतांहीं म्हणजे देहेंद्रियादिकांनीं केले-
ले कर्म कर्तृत्वादिकाच्या अज्ञानदृष्टीनें त्यावर लोकांनीं व्यवहार करण्यास पान असतांहीं आत्मा असंग-देहेंद्रियादिकाकून निराब
त्याचा साक्षी आहे असा आत्मतत्त्वज्ञानानें त्याचें कर्तृत्व बाधित झाल्यामुळे रज्ज्वर अज्ञानानें भासलेला सर्परज्ज्वचेयथार्थज्ञा-
नानें-हा सर्प नव्हे-असा बाधित झाला म्हणजे जसा बाधक होत नाही तसा त्या बाधितकर्म कर्तृत्वानें न लिप्यते म्हणजे बंधपावत
नाहीं। लोकदृष्ट्या त्यावर भासलेलें कर्म त्यास बाधा करीत नाही असें तात्पर्य ॥ सर्व जें ब्रह्मादिक चेतनाचेतन त्यांचा आत्मभूत म्हणजे
अंतरात्मभूत आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा सर्वभूतात्मभूतात्मा यापदाचा अर्थ करून जीवाचा आणि ईश्वराचा अभेदशब्दाव-
रून च सिद्ध होतो असें व्याख्यान यापदाचें कोणी करतात परंतु त्या व्याख्यानांत सर्वभूतात्मा म्हणजे सर्वजींचेतना चेतनभूतें त्यांचा अ-

योग युक्तो विरक्तश्चात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

त्मा असा अर्थ केला तरी जीवेश्वराचा अभेदरूप जो त्याच्या व्याख्यानाचा अर्थ त्याचा बोध होतो यामुळे आत्मभूत हे पद व्यर्थ होईल। स-
र्वभूत म्हणजे सर्व अचेतन स्वरूप आणि आत्मभूत म्हणजे चेतन स्वरूप असा आहे उपादानकारण आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें अ-
सा अर्थ करून जीवांस उपादानकारण ईश्वर आहे यास्तव तो त्याकून भिन्न नाही अभिन्न च आहे या अनुमानाचे ह्वाण जीवेश्वराचा अ-
भेद व्याख्यानापासून समजतो अशीही कोणी व्याख्यान व्याख्या करतात। याचे व्याख्येत ही सर्वभूत म्हणजे सर्वचेतना चेतन स्वरूप आहे
आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा सर्वपदांचा संकोच करून अर्थ केला म्हणजे त्यांचे व्याख्यानाचा विवक्षित अर्थ लब्ध होतो यामुळे त्या-
चे व्याख्यानांत ही आत्मभूत यापदास वैयर्थ्य येतें आणि सर्वपदांचा संकोच करून जर व्याख्यान केले तर त्याचा जो विवक्षित अर्थ-
तो सर्व म्हणजे अचेतन आणि आत्मे म्हणजे चेतन तद्भूत म्हणजे तत्स्वरूप आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचे असा अर्थ त्या-
पदाचा केला म्हणजे सर्वात्मभूतात्मा एणें करून च लब्ध होतो यामुळे प्रथमभूतपद ही व्यर्थ होतें ॥ असे हे सर्वभूतात्मभूतात्मा-

याप दाचे मतभेदाने अनेक अर्थ होतात ते (१) दत्त आहेत। यांतून निर्ममरूपी हातोंस जो बांगला वाटेक त्याचा त्यानी स्वीकार करवा आयहू
 रूतये ॥ सर्व जभगवंताचे वाक्य कामधेनु प्रमाणेच आदि ॥ ७ ॥ कर्मन्तु ज्ञान्यास होत नाही असे जे पूर्व श्लोकी सांगितले त्याचीच उपपत्ति-
 सांगिताना ॥ योगयुक्त जो तत्ववेत्ता ज्ञानी तो इदिये म्हणजे ज्ञानेदिये कर्म इत्येकें उपलक्षण करून प्राणापानादिक प्राण हे आपापेक विवर्थाचे
 वाई वर्ततात त्याहून निर्गळे त्याचें साक्षी प्रसंग स्वतः त्वनेन नाही असानि त्या या साख्यामुळे पश्यन् म्हणजे रूपादिक पाहून असतां-
 रूणवन् म्हणजे गळ ऐकून असतां स्पर्शान् म्हणजे शीतोष्ण आदिक स्पर्शाचा अनुभव घेत असतां जिघ्रन् म्हणजे मगंधादिकांचा वास
 घेत असतां- अश्नन्- म्हणजे भोजनादिकाने स्वादु मधुरादिक रसाचा आस्वाद घेत असतां- हे पां च ज्ञानेदियाचे व्यापार सांगितले- गच्छन्
 म्हणजे गमन करीत असतां स्वपन्- म्हणजे निद्रा करीत असतां- स्वप्न म्हणजे आसो च्छास करीत असतां- प्रलपन् म्हणजे भाषा

नेव किंचित् करातीत्युक्तो मन्येत न न वित ॥ पश्यन् रूणवन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् ॥ ८ ॥

प्रलपन् विमृजन् गृह्णन् मुनिमिषन् मिषन् पि ॥ इदियाणीं इदियार्थेषु वर्तनं इति धारयन् ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्या धाय कर्माणि संगत्य का कर्ता तयः ॥ १० ॥ न गगोपेन पद्मपत्रमिवां भसा ॥ १० ॥

ण करीत असतां- विमृजन्- म्हणजे मनुष्यादिकांचा उत्सर्ग करीत असतां हे आने दावेही उपलक्षण करून मंत्र्याचा नंद अनुभ-
 वित असतां- गृह्णन् म्हणजे घेत असतां- उन्मिषन्- म्हणजे दोळें उघडीत असतां- निमिषन् म्हणजे डोळे मिटीत असतां- गम-
 न विसर्ग प्रलपनादिक कर्म दियाचे व्यापार- न न दाबुद्धीचा व्यापार- आसो च्छास प्राणाचे व्यापार- उन्मेष निमेष उपप्राणाचे व्यापार
 क्रमाची विवक्षानाही जो ज्याचा संभवेन तो ध्याता- असं हे व्यापार करीत असतां ही कर्तृत्वाभिमान आत्मतत्त्व ज्ञाना वेगान्या मुळे श्रीक-
 हीं करीत नाहीं असे मानितो ॥ ८ ॥ ९ ॥ असंगात्मतत्त्वज्ञाना मुळे तत्वेना जमा कर्मकर्ते त्यानें लिप्त होत नाहीं तसा जो आत्मतत्वेन
 नाही तोही सर्व कर्मांचा करविणारा सर्वाचा अंतर्दामी परमेश्वरन आत्मा कर्ता न व्हे यादु हीनें सर्व कर्म करत त्याचें फळे च्छासो
 डून निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठाई जो अपंग करतो तोही कमळाचे पत्र जसे उदकाने लप पावत नाही त्याप्रमाणे पारा नें लिप्त हो

त नाहीं ॥ पाप कर्मप्रमाणें पुण्य कर्म ही जन्ममरणरूप में सार प्रवाहानें पडण्यास कारण आहे यास्तव मुमुक्षुं सांपुण्यकर्मद्वारां
 च आहे म्हणून अर्थात् पापशब्द उपलक्षण करून पुण्यांतही पाप वाटत नाहीं असा अर्थ करावा ॥ १० ॥ ईश्वराचे पुढांने केलेले
 निकामकर्मबंधक होत नाहीं असें सांगून त्यास चित्त उद्भासवून देवाचे साधन सांगिताना ॥ कथं न म्दगजेनामी आच्छादयत
 ण कर्मकता असा जो देहादिको वर अप्याम म्दगजेत्येक्यभ्रमनाथा एव नरादित अशी जी दद मनबुद्धि आणि श्रद्धेया असा केवल
 ही विभक्ति फिरवून अर्थ करावा ॥ त्यांदा करून यागनाम्हा जे देवादेवनां बुद्धी कृत जाणताना आहे असा जो आत्मनाम्हा विवे

कायं न मनसा बुद्ध्या के वल्लेखं दिशे रपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति मे गन्धर्वकात्म सुद्वये ॥ ११ ॥
 युक्तः कर्म फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकी ॥ अयुक्तः कामकारण फलं सत्त्वो निबध्यते ॥ १२ ॥

क तहंत ते मंग म्दगजेनामी प्रमाणें विवेकी जे तार्किकादिक न्यास जो आत्मा कर्ता आहे भोक्ता आहे असा अभिमान आहे त्याप्रत टाकून
 आणि फलें व्हाही टाकून चित्त शुद्धीसाठीं कर्म करतात ॥ तान्वये ॥ बुद्धादीकर्म करणें चा अधिकार आहे म्हणून ते ही तसा अ-
 भिमान टाकून कर्म कर ॥ ११ ॥ ब्रह्मण्याथाय कर्माणि - एणें करून मंगितलेले साधनें जो युक्त कर्म फलाचा त्याग करून चित्त
 शुद्धीचे द्वारा प्राप्त व्हावयाची जी ब्रह्मनिष्ठेची फलभूत शान्ति म्हणजे विंदकें बल्य मोक्ष न्याप्त पावतो ॥ अयुक्त म्हणजे त्यालक्षणें जो
 रहित तो कामाचे प्रेरणे करून फलाविषयी आसक्त होऊन कर्म करून बंध पावतो ॥ १२ ॥

ईश्वरासनिर्विकारासंग स्वरूपाने कर्तृत्व आणि कारयित्व नसले तरी मायासंबंधाने त्यास ते आहे असे म्हणाल तर देहादिकाचे संबंधाने आत्म्यासही ते येईल आणि ईश्वरास ते मानले तर कोणापासून पाप कोणापासून पुण्य ईश्वर करवितो आणि कोणास करवी कोणास दुःखी करतो असा ईश्वरासही विषमभाव आणि निर्दयत्व जीवाप्रमाणे लोभ क्रोध मूलक आहे असे द्योईल यामुळे त्यासही कमक्रोधमूलक संसार प्राप्त होईल अशी वांका असेल तर न्यायविषयी सांगतात ॥ विभु म्हणजे व्यापक आणि क्रियारहित परमेश्वर कोणा कर्त्याचे पाप घेत नाही तसेच कोणा कर्त्याचे ऋण म्हणजे पुण्यही घेत नाही म्हणजे ईश्वरास कारयित्व नाही यामुळे कोणाकडून पाप करविण्याने पापी किंवा पुण्य करविण्याने पुण्यवाद् होत नाही ॥ जो सक्रिय आहे तो कोणाकडून आपले भाषणादिक व्यापाराने करवितो। ईश्वरावर विभुत्वास्तव कोण नाही क्रिया नाही आणि आणि असंग अद्वितीयत्वास्तव पारमार्थिक माया संबंध नाही ॥ तथापि जसा मार्व मोम मंदाराज सर्वेश्वर ऋग्वी आणि स्वतंत्र अमनांही आपले वास्तविक स्वरूपाचे अज्ञानाने निंदित आपणस दुसऱ्यांनी बडकेले आहे आपण शतावधि मंकटांचा अनुभव करतो- मी दीन आहे- दुःखी आहे- स्वतंत्र नाही- हा दुःखापासून सोडवील- असे नानाविध स्वप्न भ्रम पावतो आणि मोक्ष पावतो त्याप्रमाणे प्रनादि अविद्येने- देही जीव- हा ईश्वर असे भासविले आहे अशा श्रुती आहे त त्यावरून अनादि अविद्येचे आवरणाने आपले वास्तविक अद्वितीय असंग मच्चिदानंद स्वरूपाचे ज्ञानाचे आच्छादन होऊ न दे देह्यादिकावर जो तादात्म्याभिमान झाला आहे त्याचे योगाने- मी ईश्वर नव्हे- त्याकडून भिन्न कर्ता- भोक्ता- ऋग्वी- दुःखी- संसारी आहे- असे मानून देहादिकावरील धर्म आपले वर मानिता तो आणि या दुःखाने निराकरणा र्थ कल्पिलेले ईश्वराचे आराधन आणि कर्म करतो आणि ते न केले तर ईश्वरापासून भितो आणि ईश्वरच आपले पासून श्रुत श्रुत भक्त रचितो असे मानितो आणि ईश्वर उपास्य आहे आणि मी उपासक आहे असे मानितो असा जो द्वा अविद्येचे अवस्थेत सर्व जीवांस भ्रम झाला आहे त्याचा पूर्वोक्त ईश्वरास प्रवर्तक न पाप पुण्य कारयित्व मांगणारी श्रुति अनुवाद करते आणि अविद्येचे विचित्र शक्तीमुळे विचित्र नाना प्रकारचे जे जीवांस अविद्येने भासविले ते जीव स्वरूपाविषयी तसेच ईश्वर स्वरूपाविष

यो विकल्प रूप भ्रम त्यांवाही अनुवाद करते ॥ तोच अनुवाद श्रुतीचीं उपद्रव्य म्हणजे व्याख्यान करणारी पुराणे ही करतात ॥ त्यांती
 लजीव स्व रूपा विषयीचें विकल्प मूल कविवाद - अथ चेत्वं नित्य जातं नित्यं वामन्य सेमृतं - या श्लोकांत स्पष्ट करून दारव विले च आ
 देत तेणें करून महावाक्यांतील त्वंपराचें अर्थाचें शोधन होईल ॥ ईश्वर स्व रूपा विषयीचें विकल्प मूल कजे विवाद आदेत त्याचें प्रतिपा
 दन महावाक्यांतील तत्पदार्थाचें शोधन होऊन ब्रह्मात्म्येक्य रूप पद दृश्य महावाक्यार्थाचें यथार्थ ज्ञान होण्या सार्थीयथें मेसे पानें क
 रतो ॥ असंग जें चैतन्य ज्यास चित्ति ज्ञान असें ही म्हणतात त्याचे सन्निधि मात्रानें जीवांम स्वरवदुःख फलाचा अनुभव व्हाव
 यासाठीं या जगाची रचना करण्यास प्रवृत्त झाले ही जी विगुणात्मक प्रकृति जितें चैतन्य रूप पूर्वी लिहिलें च आदे आणि पुढें ही प्रस
 गानें लिहूं तिचा नियंता म्हणजे आयलें कार्य करण्या विषयीची जी प्रेरणा करणें तद्रूप नियमन करणारा आणि क्लेश-कर्म-वि
 पाक-आणि आशय यांचा संबंध ज्ञासना हीं अमाजो पुरुष विराप त्यास ईश्वर म्हणावें ॥ अविद्या-अस्मिता-गग-द्वेष-आणि
 अभिनिवेश या पांचांस क्लेश असें म्हणावें ॥ अनित्य-अशुचि-दुःख-अनात्म म्हणजे जड देहादिक यांवर क्रमें करून कें
 नित्य शुचि स्वरव आत्मा अशी भेद किंवा अभेदा विषयी उदासीन भामान्य स्व रूप जी विपरीत बुद्धि ती अविद्या ॥ बुद्ध्यादि
 कावर स्व रूपें करून धर्में करून अभेद जीतें भासतो अशी जी आत्म बुद्धि जीस उपद्रव म्हणतात ती अस्मिता ॥ मरवाचें साध
 न जे विषय तद्विषयी जो अभिलाष तदनुकूल जी-हें मला असावं अशी भनाची वृत्ति तो गग ॥ दुःख वास जी साधनें त्या विषयी
 ची जी इच्छा तीस विरोधि म्हणजे-हें मला नसावें-अशी जी मनाची वृत्ति तो द्वेष ॥ स्वभावे करून अविद्या नास किंवा विद्या नास
 सर्व लोक प्रसिद्ध मरण आसानें होणारें जें भय किंवा तत्सजातीय भय तो अभिनिवेश ॥ हें सर्वोक्त पांच क्लेशांचें स्वरूप ॥ देहें हि
 यादिकांचा जो व्यापार त्यास कर्म म्हणवें ॥ ते शकू १ कृष्ण २ शक्ल कृष्ण ३ आणि अशकू अकृष्ण ४ चार प्रकारचें आदे ॥ केवल पुण्याल
 साधन जें जप करणें अनशन म्हणजे उपवासादिक करणें असें जें कर्म ते शकू कर्म ॥ ते वान प्रस्थांचें ॥ केवल पापाळाच साधन असे
 जे दुष्टाचें परस्त्री गमनादिक कर्म ते कृष्ण कर्म ॥ प्राधान्यें करून पुण्याला उत्पन्न करणाऱ्या कर्मां त अंगभूत अनुषंगानें किंविद्या

पापही उत्पन्न होतें असें जें यत्नादिक कर्म ते शक्य कृष्ण कर्म ॥ यत्नादिक कर्म वेद विहित आदेयामुळे मोठ्या पुण्याला नरसाधन आहे व परंतु त्यांत
 पक्व हिंसा होते यामुळे आनुवंशीक यत्किंचित्पापही होतें। यास प्रमाण पक्व चें संज्ञापन म्हणजे हिंसा शाल्यामुळे जें एव म्हणजे पाप झा
 लें त्यापासून माझे अग्निरक्षण करो अशा अर्थाचे जे यत्न प्रकरणांतील मंत्र त्यांतील लिंगे आहेत आणि अर्थवादही आहेत ॥ हे विविध
 कर्म जें योगीन व्हेत त्यांचें आहे। समाधी करून पूर्वोक्त योग ज्यांस मिळाला आहे त्यांचें नव्हे ॥ अशक्य अकृष्ण म्हणजे पुण्याला किंवा
 पापाला उत्पन्न करणारे नव्हे असें जें कर्म तें ॥ विपाक म्हणजे पूर्वोक्त कर्मांचें आशय द्वारा विपाक म्हणजे - जाति - आयुः - भोग - सनदू -
 पफल विशेष म्हणजे भिन्न भिन्न फळे ॥ जाति म्हणजे उत्तम देवादिक योनींत किंवा मध्यम मनुष्यादिक योनींत किंवा अधम पशुप
 क्षिकीटादिक योनींत जन्म होणे ॥ आयुष्य म्हणजे दीर्घा युष्य अल्प युष्य होणे ॥ भोग म्हणजे मग्न वदुःख वानु भव होणे ॥ आशय म्हणजे पूर्वोक्त
 विपाकांस कारण भूत पूर्वोक्त कर्मापासून होणारे पुण्य पापाचे समुदायरूप संस्कार ॥ सांगितलेले लक्षणांचा हा ईश्वर जीवाप्रमाणें असंग
 चिद्रूपत्व आहे आणि तो जीवाचे स्वरूपाकून भिन्न आहे ॥ जर भिन्न मानला तर बद्ध आणि मुक्त द्वैव्यवस्तु होणार नाही ॥ जीव अ
 णि ईश्वर असंग चिद्रूपत्वे करून समान असले तरी ईश्वर स्वरूपाचे ठारें विशेष आहे यामुळे प्रकृत्यादि नियंतृत्व रूप ईश्वरत्व सा
 दे ॥ अशा असंग चिद्रूप परमेश्वरास नियंतृत्व आहे याविषयी याचें किंवा याचे भयानें वायु नियमाप्रमाणें बाह्य तो - याचे भयानें -
 सूर्य नियमाप्रमाणें उदयाप्रत आणि उस्ताप्रत पावतो - याचे भयानें इंद्र आणि अग्नि दे आप आपला व्यापार नियमाने करतात
 याचे भयानें पांच वायु द्वी नियमाने च धावतो - यापरमेश्वराचे आज्ञेत सूर्य आणि चंद्र भय धरून राहतात - प्रधान म्हणजे म
 त्व राज तमोयुगाची जी समान अवस्था असते तीम प्रधान किंवा प्रकृति म्हणतात - सेत्र म्हणजे जीव यांचा पति म्हणजे नियं
 ता तसाच पुण म्हणजे सत्त्वादिक गुण त्यांचा ईश म्हणजे नियंता अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति आणि अंतर्गामी ब्रह्मण प्रमाण आ
 देत आणि क्लेश कर्मादिक नसल्यामुळे ते नियंतृत्व त्यास युक्तच आहे ॥ जीवांचे ही स्वरूप वस्तुतः असंग चिद्रूपत्व आहे यामुळे
 त्यांस ही क्लेशादिकांचा वस्तुतः म्हणजे परमार्थ दृष्टीनें संबध नाही। तथापि प्रकृति आणि तिचें कार्य जे देवें दिय मनां बुद्ध्यादिक

त्यां पासून आपलें स्वरूप निराखें आहे अशा अविवेकानें म्हणजे विवेकनसल्या मुळें जीवांस हे शादिकांचा संबंध आहे या मुळें त्यांचे ईश्वराशीं बोलसण्य आहे ॥ ईश्वरास अविवेक नाही असें योगी म्हणतात ॥ असें विद्रुप जो ईश्वर त्यास नित्य त्व संभवत नाही ॥ तें मानलें तर त्याचा संबंध झाल्या मुळें त्याची असंगता गहणार नाही ॥ यास्तव जीवाकून त्या ईश्वराचे बोलसण्यार्थे आणि त्यास नित्य त्व जगत्कृता हिकाचा संबंध होण्यास विभुपरमेश्वरास नित्य ज्ञान-नित्य इच्छा-नित्य कृति म्हणजे प्रयत्न-असे गुण मानावे ॥ त्यामुणाहीं करून चलासतुरुष विशेषत्व संभवतें दुसरे प्रकारानें संभवत नाही ॥ ज्ञानादिक तीन गुण ईश्वराचे नित्य आहेत याविषयीं तो ईश्वर मत्त कायमत्य संकल्प आहे, सत्य म्हणजे नित्य अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति प्रमाण आहेत असे तार्किक म्हणजे नैय्या यिक बोलतात ॥ सृष्टि स्थिति-प्रलय करण्यास उपयोगी जें ज्ञान आणि इच्छा आणि प्रयत्न हे जर ईश्वराचे नित्य आहेत तर सर्वदा सृष्टिच किंवा स्थिति किंवा प्रलयच होतील ॥ क्रमानें जे होतात ते होणार नाहीत ॥ यास्तव पूर्वोक्त लिंग देह समस्य भिमानी सर्व जीव संपात रूप हिरण्य गर्भच ईश्वर आहे ॥ या हिरण्य गर्भास ईश्वरत्वाविषयीं हिरण्य गर्भाचें ब्रह्मात्म-ज्यांत मोठे विस्तारानें वर्णिले आहे असे उद्दिष्ट वेदांतील ब्राम्हण सर्वप्रमाण आहे ॥ या हिरण्य गर्भास लिंग शरीराचा संबंध असला तथा त्यास कर्म नाही या मुळें तो संबंध कर्मनिमित्तक नाही ॥ सारबहुः स्वरूपकर्म फलाचे भोगा साठीं जो कर्म निमित्तक शरीर संबंध होतो तोच जीव ॥ या मुळें-हिरण्य गर्भ जीव नव्हेतो ईश्वर आहे-असें हिरण्य गर्भाचे उपासक हिरण्य गर्भ बोलतात ॥ स्मृत शरीराचा सोडून लिंग शरीर कोठेंही दिसत नाही किंवा अनुभवास येत नाही यास्तव पूर्वोक्त स्मृत शरीराचे समष्टीचा अभिमानी असा सहस्र मस्तक-सहस्र वक्ष-सहस्र हस्तपाद-विराट् पुरुषच ईश्वर आहे ॥ असा विराट् पुरुषास ईश्वरत्वाविषयीं पुरुष सूक्त आणि ज्यास सहस्रावधि मस्तक वक्ष हस्त पाद आहेत अशा अर्थाच्या दुसऱ्याही श्रुति प्रमाण आहेत असें विश्व रूपाचें चिंतन करणारे बोलतात ॥ कोणी चतुर्मुख देह ज्यास आहे असा जो ब्रम्हदेव त्यासच ईश्वर असें म्हणतात आणि त्यास ईश्वरत्व आहे याविषयीं प्रजापति जो ब्रम्हदेव तो या प्रजां प्रव उत्पन्न करता झाला ॥ धाता म्हणजे ब्रम्हदेव यथा पूर्व म्हणजे पूर्व कल्पीचे सृष्टी प्रमाणें सृष्टी प्रव करता झाला ॥ या अर्थाची श्रुति प्रमाण दाखवितात ॥ प्रजापति

जो ब्रह्मदेव तो विष्णूचे नाभिकमला पासून उत्पन्न झाला असें शुनिपुराणांत सांगितलें आहे यास्तव विष्णूच ईश्वर असें भागवत बोल-
 सात आणि विष्णूस ईश्वरत्वा विषयीं सृष्टीचे पूर्वी एक नारायणच होता ब्रह्मा तसाच ईशान म्हणजे रुद्र-अग्नि-सोम-आकाश-पृ-
 थिवी हीं कोणीं नवनीं असें महोपनिषदांत सांगितलें आहे। पुरुषसूक्तांत ज्याचें स्वरूप वर्णिलें आहे असा जो नारायण तो याप्र-
 जांप्रत उत्पन्न करीन असें इच्छिता झाला। नारायणापासून ब्रह्मा रुद्र उत्पन्न झाले असें नारायणोपनिषदांत सांगितलें आहे। सृ-
 ष्टीचे पूर्वी जें जग कांहीं नव्हतें। दिव्यदेव नारायण एकच होता असें महालोपनिषदांत सांगितलें आहे। असेंच वैष्णवपुराणां-
 त नारायणाचेंच ईश्वरत्वे करून वर्णन केलें आहे असें प्रमाण दाखवितात ॥ या सर्कजगाम कारणकोण असें विचार करणाऱ्या देवां-
 प्रत प्रथम म्हणजे सृष्टीचे पूर्वी मी एकच होतो असें शिव बोलला असें आर्यवशिखरेंत सांगितलें आहे। जेकां तमच होते दिवस किंवा
 रात्र नव्हती - सत म्हणजे व्यक्त झालें जे जग असत म्हणजे अव्यक्त जग नवतें तेव्हां केवळ शिवच होता तो शिव अक्षर ब्रह्म आहे अ-
 सें श्वेताश्वतरमेंत्रोपनिषदांत सांगितलें आहे। जो देवाचा पूर्व आणि नंतर आहे आणि विश्वाधिक म्हणजे सर्वापेक्षां श्रेष्ठ रुद्र ब्रह्म-
 र्षी आहे तो आपले पासून उत्पन्न झालेल्या द्विगुण गर्भापन पाहता झाला असें तैत्तिरीय शाखेंतील मंत्रांत सांगितलें आहे। ब्रह्म
 -विष्णु-अग्नि-इंद्र हे सर्व उत्पन्न होणारे आहेत या सर्वांचें कारण जो सर्वेश्वर्य संपन्न सर्वेश्वर शंभु म्हणजे शिव तोच ध्येय-
 म्हणजे जगाचे कारणें करून ध्यान करण्यास योग्य आहे असें आश्व वैशिखरेंत सांगितलें आहे आणि बहुत उपनिषदांत शिवच
 जगास कारण असें सांगितलें आहे। अष्टादश पुराणांमध्ये दहा पुराणांत शिवाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे। विष्णूचे चार पुराणांत मा-
 हात्म्य वर्णिलें आहे आणि शिवाचे पायांचाठिकाण ठावावयास विष्णु नवर्थ झाला नाहीं असें दहा पुराणांत वर्णिलें आहे यावरून शिवच ई-
 श्वर आहे विष्णु ईश्वर नव्हे असें शैव बोलतात ॥ जेकां त्रिपुराचा म्हणजे पुरत्रयाचा दाह केला तेव्हां तें कर्म निर्विघ्न झालें यासाठीं शि-
 वाचीं गणपतीची पूजा केली असें पुराणादिकांत वर्णिलें आहे यास्तव गणपतीच ईश्वर असें गाणपत्य बोलतात। याप्रमाणें त्या त्या
 देवतेचे प्रकाशक मंत्र तसेंच वेद पुराणादिकां नील अर्थ बाद वाक्यें म्हणजे न्याया देवतेचीं स्तुति करणारीं वाक्यें तसेंच कल्प म्हा-

णजे त्याच्या देव तांचे उपासना करण्याचे अनुष्ठान प्रयोग यांचा आश्रय करून भैरव - मल्लारी - मागिका - यक्ष - राक्षस - अश्वत्थ - वट
 जल - पाषाण - मृत्तिका - यव - धातू - तातणी - कुगड - कोयता - तरवार - इत्यादिकांस कुठे देवतादिक बुद्धीने ईश्वरमानून त्याची पू-
 जा करणारे पुष्कळ लोक आहेत ॥ त्या पूज्य वृजकाचे तारतम्याने त्या वृजे प्राप्तून फळे ही होतात असे मानतात ॥ याप्रमाणे मायेने
 विविन्न शक्तीने ही ईश्वर स्वरूपे आणि पूर्वोक्त देहादि जीव स्वरूपे भासविली आहेत ॥ त्या विषयी पूर्वोक्त लोका यतादि सांख्यात
 जीव वादी तसेच योगादिक स्थावराने श्वर वादी ज्यांस ज्यांस मायेने तसें जसें जीव आणि ईश्वर रूप भासविले आहे त्याचा त्याचा अभि-
 मान धरून जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयी विवाद करतात ॥ जर ही जीवेश्वर स्वरूपे मायेने भासविली नाहीं तर सर्वश्रुति पुराणांत एकेच
 ईश्वराचे प्रतिपादन करावे ॥ विकल्प असून ये ॥ जें वस्तु वास्तविक जेने आहे ते तसेच सर्वदा आहे किंवा राहते ॥ विकल्प पुरुषाचे बुद्धी
 ने मान होतात ॥ बुद्धीने अनेक विकल्प केले तरी ते मनोमय विकल्प आहेत वास्तविक नव्हते ॥ या मुखे ज्वावस्तुवर विकल्प होतात ते वस्तु
 एकरूपच राहते विकल्पाने भिन्न होत नाही ॥ यान उदाहरण ॥ जसा पुरेवर्ति पदार्थ एकरूप असतां भ्रमाने कोणी रूपाणू अशी कल्पना कर-
 रतो कोणी पुरुष अशी कल्पना करतो ॥ बुद्धीने कल्पिलेले स्वस्तु मान भिन्न होते ॥ मुळचे वस्तु भिन्न होत नाही ॥ अथवा ईश्वर शक्ति मां
 साखि मय स्त्री स्वरूपतः एकरूप असतां ही भर्तृसंबंध उपाधि बुद्धीने माया - श्वर संबंधोपाधि बुद्धीने स्तुपा - भर्तृ भगिनी संबंधरूप उ-
 पाधि बुद्धीने ननांदा म्हणजे मणंद - देवर म्हणजे दार त्याचे पत्नी स्वरूप उपाधि बुद्धीने याता म्हणजे जाऊ इत्यादिक अनेक कल्पनेस यो-
 ग्य होते ॥ याप्रमाणे अद्वितीय असंग सच्चिदानंदात्मका भवस्तु - माया आणि मायेने भासविलेली जी मायेची कार्ये देहेंद्रियादिक आ-
 णि मायेचे जे शुण सत्त्व रज तम किंवा त्यांची कार्ये यांचे संबंधाने जीव ईश्वर अशा व्यवहारास योग्य होऊन त्याचे ठाई आपलेभ-
 तीने पूर्वोक्त जीवेश्वरा विषयींच्या अनेकानीं अनेक कल्पना केल्या तरी ते पारमार्थिक अद्वैता संग वस्तु भेद पावत नाही ॥ ते अ-
 रवेंद एकरूप निरुपाधिक आहे यास्तब त्याच्या वादीनीं त्याच्या जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयीं प्रमाण म्हणून दारविलेले सर्वश्रु-
 ति त्याच्या मताप्रमाणे अविद्येने किंवा मायेने भासविलेले जीवेश्वराचे स्वरूपाचा जो अनादि भ्रम त्याच्या वादीस झाला आहे त्या

अतु वार रूप आहें यथार्थ वस्तु विषयी विकल्प नाही यास्तव आत्मवस्तुचें यथार्थ स्वरूप सांगणाऱ्या नाहीत ॥ यास्तव शुचीतील उपक्रम म्हणजे आरंभ आणि उपसंहार म्हणजे समाप्ति यांहीं करून चांगला तात्पर्य निर्णय होण्यास विचार केला म्हणजे ब्रह्मत्व तत्त्व असंग अद्वितीयच आहे असे सिद्ध होते ॥ त्या विषयी एक दोन उदाहरणें लिहितों ॥ ते निरी योप विषदीमध्ये आत्मस्वरूप ब्रह्मसत्त्व ज्ञाना नंब स्वरूप आहे असा आरंभ करून ज्ञानापासून वाणी आणि मन निवृत्त होताना म्हणजे वाणीस आणि मनास अगोचर जें आहे तें ब्रह्म अशी समाप्ति केली ॥ तरीच कां दोग्यो पनिषदांत सद्रूप अहेंत ब्रह्मत्वा उपक्रम करून तें ब्रह्म तत्त्व आहेस असा उपसंहार केला आणि दोहोंत ही छोक इष्टीनें जो जीवेश्वर जग याभेदाचा भ्रम साळा आहे त्याचा जमाची सृष्टि सांगून त्याउपाधीनें त्या भेद भ्रमाचा अनुवाद केला ॥ याच प्रमाणें सर्वोपनिषदांत आहे ॥ अनिष्टा व स्तेन पूर्वोक्त सर्व व्यवहारास आणि त्यांतील पदार्थास सत्यत्व भासतें तरी परमार्थतः आत्म्यास कर्तृत्व कारयित्व नाही असें अद्विती यात्मतत्वाचें वास्तविक स्वरूप शुचिच सांगते त्या विद्या व स्तेन जीवाचा आणि ईश्वराचा भेद असून ईश्वरास पूर्वोक्त पुण्यपाप कारयित्व व्यावहारिक असलें तरी लोक व्यवहारांत कोणी अपराध केला तर त्यास दंड करून दुःख देणारा आणि यथान्याय मार्गनें वर्तणारा वर अतुग्रह करून मरव देणारा जो धार्मिक राजा तो विषम भाव आहे - निर्दय आहे - असें कोणी द्वी म्हणत नाहीत प्रत्युत अपराधी कोण निरपराधी कोण आहेत असा यथार्थ विवेक न पाहून त्याणीं सर्वांवर साम्यदृष्टि ठेविली तर तो लोकांत निंघत होतो त्याप्रमाणें परमेश्वर जीवांजी जीउ नादि कर्म तदनुसार त्यास पुण्यकर्मा विषयी किंवा पापकर्मा विषयी वर्तवीत असला किंवा कोणी मरवी कोणी दुःखी असी विषम सृष्टि करीत असला तरी त्यास वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाही ॥ जर ईश्वर आपले इच्छेप्रमाणें उपापले प्रयोजनासाठीं करीत तर त्यास वैषम्यादिक येईल तसें करीत नाही ॥ आणि करीत ही नाही ॥ सर्व सृष्टि स्थिति प्रत्ययादिक कर्म जीवांचे कर्मातुसा र त्यास त्यांचे कर्माचे मरवतुःख देण्या करितां करतो ॥ १५ ॥ ते पूर्वोक्त आत्मस्वरूपाचें आवरण करणारे जीवें अज्ञान वेष्टातील महात्मा कथ प्रमाणापासून झालेले - मी ब्रह्म अहिं - अशा आत्मतत्वाचे ज्ञानाचे नाशाप्रत पाविलेले आहे त्यांचें तें ज्ञान सर्वज्ञसर्वज्ञस्य

तथा च नाश करून प्रकाशित करतो त्याप्रमाणे तत्त्व म्हणजे ते जें मच्चिदादितीय आणि परमार्थतः सद्रूपपर म्हणजे ब्रम्ह त्याप्रतस्
 स्मत्वे करून प्रकाशित करते ॥ यास्तव अन्ये प्रजे अज्ञान त्याचा नाशार्थ ज्ञानच पाहिजे ॥ १६ ॥ आत्मतत्त्वज्ञानाने प्रकाशित होणारे जें
 तें ब्रम्ह त्याचे ठाई आहे बुद्धि म्हणजे वेदांत वाक्यापासून - ब्रम्ह आहे अशी परोक्ष ज्ञानरूप बुद्धि - आर्चा आणि वेदांताचे श्रवण मननें करू
 न प्रस्तावनेंत ज्यांचीं स्वरूपें ऐकिली आहेत अशा प्रमाणासंभावना आणि प्रमेया संभावना - जाऊन तेच ब्रम्ह ज्यांचा आत्मा आहे अ
 से म्हणजे आत्मा ब्रम्हच आहे अशा ज्ञानानें युक्त आणि त्याच ब्रम्हाने ठाई आहे निष्ठा म्हणजे मध्ये दुसरी विजातीय अनात्मविषय
 क वृत्ति नहोता मी ब्रम्ह आहे अशा सजातीय मना वृत्तीचा प्रवाद ज्यांचा म्हणजे निदिध्यासनानें देहादिकावर आत्मबुद्धिरूपजी
 विपरीत भावना तीर्णे करून रहित आणि तेच ब्रम्ह आहे परायण म्हणजे अज्ञानरूप उपाधीच्या नाशानें स्वात्मत्वे करून प्राप्य

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशित मात्मनः ॥ तथा भादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तन्मरं ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठा तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

विद्या विनयसंपन्ने ब्राम्हणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

ज्यांस असे जे ते ज्ञानें करून निर्भूत म्हणजे गेलें आहे कल्मष म्हणजे अज्ञान ज्यांचें असे होताने अपुनरावृत्ति म्हणजे जो प्राप्त झाले
 त्यानंतर पुनः जन्ममरण प्रवाद रूप संसार प्राप्त होत नाही अशा मोक्षाप्रत पावतात ॥ १७ ॥ आतां असे जे तत्वेचे त्यांची परमार्थिक बुद्धि
 कशी होते ते सांगतात ॥ पंडा म्हणजे वेदांत श्रवणापासून झालेलें ब्रम्हात्मा परोक्षज्ञान तें ज्यांस झालें आहे ते पंडित । ते विद्या म्हणजे वे
 दाध्ययन किंवा वेदार्थ ज्ञान - विनय म्हणजे तन्मता यांही करून लुक्त जो उत्तम ब्राम्हण त्याचे ठाई तसाच श्वानाचा पाक करणारा म्हणजे
 श्वान मांस शिजवणारा जो चांडालादिकन्हे कमी करून जरी विकूड आहेन तरी त्याचे ठाई तसेच माय - रुनी - श्वान हे जाती करून ज
 शी विषम आहेत तथापि त्यांचे ठाई तद्रूपें करून आणि स्फुरण रूपें करून भासणार ब्रम्ह एकच आहे असें पाहण्याचा ज्यांचा स्व
 भाव झाला आहे असे होताने मोक्षाप्रत पावतात । असा पूर्वश्लोकाशीं अन्वय करावा ॥ तात्पर्य ब्राम्हण आहे - ब्राम्हण भासतो - चंड

ल मनादिक आहे - भासतो - याच्यवसरांत जी आहे अशी सत्ता भासते असें जें स्फुरण म्हणजे त्याच सत्तांचा प्रकाश किंवा ज्ञान अनुभवास येतें तें ब्रम्ह रूपच आहे। ब्राम्हण गाव इत्यादिकांचा जो शरीररूप आकार आणि ब्राम्हण - गाव - हें नाम त्यामध्युपब्रम्हचे अर्धे कल्पितें तेंच आहे त्याची ब्रम्हसत्ते कून भिन्न सत्ता नाही। जशी सुवर्ण मृत्तिका चां पाहून उत्पन्न झालेही कडीं - मोडे - कुडम्या किंवा घट - राजण इत्यादिक कार्यें यांत सुवर्ण मृत्तिका यांचे सत्ते कून भिन्न सत्ता नाही। त्यांचे कडयांचे आणि घटाचे आकार आणि नावे मात्र भिन्न आहेत याप्रमाणें सच्चिद्रूप ब्रम्हाणसून उत्पन्न झालेले म्हणजे रज्जूवर सर्पा प्रमाणें भासले जे ब्राम्हणादिक तेडपल्लवण करून जें सर्व जग - त्याचे आकार आणि नावे मात्र भिन्न आहेत निराळीं झालीं आहेत पण तें त्याची सत्ता ब्रम्हसत्ते कून निराळी नाही। नाम आणि आकार हें सोडून पाहिलें म्हणजे आहे अशी सत्ता म्हणजे ज्ञान भासतें तद्ब्रम्ह सर्वत्र एकच अवर्बड आहे। याच प्रमाणे विकार म्हणजे घट - राजण अशा व्यवहारांत वाळेले वस्तू वाणीने निष्पन्न होणां केषल नाम मात्र आहे। केवळ म्हणजे त्यांना मात्र

इ हे वंते र्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात्सु ब्रह्मि ते स्थिताः॥ १९॥

अर्थ म्हणून निराळा नाही असें सूचविलें। तर काय आहे. मृत्तिका हेंच सत्य वस्तू आहे। याप्रमाणेंच महत्त्वाजें ब्रम्हत्वा शिवाय त्यावर भासणाऱ्या जगाची निराळी सत्ता नाही। अस्तित्वाचे - भाति नासते - प्रिय नामरूप याप्रमाणें फांच अंश प्रायः सर्वत्र भासतात - त्यांत पहिले तीन अंश ब्रम्हाचे रूप। नामरूप हें जगाचें रूप। अशा अर्थाने व्याभुति स्मृति सुफळ आहेत ॥ १८॥ दोघे विद्यादिकांनी समान असतां त्यांचे पूजादिकांत विषयभाव जर केला तर तसाच एक विद्यादिकांनी अधिक आणि एक न्यून किंवा उणा असे दोघे असतां दोघांची ही जर सारखीच पूजा केली तर ती पूजा करणाऱ्या या दोघापासून आणि परलोकापासून न्यून होतो आणि तो अभो-ज्यान्न होतो म्हणजे त्याचे अन्नाचे भोजन करत नये असें गेतास स्मृतीत सांगितलें आहे यावरून विषयाचे ठाई समान बुद्धिकाणें धर्म शास्त्र विरुद्धाचरण आहे तें करणें पंडितांस कसे योग्य आहे अशी डांका होईल तर त्या विषयी सांगतात -॥ त्यांचे मन त्या त्यांत पूर्वी लिहिल्या प्रमाणें साम्याचे ठाई म्हणजे ब्रम्ह सत्ता सर्व भूतोंचे ठाई समानच आहे। भिन्न नाही असें जें पाहणें त्याचे

वरिष्ठं स्थितं म्हणजे राहिलें आहे त्यांनीं ईश्वर म्हणजे यादेहांत जीवत असतांच सर्ग म्हणजे जन्ममरणरूप संसारजितः जिंकिल्या आहे। हिय
 स्मान ज्या कारणास्तव ब्रम्हसत्ता सर्वत्र निदोष म्हणजे न्यूनताधिक्य रूप जो विषमभाव तद्रूप जो दोष तेणें करून राहिले आहे। तात्पर्ये। कवर्णा
 ने केलेले देवतेविं आसन आणि देवतांच्या मूर्ती याप्रत स्तुति यवसारी स्तवर्ण बुद्धीनें कथकिकथ काळीं समानच पाहतो। जी पूजक आ
 हे तो मात्र त्याच्या आकार बुद्धीनें तारतम्य पाहतो। त्याप्रमाणे त वनेला ब्रम्हणादि देहाचे वरिष्ठ ब्रम्ह बुद्धीनें साम्यच पाहतो। जी अज्ञा
 नी आहे तो कर्में करून किंवा जाती करून तारतम्य पाहतो। त्याप्रमाणे ज्या कारणास्तव ते तत्व ज्ञानी सर्वत्र ब्रम्हनिदोष आणि समानच
 आहेत त्यांविषयींची आहे तत्वज्ञाना विषयींची नाही। त्याप्रमाणे ज्या कारणास्तव ते तत्व ज्ञानी सर्वत्र ब्रम्हनिदोष आणि समानच
 आहे असें पाहतान त्याकारणास्तव ते ब्रम्हाचे वरिष्ठ स्थित आहेत म्हणजे ब्रम्हभूतच आहेत ॥ १९ ॥ पूर्वोक्त साम्य बुद्धीने स्थिरता

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्याप्यचापुन्यं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रम्हवित् ब्रम्हणि स्थितः ॥ २० ॥

विषयीं साधन सांगताना ॥ ज्या कारणास्तव ब्रम्हनिदोष सर्वत्र एकच आहे त्या कारणास्तव प्रिय म्हणजे पुत्र बिनादिक माझ्या प्राप्ती
 नें हर्ष पाडूनये आणि अप्रिय म्हणजे शत्रु दुःखवादिक यांच्या प्राप्तीनें उद्वेग म्हणजे रंजद पाडूनये। या साधनाने पूर्वोक्त श्रुति आणि
 युक्ति यांचे विचारानें आत्मा अद्वितीय ब्रम्हच आहे अशी स्थिर केला आहे बुद्धि म्हणजे प्रज्ञा ज्याणे असा आणि असंमूढ म्हणजे अ
 शानिदिध्या सनात्मक ध्यानार्थे झालेला जो ब्रम्हात्म माहात्कार तेणें करून गेला आहे मोढ म्हणजे अज्ञान ज्यांचे असा। याच कारणा
 स्तव ब्रम्हवित् म्हणजे स्वात्मत्वे करून निदिध्यासन काळीं ब्रम्हप्राप्ति झालेला तो निदिध्यासन रूपजो समाधि त्यापासून जेव्हा
 उठतो तेव्हा ही ब्रम्हाचे वरिष्ठ स्थित आहे म्हणजे तो ब्रम्हच आहे ॥ २० ॥

निदिध्यासनाने आत्मत्वे करून ब्रम्हसाक्षात्कार होण्या पूर्वी ज्याचा कधीही अनुभव नाही अशा ब्रम्हकरवाचे जाभाचेरच्छेने नि-
रंतर अनुभविलेले प्रसिद्ध बाह्य विषय करव टाकणे अशक्य आहे तेव्हा- नप्रहये श्रियं प्राप्य-असें कसे सांगतां अशी शंका होई-
ल तर त्याविषयी सांगतात ॥ बाह्यजे स्पर्श म्हणजे-विषय आणि इंद्रिये यांचे संबंध-त्याचे ठाई म्हणजे त्यापासून होणाऱ्या करवाचा
याचे ठाई आसक म्हणजे इच्छारहित आहे मन ज्याचे असा होऊन तो आत्मनिम्हणजे अह्यानंद रूप स्वात्म्याचे ठाई कषुपिस
मयीं राहून यत् म्हणजे ज्याकरकप्रन विंदति म्हणजे अनुभवितो तो सः म्हणजे करवपावतो। कोणते तें करव तें सांगतात-ब्र-
म्हाचे ठाई तो योग म्हणजे समाधि त्याचे ठाई युक्त म्हणजे योजका आहे आत्मा ज्याने तो ब्रम्ह योग युक्ता त्या म्हणजे ब्रम्ह क-
रव स्वरूप ब्रम्हवेत्ता म्हणजे ब्रम्ह करव असें तात्पर्य। ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच होतो असा स्रुतीवरून ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हकरव रूपच आ-
हे अशाया अर्थाचे प्रतिपादन करणारे ब्रम्हयोग युक्तात्मा हिं पद बुद्धिर्गी आहे म्हणून तब असें न म्हणून सः असें म्हटले आणि
बाह्य स्पर्शे घसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्करवं ॥ स ब्रम्ह योग युक्तात्मा करवमक्षय मश्नुते ॥ २१ ॥

त ब्रम्ह योग युक्तात्मा असें न म्हणून म्हणजे त्या करवाप्रत ब्रम्हवेत्ता अनुभवितो असें न म्हणून स ब्रम्ह योग युक्तात्मा म्हणजे
तो ब्रम्हवेत्ता असें म्हटले तें ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच आहे यामुळे म्हटले। ब्रम्हकरव आणि ब्रम्हवेत्ता हे निराळे नाहीत। तो करव स्वरूप
पच आहे असें कच विलें। कषुपि काली आणि समाधिकाली एकच करव आहे तर मग कस म्हणजे निजलेख आणि समाधि-
स्व यांचा काय विशेष अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात। ब्रम्हवेत्ता अक्षय जें मोक्ष करव त्याप्रत अनुभवितो। समाधि क-
ली आणि कषुपि काली देहें दिय विषयादिक हे ताचे दर्शन न होणें तुल्य जरी असले तरी आत्मतत्व ज्ञानाने अज्ञानाचे नाश
मुळे ब्रम्हवेत्ता उक्षय ब्रम्हकरवाप्रत अनुभवितो। कषुपाचे मूलाज्ञानाचा उच्छेदन झाल्यामुळे त्यास कषुपि काली जरी ब्र-
म्ह आणि आत्मा याचे एकत्व झाल्यामुळे ब्रम्हात्म करवाचा अनुभव झाला तरी कषुपीहून उठल्या नंतर तो नाही या मुळे त्या-
चा विशेष आहे। एणे करून ब्रम्ह साक्षात्कार होण्या पूर्वीही कषुपीत ब्रम्ह करवाचा अनुभव आहे यामुळे त्या करवाचे उच्छेने नि

रंतर अनुभविले त्या बाह्य विषय करवाना त्यागकरणे शक्य आहे अशाक्य नाही असा प्रबोक्त शिकेना परिहार करविला ॥ २१ ॥ जर मोक्षक
 रव सधुसीतेन करवा सारखे आहे तर त्यामोक्षकरवार्थ बाह्यदिष्य अन्नपान रथी गीत बाह्यादिकापासून होणाऱ्या करवाना कोणज
 ज्ञानी त्यागकरील अशीचांका होईल तर न्याविषयी - बाह्यकरण अद्विष्य आहे - अशीत्याची निंदा करून सांगतात ॥ जेविषय आणि
 द्विष यांचे संबंधापासून होणारे भोग म्हणजे करवें आहेत ते उत्पन्न आणि नाश यांही करून युक्त आहेत यास्तव दुःखासच योनि
 म्हणजे कारण आहेत । पुत्र झाला म्हणजे जें करवें ते पुत्र मरणपावला म्हण ते नाश पावतें आणि फारच दुःख होते यास्तव तशासु
 रकाचे ठाई त्याचा परिणाम पाहणारा बुध म्हणजे जाही समज नाही म्हणजे न्याविषयी आसक्त होत नाही ॥ २२ ॥ तर उत्तम करवी को
 ण असें म्हणाल तर त्या विषयी सांगतात ॥ इहेव म्हणजे यानें होता असतांना शरीरविमोक्षणा प्रवृत्ती म्हणजे मरणाप्रवृत्ति । एणेंकरु
 न मरण पर्यंत पुढें अवश्य करावयास सांगतात जो कामक्रोधाचा तयतो मला झाला असा विश्वास धरून नये असें सूचितें । ऐकिलेला किं

येहि संस्पृशी जा भोगा दुःख योनयारवते ॥ साधन वतः कौंतेय न ते पुनरमते बुधः ॥ २२ ॥

शक्तीतीक्ष्ण मोक्षं प्राकृतांशं विमोक्षयन् । कामक्रोधाद्वेगं मयुक्तः स मुरखी नरः ॥ २३ ॥

वा पाहिलेला जो विषय न्याविषयी उत्पन्न होता जीतृष्णा तो काम त्यापासून उत्पन्न होतो तो वेग म्हणजे आंगावर रोमांच उभेरा
 हणें आणि नेत्रसुरव हर्ष युक्त होणे याचिन्हानें अनुमित होणारा असतो जो मनाचा दोष तसाच त्याकामाचा कोणी प्रविबंध केल्यामु
 कें जो क्रोधरूपानें परिणाम होतो तो क्रोध त्यापासून उत्पन्न होतो जो वेग म्हणजे आंगाम कांपकटणें - ओंठ बावणें - नेत्ररक्त होणें
 याचिन्हांनी अनुमित होणारा जो मनाचा परिणाम न्याप्रत मदन करण्या विषयी जो शक्तीति म्हणजे समर्थ होतो तोच युक्त म्हण
 जे सुरव्य योगी आणि उत्तम करवी आहे किंवा म्हणावा दुसरा नाही । अथवा योगवासिष्ठानें सांगितल्या प्रमाणें मरणा नंतर विल
 प करणाऱ्या स्त्रियांनी आलिंगन केलेला आणि पुत्रादिकांनी दाह केलेला गतप्राण पुरुष कामक्रोधाचे वेगाचे सहन करतो
 म्हणजे जसे त्यास ते उत्पन्न होत नाहीत तसा । मरणाप्रवृत्ती म्हणजे जीवंत असतांही जो कामक्रोधाचे वेगाचे सहन करतो

तो युक्त म्हणजे सावधान आणि करवी म्हणावा। दुसरा अर्थानेच नाही ॥ २३ ॥ आतां सुरम्य योग्याचें आणि उत्तम करताचें स्वल्प सांगून केवळ कामक्रोधाचें वेगाचें च सत्तन केल्यानि मोक्षस्वरूप प्राप्त होतें असें नाही त्याविषयीं दुसरीं हीं साधनें पाहिले त-
असें सांगतात ॥ जो अंतः म्हणजे आत्मस्वरूपाचे ठाईं करव म्हणजे प्रीति मानितो म्हणजे करतो आणि बाह्य विषयाचे ठाई-
प्रीति करित नाही तो अंतः करव। तसाच आत्म्याचे ठाईं आह्म आगम म्हणजे मनोवृत्ति संचाररूप प्रीति उत्पन्न होण्यास का-
रण स्त्रियांदि कांबरोबर क्रीडा ज्याची तो अंतरोम म्हणजे स्त्रियादिकां बरोबर क्रीडा करून जो प्रीति प्रत पावत नाही। तसा अ-
ंतः म्हणजे आत्म्याचे ठाईं आह्म ज्योति म्हणजे दृष्टि ज्याची आणि क्रीडेला उपकरणे जीं गीत नृत्यादि कलांचे ठाई ज्याची दृष्टि
नाहीं तो अंतर्ज्योति असा जो तो योगी म्हणजे सुरम्य योगी आहे। कारण तो योग्यास प्राप्त व्हावयाचें जें ब्रम्हरूप मोक्षस्वरूप त्याप्र-

योजितः स्वरवोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगी ब्रम्हनिर्वाणं ब्रम्हभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

तु भंते ब्रम्हनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वेषा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

त- ब्रम्हभूत म्हणजे जिवंत असतां यादेकांत च ब्रम्हात्म तत्वज्ञानानें सज्जन नाश होऊन ब्रम्हस्वरूपाप्रत पावला आहे यामुळे
अनुभवितो ॥ २४ ॥ अहेतु ब्रम्हात्म तत्वज्ञानें करून ज्याचें कल्मष म्हणजे अज्ञानरूप पाप नाश पावले आहे आणि या कारण
स्तब छिन्न म्हणजे नाश पावले आहे हे द्वेष म्हणजे आत्मादेह च किंवा देहाहून भिन्न आहे-भिन्न असला तरी कर्ता भोक्ता आ-
हे किंवा नाही-अकर्ता अभोक्ता असला तरी ब्रम्हस्वरूप आहे किंवा न्माहून भिन्न आहे इत्यादिक संशय ज्यांचे आणि य-
त् म्हणजे योगाभ्यासानें स्वाधीन झाले आहे आत्मा म्हणजे मन त्याचें आणि सर्व प्राण्यांचे हिता विषयीं रत असे ऋषि-
म्हणजे तत्वज्ञानी पूर्वीचे श्लोकांत सांगितलेले जें ब्रम्ह निर्वाण म्हणजे मोक्षस्वरूप त्याप्रत पावतात म्हणजे अनुभ-
वितान् ॥ २५ ॥

काम क्रोधादीं करून जे रहित आणि यत्न म्हणजे स्वाधीन झाले आहे चित्त ज्योचें असे समाधिस्थ योगी आणि विदित म्हणजे समाधि किंवा निदिध्यासन यांही करून आत्मा ब्रम्हत्वे करून अपरोक्ष जांस झाला आहे आणि यती म्हणजे ब्रम्हापरोक्ष ज्ञान झाल्या नंतर जीवमुक्ति करवानुभवार्थ ज्योणी मत्प्राप्त केला आहे त्यांस अभिनः म्हणजे मरणानंतर आणि मरणा पूर्वीही ब्रम्हम्हणजे ब्रम्ह स्वरूपानें स्थितिरूप मोक्ष वर्तते अर्थात् ॥ २६ ॥ या प्रमाणें उन्नत ज्ञाननिष्ठा ज्योस प्राप्त झाली आहे त्यांस तत्काळीच मुक्ति सांगितली आणि कर्म योग फळेच्छा सोडून केवळ ईश्वर प्रीत्यर्थ केला असतां चित्त शुद्धि आणि ज्ञान प्राप्ति होऊन त्याद्वारेनं मोक्षास साधन होतो असेही सांगितलें आतां पुढें साक्षात् अर्थात् यांत आत्मा परोक्ष ज्ञानास अंतर्गम साधन जो योग तो विस्तरेकरून सांगायचा आहे त्याचा सूत्र भूत संक्षेप पृथून तीन श्लोकांनीं या अध्यायांत सांगतात ॥ या तीन श्लोकांतील प्रथम श्लोकाचे प्राणापानौ समौ कृत्वा-याउत्तसर्धानं पूर्वीजीं योगाचीं अष्टांगें सांगितलीं आहेत त्यांतील प्राणायाम सांगितला । स्पशान्कृत्वा ब-

काम क्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां ॥ अस्मिन् ब्रम्हनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां ॥ २७ ॥

हिर्वासान्-एणे करून प्रण्यहार सांगितला । चक्षुश्चैवांतोभुवोः कृत्वा-एणे करून धारणा सांगितली । विगतेच्छा भयक्रोध-एणे करून यम आणि नियम साधन भूत आणि फलभूत असे दोन प्रकारचे आहेत ते सांगितले । सवितर्क-सविचार-सानंद आणि सास्मित याभेदांनीं संप्रज्ञात समाधि चार प्रकारचा आहे त्यांतील-यतें द्वयः-एणे करून सवित कीरव्य संप्रज्ञात समाधि सांगितला । यतमना-एणे करून सविचार संप्रज्ञात समाधि सांगितला । यतबुद्धि-एणे करून सानंद सास्मित हे दोन संप्रज्ञात समाधि सांगितले । संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात यांचीं पूर्वीं सामान्य लक्षणें सांगितलीं आहेत । आसमाधीत उपास्य किंवा येयक यांचा जो स्वरूपांश चतुर्भुजादिक त्याचा साक्षात्कार होतो तो सवितर्क । ज्यांत सूर्यम्यारा अव्यक्त माया रूत शरीरानें साक्षात्कार होतो तो सविचार । यादोहींचे अभ्यासानें आन्तरिक साक्षात्कार ज्यांत होतो तो सानंद । यातिहीं सकारण जी बुद्धि ध्यान करणार दृष्टा त्याशी एकच झालेली अंतःकरण वृत्ति ती अस्मिता । तिचा साक्षात्कार ही अस्मिता तो ज्यांत होतो तो सास्मित । अ-

शित्वांस्त्री ही विशेष लक्षणें आहेत ॥ मोक्षपरायण-एणेकरून असं प्रज्ञात समाधि सांगितला। प्राणायाम सांगितल्याने त्यास साधन
भूत आसनादिक हीं कचविलीं। समाधि सांगितल्याने त्यास साधन ध्यान धारणा हीं कचविलीं। याशिवाय दुसरे पदांनीं योगफळ
सांगितले। असा विभाग आहे। हा विभाग सांगण्यासाठीं या श्लोकांतील पदांचा क्रम न घेतां अर्थाचे क्रमानें पदांची व्याख्या लिहितों। विगते
च्छा भयक्रोधः यांचा विगतेच्छ-विगत भय आणि विगत क्रोध असा अर्थ। ज्ञान इच्छा आहे तो आपलें शब्धित इष्टसिद्ध
वै यासाठीं हिंसा-असत्य-स्तेय-परिग्रह-यांहीं युक्त होतो। विगतेच्छ म्हणजे इच्छा रहित असा अर्थ आहे यावरून हिंसादि
क त्यास नाहीत यामुळे त्यांस विकृते अहिंसा-सत्य-अस्तेय-अपरिग्रह रूप पूर्वोक्त स्वरूप समते कचविले। भय म्हणजे आपला उ
च्छिद होईल अशी शंका ती ज्यास आहे तो शौच-मंतेय-तप-स्वाध्याय-ईश्वर प्रणिधान यांहीं युक्त होण्यास समर्थ होत नाही।
विगत भय म्हणजे भयरहित असा अर्थ आहे यास्तव मंतेयादिक पूर्वोक्त स्वरूप नियम कचविले। पूर्वोक्त रूप धारणा ध्यान स
माधि एकत्र झाले म्हणजे संयम होतो त्यासच चित्त प्रसादन किंवा मनो निग्रह म्हणतात। त्यास कारण प्राणायाम किंवा वासना नाश
आहे। वासना नाश होऊन चित्त नेर्मल्य किंवा प्रसादन होण्यास कारण भेदी-करुणा-मुदिता-उपेक्षा-यांची भावना आहे। करुण
त प्राणी पाहून त्याचे वाई हे करुण भवे प्राणी माझे मित्रच आहेत अशी भावना करावी। अशी भावना केल्याने याचे करुण ते माझे
च आहे असे ज्ञान होऊन सर्व करुण विषयींचा अभिलाष नाही मा होतो। नेतर व्यग्रता रूप कलुष भाव होण्यास कारण नाही यामु
ळे चित्त निर्मल होऊन एकाग्र होतें। त्यासच मनोनिग्रह किंवा मनाचे प्रसादन म्हणतात। याप्रमाणें दुःखित प्राणयाचे वाई करुणे
ची भावना करावी म्हणजे आपणाम दुःख तसें असत्य आहे तसेंच दुःखासही असत्य म्हणजे सदेन कारणस अशक्य आहे अ
सा दुःखावर द्वेष होऊन हे कोणासही होऊ नये अशा दयेने भावन करावे। अशी भावना करणाऱ्याच्या व्याप्रादिकावरील ही द्वेष
निवृत्त होऊन त्याचे चित्त प्रसन्न होतें। याप्रमाणें पुण्य कर्म पुण्य वंता प्रतपाहून त्याचे वाई मुदितेचे भावन करावे म्हणजे
त्यांस पाहून कर्पाचे भावन करावे। आपण कर्पित व्हावे म्हणजे त्या पुण्यें करून आपणही पुण्यवान् होतो। याप्रमाणें पापीज

न पाकून त्यांविषयीं उपेक्षेचे भावन करावे। त्यांची उपेक्षा करायी म्हणजे आपण आपापला निवृत्त होतो। नंतर चित्त प्रसन्न होतें। या प्रमाणें मैत्र्यादिकांचे भावनेने वासना नाश होऊन संयम होतो॥ जो कोषांत मुक्त आहे तो सांगितल्या प्रमाणें मैत्र्यादिकांची भावना करण्यास समर्थ होत नाही। विगत क्रोध याचा क्रोधरहित असा अर्थ आहे यासुद्धें त्यास पूर्वोक्त मैत्र्यादिकांच्या भावना होऊन मनाचे प्रसादात्तें व एकग्रता रूपानिगूढानि होणारे धारणाध्यान समाधि आणि त्यां चामुदाय एकत्र झाला म्हणजे दोषारा संयम सत्त्ववित्त। या प्रमाणें साधनावस्थेंत यम शिष्य आणि चित्त प्रसाधन यां वासिद्धि होण्यासाठीं निरिच्छत्व-निर्भयत्व-निष्क्रोधत्व-हीं साधनें-जशीं पाहिजेत त्या प्रमाणें फलावस्थेचे वर्ग ही तीं साधनें पाहिजेत असें योग शास्त्र संमत आहे तें असें। संप्रज्ञात समाधि सिद्ध झाला म्हणजे मधुमती या नावांची भूमिका प्राप्त होते। त्या अवस्थेंत साधक योग्यास इंद्रादि देवांनीं एवेंबसावे-हीं संस्कार घेऊन हेत-पासंदें स्त्रिया आदित-हीं भक्ष्य भोज्य पेय द्रव्यें जरा मरणस दुरकाराणि आदित-हीं द्रव्यें चनकार विनोद करण्या-जोगीं आहेत-हे आम्ही सर्व आपले सेवक आहोंत-हें स्थान तुमचे व पुण्यानें प्राप्त झालें आहे-अशी प्रार्थना करतात ती केडी असतात पहा यांचा संबंध किंका हे आपणाम मिळावे अशी इच्छा करून ये आणि त्या देवाची पूर्वोक्त प्रार्थना केल्यामुद्धें श्रीमोठा देवांस ही प्रार्थना करण्यास योग्य झालों असा स्मय म्हणजे गर्व करून ये। कारण तें मंग आणि मय पुढील प्राप्त होणाऱ्या असं प्रज्ञात समाधी पासून योग्याचा भ्रंश करण्यास हेतु म्हणजे कारण आदित। तमेंच भय ही योगांतराय म्हणजे योगास विघ्न करणारे जे त्यां पासून होणारे आणि वितर्का पासून होणारे असें दोन प्रकारचे आहेत। व्याधि-स्सन-संशय-प्रमाद-आलस्य-अविरति-भ्रान्ति दर्शन-अलब्ध भूमिकत्व-अनवस्थितत्व हे चि तांचे विक्षेप त्यांस योगांतराय म्हणावे। व्याधि म्हणजे धातुरसादिकांच्या वैषम्यामुद्धें होणारा ज्वरादिक। स्नान म्हणजे चित्ताने चंचलतामुद्धें त्यास कर्म करण्याची योग्यता नसणे म्हणजे सिद्ध होईल कीं नाही असें ज्ञान। संशय प्रमाद म्हणजे का क्रोधादिक अथवा पूर्वी करावे असा निश्चय झाला असला तरी नंतर न करावे असा खुद्दि प्रमाद। आलस्य म्हणजे योगाचे अनुष्ठान करण्याची प्रवृत्ति होण्यास प्रति-

मोक्षक जे कफादिक तेणे करून शरीरास जें जडत्व एतें तें। आविरति म्हणजे विषयांची दृष्ट्या। भ्रांति दर्शन म्हणजे रज्जुवरस
 र्प बुद्धिसारखें हें कार्य सिद्ध होणार नाहीच असें विपरीत ज्ञान। अलब्ध भूमिकत्व म्हणजे योगाभ्यास करणारास प्राप्त होण
 त्यास माधीच्या मधुमत्यादिक भूमिका सांगितल्या आहेत त्यांची प्राप्ति न होणें। अनवास्थितत्व म्हणजे चित्ताचें स्थिरत्व प
 र्ब भूमि सोडून पुढील भूमिका प्राप्त होण्यास पाहिजे तें नसणें। पूर्व भूमीवर स्थिर झाले लें चित्तच उत्तर भूमीवर आरोहण क
 रतें यास्तव चित्ताचें स्थिरत्व पाहिजे। सांगितलेले जे योगास विप्रकरणारे व्याधादिक अंतराय यांपासून शरीरास न म
 नास दुरव होतें। मनाला दोर्मनस्य म्हणजे इच्छेचा विघात झाल्यामुळे झोम होतो आणि अंगास कांप स्फटतो। बाहेरचा वा
 यु आंतचा वा त्यामुळे रेचक प्राणायाम होऊ नये। कोठयांतील वायुचा हेर व जावा यासुळे पूरक प्राणा याम होऊ नये अ
 रीं ही दुःखादिक उत्पन्न होऊन योगास विघ्न होतें। वितर्क म्हणजे नियमातील अहिंसादिकांचे विरोधी हिंसादिक। ते केले-

स्पर्शान् कृत्वा बद्धिर्बाध्या न नक्ष श्वैवांतरे भुवोः॥ प्राणायामो ममो कृत्वा नामाभ्यंतरचारिणो॥ २७॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मास परायणः॥ विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥ २८॥

ले - करविलेले आणि अनुमोदन दिवले। असे तीन प्रकारचे आह्वन। यांची फळे ही अनंत आहेत। योगांचे जे अंतराय सा
 ची निवृत्ति पूर्वी सांगितलेले ईश्वरप्रणिधाने करून देते। वितर्कांची निवृत्ति त्यांचे विरोधी जे अहिंसादिक नियम त्यांहीं करून
 न होतें। अज्ञायाविघ्नांनीं राहिले आणि शब्द विन होऊन योगाभ्यासार्थ सांगितलेले स्वरवाचनावर कटि म्हणजे कंठर
 आणि वक्षस्थल म्हणजे उरस्थल आणि कंठ धरा म्हणजे मान या तीन प्रदेशांचे केलेले शरीराचे स्थापन करून आसन जय
 म्हणजे आसनावर निश्चल बद्धतवेक वसण्याचा अभ्यास। असा अभ्यास करवा। तेणे करून प्राणमंद
 प्रति झाला म्हणजे मनाचें वांचल्य जाऊन तें स्थिर होतें। या अभ्यासामुळे अलब्ध भूमिकत्व सांगिताने। प्राण आणि अपान हे कुंभक
 जें ऊर्ध्व गति आणि अधोगति यांचा विच्छेद होऊन सासिकेचे आतून मनोहरणारे असे सम म्हणजे अल्प करून नंतर

बाह्य म्हणजे बाहेरचे देशी झालेले जे स्वर्ग म्हणजे श्रोत्र चक्षुःगदिक इंद्रियांचे द्वारा अंतरजी बुद्धि किंवा अंतःकरण त्याचे
 ठाई निरंतर होणारे जे शब्द स्पर्श स्थादिक विषयांचे संबंध त्यांत प्रयोग्याचे पूर्वी सांगितलेला जो इंद्रियांचा प्रत्याहार तेथेच
 रूत बहिः म्हणजे बाहेरच करावे आणि नंतर विषयांपासून इंद्रिये परी उग्रव दान्ती असतां स्वतःत इंद्रिये लीन होऊन वि-
 षयांचा इंद्रिय द्वारा मनाशी संबंध न होतां अंतर्मेनानें म्हणजे अंतर्बुद्धि मनानेच राहावे त्यास प्रत्याहार म्हणतात। असा-
 प्रत्याहार करण्यास जो समर्थ नाही त्याची काय गति-त्याणें काय करावे- अशी शंका झाली तर त्याविषयी दुसरा उपाय सांग-
 तात। एथीलच शब्दां म्हणजे विकल्प या अर्थी आहे। अथवा भुक्ताचे मध्यभागी चक्षुःचे स्थापन करावे यास खेचरी मुद्रा
 म्हणतात। ही सुद्धा घशाच्या दोन छिद्रां मध्यें जें मांस लाबतें तें तें बिका तें त्या उध्वभागी जें छिद्र आहे तेथें जिह्वा फिरवून
 स्थापन करावी आणि ब्रह्म आमना वर चिरकाल बसावे यास खेचरी मुद्रा म्हणतात अथवा भूमध्य भागी दृष्टीचे स्थापन करावे
 अशी ही खेचरी मुद्रा होते असें महादेवांनी सांगितलें आहे। याच प्रमाणें आंतरविषयाचे ठाई संयम करण्यास समर्थ जे नाही
 त त्यांस पूर्वी ज्यांचीं स्वरूपे आणि फलें सांगितली आहेत असे जे स्वयं चंद्रादिकांचे ठाई संयम ते त्याणी करावे। कांही एक स्फूर्ति
 विषय स्वरूप किंवा विष्णवादिक यांच्या प्रतिमा किंवा आविर्छिन्न नादयांचे ठाई मनाचें घागण म्हणजे स्थापन करून त्यांचा अभ्यास
 झाला म्हणजे आपला देह ही दि सत नाही। यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणतात। ही सिद्ध झाली म्हणजे चक्षुरादिक इ-
 द्रियें आपआपले विषयांचें ग्रहण करीत नाहीत। यास बाह्यविषय प्रत्याहार म्हणावे। आंतर विषय प्रत्याहार पूर्वी सांगितला
 च आहे। जेव्हांचित्त देहाचें स्मरण टाकून पुढें वेवलेले मूर्त्याकार होतें तेव्हां त्याचिन्ताचे मूर्त्याकार ते सृष्टि म्हणावे जे-
 व्हां देहाचें ही स्मरण न करतां केवळ ध्येय चतुर्भुजादि मात्राकार होतें तेव्हां त्यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणावी ती
 सिद्ध झाली म्हणजे त्यास बाह्यविषय समाधि म्हणावे। जेव्हां पूर्वापरा अनुसंधान नसून शब्दार्थाचा उल्लेख होऊन तत्प-
 र्वक याचतुर्भुजादि मूर्तीचें मी ध्यान करतो अशी भावना असून हासमाधि होतो तेव्हां त्यास सचित्तक बाह्यविषय समा-

धि म्हणावें। जेव्हा पूर्वापर अनुसंधान नसून शब्दार्थोचा उल्लेख होऊन केवळ ध्येय मूर्त्या कार पूर्वेक समाधि होतो आणि या मूर्तीचे ध्यान मी करतो अशी ज्यांत भावना नसते तेव्हां त्यास निर्विकल्पक बाध समाधि म्हणावें। हा भिन्न झाला म्हणजे योग्यास जितेंद्रिय म्हणावें। आभ्यंतर प्रत्याहार पूर्वक जेव्हां मनानें कल्पिलेले स्वरूप विषयाचे ठाई पूर्वापरानुसंधान असून शब्दार्थोद्धेख पूर्वक मनाची भावना होते तेव्हां तो सविचार समाधि आणि पूर्वापरानुसंधान नसून शब्दार्थोद्धेखन होतो मनाची भावना जेव्हा प्रवृत्त होते तेव्हां तो निर्विचार समाधि असें म्हणतात। यांत पूर्वी प्रमाणें सविचारांत मी याचें ध्यान करतो अशी भावना असते-निर्विचारांत मी नसते। पूर्वीचे बाधविषय मूला विषयी आणि आंतर विषय मूर्त्तमाविषयी जाणावें। हे दोन समाधि सिद्ध झाले म्हणजे योग्यास जितमना असें म्हणावें। जेव्हां मन ध्येय मूर्त्याकारास सोडून सत्वगुणाचे उदेका मुळे म्हणजे सत्वगुणवाढा म्हणजे समष्टी मना विषयीची म्हणजे हें सर्व मीच आहे अशा आकाराची भावना होते तेव्हां त्यास सानंद समाधि म्हणावें। जेव्हा त्याही भावनेप्रत टाकून कोणतेही विषयांचें भान नहोनां अस्मि म्हणजे आहे अशाच आकाराची भावना होते तेव्हां त्यास सास्मित समाधि असें म्हणावें। अस्मितेंत मन विषयविमुख होतें। अहंकारांत मन विषयीमुख असतें इतकाच अस्मितामाणि अहंकार यांचा भेद आहे। यामस्मितसमाधीचे अवस्थेंत योग्यास बुद्धीकून निराका जो मद्रावाक्यांतील त्वं यापदार्था अर्थ आत्मा त्याचा साक्षात्कार त्यास झाल्यामुळे जितबुद्धि असें म्हणतात। हें सर्व यतेंद्रियमनोबुद्धि एणेकरून कल्पिलें। त्याचा जितेंद्रिय-जितमना-जितबुद्धि असा अर्थ आहे। जेव्हा पूर्वेक अस्मितेचा ही त्यासमाधीचे ठाई लय होतो त्यास निर्विकल्पक किंवा असं प्रज्ञात समाधि म्हणतात तो असं प्रज्ञात समाधि एक क्षणभर झाल्यानंतर शंभर करूनचें म्हणजे सताचें फल प्राप्त होते असें श्रुतीतें सांगितलें आहे। तो हा मोक्षास असें प्रज्ञात समाधिच पर म्हणजे उत्कृष्ट अयन म्हणजे प्रार्थना करण्याचें स्थान ज्यास आहे तो मोक्ष परायण मुनीस गजे योगी म्हणावा। निर्विकल्पक समाधीचे अवस्थेंत त्यास जीवमुक्त असें म्हणतात। विगतैच्छा भयक्रोधः याची व्याख्या पूर्वी लिहिलीच आहे। असा जो तो सदा म्हण

जे वधकर्तृत प्रतीति कार्या ही मुक्त सारखाच आहे। कारण यानंतर मद्रावाच्या पासून या समाधीत अनुभवलेले जे जात्म्याचे असंख्य द्वितीया नंदरूप त्याचा ब्रम्हत्वे करून साक्षात्कार होऊन अज्ञान नाश होणें इतकेच व्यवधान आहे। सद्यः सुक्तच आहे एणेकरून अहंकारादिक बंध काल नसाही नाहीं असें सूचविल्यानें तांबंधमिथ्याच आहे असें सूचविलें ॥ २७ ॥ २८ ॥ असा जो पूर्वेक्त योगीनें युक्त योगी त्याणे - कायजाणावे तें सांगतात। सोपाधिक जें कर्तृ स्वरुप किंवा देवता रूप तेणें करून यज्ञ आणि तप यांचा किंवा त्यांचे फळांचा भोक्ता आणि सर्व जीं भूतें किंवा त्यांची कार्ये हिरण्य गर्भादिक चेतना चेतन त्यांचा महेश्वर म्हणजे अंतर्गामी नियंता वसाच सर्व भूतांचा सहित म्हणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करतां उपकार करणारा सर्वप्रत्ययांचा साक्षी असा जो नारायण-ही त्याप्रव स्वात्मत्वे करून म्हणजे स्वात्माभेदाचे जाणून म्हणजे उपरोक्ष करून तत्त्वरूप ते प्रतपाऊन नंतर शांति म्हणजे निरस

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वभूत महेश्वरं ॥ सद्गुरुं सर्वभूतानां ज्ञानवानां ज्ञानि मृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आ

त्मयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पाधिक ब्रम्हत्वरूप कैवल्य मोक्षाप्रतपावने। एणे करून सोपाधिक ब्रम्ह प्राप्ति पूर्वक निरुपाधिक अर्हेत ब्रम्हप्राप्ति होते असें सूचविलें ॥ इति श्री मद्भगवद्गीता या रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविबृत्तौ पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ चित्त इह इह शालें तरी ध्यान ये गाशिवाय केवल संन्यासाचे जीवमुक्ति स्वरुप होत नाहीं यास्तव पूर्वी अध्यायाचे ठाई अविमंक्षेपानें जो योग सांगितला त्याचा या अध्यायांत विस्तार सांगबयासाठीं त्या योगाचे प्राप्तीस कारण भूत कर्मयोग आहे म्हणून त्याची म्क-ति करतात ॥ अथवा - सर्व कर्माणि मनसा - एथून आरंभ करून सन्यास पूर्वक ज्ञाननिष्ठेवर तात्पर्य ठेवून ज्ञाननिष्ठा भगवंताचे सं-गितली आणि कर्म करण्यांत दुःखही फार आहे यास्तव चित्त इह इह शाल्या शिवाय ही अकस्मात् सर्वलोक कर्मसंन्यासच करतील तर तसें न करावे यासाठीं सन्यासापेक्षा ही कर्मयोग श्रेष्ठ आहे अशी कर्मयोगाची स्तुति करतात। अशीही संगति

कीर्णो लब्धताव ॥ श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ कर्म फळाची इच्छा करीत बसतां जें अवश्य करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्मेत प्रतजो करतो तोच फलसंकल्पाचा त्याग केल्यामुळे संन्यासी आणि योगी आहे ॥ भिरगिब म्हणजे विधीनें श्रौ तस्मात् कर्मात्त्याग करणारा जो तोच संन्यासी आणि अक्रिय म्हणजे प्राणाद्यामादिकानें बाणी मन आणि शरीर यांचे व्यापार जाणें सोडले आहेव असा जो तोच योगी असें माहीं ॥ १ ॥ कीणत्या सादृश्यानें कर्म योग्याची संन्यासी आणि योगी अशी स्तुति करणां आहेत म्हणाल तर त्याविषयीं फलसंकल्पाचा त्याग करणें या सामान्य गुणानें कर्मयोग्यास संन्यासी आणि योगी म्हणावें असें सांगतात ॥ हे पांडवा अर्जुना ॥ पास कर्म फल त्यागानें संन्यास म्हणजे संन्यासी असें म्हणतात त्यास त्याच सामान्य गुणानें योग म्हणजे योगी असें जाण ॥ संकल्प त्याग करणारा जो तो संन्यासी असें मोक्षशास्त्रांत सांगितले आहे ॥ ध्यात योगी ही संकल्प त्याग के

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ समं न्यासी च योगी च न भिरगिर्न च्छाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यास मिति प्रादुर्योगं तं विद्धि पांडव ॥ न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

आरुरुक्षोर्मुने योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगा रूढस्य तस्मैव शब्दः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ ॥

त्याशिवाय होत नाही ॥ यास्तव त्या श्लोक्त सामान्य गुणानें संन्यासी आणि योगी यांचें ऐक्य आहे ॥ जसें व्याप्रकिंवा सिंघ यांचे ठाई जो करत रूप सामान्य गुण आहे तो आपुणुपावर आहे त्यास त्या सामान्य गुणानें व्याघ्रादिक आणि पुरुष यांचें ऐक्य आहे यामुळे हा पुरुष व्याघ्र किंवा सिंघ आहे असें त्याची स्तुति करण्यासाठीं म्हणतात त्याप्रमाणें संकल्प त्याग करणें या सामान्य गुणानें कर्म योगी ही संन्यासी आणि योगी आहे अशी त्याची स्तुति केली ॥ योगाधिकार सिद्धीसाठीं निष्काम कर्म करावीं असें देव श्रोकेंचें तात्पर्य ॥ २ ॥ असें जर आहे तर यावज्जीव कर्म योग्य करावा कीं काय अशी शंका होईल तर त्याविषयीं अवधिसंगताना ॥ यम नियमाद्यष्टांगयुक्तजो योगन्याप्रत अत्यंत उत्कृष्ट तेनें आरोग्य करण्यास इच्छिणारा जो मुनि म्हणजे मनु शील त्यास म्हणजे त्याच्या त्या इच्छेस वैराग्य द्वारा कर्म कारण आहे असें बोलतात ॥ वैराग्य उत्पन्न होऊन योगावर आरो

हण करणयाची इच्छा उत्पन्न होईतों पनेने कर्मातुष्टान करावे असें तात्पर्य ॥ योगारूढ म्हणजे त्या इच्छेनंतर अष्टांग योगासुष्ठाना-
विषयीं प्रवच साडेछा जोतो मुनि त्यास योगावर पूर्वोक्त आरोहण करणयास विक्षेप म्हणजे प्रतिबंध करणार्थ जें कर्म त्याचा शम म्ह-
जे विधीकरून त्यागरूप संन्यास कारण आहे यास्तव त्याणे कर्म संन्यास करावा । कर्म संन्यास नकेला तर कर्मातुष्टाना कडे वित्तम
ग्रस्तालें म्हणजे अष्टांग योगानुष्ठान करणयास शक्यनाहीं असें तत्ववेत्ते बोलतात ॥ ३॥ योगशब्दाचा मुख्यार्थ चित्तवृत्ति निरोध-
वृत्तिरूप समाधिच आहे । त्या समाधीवर ज्याणे आरोहण केले आहे म्हणजे ज्यास समाधि साध्य आहे त्याचा कर्म त्याग अर्थात
होतच आहे मग कर्म संन्यास करावा असा त्यास विधिकयास पाहिजे अशी बांधा होईल तर विचें निराकरण करणयासाठीं ए-
थें योगशब्दाचा विवाक्षित जो अर्थ तो सांगतात ॥ जेव्हां श्रीचादिक जीर्णद्वियें त्यांचे जे शब्द स्पर्श रूप रस गंधरूप अर्थ म्ह-

यदाहिनेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वे संकल्प संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मेव ह्यत्मानो बंधुरात्मेवरिपुरात्मनः ॥ ५॥

णजे विषय त्यांचेवाईं आणि त्यांचे श्रवण दर्शनादिद्वारा होणारा जो भोग म्हणजे कर्मादिकाचा अनुभव त्याविषयीं वैराग्याने
दृढ त्यागुळे आसक्त होव नाही आणि मनाचे ही त्यांचे चिंतन करीत नाही आणि हे मला करव असार्थ यासाठीं हे मी कर्मादिक
करीन इत्यादिक सर्व संकल्पाचा संन्यास म्हणजे त्याग करतो तेव्हां त्यास योगारूढ असें म्हणावे । ज्यांस तीव्र भोजनाची इच्छा
साली आहे ते दुसरा व्यापार टाकून भोजना रूढ होतात म्हणजे भोजनासच बसतात तसें योगावर आरूढ व्हावे म्हणजे योग
च करावा असी ज्यांस इच्छा तीव्र साली आहे ते कर्म संन्यास करून योगारूढच होतात । योगारूढ होईपर्यंत कर्म करावीं न
तर बाकाचीं असें तात्पर्य ॥ ४॥ विषयासक्तीनें बंधव्हेतो आणि तिचे त्यागानें मोक्षहांतो असें जाणून क्रमेकरून कर्मातुष्टान हा-
राचिच रुद्धीचें संप्रदान करून योगारूढ होत्यातां अभ्यास आणि वैराग्य यांचे बलांनें आपणच म्हणजे मनानेच विवेकद्वारा-
आत्म्याचा म्हणजे आपला उद्धार करावा म्हणजे आपणास संसारांतून काढावे अधोगतीस नेऊन ये । ज्या कारणस्तव आत्म-

त्मनः म्हणजे आपला बंधु म्हणजे उच्चरूप हित करणारा आत्म म्हणजे विषयासक्ति रहित मनच आहे। पुत्र भार्यादिक समर्थ नाहीत। आणि आत्मनः म्हणजे आपला विपु म्हणजे संसार संकटांत घालणारा शत्रु आत्म म्हणजे विषयासक्त मनच आहे ॥ ५॥
मन कोणास बंधु आणि कोणास विपु कसें होतें तें सांगतात ॥ येन म्हणजे ज्या जीवात्म्यानें आत्मना म्हणजे आपणच किंवा आपले मनानेच आत्मा म्हणजे मन देहें दियादिक जिंकलें म्हणजे स्वाधीन केले आहे ज्या जीवात्म्यास त्याचें मन बंधु म्हणजे उपकार करणारें होतें। अनात्मनः म्हणजे ज्याने मन आदिकाचा जय केला नाही त्यास तें मन आदिक स्वाधीन नसल्यामुळे आत्मा म्हणजे मन आदिक शत्रुत्वाविषयीं वर्तेत म्हणजे राहते म्हणजे शत्रुच होतें ॥ ६॥ ज्याणें मन आदिक आत्माजिकिंका त्यास मन बंधु होतें असें जें सांगितलें तेंच मनाचे जयाचें फल सांपव स्पष्ट करून दाखवितात ॥ ज्याणें मन आदिकाचा जय केला आहे आणि याचकार-

बंधु रात्मा त्वनस्तस्य येनैवात्मा त्वनाजितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतां येव शत्रुवत् ॥ ६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णस्वरवदुःखेषु तथामानापमानयोः ॥ ७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोच्छादमकांचनः ॥ ८॥

णाने प्रशान्त म्हणजे स्वरवदुःखशीतोष्णादिक किंवा मानापमान प्राप्ति शाले असतां ही ज्याचें मन विकार न पावतां शांत असतें असा जो त्याचा आत्मा म्हणजे मन परं म्हणजे उत्कर्षेकरून सबाहिर म्हणजे समाधीमन पावतो। या स्तव योगरूप समाधीचे सिद्धीसाठीं मनाचाच जय कराना ॥ ७॥ समाधि सिद्धीचें फल सांगतात ॥ ज्ञान म्हणजे शस्त्र आणि गुरु यांचे उपदेशा पावून ज्ञानें परोक्षात्मज्ञान आणि विज्ञान म्हणजे शुभाशौचेमनननिदिध्यासनें करून ज्ञानें लोकां ब्रह्मात्मविषयक अपरोक्षानुभव त्यादीं करून तृप्त म्हणजे विषयस्वरूपाविषयीं हें आतांपुरे अशी अलं बुद्धि ज्यास शांती आहे असा आणि याचकारणा ने कूटस्थ म्हणजे सांसारिक सांपावें ज्यास विकार नाही असा। येणेकरून समाधीचें फल सांगितलें। आतां त्याचेंच लोकां तजें प्रसिद्ध म्हणजे तें सांगतात। इंद्रियांचा जय ज्याणें केला आहे आणि याचकारणाचे लोभ म्हणजे स्वीरवेंड किंवा मृत्तिकेचा-

गोत्रा तसाच अदमम्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे सुवर्ण हीं ज्यास समानच आढेन असा जो योगी त्यास युक्त म्हणजे-
 ज्यास योग सिद्ध झाला आहे असें विद्वान् म्हणतात ॥८॥ तें समत्वच म्कर्ता कर्तून पुनः विशेषें कर्तून सांगतात ॥ सहज म्हणजे प्र-
 त्युपकाराची अपेक्षा न धरतां किंवा नसांगतां हितकर्ता - मित्र म्हणजे सांगितल्यानंतर हितकर्ता किंवा स्नेहवान् - अरि म्हण-
 जे शत्रु - उदासीन म्हणजे वादिप्रतिवादि किंवा दुसरे कोणी त्यांचा पक्षपात न करणारा - मध्यस्थ म्हणजे दोघांचे हिताचे इच्छे-
 नें मध्यस्थी करणारा - दृष्य म्हणजे आपलें अप्रिय करणारा - बंधु म्हणजे मध्यस्थी - साधु म्हणजे पुण्य करणारे - पाप म्हणजे पा-
 प कर्म करणारे - दुराचारी यांचे ठाई कोणाचें काय कर्म आहे याचा विचार न करतां समान आहे बुद्धि ज्याची असा जो आहे तो विवि-
 ष्यते म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥९॥ आतां योग म्हणजे योगाभ्यास कसा करावा न सांगतात ॥ योगाभ्यासतत्पर जो योगी त्यानें - रहसि म्हण-

सहन्मित्रार्थुदासीन मध्यस्थदृष्यबंधुषु ॥ साधुधर्माचपायेषु समबुद्धिर्विंशिष्यते ॥९॥

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥११॥

जे एकांत स्थळीं स्थित आणि एकाकी म्हणजे कोणी ज्यास सहाय नाही असा किंवा मन्यासी आणि यत म्हणजे स्थिर केलें-
 आहे चित्त म्हणजे मन आणि आत्मा म्हणजे देहेंद्रियादिक ज्याणें आणि निर्गत म्हणजे गेली आहे आशी म्हणजे योगसिद्धि-
 शिवाय दुसऱ्या विषयाविषयींचीं प्रार्थना ज्याची म्हणजे तदेकनिष्ठ आणि एकाकी मन्यासी असला तरी बद्धतपुस्तकादिका-
 चा परिग्रह म्हणजे संग्रह ज्यास नाही अथवा स्त्री पुत्रादिकांचा जो परिग्रह तेणें कर्तून रहित म्हणजे मन्यासी असा होतसा
 ना आत्मानं म्हणजे बुद्धीप्रत युंजीत योगाने युक्त करावी ॥१०॥ योगकरावा म्हणोन सांगितला तो कसा करावा अशी ज्ञिज्ञास
 झाल्यास त्यांची आसनादिक अंगें आणि इतिकर्तव्यता म्हणजे अनुष्ठान प्रकार सांगतात ॥ शुचि म्हणजे स्वभावतः किंवा
 उदक गोमया दिकाचे संस्काराने शक्य केलेले पुण्य देशाचे ठाई स्थिर म्हणजे चंचल न होणारें आणि फार उंच नव्हे फारस

बल नष्टे आणि जैल-अजिन आणि कुशा आहेत उतरे प्रणजे वर वर ज्याचे ठाई म्हणजे कृष्णाजिनावर जैल म्हणजे कंबळा दिकत
स्व आणि कुशाच्या नेवर कृष्णाजिनादिक आणि स्फंडिक म्हणजे ओढा त्यावर कुशाअशा आसनाचे स्थापन करून ॥११॥ त्या आ-
सनाचे ठाई उपविश्य बसून यत म्हणजे निगृहीत किंवा जिकल्या आहेत विषय स्मरण रूप चित्ताच्या क्रिया आणि विषययुक्त
करणे अशा इंद्रिय क्रिया ज्याणे असा होऊन अतएव बाह्य आणि आंतरविषयां ही करून असंगसाळेले मन एकाग्र म्हण-
जे एकच आत्मतत्त्व ज्यास अग्रभागीं स्फुरते दुसरे कोही स्फुरत नाही असें दुसऱ्या विषयाकार वृत्तिज्यांत नाहीत असा जो-
आत्मतत्त्वा कार अविच्छिन्न वृत्तिप्रवाह त युक्त करून मनाची स्थिरता साधी म्हणजे आत्म विशुद्धये म्हणजे मनाचे कि

विवृति-अ० ५

तचे कायें मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यामने पुंश्चा योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥
समं काय शिरो ग्रीवं धारयन् च नैऋतः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं न्येदिशंश्चानवलो कबचः ॥१३॥

शरीराची पूर्वोक्त वृत्तिप्रवाहांनाही जोरोपत द्रूप योग करावा ॥१२॥ चित्ताचे एकाग्रतेचे उपयोगी जी देहेंद्रियादिक
ची धारणा ती दोन श्लोकांनी सांगितान ॥ योगाभ्यास करणाऱ्याने स्थिर म्हणजे निश्चल होतातां दृढ प्रयत्न करून शरी-
राचा मध्य आणि मस्तक आणि ग्रीवा म्हणजे मान यांचा अचल आणि जमान धारण करून म्हणजे मूला धारणा स-
ममस्तक पर्यंत शरीरभाग निश्चल आणि ज्यांत बकता नाही असा सरळ राही असें बसून आणि आपले नासिकेचे
अग्रावर दृष्टि ठेवून म्हणजे अगदी नेत्र मिटले तर निहा एकन मनाचा लय होईल चांगले उघडे ठेवले तर बाहेर स्फा-
क विषयांकडे जातील हीं दोन्ही नद्यांचीं वासाठीं अर्धे उघडे अर्धे मिटलेले असे नेत्र ठेऊन नासाग्र दृष्टि हींऊन हिकडेति

कडे दिवां कडे न्याऊं पारा असा ॥ १३ ॥

युक्त म्हणजे योगयुक्त योगी त्याणें गुरुशुश्रूषा-भिक्षा भुक्ति रत्यादिक जें अम्लचारी व्रत त्याचे गरें स्थित म्हणजे त्या ब्रह्मचर्ये अतुष्टा
न करणारा असा होत्साता मनः संयम्य म्हणजे मनाचा नियंत्रक करून मच्चित्तः माझे वाईच आहे चित्त ज्याचे आणि मत्परः मी-
च सर्व भूतांचा आत्मा वास्तुदेव आहे पर ज्यास म्हणजे उत्कृष्ट पुरुषार्थत्वे करून पावावयास योग्य मीच आहे असें मानतारा को-
णी स्त्री चित्त असला तरी स्त्री पर म्हणजे स्त्रीच सर्वांकून श्रेष्ठ मानीत नाही तर राजा किंवा देवच सर्वांकून श्रेष्ठ असें मानितो
म्हणून तो तत्पर नव्हे अथवा कोणी परमेश्वर किंवा राजा तच्चित्त असलाही त्याचे आराधनां जें इष्ट फल आपणास पाहिजे
तत्परच असतो - हातर मच्चित्त असून माझे वाई मनावें स्थापन करून मीच परमपुरुषार्थ करून आहे दुसरे मजशिवाय न
ही असा मत्पर आहे। याच कारणास्तव प्रज्ञातात्मा म्हणजे बाह्य आणि आंतर विषय करवाचा त्याग करून आणि समाधी

प्रज्ञातात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतं स्थितः॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत तत्परः॥१४॥

युजं न्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः॥ शान्तिं निर्वाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति॥१५॥

पास्तून होणाऱ्या करवाचा ही त्याग करून शान्त म्हणजे उपरत आहे आत्मा १४० चित्त ज्याचे समाधी करून आत्मिता मान शेष राहिली
ज्याची असा होऊन विगतभी म्हणजे पूर्वोक्त भयरहित होत्साता आसीत असावे। या अवस्थेसच सत्त्व पुरुषा न्यता रव्याति
किंवा ब्रह्मात्म साक्षात्कार असं म्हणतात। या अवस्थेची प्राप्ती झाली म्हणजे पुरुष परमपुरुषार्थ भागी होतो ॥१४॥ या-
अवस्थेचें फल सांगतात ॥ या प्रमाणें सर्वदा निरंतर आत्मानं म्हणजे मनास युजन् म्हणजे समाधीने युक्त करणारा योगी-
नियतमानसः म्हणजे योगशास्त्रोक्त रव्याति फलापास्त ही निरिच्छा केले आहे मन ज्याणे असा होत्साता निर्वाण परमान-
मत्संस्थां शान्तिं अधिगच्छति म्हणजे निर्विकल्पपदप्राप्तिरूप मोक्षच आहे परम म्हणजे उत्कृष्ट फल जीवें आणि माझे
च वाई संस्था म्हणजे ऐक्य भावानें स्थित किंवा समाधीची प्राप्ति होवे जीणे करून अशा शान्तीप्रत म्हणजे बेराग्याप्रत पा-
वतो। ध्यानाचे वाई फलाची इच्छा न करणाऱ्यास सत्त्वरजसमोयुगात्मक प्रधानाकून भिन्न जी पुरुष त्या विषयीचा सर्वगु-

णाचे ठारें मिळावयाचें तें मिळालें - जाणावयाचें तें जाणलें - करावयाचें तें केलें - दाकावयाचें ते दाकलें - देहादिक मी नाही - हे मासे नव्हते - असा जे आत्मा नात्मविवेक साक्षात्कारहीतो त्यास विवेक रम्यानि म्हणतात तिचें सर्व दृष्टीचा निरोध करावा अशा इच्छेचे सहाय्याने ज्या सधर्ममेय सभाधी म्हणजे सभाप्रमाणे प्रज्ञा आणि मोक्षास अनुकूल योग ज धर्म ज्यास म्हणतात अशा पुण्याचा वृष्टि करणा-
रा समाधी म्हणतात तद्रूप फल होतें। सांगितलेले पुरुषाचा आणि त्रिगुणात्मक प्रधानाचा जो विवेक त्याच्या साक्षात्कारास पुरुष-
रम्याति म्हणतात। त्याचें फलं गुण वैतृष्य म्हणजे स्वर्गातील किंवा पालोक चै सर्व भोगावरील दृष्ट्याज्ञाणें असें जें उन्कष्ट वैरा-
ग्य तें होतें। याचेंच मोक्षरूप फल नंतरां येक म्हणजे अवयव होणारें असें योगी म्हणतात। सत्व आणि पुरुष यांची जी अन्यत्वा म्ह-
णजे विवेक त्याचे साक्षात्कारापासून सर्व नियंतव सर्वज्ञत्वादिक फल होतें अशी ही विवेक रम्याति - पुरुष रम्याति सत्व पुरुषाव्य-
क्ता रम्याति या नावांच्या रम्यातीचीं फलें योग शास्त्रांत सांगितलीं आहेत ॥१५॥ याप्रमाणे योगाभ्यास निष्ठ जो झाला त्यास आहारादिक

मात्स्यभतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्चतः॥ न चानिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

चा नियम सांगतात ॥ हे अर्जुना असंभतः म्हणजे फार भोजन करणाऱ्यास आणि सकांते अनश्नतः म्हणजे अगदींच भोजन न
करणाऱ्यास चित्तवृत्तिनिरोध रूप योग किंवा समाधि मिळू होत नाही ॥ आणि अनिस्वप्नशीलस्य जाग्रतश्च योगो न म्हणजे फार नि-
द्राकरणाऱ्यास किंवा फार जाग्रतच करणाऱ्यास ही योग सिद्ध होत नाही ॥१६॥ तर योग कोणास होतो तें सांगतात ॥ जाचा आहार
म्हणजे खाणे विहार म्हणजे फिरणें युक्त म्हणजे मित किंवा अमुक वेळें इतकेंच खावयाचें अमुक वेळें इतकेंच फिराव-
याचें अशानियमाचे आहेत आणि या शिवाय दुसरीं जीं श्लोकांने पादगणे ऐकणे इत्यादिक कर्में त्याचें ठारें ही ज्याच्या चेष्टा म-
णजे व्यापार नियमाचे परिमित च आहेत आणि ज्याचे स्वप्नावबोध म्हणजे निद्रा आणि जागरणें अमुक वेळें निद्रा किंवा जा-
गरण करावयाचें अशानियमाचे परिमितच आहेत त्यास दुःख नाश करणारा योग सिद्ध होतो ॥१७॥

के सां योगी होऊन- सांनिर्निर्वाण परमा-एणे करून सांगितलेल्या सांतीप्रत पावतो त्याची कलणे साक्षात्कांती सांगून स्पष्ट करूनताजे
 सां विनियत म्हणजे विदोषें करून एकाग्रते प्रत पावलेले चित्त बाह्यविषयाचें चिंतन न करतां आत्म्याचेच ठाईं अवतिष्ठते म्हणजे स्थिति-
 पावते । पूर्वोक्त अस्मिता ही नसते आणि सर्व जे जागृत स्वप्न आणि सविबुध्य समाधीचे ठाईं प्राप्त झालेले काम म्हणजे विषय न्या-
 विषयी निर्विकल्पक समाधीनें सर्व अन्व प्राप्त झाल्या मुळे निस्पृह म्हणजे निर्विच्छ होतो तेव्हा त्यायोग्यास सयुक्त म्हणजे निर्विकल्प-
 क योगी असें म्हणतात ॥ १८ ॥ एकाग्रता वच्छेदे ठाई योग्याचें चित्त कसें असतें त्याविषयी उपमा सांगतात ॥ निर्वातस्थ म्हणजे निर्वात प्रदेशी-
 राहिछेछा जसा दीपनेंगने म्हणजे चकन पावत नाही ना उपमा आत्म्याविषयीचा योग करणारा जो योगी त्याचे एकाग्रतेने चित्त म योग्ये
 त्यानीं सांगितली आहे । योग्याचें चित्त योगकाळीं तसें निश्चल झालें पाहिजे असें तात्पर्य ॥ १९ ॥ इष्ट प्राप्तिरूप योग्याचें फल सांगतात । यच्च

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेगते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यच्चोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यच्च नैवात्मना त्मानं पश्यन्मात्मनितुष्यति ॥ २० ॥ ॥

सुखमात्यंतिकं यत्तत्त्वबुद्धिग्राह्यमतींद्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

म्हणजे ज्याकाळीं योग सेवेने म्हणजे योगाभ्यासाने निरुद्ध म्हणजे बाह्यविषया कडे संचार करणया पाहून निवारण केलेले चित्त उपरति म्हणजे उ-
 पाप्रत पावतें आणि ज्याकाळीं आत्मना म्हणजे समाधीनें परि शब्द झालेले अंतःकरणानें चैतन्य आनंद ज्योतिस्वरूपा आत्म्याप्रत आ-
 परोक्षनें करून अनुभवून किंवा पाहून तुष्यते म्हणजे संतोषाप्रत पावतें । अर्थात बाह्यविषयांचे ठाईं संतोष पावत नाही । त्यास योग्य
 गावे । असा पुढे चवथ्या श्लोकांत अन्वय आहे ॥ २० ॥ आणि आत्यंतिक म्हणजे अनंत आणि इंद्रियांस वगोत्तर म्हणजे इंद्रियांचे उ-
 णि विषयांचे संबंधापाहून उत्पन्न न होणारे यास्तक्य इंद्रियांची अपेक्षा न करता केवल बुद्धीनेच जें अनुभवाव येतें अशा सुखाप्र-
 त वेत्ति म्हणजे अनुभवितो आणि पूर्वोक्त आत्म स्वरूपाचे ठाई स्थित असतां अयं म्हणजे विद्वान् त्यास आत्म स्वरूपापाहून तत्त्वतः

चलन पावत नाही। आत्म्याच्या आणित्यबुद्धीच्या तादात्म्या ध्यासजेकां आहे ते खांचळन पावल्या प्रमाणे भासला तरी परमार्थतः चलन पावत नाही। भासप्रमाण। बुद्धि ध्यान करित असतां हा ध्यान करणारा प्रमाणे दिसतो - बुद्धिलोकायमान म्हणजे चंचल झाली म्हणजे चंचल झाल्या प्रमाणे दिसतो अज्ञाअर्थाचे श्रुतीने ध्यान खांचळव्य वास्तविक आत्म्याचे उद्देश नाही। बुद्धीचे तादात्म्याभिमानाने झालेले नाही। ते मिथ्याच आहे असे जे सांगितले ते आहे ॥ २१॥ चळन न पावण्यास कारण सांगतात ज्या निरतिशय सुरक्षित आत्मस्वरूपाचा योगाभ्यासाने लाभ झाला म्हणजे त्याकून दुसरा काय अधिक आहे असे मानित नाही आणि ज्या योगाभ्यासा ने आत्मस्वरूप स्वरूपाचे ठाई स्थित उरतां गुरु म्हणजे मोठे जे शास्त्रादिक किंवा श्रुतीपादिक दुःख देणे करून ही चळन पावत नाही एणेकरून अनिष्ट दुःखवादि निघतिरुही फल योगाचे सांगितले ॥ २२॥ यत्रोपर एते चित्तं - एधून आरंभ करून जितकी विशेषणे

यत्तच्छब्दावापरलाभं न त्व तेनाधिकंतवः ॥ यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२॥
तं विद्या दुःखसंयोगवियोगयोग संज्ञितं ॥ सनिश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३॥

सांगितलीं तितक्या विशेषणाचीं एकरूप असणारा योग संज्ञित - त्यापारा दुःखाचा जो भयोग म्हणजे संबंध न्याचा आहे वियोग म्हणजे नाशाल्या अवस्थेत त्या अवस्थेत योग अशी संज्ञा केली आहे असें जाणावे। यावरून समाधि स्वरूप जो योग तोच स्वरूपें स्वरूप आणि फलें करून मुख्य आहे। प्रवीं कर्मास च योग अशी संज्ञा केली ती या वरुन योगास कर्मे साधन आहे या अभिप्राया ने केली असें जाणावे। योग स्वरूप आणि फल सांगण्याची समाप्ति करून निश्चय आणि अनिर्वेद यांस योग साधनत्व आहे असें सांगण्यासाठी योगाची कर्तव्यता सांगतात। ती पूर्वीक योग मोठे फल देणारा आहे यास्तव शास्त्राचे आणि गुरुतेज पदेशापासून योग स्वरूप आणि त्याचे अभ्यासाचा अनुष्ठान प्रकार यांचा निश्चय करून घेऊन असा दुर्घट योग कसा सिद्ध होईल असा रेवद ज्यापासून गंगा आहे अशा मनाने प्रयत्न दिशिले न करतां मोठे प्रयत्नाने करावा ॥ २३॥

हिं मळा असावे अशामने वृत्ति रूप संकल्पा पाहून उत्पन्न होणारे जे मनातील काम म्हणजे विषयांच्या ज्या दुःखा त्याप्रत अशेषतः म्हणजे वासनां स्रष्टाकून - एणेकरून दाम सांगितला आता दमसांगतात - आणि मनानेच विषयावरील दोष दृष्टीनें सर्व इंद्रियांचा बाह्य-विषयां पाहून निग्रह करून पूर्वोक्त योगाभ्यास करावा ॥ २४ ॥ जर जन्मां तरीय कर योगिकरून मनचंचल होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ शनैः शनैः म्हणजे अभ्यासाचे क्रमाने किंवा भूमिकेचा क्रम योगशास्त्रांत सांगितला आहे त्या क्रमाने - धृत्या यथाधारयते मन आणें दिय क्रियाः ॥ योगेना व्यभिचारिण्या धृतिः साधार्थ सात्विकी ॥ - असें पुढें लक्षणा दिवें सांगतील त्या धृतीनें म्हणजे धैर्यानें गृहीत म्हणजे बंधकेलेले बुद्धी करून सर्व दिव्य आणि लोकांतील विषयांपाहून उपरम करावा आणि आत्म्याचे स्वरूपाचे व ठाई आहे संस्था

संकल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसें वों दिय घानें विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैः रुपरमेद् ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंख्यं मनः कृत्यानां किंचिदर्थापचितं बन् ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ॥ ततस्ततो नियम्येन ह्यत्मान्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

म्हणजे उत्तम प्रकारची स्थिति ज्याची असें मन न करून म्हणजे सर्व आत्माच आहे त्या हून दुसरे काहीं नाही असें एकाग्र वृत्तिकरून - एणेकरून संप्रज्ञात समाधि सांगितला त्यांत पूर्वाभ्यास व दोक करून दृष्टा दृष्ट्या कारवृत्तीचा मी या ध्येयाचे ध्यान करतो असा मयें धा हे त्याचे निराकरण होऊन असंप्रज्ञात समाधि सांगतात किंचित म्हणजे कांहींही म्हणजे ध्याता आणि ध्यान अत्र विभागा प्रत होऊन नये आणि कपुत्तीप्रमाणे अखंड सच्चिदानंद आत्मरूपानेच राहावे ॥ २५ ॥ शनैः शनैः उपरम करावा असें सांगितलें तोच उपरम कसा करावा तें सांगतात ॥ ज्या ज्या विषया प्रत ग्रहण करण्यासाठी इंद्रियांचे द्वारा मन बाहेर गमन करते त्या त्या विषयावरील दोष मनांत आणून त्या त्या पाहून आवरणें काढणें असा मनाचा प्रत्याहार करून त्याचे आत्मस्वरूपाचे ठाईच स्थापन करावे ॥ २६ ॥

याप्रमाणे मन आत्मवश म्हणजे आत्म्याचे ठाई स्थिरकेले म्हणजे त्या अभ्यासाने चंचल स्वभाव जो रजो गुण त्याचा नाश साम्यामुळे मनवश कर
णाऱ्यास करव हेतें असे सांगतात ॥ या त्याभ्यंतर विषयांचे त्यागिं कर्मून प्रज्ञांत म्हणजे रजो गुणैकत्वं रहित झालें आहे मनःस्थायीं आ
णि शांत म्हणजे क्षीण झाला आहे रज म्हणजे रजो गुणाचें कार्य क्लेशादिक ज्याचें असा जो उपरत मनाचा योगी त्यास एका प्रता भूमी
चे ठाई अम्ह भूत म्हणजे सद्रूप ब्रम्ह स्वरूप-उत्तम म्हणजे निरति शायित आणि अकल्मष म्हणजे पुण्य पापांचे वैषयिक करव दुरतत्
म फलागें किंवा पुण्य पापानें रहित जें करव तें उपैति म्हणजे प्राप्त होतें ॥ याविषयीं एकाग्रचित्त झालें असतां जो सद्रूप ब्रम्ह रूप अर्थ
चा प्रकाश करतो-कर्म बंधनें शिथिल करतो-क्लेशांचा क्षय करतो-त्यास संप्रज्ञात समाधि असें म्हणतात असें योग भाष्यात सां
गितले हें प्रमाण आहे ॥ ब्रम्हाकार मनावे व नीतिं जो ब्रम्ह भूतत्व झाला आहे आणि योगाभ्यासाने त्याचे पापगेले आहे अशा योग्या

प्रज्ञांत मनसंख्येनं योगिनं करव मुत्तमं ॥ उपैति शांतरजसं ब्रम्ह भूतमकल्मषं ॥ २७ ॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रम्हसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

स उत्तमजें समाधि करव तें प्राप्त होतें अशी ही कोणी व्याख्या करतान ॥ २७ ॥ याप्रमाणे आत्मस्वरूपाचे ठाई मनावे उत्तम प्रका
रार्थे स्थापन करणारा आणि धर्मी सांगितलेले योगाचे विधानी रहित असा योगी विगत म्हणजे गेले आहे कल्मष म्हणजे अ
विषा क्लेश किंवा पाप ज्याचें असा कोत्सातां करवें करून म्हणजे अनायासें कर्मून अत्यंत म्हणजे इष्टा वश्य रूप जो परिच्छे
द म्हणजे भेद तद्रहित ब्रम्हसंस्पर्श म्हणजे अवर बंड अद्वितीय ब्रम्हाना आहे संस्पर्श म्हणजे निरुपाधिक ऐक्य ज्यास अ
सें जें ब्रम्ह करव त्याप्रत अस्तुते म्हणजे स्वात्म स्वरूपाने अनुभवितो ॥ २८ ॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

सं प्रज्ञात असं प्रज्ञात समार्थिस्वरूप दोन्ही योग्यांचें फल सांगतात ॥ सोपाधिक भाणि निरुपाधिक यादोहों भेदानें व्यक्त्वत्ता दोनप्रकारचा आहे जो सर्वेचे ठाई आपलें तादात्म्य पाहील तो सोपाधिक ॥ जो सर्व उपाधीनां रहित अकडादितीय स्वरूप तो निरुपाधिक ॥ असें शार्तिकीत सांगितले आहे ॥ त्याप्रमाणें संप्रज्ञात समार्थीत घटकुडला दिकाचे वर त्याचें उपादान कारण मृत्तिका कवर्णादिक जसें आहे त्याप्रमाणें सर्व भूतांचे वर उपादान कारण स्वरूपानें आत्मस्वरूप राहिले आहे असें योगें करून युक्त म्हणजे न नाधिरुख झाला आहे आत्मा म्हणजे चित्त ज्याचें तो पाहतो आणि असंप्रज्ञात समार्थीचे वर ब्रह्मादिक स्वरूप पर्यंत सर्व भूतां प्रत आत्म्याचे वर आत्म मत्तेनें च पाहतो ॥ सर्पजसागर उर रज्जूचे व सत्तेनें आहे त्याप्रमाणें याच योग्याची व्युत्थान समयी स्थिति सांगतात ॥ सर्वत्र ब्रह्मादिक स्थावरांत समविषमभूतांचे वर निर्विशेष स्वरूप ब्रह्मचें दर्शन ज्यास आहे असा तो असतो ॥ २९ ॥ अशाया आत्मिकत्व दर्शनाचें फल सांगतात ॥ जो मी म्हणजे सर्वांचा आत्म

सर्व भूतस्थ मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

मो मां पश्यति सर्वत्र सर्वत्र मयि पश्यति ॥ तस्मिहं स प्रणयामि स च मेन प्रणयति ॥ ३० ॥

जो मी याप्रत पूर्वी सांगिले प्रमाणें उपादान कारण स्वरूपानें सर्वत्र पाहतो आणि सर्वत्र अधिष्ठान भूत जो मी त्याचे सत्तेनें च पाहतो त्या योग्यास मी सर्वांका न प्रणयामि म्हणजे अद्वय होत नाही म्हणजे ज्ञान करून अज्ञानाचे आवरणाचा नाश झाला म्हणजे स्वात्म तें करून प्रकाशित झालेला मी पुनः आवृत होत नाही ॥ कार्यदेहेन्द्रियादिक-कारण अज्ञान याच्या समुदायावर अभिमान ठेवणारा जो सोपाधिक जीव त्याणें अभिमान त्याग करून त्यात्मत्वे करून जाणले तें स्वाधिष्ठान भूत ब्रह्म स्वरूप पुनः आच्छादित होत नाही परंतु शत कीवर अध्यस्त रजत जसें शुक्ति स्वरूप जें अधिष्ठान त्याचे ज्ञानानें समूल नाश पावतें तसें ब्रह्म स्वरूप अधिष्ठानाचे वर अध्यस्त म्हणजे भ्रमानें कर्तें भोक्तें स्वरूपाप्रत पावलेले सोपाधिक जीव रूपाचें अधिष्ठान जें ब्रह्म त्याच्या साक्षात्कारानें समूल नाश होईल मग मोक्ष फल कोणास होईल अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात ॥ सच म्हणजे तो जीवही मला न प्रणयति म्हणजे अद्वय होत नाही ॥ तात्पर्य ॥ जीव जर माझे वर अध्यस्त असेल तर त्याचा पूर्वीक नाश होईल तसें नाही ॥ महाबा

स्वप्न ही जीवान्ता आधिब्रम्हाचा भेद नाही असें सांगितलें आहे। यावस्तु जीवस्वरूप माझे कून भिन्न नाही असें असुव अज्ञानाचें कैडेले आहे। यवणमुळे जो देखादिक उपाधीवर आत्मत्व भ्रम झाला तो मात्र ज्ञानाने समूल नाश पावतो आणि आपलें स्वरूप ब्रम्ह अभि व्यक्त होतें ॥ ३० ॥
उपाकारण त्याच सर्वोत्पत्तीकरीत दर्शी जीवस्वरूप मी न आहें यास्तव त्याच्या मोक्षाम प्रतिबंध होत नाही असें सांगतात ॥ सर्वोपाकारण स्वस्वरूप सर्वभूताचे वाई सद्रूपें करून स्फुरण रूपें करून स्थितजोमी त्याप्रत जो जीव ब्रम्हाचें ऐक्य रूपानें जाणून निर्विकल्पक स्वमाधीनें - भजतें - म्हणजे सेवितो तो योगी समाधीपासून जेव्हां उठतो तेव्हां त्या अवस्थेंत ज्ञानानें बाधित झालेले पूर्वे संस्कारांचे प्रारब्धकर्म वंचें करून देहावर अभिमान ठेवणाऱ्या प्रमाणें सर्वथा म्हणजे सर्वथा कर्मनें याज्ञवल्क्या प्रमाणें कर्म त्याग करून किंवा वसिष्ठ जनकादिका प्रमाणें विहित कर्मावृत्त्यानें किंवा दत्तात्रेयादिका प्रमाणें निषिद्ध कर्मावृत्त्यानें व्यवहार करीत असतां ही विधिकिंकर तो नाही या मुळे माझेच ठाई राहते। मत्स्वरूप मोक्षापासून व्युत् होत नाही। या ब्रम्ह वेत्याचें ऐश्वर्य व्युत्कण्यास देवही समर्थ नाहीत। तो देवांचा

सर्व भूतस्थितं यो मां भजत्येकस्व मां स्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि मयोगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मोऽप्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्माच आहे या अर्थाच्या सुतीवस्तु त्याचे मोक्षाम प्रतिबंधकण्यास देवही समर्थ होत नाहीत। पूर्वोक्त ज्ञानी मला अहं पश्यति होत नाही। आणि मी त्याला अहं पश्यति होत नाही। अर्जुन मी प्रत्यक्ष होऊन कृपा दृष्टीने त्या मयाकून यावर मी अनुग्रह करतो असें होत। त्वर्य कोणी बोलताना ॥ ३१ ॥ सर्व निषिद्ध कर्म करून ही आत्मवेत्यास मोक्षाविषयी प्रतिबंध होत नाही तथापि विहित कर्मशील योगीच श्रेष्ठ आहे असें सांगतात। अथवा मलामत्तणा या योग्यास म्हणजे सर्व भूतांवर त्या करणाऱ्या श्रेष्ठ आहे असें सांगतात ॥ मला सुखजसें प्रिय आहे आणि दुःखजसें प्रिय नाही या प्रमाणेच सर्वोत्पत्तीकरीत मोक्ष प्रिय आहे आणि दुःख प्रिय नाही। असें आपले साहचर्यानें सर्वत्र जो पाहतो म्हणजे सर्वत्र सुखच असावे असा अर्थ स्थित होतो - हे अर्जुन। सविंशक योगी परम म्हणजे श्रेष्ठ मला मान्य आहे ॥ ३२ ॥

सांगितले प्रमाणे साम्येकरून योग दोणे अशक्य आहे असे मानून उपाय नसत असेल तर ते समजावे त्यावर च्छेने अर्जुन प्रश्न करतो हे मधुदेव्यास सांगण्या कृष्णा । जोहिं मानकरणें या प्राधान्याने सत्यासत्येक मूर्च्छेप्रमाणे मनांत कोणती ही वृत्ति न उठणे-किंवा विशेष म्हणजे विरुद्ध वृत्ति न होणे-यांला करून राक्षित होऊन केवळ आत्माकार वृत्तीने मानी स्थिति दोणे किंवा सर्ववृत्तींचा निरोध करणें असा जो योग तूं सांगितलास त्याला मनावें चंचलत्वा मुळे स्थिर म्हणजे चिरकाल स्थिति होईल असें मी पाहत नाहीं ॥ ३३ ॥

हे कृष्णा । मन स्वभावानें चंचल आहे त्याला प्रमाथी म्हणजे दहशियाचा साधन करणे असे जे मधुन ते करण्याने आहे आणि बलवत्त्व म्हणजे विचारें करून ही जिकाव यास अशक्य आहे आणि दह म्हणजे विषयवासना जो मरणाकडे आहे या मुळे भेद करण्यास अशक्य आहे यास्तव आकाशांत हिकडे तिकडे संचार करणाऱा जो वायु त्याचा तुलात आवर करून रोध करण्यास जसा अशक्य आहे त्याप्रमाणे

अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ तस्याहं नियतं मन्ये वायोऽपि सुदुष्करं ॥ ३३ ॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथी बलवत् दहं ॥ तस्याहं नियतं मन्ये वायोऽपि सुदुष्करं ॥ ३४ ॥ श्रीगवानुवाच

॥ असं शयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ॥ अभ्यासेन तु कामये वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥ ७ ॥

जे मनाचा ही विषयांपांस्तून नियत म्हणजे आवर दोणे फार कठीण आहे असें मी मानितों ॥ ३४ ॥ मन चंचल आहे इत्यादिक जें अर्जुन बोलला त्याचा अंगीकार करून त्याचा नियत करण्यास साधन श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात ॥ हे महाबाहो अर्जुन । मनाच्या चंचल स्वभावामुळे त्याचा नियतकरणें कठीण उगडे असें जे तूं बोललास तें निःसंशय सत्य आहे तथापि-हे कुंतीपुत्रा अर्जुना-परमात्माकार मनाच्या वृत्तीचा प्रवाह करण्याचा वारंवार प्रयत्न करणें असा जो अभ्यास तेणें करून किंवा बाह्य ध्येय चतुर्भुजादि मूर्तीचा निरंतर मनांत आणण्याचा जो अभ्यास तेणें करून आणि पाहिलेले ऐकिलेले जे विषय किंवा त्यांची साधने त्यांचे वारं अनित्य व अस्थिरत्व इत्यादिक दोष दृष्टीने त्यांविषयीं लक्षणा न होणें असे जे वैराग्य त्याच्या साधनानें गृह्यते म्हणजे विपरीत वृत्ति होणें असा जो विशेष त्याचा प्रतिबंध होऊन विषयांकडे वृत्ति न होतां केवळ आत्माकार वृत्ति स्वच्छपाने मन स्थिर होतें ॥ ३५ ॥

पूर्वोक्त अभ्यास आणि विराग्य या साधना हीं करून असंयत म्हणजे अजित किंवा स्वाधीन झाला नाही आत्मा म्हणजे मन ज्याचे असा जो त्यास पूर्वोक्त योगसिद्ध होणे कठीण आहे। असें मला वाटते। परंतु त्या दोन साधनांनीं ब्रह्म म्हणजे स्वाधीन झाला आहे आत्मा म्हणजे मन ज्याचे असा आणि ब्रह्म करणारा त्यास उपायें करून म्हणजे प्रयत्ने करून योग सिद्ध किंवा प्राप्त होण्यास शक्य आहे॥ ३६॥ मनाचा नियंत्रक कठीण आहे यास्तव योग सिद्धी विषयी विघ्ने आहेत असें मानून अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे कृष्णा। योग म्हणजे कर्म योग त्यापासून बलित आहे मानस ज्याचे असा म्हणजे कर्मयोग सोडलेला पुरुष भ्रष्ट करून उपेत म्हणजे योग मार्गांत प्रविष्ट झालेला ही अयति म्हणजे आयुष्याचे अन्त्यत्वासुळे किंवा दृढ वैराग्य नसल्यासुळे योगाभ्यासाविषयी अल्प प्रयत्न झालेला योग सिद्धि म्हणजे योग फल जो ब्रह्मात्मतत्त्व साक्षात्कार त्याप्रत मपाकून मरण पावला तर कोणते गती मत जातो ॥ ३७॥ प्रश्नाचा अ-

असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥ वक्ष्यात्मना तु यतता शक्यो वासु सुपागतः॥ ३६॥ अर्जुन उवाच॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलित मानसः॥ अप्राप्य योग संसिद्धिं को गतिं कृष्ण गच्छति॥ ३७॥ कश्चिन्ने भयविभ्रष्टः क्षिन्नाभ्रमिव नश्यति॥ अप्रतिष्ठो महोबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि॥ ३८॥ एतन्ने संशयं कृपाच्छेत्तुं महस्य शेषतः॥ त्वदन्यः संशयः स्यात्प्रच्छेत्तान सुपपद्यते॥ ३९॥ ॥

भिप्राय स्पष्ट करून देतो ॥ योगाभ्यासा साक्षात् आरंभ के ल्याने कर्म फलें यासुळे स्वागादिक फल त्यास होणार नाही। योगाची सिद्धि न झाल्यास योग मार्गाचे मार्गें तर विमूढ ब्रह्म म्हणजे अजानीय आहे यासुळे मोक्ष फल ही नाही। याप्रमाणें पुरुषार्थ साधन भूतजे कर्म मार्गे योग मार्गे वाही होणारून भ्रष्ट होऊन पुरुषार्थ साधनास आश्रय त्यास नाही असा निराश्रय हो त्साता जसें पहिलें उपाय झाले नसलेले आणि दुसरे अभ्यास न मिळालेले अश्रम मध्येच नाश पावतें त्याप्रमाणें हे महोबाहो कृष्णा-तो योग भ्रष्ट नावावर पावत नाही ॥ ३८॥ एतत् म्हणजे या माझ्या संशयाचा अशेषतः म्हणजे साकल्यें करून छेद करण्यास तूं योग्य आहेस। हे कृष्णा। तुझे बाजून या संशयाचा छेद करणारा कोणी नाही ॥ ३९॥

या अर्जुनाचे प्रभावे उत्तर श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात । हे पार्थ अर्जुना । त्याचा इह म्हणजे या लोकीं नाश म्हणजे नीच योनीची प्राप्ति अमुन म्हणजे परलोकीं नाश म्हणजे नरक प्राप्ति हीं दोन्हीं हीं होत नाहींत । कारण । हे ताना वाचा अर्जुना । हे लोकरीती प्रमाणें वस्त्र लुतेनें संबोधन आहे । कल्पाणकृत म्हणजे शुभकर्मा चरण करणारा कोणी दुर्गती प्रत पावत नाहीं । तुझे प्रभांतील पुरुष अर्जुनें प्रथम प्रवृत्त झाल्यासुद्धें शुभकर्मा चरण करणारा होतो यासुद्धें तो दुर्गती प्रत जाणार नाहीं ॥ ४० ॥ या लोकीं आणि परलोकीं ही त्यास महत्त्व प्राप्त होतें असें सांगतात ॥ पुरुष मरण पावल्या नंतर तो जर सकाम आहे तर अश्वमेधादिक पुण्य कर्म करणान्यास जे प्राप्त व्हावयाचे लोक त्यां प्रत जाऊन तेथें बहुत वर्षे पर्यंत राहून त्या लोकांतील कर्त्तवानुभय करून सदाचार संपन्न जे श्रीमंत म्हणजे धनिक सुख त्यांचे ग्रहांचे गर्ह जन्मास एतों । जे सदाचार संपन्न आहेत ते सत्कारणींच इत्याच्चा व्यय करतात आणि प-

श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेहनासुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ नहिकल्पाणकृतकश्चित्तुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुण्य कृताञ्जो कानुषित्वा श्वाश्वतीसमाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भि जायते ॥ ४१ ॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां ॥ सवद्विदुर्लभतरं त्रेके जन्म यदीदृशं ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नंदन ॥ ४३ ॥

हिले पेक्षां ही मोठे पदा प्रत जातात असें तात्पर्य ॥ ४१ ॥ तो योगभ्रष्ट विरक्त आणि निष्काम आहे तर त्या विषयीं सांगतात । अथवा धीमंत म्हणजे ज्ञान संपन्न जे योगी त्यांचे कुळांत जन्म पावतो । पूर्वी सांगितले जे धनिक ते जर योगी नाहीं तर त्यांचे कुळांत जन्म पावन नाहीं । ज्ञान संपन्न योग्यांचे कुळांत जन्म होणें हे परंपरेनें मोक्ष साधन आहे यासुद्धें फार दुर्लभ आहे ॥ ४२ ॥ हे कुरु नंदना अर्जुना तें जन्म प्राप्त झालें म्हणजे त्याचे गर्ह पौर्वदेहिक जो बुद्धि संयोग त्याप्रत म्हणजे पूर्वदेहाचे गर्ह योगाभ्यास करीत असतां जित वृद्धी योग भूमि प्राप्त झाली होती त्या भूमिकेंत जित के बुद्धीचा म्हणजे ज्ञानाचा लाभ झाला होता तितक्या प्रत पूर्वाभ्यासा पेक्षां जित त्याभ्यासानें च पावतो । ततः म्हणजे तदनंतर भूयः म्हणजे पुनः संसिद्धौ म्हणजे पूर्व भूमिके पेक्षां ही अधिक योग भूमी सिद्ध झाली या विषयीं यतने म्हणजे यत्न करतो ॥ ४३ ॥

कोणी शिक्षित वसती हीं कसायल करतो में सींगतात। अवश म्हणजे प्रह्लादिकाप्रमाणें पिता आदिकांनीं दुसरे मार्ग रुडे योजिला म
हीं पूर्वीचा किंवा प्रतिबंधक कर्मांमुळे योगाभ्यासाविषयीं दृच्छानशाली तरी त्या कर्मांचा नाश झाल्यावर जो अभ्यास तो त्यास कर्मापेक्षां
ही बलवत्तर झाल्यावर आपले कडे आदून घेतो म्हणजे त्यास योगाविषयीं प्रवण करतो। हें च स्पष्ट करून दारव वितात। योगाविषयीं जि
ज्ञास म्हणजे योग स्वरूपाचें ज्ञान व्हावें असें रच्छिणारा ही शब्दब्रम्हाचा म्हणजे वेदोक्त कर्मांचे फळाचा अतिक्रम करतो म्हणजे स
हून अधिक फळ प्राप्त होतें। मग योगाभ्यासाचा उपासपूर्वीचा संस्कार आहे तो कर्मादिकांचें उल्लंघन करून पुनः योगाभ्यास
विषयीं प्रवृत्त होईल म्हणून काय सांगायला आहे ॥ ४४॥ याप्रमाणें योगभ्रष्टाची गति सांगून विषयाची आपले कडे ओढून नेले

पूर्वाभ्यासेन तेने व हियते ह्यव शो पिसः ॥ ज्ञिज्ञास्तरपि योगस्य शब्दब्रम्हाति वर्तते ॥ ४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्ध किंत्वियः ॥ अनेकजन्मसंमिश्रस्ततो याति परंगतिं ॥ ४५॥

तपस्विभ्यो धिकी योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६॥

जो योगाभ्यासाविषयीं पुनः प्रवृत्त होतो। त्याची गति सांगतात। प्राणवायूचा निरोध करण्याविषयीं जो दृढ प्रयत्न म्हणजे रवेचरी अ
दिक सुशकरण्याच्या दृढाभ्यास तेणे करून जो यतमान म्हणजे प्राणायामाभ्यास सिद्धीविषयीं यत्न करणारा तो संशुद्ध किंत्विय
म्हणजे निष्पाप होतो। हाच अर्थ प्राणायामी हीं करून सन म्हणजे पाप जातें अशा प्रकारें मनुस्मृतीने सांगितला आहे। याच कारणास्तव
तो अनेकजन्मी हीं करून संसिद्ध म्हणजे योगसिद्ध होऊन नंतर ज्ञानद्वारा मोक्षापन्न जातो ॥ ४५॥ याच कारणाने योग्याची स्तुति करत
त। कच्छांशवर्णमासोपवासादिक तप करणाऱ्यापेक्षां योगी श्रेष्ठ आहे आणि तानीं म्हणजे ब्रम्हात्मापरोक्ष ज्ञान नसून जे श्रद्धापां
वित्त ज्ञानीं त्यांझूनही योगी श्रेष्ठ असें मान्य आहे आणि कर्मि म्हणजे अग्निहोत्रादिक कर्म करणाऱ्यापेक्षां ही योगी अधिक श्रेष्ठ आ

हे यास्तव-हे अर्जुना-तू योगी हो ॥ ४६॥ कर्म योगान्ने निरूपणान्ने प्राधान्यं कर्तुं महावाक्यांतील त्वं पदार्थावा विचार समाप्त
 कर्तुं अतः पर उपासने च निरूपण प्रधान कर्तुं महावाक्यांतील तत्पदार्थावा विचार सांगावा यादृच्छे नें मोठें फल दारवडून प्रथम
 उपासनेची स्तुति करतात।-देव मेवा परे यज्ञं-एथून जे पंचमाध्यायांत सांगितले सर्व योगी त्यांमध्ये-मद्गतेन अंतरात्मा-म्हणजे
 मीजो वास्तव भगवान् त्याचे ठाई स्थापन केलेले अंतःकरणानें श्रद्धा युक्त होताना मां म्हणजे मज मन जो भजतो तो मन्त्र युक्त
 तम म्हणजे फार श्लाघ्य-श्रेष्ठ-स्तुत्य असा माण्य आहे। यास्तव तूं माझा भक्त हो असें ता त्वर्थ ॥ ४७॥ इति श्री मद्भगवद्गीता-
 याः रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विवृतौ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ इति ध्यायीतीं सत्यपद

मेश्वराला जो भजतो तो मोठा श्रेष्ठ आहे असें सांगितले त्या विषयीं पूर्वोक्त निष्काम कर्म योगापेक्षां तुल्यें मजब विलक्षण कर्तें आणि बोध्यापे

योगिना मपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मनां ॥ श्रद्धावान् भजते यो मांसमेयुक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीता सूत्रनिष ० श्री कृष्णार्जुन संवादे अध्यात्म योगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

श्री भग० ॥ मय्या सक्तमनः पार्थ योगं युंजन् भद्राश्रयः ॥ असंशयं सप्त ग्रंथां यथा शास्त्रसि तद्ब्रूणु ॥ १ ॥

क्षां कोणते युगांनीं तुल्यें भजन करणा रास श्रेष्ठत्व आहे अशी शंका येईल अथवा तुल्यें परमेश्वरानें स्वरूप समजल्या शिवाय तुल्यें भजन क
 रतें होईल अशी शंका येईल तर त्या शंकेचा परिहार आपणच श्री भगवान् करतात ॥ राजाचा आश्रय केलेला कोणी पुरुष धन आणि ना
 न यांजकडे आसक्त मनाचा असतो तसा गरीब माझेच ठाई ज्याचें मम आसक्त आहे असा होताना ब्रह्मश्रय म्हणजे परमपुरुषार्थ
 रूप जो मी त्याचेच प्राप्त होईल असा करणारा आणि योगं युंजन् म्हणजे माझे ठाई समाधीचे अनुष्ठान करणारा असा होताना-सर्व भूत
 स्व मात्मानं-असें जें पूर्व सांगितलें तेणे करून त्वं पदार्थाचे विचार समयी जरी माझे तान झालें असलें तरी ईश्वरजी बाडून भि
 न्न आहे असें पार्थ जल म्हणजे योगी किंवा तार्किक मी मांसक म्हणतात-सांख्य ईश्वर नाही असें म्हणतात-द्रव्यादिक पूर्वी सांगित
 लेले ईश्वर स्वरूपाचे विषयीचे विवादानें किंवा अज्ञानानें संशय रूपच होण्याजोगें आहे यामुकें समग्र नव्हे यासाठीं तत्पदार्थ

जो मी ईश्वर याप्रत असं संशय म्हणजे संशयरहित निश्चयान्वक समग्र ज्ञानानें जसें जाण झील तसें तुला सांगतो। विभूति-व
छ-ऐश्वर्य एणेकरून युक्त मी असा समय पहाचा कोणी अर्थ करताना ॥१॥ जें पुढें सांगा वयाचें तें ऐकण्यास श्रोत्याची श्र
द्धा उत्पन्न व्हावी यासाठीं त्याचें पूर्वी स्तोत्र करताव ॥ ज्ञान म्हणजे ज्ञानानें प्रकाशित होणारे जें सत्य ज्ञान-आनंद अद्वितीय स्वस्
त्वं इदं म्हणजे जीवस्वरूपा हून भिन्न नव्हे असें सर्वात्मभूत ब्रम्ह तें अशेषतः म्हणजे त्याचें ज्ञान होण्यास जी साधनें त्यां फुडा व
स्थाभि म्हणजे सांगतो। शब्दाचा परोक्ष ज्ञान उत्पन्न उत्पन्न करण्याचा स्वभाव आहे यास्तव स्वर्ग आहे-धर्मो धर्म आहेत-यावाक्या-
पासून स्वर्ग धर्मादिकाचे जसें परोक्ष ज्ञान होतें त्याप्रमाणे तुमचे वाक्या पासून पूर्वोक्त ब्रम्हस्वरूपाचें परोक्ष ज्ञान मला जरी झालें
तरी मी ईश्वर नव्हे। संसारी-स्मरवी-दुरवी-कर्ता-भोक्ता-बन्धू आहे असा जो मज्ज अपरोक्ष भ्रम झाला आहे त्याची निवृत्ति त्यापरो
क्ष ज्ञानानें कशी होईल अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात। सविज्ञान म्हणजे अपरोक्ष किंवा अनुभवात्मक ज्ञान या सुद्धा
ज्ञानांते हंसविज्ञान मिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ञात्वा नेह भूयो न्यत् ज्ञानव्यमवशिष्यते ॥२॥

पूर्वोक्त ज्ञान तुला सांगतो ॥ तात्पर्य ॥ जो कधीही अपरोक्ष नव्हे असा जो अर्थ त्याचें परोक्षच ज्ञान वाक्यापासून होतें असा शब्दा-
चा स्वभाव असला तरी जो नित्य अपरोक्षच असून अज्ञानादि कारणांमुळे त्याची अपरोक्षता जाऊन ज्यास परोक्षता येते त्याविष
यीचें वाक्यरूप शब्दापासूनही अपरोक्ष ज्ञान होतें असाही शब्दाचा स्वभाव जो कांन पाहिला आहे। यास उदाहरण। दंडशम आ
हेस असें वाक्य आहे। तें असें-कोणी दाहापुरुष नदीउतरून पत्नी कडे गेले परंतु त्या दाहांतील आपण एक असतांही संख्याकर
ते वेळेस त्याणे आपणास सोडून मोजलें यामुळे नदीचे पलीकडील पुरुषाबरील नऊ या संख्येचे ज्ञानानें मी दाहवा आहे असें वि
वेक ज्ञान त्याचें नष्ट होऊन मी दाहवा असें नो जाणता नशाला आणि त्या दंडमाचे अज्ञानानें आपण दाहवा असतां हीं दशमदि
सतना हीं तेष्वां दशम नाही। तो नदीत मरण पावला असें तो बोल्छागला आहे त्याचे अज्ञानानें केले तें आवरण म्हणावें आणि त्या
मुळे जो शीकट दयताडनादिक करूं लागला हें अज्ञानाचें कार्य आहे। नंतर कोणी आप्त तेथें आला त्याणे त्यास-कांशोक क

रतोस-असें पुसल्या नंतर दशम मरण पावला असें त्याणें सांगितल्यावर त्या आत्माने त्यास ह्यां दाहापुरुषांची संख्या करून दशम मरण पावला नाहीं दशम आहे असें सांगितलें तें व्हां त्या आप्त वाक्या बरून दशम आहे असें स्वर्गादि लोक आहे अशा परोक्ष ज्ञाना प्रमाणे परोक्ष दशमानें ज्ञान प्रथम त्यास होऊन मग तो कोठें आहे अशा प्रश्नावरून त्या आप्तानें त्यास ह्यां गणना करून दारवऊन-हेनऊ आगि दाहवा दं-असा उपदेश केला। त्यापासून अज्ञानानें जो भ्रम झाला होता तो जाऊन दशम मी आहे असें अपरोक्षानुभवात्मक नित्य अपरोक्ष जो स्वात्मा त्याविषयीचें ज्ञान त्यास उत्पन्न होऊन त्याचा दोग गेला। याप्रमाणें प्रथम ब्रम्ह स्वरूप कोणतें अशा प्रश्नावरून ब्रम्ह सत्य ज्ञानानंदात्मकाद्वितीय आहे अशा वेद वाक्याच्या उपदेशानें सत्य ज्ञानानंदात्मक ब्रम्ह आहे असें परोक्ष ज्ञान प्रथम होऊन त्याची जीं लक्षणें तीं श्रुतीनंतीने आपले स्वरूपावर आहेत असें पंच कोशादिकांचे विवेक रूप विचारें करून जाणून तें ब्रम्ह आणि आत्मा एकच असावें अशी संभावना होतो नंतर तें ब्रम्ह त्वंच आहेस अशारुक्तासून झालेले महावाक्याच्या उपदेशापासून नित्य अपरोक्ष मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यनतिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मावेत्ति तत्त्वतः ॥ ३॥

क्ष जो आत्मा त्याचें ब्रम्ह स्वरूपाचें अपरोक्षानुभवात्मक ज्ञान होऊन सर्व अज्ञान कृत भ्रम शोका पासून जीव मुक्त होतो ॥ यत् म्हणजे जें ब्रम्ह स्वरूप जाणल्यावर भूयः म्हणजे पुनः दुसरे ज्ञानव्य म्हणजे जाणावयाचें अवाशिष्ट राहत नाहीं। सर्व जगास सद्ब्रम्हच कारण आहे त्या जगाची सत्ता कारण भूत ब्रम्हसनेहून निराची नाहीं। नामरूप मिथ्याच असें सोडून पाहिलें म्हणजे जगाचें स्वरूप सद्ब्रम्हच आहे जसे घटादिकांचें नामरूप सोडून भूतिकाच स्वरूप त्याप्रमाणें। तेव्हां सर्व सद्ब्रम्ह स्वरूपच आहे या मुक्तें ब्रम्ह ज्ञानानें सर्व जणें तें व्हां त्याकून दुसरे ज्ञानव्य नाहींच असें तात्पर्य ॥ २॥ त्याच ज्ञानाला दुर्लभत्व दारवून त्याचा स्तव करतात ॥ जीव असंख्य आहेत त्यांमध्ये मनुष्यांशिवाय दुसरे जीवांची ज्ञाना विषयी प्रवृत्तिच नाहीं मनुष्यांतही रुजारांत एखादा पुण्यवशें करून ज्ञान आपणास प्राप्त वें विषयी प्रयत्न करतो। सद्ध्यावधि प्रयत्न करणाऱ्यांमध्ये ही पुण्यवशें करून कोणी एखादाच महापरमेश्वराला तत्त्वतः म्हणजे स्वात्म तें करून जाणतो। असें हें ज्ञान दुर्लभ आहे तथापि तुला सांगतों ॥ ३॥

अम्हणजे करून सर्व जाणलें जावें कांहीं जाणावयाचें राहत नाहीं असें जें पूर्वे सांगितलें त्याची उपपत्ति करण्यासाठीं सर्वचेतनाचेतनपणे चक्षुःस्पर्शरूपरसगंधाकारण पाहून उत्पन्न झालेला आहे असें सांगतात ॥ भूमी म्हणजे पृथिवी-आप म्हणजे उदक-अनल म्हणजे जे-वायु म्हणजे वारा-रव म्हणजे आकाश-मन-बुद्धि आणि अहंकार ॥ हे भूम्यादिक विकृति म्हणजे विकारच आहेत ॥ आणि पुढें ही आठ प्रकारची प्रकृति म्हणून सांगतात यास्तव भूमि शब्दानें भूमीची प्रकृति म्हणजे सूक्ष्म रूप ज्यास गंधतन्मात्र म्हणतात तें घ्यावें ॥ आप शब्दानें रसतन्मात्र-अनल शब्दानें रूपतन्मात्र-वायु शब्दानें स्पर्शतन्मात्र-रव शब्दानें शब्दतन्मात्र-मनया शब्दानें त्याचा कारण भूत अहंकार-बुद्धि शब्दानें महत्त्व ज्यास समष्टि बुद्धि असें म्हणतात-अहंकार शब्दानें-त्यास कारण भूत मूल प्रकृति किंवा अविद्या-हीं त्या उदकादिकांची प्रकृति रूप सूक्ष्म रूपें घ्यावीं ॥ या आठ भेदांनीं भिन्न आठ प्रकारची माझी ही मूल प्रकृति आहे अथवा अभिन्ना असा पद न्छेद करून ही आठ प्रकारची प्रकृति मे म्हणजे माझे हून अभिन्न आहे ॥

भूमिरापोल्लोवायुःखं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४॥

जसें शक्तीवर भासलेलें रजत शक्ती हून अभिन्न आहे त्याप्रमाणें ॥ त्रयोदशाध्यायाचे गर्डे-महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्त मैव च ॥ इंदियाणि देशे कंच पंच चेंद्रिय गोचरा-याश्चोक्ताने पंच महाभूते-अहंकार-बुद्धि-अव्यक्त-पांच ज्ञानेन्द्रिये-पांच कर्मेन्द्रिये-मन-आणि शब्दस्पर्शरूपरसगंध हे पांच विषय-अज्ञाचतुर्विंशति तत्वांचें भेदानें भिन्न प्रकृति चावीस प्रकार ची आहे असें सांगितलें आहे तथापि पूर्वोक्त आठ भेदांत व्याकीन्या तत्वांच्या समावेश करावा या अभिप्रायानें एथें आठच भेद प्रकृतीचे असें सांगितलें आहे ॥ सांगितलेले आठ भेदांत चतुर्विंशति तत्वांचा समावेश करावयाचा तो असा-एथील भूम्यादिक शब्दांनी पंच महाभूते आणि त्यांचीं पूर्वोक्त गंधतन्मात्रादिक सूक्ष्म रूपें घ्यावीं ॥ अहंकार शब्दानें अहंकार आणि अहंकाराचीं कार्ये जीं पांच ज्ञानेन्द्रिये आणि पांच कर्मेन्द्रिये अशीं अकरा घ्यावीं ॥ बुद्धि शब्दानें महत्त्व घ्यावें ॥ मनया शब्दानें मनानेंच जाणावयाचें असें जें महत्त्व

याप्रमाणे क्षेत्रस्वरूप प्रकृति सांगून क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति सांगतात ॥ ही पूर्वोक्त अष्टौ प्रकारची प्रकृति जड आहे या कारणासुद्धे याप्रकृतीस अपर प्रकृति म्हणतात। या अपर म्हणजे कनिष्ठ जड प्रकृती म्हणून दुसरी चेतन जीवस्वरूप उत्कृष्ट प्रकृति माझी आहे असें-हे मला बाह्ये अर्जुना- तू जाण। या चेतन प्रकृतीस क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात। जीव रूप प्रकृतीस उत्कृष्टत्वा विषयी कारण सांगतात ॥ यथा म्हणजे ज्या जीव स्वरूप प्रकृतीने या सर्व जगाचे आपले कर्म द्वारा धारण केले आहे। तात्पर्य। जीवाने केलेली जी रक्षभावं कर्म त्यांचे सारवदुःखरूप जे फल त्याच्या भोगण्याचा समय जेव्हा प्राप्त होतो तेव्हा त्या कर्म बलाने ईश्वरास जग करण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन तो जगाची उत्पत्ति करतो। उत्पन्न झालेले जग जीवांचे कर्मांचा फलोपभोग समाप्त होई तोपर्यंत राहते। नंतर त्याच लय होतो। असे शास्त्रांत सांगितले आहे। यावरून जगाची स्थिति होण्यास आपले कर्मद्वारे जीवच कारण आहे ॥ ५॥ क्षेत्र-

अपरे यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृन्मस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६॥

रूप अपर प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ जो जीव ती पर प्रकृति असें सांगून त्यांचे द्वारा आपणास जगाच्या उत्पत्ति स्थिति लयाचे कारणत्व सांगतात ॥ एतद्योनीनि म्हणजे यामाझ्या दोन परापर प्रकृति आहे त योनि म्हणजे उत्पत्ति स्थिति लयाचे कारण ज्यांचे अशी हीं सर्व भूते आहेत असें जाण। पूर्वोक्त अपर जड प्रकृतीचा देहादिरूपाने परिणाम होतो। नंतर माझी अज्ञा भूत जी चेतन जीवरूप पर प्रकृति ती भोक्तृ स्वरूपाने त्या देहांत प्रवेश करून कर्म फलोपभोग समाप्त होई तोपर्यंत त्या देहादिकोस आपले कर्म बलाने धारण करवे। या दोन्ही प्रकृति माझे पाहूनच उत्पन्न झाल्या आहे त यास्तक प्रकृतीस ज्ञां सर्व जगाचा प्रभव म्हणजे उत्पत्ति कर्ता परम कारण मीच आहे। तथा म्हणजे तसाच प्रलय म्हणजे प्रलय स्थान मीच आहे ॥ ६॥ हे धनंजया अर्जुना। सांगितले कारणे मत्तः म्हणजे माझे शिवाय परतर म्हणजे दुसरे कोण ते ही श्रेष्ठ असें जगाचे सृष्टि स्थिति लयांस स्वतंत्र कारण नाही। जगाची उ-

त्पत्ति आणि न्य दे ब्रम्हाचे वरि आहेत असें सांगितल्यानें जगास ब्रम्ह उपादान कारण आहे यासुद्धें ब्रम्ह सत्तेतून जग सत्ताभिन्न नाहीं। यास दृष्टांत। घटादिकांची उत्पत्ति मृत्तिकेपासून म्हणजे निवेवरीं होते आणि लय ही निवेच वरिं होतो यासव घटादिकास मृत्तिके उपादान कारण आहे। उपादान कारणारून कार्याची पृथक् सत्ता नाही। घट असा आकार हा वाणीनें निष्पन्न झाले कें नाम मान आहे परंतु मृत्तिके शिवाय घटाची दुसरी सत्ता नाही। कार्य मात्र उपादान कारणारून अन्य आहे असें कचविलें। यावरून मृत्तिकेचें ज्ञान झालें म्हणजे मृत्तिकेची सर्व घटादिक कार्ये मृत्तिकेचे स्वरूपानें जातीं जाणतीं जातात त्याप्रमाणें ब्रम्ह ज्ञानें करून सर्वजग सद्रूपानें जाणून दुसरे मग जातव्य राहण नाही असें पूर्वे कायें वदी करण केले। याप्रमाणें सर्वजगाचे वरिं उपादान कारण भूत जें ब्रम्ह त्याची सद्रूपानें अनुवृत्ति आहे यासुद्धें सर्वजग सद्रूपान्य आहे असा अन्य सांगून आतां वर्य मान नाम रूपात्मक सर्वजगाचा ब्रम्हाचे वरिं

मत्तः परतरं नाभ्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वं मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणाद्व ॥ ७ ॥

इसोह मभूत कौतेय प्रभास्मि शशि सूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु द्रष्टुः रेवपोरुषं नृषु ॥ ८ ॥

व्यावृत्ति छक्षण अविरेक सांगतात ॥ मयि म्हणजे सद्रूपें करून स्फूर्तिरूपानें सर्वजगाचे वरिं स्थित जो मी याचे वरिं हें सर्वजग मणिज से सूत्रांत ओषां छे ले राहतात त्याप्रमाणें ओवलेले आहे। तात्पर्य। सूत्रांत ओवलेले मणि सूत्रांत राहतात परंतु सूत्र त्यांत एकच असतें तरी मणि परस्पर भिन्न असतात यासुद्धें त्यांझून सूत्र निराळें आहे। तसें जगांत सद्रूपानें ब्रम्ह एकच असले तरी त्याचे वरिं मण्या प्रमाणें ओवलेले जग परस्पर भिन्न आहे यासुद्धें त्यांझून ब्रम्ह भिन्न आहे। यासव मण्याचे विकारानें सूत्र जसें विकारपावत नाही याप्रमाणें जगाचे विकाराने मीविकारी होत नाही ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाने आपणास जगाचे स्थितीचें कारणत्व जें सामान्यरूपानें सांगितलें तेच विस्तारें करून सांगतात ॥ हे कौतेय अर्जुना - उदकाचा सार भूत जो रस तो मी आहे म्हणजे रसरूप जो मी त्याचे वरिं उदकें आश्रित आहेत। चंद्र आणि सूर्य यांची सारभूत जी प्रभा ती मी आहे म्हणजे प्रभा रूप जो मी त्याचे वरिं चंद्र आ-

णि सूर्य आश्रित आहेत। सर्व वेदांचे सार भूतजो प्रणव म्हणजे ओंकार मी आहे म्हणजे ओंकाररूपजो मी त्याचे गर्ई सर्व वेद आश्रित आहेत। आकाशाचा सार भूतजो शब्द तो मी आहे म्हणजे शब्दरूपजो मी त्याचे गर्ई आकाश आश्रित आहे। जेणे करून मनुष्याचे गर्ई पुरुष अशी बुद्धि उत्पन्न होते असे जे पुरुष म्हणजे पुरुषाचा भाव किंवा वीर्य ते मी आहे म्हणजे पुरुषरूपजो मी त्याचा गर्ई पुरुष आश्रित आहेत ॥८॥ पृथिवीचा सार भूतजो पुण्य म्हणजे उन्नम असा गंध तो मी आहे म्हणजे गंधरूपजो मी त्याचे गर्ई पृथिवी आश्रित आहे। विभावस्त म्हणजे अग्नि त्याचे गर्ई सार भूतजें ते म्हणजे हादकरण्याची शक्ति ती मी आहे म्हणजे तेजस्वरूपजो मी त्याचे गर्ई अग्नि आश्रित आहे। सर्व भूतांचे गर्ई सार भूतजें जीवन म्हणजे आयुष्य किंवा जेणे करून जीवन होतें असें अन्य ते मी-

पुण्यो गंधः पृथिव्यांच तेजश्चास्मि विभावसो ॥ जीवनं सर्वं भूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥
बीजं मां सर्वभूतानां बुद्धिर्धामनामस्मि तेजस्तेजस्विना मदं ॥ १० ॥

आहे म्हणजे जीवनरूपजो मी त्याचे गर्ई सर्व भूतें आश्रित आहेत। तपस्वीचे गर्ई सार भूतजें तप ते मी आहे म्हणजे तपरूपजो मी त्याचे गर्ई तपस्वी आश्रित आहेत ॥९॥ सर्व पिंड ब्रह्मांड स्वरूप भूतांचे सार भूतजें सनातन म्हणजे पुढील पुढील कार्यांचे गर्ई रक्तरूपाने किंवा नाश राहित स्वरूपाने राहणारे बीज ते मी आहे म्हणजे बीजरूपजो मी त्याचा गर्ई सर्व भूतें आश्रित आहेत। असें- अर्जुना-हं जाण। बुद्धिमंताचे गर्ई जी सार भूत भूत बुद्धि ती मी आहे म्हणजे बुद्धिरूपजो मी त्याचे गर्ई बुद्धिमंत आश्रित आहेत। तेजस्वीचे गर्ई जे सार भूत तेज म्हणजे प्रगल्भता ती मी आहे म्हणजे तेजरूपजो मी त्याचे गर्ई तेजस्वी आश्रित आहेत ॥

॥ १० ॥ ॥ श्रीकृणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

बल बंकाचे आई सारभूत जें बल तें मी आहे म्हणजे बलरूप जो मी त्याचे आई बलवंत आश्रित आ हेत । तें बल कोणतें तें सांगतात । प्राप्त न झालेले बस्तूच्या जोर जोरुणा पासून झालेला अभिलाष तो काम-अभिलषित वस्तू प्राप्त झाले म्हणजे ज्यापेक्षा अधिक दुसरे असावे अशी जी चिंता रा रंजन करणारी तमोगुणापासून झाले ती लुप्ता तो राग-असे जे काम आणि राग यांही करून रहित जे सत्वगुणापासून झालेले स्वधर्मातुष्टान करण्याचे सामर्थ्य रूप बल तें पूर्वी प्रमाणें मीच आहे । हे भरतश्रेष्ठ । अर्जुना-धर्माविरुद्ध म्हणजे-वि-धीने जिवें पाणिग्रहण केले आहे अशी जी विवाहित पत्नी तिचे आई पुंनाम नरका पासून संरक्षण करणारा जो पुत्र त्याचे उत्पत्तीचे उपयोगापुरता-जो काम म्हणजे स्त्रीचा अभिलाष तो मी आहे ॥ ११ ॥ आणि सात्विक म्हणजे सत्वगुणापासून उत्पन्न झालेले जे धर्म ज्ञान शम इम वैराग्यादिक भाव म्हणजे पदार्थ-तसेच राजस म्हणजे रजोगुणापासून उत्पन्न झालेले लोभ हर्ष द्वेष प्रवृत्त्यादिक पदार्थ-तसेच तामस म्हणजे तमोगुणापासून उत्पन्न झालेले निद्रा आलस्य शोक मोह प्रमाद इत्यादिक पदार्थ ते सर्व माझे बल बलवतांचा हें कामरागविवर्जित ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामौस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

ये चैव सात्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं ते सुते मयि ॥ १२ ॥

त्रिगुणात्मक प्रकृतीचे कार्यभूत आहेत यास्तव मत्त एव म्हणजे रसतन्मात्र स्वरूप सूत्रात्मक माझे पासूनच उत्पन्न झाले आहेत असें ह्जाण । याप्रमाणें जर तूं सर्वजगत्स्वरूप आहेस तर जगाचे विकारानें तुला विकारित्व ईदल अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात । ज्यास सादिक पदार्थांच्या आई आप म्हणजे उदकादिक पदार्थ प्रोत म्हणजे आश्रित आहेत म्हणून सांगितले ते सूत्रात्माचे अवयवभूत मिथ्या जड स्वरूप आहेत त्यांचे आई मी नाही म्हणजे माझे स्वरूपाचे आई भासलेले जें जग त्यास अधिष्ठानभूत जो मी याची मत्ता स्फुरणें करून प्राप्त होऊन भ्रमकाली तें भस्ति म्हणजे आहे-भाति म्हणजे भासतें-अशा व्यवहारास मात्र योग्य होतें । जसें रज्जु शक्ति इत्यादिकावर भासलेले सर्प रजतादिक रज्जु शक्तीचे सत्तेनें पूर्वेक व्यवहारास योग्य होतें त्याप्रमाणें । परंतु मी मिथ्या जड जगस्वरूप नाही । जसें रजत सर्प शक्ति रज्जु स्वरूप नाही त्याप्रमाणें ।

ते पूर्वोक्तपदार्थ मायि माझे ठाई अथ्यस्त म्हणजे भ्रमानें शक्तीवर रजताप्रमाणें भासले आहेत। कार्य भूतजगास कारणभूत ब्र-
म्हानन्य स्वर्णें सांगितलें तें जग आणि ब्रम्ह एकच आहे अशा तात्पर्यानें सांगितलें नाही तर जग सत्ता ब्रम्ह सत्तेकून भिन्न नाही ब्र-
म्हचे स्वरूप भूत सत्तेनें च पूर्वोक्तप्रकारानें अस्ति-भाति-याव्यवहाराची उपपत्ति होते अशा तात्पर्यानें सांगितलें ॥१२॥ असा
जो परमेश्वर तूं याप्रत पूर्वोक्तस्वरूपानें सर्व कां जाणत नाहीत असें उरजुन म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ त्रिभिः म्हणजे
प्रकाश प्रवृत्ति मोहात्मक किंवा पूर्वोक्त धर्मज्ञानादिक गुण एतन्मय म्हणजे सत्वरजतमोगुणापासून उत्पन्न झालेले विकारात्म-
क भाव म्हणजे पदार्थ त्यांहीं करून हें सर्व मोहित झालेले जग म्हणजे प्राणिमात्र एभ्यः म्हणजे याभावां कून परम्हणजे यां-
हीं करून रहित किंवा यांचा संबंध ज्यास नाही असा जो यांचा नियंता अव्यय म्हणजे नाशरहित मी याप्रत सांगितले स्वरू-
पानें जाणत नाहीत ॥१३॥ तर कोण जाणतात तें सांगतात ॥ जीवस्वरूपानें कीलें करून क्रीडाकरणार जो देव मी याची ही प्रसि

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमच्ययं ॥१३॥

देवीत्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥

इ पिंडं ब्रह्मांडरूपाने परिणाम पावले की आणि आत्मा स्वप्नकाशाआनंद चिद्रूप असतां ही तो आपणास जाणत नाही अ-
सा सर्वास अनुभव आहे यावरून जी आहे असें कल्पना करण्यास योग्य झाले की आणि जीस अविद्या ही म्हणतात आणि
जिचा अतिक्रम करण्यास फार कठीण आहे अशी माझी माया आहे। यामायेपासून तरण्याचा उपाय सांगतात। मामेवम्ह-
णजे सर्व भूतांचा आत्मा सर्व भूतांना स्थित असा जो मी वास्तुदेव त्याप्रतच ये म्हणजे जे प्रपद्यंते म्हणजे स्वात्म त्वें करून भ-
जतात ते - मायामेतां तरति - म्हणजे यामायेपासून तरतात। अधिष्ठानज्ञानानें च समूळ भ्रमाचा उच्छेद होतो दुसरे ज्ञाना-
नें किंवा मनाचे बुद्धीचे निरोधानें होत नाही असा अर्थ। त्याचें तात्पर्य असें - ईश्वर आणि जीव असा विभाग जेथें बाहीं अ-
से जें शक्य अथिन्मात्रम्ह स्वस्वरूप त्याचे ठाई मायेची कल्पना झाली म्हणजे त्यामायेपाधिकास ईश्वर अशी संज्ञा होते। सा-

माया रूप दर्पणाने ठाई त्या मायोपाधिक चैतन्याचा प्रतिबिंबजो होतो तो जीव त्यास बिंब भूतजो ईश्वर त्याचे अनुरोधाने म्हणजे आपण ईश्वराचे स्वाधीन होऊन जीवास आपले वश करून संसारांत येणें जाणें अशा व्यापारानें युक्त करतें। जसें मुरबाचे अनुरोधानें दर्पणांतील प्रतिबिंब चळनादिक क्रियायुक्त होतें किंवा दर्पण मलिन झालें किंवा छिन्न भिन्न झालें म्हणजे दर्पणांतील प्रतिबिंबही मलिन किंवा छिन्न भिन्न होतें त्याप्रमाणें। जीवास बिंब भूत ईश्वरावरील चैतन्य आणि मायेवरील सर्वस्वरुद्रवादिक संसारांत जन्मास जाणें येणें यांही करून जीवस्वरूप युक्त होतें हेंच मायेस ईश्वराधीनत्व आणि मायेचे द्वारा ईश्वरास सर्वजगाचे उत्पत्त्यादिक्रमचे कर्तृत्वादिक मायीपरमेश्वर या विश्वाची सृष्टि करितो त्या सृष्टीत मायेनें वशा केलेला दुसरा जीव निरुद्ध म्हणजे बद्ध झाला आहे या अर्थान्या श्रुतीत सांगितलें आहे। याप्रमाणें एकच माया उपाधिकिंवा दर्पणच्छानापन्न होऊन ईश्वररूप बिंब आणि प्रतिबिंबरूप जीव असा विभाग करते किंवा प्रस्तावनेंत लिहिले प्रमाणें एकच माया अविद्या आणि माया या दोन प्रकारची होऊन मायेत प्रतिबिंब ईश्वर आणि

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ माययापहतज्ञाना आस्करं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

णि अविद्येत प्रतिबिंबित जीव असा विभाग करते। या जीवेश्वराकून निराकें उपाधिरहित या दोहोंमध्ये राहिलेले शक्य चैतन्यमुक्तांनी पावावयाचे तृतीय आहे। हे जीवेश्वर आपले उपाधीचे पक्षपातानें उपाधिद्वारेत उरत्यज्ञ-शास्त्र-म्हणजे शासन करण्यास योग्य जीव आणि सर्वज्ञ-शास्त्रा-निर्भरता ईश्वर असे होतात। हा जीवास जेव्हां ईश्वरा राधनानें झालेले ईश्वरप्रसादे करून आपलें आणि ईश्वराचें सच्चिदानंद तमक अद्वितीय स्वरूप एकच आहे माया आणि तिणें कल्पिलेले जे सर्व उपाधि ते मिथ्या आहेत ते आपल्या स्वरूपांनी नाहींत। ईश्वर आणि मी निरुपाधिक स्वरूपानें एकच आहे। असें ब्रह्मात्म तत्त्वज्ञान होतें तेव्हां मायानष्ट होऊन जीवास पूर्वोक्त तृतीय चिन्मात्र स्वरूपाची प्राप्ती होऊन तो मुक्त होतो ॥ १४ ॥ असें आहेत सर्वतुला कांभजत नाहीत असें म्हणेल तर त्याचिषयी सांगतात ॥ दुःकृतिनः म्हणजे पापाचरण करणारे अतएव त्यांची चित्तशुद्धि नाही या मुळे मूढ म्हणजे आत्मानात्म विवेकज्ञान जास नाही असे अतएव नरांमध्ये जे अधम आणि मायेनें अपहत म्हणजे नष्ट झाले आहेत

हे ज्ञान म्हणजे सच्चिदानंद आत्मका द्वितीय प्रमाणात तत्त्व ज्ञान ज्यांचे एणें करून मायेस आवरण करण्याची शक्ति आहे असें कचबिलें - यासुद्धें आसुर भाव म्हणजे विरोधवादिकजे असुर त्यांचा जो भाव म्हणजे देहें दियादिक च आत्मा आहे याहून दुसरा आत्मान हीं यास्तव - ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् - या लोकि कांतीळ न्यायानें देहें दियादिकांचेच विषय भोगें करून समाधान करावें हाच मुख्य पुरुषार्थ आहे इत्यादिक जो चिन्ताभि प्राय किंवा सिद्धांत याप्रत आश्रित म्हणजे आश्रय केले लें - एणें करून मायेस विक्षेप करण्याची शक्ति आहे असें कचबिलें - याप्रमाणें या दोही शक्तीं करून मायेचे योगानें आपलें वास्तविक स्वरूपाचें आवरण इत्यासुद्धें देहादिकावर आत्मत्व भ्रम होऊन त्याचे करवा साठीं दुष्कृत करणारे असे मूर्खा किंवा दंभ दर्प क्रोध वारुष्य इत्यादिकजे असुरांचे स्वभाव त्याप्रत आश्रय केलेले जे आहेत ते मांन प्रपद्यंते - म्हणजे मजप्रत भजत नाहीत संसार रूप अनर्थच पावतात ॥१५॥

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सकृत् नोर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासु र्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

॥ देहाभिमान असतो ही मजपासून भयपावून सकृत् म्हणजे पुण्याचरण च करतात असे जे पुण्यवंत ते जन मला भजतात । हे अर्जुन - ते जन ही सकृताचे तारतम्यानें चार प्रकारचे आहेत ॥ ते सर्वही माझी प्राप्ति व्हावी अशा कामनेचे नाहींत । कोणी आर्ते म्हणजे तस्कर व्याघ्रादिकांनीं पीडा केलेला असतो तो त्या पीडा परिहारार्थ मला भजतो - कोणी जिज्ञासु म्हणजे आत्मस्वरूपाचे अज्ञानाचा नाश होण्या साठीं आत्मतत्त्व समजावें अशी इच्छा करणारा असतो तो ज्ञान प्राप्त्यर्थ मला भजतो - कोणी अर्थार्थी म्हणजे धन स्त्री पुत्रादिक प्राप्त व्हावें या विषयीं इच्छा करणारा असतो तो त्या अर्थाचें प्राप्ती साठीं मला भजतो आणि कोणी ज्ञानी म्हणजे आत्मतत्त्व वेत्ता असतो तोही मला भजतो । हे जन्मांतराजित पुण्यवंत आहेत तर मला भजतात नाहीं तर त्या त्या कामनेनें हे देवतां सच भजतात असें सकृत् एणें करून कचबिलें ॥ १६ ॥

हे सर्व ही सकृत् आहूत तथापि त्यामध्ये ज्ञानी-ईश्वरत्व किंवा आत्मतत्त्व एकच आहे त्याशिवाय दुसरा भजनीय पदार्थच नाही अज्ञानिभ्यः याने नित्य म्हणजे निरंतर युक्त म्हणजे मन्त्रिष्ठ आहे आणि एक भक्ति म्हणजे मीजो एक वास्तव सर्वोत्तम आत्मा त्याचेच गर्व सर्वदा ज्याची भक्ति आहे कधीही तिचा व्यभिचार नाही असा आहे यामुळे तो विशिष्यते म्हणजे अधिक-आहे। आर्तादिक त्याच्या अर्थीची प्राप्तिसाठी म्हणजे मला भजत नाहीत यामुळे ते नित्य युक्त नाहीत आणि जे रोगी आर्त आहते ते स्पर्शाळा भजतात-जे ज्ञानार्थी आहते ते सरस्वतीस भजतात-द्रव्याद्यर्थी कुबेरादिकांस भजतात-यामुळे ते अनेक भक्ति म्हणजे अनेकांची भक्ति करणारे आहते ते एक भक्ति नाहीत असें तात्पर्य। ज्या कारणास्तव ज्ञानी एक भक्ति आहे सास्तव ज्ञान्यास मी परमप्रेमास्पद आत्मस्वरूप आहे म्हणून अत्यंत प्रिय आहे। आपला आत्मा जसा प्रिय आहे तसा दुसरा को

तेषां ज्ञानी नित्य युक्त एक भक्ति विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमहं सन्व मम प्रियः ॥ १७ ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं ॥ आस्थितः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं ॥ १८ ॥

णी प्रिय नाही। सर्व ही आत्म्यासाठीच प्रिय आहे असें सर्व लोकांत प्रसिद्धच आहे। आणि तो ज्ञानी मला फार प्रिय आहे। भक्त रदुर्लभ आहे असें तात्पर्य ॥ १७ ॥ हे सर्व माझी भक्ति करतात या कारणांमुळे उत्तर म्हणजे उत्कृष्टच आहते अथवा मला प्रियच आहते। तथापि ज्ञानी माझा आत्मा आहे म्हणजे आत्म्याप्रमाणे निरति शयित प्रिय आहे असें माझे मत आहे। ज्या कारणास्तव तो युक्तात्मा म्हणजे मीच भगवान् वास्तव आहे मी त्याहून अन्य नाही असें ज्याचे उत्तम प्रकारे करून माझे गर्व-चित्त स्थित आहे असा होत्सांतां-अनुत्तमां गतिं मामेव आस्थितः-म्हणजे ज्यापेक्षा उत्तम प्राप्त व्हावयाचे नव्हते नाहीं-असा जो ब्रह्मस्वरूप मी वास्तव त्याप्रत गमन करण्याविषयी प्रवृत्त होऊन माझी भक्ति करणारा आहे दुसऱ्या तिघांस सररा आरोग्यादिक प्राप्त व्हावे या इच्छेने माझी भक्ति करणारा नाही ॥ १८ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

पुनः ज्ञानाची स्तुतिकरतात ॥ ज्ञानप्राप्त्यर्थ ईश्वरोद्देशाने निष्काम कर्माचरण करून चित्त शुद्धीचे द्वारा वेदांतादिकांचे श्रवण मननादिक करीत असतां बद्धतज्जन्माचे अंती- वास्तुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्- म्हणजे शीव टचे जन्मीं सर्व वास्तुदेवच आहे अशा ज्ञानाने युक्त होतसाता- मां प्रपद्यते- म्हणजे मला वास्तुदेवात्मक ब्रम्हाला स्वात्मत्वे करून अपरोक्षानुभवाचे जाणतो- समहात्मा- म्हणजे असा जो ब्रम्ह भूत ज्ञानी तो सुदुर्लभ म्हणजे फार दुर्लभ आहे । एथे- बद्धनां जन्मना मंते- येणे करून पूर्वोक्त अपरोक्ष ब्रम्हात्म तत्वज्ञान होण्यास जो प्रतिबंध आहे तो नाशपावला म्हणजे पूर्वोक्त ज्ञानवान् होतो इतकेंच विवक्षित आहे । सुसुक्षा उत्पन्न होऊन भगवद्भक्ति आत्मविचार इत्यादिक करण्यास प्रवृत्त जे झाले त्या सर्वांसही बद्धतज्जन्माचे अंतींच अपरोक्ष आत्मतत्वज्ञान होते असें विवक्षित नाहीं । या विषयीं निश्चय होण्यासाठीं विचारलिहितां । ब्रम्हात्म तत्वज्ञान- परोक्ष आणि अपरोक्ष किंवा अपरोक्षानुभवात्मक या भेदाने दोन प्रकार चें आहे । त्यांतील परोक्षज्ञान होण्यास वेद शास्त्र गुरुयां

बद्धनां जन्मना मंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥ वास्तुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

चैवाक्यावर अश्रद्धा म्हणजे अविश्वास प्रतिबंधक आहे तिचा नाश होऊन श्रद्धा उत्पन्न झाली म्हणजे आत्मा सच्चिदानंदात्मक- आदितीय ब्रम्हस्वरूप आहे अशा उपदेशावाक्यापासूनच आत्मतत्वाचें परोक्षज्ञान म्हणजे सांगितले स्वर्गसाधने आत्मतत्व आहे असानिश्चय होतो । पूर्वोक्त आत्मतत्वाचा आत्मत्वे करून ब्रम्ह साक्षात्काररूप अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होण्यास आविचार म्हणजे विचारनकरणे प्रतिबंधक आहे यास्तव वेदांत श्रवण मननादिक विचार करावा म्हणजे अविचाररूप प्रतिबंधकाचा नाश होऊन महावाक्यापासून विचाराचे साहाय्याने आत्मतत्वाचें अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होते । महावाक्यातील तत्व पदार्थ जो ईश्वर जीव यांचा वेदांत वाक्याने विचार केला तरी ब्रम्ह आणि आत्मा यांचे ऐक्याचा साक्षात्कार महावाक्यापासून जर न होईल तर पुनः पुनः अपरोक्षज्ञान होई तो पर्यंत विचार करावा । कारण अपरोक्षज्ञानास विचारावांचे न दुसरें कारण नाहीं । कारण जो अनुष्ठानाचा विधि अदृष्टार्थच आहे म्हणजे पुण्यार्थच आहे त्याचें एक सारच अनुष्ठानपुर

तें। असें पुरोडाशार्थ व्रीहीच प्रोक्षण करावे असें जें विधीनें सांगितलें तें एकवार ही केले तरी अदृष्ट उत्पन्न होतें वास्तव
 त्याची आवृत्ति म्हणजे बारं बार अनुष्ठान नको परंतु जो अनुष्ठानाचा विविधार्थ म्हणजे प्रत्यक्ष जें फळ त्यासाठी आहे त्या
 चें अनुष्ठान तें फळ होई तो पावेतो बारं बार केले पाहिजे। असें विधीनें सांगितले व्रीहीचें अवहन म्हणजे कांडणें तें ए
 कवार केले असता व्रीहीवरील कोडा जाऊन पुरोडाशास उपयोगी चांगले स्वच्छ तांदुळांची निष्पत्ति होत नाही वासाधि
 कोडा जाऊन शकू तांदूळ निष्पन्न होत तो पर्यंत व्रीहीचें कंडण केले पाहिजे। तसा वेदांत विचार अपरोक्ष ज्ञान होऊन अ
 ज्ञान निवृत्ति होणें हें दृष्ट फल होई तो पर्यंत केला पाहिजे। अतएव श्वेत केतूला उदा लकानें - तं ब्रम्ह आदेस - अशा अ
 र्थाच्या महावाक्यानें नऊ वेळ उपदेश केला असें छांदोग्योपनिषदांत लिहिलें आहे असें श्रीवेदव्यासानीं ब्रम्हसूत्रांत सां
 गितलें आहे। याप्रमाणें मरण पर्यंत विचार केला तरी प्रतिबंधा मुळे जर आत्मतत्वाचें अपरोक्ष ज्ञान नसेल तर प्रतिबंधाचा
 नाश झाला म्हणजे जन्मांतरीं पूर्वीं केलेल्या विचाराचे संस्कारानें अपरोक्षात्मतत्व साक्षात्कार होतो असें प्रतिबंध नसला तर या
 वजन्मीं विचारापासून आत्मविद्या म्हणजे अपरोक्षात्मतत्व ज्ञान होतें आणि प्रतिबंध असला तर जन्मांतरीं होतें - अशा अर्था
 च्या सूत्रांनीं वेदव्यासानीं सांगितलें आहे आणि श्रवण करणारे हा बहुत अपरोक्षतेक रूत ब्रम्हात्मतत्व जाणवनाहीं त अ
 सें श्रुतिंत ही सांगितलें आहे आणि रामदेव नामक ऋषींनीं वेदांत विचार केला असता ही प्रतिबंधा मुळे त्यांस त्या देहांत आत्म
 तत्व साक्षात्कार न होऊन दुसरा देह प्राप्त झाला तेव्हां त्यास गर्भांत असतांच आत्मत्वे करून ब्रम्हसाक्षात्कार झाला अशा
 अर्थाचा वेदांत मंत्र आहे। कृषीस प्रारंभ केल्यापासून काहीं काळानेंच तें कर्म फलास येतें तसाच गर्भाधानापासून काहीं
 काळानेंच गर्भाचा परिपाक होऊन त्यासचैतन्य उत्पन्न होतें। तसा आत्मविचार ही शनैः शनैः म्हणजे कालें करून परिपक्व
 होऊन फलास येतो ह्याने तत्कालच फळ द्रष्ट होत नाही। पुनः पुनः विचार केला तरी त्यास त्रिविध जो प्रतिबंध आहे त्या
 चा नाश झाल्याशिवाय त्यापासून आत्मतत्व साक्षात्कार होत नाही असें करेश्वराचार्यांनीं धार्तिकांत सांगितलें आहे।

तो प्रतिबंध-भूत-वर्तमान आणि भावी असा तीन प्रकारचा आहे। भूतप्रतिबंधांचे उदाहरणलौकिक माथेने ग्रंथांतरी लिहिले आहे ते लिहितो। कोणीएक संन्यासी संन्यासापूर्वी ग्रहस्थाश्रमी असता त्याचा एकामहिषीवर बद्धत स्नेह झाला होता नंतर संन्यास करून वेदांतश्रवणार्थ प्रवृत्त झाला तरी त्यापूर्वीच्या महिषीचे ठाई झालेल्या स्नेहाने तिचे वारं वार स्मरण होऊन गुरूने उपदेश केलेले आत्मतत्वाचे त्यास अपरोक्षज्ञान झाले नाही। नंतर गुरूने तो प्रतिबंध जाणून महिषींतील आत्मस्वरूपाचा उपदेश केला तेव्हा त्याचे चिंतन करीत असता महिषी हा उपाधि सोडून त्यास केवळ आत्मतत्वाचे चिंतन होऊ लागले। यामुळे तो स्नेहरूप प्रतिबंध न राहावून त्या संन्यासास आत्मतत्वाचा साक्षात्कार झाला ॥ चित्ताची विषय भोगाकडे आसक्ति-प्रज्ञा म्हणजे बुद्धीचे मदत-कुतर्क म्हणजे कुतर्काचे वेदवाक्याचे विपरीत अर्थ करणे-विपर्यय म्हणजे आत्मा कर्ता-भोक्ता-आहे किंवा ईश्वराकडून परमार्थ मिळतो आहे असा दुसरा ग्रह-हें वर्तमान प्रतिबंध। यांच्या श्रवणादिकांच्या आवृत्ति भगवद्भक्ति शमदमादिक रत्यादिकांनी नाश झाला म्हणजे अपरोक्ष आत्मतत्व साक्षात्कार होतो ॥ जन्मांतर झालेच पाहिजे असा जो प्रारब्धकर्मरूप प्रतिबंध तो भावी प्रतिबंध। हा पूर्वोक्त वामदेवाचे हंष्टांताने जाणावा। तो वामदेवाचा एकाजन्माने च नाश पावून त्यास अपरोक्ष आत्मतत्वज्ञान झाले। भरला सविवार केला असता ही अपरोक्षज्ञान होण्यासाठी त्या प्रतिबंधाच्या नाशार्थ तीन जन्मांचे लागले नंतर तो नाश पावला अशी पुराणांत कथा आहे। जो योगभ्रष्ट झाला त्यास बद्धत जन्म गेल्यावर प्रतिबंधाचा नाश होऊन ब्रम्हात्मतत्व साक्षात्कार होऊन तो मुक्त होते असे-प्राप्यपुण्य कृतां लोकान्-इत्यादि श्लोकांनी गीतेतच सांगितले आहे। ब्रम्हलोकाची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा धरून जी वेदांत श्रवणादिक करतात त्यांस या लोकीं आत्मतत्व साक्षात्कार न होऊन ते ब्रम्हलोकीं जातात नंतर त्यांस तेथे आत्मतत्व साक्षात्कार होऊन ब्रम्हदेवाचे प्रलयकाली ते ब्रम्हदेवाबरोबर मुक्त होतात असे वेदांत सांगितले आहे। वास्तवशास्त्रार्थाचे विचारा वस्तुन ब्रम्हात्मतत्व साक्षात्कारास जे त्रिविध पूर्वोक्त प्रतिबंध आहेत त्यांचा नाश झाला म्हणजे वेदांत श्रवणादिक विचार आणि भगवद्भक्तीचे झालेला भगवत्प्रसाद यांही करून आत्मतत्व साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते इतक्या

—बहूनां जन्मना मते ज्ञानवान् भावति तदनंतरं मां प्रपद्यते—एणे करून विवक्षित आहे असें सिद्ध झालें ॥ १९ ॥ चार प्रकारचे भजन करणारे ज्ञान्याशिवाय दुसऱ्यांस सर्व वास्तुदेवच आहे असें मासें परमेश्वराचें ज्ञान होण्यास कारण मांगतात ॥ तेजैः कामैः म्हणजे इन्द्रपुत्र पुरुष स्वर्ग इत्यादिकां विषयीं ज्या ज्या इच्छा त्यांही करून देत ज्ञानाः म्हणजे नष्ट झालें आहे विवेकज्ञान ज्याचें असें आणि—स्वया प्रकृत्या नियताः—म्हणजे आपली जी जन्मांतरा जिंत कर्म संस्कार रूप पुढें सांगा बवाची देवी आणि आकरी प्रकृति तीणे आपलें—स्वाधीन केलेले असे अज्ञानी—तें नियम आस्था—म्हणजे त्या त्या इंद्रादिक देवतांचें आराधन करण्याचें विधी तें जे जे चतुर्दश पंचासादिक नियम प्रसिद्ध आहेत त्यांचा स्वीकार करून—अन्य देवताः प्रपद्यते—म्हणजे सर्वात्मभूत वास्तुदेवाहून अन्य देवता प्रतया देवते पाहून हें फल मी पावेन या कामनेनें भजतात ॥ २० ॥ यो यो भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुं भिच्छति म्हणजे जो जो साति

कामैस्ते स्तेः ह तज्ञानाः प्रपद्यते न्य देवताः ॥ तं तं नियम आस्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धया अर्चितुं भिच्छति ॥ तस्य तस्या चलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनं मीहते ॥ लभते च ततः कामान् मयेव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥

क किंवाराजस किंवा तामस भक्त ज्या ज्या शरीराचे देव यक्ष राक्षस पिशाचादिक देवते प्रतश्रद्धे करून पूजा वयास शिच्छितो तस्य तस्य म्हणजे त्यास त्यास तामेव अचलां श्रद्धां म्हणजे त्याच त्याच सात्त्विकी किंवा राजसी किंवा तामसी स्थिर श्रद्धे प्रत विदधामि म्हणजे मी उत्पन्न करों ॥ २१ ॥ सः तया श्रद्धया युक्तः सन् म्हणजे नदनंतर तो तो भक्त त्या श्रद्धेने युक्त होताना—तस्याः आराधनें हते म्हणजे त्या त्या मूर्तीचे देवतेचें आराधन पूजनादिक करण्यास शिच्छितो आणि ततः मयेव विहितान् हितान् कामान् लभते म्हणजे तो त्या त्या देवतेस मीच आता करून त्या त्या देवते पासून देवविलेले जे पूर्वोक्त इन्द्रपुत्रादिक शिच्छित विषय त्यां प्रत पावतो। एणे करून सर्व देवता आपले परमेश्वराचे आज्ञेत आहेत असें किंवा सर्वांत र्यामी मी परमेश्वर सर्व देवतांस काम देण्या विषयीं

सर्वदेवता माझेच अंश आहेत या मुळे त्यांचे आराधनेने त्यांचा अंतर्भाव होतो. त्या आराधनाचाही त्यांकडून किंवा त्या देवतांचे स्वरूपाने फल देवविणारा किंवा देणारा मीच आहे तथापि साक्षात् माझे भक्त आणि मंदराभूत-
हुसत्या देवतांचे भक्त यांच्या फलांत वेगळेपण आहे असे सांगतात ॥ अत्यमेधसां तेषां तत् फलं अंतवद्भवति-म्हणजे अत्य-
म्हणजे परिच्छिन्न किंवा परिमित आहे बुद्धि ज्यांची किंवा अत्यस्वरूप करणारे जे पुत्र परक इत्यादिक त्यांचे ठाई आहे सुख-
साधन बुद्धि ज्यांची असे जे ते अन्य देवताभक्त । त्यांस त्यां पासून प्राप्त झालेले जे इव्यपुत्रादिक फल ते नाशवंत आहे । माझे भक्त-
स होणारे ब्रम्हप्राप्तिरूप फल नाशवंत नाही । कारण सांगतात । देवयजो देवान् यांति म्हणजे मंदराभूत अंतवंत ज्या देवता त्यां-

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यत्यमेधसां ॥ देवान् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमं ॥ २४ ॥

जे यजन करणारे त्या देवतांप्रत पावतात । अपि म्हणजे अंतवंत जे यक्षराक्षस पिशाच त्यांचे यजन करणारे यक्षराक्षसादिकांप्रत जा-
तात । मद्भक्ता मां यांति-म्हणजे माझे भक्त ते नाशरहित जो मी त्याप्रतच येतात ॥ २३ ॥ असे जर फलांत तारतम्य आहे तर सर्व-
मोठे फलासाठी तुलाचकां भजत नाहीत अशी शंका होईल तर त्या विषयी सांगतात । अव्यक्तं मां सर्वो प्रापि रक्षितं यामुर्बे इति-
यादिकास अगोचर असा जो मी त्यास मम अव्ययं अनुत्तमं-परं भावमजानन्तः म्हणजे माझे जे नाशरहित आणि ज्याकडून-
हुसरे उत्तम नाही असे उक्ते तत्त्वस्वरूप त्याप्रत न जाणत होता तो-व्यक्तिमापन्नं मां मन्यन्ते-म्हणजे इतर जीवांप्रमाणे
वास्तव्य दारीरामें उत्पन्न झालेला आणि देहाभिमाणी आहे असे मला मानिनात ॥ २४ ॥

तुल्या वास्तविक स्वरूपचें ज्ञान लोकांस कोनाहीं असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ हे योग म्हणजे हे योगिन् अर्जुन-अर्थादित्वा-
स्तव अथ प्रत्यय करून योग ज्यास आहे तो योगी असा योगशब्दाचा अर्थ होतो। योगमायास माहृतः असें एकच पद कोणी करतात।
योग म्हणजे सत्वरजतमोगुणाचें जें घटन म्हणजे एकत्र मेलन तीच जीमाया म्हणजे त्रिगुणात्मक माया अथवा भगवंताचा चित्तसह-
चि योग त्याने केलेली जीमाया म्हणजे भगवंताचे संकल्पास अनुसरणारी जी योगमाया तिचे समाहृत म्हणजे आळा दिव जो तत्त्व शब्द-
तो सर्वस्य म्हणजे स्वपदार्थ मानास जाणणारा जो सर्व जीव समुदाय त्यास-प्रकाशन म्हणजे प्रत्यक्ष नाही। अयं मूढः श्लोकः अजं अथ-
यं मां नाभिजानाति म्हणजे हा अज्ञानी जीव समुदाय उत्पत्तिरहित आणि नाशरहित असा जो मी त्याप्रत जाणत नाही ॥ २५ ॥ यो-
गमाया मासे स्वाधीन आहे यासुळे मायीजो मी याचे ज्ञानाचा प्रतिबंध तिचे कडून होत नाही। जसा लौकिक इंद्रजाल विद्या करणा-

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समाश्रितः ॥ मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं ॥ २५ ॥
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि भूतानि मांतु वेदन कश्चन ॥ २६ ॥

रा आपले माथेने लोकांस मोहित करतो परंतु तीमाया त्याचे स्वाधीन आहे यासुळे त्याचे ज्ञानाचा प्रतिबंध करण्यास तीसमर्थ-
होत नाही। त्याप्रमाणे-असें सांगतात ॥ जीव समुदाय आणि मीवस्तुतः एकच असतां ही मायारूप उपाधीनें जीव आणि ईश्वर अ-
सा विभाग केला आहे त्यासुळे उपाधीचे जे धर्म त्यांवर अभिमान ठेवल्यामुळे जीव मूढ आहेत। मला अभिमान नाही यासुळे स-
र्वज्ञ मी-समतीतानि-म्हणजे उत्पन्न होऊन नाश पावलेलीं-वर्तमानानि-म्हणजे वर्तमान कालीं ज्याची स्थिति आहे ती अ-
णि भविष्यानि म्हणजे पुढें उत्पन्न होणारीं असा सर्व भूतां प्रत मी जाणतो। मांतु कश्चन-नवेद-परंतु त्याभूतांतील कोणी
मला जाणत नाही ॥ २६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

परमात्मा जो ईश्वर त्याचे स्वरूपाविषयीं जें अज्ञान जीवांस असण्याचें कारण सांगतात ॥ जें आपणांस अनुकूल करव किंवा करवावें साधन त्याविषयीची जी इच्छा आणि जें आपणास प्रतिकूल दुःख किंवा दुःस्वास साधन त्याविषयींचा जो द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेला जो हंढ मोह म्हणजे शोभन-अशोभन-सत्य असत्य-नित्य अनित्य-आत्मा अनात्मा-अशीं जीं हंढें यांचे वशीं मोह म्हणजे रक्त मांसादिक अशुद्ध पदार्थांनीं उत्पन्न केलेले अशोभन रूपा दिकांवर शोभन अशी बुद्धि आणि शोभनावर अशोभन बुद्धि असत्य म्हणजे मिथ्या जो प्रपंच त्यावर सत्यत्व बुद्धि आणि सत्य आणि देहात्य अशा आत्म्यावर मिथ्यात्व बुद्धि-अनित्य स्वर्गादि करवावर नित्यत्व बुद्धि आणि अनात्मा जो देहादिक त्यावर आत्मत्व बुद्धि असा विपरीत ज्ञानात्मक भ्रम तेणें करून दे भरत कुलोत्पन्ना हे शत्रूंस ता पदेणाऱ्या अर्जुना-सर्वभूतानि म्हणजे सर्व जीव-सर्गे-म्हणजे सृष्टीतील पदार्थां विषयीं-संमोहं वांति-म्हणजे पूर्वाक्त मोहामग पावतात।

इच्छा द्वेष समुत्थेन हंढ मोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं तर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

येषां त्वं तगतं पार्ष्जनां पुण्यकर्मणां ॥ ते हंढ मोहनिर्मुक्ता भजंते मां वृद्धव्रताः ॥ २८ ॥

तात्पर्य । जो सृष्टीचें उपादान कारण आणि सृष्टीचे स्वरूप तत्त्वतः जाणतो तो ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हस्वरूपानें सर्व जाणतो । आसं सृष्टीचें स्वरूप विषयीं पूर्वाक्त विपरीत ज्ञान आहे त्यांस प्रतिबंधा मुळे सर्वभूतांचें किंवा त्यांचें उपादान कारण जें परमात्म स्वरूप त्याचें ज्ञान होत नाही ॥ इच्छा आणि द्वेष यापासून उत्पन्न झालेला जो हंढ मोह म्हणजे शोषण करव दुःखरूप जीं हंढें त्याप्रमाणें परस्पर विरुद्ध जे पूर्वोक्त इच्छा आणि द्वेष तद्रूप मोह तेणें करून सर्वभूतें-सर्गे-म्हणजे उत्पत्ति कारणीं च मोहाप्रत पावतात म्हणजे मोहाचे बल होऊन मोहिव्रज सतां च उत्पन्न होतात । यामुळे सर्वभूतें अतीतादि सर्वभूतांप्रत किंवा सर्वभूतांचा अधिष्ठान भूत जोमी त्याप्रत जाणत नाहीत असा ही याचा अर्थ आहे ॥ २७ ॥ येषां पुण्यकर्मणां जनानां-म्हणजे पुण्यकरणाऱ्या ज्या जीवांचे-पापं अंतं गतं-म्हणजे पापनाशाप्रत पावले आहे ते-हंढ मोह निर्मुक्ताः-म्हणजे पूर्वोक्त हंढ मोहानें रहित आणि वृद्धव्रत-म्हणजे शमदमादि साधन युक्त होताने-मां भजने-म्हणजे मत्प्रभजतात ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

जरा मरण मोक्षाय - म्हणजे जरा म्हणजे लक्षणाने जन्म आणि मरण यांचा प्रवाह रूप जो संसार त्यापासून आत्म्याचा मोक्ष व्हावा यासाठी -
मां आश्रित्य - म्हणजे माझे ठाई चित्ताने स्थापन करून येतं तें - म्हणजे आत्मतत्त्व ज्ञानासाठी वेदांत श्रवणा दिका विषयी जे यत्न कर-
तात ते - तद्ब्रम्ह विदुः - म्हणजे सर्व वेदांत प्रसिद्ध जें तें ब्रम्ह त्याप्रत स्वात्मत्वे करून जाणतात आणि कृत्स्न अध्यात्म विदुः म्हणजे सर्व
अध्यात्म म्हणजे शरीराचे ठाई स्थित जें त्वंपद वाच्य आत्म वस्तू त्याप्रत जाणतात आणि अखिले कर्मच विदुः म्हणजे तत्त्व पदार्थ ज्ञाना-
चें साधनभूत जें श्रवण मनादिक तें सर्व जाणतात । अथवा कृत्स्न ब्रम्ह विदुः म्हणजे निराट् पुरुष सूत्रात्मा दिकाची उपासना करणा-
र ब्रम्ह जाणतात परंतु स्थूल सूक्ष्म समष्टि शरीरोपाधियुक्त रूपाचें जाणतात म्हणून ते कृत्स्न म्हणजे सर्व ब्रम्ह जाणत नाहीत । मा-
झे वास्तव्येचे मत्ततर त्या शरीरातून भिन्न आणि त्या शरीरातून अतीत अशा रूढ ब्रम्ह स्वरूपाप्रत जाणतात त्या स्वतः ते कृत्स्न
ब्रम्ह जाणतात । अशी योजना करावी ॥ एणें करून ज्या ब्रम्हाचें ज्ञान झालें म्हणजे कांहीं जाणावयाचें शेष राहत नाही असें जें - एक ब्र-

जरा मरण मोक्षाय मामाश्रित्य यतंतिये ॥ ते ब्रम्ह तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचारिवले ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकाले पित्रमांते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ ॥

म्ह ज्ञानानें सर्व ज्ञान होतें असें सांगण्यास उभारं भित्ते होते त्याची समाप्ति केली ॥ २९ ॥ याप्रमाणें तात्काळ मुक्तीस साधनभूत तत्त्व
रथाचा विवेक म्हणजे विचारसांगून त्याची समाप्ति करून ज्यापासून कर्मे करून मुक्ति रूपफल प्राप्त होतें अशी तत्त्वार्थ ईश्वराचे-
प्राप्तीची साधनें भूतजी उपासनादिक तीं सविस्तर सांगावी अशा इच्छेनें त्याचें प्रथमतः संक्षेपें करून कथन करतात ॥ साधिभूताधिदैवं
मां - म्हणजे साधिभूत - अधिदैव आणि अधियज्ञ यांचीं स्वरूपे अर्जुनाचे प्रश्नाचे उत्तरांत पुढील अध्यायांत श्रीकृष्ण भगवान् सों-
गतील - अधिभूत आणि अधिदैव यांहीं करून युक्त आणि साधियज्ञांचे विदुः म्हणजे अधियज्ञानें युक्त जो मी याची जे उपासना
करतात - विदुः एथील धातुज्ञानाप्रमाणें उपासनेचाही वाचक आहे - ते युक्तचेतसः म्हणजे माझे ठाई ज्ञांणीं चित्ताची योजना केली
आहे असे होताने - प्रयाण कालेपि विदुः - म्हणजे वेळेस सर्व मोहपावतात अशा मरण समईही ते मला जाणतात ॥ यासाठी

भगवंताचे ठाई निरंतर भावना करावी असें तात्पर्य ॥ ३० ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषाविरुत्तौ सप्तमो-
ध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायीं मायोपाधिक ब्रम्ह सर्वजगाचे उत्पत्ति स्थिति लयांस कारण आहे असें सांगितलें । तें उत्तमाधि-
काच्यास उपाधि स्वरूप लक्षणाचे द्वारानें उपाधि सोडून निरुपाधिक साच्चिदानंद तत्त्व रूपानें ज्ञेय आहे आणि उपाधि सहित प-
रमेश्वर स्वरूपानें उपास्य आहे या प्रमाणें मानून ज्ञेय ब्रम्ह स्वरूपाविषयी एक आणि उपास्य ब्रम्ह स्वरूपाविषयी साहा असे स-
त प्रश्न अर्जुन करणार त्यांचे सात विषय - ते ब्रम्ह तद्विदुः कृतं - इत्यादिक दीड श्लोकानें भगवंतानीं स्तवभूत सूत्रविलें त्यां-
वरून त्या विषयींचे प्रश्न अर्जुनानें केले आहेत । त्या सूत्रभूत भगवंताचे वाक्याचे व्याख्यान रूप या अध्यायाच्या आरंभ करता

इति श्री मद्भगवद्गीता स्तूपनिषत्स ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञान योगो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥
अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रम्ह किमध्यात्म किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधि-
भूतं च किं प्रोक्तमधिदेवं किमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्ण पणमस्तु ॥

त ॥ अर्जुन उवाच - पूर्वाध्यायांतील पूर्वोक्त दीड श्लोकांतील सूत्रभूत जे ब्रम्हादि शब्द त्यांच्या अर्थाचा चांगला स्पष्ट बोध
होण्याचे इच्छेनं अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे पुरुषोत्तम पुरुष श्रेष्ठा कृष्ण - तद्ब्रम्ह किं - म्हणजे ते ज्ञेय कृत ब्रम्ह कोणतें आणि
अकृत सोपाधिक उपास्य परमेश्वर रूप ब्रम्ह कोणतें - असें हे ब्रम्ह शब्दानें सोपाधिक आणि निरुपाधिक ब्रम्ह स्वरूपा विषयी दोन
प्रश्न - किं अध्यात्म - म्हणजे अध्यात्मतें कोणतें । किं कर्म - म्हणजे कर्मतें कोणतें । चपरं अधिभूतं किं प्रोक्तं - म्हणजे अधि-
भूत म्हणून जें सांगितलें तें कोणतें । अधिभूत किमुच्यते - आणि अधिदेव कोणास म्हणतात ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु
॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ५ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अत्र देहे आधियज्ञः कः-म्हणजे वादेहाचे ठाई यज्ञाचा प्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फल देणारा अधियज्ञ तो कोण आहे। हा अधियज्ञाचे स्वरूपाविषयी प्रश्न। कथं-म्हणजे तो कसा जाणावा। हा त्या अधियज्ञाची उपासना करी करावी याविषयीचा प्रश्न हे ऐकिय प्र मिळून एकच प्रश्न। अध्यात्म अधिदैव इत्यादिकाचे स्वरूपाविषयीचे प्रश्नाबद्दल अधियज्ञादि उपाधीनें युक्त जें उपास्य सगुणे श्वराचें स्वरूप त्याविषयीचे प्रश्न। अर्थांत सिद्ध झाले। हेम धुस्फना म्हणजे हे मधुदेत्यास भारणाच्या कृष्णा नि यतात्मभिः प्रयाणकाले कथं ज्ञेयः असि-म्हणजे ज्यांनीं चित्त त्याधीन केले आहे ते मरणकालीं तुला कसें जाणतात ॥ २॥ या प्रश्नांची उत्तरे क्रमें करून तीन श्लोकांनी श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात ॥ जेय ब्रम्ह कोणतें असा जो प्रश्न केला त्याचे उत्तर प्रथम सांगतात ॥ परमं अक्षरं ब्रम्ह-म्हणजे परमजें अक्षर तें ब्रम्ह। अक्षर असें लोकांत वर्णास म्हणतात आणि प्रणवरूप जें एकाक्षर त्यातही श्रुति स्मृतीत ब्रम्ह असें म्हटलें आहे तें ब्रम्ह अशी शंका होईल ती नव्हावी यासाठीं परम-हें अक्षराचेंचि अधियज्ञः कथं कोत्र देहेस्मिन् मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः ॥ २॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रम्ह परमं स्वभावो ध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३॥ ॐ ॥

शेषण केले। यावरून- अक्षरापासून सर्व जगाची उत्पत्ति सांगून तें अक्षर कोणतें अशी शंका झाली तर तिचें निराकरण करण्यासाठीं- हे मार्गि-जें रूढ नव्हे-जें अणु नव्हे-जें ह्रस्व नव्हे-जें दीर्घ नव्हे-असें जगास कारण भूतवरून त्यास ब्रम्हवेचे अक्षर असें म्हणतात असें उपनिषदांत सांगितलें आहे असें जें अक्षर तें ब्रम्ह असा अर्थ निष्पन्न होतो ॥ प्रणवरूप अक्षर तसें नाही म्हणून तें ब्रम्ह नव्हे अशी त्याची व्यावृत्ति झाली ॥ अथवा। हाविमो पुरुषो लेके सरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते-यापंधरावे अध्यायांतील श्लोकांत उगणिप्रधानास अक्षर म्हणावें-अमृतजो जीव त्यास अक्षर म्हणावें-असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून-अक्षर असें जीवाचें हीनाम आहे तेव्हा अक्षर ब्रम्ह असें म्हटलें तर जीव ब्रम्ह म्हणजे मायोपाधिक जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण भूत सर्वज्ञत्वादिक गुण युक्त पूर्वाध्यायीं सांगितलेले सोपाधिक ब्रम्ह असा अर्थ होईल तो निरुद्ध आहे

जीवास पूर्वोक्त तोपाधिक ब्रम्हरूपता संभवत नाही। तोपाधिक जीव आणि ईश्वर यांचा भेद उपाधिनिमित्तक आहे वासावीं परम हे अक्षर
 राचे विशेषण केले। तेणे करून जें जीवाख्य अक्षर तें परम म्हणजे निरुपाधिक ब्रम्ह असा अर्थ होतो तो विरुद्ध नाही॥ वेदांतील महान
 व्यानीं महावाक्यांतील लं पदान्वा जो विवक्षित निरुपाधिक जीवात्मा त्यास तत्पदान्वा जो विवक्षित निरुपाधिक परब्रम्हरूपार्थतद्रूप
 ता स्पष्ट सांगितलीच आहे। तोच येथें जीव ब्रम्हेक्यरूप महावाक्यार्थ सांगितला। किंवा ब्रम्ह या प्रश्नवाक्यानि परम ब्रम्ह कोणतें असें ज
 शिं पुसलें नाही त थापि पूर्वोक्त्यांतील सूत्रभूत वाक्यांत - तद्ब्रम्ह तद्दिदुः कृतं - असें म्हटलें आहे त्यावरून - किंतु ब्रम्ह - असा प्र
 श्न केला त्यावरून या प्रश्नांतील ब्रम्ह पदानें तें कृतं म्हणजे परब्रम्ह कोणतें असा प्रश्न निष्पन्न झाला त्याचें उत्तर - अक्षर परब्रम्ह
 - असें सांगितलें यास्तव प्रश्न आणि उत्तर दोन्ही एकाविषयींचीच सिद्ध झालीं अशी अर्थाची योजना करावी। आतां अध्यात्म के
 णतें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। स्व भावः अध्यात्म उच्यते - म्हणजे ब्रम्ह आपला जो अंश मृत जीव त्याचें जें सर्व देहांतें वाई कर्तुं भोले
 स्वरूप तेणे करून स्थित झालें असतां त्यासच अध्यात्म असें म्हणतात। स्वस्य म्हणजे आपला जो भाव म्हणजे कृते भोक्तृ स्वस्
 पानें स्थिति होणे - असा स्वभाव शब्दाचा अर्थ केला म्हणजे पूर्वोक्त अर्थ होतो। आतां कर्म कोणतें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात।
 भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्म संज्ञितः। जरायुज - अंउज - स्वेदज - सद्भिज - या भेदानें चार प्रकारचे जे प्राणी तीं भूतें। त्यांचा
 भाव म्हणजे उत्पत्ति आणि उद्भव म्हणजे - आदित्यापासून वृष्टि होते - वृष्टिपासून अन्न होतें - अन्नापासून प्रजा होतात।
 याक्रमे करून होणारी प्राण्यांची वृद्धि ती प्रत करणारा जो विसर्ग म्हणजे देवतांचे उद्देशानें अग्नि आदि कांत केलेला ह्यिम
 दिकांचा त्याग त्यास कर्म अशी संज्ञा आहे। उत्पत्ति समयी ज्यांचे शरीरास जरें बेंबेष्टन असतें ते जरायुज म्हणजे मनुष्या
 दिकां जरेस जार असें लोकांत म्हणतात। ज्यांचे शरीराची उत्पत्ति अंडांत होते आणि अंड फुटलें म्हणजे शरीर बाहेर व्य
 क्त होतें ते अंउज म्हणजे पक्षि सर्प इत्यादिक। ज्यांची शरीरे धर्मापासून उत्पन्न होतात ते स्वेदज म्हणजे किमि - हंरा - मत्कु
 ण इत्यादिक। जे भूमीचा भेद करून उर्ध्वभागी वाढतात ते सद्भिज म्हणजे वृक्ष - लता - गुल्म इत्यादिक। असे हे प्राण्यांचे भेद जाण

आतां अधिभूतते कोण अशा प्रश्नाचे उत्तर सांगतात। क्षरो भावः अधिभूतं - नाशपाववणारे जें सर्व प्राण्यांचें कर्म फल भूत देहें इत्यादि क वस्तु मात्र उत्पन्न होणारें तें अधिभूत। हें सर्व प्राण्यांस कर्म फलाचा उपभोग देणारें आहे म्हणून यास अधिभूत अशी संज्ञा आहे। आतां अधिदेव कोणास म्हणतात या प्रश्नाचे उत्तर सांगतात। वपरं पुरुषः अधिदेवतं - आणि ज्याणें हें सर्व जग व्यापलें आहे किंवा सर्व शरीररूप पुरीतं जो शयन करतो असा जो सर्व इंद्रियास आपआपलीं कार्यें श्रवण दर्शनादिक करणाविषयीं अनुग्रह करतो किंवा शक्ति देतो असा जो सूर्य मंडळांतराद्वारा सकल देवतांचा आत्मा हिरण्यगर्भ त्यास अधिदेवत म्हणावें। सर्व देवता याच्या अंशभूत-आहेत म्हणून यास अधिदेवत अशी संज्ञा आहे। यास प्रमाण - तौ च हिरण्यगर्भ ज्यास ब्रम्हा असेंही म्हणतात तो प्रथम शरीरी आहे त्यास पुरुष ही म्हणतात। आणि सर्व भूतांचा अधिपति - आदिकर्ता तो आहे या अर्थाची श्रुति आहे। आतां या देहाचे ठाईं अभियज्ञतो कोण या प्रश्नाचे उत्तर सांगतात। हे देह भूतांवर अन्न अधियज्ञः अहमेव - म्हणजे हे देह धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठा अर्जुना।

अधिभूत क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदेवतं ॥ अधियज्ञो ह मेवात्र देहे देह भूतांवर ॥ ४ ॥

यज्ञविष्णुच आहे या अर्थाच्या श्रुतीवरून यज्ञाभिमानिनी यज्ञप्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फल देणारी विष्ण्वारव्यदेवता या शरीराचे ठाई मीच आहे। यज्ञे करून परमेश्वराची या देहांत जसी कर्तें भोक्त जीव स्वरूपाचें स्थिति आहे तशी सर्व कर्म प्रवर्तक सर्व कर्म फल दात अंतर्थाभिस्वरूपानें ही स्थिति आहे असें कवचितें। यास प्रमाण। या देह रूप वृक्षाम जीव आणि ईश्वर एतद्गुण होन पक्षी अधिछून राहतात आणि एक जीव कर्म करून त्याचें ईश्वरास समर्पण करून संतोषाप्रत पाववितो। एक ईश्वर जीवानें केलेले कर्माचें फल त्यास देऊन संतोषाप्रत पाववितो। या प्रमाणें परस्परास संतोष पावविणारे ते परस्पराचे सारवे म्हणजे मित्र आहेत। त्यां तील एक जीव केलेले कर्मांचे फलाचा सारव दुःख रूपातु भव रूप भोग या शरीराचे ठाईं करतो। ईश्वर अंतर्थाभि कर्म फलाचा उपभोग न करतां साक्षिभूत स्वप्रकाश स्वरूपाने राहतो अशा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे। देह धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठ आहेस असें अर्जुनास संबोधन दिल्याने ते श्रेष्ठ आहेस यास्तव आपली प्रवृत्ति निवृत्ति अंतर्थाभीचे स्वाधीन आहे असें जाणून त्या

त्मक झालें आहे ते ही ब्रम्हलो कीं जाऊन ब्रम्हदेवाचे प्रलयकाळीं ब्रम्हदेवास हवर्तमान त्यांस तेथें ब्रम्हात्मापरोक्ष साक्षात्कार होऊन ते मुक्त होतात असें श्रुतीतें सांगितलें आहे। यावरून शब्दत्वं पदार्थनिरुपाधिक जीवात्मस्वरूप जाणणारा जो पूर्वोक्त अध्यात्मज्ञानी त्यासही क्रमसुक्ति उपासकप्रमाणें होतें। ती श्रुति-ब्रम्हात्मापरोक्ष साक्षात्कार ज्यास शास्त्रा आहे त्यास याच देहांत ब्रम्हप्राप्तिरूप मोक्षप्राप्ति होतें असें श्रुतीतें सांगितलें आहे यावरून त्याविषयींची नव्हे। त्या श्रुतीतें उपासना सांगितली नाही आणि निरुपाधिकत्व स्वरूप मात्राचें ज्ञान ज्यास आहे त्यास पूर्वोक्त सुगुणब्रम्होपासना संभवत नाही। यास्तव-नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति-या श्लोकांत सांगितल्या प्रमाणें त्या अध्यात्मज्ञान्यास क्रमसुक्ति ती श्रुति सांगते असें निर्विवाद सिद्ध आहे ॥ ५॥ केवल कार्योपाधिक-कारणोपाधिक-उपास्य परमेश्वराचे चिंतनानेच देहमरणा नंतर स्वस-

यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं ॥ तंत मेवेति केंते यमदात द्वाय भावितः ॥ ६॥

परमेश्वर स्वरूपाची प्राप्ति होतें असें नाही। लोकांत एक कीट आहे तो भ्रमराचे चिंतनाने जीवंत असतां भ्रमरस्वरूपाप्रत पावतो असें प्रसिद्ध आहे। तसेंच महादेवाचें चिंतन करीत असतां नंदिके श्वरास त्या देहांतच महादेवाचें स्वरूप प्राप्त झालें असें योगशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे। मग जो ज्याचें निरंतर चिंतन करतो त्यास मरणसमयीं त्याचें स्मरण होऊन दुसरे देहांत त्याच्या पसूनची प्राप्ति होतें म्हणून काय सांगावयाचें आहे अशा तात्पर्यानें ह्या विषय दुसरे ठिकाणीं ही दारववितात ॥ हे केंतया कुंती पुत्रा अर्जुना। वा म्हणजे अथवा-यंयं भावं स्मरन्-म्हणजे जो ज्याआ देवतेचें किंवा दुसऱ्या पदार्थाचें स्मरण करीत असतां-अंते कलेवरं त्यजति-म्हणजे मरणकालीं शरीराच्या त्याग करतो तो-सदात द्वाय भावितः-म्हणजे सर्वदा त्या स्वरूपाचें चिंतनाचे अग्यास कळून युक्त झाल्यामुळे-तंतं एति-म्हणजे त्या त्या स्वरूपाप्रत पावतो ॥ ६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तस्मात् म्हणजे असें आहे या कारणास्तव - सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर - मरणकालीं माझे स्मरण होण्यासाठीं सर्व काल माझे चिंतन तूं कर। जर अंतः करणाच्या अशक्यतेमुळे माझे निरंतर चिंतन करण्यास समर्थ नसशील तर अंतःकरण शुद्ध्यर्थ - युद्ध्यन्व - म्हणजे स्वधर्मानुष्ठानरूप शास्त्रविहित युद्ध कर। च शब्दे करून युद्ध आणि उपासना या दोन्ही ही करण्याचा उपदेश केला। शान आणि कर्म यांचा समुच्चय जसा विरुद्ध आहे तशीं कर्म आणि उपासना हीं विरुद्ध नाहीत असें ही - युद्ध्यन्व - याचें व्याख्यान करतात। मय्यर्पित मनो बुद्धिः - म्हणजे नित्य नेमिस्तिक निष्काम कर्मानुष्ठानें करून चित्त शुद्धि होऊन माझे गाईं समर्पित आहे संकल्पविकल्पात्मक मन आणि निश्चयात्मक बुद्धि ज्याणें असा तूं सर्वदा माझे चिंतन करीत हो त्साता अंत कालीं मला स्मरून - असंशयं मामेव एष्यसि - म्हणजे निःसंशय मज प्रतव्हीशील ॥७॥ याचेंच तीन श्लोकांनीं स्पष्टीकरण करतात।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्यन्व ॥ मय्यर्पित मनो बुद्धिर्मा मे वैष्णवस्य संशयः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अभ्यासयोग युक्तेन चेतसाः न न्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानु चिंतयन् ॥ ८ ॥ ७ ॥

हे पार्था अर्जुना ॥ अभ्यासयोग युक्तेन - म्हणजे ध्येय किंवा उपास्य वस्तूचे गाईं चित्ताची स्थिरता करण्याविषयीं चाजो प्रयत्न त्यास अभ्यास म्हणावे। ज्या अभ्यासाजें ध्येय आशिवाय इतर पदार्थीकारवृत्ति न होतां निरंतर ध्येयमात्राकाश्रयंतःकरणवृत्तीचा निरंतर प्रवाह होतो तद्रूप किंवा तत्फल भूतजो योग म्हणजे ध्येयाचे गाईं चित्तस्थैर्य रूपसमाधितेणे करून युक्त आणि अनन्यगामिना - म्हणजे ध्येय वस्तु सोडून दुसरे विषयाकडे न जाणारे - असें - चेतसा - म्हणजे अंतःकरणानें - अनुचितयन् - म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांनी उपदेश केलेले परमेश्वराचे ध्येय स्वरूपाचें चिंतन करीत असतां - परमं दिव्यं पुरुषं याति - म्हणजे सर्वोत्कृष्टजो अंतर्धानी आदित्य मंडलांत वर्ती पुरुष त्याप्रत पावतो ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

चित्तन करवायाच आणि प्रवावाचा जो दिव्य पुरुष त्याचेच पुनः वर्णन करतात। कवि म्हणजे अतीत अनागत इत्यादिके सर्वपदार्थ त्यांप्रत पाहणारा सर्वज्ञ। पुराण म्हणजे सर्वासकारणभूत आहे यासुद्धे चिंतन किंवा अनादि आणि अनुज्ञासिद्धा-म्हणजे अंतर्-
 यामीचे स्वरूपाने सर्वाचे शासन किंवा नियमन करणारा आणि-अणो-म्हणजे सूक्ष्मापेक्षांही अणो-म्हणजे अणु सूक्ष्म
 दुर्ज्ञेय असें तात्पर्य। आणि सर्वस्व धातार-म्हणजे सर्वशुभाशुभ कर्म फलांप्रत यथा योग्य विभाग करून देणारा आणि-अति-
 त्यरूपं-म्हणजे अपरिमित भद्रिमा असल्यासुद्धे ज्याचे स्वरूपाने चिंतन करण्यास शक्य नाही असा आणि-आदित्यवर्ण-
 म्हणजे सूर्याप्रमाणे गिरंतर प्रकाशमान ज्याचे स्वरूप आहे असा आणि-तमसः परस्तात्-म्हणजे अज्ञानस्वरूप किंवा मोह
 स्वरूप जो अंधकार त्याकडून पलीकडील। स्वप्रकाश स्वरूपासुद्धे अज्ञान किंवा त्यासुद्धे होणार जो देहादिकावर आत्मत्वबु-
 ध्यादिकरूप मोह तद्रहित असें तात्पर्य। अज्ञा पुरुषाप्रत-यः अनुस्मरेत्-म्हणजे चिंतन करील तो त्याप्रत पावतो असा पूर्व
 कथित पुराणमनुशासितारमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्वधातारमचित्यरूपमादित्यवर्णतमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
 प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्ते योगबलेन चैव ॥ भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्सतं परंपुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १० ॥
 श्लोकांशीं अन्वय करावा किंवा- सतं परंपुरुषमुपैति दिव्यं- यापुढील श्लोकांतील त्यादिव्यपुरुषाप्रत तो पावतो असा अन्व-
 य करावा ॥ ९ ॥ मरणसमयीं त्यादिव्यपुरुषाचे चिंतन होण्या विषयीं मोठा प्रयत्न करावा असें सूचवून चिंतनाचे फल सांग-
 तात। भक्त्या युक्तः-म्हणजे ईश्वराचे ठाई जेमेम तद्रूप भक्तीने किंवा आराध्यत्वबुद्धीने युक्त होतसाता-योगबलेन भुवोर्म-
 ध्ये सम्यक् प्राणं आवेश्य-म्हणजे हृदय कमळाचे ठाई सर्वे इंद्रिये-प्राण आणि मन यांच्या व्यापारांचा निरोध करणे असा जो
 योग त्यावेळीं बल म्हणजे अभ्यासाचा संस्कार तेणे करून भुवुदीने मध्यभागी उत्तम प्रकाराने प्राणाने स्थापन करून अ-
 त्काले अवलेन मनसा-म्हणजे मरणकाळीं एकाग्र मनाने-तं पुरुषं अनुस्मरेत्-सः तं दिव्यं पुरुषं उपैति-म्हणजे त्यादिव्य
 पुरुषाचे चिंतन करणारा जो तो त्यादिव्यपुरुषाप्रत पावतो। तात्पर्य। मूलाधार चक्रापासून नाभिहृदय अमर ध्यापर्वत जीं स्थ

नें योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत त्यांचे अर्धे प्राणवरवर चढवावा त्यांपासून स्वालीं उतरावा असा जो केलेला अभ्यास त्याचे बळ
 नें मरणसमयी हृदयाचे वार्डे प्राणास स्थापन करून नंतर सधुम्ना नाडीचे द्वारा भुक्रुदीचे मध्यभागीं आताचक आहे त्याचे
 अर्धे प्राणाचे स्थापन करावे. त्याचे तेथेच स्थापन करण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं भूमध्यापासून वर ब्रम्ह रं प्रापर्यंत प्राणवायुच
 दविलातर मनाला मूर्च्छा प्राप्त होते यासुद्धें मरणकालीं ईश्वर चिंतन ईश्वरस्मरण पूर्वक होणार नाहीं - यास्तव मरणसमयीं भूमध्य
 भागीं च प्राणाचे स्थापन करावे. नंतर ईश्वरचिंतना प्रमाणें उपासक मरण पावल्यानंतर त्यास ब्रम्हलोकास जावयाचा अर्चिरादि-
 मार्ग पुढें सांगितला आहे त्यामार्गातील पेंवे म्हणजे उपासकास ब्रम्हलोक्यास पोचविणाऱ्या ज्या देवता त्यांचीं स्थानें आणि त्या उ-
 पासकाला ब्रम्हलोकास अमानव पुरुष ज्या स्थानापासून पोचवितो तें स्थान आणि तो पुरुष आणि पावावयाचा मुख्य ब्रम्ह-
 लोक यांचे ही तेथेंच म्हणजे भूमध्यदेशीं चिंतन करावे. त्याचिंतनाचे संस्कारानें उपासकाचें मन सवृत्तिक होऊन पूर्वसंस्का-
 र बलानें उपासकानें भूमध्यापासून वर चढविलेले प्राण ब्रम्ह रं प्राचा भेद करून गेल्यावर दिव्य देहादिकें करून युक्त आणि अ-
 र्चिरादि मार्गांनी गमन करते वेळेस त्या त्या मार्गांतील देवतांनी पूजा करून पुढील मार्गाचे वार्डे पोचविलेला आणि अमानव पुरु-
 ष ब्रम्हदेवाचा सेवक ज्या ज्या बरोबर आहे आणि त्यास इच्छित जें स्थल त्याचे वार्डे त्या अमानव पुरुषानें नेऊन पोचविला आहे
 अशा उपासकाचे आत्म्याभत पाहते. नंतर तो उपासक योगी - कविपराण मनु श्रमसितारं - एणे करून सांगितलेला जो सर्वजगाची उ-
 त्पत्ति करणारा नारायण ज्यास म्हणतात। अशा हिरण्यगर्भाभूत पावतो म्हणजे ब्रम्हलोकीं त्याचे समीप जातो। ब्रम्हविष्णु महेश्व-
 राचे लोक एकावर एक आहेत अशी कल्पना पौराणिक मतांत जदी केळी आहे त्याप्रमाणे वैदिक मतांत त्या लोकांची कल्पना नाही
 तर ते सर्व लोक हिरण्यगर्भाचा जो लोक ज्यास सत्यलोक म्हणतात त्यांतच अंतर्भूत आहे त त्याशिवाय दुसरे पृथक् नाही
 त असें ब्रह्मदारण्य कोपनिषद् आणि त्याचें भाष्य यांत स्पष्ट सांगितले आहे। त्यावरून एथें लिहिलें। याविषयीं सदसद्विच-
 र निर्मत्सर पंडितोनीं करून युक्त असेल त्याचा स्वीकार करावा ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पण

शुक्लदीने मध्यभागी प्राणाचे स्थापन करून परमेश्वराचे चिंतन करावे म्हणून सांगितले तें परमेश्वराचे प्रतिपादन करणारे अनेक मंत्र आणि अनेक नामे आहेत त्यातून कोणता तरी एक मंत्र किंवा एक नाम मनांत धरून त्याचे हाराने करावे असें प्राप्त साधनें म्हणून त्याविषयी नियम करतात आणि मरण समयी शुक्लदीने मध्यभागी प्राणाचे स्थापन करून परमपुरुषाची प्राप्ति होते असें पूर्वोक्त श्लोकांत सांगितले यावरून ब्रम्हविद्येवांचून ही केवळ योगमार्गानेच ब्रम्ह प्राप्ति होईल असेंही प्राप्त साधनें त्याविषयी बोधसही ब्रम्हविद्येची अपेक्षा आहे असें सांगतात ॥ यत् अक्षरं वेदविदः वदन्ति - म्हणजे ज्यास उकारावरून ब्रम्ह असें वेदविदः - म्हणजे वेदार्थमीत्याचा पाठ करतात असा जो उकार हाच पर आणि अपर ब्रम्ह आहे असा त्याचे दर्शनिर्गुण किंवा सगुण ब्रम्हाची उपासना करावी असें सांगण्याचा आरंभ करून - अकार - उकार आणि मकार या तीन मात्रा रूप वर्ण ज्यांत आहेत असें जें उ अ से प्रणवरूप अक्षर एणे करून म्हणजे याचा अर्थ पर ब्रम्हच आहे असें किंवा हा पर ब्रम्हाचा वाचक आहे यास्तव हा ब्रम्हच आहे असें ध्यान करी यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति वद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छंते ब्रम्हचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

उ तो त्यापर किंवा अपर ब्रम्हा प्रतपावतो - असा जो वेदोक्त अर्थ त्याप्रत जाणणारे - बोलतात । अथवा ज्यास उकार या द्वाब्दांचे वाच्य अक्षर म्हणजे नाशरहित ब्रम्ह असें - जें स्थूल नळे - अणु नळे - सूक्ष्म नळे - दीर्घ नळे - असें जें जगाचें कारण त्यास ब्रम्ह वेत्ते ब्रम्ह अक्षर ब्रम्ह असें म्हणतात असा जो वेदोक्त अर्थ त्याप्रत जाणणारे - बोलतात । वीतरागाः यतयः यत् विशन्ति - म्हणजे निस्पृह यत्न करणारे संन्यासी ज्याचा ब्रम्ह चिंतन करण्यासाठीं शालिग्राम प्रतिमा दिका प्रमाणें प्रतीकरूपानें आश्रय करतात आणि शालिग्रामादिका प्रमाणें ज्याचे ठाई ब्रम्ह चिंतन करतात । म्हणजे समुद्राप्रत जसा नद्या आपलीं नामे आणि रूपे टाकून प्रवेश करतात - त्याप्रमाणें ते संन्यासी देहेंदियादिकी पाधि सोडून ज्याचे ठाई प्रवेश करतात तद्वच ते होतात असा अर्थ जाणावा । यत् इच्छंते ब्रम्हचर्यं चरन्ति - ज्या उकार किंवा पर ब्रम्हाच्या प्राप्तीसाठीं गुरुकुल वासादिक ब्रम्हचर्य व्रताने धारण करतात । तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये - तें निर्गुण ब्रम्ह किंवा सगुण ब्रम्ह याचे प्राप्तीस साधन भूत अकार उकार मकार रूप वर्ण त्रयात्मक उकार

रूपपद किंवा ब्रम्हविद्येने प्राप्त व्हावयाचें जें परब्रम्ह स्वरूप विष्यवारब्ध पद त्याप्रत तुला बोध होईल असें संक्षेपाचें सांगतों। तें अक्षर ब्रम्ह मी कसा जाणेंन असा व्याकुल होऊंनको। एणेकरून मंद किंवा मध्यम बुद्धीजे अधिकारी यांणी पूर्वोक्त श्रुतींत पर किंवा अपर ब्रम्ह स्वरूपाचें ॐ काराचे ठाई जें उपासन सांगितलें आहे तें योग धारणा सहित केले अमतां क्रमानें मुक्तिरूप फलास साधन होतें असें सचविलें। आणि अकाराचा वास्तुदेव विष्णु असा अर्थ - उकाराचा ब्रम्हा असा अर्थ - मकाराचा महादेव असा अर्थ - याप्रमाणें त्रिमात्रात्मक ॐ काराचा ब्रम्हविष्णुमहेश्वररूप सगुण ब्रम्हरूप अर्थ आणि ॐ कारांत जी प्रुत अर्धमात्रा आहे ती सत्वरजतमोरूप गुणत्रयातीत तुरीय सच्चिदानंद आत्मक ज्ञेय ब्रम्हाचें प्रतिपादन करतें। तें ब्रम्ह महावाक्यापासून स्वात्मत्वे करून अपरोक्षता जें ज्याणीं जाणलें आहे त्यांस यांच देहांत ब्रम्ह प्राप्ति होत असें सचविलें ॥ ११ ॥ योग धारणासहित पूर्वोक्त प्रणवोपासन आणि त्याचें फल आणि अर्चिरादिमार्गीनी ब्रम्हलोक प्राप्ति आणि त्याच्या प्रसंगाने दुसरे कांहीं असें एथून पुढें अभ्यास

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्नि ध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥ १२ ॥

ती पर्यंत सांगावयास आरंभ करतात ॥ भूमध्यभागी प्राणानें स्थापन कसें करावें तें सांगतात ॥ आत्मनः म्हणजे उपासीं - सर्वद्वाराणि संयम्य - म्हणजे बाह्य शब्दादिक विषयांचें ग्रहण करण्यास द्वारभूत जी श्रोत्रचक्षुरादिक इंद्रियें त्यास शब्दादिक विषयांपासून आवरून - म्हणजे आणि - मनः हृदि निरुध्य - म्हणजे बाह्येंद्रियांच्या नियहकला तरी मनानें विषयांचें चिंतन होईल यास्तव हृदयाचे ठाई मनाने निरोध करून म्हणजे मनांत ही विषयांचें चिंतन न होईल असें करून - मूर्ध्नि प्राणं आधाय - म्हणजे मूलाधारापासून मस्तक पर्यंत जी विद्यमान स्रष्टृमानात्मक नाडी तिचे द्वारां गुरुपदिष्ट मार्गानें प्राणवायूस - भूमध्यभागी स्थापन करून - योग धारणां आस्थितः - म्हणजे ज्या हृदय कमलरूप देशाचे ठाई ध्येयवस्तूचें चिंतन करावयाचें त्यादेशीं मनाची निश्चल स्थिति करणे ज्यास योगशास्त्रांत धारणा असें म्हणतात त्या धारणेने युक्त होवता आत्मनः योगधारणां आस्थितः म्हणजे आत्मविषयक समाधिरूप धारणेने युक्त होवता असाही अर्थ आत्मनः यापदवाचित्वाकडे अन्व

य करून करमाण ॥ १२ ॥

सूक्ष्मत्वे ग ई प्राणाचें स्वरूप कळून नंतर काय करावें तें सांगतात। ७० इति एकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन्-पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे ७० अक्षर स्वरूप ब्रम्हाचा वाचक आहे अथवा ज्यावर देवता बुद्धि करून उपासना करतात असें-जें शालिग्रामादिक किंवा कवर्णादिक ब्रम्हा प्रतिमा त्याच प्रतीक असें म्हणतात त्या अशा विष्णूादि स्वरूपच आहेत या प्रमाणें प्रणव या परब्रम्हाचे उपासने चें प्रतीकच आहे म्हणून ७० अक्षर स्वरूप अक्षर हे ब्रम्ह आहे त्याचें जप रूप उच्चारण करीत असतां। एकाक्षर या विशेषणें मरण समधीं इतर मंत्रांचे जपेपेक्षा या एकच अक्षराचा जप अमायासानें होतो आणि फक्त मोठें अशी स्तुतिकेली। आणि-मां अनुस्मरन्-म्हणजे परमेश्वर जो मी याचें स्मरण करीत असकं अथवा एक म्हणजे अद्वितीय अक्षर म्हणजे नाश रहित असें जें ७० कार्यांतील अर्धमात्रेनें प्रतिपाद्यतुरीय ब्रम्ह त्या प्रतत्त्वात्मत्वे कळून स्मरत असतां- यः देहं त्यजन्मयाति-म्हणजे मूर्धन्य नाडींतून ब्रम्ह रंध्राचे मार्गानें प्राण गेल्या म्हणजे देह प्रव टाकून अर्धशब्दादिक सा र्गानी गमन करतो- सः परमां गतिं याति-म्हणजे जसें कोणी एका पुरुषाचें स्मरण करून त्याचें नाम घेऊन हाक मारली तर तो ऐकून

७० मित्ये काक्षरं ब्रम्ह व्याहरन् मामनुस्मरन्॥ यः प्रयाति त्यज न् देहं स याति परमां गतिं ॥ ११३ ॥

न त्याचें सन्निधयेतो त्या प्रमाणे परब्रम्हाचें स्मरण करून त्याचें प्रणव रूप नामाचें उच्चारणानें तें व्यापक आहे वासुदे ते सन्नि ध होऊन ब्रम्ह लोकाचें प्राप्तीचें द्वारा तो त्या ब्रम्हा प्रत पावतो। त्या ब्रम्ह स्वरूपाचें वर्णन करावयास आरंभ करून ज्ञान्यास किं वा उपासक त हे ब्रम्ह परम गति आहे-हे ब्रम्ह त्यास परमा नंद रूप आहे-असें स्तुतीत सांगितलें आहे अशी व्याख्या केली तर पतंज लीनी चित्त वृत्ति निरोध रूप योगास अभ्यास आणि वै राग्य हीं साधनें आहेत-असे सांगून त्या विषयीं उपाय सांगून ज्यांस तीव्र वैराग्य आणि अभ्यास हीं साधनें आहेत किंवा त्यांचे उपाय जे सांगितले त्यांचें अनुष्ठान होऊन प्राप्त झाले आहे त्यां सयोग रूप समाधि- आसन म्हणजे जवळ आहे असें सांगितलें। नंतर सांगितले साधना शिवाय ही ईश्वराचा वाचक जो प्रणव त्याचा जप त्याचें अर्थी चै वि तन करणें असें जें ईश्वर प्रणिधान तें समाधि सिद्ध होण्यास कलभ साधन आहे असें ईश्वर प्रणिधान द्वारा-समाधि सिद्धी श्वर प्रणिधानात्-यास्तु नाने योग शास्त्रांत सांगितलें आहे। एथेंतर त्या ईश्वर प्रणिधानाने साक्षात् परम गतिच प्राप्त होते असें यापूर्वी क-

आरम्भे प्रमाणे सांगितले तर हे परस्पर विरुद्ध होईल यास्तव - ॐ इति एकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन् - मां अनुस्मरन् - आत्मनः योगधारणां आस्थिर-
 यः देहं त्यजन् प्रयाति सः परमां गतिं प्रयाति - म्हणजे प्रणवरूप एकाक्षर ब्रम्हाचा जप करीत असतां आणि माझे चिंतन करीत असतां आ-
 णि आत्मविषयक समाधि रूपा योगातें युक्त होतसाता जो देहाप्रतटाकून जातो तो परमगमी प्रत पावतो अशी योजना करावी असें कोणी आरम्भ-
 न करताना ॥ तस्मान्न मद्भक्ति युक्तस्य योगिने वेमदात्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दिह ॥ यत्कर्म भिर्यत्तपसा ज्ञाने वैराग्यतमस्य
 यत् ॥ योगेन ह्यन धर्मेण श्रेयो भिरितरे रपि ॥ सर्वं मद्भक्ति योगेन मद्भक्तो लभते जसा ॥ याचा अर्थ ॥ माझे वाई ज्याचे मन आहे असो जो मा-
 ह्या भक्त त्यास बडुत करून माझे भक्तीशिवाय ज्ञान किंवा वैराग्य कल्याण करूक होणार नाही ॥ जे फल कर्माचरणाने - तपाने - ज्ञाना-
 ने - वैराग्याने - योगाने - दानधर्माने - आणिक जी श्रेयस्कर साधने आहेत ते त्यांनी प्राप्त होतें ते सर्व फल माझा भक्त मत्तिकरून
 चक्षनायासें करून किंवा निश्चये करून पावतो - असें श्रीमद्भागवतांत सांगितलें आहे ॥ आणि भगवद्गीतेतच - तमेव शरणं गच्छ स-
 र्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात् परांशांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाम्भत ॥ सर्वधर्मान्परि त्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥ अहंतां सर्वपापेभ्यो मो-
 क्षं दधिष्यामि माक्षच - एणे करून त्या ईश्वराचा चढूं सर्वभावांने शरण जा त्याचे प्रसादाने तुला शाम्भत ब्रम्हपद प्राप्त होईल ॥ सर्व-
 धर्मांचा परित्याग करून मलाच शरण जा तुला मी सर्वपापा पाहून मुक्त करीन - असें सांगितलें आहे ॥ यावरून भगवद्भक्तांस-
 मोक्षापर्यंत फल देणारी भक्तिच परमपुरुषार्थ आहे ॥ आणि आजवर कदाही योगाभ्यास आवश्यक नाही असें असतां योगा-
 दून ही अधिकली भक्ति निचा योगसिद्धी साठी योग साधनें जी वैराग्यादिक त्यांशीं जो प तंजलीनी विकल्प केला तो विरुद्ध दि-
 सतो ॥ जी एके फला विषयी समान साधनें असतात त्यां विषयीं हे करावे किंवा हे करावे असा विकल्प होतो असें शास्त्र तंगव आहे अ-
 शी शंका होते तथापि भगवद्गीतेच व षष्ठाध्यायी जीवभुक्ति स्तरवासमनोजय - वासनादा - कारण आहे यास्तव आसजीवभुक्ति क-
 रणाची इच्छा आहे त्याणे त्या कृत्वा साठी मनोजय आणि वासना नाश वास साधन भूतजी योग तो अवश्य करवा असें योगासही श्रेष्ठ-
 त्व सांगितलें आहे ॥ यास्तव जे मुमुक्षू आहेत त्यांस योग ही आवश्यक आहे त्यांस आनंद लभ साधन भगवद्भक्ति आहे ॥ कारण नि

वि योगार्थे भगवत्पसाद होऊन याभकास योग लोकर सिद्ध होवो असा ईश्वर संकल्प होतो । ईश्वरसंकल्प सत्त्व आहे यासुद्धे भक्तस लोकर
 इतर साधनापेक्षां भक्तिरूप साधनार्थे योग सिद्ध होतो यातात्पर्याने पतंजलीनीं भक्तीचा योग साधनाशी विकल्प केला असें जाणवें ॥ १३॥
 सांगितल्या प्रमाणे प्राणनिरोध करण्याचा अभ्यास नाही किंवा होत नाही त्यात अकुटीमध्ये प्राणाने स्थापन करून मूर्धन्य कृपुमा गडीचे हा
 राब्रम्हरे भ्रांतून प्राण घालवून स्वेच्छेने हे हयकण्यास अवाक्य आहे त्याची वाट काय असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ अनन्यचे
 ताः सन् यः नित्यशः मां अनुस्मरति - म्हणजे मीजो परमेश्वर त्याचेच ठाई आदर ठेवून त्याकडून दुसरे विषयावर उपायें चित्त नाही अ
 सा हो त्याना जो निरंतर म्हणजे मरणपर्यंत मासे चिंतन करतो - तस्य नित्य युक्तस्य योगिनः हे पार्थ अहं सुलभः अस्मि - म्हणजे कर्मव
 शस्त्रेऊन किंवा योगवत्त्रने स्वेच्छेने प्राण त्याग करणाऱा जो निरंतर मासे ठाई स्थिर चित्त झालेला किंवा योगी त्यास मी परमेश्वर
 सुख भ म्हणजे करवें करून पावावयास योग्य आहे । एणे करून यावज्जीव विक्षेप इत्यभगवंताचे चिंतनच परमगतीस साधन आहे
 अनन्य चैताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्य युक्तस्य योगिनः ॥ १४॥
 मासुपेत्य पुनर्जन्म दुःखा लयमशाश्वतं ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५॥
 हे । योगमार्गाने स्वेच्छे करून प्राणोत्क्रमण घडो किंवा पडो त्याविषयी आग्रह करून ये असें सूचविलें । सांगितले प्रमाणे निरंतर मासे चिं
 तन करणारा जो नित्य युक्त बोधी म्हणजे योग्यास अवश्य कर्तव्य जे निश्चित आहारादिक त्याही करून आणि यमनियमादिकांही करून
 न युक्त जो योगा पुष्टान करणारा त्यास मी सुलभ आहे - एणे करून सांगितली गति दुर्लभ आहे असें मानून ये अशीही कोणी व्याख्या कर
 तात ॥ १४॥ मी सुलभ झालों म्हणजे काय होतें तें सांगतात ॥ महात्मानः परमांसे सिद्धिं गताः - म्हणजे रज आणि तम एतद्वृत्त मलाचा -
 मासे चिंतनें करून नाश होऊन ज्याचे अंतःकरण शुद्ध झालें आहे असें शुद्ध - सत्त्व गुणी - ब्रह्मात्म साक्षात्कार रत - आणि मासे
 सिद्धीं येऊन भोगसमाप्ति झाल्यानंतर मोक्षाप्रत पावलेले जे पूर्वेक उपासक ते - मी उपेत्य - म्हणजे मीजो परमेश्वर त्याप्रत पावून
 दुःखा लय अशाश्वत पुनः जन्म न आणुवंति - म्हणजे गर्भोत्पास करणे योनीद्वन बाहेर पडणे - इत्यादिक सर्व दुःखाचे स्वरूप आहे

णि मूढ दृष्ट्या किंचित् वैषयिक करवाचें स्थान असतें तरीं अशाश्वत म्हणजे नाश पावणारे आणि अनित्य अशा पुनः दुसऱ्या जन्मास येतनाहीत ॥१५॥ मजप्रत पावून पुनः जन्मास येतनाहीत असें सांगितल्याने जे परमेश्वराप्रत पावले नाहीत त्यांची पुनः जन्ममरणांत येणे जाणें अशी-
आवृत्ति आहे असें अर्थांत सिद्ध झालें तें सांगतात ॥ हे अर्जुन-आब्रम्हभुवनात् लोकः पुनः आवर्तिनः सति-म्हणजे जेथें भूतें उत्पन्न होता-
त तें भुवन म्हणजे लोक । आब्रम्हभुवनात् म्हणजे ब्रम्हलोक सदा सर्वभोग भूमिस्वरूप जे भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक-महर्लोक-ज-
नो लोक-तपोलोक तेथें गेले प्राणी पुनः जन्मास येतात । याचें असें तात्पर्य आहे कीं या ब्रम्हपुरांत म्हणजे जेथें ब्रम्ह प्राप्ति होते अशा-
या शरीरांत दहुर म्हणजे सूक्ष्महृदय कमल आहे त्यांत सूक्ष्मआकाश आहे तें ब्रम्हच आहे त्याची उपासना उपनिषदांत सांगितली आहे
ती सदहरोपासना म्हणतात तशी जी ब्रम्हच आहे-अशी जी उपासना सांगितली आहे ती सअहं ब्रह्मोपासना म्हणतात । तशीच एथे सांगित-
लेल्या ॐकाराचे वाईं ब्रम्होपासना दिक उपासना । या सर्व उपासना क्रममुक्ति म्हणजे मरणानंतर अर्चिरादि मार्गांनी ब्रम्हलोक सजा

आब्रम्हभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोर्जुन ॥ मासुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥ छ ॥

ऊन तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्स्वर होऊन मोक्ष देणाऱ्या आहेत । या उपासना करून जे ब्रम्हलोक गेले ते परत जन्मास येतनाहीत । यो पा म्हणजे
स्त्री-पुरुष-पृथ्वी-पर्जन्य-आणि बुल्लोक म्हणजे स्वर्ग या पांच पदार्थांचे वाईं हे प्रत्येक अग्नि आहेत अशी उपासना करण्यास वेदांत
सांगितलें आहे । या उपासनेस पंचाग्निविद्या असें म्हणतात । या उपासनेने ब्रम्हलोक प्राप्ति होते असें वेदांतच सांगितलें आहे यास्तव
ते उपासक मरणानंतर ब्रम्हलोकास जातात परंतु ते ईश्वरोपासक नव्हेत यासुद्धें त्यांस तेथें ब्रम्हसाक्षात्कार न होता पुण्य क्षय झ-
ल्मा नंतर परत जन्मास येतात या तात्पर्यानें ब्रम्हलोकास गेलेले ही परत जन्मास येतात असें सांगितलें । तेथें गेलेले सर्व परत ज-
न्मास एतात असें समजून ये-हे कौंतेय-मां उपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते-म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना-मजप्रत जे पावलागे त्यां-
स पुनर्जन्म होत नाही । ब्रम्हलोकांत अर्जुन आणि कौंतेय हे दोन वेढे संबोधन आदरार्थ आहे ॥१६॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

ब्रम्ह लोकां सदा सर्वलोक पुनरावृत्तिशील आहेत याचे कारण ते सर्व लोक काळाने परिच्छिन्न म्हणजे इतकी काळ राहावयाचे पुढे नाश पावायचे अशा रूपानेचे आहेत असे सांगतात ॥ अथवा तपस्वी - दानशील - वैराग्यसंपन्न आणि श्रितोष्णान्वे सहन करणारे आहेत ते भूलोक - जनो लोक - तपोभूक - आणि सत्यलोक यांचे गर्भ शोकरहित स्वप्नाप्रत पावतात - अशा अर्थाने पुराणांन कथ्ये अदेवाणां वस्तुन भूरादिक खालचे तीन लोकां पेशां ही त्याचरील महारादिक चारलोक यांत उत्कृष्टत्व आहे असें होवें । जर ब्रम्ह लोकां सदा सर्वलोक याही नाशहोतो किंवा तेथें गेलेले जीव पुनः परत जन्मास येतात तर मग ह्या लोकांचा पुराणोक्त विशेषकसासंभवेत अशी शंका होईल तर - जर सर्व लोकांचा नाश होतो तथापि कोणाचा अल्प काळाने नाश होतो - कोणाचा - त्यापेक्षा बहुत काळाने होतो असा विशेष सांगण्यासाठीं ब्रम्हदेव स्वभावेन कत्तु शंभर वर्षे पर्यंत आयुष्याचा आहे । ब्रम्हदेवाचे मानानें त्याचे एक दिवसांत भूरादि तीन लोकांची उत्पत्ति आणि रात्रीं मलय होतो असें मांगण्यासाठीं ब्रम्हदेवाचे दिवसान्वे आणि रात्रींचे मान सांगतात ॥ सहस्रयुगपर्यंत ब्रम्हणः यत् अमृतं स हस्रयुगपर्यंत महर्ष्य ब्रम्हणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रानां तैहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

हः म्हणजे कृत - त्रेता - द्वापार - आणि कलि - हीं चार युगे मनुष्यांचे काल मानानें सहस्रबेळ जितक्या कालमात्रांत जातील तितके काल मानानें ज्यांचा पर्यंत म्हणजे समाप्ति होते तितक्या कालमानाचा जो ब्रम्हदेवाचा दिवस - युग सहस्रांतां ब्रम्हणः रात्रिं आणि दिवसांचे - जें कालमान सांगितले तितकेच कालमानानें जिचा अंत म्हणजे समाप्ति दोने म्हणजे तितकेच कालमानाचे ब्रम्हदेवाची रात्रि अशा कालमानाच्या ब्रम्हदेवाचा दिवस आणि रात्र याप्रत - येविदुः म्हणजे जे जाणतात ते जनाः अहो रात्रविदुः म्हणजे त्यास अहो रात्र वेत्ते असें म्हणावें । जे केवळ चंद्र आणि सूर्यांच्या गतीनें अहोरात्र मान जाणतात ते अल्पदर्शी आहेत यास्तव त्यांस अहोरात्र वेत्ते म्हणून ये असें अर्थातून सिद्ध झाले । याभोकांनील - सहस्रयुगपर्यंत - एकील युगपदानें कृतादिक चार युगे घ्यावीं या विषयीं - चतुर्गुणसहस्रंतु ब्रम्हणो दिनमुच्यते - असें पुराणांतील वाक्य आहे । याविषयीं कालगणना करण्याचा प्रकार असा आहे । चांद्रादिमानानें तीनशे पंचावन्न ३५५ दिवसांचे जें मनुष्याचें एक वर्ष तें देवांचें एक अहोरात्र म्हणजे एक दिवस आणि रात्र ही ते

तीं अहो रात्रे १५. साळीं म्हणजे एक पक्ष होतो। होन पक्ष साळे म्हणजे एक मास होतो। ते बारा १२ मास साळे म्हणजे एक वर्ष होतें। षाप्र-
 माणे देवांचीं बारा हजार वर्षे गेलीं म्हणजे कृतादिक चार युगे होतात। तीं चार युगे एक हजार वेळ गेलीं म्हणजे ब्रम्हदेवाच्या एक दिव-
 स होतो आणि तितकेंच काळ मान गेले म्हणजे ब्रम्हदेवाची एक रात्र होते। अशीं तीस अहो रात्रे गेलीं म्हणजे एक मास होतो। अ-
 से बारा मास गेले म्हणजे एक वर्ष होतें। यामानां हंभर वर्षे ब्रम्हदेवाचें आयुष्य आहे। त्याची रयसाच आहे यास्तव त्याचे ठोकीं
 गेले छे पुनः परत जन्मास येतात म्हणून कायसांगा वयाचें आहे ॥१७॥ ब्रम्हदेवाचे शिवसांव आणि रात्रीत काय होतें तें सांगता-
 त ॥ अहो रा गमे अव्यक्तात् सर्वाः व्यक्तयः प्रभवन्ति-म्हणजे दिवसाचे प्रारंभीं किंवा प्रजापति जो ब्रम्हा त्याचे प्रबोध समष्टीं स्रष्टु-
 स्पबस्त्व पन्नजौ ब्रम्हदेव त्यापासून सर्व प्रजा व्यवहार करावया जोग्या अभिव्यक्त होतात। रात्र्या गमे तत्रैव अव्यक्त संज्ञके प्रली-
 यन्ते- म्हणजे प्रजापति जो ब्रम्हदेव त्याच्या स्रष्टुनि काळीं अभिव्यक्त झालेल्या सर्व प्रजा ज्या स्रष्टुत्यवस्था अव्यक्ता पासून अ-
 अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहो रा गमे ॥ रात्र्या गमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्त संज्ञके ॥१८॥

भिव्यक्त झाल्या त्याचेच ठायीं लय पावतात म्हणजे व्यवहार न होण्याजोग्या निरो हित होतात। नामरूपात्मक आकाशादिक प्रपंचा-
 न्ना ज्या अवस्थेंत, अभिव्यक्ति नाही अशी जी आकाशादिकाचे उत्पत्तीस किंवा अभिव्यक्तीस कारणभूत अव्याकृतावस्थाला शुक्त-
 माया किंवा मूल प्रकृतिच अव्यक्त शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे। तथापि एथें ब्रम्हदेवाचे प्रतिदिवशीं आणि प्रतिरात्रीस होणारे जे सृष्टि
 प्रलय जांस देणें दिनसृष्टि प्रलय म्हणतात ते सांगावयाचा आरंभ केला आहे। त्यांत नामरूपात्मक आकाशादिक भूतें आहे तच-
 यास्तव अव्यक्त शब्दानें एथें ब्रम्हदेवाची स्रष्टुत्यवस्था घेतली। दृष्ट सृष्टि पक्षीं अस्मदादिक जीवानीं अज्ञान कल्पित ह्या प्रपंचा-
 समदादिकांचे स्रष्टुनि काळीं जसा अज्ञानांतली न होतो आणि प्रबोध म्हणजे जागृदवस्थेंत पूर्वी प्रमाणेंच अभिव्यक्त होतो त्याप्र-
 माणे सर्व जीव समष्टि रूत प्रजापतीचे अज्ञानां कल्पिलेला सर्व प्रपंच त्याचे स्रष्टुत्तीत म्हणजे अज्ञानांत लीन होतो। आणि प्रबोध
 स यथा पूर्ण आविर्भूत होतो याच तात्पर्यानें घाता म्हणजे ब्रम्हदेव यथा पूर्व प्रपंचास उत्पन्न करिता साळा असें न म्हणून कल्पिता

उत्पत्तीचे पूर्वी कार्य अत्यंत असत म्हणजे अगदीनसतें आणि नाशानंतर अगदीनाहीसें होतें असें कोणी मानितात त्याचे पक्षीकृत नाश म्हणजे ज्यादेहेंद्रिय मनोबुद्धिरूप उपाधियुक्त जीवानीं कर्म केलें त्या कर्माचा प्रलयकाळीं त्या उपाधियुक्त जीवाचा उपाधीचे प्रलयानें प्रलय झाल्यामुळे नाश होईल आणि सृष्टि समयी ज्यादेहेंद्रियाची उत्पत्ति झाली तदुपाधिक जीवांस न केलेले कर्मांचे फळीप भोग होईल यास अकृताभ्यागम म्हणतात हे दोष येतील त्यांचे परिकारासाठीं आणि हा संसार छोकर नाश पावणारा असला तरीं अविद्या-काम-आणि कर्म-यांचे पारतंत्र्यामुळे अत्यंत निवृत्ति न होऊन पुनः पुनः त्याचा प्रादुर्भाव होतो आणि लय होतो असें जाणून याविषयी बैराग्य व्हावें यासाठीं सांगतात ॥ हे पार्थी उर्जुना-सएव अयं भूतग्रामः-म्हणजे पूर्व कल्पी लीन झालेला तो खरा स्थावर जंगमात्मक सर्वभूतांचा समुदाय-अहरागमे-म्हणजे ब्रम्हदेवाच्या दिवसाचे आरंभी-भूत

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमे वशाः पार्थः प्रभवत्सहरागमे ॥ १९ ॥ ॐ ॥

भूत्वा-म्हणजे पुनः पुनः उत्पन्न होऊन म्हणजे अभिव्यक्त होऊन-रात्र्यागमे प्रलीयते-म्हणजे ब्रम्हदेवाचे रात्रीचे आरंभीं लीन होतो-पुनः अहरागमे सएव प्रभवति-म्हणजे पुनरपि तोच दिवसाचे आरंभीं अभिव्यक्त होतो। पूर्व कल्पीचा भूत समुदाय अगदीनाहीसा होऊन दुसरे कल्पीं अभिनव दुसराच भूतग्राम उत्पन्न होतो आणि उत्पन्न झालेला प्रलय कालीं अगदीनाहीसा होतो असें नाही तर त्यासच पुनः पुनः आविर्भाव आणि निरोभाव होताना ते होण्यास कारण सांगतात। यतः अवशः-म्हणजे ज्या कारणास्तव तो अविद्या-काम-आणि कर्म यांचे जे संस्कार त्यांचे स्वाधीन आहे स्वतंत्र नाही। यासाठीं सर्वानर्थास वीजभूतजी अविद्या तिचा नाश होऊन जन्ममरण प्रवाहाचा उच्छेद व्हावा यासाठीं आत्मतत्त्व ज्ञान होण्याचा प्रयत्न करावा असें तात्पर्य ॥ १९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

याप्रमाणे-आब्रम्हभुवना लोकाः पुनरावर्तिनः - याची उपपत्ति रूप व्याख्या करून - आतां मां उपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते - याची तीन श्लोकांनीं व्याख्या करतात ॥ तस्मात् अव्यक्तात् - म्हणजे चराचर मूळ सर्व प्रपंचाचा कारण भूत जो सृष्टीस्य वस्त्रापन्न हिरण्य गर्भ न्याकून परः अन्यः अव्यक्तः यः भावः अस्ति - म्हणजे व्यतिरिक्त किंवा श्रेष्ठ हिरण्यगर्भाचा ही कारणभूता दून अनन्यतं विलक्षण आणि रूपादिक नसल्यामुळे जो चक्षुरादिकांस गोचर नाही असा आणि अविद्येने कल्पिलेलीं जीं ब्रम्हदेवादि स्तव्यपर्यंत चेतना चेतन कार्य त्यांचेवाई - अस्ति - म्हणजे आहे असाध्यवहाराम कारण भूत जें सद्रूप तेणें करून एकरूपानें राहिलेला आणि याच कारणाने नामरूपाचा नाश झाला तरी नाश न पावणारा म्हणजे त्याचे उत्पत्तीने उत्पन्न होणारा असा जो नित्य परमात्मा आहे - सः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्क न नश्यति - म्हणजे तो हिरण्य गर्भादिक सर्वभूते नाश पावलीं तरी नाश पावत नाहीं । हिरण्यगर्भसूक्ष्म शरीरसमष्टि रूप जो कार्योपाधि तदभिमाना आहे यामुळे उपाधीचे नाशाने त्याचा नाश होतो । परमात्मानिरुपाधिक आहे यामुळे त्याचा परस्त स्मानुभावोऽन्यो व्यक्तो व्यक्तात् सनातनः ॥ यः सर्वेषु भावेषु नश्यत्क न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तो क्षरदनुक्तस्तमाहुः परमांगतिं ॥ यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

नाश होत नाहीं । तो नित्यच आहे असें तात्पर्य ॥ २० ॥ तो रूपादिकें करून रहित आहे यामुळे इंद्रियगोचर नाहीं यास्तव - अव्यक्त अक्षरः इति उक्तः - त्यास अव्यक्त असें म्हणतात आणि नाश रहित आहे यामुळे त्यास अक्षरब्रम्ह असें म्हणतात । तं परमांगति आहुः - हिरण्यगर्भपर्यंत ज्यागति म्हणजे पावावयाचीं स्थाने आहेत ती उत्पन्न नाशपावणारीं आहेत यास्तव त्यागति उत्कृष्ट नाहीत । परमात्मस्वरूप जें पावावयाचें स्थान तें नित्य आहे । तं प्राप्त झालें म्हणजे पुनर्जन्म नाहीं यास्तव त्या परमात्म्यास परमगति असें श्रुतिस्मृती सांगताना - यं प्राप्य न निवर्तते - ज्या स्थानाप्रत जाऊन पुनः संसारांत जन्म होत नाहीं - तत् परमं मम धाम - म्हणजे तें उत्कृष्ट मार्गें स्वरूप म्हणजे तें मीच आहे । राहु शिरोरूपच आहे । शिराहून भिन्न नाहीं । तथापि राहुचें शिर असा लोकांत भेदाचें व्यवहार गौण किंवा लाक्षणिक करतात तसाहा मार्गें धाम असाध्यवहार लाक्षणिक आहे ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

याप्रमाणें निरुपाधिक अद्वितीयज्ञेयब्रह्मात्मतत्त्वसौगूनत्वाचे ज्ञानद्वारासुक्तीसाठीं ज्ञानसाधनभूतजें सर्वजगत्कारणसंयुग्मब्रह्मोपासनतें सांगण्यासाठीं आतां- अनन्यचेताः सततं योगीनां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं कुलभः पार्थ- एणेकरून परमेश्वराविषयींचा जो भक्तियोग सांगितला तोच अद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानद्वारा परब्रह्मप्राप्तीस उपाय आहे असें सांगतात ॥ हे पार्थ- सः परः पुरुषः अनन्यया भक्त्या लभ्यः- म्हणजे तो सर्वशरीराचेवाई अंतर्गामी स्वरूपानें स्थित परमात्मा- ज्यांत उपास्य उपासकलक्षणभेदही भासत नाही असें जें- भीष्महोच आहे- असें जें उपासन तद्रूपभक्तीकरूनच प्राप्त होण्यास योग्य आहे। तु- शब्दानें दुसरे साधनांनी लभ्य नव्हे असें सूचितिलें। अनन्यभक्ती म्हणजे परमेश्वराचे वाई जी अव्यभिरित प्रेमलक्षणभक्ति- ती असें ही कोणी व्याख्यान करतात। तो परमात्मा कोण हें सांगतात। सर्वाणियस्य अंतःस्थानि- म्हणजे आकाशादिकसर्वभूतें आणि त्यांचीं स्थावरजंगमात्मकसर्वभौतिककार्ये बीजांत जसे वृक्षराहतान त्याप्रमाणे

पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतस्था निभूतानि येन सर्वमिदं ततं ॥ २२ ॥

जें अंतःस्थ आहे त म्हणजे ज्याच्या स्वरूपाचे वाई कारणरूपानें स्थित आहेत आणि- येन सर्वमिदं ततं अस्ति- म्हणजे साधें हें सर्वजग उपादानकारणभूत सद्रूपानें व्यापिलें आहे म्हणजे ज्याचे तादात्म्याध्यासानें आहे- अज्ञासत्तेन व्यवहारास योग्य झाले आहे ॥ एणेकरून त्या परमात्म्यास जगाचें कारणत्व सांगितलें। हाच अर्थ- ज्या परमात्म्याकून परम्हणजे कारण अपर म्हणजे कार्य कोणी भिन्न नाही। ज्याकून फार अणु किंवा मोठा कोणी नाही। आपले प्रकाशमान स्वरूपाचे वाई वृक्षाप्रमाणें निश्चल जो एकच राहतो। ज्यापुरुषानें सर्वहें विश्व व्यापिलें आहे। या जगाचे वाई जें काहीं पाहण्यांत येतें ऐकण्यांत येतें त्या सर्वांचे आंत बाहेर व्यापून नारायण स्थित आहे- या अर्थान्या श्रुतीनें प्रतिपादित आहे ॥ २२ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥

पूर्वोक्त सरुण ब्रम्हो पासक ब्रम्हलोकाप्रत जाऊन पुनः परत येत नाहीत ते तेथेंच ब्रम्हात्म साक्षात्कार होऊन कामानें मुक्त होतात त्यांस ब्रम्हसाक्षात्कारापूर्वीं ब्रम्हलोकां जाण्यास मार्ग सांगितला पाहिजे यास्तव त्या उपासकांस ब्रम्हलोक प्राप्तीसाठीं- ज्यास देव यानमार्ग किंवा आर्षिरादि मार्ग म्हणतात त्याचा उपदेश करतात ॥ ज्यास पितृ यानमार्ग म्हणतात किंवा धूमादि मार्ग म्हणतात त्याचा उपदेशही येथें देवयानमार्ग त्याहून श्रेष्ठ आहे अशी त्याची स्तुति करण्यासाठीं करतात । हे भरतर्षभ- यत्र काले प्रयाताः योगिनः-अना वृत्तिं आवृत्तिं च यांति-तं कालं वक्ष्यामि-म्हणजे हे भरतकुलांतील श्रेष्ठा अर्जुना-ज्याकालीं मरणपावलेले ध्यानयोगी पुनः परत येत नाहीत आणि कर्मयोगी पुनः परत येतात तो काल तुला सांगतो । असा या श्लोकाचा उक्तार्थ दिसतो आणि यावरून उत्तरायणांत मरणपावलेले परत येत नाहीत आणि दक्षिणा यनांत मरणपावलेले परत येतात अशीले कांची समजूत आहे परंतु तो अर्थ वास्तविक नव्हे आणि येथेंही भगवंतानीं तसें सांगितलें नाही । कारण ज्याकालीं मरणपाव-

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

लेले असा- यत्र काले-याचा अर्थ विवक्षित आहे तर-अग्निः ज्योतिः धूमः-यापदांचा त्या अर्थीं अन्यय होत नाही आणि-जे-ते सृती पार्थजानन्-एणेकरून दोन मार्गां प्रत जाणणारा असें पुढें सांगतात अशा या अर्थाचा आणि-रुक्नु कृष्णे गती ह्ये ते जगताः शाश्वती मते ॥ एकयाया त्वनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः-एणेकरून हे शुक्ल आणि कृष्ण असें दोन मार्ग आहेत । रुक्नु मार्गाने गेलेला पुनः परत येत नाही आणि कृष्ण मार्गाने गेलेला पुनः परत येतो असें पुढें सांगतात या अर्थाचा अन्वय होत नाही । वास्तव कालशब्दाची लक्षणा करून प्राणोत्क्रमणानंतर असा उत्तर करवा । यत्र काले म्हणजे रुक्नु कृष्णपक्ष उत्तरायण दक्षिणावनादि कालांच्या आणि अग्निज्योति धूमादिकांच्या अभिमानी देवतांनीं उपलक्षित म्हणजे त्या देवता ज्या मार्गाचे पूर्वीत आहेत त्या मार्गांनीं गेलेला ध्यानयोगी परत येत नाही आणि कर्मयोगी परत येतो असा जो देवयानमार्ग आणि पितृयानमार्ग त्याप्रत सांगतो । त्या मार्गांत कालाभिमानी देवताप्रमाणें अग्निधूमयांच्या अभिमानी देवता असल्या तरी कालाभि-

मानी देवता पुष्कळ आहेत यास्तव कालशब्दानेच लक्षणें करून कालाभि मानी देवता आणि अग्नि धूमाच्या देवता यांनीं उप-
 लक्षित मार्गें स्तविल्या। यास उदाहरण। ज्या वनांत आंब्याचे वृक्ष पुष्कळ आहेत। दुसरे ही वृक्ष आहेत परंतु थोडे आहेत। तेथें
 आंब्याचें वन किंवा आंब्याची बाग असा लाक्षणिक प्रयोग लोकांत करतात अथवा प्रातःकाळीं अग्निदेवता नसली तरी अग्नि-
 आणि सूर्य यांचे उद्देशानें हवीचा प्रक्षेप उपांत करतात अशा होमावर अग्नि आणि सूर्य यांतील एक देव तेचा वाचक जो अग्नि-
 शब्द तद्द्वित अग्नि होत्र शब्दाचा वैदिक प्रयोग जसा आहे त्याप्रमाणें। जरी देवयानमार्गानें पंचाग्निविद्योपासक ब्रम्हलो-
 कास जाऊनही परत येतात तथापि पितृयानमार्गानें गेलेले सर्वही पुनः परत येतात च ते कोणीही क्रमानें मुक्तिसंज्ञा नहीता
 देवयानमार्गानें जे ब्रम्हलोकास गेले त्यांतील जे परमेश्वराचे उपासक नव्हेत ते परत आले तरी जे परमेश्वरोपासक त्या मार्गाने
 ब्रम्हलोकास जातात ते क्रमानें मुक्त होतात च परत येत नाहीत असा या श्लोकाचा विवक्षित अर्थ आहे आणि श्रीवेदव्यासानीं
 ब्रम्हसूत्रांत चतुर्थाध्यायीं सयुगब्रम्होपासक ब्रम्हलोकास कसे जातात त्यांस ब्रम्हलोकास ज्याण्याविषयीं उत्तरायणांत च
 मरण झालें पाहिजे असानियम आहे कीं काय इत्यादिक विचार करून या श्लोकाचा जो अर्थ हा लिहिला त्याप्रमाणें सिद्धा-
 त केला आहे। तो विचार त्यांचे टीकेत म्हणजे भाष्यांत पुष्कळच विस्तृत आहे तथापि या प्रसंगानें त्या विषयीं संक्षेपानें लिहि-
 तों। सयुगब्रम्होपासकांनीं परमेश्वराचें निरंतर चिंतन रूप उपासन करावें असा विधि सांगून हृदयाचें गायी १०१ एकोत्तर-
 शत नाडी आहेत त्यांतील एक नाडी मूर्ध्यापर्यंत म्हणजे तालुदेश पर्यंत गेली आहे तालुसच ब्रम्हांड असें म्हणतात आ-
 णि ती नाभिचक्रास लागून आहे हृत्कमल अथो मुख आहे ते नाभिचक्रापर्यंत आहे आणि नाभिचक्रास संलग्न असून जी मू-
 र्ध्या पर्यंत नाडी गेली आहे ती उर्ध्वमुख आहे तीस मूर्धन्य नाडी किंवा ब्रम्ह नाडी म्हणतात। मरण काळीं हृदय कभळांत जीव
 प्रविष्ट होऊन त्या नाडीचे द्वारा मूर्ध्यातून बाहेर जातो आणि तेथून ब्रम्हलोकास जाण्याचा मार्ग पुढील श्लोकांत सांगायला
 आहे त्यांतील देवता आपल्यास नेतात इत्यादिक प्रतिदिवशीं चिंतन करावें असें इश्वरोपासनेचें अंगभूत चिंतन सांगितलें-

आणि त्याचिंतनाचे अभ्यासाने आणि ईश्वराचे जे चिंतनात्मक उपासन केले त्यामुळे सर्वपापक्षय होऊन ईश्वराचे प्रसादाने मरण समयी न्या-
 मूर्धन्य नाडींतून मूर्ध्ना बाहेर जीवाचे गमन होऊन प्रथम उत्थि म्हणजे सूर्य रश्मीत प्रवेश होतो नंतर पुढील म्लोकांत सांगितले मार्गाने तो ब्र-
 म्हलोकाला जातो असे सांगून जर परमेश्वरोपासक रात्री मरण पावेल तर रात्री सूर्य रश्मीनाहीत त्यामुळे तो देवयान मार्गाने जाणार नाही किं-
 वा न्याणे दिवसाची प्रतीक्षा करावी अशी शंका करून जसा दोन ग्रामांस एक मार्ग मोठा संलग्न असतो तसे सूर्याचे रश्मि म्हणजे किरण-
 या लोकास आणि परलोकास संलग्न झालेले आहेत ते हृदयांतील नाडी पासून सूर्या पर्यंत आणि सूर्या पासून हृदयांतील नाडी पर्यंत निरंतर
 र व्याप्त आहेत याच कारणाने ग्रीष्म कालीं रात्रीही उष्मा होतो इत्यादिक अर्था न्या श्रुति आहेत यावरून रात्रीही हृदयांतील नाडीचा आणि
 सूर्य रश्मीचा संबंध आहे या कारणाने उपासक रात्री मरण पावला तरी मूर्धन्य नाडीचे द्वारा सूर्य रश्मीचे वायीं जाऊन देवयान मार्गाने ब्रम्ह-
 लोकाला जातो आणि रात्री मरण पावलेल्या उपासकास सूर्य रश्मीचा संबंध होत नाही असे म्हणजे तर उपासक मरण पावल्यानंतर सूर्या
 रश्मीचे द्वाराच गमन करतो असा श्रुतीत नियम केला आहे तो विरुद्ध होईल जर दिवसाची अपेक्षा केली तर मरणानंतर तत्काळ आदि-
 त्य रश्मीत प्रत जातो असे श्रुतीत सांगितले आहे तेही विरुद्ध होईल आणि रात्री मरण पावणाऱ्या उपासकास सूर्य रश्मीचा संबंध
 नाही या मुळे त्याला उपासनेचे फल देवयान मार्गाने ब्रम्ह लोक प्राप्ति होत नाही तर उपासनेचे फल संदिग्ध किंवा पाक्षिक म्हणजे हि-
 वसास मरण होईल तर होईल रात्री मरण होईल तर होणार नाही असे झाले आणि जसुकवेळेस मरण होईल असा निर्णय तर को-
 णास नाही या कारणाने कोणाचीही उपासने विषयी प्रवृत्ति होणार नाही उपासकांस तर मरणानंतर ब्रम्हलोक प्राप्ति निःसंशय होते
 असे श्रुति सांगते यास्तव उपासक रात्री जर मरण पावला तरी सूर्य रश्मी द्वारा देवयान मार्गाने ब्रम्हलोकाला जातो असा निर्णय-
 करून - अतश्चायनेपि हि दक्षिणायने - या सूत्राने रात्री मरणाचा न्याय दक्षिणायनांत मरण्याविषयी थोडासा असे श्री वेद व्यासा-
 नीं सांगितले त्याचें तात्पर्य भाष्यादिकांत लिहिलेले संक्षेपाने लिहिले. दक्षिणायनांत मरण पावलेला विद्वान् म्हणजे देह रक्षित
 पासक किंवा अर्ह्य हो पासक पूर्वोक्त रीतीने मूर्धन्य नाडीचे द्वारा प्राणोक्त मरण होऊन मरणानंतर सूर्य रश्मीशी संलग्न होई

न दैवयानमार्गोने ब्रम्हलोकास जातोच । कारण पूर्वोक्त रीतीने नाही आणि सूर्यरश्मी यांचा संबंध जो पर्यंत देहात प्राण आहे किंवा देह
 आहे तो पर्यंत अवश्य आहेच या कारणाने दक्षणा यनांत मरण झाले यासुळे तो नाहीसा होत नाही आणि दक्षणा यनांत मरण पावणा-
 रास अर्चिरादि मार्गोने ब्रम्हलोकास जाण्या विषयी उत्तरायणाची प्रतिक्षा आहे असें ही संभवत नाहीतसें म्हटले तर देह पातळत
 र तत्काल सूर्यरश्मीत जाऊन त्या द्वारा देवयान मार्गोने जातो असी फार त्वराश्रुतीत सांगितली आहे तिचा विरोध येईल । दक्षणा यनां
 त मरण पावला इतक्याच अपराधाने त्यास अर्चिरादि मार्ग प्राप्त होत नाही अशी कल्पना केली तर उपासनांने ब्रम्हलोक प्राप्तिरु-
 प फल उत्तरायणांत मरण झाले तरच होतें दक्षणा यनांत जर झाले तर होत नाही असें पाक्षिक होईल आणि अमुक वेळे स मरण
 होईल असा निश्चय तर कोणता नाही यासुळे त्या उपासने विषयी कोणाची प्रवृत्ति होणार नाही उपासनेचें फल ब्रम्हलोक प्रा-
 प्ति तर अवश्य होतें असें श्रुतीने निःसंशय सांगितले आहे या सर्व कारणांवरून देहात प्राप्ति अहं य हो पासक इत्यादिक दक्षणा यनांत
 मरण पावले तरी देवयान मार्गोने ब्रम्हलोकास जाऊन कर्माने मुक्त होतात - दिवाच शक्य पक्ष श्रव उत्तरायण मेवच ॥ मुखर्षु तां प्रशस्तानि
 विषरीतं तु गार्हितं - या पुराणवचनाने दिवस शक्य पक्ष उत्तरायण हे काल मरणारास प्रशस्त आहेत यादून विपरीत म्हणजे रात्र शक्य
 पक्ष दक्षणा यन हे काल मरणारास निंदित आहेत असें जे दिवस शक्य पक्ष उत्तरायण या कालांत मरणचें प्राप्त स्व सांगितले आहे
 हे ते जे अविद्वान म्हणजे ब्रम्हात्म तत्त्व ज्ञानी नाहीत आणि जे पूर्वोक्त उपासक नव्हेत - असे जे अविद्वान आहेत त्यां विषयीचें
 आहे । ज्ञान्याची किंवा उपासकाची सर्वथा पादिक प्रतिबंधकाची निवृत्ति होते यासुळे त्यास उपासनेचें फलाची प्राप्ति अवश्य हो-
 ते यासुळे त्या विषयीचें नाही । आणि भारतांत भीष्म दुर्योधनरां पडल्या बँबर मरणासाठी उत्तरायण कालाची प्रतीक्षा त्याने
 केली असें सांगितले आहे तेही अविद्वानास उत्तरायणांत मरण अनतिप्रशस्त आहे हे प्रसिद्ध करण्यासाठीच भीष्म स्वेच्छा
 मरणी होता यासुळे लीकालुग्रह करण्यासाठी त्याने उत्तरायणाची अपेक्षा केली या विषयीचेंच आहे । विद्वाना विषयीचें किंवा
 उपासका विषयीचें नाही ॥ २३ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

उपासकांस मरणानंतर ब्रम्हलोकास जाण्याचा देव यान मार्ग सांगतात। अग्निः ज्योतिः-यादोनपक्षांनीं अर्चिम्हणजे सूर्यरश्मि त्या-
ची अभिमानी देवता लक्षणने घ्यावी। याप्रमाणें पुढें ही पक्षांची देवतांवर लक्षणा आहे। अहः-म्हणजे दिवसाची अभिमानी देवता। शु-
क्लः-म्हणजे शुक्लपक्षाची देवता। षण्मासा उत्तरायण-म्हणजे षण्मासात्मक उत्तरायणकालाची देवता। हे उपलक्षण करून दे-
व यान मार्गेंचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींत माशिवाय दुसऱ्या ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्याही घ्याव्या। या सर्व देवता अतिशय
क देवता म्हणजे उपासकास ब्रम्हलोकास पोचविण्याच्या आहेत। त्या श्रुतीचा अर्थ लिहितों। उपासक मरण पावल्यानंतर प्रथम ज-
ाची अभिमानी देवता जेथें आहे तेथें जातो। नंतर ती देवता जेथें दिवसाची देवता आहे तेथें त्यास पोचविते। दिवसाची देवता जे-
थें आपूर्यमाण पक्ष म्हणजे ज्यांत चंद्राच्या कळा वाढतात अशा शुक्लपक्षाची देवता आहे तेथें त्यास पोचविते। शुक्लपक्षाची देवता उ-
त्तरायण कालाची देवता जेथें आहे तेथें त्यास पोचविते। उत्तरायण कालाची देवता जेथें संवत्सराची देवता आहे तेथें त्यास पोचविते।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रम्ह ब्रम्ह विदो जनाः ॥ २४ ॥

संवत्सराची देवता जेथें देवलोकाची देवता आहे तेथें त्यास पोचविते। देवलोकाची देवता जेथें वायु देवता आहे तेथें पोचविते। वायु
देवता आदित्य देवता जेथें आहे तेथें पोचविते। आदित्य देवता जेथें चंद्रमा देवता आहे तेथें पोचविते। आदित्य चंद्रमा-या शब्दाने त्याची
मंडलें घ्यावीं। चंद्रमा देवता विद्युत् देवता जेथें आहे तेथें त्यास पोचविते। नंतर ब्रम्ह देवाचा जो मलय नक्षेत्र असो अमानव पुरुष तेथें-
येतो तो तेथून जेथें वरुण आहे तेथें त्यास घेऊन जातो। नंतर जेथें इंद्र आहे तेथें घेऊन जातो। नंतर जेथें प्रजापति आहे तेथें घेऊन
जातो। विद्युदादि देवता तो अमानव पुरुष आला म्हणजे त्यास वाहून नाहीत परंतु तो पुरुष त्यास नेत असतां प्रतिबंध करित नाही
त। प्रजापति पर्यंत मार्ग पर्वोची पूर्ती सली। पर्वे म्हणजे सुकामान्त्रा जागा। यांस देवपथ किंवा ब्रम्हपथ असें म्हणतात। या मार्गा-
नी गेलेले उपासक पुनः यामानव आवर्तात म्हणजे जन्ममरण प्रवाहान्वये भोक्त्यांत परत येत नाहीत असें श्रुतींत सांगितलें आहे। ते-
च येथें सांगतात। तत्र प्रयाता ब्रम्ह विदो जनाः ब्रम्ह गच्छंति-म्हणजे त्या मार्गांनं गेलेले परब्रम्ह वेतें किंवा उपासक जीव कार्य करून

जोहिरण्यागर्भ त्या प्रज जातात ॥ २४ ॥

सांगितलेले देवयानमार्गांचे स्तवीसाठीं पिटयानमार्ग सांगताव । धूमः म्हणजे धूमाभिमानिनी देवता । रात्रिः म्हणजे रात्र्याभिमानिनी देवता । कृष्णः म्हणजे कृष्णपक्षाभिमानिनी देवता । षण्मासा दक्षिणायन म्हणजे षण्मासात्मक दक्षिणायनाची देवता - हें उपलक्ष्य कर्तून पिटयानमार्गांतील या देवतांशिवाय ज्या दुसऱ्या देवता आहेत त्या घ्याव्या । याही देवता अतिबाह्यिक म्हणजे कर्मयोग्यास स्वर्ग लोकास पोचविणाऱ्याच आहेत । त्या श्रुतीचा अर्थ लिहितां । कर्मयोगी मरण पावल्यानंतर प्रथम धूमाभिमानिनी देवता जेथें आहे तेथें जातात । नंतर धूमाभिमानिनी देवता त्यांस जेथें रात्रीची देवता आहे तेथें पोचविते । रात्रीची देवता जेथें कृष्णपक्षाची देवता आहे तेथें पोचविते । कृष्णपक्षाची देवता षण्मासात्मक दक्षिणायनाची देवता जेथें आहे तेथें पोचविते । दक्षिणायनाची देवता जेथें पिटलोकाची देवता आहे तेथें पोचविते । पिटलोकाची देवता जेथें आकाशाची देवता आहे तेथें पोचविते ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायने ॥ तत्र चंद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

आकाशाची देवता जेथें चंद्राचे ज्योति आहे अशा स्वर्ग लोकास पोचविते । तो चंद्र देवांचें अन्न आहे म्हणजे चंद्र अमृतमय आहे त्या अमृताचे भक्षण करून किंवा त्याला पाकून देवदत्त होताना त्या स्वर्गलोकास गेल्यावर तेथें कर्मक्षय होई तो पर्यंत वास करून कर्मयोगी पुनः त्याच मार्गांनंतर परत जन्मास येतो असे श्रुतीने सांगितले आहे तेंच एथें सांगताना । तत्र योगी चंद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते - म्हणजे सांगितलेल्या देवता ज्या मार्गांत आहेत त्या मार्गांनंतर मरण पावले का दृष्ट दृष्टादिक कर्म करणारा योगी म्हणजे श्रोतस्मार्त कर्म करणारा तसाच तळीं-विहिरी-बागा-देवालयें-धर्मशाळा-ब्राह्मणभोजन इत्यादिक धर्मार्थ करणारा स्वर्गाप्रत पाऊन कर्म स्वप्नाल्यावर परत जन्मास येतो । यास्तव आहुति मार्गापेक्षा अनाहुति मार्ग श्रेष्ठ आहे ॥ २५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीमोक्षार्पणमस्तु ॥ ॥

संगितलेले दोन मार्गांचा उपसंहार करतात- म्हणजे मांगणें समाप्त करतात। एते शुक कृष्ण गती- म्हणजे ब्रम्ह लोकाचे प्राप्तीचे द्वारा ब्रम्हान्त न ज्ञानास देवयानमार्ग साधन आहे म्हणून तो शुक आणि पितृयानमार्ग ज्ञानास साधन नाही म्हणून तो कृष्ण- असे हे शुक कृष्णमार्ग- जगतः शाश्वती मते- म्हणजे जगांतील उपासक आणि कर्मयोगी बांस ब्रम्ह लोकास आणि स्वर्ग लोकास जाण्याचे- जगाचे अनादित्वामुळे अनादिसिद्ध आहेत। एक या अनावृत्ति पाति- म्हणजे देवयानरूप जो मार्ग त्या मार्गाने ब्रम्ह लोकास गेले उपासक पुनः परत येत नाही- अन्यया पुनः आवर्तते- म्हणजे दुसऱ्या पितृयान मार्गाने स्वर्गास गेले त्या योगी पुनः परत येत नाही ॥ २६ ॥

॥ दहरोपासक- अहं यहोपासक इत्यादिकांनी पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे ब्रम्होपासनांगत्वांने देवयानमार्गानें जसे गमन होईल असे त्याचे ही उपासन करावे यासाठी त्या मार्गाचे ज्ञानाची स्कृति करतात। हे पार्थ एते सृती जानन् कश्चन योगी न सुखति- म्हणजे हे आ

शुक कृष्णोगती ह्येते जगतः शाश्वती मते ॥ एक यायात्पनावृत्ति मन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

नेते सृती पार्थ जानन् योगो मुखतिकश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

हुंना या दोन मार्गांप्रत एकक्रम सु कीसाठी आहे आणि एकपुनरावृत्तीसाठी आहे असे ज्ञाणणारा कोणीही योगी उपासक धूमादि मार्ग फल देणाऱ्या कर्म मार्गाचे वाई आसक्त होऊन योगभ्रष्ट किंवा योगा विषयींचा प्रयत्न अल्प करित नाही। तस्मात् सर्वेषु कालेषु हे अर्जुन त्वं योगयुक्तो भव- म्हणजे या कारणास्तव सर्वकाल तु पुनः जन्म न व्हावे यासाठी ध्यान योग निष्ठ हो ॥ २७ ॥ ध्यान योगावर फार श्रद्धा होण्यासाठी त्याचे फल सांगून त्याची स्कृती करतात। वेदेषु- म्हणजे दर्भपवित्रहस्त आणि प्राद्व्युरव अशी सुस्ती सेवा करित असतां उत्तम प्रकारे करून वेदांचे अध्ययन केल्याने- यज्ञेषु म्हणजे अंग उपांगां स्रद्धां उत्तम प्रकारानें श्रद्धे करून यज्ञादिकांचे शास्त्रविधुक्त अनुष्ठानानें- तपः सु म्हणजे मनोबुद्धीचे एकाग्रत्वे करून श्रद्धेने कृच्छ्रादीं बाधनासोपवासादिकरूप तप केल्याने- ज्ञानेषु म्हणजे पुण्यदेशीं पुण्यकालीं सत्यात्रीं श्रद्धे करून केलेले मुलादिक मोठे मोठे ज्ञानानें- यत्फलं

प्रदिष्टं-म्हणजे शास्त्रांत जें पुण्य फल स्वर्गराज्यादिकाची प्राप्ति होणे इत्यादिक फल सांगितलें आहे-तत्सर्वं इदं विदित्वा अ-
त्येति-म्हणजे त्या सर्व फलाचा या अध्यायांत सात प्रश्नांचे उत्तरांत जें सांगितलें तें सर्व जाणून अति क्रम करतो म्हणजे त्या
सर्व फलाकून अधिक फलाप्रत पावतो। केवळ अधिक फल च पावतो असें नाही। योगी-आद्यं परं स्थानं उपैति च-म्हणजे-
आणि ध्यानयोगी सर्वोत्कृष्ट सर्वजगास कारणभूत परब्रम्ह रूप स्थानाप्रत पावतो। ब्रम्हात्मसाक्षात्कार होऊन ब्रम्हच होतो
। एणेकरून या अध्यायांत महावाक्यांतील तत्पदार्थ परमेश्वराचें निरूपण केलें ॥ २८ ॥ इति श्री भद्रगवद्गीता याः रघुनाथ-
शास्त्रिकृत भाषा विवृतौ अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॐ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपः कृत्वा दानेषु पुण्यफलं प्रदिष्टं ॥ अत्येति तत्सर्वं मिदं विदित्वा योगी परं स्थानं
मुपैति चाद्यं ॥ २८ ॥ ॐ नत्मादिति श्रीभद्रगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे-
श्रीकृष्णार्जुन संवादे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॐ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानं सद्धितं यज्ञात्वा मोक्षं से रतभात् ॥ १ ॥ ॥

पूर्वोऽध्यायी-किंतु ब्रम्ह किमध्यात्मं-एणेकरून अर्जुनाने केले लेखें कि सात प्रश्नांची उत्तरें-अक्षरं ब्रम्ह परमं-इत्यादिकें करून
न सांगितलीं आणि ज्यां विषयीं प्रश्न केले त्यांचे उत्तरांनीं ज्यांचें स्वरूप सांगितलें त्यांचे ज्ञानाचें फल काय अशा जिज्ञासेचे नि-
वृत्तीसाठीं कर्मस्वरूप जाणणारांस त्यांचे अनुष्ठान द्वारा धूमादिमार्गानें प्राप्त होणारें आधिभौतिक स्वर्गादि प्राप्ति फल म्हणून
न सांगितलें। यावरून प्राप्य स्वर्गादिक आणि प्रापक कर्म असा यांचा विभाग दाखविता। एणेकरून कर्म आणि अधिभूत यां-
चें सविस्तर निरूपण झालें-आणि सूत्रात्मा आणि अंतर्धामी परमेश्वर यांच्या उपासकांस आर्चिरादिक मार्गानें कर्में करून
सुक्ति होतें असें निरूपण केल्यानें अधिदैव आणि अधियज्ञ यांचे स विस्तर निरूपण झालें। ॐ नित्येकाक्षरं ब्रम्ह-एणेक

रूत अंतकालीं तुल्यकसेजाणवें याप्रमाणें उत्तर सविस्तर सांगितलें । याप्रमाणें ध्येयब्रह्मज्ञे उपास्यसगुण ब्रह्म विद्येचें सांग निरूपणके
 लें । जेय ब्रह्माविषयींचे जे-किंत ब्रह्म किमध्यात्म-असे प्रथमवे दोन प्रश्न त्यांचें उत्तर- अक्षरब्रह्मपरमं स्वभावो ध्यात्म मुच्यते-एणेक
 रूत संक्षेपानें च सांगितलें । परंतु त्याचे जाणावें फल कौणते त्याचें साधनकाय इत्यादिक सविस्तर सांगितलें नाहीं । यास्तव त्याविषयीं जि
 ज्ञासा राहिली तिची निवृत्ति होण्यासाठीं त्याचें सविस्तर निरूपण करण्यास यानवमा ध्यायाचा आरंभ करतात ॥ त्यांत प्रथम पूर्वीं सांगि
 तल्या प्रमाणें योगधारणा पूर्वक मूर्धन्यनाडीनें प्राणोत्क्रमण होऊन अर्चिरादि मार्गानें ब्रह्मलोक प्राप्ति झाल्यानंतर तेथें ब्रह्मात्मसा-
 क्षात्कार होऊन ब्रह्म कल्याणीं मुक्ति होवे । याप्रमाणें क्लेश आणि विलंबच मुक्तीसाठीं पाहिजे असा नियम नाहीं । ज्यास वेदांत वाच्य
 श्रवण-मनन-निदिध्यासन-भगवद्भक्ति-भगवत्प्रसाद-एतद्गुण साधनातीं एथेच यादेहांत ब्रह्मात्म साक्षात्कार होतो । त्यास सद्य
 मुक्ति होते असा हा विशेष सांगण्यासाठीं श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ अनसूयवेते-ब्रह्मज्ञे दुसऱ्याचे गुणावर दोषारोप करणे अशा अ
 नुक्तयेकरून रहितजो दंयाकारणें-इदंतु पुद्यतमं विज्ञान सहितं ज्ञानं वक्ष्यामि-ब्रह्मज्ञे पूर्वाध्यायोक्त ध्येयसगुण ब्रह्मापेक्षां वि
 लक्षण निरुपाधिक अद्वितीय अत्यंत गोप्य असें जें ज्ञप्तिमात्र ब्रह्मज्ञे केवल ज्ञानरूप जेय ब्रह्म ते अपरोक्षा तुभवात्मक ज्ञाना-
 न्महा सांगतो । यत्त ज्ञात्वा अक्षभात् मोक्ष्यसे-ब्रह्मज्ञे ज्या ज्ञानस्वरूप ब्रह्माचे स्वात्मत्वेकरून अपरोक्ष ज्ञानानें अक्षभ ब्रह्मज्ञे
 करव दुःखास साधनभूत संसारयापासून तें छुक्त होईल-ज्ञानं ते हं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्य शेषतः-एणेकरून सप्तमा
 ध्यायीं विज्ञान सहित ज्ञानरूप ब्रह्म सांगण्याची प्रतिज्ञा करून ब्रह्म निरूपण केले । याअध्यायांत ही विज्ञानसद्भां ज्ञानरूप
 ब्रह्म सांगण्याची पुनः प्रतिज्ञा करून ब्रह्म निरूपण करतात । यावरून पौनरुक्त्य शंका येथें होते तथापि विज्ञान सहित ज्ञानरूप
 प ब्रह्म सांगण्याची सप्तमाध्यायांत प्रतिज्ञा करून त्याचें ज्ञान होण्यासाठीं परापर प्रकृति सांगून त्याचे द्वारा शारवाचं इत्यायें कर
 न जगाचे उत्पत्ति स्थिति लय कारणत्वरूप तदस्त्व ब्रह्म लक्षण सांगून त्या लक्षणानें उपलक्षित ब्रह्म स्वत्वाचें निरूपण केले ।
 ज्याचें लक्षण सांगतात त्यास लक्ष्य म्हणावें । जें लक्ष्य नव्हे ते अलक्ष्य म्हणावें । जें लक्षण जाणल्यानें अलक्ष्यावर साखे ली लक्ष्य

स्वरूपाची बुद्धि नाहीशी होऊन किंवा हे लक्ष्य स्वरूप नव्हे अशी बुद्धि होऊन लक्ष्य स्वरूपावरच ते हे अशी बुद्धि साक्षात् किंवा परेने होते त्या लक्षणास तटस्थ लक्षण किंवा उपलक्षण म्हणतात। उपलक्षणास लोकांत खूण असें म्हणतात। यास उदाहरण देव दत्ताचे म्हणजे कीर्णामनुष्याचे घर कोणते असें कोणी विचारल्यास जेथे काक बसलाहीता ते त्याचे घर असें काक रूप लक्षण-खूण सांगतात अथवा चंद्र आकाशांत आहे असें ऐकून कोणी पुरुष आकाशांतच झुकडे कोणता चंद्र तो पाहिला म्हणून पाहिला वयास लागतो त्यास हा चंद्र असें समजण्यासाठी कोणी चो होंकडे त्याची आकाशांत जी दृष्टि गेली आहे ती ति कडून फिरवावयासाठी या शारवेवर चंद्र आहे असें चंद्राचे ज्ञान होण्यासाठी शारवा रूप लक्षण म्हणजे खूण प्रथम सांगतो त्यावरून तो चंद्र कडून दृष्टि काढून शारवेवर दृष्टि करतो त्याची त्या लक्षणाने शारवेसमोर दृष्टि स्थिर झाली म्हणजे शारवेसमोर दुसऱ्या जातारा आहेत त्यावर हा चंद्र असा भ्रम त्यास नव्हावा यासाठी शारवेवर जो मोठ्या प्रकाशाचा आहे तो चंद्र असा उपदेश करतो नंतर त्यास वास्तविक जो चंद्र त्यावर-हा चंद्र-अशी बुद्धि सहज होतो यास शारवा चंद्र न्याय म्हणतात। शारवा हे चंद्र स्वरूप समजण्यास तटस्थ लक्षण आहे। मोठा प्रकाश हे चंद्र समजण्याचे स्वरूप लक्षण आहे। याच न्यायाने ब्रम्ह वेत्ता मोक्षाप्रत पावतो असें सुति वाक्यावरून ऐकून ब्रम्ह असें जीवास किंवा ब्रम्हदेवास किंवा वेदांस किंवा ब्राम्हणास ही म्हणतात तेव्हां मुमुक्षूने जाणावयाचे ब्रम्ह कोणते अशा संदेहांत पडलेल्या पुरुषाचे बुद्धीचे एकत्र स्थिरीकरण करण्यासाठी जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास जें कारण ते ब्रम्ह असा जगत्कारणत्व लक्षणाचा श्रुतीने उपदेश केला यावरून जीवादिक जे पूर्वी सांगितले ते सर्व स्पष्टी होतील त्या न होणारेच आहेत यास्तव ते मुमुक्षूने जाणावयाचे नव्हेत अशी त्यांवरून ब्रम्ह बुद्धि नाहीशी झाली तरी सार्वभूताने किंवा तांकि क मताने जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण जें प्रधान म्हणजे प्रकृति किंवा परमाण्वादिक त्यावर-हे मुमुक्षूने ज्ञेय ब्रम्ह-अशी भ्रम बुद्धि होईल तिचे निराकरण करण्यासाठी जें सत्-चित्-आणि आनंद एतत्त्वरूप ते ब्रम्ह असा श्रुतीने ब्रम्ह स्वरूप लक्षण चा उपदेश केला त्यावरून प्रधान किंवा परमाणू जड आणि दुःख स्वरूप आहेत यास्तव ते मुमुक्षूने ज्ञेय ब्रम्ह नव्हे अशी त्याची

ब्रह्मबुद्धि जाऊन वास्तविक ज्ञेय जें ब्रह्म त्यावर ब्रह्मबुद्धि स्थिर होते। या प्रमाणें सप्तमाध्यायांत जगत्कारणत्व लक्षणां उपलक्षित आणि सुमुश्कली ज्ञेय असें जें ब्रह्म त्याचें निरूपण करून नंतर पुढें त्याचे ज्ञानाविषयी अधिकार सिध्यर्थ सगुण ब्रह्माचें उपासन सांगितलें। हें सर्व ज्याचें ज्ञान होण्यासाठीं सांगितलें तें प्रधानभूत ब्रह्म तेथलें करून सांगण्यासाठीं या नवमाध्यायांत सप्तमाध्याय प्रमाणेंच पुनः प्रतिज्ञा केली आणि त्याचा ज्ञानां ज्ञानाचें देहांत मोक्ष होतो असें एथें निरूपण करतात। यास्तव पौनरुक्त्य नाही। उपदेश रूप शब्दानें त्या ब्रह्माचें विज्ञान म्हणजे अपरोक्षज्ञान कसें होतें तें सप्तमाध्यायीं लिहिलें आहे त्याचें एथें स्मरण करावें ॥१॥ जें स्तिरूप ब्रह्म विज्ञान सहित तुला सांगणें अशी प्रतिज्ञा केली तेंच ब्रह्म महावाक्या पासून अपरोक्ष ब्रह्म आत्माकारवृत्ति होऊन त्यावृत्तीनें व्याप्त झालें किंवा वृत्ति तादात्म्यानें युक्त झालें म्हणजे त्यासच किंवा त्यावृत्तीसच ब्रह्मज्ञान किंवा ब्रह्मविद्या म्हणतात। त्याज्ञानाविषयीं श्रोता अभिमुख व्हावयासाठीं त्याज्ञानाची स्तुति करतात - इदं राजविद्या - म्हणजे तु सत्याविद्या अंशतः अज्ञानाचा नाशक

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं कृत्स्नं कर्तुमव्ययं ॥ २ ॥

रणाऽप्या आहेत आणि हें ज्ञान सर्व अज्ञानाचें नाश करणारें आहे म्हणून हें ज्ञान सर्वविद्यां मध्यें राजा म्हणजे श्रेष्ठ आहे। विद्या - असें सामान्यतः ज्ञानाचें नाव आहे। आणि हें ज्ञान - राजगुह्यं - म्हणजे बहुत जन्मार्जित कृतानें प्राप्त होणारें आहे वास्तव सर्वो स हें प्राप्त होत नाही। या कारणानें सर्वगुह्यां मध्यें म्हणजे दुर्मिळ पदार्थां मध्यें राजा आहे म्हणजे फार दुर्मिळ आहे। इदं उत्तमं पवित्रं - म्हणजे प्रायश्चित्तानें सर्व महापापें समूल जात नाहीत। कोणाची व्यवहार प्रतिबंध करणारी शक्ति नाशपावळी तरी परलोक प्रतिबंधक शक्तीचा नाश होत नाही। कोणाची परलोक प्रतिबंधक शक्ति नाशपावळी तरी व्यवहार प्रतिबंधक शक्ति राहते आणि पापाचें सूक्ष्म रूप अविद्या काम कर्मादिक निःशेषन गेल्यामुळे पुनः पापाचरण होतें। हें ब्रह्मज्ञान तर अनेक सहस्रावधि जन्मार्जित संचित आणि ज्ञानोत्तर क्रियमाण सर्वपापांचा त्याचे स्थूल सूक्ष्म रूपास मूल कारण जी अविद्या ती कदातकाल नाश आणि अलेप करणारें आहे वास्तव सर्वोत्कृष्ट पावन आहे। आणि अत्यक्षावगमं - म्हणजे आत्मा ब्रह्म ते

रूत-अवगम्यते-म्हणजे जाणजेतो जेणे करून तो अवगम म्हणजे प्रमाण-मी आत्मा अमृतत्वे करून जाणला-असें साक्षि
स्वरूप प्रत्यक्ष आहे अवगम म्हणजे प्रमाण ज्या विषयी तें प्रत्यक्ष अवगम म्हणजे साक्षि स्वरूप जो अनुभव त्याने सिद्ध असें हें
ज्ञान आहे अथवा अवगम्यते म्हणजे जाणजेतें तें अवगम म्हणजे फल माझे आतां आत्म्याविषयीचें अज्ञान नष्ट झालें अशा
साक्षि स्वरूप अनुभवानें सिद्ध आहे अवगम म्हणजे अज्ञान निवृत्ति रूप फल ज्याचें असें हें ज्ञान स्वरूपतः आणि फलतः
साक्षि प्रत्यक्ष रूप अनुभवात्मक आहे। धर्मासारखा याचें स्वरूपाविषयी किंवा फलाविषयी कोणास संशय नाही। धर्म-
असें सर्वानुभव सिद्ध असतां ही अनेक जन्मांजित निष्काम धर्मानेंच प्राप्त होणारे आहे। कर्तुं सुकरवं-आणि देवाकालाची
अपेक्षा न करतां युक्तासून उपदेशाद्वारा प्राप्त झालेले विचाराचे सहायाने महावाक्यापासून त्वरित करवानें होण्या जोगें आ

अश्रद्धा नाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निर्वर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

हे। दुः साध्य नाही। अव्यय-म्हणजे त्वरित आणि फार आयास न करतां प्राप्त झालें तरी ज्याचा नावानाही अशा मोक्षारव्य मो-
क्षे फलसद्दिणारे आहे ॥ २ ॥ असें हें ज्ञान सुकर असून सर्वोत्कृष्ट मोक्ष रूप फल देणारे आहे तर सर्वही याचे प्राप्ती विषयीच
कां बल करीत नाहीत असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ हे परंतप अस्य धर्मस्य अश्रद्धा नाः पुरुषाः-म्हणजे या आ-
त्मज्ञान रूप धर्माचें स्वरूप आणि साधन आणि फल हें सर्व शास्त्र प्रतिपादित असतांही वेदविरोधी जे नास्ति कादिक
णी द्वारबिळेले जे विरुद्ध तर्क त्यांचे योगानें मलिन ज्यांचें अतःकरण झालें आहे असे पुरुष या विषयीं अश्रद्धेनें अप्रामाण्य
प्राणीत होत्यात-हे शत्रूं सत्तापदेणाऱ्या अर्जुना-आपले बुद्धीनें कल्पित जे धर्म त्यांचें अनुष्ठान करताना तें शास्त्र विहित साधन
नाहीं यासुळे-मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निर्वर्तते-म्हणजे मज प्रत न पाऊन सर्वदा जन्ममरण प्रवाहानें नारकीय तिर्बणादिको-
नीचे गर्भे निश्चये करून भ्रम पावतात ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

या प्रमाणे स्तुतीने श्रोत्यास अभिमुख करून जें सांगण्याची प्रविज्ञा केलेली तें सांगतात ॥ इहं सर्वजगदव्यक्तमूर्तिना मया ततं - म्हणजे भूत भोक्तिक परिदृश्य मानहें सर्वजग सर्व इंध्यादिक ज्ञान करणारास अगोचर आहे सच्चिदानंदात्मक स्वरूप ज्याचे असा जो सर्व अज्ञान कल्पित जगास अधिष्ठान भूत पारमार्थिक सत्ता स्वरूप मी बाणे सद्रूपानें आणि स्फुरण स्वरूपानें व्यापिलें आहे म्हणजे रज्जूचे स्वरूपाचे अज्ञानानें रज्ज्वर भासलेला सर्प जसा रज्जूचे सत्ता स्फुरणानें - अस्ति - भासते. - अशा व्यवहारास योग्य होतो वस्तुतः सर्प किंवा त्याचें स्फुरण नाही त्या प्रमाणें जगाचे भ्रम मास अधिष्ठान भूत जो मी त्याचेच स्वरूप सत्तेने आणि स्फुरणानें - आहे - भासतो - अशा व्यवहाराचे योग्य ते सजाणले आहे वस्तुगत्या जगाला सत्ता किंवा स्फुरण नाही ॥ एणें कस्तूर ब्रह्मचें सच्चिदानंदात्मक स्वरूप लक्षण सांगितलें । सत्तमाध्यायी - अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्तते - एणें कस्तूर तटस्थ लक्षण सांगितलें या वस्तुतः पौनरुक्त्य नाही अतएव - मत्त्वानि सर्व भूतानि संतीवस्फुरती ब्रमद्रूपेणास्त्वितानि - म्हणजे असल्या प्रमाणात तमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्त्वानि सर्व भूतानि नृचाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४॥

माणें माझे सद्रूप चिद्रूपानें राहिले कीं हीं स्थावर जंगमात्मक भूतें आहेत । परमार्थतः वास्तवीकरीतिने पाहिलें असतां - तेषु अहं नच अवस्थितः - म्हणजे मी जगास उपादान कारण आहे तरी मृत्तिका जमीन घटादिकास परिणाम्युपादान आहे तसा मी नाही । तर रज्जू जसा सर्पाला विवर्तोपादान आहे त्या प्रमाणें मी विवर्तोपादान आहे । यास्तब घटाचे ठाई जसी मृत्तिके राहते त्या प्रमाणें अज्ञानानें माझे ठाई कल्पिलेले जगाचे ठाई किंवा भूतचि ठाई मी स्थित नाही । कल्पित जें मिथ्या वस्तु आणि सत्य जें अधिष्ठान त्याचा वास्तविक संबंध दुक्तिक संबंध नाही । तात्पर्य । उपादान कारण आरंभक उपादान - परिणामी उपादान - अर्थात् विवर्तोपादान या भेदानें तीन प्रकारचें आहे । आरंभक उपादान म्हणजे घटाने जे अवयव कपालें किंवा शकलें आणि पटाचे अवयव जें तं तु त्यांचा परस्पर संयोग झाला म्हणजे त्याकून अत्यंत भिन्न घट आणि पट उत्पन्न होतो आणि घटाकून कपालें किंवा शकलें आणि पटाकून तं तु अत्यंत भिन्न आहेत । यास आरंभक म्हणतात । यास संत घटास कपालें किंवा शकलें आणि पटास तं तु अर्थात्

भक्तउपादान कारण आहे हें तार्किकांचें मत आहे। कारण भूत मृत्तिकेस किंवा स्फवर्णास पहिली अवस्था जाऊन कारक व्यापाराचें प्र-
थम वस्त्र किंवा कटक कुंडलाद्य वस्त्राचेने यास परिणाम बाद म्हणतात। हा वादमीमांसाचा आहे। त्यांचे मतीं प्रथम मृत्तिके
आणि कटक कुंडलादिकास स्फवर्ण परिणाम्युपादान कारण आहे। कारणाद्भूत अत्यंत भिन्न कार्य अर्पण उत्पन्न होत नाही। पूर्वावस्थे
चा किंवा पूर्वस्वरूपाचा परित्याग न करतां दुसरे अवस्थेचे किंवा दुसरे कल्पित स्वरूपानें भान होणे यास विवर्त म्हणतात। जसे-
रज्जु स्वरूपाचा किंवा रज्जुचे अवस्थेचा परित्याग न होतां तो रज्जु सर्प रूपाचें भासतो त्या सर्पास रज्जु विवर्तोपादान कारण आहे।
हें मत वेदांत्यांचे आहे। यांतिल आरंभक उपादान कारणत्व आणि परिणाम्युपादान कारणत्व ज्यास अवयव आहे त त्यासच संभव-
ते। ब्रम्हानिराशानिरवयव आहे असें श्रुतीतें सांगितलें आहे यास्तव तें दोन प्रकारचें ही जगाचें उपादान कारणत्व ब्रम्हास संभवत ना-
हीं यास्तव भ्रमाधिष्ठान स्वरूप जगाचें विवर्तोपादानत्व ब्रम्हास मानावें तें निरवयवास ही संभवते। जसें आकाशानिरवयव नि-
नच मत्त्वानिभूतानि पश्यमे योगेभ्यः ॥ भूत भृन्नच भूतस्थो भमात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

रूप असतां ही त्याचे स्वरूपाचें ज्ञान ज्यांस नाही ते अज्ञानी अधोमुख कटई प्रमाणें आणि इंद्रील मणी प्रमाणें कृष्णवर्ण आहे अ-
सा तलमलिनत्वाचा आकाशावर आरोप करतात त्या आरोपित तलमलिनत्वास आकाशविवर्तोपादान जसें होतें त्याप्रमाणें
ब्रम्हस्वरूपाचे अज्ञानासुद्धें ब्रम्हाचे ठाई भ्रमानें भासलेले आरोपित जगाचें ब्रम्ह विवर्तोपादान कारण आहे ॥ ४ ॥ याप्रमाणें
कव्यवहार दृष्ट्या माझे ठाई जगाचें विवर्तोपादानत्व असलें तरी तें परमार्थतः माझे ठाई नाही असें सांगतात ॥ नच मत्त्वानिभू-
तानि- म्हणजे निश्चल आकाशस्थ सूर्याचे ठाई जलाचे चलनाचें कल्पिलेले चलनादिका प्रमाणें माझे ठाई अविद्येने कल्पिले-
लीं सर्व भूतें मला अधिष्ठून राहत नाहीत। माझे ठाई त्यांचें आधारत्व किंवा अधिष्ठानत्व परमार्थतः नाही। तात्पर्य याहें
तरूप इंद्रीलाचें उपादान कारण अज्ञान आहे त्याचा आश्रय करून ब्रम्ह जगाला कारण असें बोलतात असें नार्तिकंत सांगि-
तलें आहे यावरून अज्ञानशब्दान्वयाचाच जगाला उपादान कारणात्मा शक्ति किंवा अव्यक्त म्हणतात ती ब्रम्ह शक्ति मायाही

न्हीचेवाई जशी दाह शक्ति प्रत्यक्ष वन्ही दून निराळी दिसत नसतां ही स्फोट होणे- दाह होणे- या कार्यांनी आहे असें अनुमान हो-
 ते त्पावरून सिद्ध आहे। ती नमानली तर मणिकिंवा मंत्रादिक वन्ही मन्निधीस असले तर वन्हीने दाह होत नाही यास्तव ते वेळे-
 म शक्ति नाशपावली। तेजेव्हां माहींत तेव्हां उत्पन्न होते अशा कल्पनेने सिद्ध होते। परंतु ती वन्हीस्वरूपा दून निराळी नाही। ज-
 र असेल तर वन्हीप्रमाणे प्रत्यक्ष होईल वन्हीस्वरूप ही नाही वन्ही असतां ही दाहादिकार्य होत नाहीं यामुळे प्रतिबंध कर-
 णारी शक्ति मानिली पाहिजे। ती वन्हीस्वरूप जर आहे तर वन्हीचा प्रतिबंध होत नाहीं तेव्हां कार्य दाहादिक होत नाहीं। वन्ही-
 दून निराळी शक्ति मानावी आणि ती अतींद्रिय आहे यामुळे तिचे प्रत्यक्ष होत नाहीं आणि मणि असला म्हणजे शक्ति नाश होतो
 यामुळे दाह होत नाहीं अशी कल्पना करावी तर दाहाला मणिच प्रतिबंधक होतो अशीच कल्पना को करीत नाहीं। अशा प्रकारांनी-
 अनिर्वचनीय जशी वन्ही शक्ति आहे त्याप्रमाणे ब्रम्हा शक्ति ही अनिर्वचनीयच आहे। जर ती ब्रम्हा दून निराळी आहे तर तिची उप-
 लब्धि होईल आणि ती सत्य आहे तर अद्वैतश्रुतीशीं विरुद्ध कल्पना होईल आणि तिचा काल त्रयीं निषेधश्रुतीने सांगितला तो वि-
 रुद्ध होईल। शशरंगा सारखा अत्यंत असतमानिती तर तीपासून कार्ये कसे होईल याही प्रकाराने अनिर्वचनीयच आहे आणि प-
 रमात्मा तर असंग आणि अद्वितीय असा श्रुतीत सांगितला आहे आणि समाधि आदिकांमध्ये तशा स्वरूपाचा अनुभव विद्वाना-
 स आहे यास्तव तशा अतिवृच्छ मायेशीं किंवा तिचे योगाने कल्पिलेले वृच्छ जगरूप कार्यांशीं मी अधिष्ठान किंवा आधार आ-
 णि जगं आधेय किंवा मासेवर राहणारे असा अनिर्वचनीय ही आधाराधेयभाव संबंध परमार्थतः संभवत नाहीं। आणि जे-
 अज्ञानाने पूर्वी आच्छादित रज्जू आदिक असते ते अनिर्वचनीय म्हणजे भासमान मिथ्या सर्पाच्या अनिर्वचनीय संबंधाने भ्र-
 म कालीं युक्त असते। मीतर प्रकाशरूप साक्षिस्वरूप आहे यामुळे सर्वदा आवरण झालेले स्वरूपाचाच आहे यास्तव माझे
 गडे माया किंवा तिचे कार्यांचा संबंध संभवतच नाहीं। असें आहे तर सर्वलोक जगाला तूं कारण आहेस असा व्यवहार कर-
 तात आणि श्रुति ही तद्बुद्बाद रूप प्रतिपादन करतात याची वाट काय असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ मेरे स्वरं बोमं

पदयन्मूहणजे अर्जुना तं प्राकृतबुद्धिं टाकून मायोपाधि ईश्वरत्व निमित्तक लौकिक ऐंद्रजालिक मायावी प्रमाणे माझे अघटित घटना करण्याचें चातुर्यपाहा। मला लौकिक मायावी प्रमाणे पाहा असें तात्पर्य। जसा लौकिक ऐंद्रजालिक आपले स्वरूप नीच स्थित असतां मायेनें एक सूत्र निर्माण करून आपले मारवा हातांत दाल तरवार घेतले लापुरुष निर्माण करून त्या सूत्र मार्गेनें आकाशांत चढतो पुढें तेथें उत्पन्न केलेले गंधर्वनगरांत संचार करतो पुनः खालीं उतरतो असें लोक पाहणार त्या प्रमाणे बोलण्या दिकाचा व्यवहार करतात परंतु तो सूत्रावर चढत उतरत नाहीं सूत्र त्यास आधारही नाही तो सूत्रावर राहिलेला नाही त्या प्रमाणे सर्व जगांतील भूतांचें उपादान कारणत्वे करून धारण करणारा किंवा पोषण करणारा असा भूत भूत आणि सर्व भूतांची कर्तृस्वरूपानें भावन म्हणजे उत्पत्तिकारणारा नो भूत भावन असा जगास उपादान कारण आणि कर्ता असा लोकांस भासला तरी ममात्मा म्हणजे सच्चिदानंद-अद्वितीय-निर्विकार माझे स्वरूप म्हणजे मी परमार्थतः - भूत भूत न भूत भाव-यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६॥

नः न-म्हणजे पूर्वोक्त भूत भूत नाही-आणि भूत भावन नाही। माझा आत्मा-ह्या प्रयोग-राहूचें शिर-या प्रयोगा प्रमाणे अभेदा विषयींचा आहे ॥ ५॥ ज्यांचा संबंध घनाही त्यांचाही एक आधार आणि एक त्यावर राहणारा आधेय असा आधारा येय भाव संबंध आहे असें दृष्टानानें सांगलात। यथा सर्वत्रगः महान् वायुः आकाशस्थितः-म्हणजे जसा सर्वत्रगमन करणारा आणि परिमाणे करून मोठा सदागति शील वायु कोणाशी संगी होऊन राहत नाही। आकाशांत स्थित असतांही आकाशासीं त्याचा संबंध घनाही त्या प्रमाणे-सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि इति उपधारय-म्हणजे सर्वभूते असंग स्वभाव जो मी त्याचे दाई संबंध घनसतांही राहिलेलीं आहेत असें विचारानें जाण। अथवा-किंतु ब्रम्ह-या प्रश्नाचें उत्तर-अक्षरं ब्रम्ह परमं-एणेकरून अक्षरसंज्ञक जो शुद्धत्वं पदार्थ आत्मा तो निरुपाधिक ब्रम्ह असें सांगितले तें निरुपाधिक ब्रम्ह श्लोक द्वयानें साविस्तर सांगितले। आतां त्या निरुपाधिक ब्रम्हाचा अक्षरसंज्ञक शुद्धत्वं पदार्थ आत्म्याचा उभेद स दृष्टांत आणि सविस्तर

रसांगतात। वायु:-मणिजसे मृत्तांत प्रोत म्हणजे ओवले ले असतात नसें हे जग म्हणजे ओवलेले आहे असें पूर्वी सांगितलेलें स्त्व हें वायु आहे असा जो श्रुतीनें वायु वाच्यानें मृत्तात्मा म्हणजे सर्व स्त्व शरीरा च्या समष्टीचा अभिमानी आणि सर्व जीवांस आपले तादात्म्यानें पाहणारा आणि सर्व जीव मनुष्याच्या द्विरण्यगर्भ सांगितला तो सर्व जीव समष्टि स्वरूप आहे या मुळे सर्वत्रग आहे आणि महान म्हणजे प्रसिद्ध वायूकून ही चेतनत्वास्तव मोठा श्रेष्ठ आहे। तो जसानित्य आपले उपाधीचे उत्पत्तीनें होणारी जी आपली उत्पत्ति तिचे नंतर उत्पत्ति समर्या आणि तसाच नाशानंतर ही-आकाश स्थितः म्हणजे स्वकारण जें परम ब्रम्ह स्वरूप अव्याकृत आकाश त्याचे ठाई अभेदानें स्थित आहे त्याप्रमाणें-सर्वाणि भूतानि-म्हणजे निकृष्ट उपाधीनी युक्त आणि त्याचाच अवयव भूत आणि त्वंपदार्थ जो जीवाचा मनुष्या तो त्या निकृष्ट उपाधीचे उत्पत्तीनें होणाऱ्या आपल्या उत्पत्तीचे पूर्वी आणि तसाच नाशानंतर घटाकाश-पटाकाश-हे जसें घटपटादिक उपाधि गेल्यावर महाकाशाशीं

सर्व भूतानि कोंतेय प्रकृतिं यांति मामिकां॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पाद्देवि सृजाम्यहं ॥७॥

अभिन्नच आहे त्याप्रमाणें ब्रम्ह रूप अव्याकृत आकाशाशीं अभिन्नच आहे असें महावाक्याचे उत्तम विचारनें तूं जाण। एणेकरून-स्वभावो ध्यात्ममुच्यते-असें जें पूर्वी जीवाच्या आणि ब्रम्ह यांचें ऐक्य सांगितलें त्याचें सविस्तर निरूपण केले ॥६॥ याप्रमाणें जर उपाधि रहितान्नाच ब्रम्हाचे ठाई लय आहे तर उपाधीची काय गती ही ने असें म्हणेल तर जसा कल्पित जगाचा उत्पत्तिकालीं मला वास्तविक संबंध नाही तसा प्रलय कालीं ही त्याचा असंग जो मी याचे ठाई संबंध नाही असें सांगतात ॥ जसें लौकिक ऐंझाल कानीं मायेने निर्माण केलेले पदार्थ त्याचे मायेतच किंवा तिचे द्वारा त्याचेच ठाई लय होतात त्याप्रमाणें-हे कोंतेय सर्व भूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यांति-म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना-शरीर देहे शिव मनोबुद्धि रूप सर्व उपाधि किंवा स्थावर जंगमात्मक सर्व जग प्रलय कालाचे ठाई माझी शक्ति अशी कल्पिले की

पूर्वोक्त त्रिगुणात्मक सर्वजगाचे स्वरूप भूत प्रकृति ती प्रतजातात म्हणजे त्याच प्रकृतीचे ठाई तद्रूप स्वरूपाने राहतात। निभूतानि कल्यादौ पुनः अहं विस्तजामि-म्हणजे विभक्तपणासोडून प्रलयकालीं प्रकृतीशीं ऐक्य पावलेलीं म्हणजे प्रकृतिरूपा नेंच राहिलेलीं तीं सर्वभूतें सृष्टीचे आरंभीं सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिजोमीं परमेश्वर तो पुनः नानाविध परस्पर विभिन्नरूपा- नें उत्पन्न करतो ॥७॥ ही सृष्टि परमेश्वर किंनिमित्त करतो। सर्वसाक्षिभूत-असंग-चैतन्य मात्रस्वभाव-आणि परमानंदरूप त्वास्तव आत्मकाम अशा परमेश्वरास भोक्तृत्व नाही असा श्रुतीतें भोगाचा निषेध केला आहे यामुळे आपले भोगासाठीं करतो असें संभवत नाही आणि ईश्वरास भोक्तृत्व मानलें तर त्यास संसारित्व प्राप्त होईल। दुसऱ्याच्या भोगासाठीं करतो असें हीम्हणतां येत नाही। ईश्वराहून दुसरा-इष्टा-श्रोता-चैतन्य नाही असा श्रुतीतें निषेध केला आहे आणि जीव रूपानें ईश्वरच सृष्टीत प्रविष्ट झाला आहे असे श्रुतीतें सांगितलें आहे यावरून जीवास भोक्तृत्व मानलें तर ईश्वरासच भोक्तृत्व प्राप्त होईल। अचे प्रकृतिंत्वा मवष्टभ्य विस्तजामि पुनः पुनः ॥ भूत ग्राम भिमं कृत्स्न मवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

तनास तर भोक्तृत्व संभवतच नाही। जीवाचे मोक्षार्थ सृष्टि करतो असें ही संभवत नाही। सृष्टीचा संबंधच परमार्थतः असंग-आत्मस्वरूपाचे ठाई संभवत नाही मग मोक्ष कसा होईल आणि सृष्टि कोठें कोठें-कशी उत्पन्न झाली-असें पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें सांगतां ही येत नाही इत्यादिक अनुपपत्ति सृष्टीस माया मयत्व रूपमिथ्यात्व आहे यासिद्धांतास अनुकूलच आहेत। सृष्टीस सत्यत्व मानणाराणीं च त्याची उपपत्ति सांगितली पाहिजे। त्या विषयीं उपपत्ति सांगतां येत नाही असे श्रीहर्ष आदिक ग्रंथकारानी वासिष्ठ रामायणादिक पुराणांत वसिष्ठादिकांनीं आणि बह्वृत्त श्रुति स्मृति पुराणांनीं प्रतिपादन केले आहे यास्तव ती अनुपपत्ति सृष्टीचे मिथ्यात्वाविषयीं प्रतिकूल नाही या अभिप्रायानें सृष्टीस माया मयत्व स्वरूप मिथ्यात्व तीन श्रेणींनीं सांगतात ॥ स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य म्हणजे मात्सम्यबोध जीला आहे अशी कल्पिलेली जी मायारूप अनिर्वचनीय मिथ्या भूत प्रकृति ती प्रत अवलंबून म्हणजे आपल्या स्फूर्तीचे संबंधाने-आहे-भासते-अशा दृढ लौकिक व्यवहारास योग्यक

रूत-प्रकृतेः वशात्-म्हणजे पूर्वोक्त आविद्या-अस्मिता- राग- द्वेष- अभिनिवेश इत्यादिकास कारण भूत आवरण विसर्प-
शक्ति स्वरूपजो त्या प्रकृतीचा प्रभाव म्हणजे सामर्थ्य तेणे करून-अवशां इमं कृत्स्नं भूतयामं पुनः पुनः अहं विसृजामि-म्हण
जे प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळे स्वतंत्र नव्हे असा जो हा उत्पन्न होणारा सर्व स्वरूप जंगमात्मक भूतांचा समुदाय त्याप्रन क-
ल्पना मात्राने स्वप्नद्रष्टा जसा स्वप्नांतील पदार्थ उत्पन्न करतो त्याप्रमाणे मी उत्पन्न करतो ॥ ८ ॥ हे धनंजय- तानिकर्माणि मां
न निबध्नन्ति-म्हणजे धर्मराजाचे राजस्थायार्थ सर्व शत्रूंंस जिंकून त्यांपासून धन आणणाऱ्या अर्जुना- स्वप्नांतील राज्यदा-
न किंवा मातृपितृ वधादिक कर्मे कल्पित आहेत अतएव मिथ्या स्वरूप आहेत या मुळे जागृत जो स्वप्नद्रष्टा त्यास बंधक
होत नाहीत म्हणजे पुण्याला किंवा पापाला उत्पन्न करणारी होत नाहीत याप्रमाणे बोधात्मा जो मी त्यास कल्पित मिथ्याभूत
अशी जगाची सृष्टि प्रलय करणे इत्यादिक जीं कर्मे तीं बंधक होत नाहीत म्हणजे कोणावर अनुग्रह करतो त्यामुळे तीं मज पुण्य

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ उदासीन व दामीन मम क्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः स्यूयते सचराचरं ॥ हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

वंत करीत नाहीत आणि कोणाचा निग्रह म्हणजे नाश करतो या मुळे मत्प्रापानें युक्त करीत नाहीत । या विषयी दुसरा हेतु
सांगतात । उदासीन व दामीन-म्हणजे जसा कोणी निस्पृह-ममतारहित-उपेक्षा करणारा असा उदासीन पुरुष दोषे वि-
वाद करीत असतां कोणास जय झाल्याने हर्ष पावत नाही आणि कोणाचा पराजय झाल्याने दुःख पावत नाही आणि निर्विकार
मनाने असतो त्याप्रमाणे-मी हें कर्म करतो-अशा अभिमानाने रहित आणि उदासीनाप्रमाणे मी आहे यास्तव मीं कर्मे मला-
बंध करीत नाहीत । कर्तृत्वाभिमान ठेवणारा संबंध होतो असा अभिप्राय ॥ ९ ॥ मी उदासीनाप्रमाणे राहतो असें सांगतां आ-
णि पुनः पुनः भूतांचे सृष्टि प्रलय करतो असेंही सांगतां आणि हेतुपरस्पर विरुद्ध आहे । जो उदासीन तो कांहीं करीत नाही
असें म्हणेल तर त्या विषयी सांगतात । अप्यक्षेण मया प्रकृतिः सचराचरं स्यूयते-म्हणजे निर्विकार प्रकाशमान स्वरूप

नें प्रकाशित केलेली त्रिगुणात्मक अनिर्वाच्य प्रकृतीच रूडावर जंगमात्मक सर्वजग उत्पन्न करते मी करीत नाहीं। स्वरूपाने प्रकाशित केलेले जनजसा आप आपला व्यापार करतात आणि स्वयं त्यांचा जसा प्रकाशक मात्र असतो तसा मी प्रकाशक मात्र आहे। हे कौतेय- अनेक हेतुना जगत विपरिवर्तते- म्हणजे हे कुंती पुत्रा अर्जुना- या प्रमाणे प्रकाशक मात्र मी आहे याचे विभित्ताने हें सर्वजग जन्मास येणें- कमाने वृद्धि पावणें- नाश पावणें- अज्ञानाविध विकारांनीं युक्त होतें ॥ १०॥ भूतमहेश्वर मां मम परं भावं अजानंतःमूढाः- म्हणजे या प्रमाणे नित्य रूढ बुद्धिमुक्त स्वभाव- सर्वभूतांचा आत्मा आणि सच्चिदानंद घन जो सर्वभूतां मध्ये मोठा श्रेष्ठ ईश्वर मी याप्रत आणि माझे पूर्वोक्त सर्वोत्कृष्ट स्वरूपाप्रत जाणणारे मूढ म्हणजे अविचेक्षी- मानुषींतुं आश्रितं मत्वा मां अवजानंति- म्हणजे आपले इच्छे करून भक्तानुग्रहार्थं मनुष्याप्रमाणे दिसणारी मूर्ति धारण करून व्यवहार करणारा जो मी याप्रत यादारीकडे पाहून- कामनुष्यच आहे असें मानून- मी साक्षात् ईश्वरच आहे अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ॥ ११॥ ७ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञानाविचेतसः॥ राक्षसी मासुरींचैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२॥

असा माझा आदर करीत नाहीत किंवा निंदा करतात ॥ ११ ॥ ते भगवत् स्वरूपाचे अज्ञावाने आणि अनादर किंवा निंदा करण्यानें महापापाने दुष्ट बुद्धि होत्साते निरंतर नरकवास करण्यासच योग्य होनात असें सांगतात ॥ मोघाशाः- म्हणजे ईश्वरावांचून आम्ही केलेलीं कर्मेच आम्हास फल देतील अशी ज्यांची निष्फल फलाशा आहे असे। मोघकर्माणः- म्हणजे ईश्वरास विमुख झाल्यामुळे अग्नि होत्रा दिक कर्मे ज्यांची निष्फलच आहेत असे। मोघज्ञानाः- म्हणजे ईश्वर तत्वाचे प्रतिपादन करणारे शास्त्रापासून झालेले ज्यांचे ज्ञान कुतर्क युक्त असल्यामुळे निष्फलच आहे असे। विचेतसः- म्हणजे भगवंताची अवज्ञा केल्यामुळे झालेल्या दुरिताने ज्यांचे विकेक ज्ञान नष्ट झाले आणि यासुळे पूर्वोक्त प्रकारचे झालेले होत्साते। राक्षसीं आसुरींच मोहिनीं प्रकृतिं श्रिताः- म्हणजे अविहित हिंसा करण्यास हेतुभूत जो द्वेष तत्प्रधान झाले

स्त्री यज्ञानाचा भ्रंश करणाऱ्या तामस राक्षसान्या स्वभावाप्रत आणि शास्त्र विहित नव्हे असा जो यथेष्ट परस्त्रीगमनादिक विषयभोग त्यास हेतु भूत रजोगुण प्रधान शास्त्रीय विवेक ज्ञानाचा भ्रंश करणारा जो असुरांचा स्वभाव त्याप्रत आश्रय करतात आणि - त्रिविध नरकस्येदं द्वारं नाशन मात्मनः - एणेकरून सांगितल्या प्रमाणे निरंतर नरकाचा अनुभव करतात ॥ १२ ॥ जे भगवंतास विमुखते सर्वपुरुषार्थ बाह्य असें सांगून ऐहिक आणि पारलौकिक सर्वपुरुषार्थ कोणास प्राप्त होतात ते सांगतात । हे पार्थ - महात्मानस्तु देवीं प्रकृतिमाश्रिताः - म्हणजे हे अर्जुना - अनेक जन्माजिन् न सकृत्ताने शब्द अंतःकरण सात्त्यामुळे स्फुटं वैषयिक सुखाविषयी निरिच्छ असजे पूर्वीच्या कून विलक्षणते - अभयं यज्ञसं श्रद्धिः - एणेकरून पुढे सांगा वयाची जी सात्विक प्रकृति तिचा आश्रय करतात आणि - अनन्य मनसः - म्हणजे माझे वांचून दुसऱ्या विषयावर ज्यांचे मन नाही असे होतात दुसरे भक्ति करतात म्हणून आपण ही करावी असें न करून - भूतादिं अव्ययं मां ज्ञात्वा भजंति - म्हणजे सर्व भूतांचा आदि कारण आ

महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भर्तृत्वनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्ता नित्यमुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

णि नाशरहित मी आहे असें मला जाणून मला भजतात ॥ १३ ॥ त्यांचे भजनाचे स्वरूप सांगतात । सततं मां कीर्तयः - म्हणजे - ब्रम्ह वेत्ता जो गुरु त्यापाशीं जाऊन वेदांत श्रवण करून वेदांत प्रतिपाद्य माझे स्वरूपाचे निरंतर उपनिषदाने किंवा स्तोत्रादिकाने कीर्तन करणारे आणि - यतंतः - म्हणजे गुरुसमीप किंवा अन्यत्र वेदांतास विरोधी नव्हेत अशा तःकोंचे अनुसंधानाने वेदांत श्रवणाने जाणलेले ब्रम्हात्मतत्त्व रूपमाझे स्वरूपा विषयी असंभावना रहित निश्चय होण्यासाठीं यत्न करणारे किंवा पूजादिक करण्याविषयीं प्रयत्न करणारे आणि - दृढव्रताः - म्हणजे प्रतिपक्ष जे काम क्रोधादिक त्यांहीं ज्यांचीं हिंसा न करणे - चोरी - न करणे - सत्य भाषण करणे - ब्रम्हचर्य - असत् प्रतिग्रह न करणे - इत्यादिक घटनें चंचल करण्यास अशक्य आहेत । रामदशमादिसाधनसंपन्न आणि - नित्यं मां नमस्यंतश्च - म्हणजे सकल कल्याण गुणरूप रत्नांचे स्थान असा जो दृष्ट देवता रूपाने

किंवा गुरु रूपाने स्थित मी वासुदेव या प्रत मन-बाणी-आणि शरीर यांनी नित्य नमस्कार करणारे। च-म्हणजे श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं हास्यं सरस्य मात्मनिवेदनं - एणेकरूप परमेश्वराचे ठाई निरतिशायित प्रेमरूप सुरस्य भक्तीस साधन भूत जीश्रवण कीर्तनादि रूप नवविध भक्ति ती करणारे असे होताने भक्तीने माझी उपासना करतात असा पुढें अन्वय आहे। शुणकिंवा स्वरूप यांचे वेद वेदांत वाक्यादिकांनी कीर्तन तसेंच स्मरण आणि जो भगवान विष्णु महत्वे करून तीन लोकांचे अति प्रमण वामनावतारांत करिता झाला तो भगवान आमचा प्रभु किंवा स्वामी असो असें अनुचित न करणें यास हास्य भक्ति म्हणतात ती आणि जो भगवान प्रथम ब्रम्हदेवाप्रत उत्पन्न करून त्याप्रत वेद सांगता झाला आणि जो सर्वांच्या बुद्धीचा साक्षी-स्वप्नकाशरूप देव-त्याप्रत सुसुक्ष्म शरण आहे असें भगवान च तारणारा अवा बुद्धीने निरंतर राहणें एतद्रूप आत्मनिवेदन भक्ति आणि वामनावतारी त्रैलोक्य तीन पादानी व्यापून राहिलेला ज्यास उरुक्रम म्हणतात अशा विष्णूचे पादाचे ठाई रुचिकर मधुर उदकांचा प्रवाह आहे त्यांचे प्राशन करणास विष्णु पद प्राप्त व्हावे या इच्छेनें मनुष्य इच्छितात त्या भगवताचा मी सर्वा होईन अशी भावना निरंतर करणें एतद्रूप जी सरस्य भक्ति ती या अव्यक्त परमेश्वरा विषयीं संभवतच आहे त। पूर्वोक्त नमस्काररूप वंदन तसेंच पूजादिरूप अर्चन तसेंच पादसेवन या भक्ति गुरुस्वरूपाने किंवा पारमेश्वराच्या ज्या प्रतिमा त्यांच्या स्वरूपाने संभवतात। याच तात्पर्यानें - मां - म्हणजे मज प्रत असे पुनः या श्लोकांत म्हटलें। नाहींतर एकवारच पुरे होतवे म्हटलें यावरून जगत्कारण भूत अव्यक्त मायोपाधिक मी जो सर्वांत र्यामी परमेश्वर किंवा गुरु रूपाने स्थित जो मी परमेश्वर यास यथासंभव - सतत कीर्तयंतः - नमस्यंतः - असा पूर्वोक्त अर्थ होतो। यास प्रमाण - यस्य देवे परा भक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्ये ते कथिताः प्रकीर्तयंतः - या श्रुतिवचनाने ज्याची देवाचे ठाई उत्कृष्ट भक्ति आहे आणि जशी देवाचे ठाई तशीच गुरुचे ठाई भक्ति आहे त्यास हे वेद शास्त्रोक्त कर्म उपासना ज्ञानादिरूप अर्थ प्रकाशित होतात असें जे सांगितले आहे ते आहे। तसेंच - भक्त्या नित्य युक्ताः - म्हणजे परमेश्वराचे ठाई निरतिशायित प्रेमरूप जी भक्ति तीणे करून निरंतर युक्त होताने श्रवण मननानंतर

होणारे जें-मीजो परमेश्वर त्याचे शिवाय दुसरे विषयीचें चिंतन मध्ये न होतो परमेश्वराविषयीचें मनाचे वृत्तीचा प्रवाह निरंतर होणे-
 असें निदिध्यासन रूप माझे उपासन- त्याप्रत करतात। एणेकरून परमेश्वर प्राप्ति होण्यास निदिध्यासन हें चरण म्हणजे शिवरचें स-
 धन आहे आणि-सतनं कीर्तयंतो मां यतं तश्च दृढवृत्ताः नमस्यतश्च मानिस्यं- एणे करून जें सांगितलें तें एणे करून त्याविषयी साध-
 न संपत्ति होते आणि जीं प्रतिबंधकें असतात त्यांचा भगवंताचे प्रसादानें निरास होतो असें सांगितलें। यावरून शमदमादिक साध-
 न संपन्न आणि वेदांत श्रवणमननपरायण आणि परमेश्वर आणि गुरु याविषयी जीं सांगितले छी श्रवणादिक भक्ति तीणे करून
 ज्यांचीं प्रतिबंधकें गेलीं आहेत ते पूर्वोक्त निदिध्यासन रूप परमेश्वराची उपासना करतात त्यांस परमेश्वराचे प्रसादानें गुरुपदिष्ट म-
 हावाक्यापासून ब्रम्हात्म्येक्य साक्षात्कार होऊन त्यांचे अज्ञानाचा कार्याकडून समुत्पन्न नाश होऊन तत्काल याच देहांत मुक्त होणार त्यां-
 स मोक्षासाठीं पूर्वोक्त रीतीनें मूर्धन्य नाडीने प्राणात्क्रमण होऊन अर्चिरादि मार्गांनीं ब्रम्हालोकास जाऊन तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्कार

ज्ञानयत्नेन चाप्यन्ययजंतो मामुपासते ॥ एकत्वेन दृष्टकृत्स्ने न बहुधा विश्वतो मुखं ॥ १५ ॥ ७ ॥

होऊन ब्रम्हाकल्पानीं मुक्ति होते अशा विलंबाचें किंवा आयासाचें प्रयोजन नाही असें जें-इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे-या-
 श्लोकांत सांगण्याचें प्रतिज्ञेनें कच्चविलें होतें तें ज्ञान एधवरसविस्तर सांगितलें। त्याज्ञानाचें मोक्षरूपफल-यज्ञात्वा मोक्षसे-इति भा-
 त्-एणेकरून प्रतिज्ञेतच सांगितलें आहे यास्तक्य पुनः एथें सांगितलें नाही ॥ १४ ॥ आतां पूर्वोक्त रीतीनें श्रवणमनन निदिध्यासन क-
 रण्याविषयीं असमर्थे ते ही उत्तम-मध्यम-मंद-याप्रकारचे त्रिविध आहेत। ते आपआपल्या अधिकाराप्रमाणें माझी विविध उपा-
 सना करतात असें सांगतात ॥ अन्ये ज्ञानयत्नेनच अपि यजंतः एकत्वेन मां उपासते-म्हणजे-च-याचा-एव-असा अर्थ-अपि-श-
 क्वाचा दुसऱ्या साधनाचा त्याग असा अर्थ। पूर्वोक्त श्रवणादिक साधनां दुष्टानां विषयीं असमर्थे जे आहेत ते कोणी उत्तमाधिका-
 री-हे देव अहं त्वं अस्मि-त्वं वा अहमसि-म्हणजे हे देव परमेश्वरा-मी त्वं आहेस किंवा तूं मीच आहे-अशा अर्थाच्या श्रु-
 तींत सांगितले जें उपासन ज्यास अहं प्रहोपासन म्हणतात तद्गुण जें ज्यांत-ईश्वर उपास्य आहे आणि मी उपासक आहे-अ

शा भेदाचें चिंतन करतां-मीच वास्तुदेव-किंवा वास्तु देव मी-असें परमेश्वराचें आणि आपलें ऐक्य कसून चिंतन रूप ज्ञान तद्
पजो यज्ञ म्हणजे बाह्य पूजादिक तेणे कसून च दुसऱ्या साधनाची स्पृहा सोडून माझी उपासना करतात। कोणी मध्यमाधिकारी-
पृथक् न उपासते-म्हणजे ज्यात-हा उपास्य आणि मी उपासक-अशी भेद बुद्धि आहे असें जें-हा आदित्य ब्रम्हच आहे-असें श्रुतीतें सांगित-
लेलें उपासन ज्यास प्रती कोपासन म्हणतात तद् रूप ज्ञान यज्ञातें अथवा-ईश्वर माझा स्वामी आहे आणि मी त्याचा दास आहे-असें जें ज्ञा-
न तद् रूप यज्ञातें माझी उपासना करितात। कोणी अहं ग्रहोपासन किंवा प्रतीकां पासन हीं करण्या विषयीं असमर्थ आहेत ते मंडाकि-
कारी-विश्वतो मुरवं मां बद्ध धायजते-म्हणजे सर्वात्मक जो मी त्याप्रत भिन्न भिन्न पूजा मार्गांनी किंवा कर्म उपासना मार्गांनी कोणी
विष्णुरूपातें-कोणी रुद्ररूपातें-कोणी शक्ति किंवा गणपति-सूर्य यांचे रूपातें असें अनेक प्रकारांनी भजतात। जें पाहिलें ते भग-
वद् रूपच आहे। जें ऐकिलें भगवन्नामच आहे। जें केले किंवा भक्षिलें तें भगवंताचेंच आहे। असें नाना विधमास्यें उपासन करतात अ-

अहं कतुरहं यज्ञः स्वधाहं महं भौषधं ॥ मंत्रो हं महं मेवा ज्य महं मग्निरहं हुतं ॥ १५ ॥ ॐ ॥

साही। विश्वतो मुरवं मां भजते-याचा कोणी अर्थ करताना ॥ १५ ॥ जर प्रसेनं वहुत प्रकारांनी उपासन करतात तर तें उपासन तुझें कसें
असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात। अहं कतुः-म्हणजे श्रौत कर्म रूप जो अंतिष्टोमादि क यज्ञ तो मी। अहं यज्ञः-म्हणजे ज्यास पंच
महायज्ञ म्हणतात असें जें वैश्वदेवादिक स्मार्त कर्म तें मी। अहं स्वधा-म्हणजे जें पितरांचे उद्देशानें अन्नदान करतात तें मी। अहं
भौषधं-म्हणजे सर्व प्राणी ज्याचें भक्षण करतात असें जें घीदि आदिक औषधी पासून निष्पन्न झालेले अन्न तें मी। अथवा प्रसिद्ध
जें रोग निवर्तक औषध तें मी। अहं मंत्रः-म्हणजे जेणे कसून देवास किंवा पितृगंम हवि देतात ते मंत्र मी। अहं घृतं-म्हणजे घृत हें उ-
पलक्षण आहे। घृतादिक जें सर्व होमद्रव्य तें मी। अहं अग्निः-म्हणजे घृतादिक होमद्रव्याचा आचे ठार होम करतात तो आहूनी
यादिक अग्नि मी। अहं हुतं-म्हणजे होम करण्याचा जो व्यापार तें मी। या प्रमाणें सांगितलेले सर्व पदार्थ मीच आहे। येथें अहं माश
व्हाचा प्रत्येक निरनिराळा प्रयोग केला यामुळे यांतील एके एके स्वरूपाचे ठार माझें चिंतन माझें उपासन होतें असें सत्त्विलें। एणे

करून क्रियाकारक फल भगवत्स्वरूपाहून भिन्न नाही असें ही या एकदेशानुवाद रूप उपलक्षणेने सूचविलें असें जाणावें। नाही तर सर्वही भगवद्भूयच असतां किती एक पदार्थच मी आहे असें सांगणें अभिप्राय रहित होईल ॥ १६ ॥ अस्य जगतः पिता-म्हणजे या जगाचा उत्पन्न करणारा जनक। माता-उत्पन्न करणारी जननी। धाता-पोषण करणारा किंवा त्याच्या श्रमाश्रम कर्माचा फल देणारा। पिता महः-जनकाचा जनक। वेद्यं-जाणावयास योग्य वस्तु। पवित्रं-शुद्धी करणारे गंगा स्नान गायत्री जपादिक। ॐ कारः-जाणावयास योग्य जें ब्रम्ह वस्तु त्याचे ज्ञानास साधन भूत-ॐ कार। ऋक्-पाद आणि अक्षरें अभुक् असावीं असा आविषयीं शास्त्रोक्त नियम आहे असा जो मंत्र तो। साम-ध्वनि लक्षणाची ऋक् गान युक्त साळी म्हणजे त्या ऋचेंवर गान केलें म्हणजे तीमच साम असें म्हणतात तें साम। यजुः-ज्यांत अक्षरादिकांचा नियम नाही असा जो मंत्र तो। हे तीन प्रकारचे मंत्र कर्मोपयोगी आहेत। चकारानें अथर्व आंगीरस इत्यादिक जे पारायणोप योगी तेंही ध्यावे ॥ १७ ॥ गति-म्हणजे कर्मफल किंवा मुक्तां संपादनाचे स्थान। भर्ता-

पिता महः स्य जगतो माता धाता पिता महः ॥ वेद्यं पवित्रमोकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥ १८ ॥

कर्मफल देऊन पोषण करणारा किंवा करवसाधन देणारा। प्रभुः-हामासा असा स्वीकार करणारा किंवा अंतर्धीनी। साक्षी-सर्व प्राण्याचें श्रमाश्रम कर्म पाहणारा। निवासः-ज्याचे बायीं स्थिति करवाने होते असें करव स्थान। शरणं-ज्याचे ठाई स्थित असतां दुःख शीर्ण म्हणजे नाहीसें होतें असा जो आपले आश्रयास आले त्याचें दुःख निवारण करणारा तो। सुहृत्-प्रत्युपकाराची अपेक्षानकरतां उपकार करणारा। प्रभवः-उत्पत्तिकर्ता प्रलयः-संहारकर्ता-स्थानं स्थितीचें स्थान म्हणजे आधार। निधान-त्या काळीं भोग देण्यास योग्य नसल्या मुळे कालां तरी भोग होण्याकरतां भोग्य वस्तु ज्या स्थानीं ठेवितात असें जें स्थान म्हणजे सूक्ष्म रूपानें राहाणाऱ्या सर्व वस्तूंचें अधिकरण प्रलय स्थान-अथवा शरव-पद्म इत्यादिक नवनिधि। अव्ययं बीजं-अंकुरादिक कार्योत्पत्तीनें नाशाना नणाऱ्या व्रीह्यादिक बीजाहून विलक्षण जगास कारणभूत जगविनाशि आद्य कारण। हे सर्व प्रत्येक मीच आहे ॥ १८ ॥

हे अर्जुना-अहं तपामि-म्हणजे मी आदित्य होऊन याजगास तापवितों आणि वर्षनिगृह्णामि-म्हणजे तदनंतर तापाचे योगाने आठ महि
 न्यांत कांहीं एक आपले किरणानीं पृथिवीतील वृष्टीने सोडलेले उदकांचा शोष करून त्यांचें आकर्षण करून घेतों। उत्तृजामिच-म्हणजे
 आणि चार महिने कांहीं किरणानीं पुनः पृथिवीचे वायीं आकर्षण कलेले उदकांचे वृष्टी प्रत करतों। आणि अमृत-म्हणजे देवांचे भक्ष्य
 जें अमृत किंवा सर्वप्राण्यांचें जीवनजें उदक तें मी। एवकाराचा मीच असा अर्थ। मृत्युः-म्हणजे काल किंवा सर्वप्राण्यांचा नाश मी। स
 त-म्हणजे साधु म्हणजे ज्याचे संबंधानें चांगलें होतें तें आणि असत-म्हणजे असाधु म्हणजे ज्याचे संबंधानें वाईट होते तें मीच। अ
 भवा सत म्हणजे कारण असत म्हणजे कार्य हीं मीच। याप्रमाणें सर्वात्मक जो मी त्यापत जाणून आप आपले अधिकारा प्रमाणे स्वे
 मला पूर्वोक्त वक्तृ प्रकारांनीं भजतात ॥ १९ ॥ पूर्वोक्त त्रिविध प्रकारांतून एकानेही मात्सी उपासना करित नाहीत असे जे कर्म मूढ
 त्यांची काय गति ती सांगतात ॥ त्रैविद्याः-म्हणजे द्वौ त्र म्हणजे होत्यांचें कर्म-आध्वर्यव म्हणजे अध्वर्यूंचें कर्म-औद्गात्र म्हणजे उद्गात्यांचें
 तपाम्यह महं वर्षं निगृह्णाम्युत्तृजामिच ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च मदसच्चाह मर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्यामां सोम
 पाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥ नेपुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक मश्नेति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ॥ २० ॥
 कर्म-याचें ज्ञान होण्यास किंवा ज्ञान द्वारा त्या कर्मांचे अनुष्ठानास क्रमानें साधनभूत जे ऋग्यजुः सामवेद ती आहे विद्या ज्यांस असे जे
 त्रिविध त्यांसच त्रैविद्य म्हणतात अथवा त्या तीन विद्या जे जाणतात असे जे तीन वेदांस जाणणारे ते त्रैविद्य। सोमपाः-म्हणजे सो
 मपान करणारे याज्ञिक ते। यज्ञैः इष्ट्वा-म्हणजे अग्नि होमादिक यज्ञाही करून प्राक्त सवन-माध्यंदिन सवन-सायं सवन-या
 सवनाचा जाक्रमानें वस्तरुद्र आदित्य रूप देवता तद्रूप जो मी त्यांचें यजन करून म्हणजे त्या देवतारूप मी आहे असें त्यास ज्ञान
 झालें तरी त्या देवता मासेंच स्वरूप आहें त यास्तव यांचें यजन तें मासेंच यजन झालें असें समजून तें करून। पूतपापाः-म्हणजे
 सोमपानानां स्वर्गास प्रतिबंध करणाऱ्या पापापास्तन मुक्त होत्याने। स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते-म्हणजे सकाम होऊन स्वर्गास गमन ह्वांचे
 अर्थाप्रार्थना करतात। अंतःकरणरुद्रही स्त्री म्हणून प्रार्थना करित नाहीत। नेपुण्यं सुरेन्द्रलोक आसाद्य-म्हणजे ते याज्ञिक

सर्वोक्तदेवांचा राजा जो इंद्र त्याचे लोकीं करव कारक स्थान पावून । दिविदिव्यभोगान् अभ्रांति- म्हणजे स्वर्ग लोकीं मनुष्यास दुर्लभ अशा उत्तमविषयभोगांचा उपभोग करतात ॥ २० ॥ ते तें विशालं स्वर्गलोकं भुक्ता- म्हणजे ते याज्ञिक काम्य कर्मांतुष्टानाचे पुण्यानें विस्तीर्ण जो स्वर्गलोक त्याप्रत भोगून । क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशांति- म्हणजे त्याभोगाच्या देणारें पुण्यभोगून नाश पावले म्हणजे स्वर्गलोकीं पुण्यानें उत्पन्न झालेल्या देहाचा नाश होऊन पुनः देहग्रहण करण्यासाठीं मनुष्यलोकीं गर्भवासादिक यातनाभोग प्यासाठीं परत येतात । एवं त्रयी धर्मं अनुप्रपन्नाः कामकामाः- म्हणजे याप्रमाणें ऋग्वेद- यजुर्वेद- सामवेद- या तीन वेदांनीं प्रतिपादन केलेल्या जो अग्निष्टोमादिक काम्यकर्मरूप धर्म त्याप्रत पुनः पुनः करणारे ते स्वर्गादि स्वस्वरूपविषये प्रभोगाची इच्छा करणारे होतात । गतागतं लभते- म्हणजे काम्यकर्म कृतं न स्वर्गास जावें पुण्यसरल्यावर पुनः काम्यकर्म करण्यासाठीं मनुष्यलोकास परत यावें अशा गर्भवासादिक यातना अनुभवितात ॥ याविषयीं । यज्ञादिक पूर्व म्हणजे नोका यादृढनाहीत- हें यज्ञादिक कर्म सौळा कृत्विज आणि यजमान आणि यजमान पत्नी अशा अवराजा ते तें भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशांति ॥ एवं त्रयी धर्मं मनुप्रपन्ना गतागतं कामकामालंभं ते ॥ २१ ॥ अनन्याश्रितयं तो मां येजनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥ २२ ॥ ॥

णापासून सिद्ध होतें तें अवर म्हणजे नाशवंत आहे किंवा त्याचें फल नाशवंत आहे यास जें मूळ श्रेयस्कर असें मानितात ते जन्ममरणप्रवाहांत पुनः पुनः येतात या अर्थीची श्रुति प्रमाण आहे ॥ २१ ॥ अनन्याश्रितयंतः येजनाः मां पर्युपासते- म्हणजे भेदबुद्धिकरण्यसदुसरा पदार्थ च ज्यांस नाही सर्वत्र अद्वैत ब्रह्मात्मसत्ता व पाहणारे आणि याच कारणे सर्व भोग विषयीं निस्पृह झालेले आणि मीच भगवान् सर्वात्मा वास्तव्य आहे माझे वांचून दुसरा पदार्थ नाही असें जाणून माझे गारायणाचेंच स्वात्मत्वे कर्तून निरंतर चिंतन करणारे असे साधनच तुष्टय संपन्न जे जीव माझी अपरिच्छिन्न सर्वात्म्य करून उपासना करतात ते कृणार्थच होतात असें शेषहरण करवें । नित्याभियुक्तानां तेषां- म्हणजे निरंतर माझे पूर्वोक्त चिंतनाविषयीं तत्पर झालेले यासुद्धें आपले देहाचे निर्वाहाविषयी ही कांहीं प्रयत्न करणारे असे जे उपासक त्यांच्या । योगक्षेमं अहं वहामि- म्हणजे जें नमिळालें त्याचें संपादन करणें त्यास योगम्

णतात आणि मिळाल्याचें रक्षणकरणें त्यास क्षेम म्हणतात असे शरीर स्थिति होण्यास साधन म्हणजे योगक्षेम त्यांप्रत मी परमेश्वर
च वाहतो म्हणजे त्याविषयीचा उद्योगकरणें तो मीच करतो। ज्ञानी मला कारप्रिय आहे ज्ञानी माझा आत्माच आहे असें पूर्वी सांगित
लें आहे त्यावरून त्याविषयी उद्योगकरणें तो आपले विषयीच आहे। जरीं सर्वांचा योगक्षेम करणारा ईश्वरच आहे तथापि दुसऱ्या
चा योगक्षेम त्यांकडून प्रयत्न करवून करतो आणि त्याच्या विषयी आपणच स्वतः प्रयत्न करतो असें तात्पर्य। योगक्षेम म्हणजे देह वि-
र्वा होय योगी अन्नादिकाची प्राप्ति आणि त्यांचें रक्षण उपासनेने पूर्वभूमिका प्राप्त होणें आणि प्राप्त झालेली भूमिका पुढील भूमिका
प्राप्त होईतों पावतों सुरक्षित ठेवणें होय योगक्षेम अशीही कोणी व्याख्या करतात ॥ २२ ॥ सर्वात्मस्वरूप तुझ्या शिवाय दुसरा पदार्थ
च नाही तेव्हां दुसऱ्या देवतांचें यजन करणारे दुसऱ्या देवतांचे भक्तही तुझेच भक्त आहेत असें अस्तन वस्तु रुद्रादित्य भक्त जन्म मर-
ण प्रवाहांत पडतात आणि तुझे भक्त कृतकृत्य होतात असें कसें सांगतां असें म्हणेल तर त्याविषयी सांगतात ॥ ये अन्य देवता भक्ताः श्र-

येष्वन्य देवता भक्ता यजंते श्रद्धया न्विताः ॥ नेपि मामेव कौंते य यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥ श्रीकृष्ण ० ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ ननु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥ ७ ॥

इयान्विताः यजंति ते मामेव यजंति - म्हणजे जसें माझे भक्त माझें यजन करतात तसे श्रद्धेकरून म्हणजे प्राप्त वस्तु बुद्धीने युक्त वस्तु
रुद्रादित्यादिकांचें अग्निष्टोमादिक यज्ञानी यजन करणारे त्यांचे भक्त त्या त्या देवतांचे स्वरूपानें राहिलेल्या माझेच यजन करतात।
परंतु ते यजन यजन अविधिपूर्वक - म्हणजे अविधि म्हणजे अज्ञानान्तरवैक आहे सर्वात्मत्वे करून मला न जाणून वस्तु रुद्रादित्यादि
क देवता माझ्याकडून भिन्न आहेत असें कल्पून केले आहे ॥ २३ ॥ (दि अहं सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः - म्हणजे मी भगवान् वास्तव देव-
श्रौतस्मार्त सर्व यज्ञांचा त्या त्या देवता रूपानें भोक्ता आणि त्यामधीं अधियज्ञ म्हणून सांगितले त्या अंतर्गामी परमेश्वर रूपाने प-
ल्ल हाता आहे हें प्रसिद्ध आहे। ननु मां अभिजानंति - म्हणजे देवतांतराचें यजन करणारे तर वास्तव देव सर्वात्माच यज्ञभोक्ता वस्तु फ-
ल हाता आहे दुसरा कोणी नाही असें जाणत नाहीं। अतः ते तत्त्वेन च्यवंति - म्हणजे यास्तव माझे स्वरूपाचे असाना मुळें ते अज्ञा

नी ज्ञाननिष्ठेप्रत नपाऊन धूमादिमार्गांनीं स्वर्गलोकीं जाऊन पुण्यक्षय शाला म्हणजे त्याचमार्गांनीं पुनः जन्म मरण प्रवाहांत पडतात । पूर्वोक्त ज्ञानपूर्वक परमेश्वरोपासक अर्चिरादि मार्गांनीं ब्रम्हलोकास जाऊन तेथें कल्याणीं मुक्त होतात एवढा विशेष आहे ॥ २४ ॥ दुसऱ्या देवतांचें भजन करणाऱ्यास मोक्षफल न द्याछे तरी त्या त्या देवतांचें यागाचें योग्यतेप्रमाणें अल्पफल देतें असें सांगून त्यांपेक्षां परमेश्वरोपासकाचा विशेष सांगतात ॥ पूर्वोक्त अविधिपूर्वक यजन करणारे सात्विक-राजस-आणितामस- याभेदानें तीन प्रकारचे आहेत । त्यांत देवव्रताः देवान् यांति-म्हणजे वस्तरुद्रादि त्यादिक जे देव त्यांस बली देणें त्यांनीं पूजा करणे त्यांस नम्रतेनें नमस्कारादिक करणें इत्यादिक जें तत्संबंधीं प्रत त्या प्रत करणारे सात्विक ते त्या देवां प्रतच जातात । पितृव्रताः पितृन् यांति-म्हणजे आद्यादिक क्रियां हीं करून अग्निघातादिक पितरांचें आराधन करणारे जे राजस ते त्यां प्रतच जातात । भूतेज्याः भूतानि यांति-म्हणजे यक्षराक्षस विनायक मातृगण इत्यादिकांची पूजा करणारे जे तामस ते त्या यक्षराक्षसादिक भूतां प्रत जातात । याप्रमाणें त्या त्या देवतांचें पूजना

यांति देवव्रता देवान् पितृन् यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनो गिमां ॥ २५ ॥

पन्नं पुण्यं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमभ्यामि प्रयत्नात्मनः ॥ २६ ॥

दिक करणारे त्या त्या देवतां प्रत जातात असें त्यांस नाशवंत फल सांगून भगवद्भजन करणाऱ्यास अनंत फल सांगतात । मद्याजिनः मां यांति-मीजो परमेश्वर त्यास सर्वात्मत्वे करून जाणून जे त्याची पूजादिक करतात ते मज प्रतच येतात । आयास समानच असतां सर्वांत र्यामीजो परमेश्वर त्याचें अनंत फल देणारे आराधन करून अंतवंत फल देणारे दुसऱ्या देवतांचें आराधन करतात हे केवढे अज्ञान्याचें दुर्दैव आहे असा अभिप्राय ॥ २५ ॥ आतां माझी भक्ति फार सुकर ही आहे देवतांचें यजनाप्रमाणें बद्धत इव्य व्यवसाय्य आणि आयास साध्य नाही असें सांगतात ॥ जो पन्नं किंवा पुण्य किंवा फल किंवा तोय म्हणजे उदक अथवा दुसरें काही जें आयास न करतां आणि इव्य व्यय न होतां मिळाले तें तें मे भक्त्या प्रयच्छति-म्हणजे अनंत ऐश्वर्य महाविभूति जो मी षड्गुणेश्वर्यसें पन्नं भगवान् त्या कारणें वास्तुदेवाहून दुसरें काही नाही अशा बुद्धीनें केलेले भक्तीने सर्वत्र माझे स्वामित्व आहे माझे नाही असें की

णते ही नाही यास्तव माझेच मला भृत्यन सास्वामीस देतो त्याप्रमाणे समर्पण करजे। प्रवतात्मनः भक्त्युपहतं तत् अहं अभिमि-म्हणजे स
मर्पण करणारा जो तो शब्द बुद्धि त्याचे ते भक्तीने त्याने दिलेले अल्पअसले तरी सर्वेश्वर ही मी स्त्री का करून त्याचे योगाने श्री दामाब्राह्मणमी
अग्निले ज्या कणार्धे भोजन केलेल्या प्रमाणे तत् होतो। एणे करून भक्तीने अर्पिलेल्यावर आपल्या प्रीतीचा अति सय आह असे कर्चि
ले ॥ २६ ॥ यास्तव सर्वमला अर्पण करार्थे असे सांगतात ॥ यत्करोषि-म्हणजे शास्त्रविहित न सता ही जें शब्देनेच होतें असे जें गमनादि
कर शील। यत् अग्न्यासि-म्हणजे जें आपले दृष्टी साठी किंवा कर्म सिद्धी साठी कर्माचे अंगत्वा ने भंक्षि शील। यज्जु होषि-म्हणजे शास्त्र
विहित जें श्रोतस्मार्त अग्नि होत्र होमादिक नित्य कर शील। यद्दासि-म्हणजे जें अतिथि ब्राह्मणादिकास अन्न किंवा इत्यादिक दे शील।
यत्तपस्यसि-म्हणजे प्रतिवर्षी अज्ञानाने झालेल्या पापाच्या नाशा साठी जें बां द्राय्यादिक आचर शील अथवा बथेष्ट प्रवृत्ति नव्हाती या
साठी जें देहेद्रियांचे नियमन कर शील। हे उपलक्षण करून जें नित्य नेमिस्तिक किंवा अवश्य होणारे स्वापगमनादिक ते वैदिक लोकीक सर्व
यत्करोषि यद् अग्न्यासि यज्जु होषि यद्दासि यत् ॥ यत्तपस्यसि केतेय तत्तु रुचमदर्पणं ॥ २७ ॥ ॐ ॥
शक्रभा शक्रभ फले रेवं मोक्षये कर्म बंधनेः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्ती मामुपैष्यति ॥ २८ ॥
कर्म। हे केतेय। मदर्पणं कुरु-म्हणजे हे अर्जुना-मला अर्पण जसे होईल तसे कर ॥ २७ ॥ असे केल्याने जें फळ होतें ते सांगतात ॥ एवं शुभ
शक्रभ फलेः कर्म बंधनेः त्वं मोक्षये-म्हणजे या प्रमाणे अनायासाने होणारे सर्व कर्मापण केले असतां शब्द किंवा अनिष्ट फल देणारी जीं शु
भाश्रम कर्म रूप म्हणजे पुण्य पाप रूप कर्म बंधने ती हीं करून सर्व कर्मांचे मला अर्पण केल्यामुळे त्याचा तुला संबंध न होतो मुक्त हो शील
। नंतर- संन्यासयोग युक्तात्मा विमुक्तः सन् मां उपैष्यमि-म्हणजे भगवंताचे ठाई सर्व कर्मांचे समर्पण करणे हाच जो संन्यास योग म्हण
जे चित्त शब्द करणारा योग तेणे करून शब्दांतः करण ज्याचे झाले असा त्वात्मतत्त्व ज्ञानाने अज्ञान नाश होऊन मज प्रत एशी
त। आतां ही मद्रूप होत्ताता सर्वोपाधीनीं मुक्त होऊन मायेने कल्पिलेले व्यावहारिक भेदानें युक्त होणार नाहीस ॥ २८ ॥ ॐ ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

जरतुं भक्तांवर न अनुग्रह करतो म आणि अभक्तांवर अनुग्रह करीत नाहीं स तर-तुं रागद्वेष युक्त जीवां प्रमाणेंच आहेस। मग तूं ह्मणजे कसा असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सर्वे भूतेषु अहं समः-म्हणजे सर्व प्राण्यांचे वाई मी सद्गुणानें किंवा स्फुरणरूपानें किंवा आनंदरूपानें एकसारखीच आहे। यास्तव मला कोणी देवास पात्र किंवा मी तीस पात्र नाहीं। नर मग भक्त आणि अभक्त यांस फुडें वैषम्य कां असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। येतु भक्त्या मां भजंति-म्हणजे जे भक्त सर्व कर्म समर्पणादिक भक्तीनें मला भजतात। ते मयिते पुत्र अहं-म्हणजे ते त्यामुळे शक्य होतः करण जालेले भक्त माझे वाई राहतात आणि त्यांचे वाई मी राहतो ॥ तात्पर्य ॥ जें स्फटिकादिक स्वच्छद्रव्य आहे त्याचा स्वभाव असा आहे कीं ज्या वस्तूचा त्यास संबंध होतो त्याचा जो आकार किंवा वर्ण त्यास तें ग्रहण करतें-आणि स्वच्छद्रव्याची ज्या वस्तूचा संबंध होतो त्या वस्तूचा स्वभाव असा आहे कीं त्याचा त्या स्वच्छद्रव्यांत प्रतिबिंब व्हावा-पाषाणादिक अस्वच्छद्रव्याचा स्वभाव असा आहे कीं ज्या वस्तूचा त्यास संबंध होतो त्याचा आकार किंवा रंग-तो ग्रहण करतो

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयिते ते तु चाप्यहं ॥ २९ ॥ • ॥

रित नाहीं आणि त्या अस्वच्छद्रव्याची संबंध झालेले वस्तूचा मी स्वभाव असा आहे कीं त्या अस्वच्छद्रव्यांत त्याचा प्रतिबिंब होत नाहीं वस्तु सर्वत्र विद्यमान सूर्य प्रकाश स्वच्छदर्पणांतच अभिव्यक्त होतो अस्वच्छ घटपाषाणादिकांत अभिव्यक्त होत नाहीं म्हणून त्याची दर्पणावर प्रीति किंवा घटपाषाणादिकांवर द्वेष नाहीं। या प्रमाणें स्वच्छभक्तांचें अतः करणांत मी अभिव्यक्त होवो आणि अभक्तांचें जें अस्वच्छ अतः करण त्यांचे वाई अभिव्यक्त होत नाहीं यामुळे मला प्रीति किंवा द्वेष नाहीं। या प्रमाणें बहिर्जसा अस्वच्छ व सगारांचे शीताचें निवारण करतो आणि दूरवसारांचे शीताचें निवारण करित नाहीं। जसा कल्पद्रुम त्याचे रवाळी वस्तू जे जसें फल इच्छितो तो त्यास फल देतो। जे न वस्तू फल इच्छित नाहीं ते त्यांस फल देत नाहीं। परंतु यामुळे त्यांची कोणावर प्रीति किंवा द्वेष नाहीं। या प्रमाणें जे मला जसे ज्या फलाचे इच्छेनें भजतात त्यांस तसें त्यांचे इच्छे प्रमाणें आणि भजनाचे तारतम्या प्रमाणें मी फल देतो यामुळे मला कोणावर प्रीति किंवा कोणावर द्वेष असें वैषम्य नाहीं ॥ २९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

समस्त असतां ही वैषम्य करवे असा माझे भक्तीचा महिमाच आहे असें सांगतात। ऋदुराचारी पिमां अवश्यभाक् भजते चेदसः साधुरेव
मंतव्यः-म्हणजे कोणी अज्ञामिका सारखा पूर्वीकारदुराचारी असला तरी कांहीं जन्मांतरीं केलेले कर्माचे उदयामुळे दुसऱ्याकडे ज्याचे वि
च नाहीं असा होवना मजप्रत भजतो जर तर तो पूर्वी साधुनसला तरी माझे भजन करावयास लागल्यानंतर तो साधु असाच माना
हिंसः सम्यक् व्यवसितः-म्हणजे कारण तो उत्तमाचरण करण्याच्या निश्चयाने युक्तसाला आहे ॥ ३०॥ यामुळे पूर्वीचा दुराचार सोडून
क्षिप्रं धर्मात्मा भवति-म्हणजे माझे भक्तीचे महात्म्याने तो लवकरच धर्माकडे ज्याचे अंतःकरण आहे असा सदाचार संपन्न होतो। श
श्वत् शान्तिं निगच्छति-आणि निरंतर भगवद्भक्तीचे शक्तीनी वैराग्य साल्यामुळे विषयभोगा विषयी निरिच्छ होतो ॥ कोणीतुझा भक्त पू
र्वीं केलेल्या दुराचाराचा त्याग करितां धर्मात्मान होईल तर तो नाशपावेलच असें जर म्हणेल तर दयेनें भक्त परवश झालेले भगवान् रागेभ

अपि चेत्सु दुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यक् व्यवसितो हिंसः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वत् शान्तिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा दूरास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ ३२ ॥

रून बोलतात ॥ हे कौंतेय मे भक्तः न प्रणश्यति इति प्रतिजानीहि-म्हणजे हे कुंती पुत्रा अर्जुना-माझे भक्तीचे महात्म्य असें आहे
कीं वासुदेवाचा भक्त दुराचारी असला तरी प्राणांत संकट प्राप्त झालेला आणि जें मागण्याची आपली योग्यता नाही आणि जें फार दु
र्लभ आहे त्याची प्रार्थना करणारा आणि अतिमूढ आणि ज्यास कोणाचा आश्रय नाही असा असला तरी तो नाशपावत नाही अशी
विवाद करणाऱ्यांच्या सभेत त्यांची अवज्ञा करून गर्वाने निराशंक म्हं प्रतिज्ञा कर। या विषयीं अज्ञामिक पन्हाद पुत्रांनीं दृष्टींत
दुराणांत प्रसिद्ध आहेत। आणि-न वासुदेवाचे भक्ताना मभय विद्यते कश्चिद-हे वचन वासुदेवाचे भक्तांस अशक्त भक्ती नाही असेंच सांग
ते ॥ ३१ ॥ या प्रमाणें आंगंतुक दोषानें जे दुष्ट झाले त्यां विषयीं सांगून जे स्वभावेकरूनच दुष्ट पापी आहेत त्यां विषयीं सांगतात ॥ हे पार्थ
ये पापयोनयः स्युः-म्हणजे हे पार्थो अर्जुना-जे पापयोनी म्हणजे जातिदोषांनी दुष्ट अंत्यज किंवा पशुपक्षी इत्यादिक निर्गम्योनी

ल प्राणी आहते । तथा स्त्रियः वैद्याः वृद्धाः - म्हणजे आणि वेदाध्ययन नसल्यामुळे निकृष्ट ज्ञास्त्रिया आणि कृषिकर्म करण्या विषयी
 च निरत जे वैश्य तसेच जातीमुळे वेदाध्ययन शून्य आणि परमगति प्राप्त होण्यास अयोग्य जे शूद्र तेही माझा आश्रय करून म्हणजे माझा भ-
 क्तीकरून परमगतीप्रत पावतात । अपिशब्दाने पूर्वोक्त दुराचारी ही परमगतीप्रत पावतात असें कच्च विलें ॥ ३२ ॥ पुण्याः भक्ताः ब्राम्ह-
 णाः तथाराजर्षयः किंपुनः - म्हणजे मग सहाचार संपन्न उत्तम येनि माझे भक्त ब्राम्हण तसेच क्षत्रिय हे उत्तमगतीप्रत पावतील म्हणू-
 न काय बारंबार सांगों । या विषयीं कौणास संदेहच नाही । ज्या कारणास्तव माझे भक्तीचा असा मोठा महिमा आहे त्यास्तव मी ज्या प्र-
 यत्नाने - अनित्य अस्करवंदुमं लोकं प्राप्य मां भजस्व - म्हणजे लोकं राजा नाशपावतो आणि गर्भवासादि अनेक दुःखानें व्यापलेला आ-
 णि सर्व पुरुषार्थीस साधनभूत आशाचा अति दुर्लभ मनुष्य देहाप्रत पाऊन जोपर्यंत हा नाशपावला नाही तोपर्यंत लोकं माझे भजन

किंपुन ब्राम्हणाः पुण्याभक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमस्करवं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मा मे वैष्णसियुक्तेव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राज

विद्या राजयुहयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

कर । नाहीतर हे क्षत्रिय श्रेष्ठ तुझे जन्म व्यर्थ होईल ॥ ३३ ॥ आतां भजन प्रकार सांगून समाप्त करतात ॥ मन्मनाः मद्भक्तो भव - म्हणजे माझे
 वाईच आहे मन ज्याचे असा माझा भक्त वंदे हो । राजाचा वृत्त राजाचा भक्त असला तरी त्याचे मन स्त्रीपुत्रांकडे असतें आणि तो स्त्रीपुत्रा-
 दिकांचा भक्त नसतो त्याहून विलक्षण मन्मना आणि मद्भक्त हो आणि मद्याजी भव - म्हणजे माझे पूजनादिक करणारा हो । मां नमस्तु-
 क - म्हणजे मन - चाणी - आणि काय यांनी मला नमस्कार कर । मत्परायणः सत् आत्मानं एवं युक्ता मां एष्यते - म्हणजे मीच आ-
 हें - उलूह आश्रय ज्यास असा होस्तो मनाप्रत माझे वाई निरंतर जोडून दमजप्रतच एरील ॥ ३४ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रा-
 धुनाथशास्त्रिकृत भाषाविद्वतो नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

सप्तमाध्यायीं महावाक्यांतील तत्पदान्वाचाय्यार्थे सोपाधिक उपास्य परमेश्वर सांगितला आणि त्याचे उपासनाची क्रममुक्ति अष्ट
माध्यायीं सांगितली। नवमाध्यायीं तत्पदान्वाच्यार्थे निरुपाधिक ज्ञेय ब्रम्हरूप सांगितला आणि तत्पद वाच्यार्थे सोपाधिक प
रमेश्वराचे ध्यानास आणि निरुपाधिक लक्ष्यार्थाचे ज्ञानास साधनभूत विभूति-रसोक्तमस्तकैर्नेय-इत्यादिकें करून सप्तमा
ध्यायीं आणि-अहंकृतु रहंयज्ञ-इत्यादिकें करून नवमाध्यायीं संक्षेपानें सांगितल्या आणि परमेश्वराचें विश्वतोमुख उपा
सनही नवमाध्यायीं सांगितलें परंतु तें अशुद्ध मन ज्याचें आहे त्यास संक्षेपानें कबोध होणार नाही यास्तव दुर्ज्ञेय सर्वात्मक स्वरू
पाचे परमेश्वराचें उपासन अनायासानें जावे यासाठीं सर्व पदार्थांचे ठायीं भगवंताचे स्वरूपाची बुद्धि होण्याकरतां सुरव्यसुरव्य ई
श्वराच्या विभूतीचें विस्तरे करून निरूपण करण्यासाठीं दशमाध्यायाच्या आरंभ करताना आणि या अध्यायांत सविस्तर सांगित

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ ७ ॥

यत्ते हं प्रियमाणा यवक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १॥ ॥ ७ ॥

लेले ईश्वर विभूतीचे ज्ञानाचें फल शिबवतो सुरव परमेश्वराचें उपासन आणि त्या उपासनेचें फल जें भगवंताचें विश्वरूप दर्शितल
चें एकादशाध्यायीं निरूपण करतील। नंतर द्वादशाध्यायीं तत्पदान्वाच्यार्थे अव्यक्त निरुपाधिक ब्रम्हत्वाचें उपासना आणि
त्याचे शोधनात्मक उपासकाचीं लक्षणें सांगून तत्पदार्थ निरूपण रूप उपासना करिताची समाप्ति करतील ॥ भक्त वास्तव्यास्तव
या अध्यायाचे आरंभी श्रीभगवानुवाच बोलताना ॥ हे महाबाहो भयः सर्वमे परमं वचः शृणु-श्रवणजे युद्धादिक स्वधर्मातुष्टाना
विषयीं आणि इज्य आकृत त्यांचे इजेविषयी ज्याचे बाहू प्रशस्त आदेत अशा अर्जुना पूर्वी सांगितलेले अफि नचापि-पुनः ही निर-
तिशय परब्रम्हस्वरूपाचा बोध करणारे माझे हे वचन ऐक। यत्प्रियमाणा यवक्ष्यामि-श्रवणजे जें माझे वाक्य ऐ
कून अमृतपान केल्या प्रमाणें संतोष पावणारा जो तूं या कारणें तुझ्या हिताचे उच्छेनें मी बोलतो ॥ १॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मासें स्वरूप फार दुःखेय आहे यास्तव लुलापुनः सांगतो असें सांगतात। मे प्रभवं सरगणाः महर्षयः नविदुः। म्हणजे माझ्या प्रभावप्र
त किंवा अनेक विभूतीनीं होणाऱ्या माझ्या प्रादुर्भावाप्रत इत्यादिकजे सर्वदेव आणि सर्वज्ञ भृग्यादिक महर्षी तेही जाणव नाहीता तेकां
जाणव नाहीत याविषयी हेतु सांगतात। - हि असं देवानां महर्षीणां च सर्वशः आदिः - म्हणजे ज्या कारणास्तव मी देवांचा आणि मह
र्षींचा उत्पन्न करणारा आणि त्यांच्या बुद्धीचा प्रवर्तक आणि उपादान आणि निमित्त कारण अशा सर्व प्रकारानीं आदिकरण आहे
यास्तव त्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वी मी त्यांचा उत्पन्न करणारा आहे यास्तव ते माझा प्रभाव जाणव नाहीत। २॥ भगवंताचे प्रभावाचे ज्ञानापा
सून मोठे फल आहे असें सांगत असता ते ज्ञान परमाद्यासच होते सर्वसहोत नाही असें सांगतात ॥ यः अनादिं भजं लो कम हेश्वरं
मो वेत्ति - म्हणजे सर्वांचा कारण आहे यासुद्धे ज्यास कोणी कारण नाही आणि याच कारणास्तव ज्यास उत्पत्ति नाही आणि सर्व लोक

न मे विदुः सरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक महेश्वरं ॥ असं मूढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमासत्यं दमः शमः ॥ स्वरं दुःखं भवोभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४॥

चा महेश्वर - म्हणजे नियंता जो मी वा प्रवजो जाणतो। सः मर्त्येषु असं मूढः सर्वपापैः प्रमुच्यते - म्हणजे तो सर्व मनुष्यांचे वायीं
मोहरहित होवता बुद्धिद्वयक केले पापापासून आणि त्यांचे मूढकारण जे अज्ञान त्याच्या ज्ञानाचे नाश झालासुद्धे त्याचे स
क्ष्मरूप जे संस्कार त्यापासून हीसुद्धे होतो ॥ ३॥ आपण महेश्वर म्हणून जे सांगितले ते बुद्ध्यादिकांचे उत्पत्तीस आपण कारण
आहे या हेतूने स्पष्ट करतात ॥ बुद्धिः - म्हणजे अंतःकरणास सूक्ष्मार्थोचे विवेक ज्ञान होण्याचे सामर्थ्य। ज्ञानं - म्हणजे आत्म
कोणता अनात्मा कोणता असा सर्वपदार्थांचा बोध। असं मोहः - म्हणजे जाणावयास योग्य जे पदार्थ त्यांचे ज्ञान जेव्हा आव
श्यक आहे तेव्हा त्यांचे ज्ञानाविषयी किंवा करावयास योग्य जी कर्तृती करणाऱ्याचा समय प्राप्त झाला असता ते कार्य करण्यावि
षयींची जी अन्यग्र मनाने हे करावयाचे हे न करावयाचे असे जे विवेक ज्ञान तत्पूर्वक प्रवृत्ति। क्षमा - म्हणजे दुसऱ्यानीं भ्रात

यासओदळे असतां किंवा मारले असतां ही मनास विकार नहोणें। सत्त्व-म्हणजे प्रत्यक्षशब्दादिक प्रमाणांनीं जो अर्थ आपणास जसा समजला असेल त्याविषयी तसेंच यथार्थ भाषण करणें। दमः-म्हणजे बाह्येंद्रियांचे शब्दादिक जे विषय त्यांपासून त्यांचा मिश्र करणें म्हणजे त्याविषयांचे त्या इद्रियांनीं ग्रहण न करणें। शमः-म्हणजे अंतःकरणाचा विषय स्मरण न करणें विषयीं निग्रह। स्वरव-म्हणजे अनुकूल विषय जाणून झालेला बुद्ध्यकर्माचे फलरूप आत्म्याद। दुःख-म्हणजे प्रतिकूल विषय जाणून झालेला पापकर्माचे फलरूप मनाचा संताप। भव-म्हणजे उत्पत्ति। मावः-म्हणजे सत्ता। अभाव-म्हणजे-असत्ता। भय-म्हणजे त्रास। अभय-म्हणजे त्याचें विपरित म्हणजे त्रास नसणे। च-शब्दानें अबुद्धि अज्ञानादिक जे बुद्धिनादिकांचे विपरित दृष्ट्यावे ॥ ४॥ अहिंसा-म्हणजे प्राणिमात्रास पीडान करणें। समता-म्हणजे शत्रु आणि मित्र स्वरव आदि

अहिंसा समता तुष्टिस्तपोदानं यशः॥ भवंति भावाभूतानां मत्त एव पृथक् विधाः॥ ५॥

दुःख इत्यादिकांवर समान बुद्धि। तुष्टिः-म्हणजे जितकें मिळेल तितक्यानेंच संतोष अथवा भोगाविषयी तशी बुद्धि। तपः-म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेले मार्गानें शरीराचें व इंद्रियांचें दमन किंवा शोषण करणें। दानं-म्हणजे उत्तम देणीं उत्तम कर्मांनीं आणि सत्पात्रीं यथाशक्ति द्रव्यादिक देणें। वश-म्हणजे हा भोग धोर साधु आदेशादिक लोकान्त धर्मावरणासुळे झालेली प्रसिद्धि। अयशः-म्हणजे अधर्मावरणासुळे हाकार बाई दुष्ट आदेशांनीं लोकांतील निंदा। एते भूतानां पृथक् विधाः भावाः मत्त एव भवंति-म्हणजे हे बुद्ध्यादिक नानाविध स्वरूपाचे पदार्थ प्राण्यांस मजपासूनच प्राप्त होतात। पांचा उत्पन्नकर्ता मीच आहे। यास्तव मीच सर्व मद्देश्वर असें जाणून उत्तमयुग आपणास प्राप्त व्हावे यादृच्छेनें मी माझाच आश्रय कर असें तात्पर्य ॥ ५॥

सांगितले लाव अर्थ दड करतात। पूर्वे महर्षयः सत्त - म्हणजे भृगु मरीचि मनिं च पुल स्वं पुल हं कतुं ॥ वमिष्ठं च महातेजाः सोम
जन् मनसा कृतान् - यापुराणवाक्यांत तेजस्वी ब्रम्हदेवानें भृगु १ मरीचि २ अत्रि ३ पुलस्त्य ४ पुलह ५ कतु ६ वसिष्ठ ७ हे सातम
नानें उत्पन्न केले असें सांगितलें आहे। ते सृष्टीचे आरंभीं आविर्भूत झालेले वेद आणि त्यांच्या अर्थ जाणणारे सर्व विष्णूंचा स
प्रदाय ज्यांचा स्वरूढ प्रवृत्त झाला आहे असे सर्व उ भृगु आदिक सात महर्षि। चत्वारः मनवः - म्हणजे ज्यास सावर्णमनु म्हणतात असे च
रमनु अथवा भृगु आदिक आद्य सात महर्षि आणि त्यांचे सांही आद्य सनक १ सनंदन २ सनातन ३ सनतुमार ४ हे चार मह
र्षि आणि त्यांचे भुवादिक १४ चतुर्दशमनुहे। मद्रावा मानसा जाताः - म्हणजे हिरण्यगर्भ जो ब्रम्हदेव तत्त्व रूप भासे संकल्पा
त्मक मनापासूनच उत्पन्न झालेले अयोनि संभव आहे। ते भासे चिंतनानें माझ्या ज्ञान आणि ऐश्वर्य या शक्तींनी युक्त आ
हेत। येथे लोके इमाः प्रजाः - म्हणजे या लोकांचे ठायीं जे भृगु आदिक सात ऋषी - सनकादिक चार ऋषि आणि चतुर्दशम

महर्षयः सत्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्रावा मानसा जाता येथे एक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

तु जे पूर्वी सांगितले त्यांच्या जन्मे करून किंवा विद्ये करून पुत्रपौत्रादिक शिष्य प्रशिष्य रूप या सर्व ब्राम्हणादिक प्रजा आहेत।
असे जे मोठे प्रभावाचे भृगु आदिक तेही माझीच उपासना करतात यास्तव देही माझे चमजन कर असा भाव ॥ ६ ॥ या प्रमाणें से
पाधिक परमेश्वराचा प्रभाव सांगून त्याचे ज्ञानाचे फल सांगतात ॥ मम एतां विभूतिं योगं च तत्त्वतः वेत्ति - म्हणजे बुद्ध्यादिक
आणि महर्ष्यादिक रूपानें स्थितिस्वरूप जी माझी भगवंताची विभूति आणि त्यापंधार्थीची उत्पत्तिकरण्याची परमेश्वर रूप
सामर्थ्य त्याप्रत जो खरे जाणतो। सः अविकंपेन योगेन युज्यते अत्र संशयः नः - म्हणजे तो निश्चल जीतल साक्षात्काराची
स्थिति तद्रूप समाधियोगानें युक्त होतो त्या विषयी कांही प्रतिकंधक नाही। अथवा - उपासनेचा अधिकारी सांगतात। ही जी पु
ढें वक्ष्यमाण म्हणजे सांगावयाची विभूति आणि भगवान विंशतो मुख म्हणजे सर्व विंश रूपच आहे असे जें मनावें परमेश्व

राचे वाचीं स्थापन त्याप्रतजो तत्त्वतः जाणतो म्हणजे विभूति जाणण्यास आणि योगाचें अनुष्ठान करण्यास जो समर्थ होतो तो षष्ठाध्यायांत सांगितलेला जो माझे स्वच्छाविषयींचा निश्चल समाधितेणे करून युक्त होतो। नंतर कृतार्थ होतो वा विषयी संशय नाही। मग संतावर आत्मत्व बुद्धि सुद्धें त्याचे वाक्यावर संशय होणार नाही तथापि एथें संशय नाही हें जें सांगितलें तें प्रवृत्तीचा अतिशय होण्यासाठीं असें जाणावें ॥ ७ ॥ विभूतीचे आणि योगाचे ज्ञानानें निश्चल योगाची प्राप्ति होते असें सारववितात ॥ अहं सर्वस्य प्रभवः - म्हणजे मी परब्रह्म वास्तविक सर्व जगाचे उत्पत्तीचें उपादान आणि निमित्त कारण आहे। मत्तः सर्वे प्रवर्तते - म्हणजे जगाची स्थिति आणि नाशादिक माझे पास्वतंत्र्य होतात अथवा मी जो अंतर्गामी सर्वज्ञ सर्वशक्त याणे प्रेरणा केल्यावरून आपआपली मर्यादा नमोडतां सर्व जग चेंष्टा करतें। इति मत्वा - म्हणजे असें मानू

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वे प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गत प्राणा बोधयंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति चरमं निव ॥ ९ ॥

न। बुधाः - म्हणजे विवेक ज्ञानानें ज्यांस तत्त्व समजतें आहे असे ज्ञानी। भावसमन्विताः - म्हणजे परमार्थतत्त्व ज्ञानात्मक निश्चयानें युक्त होताना। मां भजंते - म्हणजे माझे भजन करतात ॥ ८ ॥ अथेव सर्वेक भजनाचीच व्याख्या करून त्याचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखविताना ॥ मच्चिताः - म्हणजे माझे ठावीं आदि चित्त त्याचे असे। मद्गत प्राणाः - म्हणजे माझे ठावीं आहेत तत्त्वज्ञादिक इंद्रियें ज्यांची म्हणजे माझे भजनासाठीं इंद्रिय व्यापार करणारे अथवा माझे भजन करण्यासाठीं जगण्या विषयीं ज्यांची इच्छा आहे दुसऱ्या विषयीं नाही असे। आणि - परस्परं बोधयंतः - म्हणजे तत्त्वबोधेच्छे करून प्रत्यक्ष स्वरूप भाषणानी परस्परमाझे स्वस्वरूपचें बोधन करणारे। नित्यं मां च कथयंतः - म्हणजे आपल्या शिष्यांस माझे स्वरूपाचा निरंतर उपदेश करणारे असे हें माते। तुष्यन्ति - म्हणजे माझे ठावीं चित्ते वणें आणि बाह्येंद्रियांसही माझे भजनाकडे वळवणें - माझे भजनाविषयींच आपले जीवनाचें प्रयोजन ठेवणें - बरोबरीचे जे आहेत त्यांशीं परस्पर माझे

स्वरूपाविषयींच संवाद करणे - आपले पेसांम्यून आहून त्यांस माझे स्वरूपाचा उपदेश करणे इत्यादिक माझे भजन तेणें कस्तुच संतोष-
 पावतात। म्हणजे याशिवाय दुसरे काही निवड बायलांचे नाहीत याणेच सर्वमिळांलें उग्र संतोष मानतात। स्मृतिच - म्हणजे आणि त्याभ-
 जनापासून झालेले संतोषानें प्रियवस्तूचा लाभ होऊन जसा करवानु भवतो त्याप्रमाणे करवानु भव घेतात। संतोषापासून करवा-
 नु भव होतो याविषयी संतोषापासून सर्वोत्कृष्ट करव लाभतो अशा अर्थाचे पंचजालीचे योगमंत्र आणि - यच्च कान करवोके यच्च दि-
 व्यं महत्करव ॥ तृष्णाक्षय करव स्पतल कलाना हेति शोऽशी - असे काम करव आणि स्वर्ग करव हे तृष्णाक्षय रूप जो संतोष त्याच्या सो-
 काच्या कलेरीं तुल्य पावत नाही अशा अर्थाने पुण्य वाक्य प्रमाण आहे ॥ अथवा - आणि - या दोन श्लोकांनी उपासनेचे स्वरू-
 प सांगतात। बुध म्हणजे ज्ञानी वास्तव मीच आहे असे मला स्वामित्व करून जाणून मीच सर्वजगाचा प्रभव म्हणजे उत्पत्तीचे कारण
 आणि माझा अनुग्रह पावूनच पूर्वोक्त बुद्ध्यादिक सर्व आपआपले कार्याविषयी प्रबुद्ध होत मीच जगाचा कर्ता अंतर्बोधी आहे असा

तेषां सतत युक्तानां भजनां प्रतिपूर्वक ॥ ददामि बुद्धियोगं ते येन मा मुपयांति ते ॥ १० ॥

भावनेनें युक्त होत्यात मीच जगाकर्ता अतर्बोधी परमेश्वर अशी अद्वैतदोषासना करतात। तेच नांव साध्विज्ञानाकृत प्राणाः - येणे-
 करून हारविली। श्लोकार्थ पूर्वोक्तानेच अशीही व्याख्या या दोन श्लोकांनी केली। कलान ॥ १० ॥ उपासनेचे फल सांगतात। तेषां स-
 तत युक्तानां - म्हणजे सर्व भगवंतांचे वायी निरंतर एकाग्र मन करून राहिलेले आणि - प्रतिपूर्वक भजनां - म्हणजे आभक्ति वा आपत्ती
 लोकांनीं पूजा करावी आपली भगवद्भक्त अशी लोकांत प्रसिद्धि व्हावी अशी इच्छा यत्न करून केवळ प्रेम करूनच जे माझे पूर्वोक्त प्रकारांनी
 भजन सेवन करतात त्यांस ददामि बुद्धियोगं ते - म्हणजे अधिकपेन योगेन - एणेकरून सांगितला जो बुद्धियोग म्हणजे ज्ञान रूप योग
 किंवा माझे स्वरूपाविषयी उत्तम ज्ञान निष्ठा ती प्रत देतो। येन ते मां उपयांति - म्हणजे या ज्ञान निष्ठेनें ते समुद्रप्रत नद्या जरा आप-
 ली नामरूपेपासून प्रवेश करतात त्याप्रमाणे उपाधि परित्याग करून मजप्रत एतात म्हणजे मद्रूपच होतात ॥ विभर्त्त आणि योगं यो-
 चे ज्ञानाचे फल सांगतात। या पाहिले पक्षी बुद्धियोगानें - माझी ताम्रत प्राणा - एणेकरून सांगितले प्रमाणे मजप्रत भजतात असा

अर्थ करावा ॥ १० ॥

तेषा एव अनुकंपार्थं-म्हणजे आपलें प्रयोजन नसतां ही त्यांवर अनुग्रह करावायाच हे तर्क । आत्म भावस्थः अहं-म्हणजे आत्म
कार अंतःकरण वृत्तीत राहिले ला म्हणजे वृत्तीनें व्याप्त मी स्वप्रकाश सच्चिदानंद द्वय स्वरूप आत्मा । भास्वता ज्ञान दीपेन-म्हणजे प्र
काशरूप किंवा प्रबल तेजस्वी ज्ञानरूप दीपानें । अज्ञान जंतमः नाशयामि-म्हणजे अविवेकापास्त उत्पन्न झालेले जें देहें द्रियादि
कांवर आत्मत्व बुद्धि किंवा आत्म्यावर कर्तव्य न्हित्यादि विषयक मिथ्याज्ञान एतद्रूप तम म्हणजे सर्व अनर्थीस कारण अज्ञान मो
ह रूप अंधकार त्याचानाश करतीं । महावाक्यापास्त ब्रह्मात्माकार रूप अंतःकरण वृत्ति होण्यास श्रवण मनन निदिध्यासनादि
काची अपेक्षा आहे । दीपास तेल आणि वात यांची अपेक्षा आहे । त्या साधनांनीं दीप उत्पन्न होतो व अंधकाराचानाश होऊन आपले
मोक्षरजे विषय त्यांचा तो प्रकाश तत्काल करतो त्या विषयीं दीपाची आवृत्तीची गरज नाही त्याप्रमाणें श्रवणादिक साधनांनीं एकवार
ब्रह्मापरोक्षज्ञान रूप प्रबल वृत्तीनें अज्ञान नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होतो त्या विषयीं ज्ञानाचे दृढत्वा विषयीं पुनः पुनः उपासने प्रमाणे

तेषामेवा अनुकंपार्थं मद्मज्ञान जंतमः ॥ नाशयाम्यात्म भावस्थो ज्ञान दीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अर्जुन
उवाच ॥ परब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्य माजिदेव मजं विभुं ॥ १२ ॥ ७ ॥

ज्ञाना वृत्तीचें प्रयोजन नाही असें-भाम्भवा-यावरूनें सच विजे ॥ ११ ॥ याप्रमाणें-एतं विभूतिं योगं च-एणं कस्तु विभूतीचें ज्ञाना-
चा विशेष आहे असें ऐकून त्याची प्राप्ति आपणास व्हावी म्हणून उत्कट झाले ला अर्जुन प्रथम स्तुति करून भगवंताचें आर्जव क-
स्तुन बोलतो ॥ भवान् परब्रह्म-म्हणजे तें पर म्हणजे मुमुक्षूती जेय निरुपाधिक ब्रह्म आहेस । देव वास्तविक ब्रह्म म्हणजे ब्र-
ह्माचें स्वरूप । हे अर्चा उपासना करण्यास वाक्य नाही असें श्रुतीत सांगितलें आहे यावरून वास्तविक मोपाधिक उपास्य ब्रह्म तें न-
व्हेस । परं धाम-म्हणजे तूं स्वप्रकाश तेजोरूप आहेस । तुझे संबंधानें प्रकाशापावून विषयांस प्रकाश करणारें जें उत्पन्न होणारें अंतः-
करण वृत्तिरूप अपर ज्ञान तें तूं नव्हेस । भवान् परमं पवित्रं-म्हणजे तूं सर्वोत्कृतीतीनें परम पवित्र आहेस । अपर गंगादिका प्रमा-
णें नाहीस । या विषयीं प्रमाण दीड श्लोकांनीं सांगतात । तें पुरुष-म्हणजे सर्व शरीरांत स्थ परमात्मा । शाश्वत म्हणजे सर्वदा एक

व- आणि नित्य ॥ दिव्य म्हणजे प्रकाशात्मक अथवा हृदयाकाशाचे ठायीं आविर्भाव पावणारा । आदिदेव- म्हणजे सत्तात्मा जो हिरण्य-
गर्भ त्याचाही आदिकारण । आणि याच कारणानें अज- म्हणजे उत्पत्तिरहित-आणि विभु- म्हणजे व्यापक असा आहेस । असें तुला-
सर्व ऋषी बोलतात असा पुढील श्लोकांत याचा अन्वय आहे ॥ १२ ॥ त्वां सर्वे ऋषयः आहुः तथा देवर्षिः नारदः- म्हणजे तूं पूर्वीत्कस्त-
रूप अनंत महिन्यानें युक्त आहेस असें तत्त्वज्ञ सर्व भगुभादिक ऋषी बोलतात- तसा देवर्षि नारद- तसाच असित- धोम्याचा ज्येष्ठ
भ्राता देवल- तसाच भगवान् वादरायण व्यास । हे सर्व बोलतात । हे पूर्वी प्रमाणेंच ऋषी असतांही नारदादिक साक्षात् आत्मी बोल-
तात यास्तव ते पृथक् घेतले । आणि- स्वयं चैव मे ब्रवीषि- म्हणजे तूं ही स्वता तसेंच बोलतोस ॥ १३ ॥ सर्व एतत् कृतं मन्ये यन्मां

आहु त्वा मृषयः सर्वे देवर्षि नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमेत दृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥ न हिते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवान दानवाः ॥ १४ ॥

केशव वदसि- म्हणजे ऋषींनीं जें सांगितलें आणि हे केशव- तें जें मला बोलतोस तें सर्व मीं गवरे मानितों । तुझ्या बोलण्यावर को-
णेंही मला अविश्वास नाही हें तूं सर्व स जाणतोच आहेस । क म्हणजे ब्रम्हा- ईश- म्हणजे रुद्र- हे सर्वेश्वर असतांही त्यांप्रत- हे
आपणास दया करणा स पात्र आदत्त- असें जो साति म्हणजे जाणतो तो केशव असा केशव शब्दाचा अर्थ करून भगवंता चें निर-
तिशयित ऐश्वर्य केशवपदानें समजावें । हे भगवन् देवाः दानवाः ते व्यक्तिं न हि विदुः- म्हणजे हे भगवन् सर्वेश्वर्य संपन्न जो
तूं त्या तुझ्या प्रभावाप्रत अति शयित नाही देव तसेच दानव जाणत नाहीत । महर्षीही जाणत नाहीत असें उपलक्षणा-
नें ॥ १४ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री गोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥

हे भूत भावन-म्हणजे भूतांस उत्पन्न करणाऱ्या। हे भूतेश-म्हणजे भूतांचा नियंत्या। हे देव देव-म्हणजे सर्वदेवांचा ही आदिदेवा। हे पुरुषोत्तम-म्हणजे पुरुषांचे छा। हे जगत्पते-म्हणजे जगाचा संरक्षण करणाऱ्या-स्वयमेव आत्मना आत्मानं जानासि-म्हणजे तूं दुसऱ्याऱ्या उपदेशाशिवाय आपल्या स्वरूपाने आपणा प्रत जाणतोस। निरुपाधिक स्वरूपास आत्मत्वे करून आणि सोपाधिक स्वरूपास निरतिशयाने श्रव्यादिशक्तियुक्तत्वे करून जाणतोस। दुसरा कोणी जाणत नाही-हें दारव विण्या साठीं प्रेमाने पूर्वोक्तसंज्ञा धर्मे दिली। पुरुषोत्तम एणेकरून सर्वपुरुष तुजपेक्षां निवृत्त अल्पतत्त्व आहेत तेव्हां तुझें स्वरूप जाणण्यास ते अज्ञाक्य आहेत असें कवचिलें। पुरुषोत्तमत्व कसें ते दुसऱ्यास बोधना नीमिष्यते केले आहे। देवदेव एणेकरून सर्वांस आराध्यजे देव त्यांस ही-आराध्य तूं देव एणेकरून सर्वोत्कृष्टत्व कवचिलें। इतर पदांनीं हीं तेंच स्पष्टच कवचिलें आहे ॥१५॥ ज्या कारणास्तव तुझ्यावि-

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्यत्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥ • ॥

वक्तुं महस्य शेषेण दिव्याद्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

कथं विद्या महं योगिन्त्यां सदापगच्छिंतयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

भूति दुसऱ्यांनीं जाणावयास अज्ञाक्य आहेत या कारणास्तव-याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि-ज्या विभूती-हीं करून या लोकां प्रत व्यापून दृग्गद होस। त्राः दिव्याः प्रात्मविभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि-म्हणजे त्या तुझ्या असर्वज्ञते आहेत त्यांनीं जाणावयास अज्ञाक्य अज्ञा मुख्यविभूति साकल्ये करून सर्वज्ञ तूं मला सांगण्यास योग्य आहेस ॥१६॥ त्यांचें सांगण्याचें प्रयोजन सांगतो ॥ हे योगिन्-योग्या-हे निरतिशय श्रव्यादिशक्तियुक्त परमेश्वर अथवा विश्वरूप परमेश्वर त्यांस परितंत्रितयन् अहंत्वो कथं विद्या-तुझें निरंतर ध्यान करीत असनां हे वादि कोणी ही तुला जाणावयास शक्य नाही असा जो तया प्रत अति स्थूल मति मी कसा जाणेन। भगवन् केषु केषु भावेषु त्वं मया चिंत्यः असि-म्हणजे हे भगवंता-चेतन किंवा अचेतन पराधीन मध्ये कोठें कोठें तूं मला चिंतन करण्यास योग्य आहेस। मी तुझें चिंतन कोठें कोठें करावें असा भाव ॥१७॥ ॥

हे जनार्दन विस्तरेण आत्मनः योगं विभूतिं च भूयः कथय-महणजे हे जनार्दन कृष्णा - त्वं आपका सर्वेश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्त त्वत्पुत्रि-
वाविश्वरूपत्व स्वरूपयोग प्रत्युनः विस्तरं कृतं न मे ॥ स ये जनानां स्वर्गादिकमखकिंवा मोक्षकरव प्राप्त होण्यासाठी यांचा करण्यस-
त्वात्र आह्वेस असा जनार्दन शब्दाचा अर्थ अदिवास्त्वमादी शेषांचा नृत्तजवक्त युक्तच आहे असें कचविलें । हि अमृतं वरुणवतः
मे । तृप्तिर्नास्ति- म्हणजे एकवार जरी नंदं विभूतिस्तदा जने सांगितल्या मत त्यापि नुश्यावाक्यरूप अमृताचें श्रवणकरणास जोमी या
मला तृप्ति होतच नाही । यास्तव पुनः विस्तरं कृतं न मे ॥ १५ ॥ श्रीकृष्ण या विषयी उत्तर सांगतात । हेतु-म्हणजे आतां किंवा तू जें पुस-
लें स तें मी सांगेन असें आश्वासन देऊन-हे कुरुश्रेष्ठ त्रिदिव्या आत्मा विभूतयः प्राधान्यतः कथयिष्यामि-म्हणजे हे अर्जुना पुरा-
णांतरांत ही जाश्रेष्ठ लें करून प्रसिद्ध आह्वेन अशा मो आपल्या विभूति तुला कथन करीन । यास्तव व्याकुल होऊन को । ज्या योगा

विस्तरंणात्मना योगं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि वरुणवतो नास्ति मे मृतं ॥ १८ ॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ हेतुते कथयिष्यामि दिव्या आत्मा विभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥
१९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूता जयस्थितः ॥ अहमादिश्वमध्यं च भूतानां मंतरवच ॥ २० ॥

स उपयोगी आह्वेन त्यामुरख मुख्यमात्र सांगेन । कारण देऊ कथंष्टा अर्जुना-मे विस्तरस्य अंतो नास्ति-म्हणजे माझ्या विभूति अनंत
त आह्वेन त्यांची उपचाना ही । हेतु-वरुणवतो नास्ति मे मृतं ॥ १८ ॥ अहमादिश्वमध्यं च भूतानां मंतरवच ॥ २० ॥ प्रथमतः
संक्षेपां नें योग सांगतात । हे गुडाकेश-म्हणजे अर्जुना आत्मा सर्व व्यापक किंवा मच्चिदानंदरूप आहे अतएव सर्वभूतांचा आशय म्ह-
णजे ऐक्यभाव होण्याचें स्थान आहे । जसा तया कादिक जलाचाय उदकाचें ऐक्य होण्याचें स्थान त्याप्रमाणें । अचल स्थिर अथवा सर्व
भूतांचें हृदयाचें बायीं अंतर्भावीं रूपानें आणि कर्तृभोक्तृ स्वरूपानें स्थित असा जो मी वास्तव त्याचें च तं ध्यान कर । गुडाकेश याप-
दाचा निश्चाय करणारा असा अर्थ आहे यावरून अर्जुनास ध्यान करण्याची योग्यता सुचविली । आतां ध्येय वस्तूचें कोणते सुणारी

ध्यानकरावे वें सांगतात। अहंभूतानां आदि:- म्हणजे मी सर्वभूतांचा उत्पत्ति आहे। मध्यंच-म्हणजे स्थिति मी आहे। आणि अंतर्-
 वच-म्हणजे संहारही मीच आहे। या उत्पत्तिस्थिति लयाचें स्वरूपानें किंवा त्याचे कारण स्वरूपानें माझे ध्यान करावे असें तात्प-
 र्ये नस्ये सर्वभूता शय स्थित आत्मा सर्वजगचे उत्पत्तीस स्थितीस प्रलयास कारण मीच आहे असें जें श्रीकृष्णानीं सांगितलें आ-
 णि याप्रमाणे पूर्वीही ब्रह्म वेंक-मीहें सर्वजग व्यापिलें आहे-मायेचे योगानें हें सर्वजग मीच उत्पन्न करतो-या-वालय मीच फ-
 रतो। एकत्वे करून पृथक् करून विश्वतो मुरब माझीच उपासना करतात-याजगाचा पिता माना मीच आहे-सर्वयज्ञाचा प्रभु मो-
 क्ता मीच आहे-तूं मत्परायण मन्मना हो-माझेच भजन कर-तूं मजप्रत च एव लिल-असें सांगितलें आहे आणि पुढेंही असेंच सां-
 गतील तें अर्जुनाची रथस्थित जी मूर्ति तदुपाधिक स्वरूपाकडे लक्ष्य देऊन सांगितलें। नाहीतर वामदेवा प्रमाणें शास्त्र दृष्ट्या ईश-
 चा मला च तूं अमृत अभय असें जाण असा प्रतर्दनास उपदेश आहे असें व्यासानीं ब्रम्हसूत्रांत सांगितलें आहे। त्यान्यायानें कृष्ण-
 णीं शास्त्र दृष्टीनें सच्चिदानंदा द्वय सर्वोत्तर्या मी सर्व व्यापक सर्वोच्चा आत्मा मायेचे योगानें कल्पिलेले जगाचे सृष्टि स्थिति प्रलयास का-
 रण भूत आणि परमार्थतः अद्वितीयनिरुपाधिक पूर्वांक स्वरूप ब्रम्हचमी-म्हणजे माझे वास्तविक स्वरूप आहे असें लक्ष्य देऊन त्या-
 वर अहंशब्दाचा लाक्षणिक प्रयोग केला। या न्यायाचें उदाहरण संक्षेपानें लिहिलें। कोषीत की ब्राम्हणोपनिषदांत दिवोदासाचा पुत्र-
 प्रतर्दन नामक राजा त्यानें इंद्रलीकीं जाऊन युद्धांत आपलें पौरुष इंद्रास दाखविलें। त्यावर इंद्र प्रसन्न होऊन वरमाग असें बोल-
 त्यावर जें मनुष्यांस फार दिनकारक आहे असें जें दुष्टांसें मृत असेल ते तेंच विचार करून मला सांग असें तो प्रतर्दन बोल त्यावर-
 मी प्राण प्रज्ञान स्वरूप आहे आणि अमृत म्हणजे मरणरहित आणि सर्वप्राणिमात्राचे जीवनास साधन भूत आहे असें मला न जा-
 ण असा प्रथम उपदेश करून शेवटी तो प्राणरूपी प्रज्ञानस्वरूप अजर-आणि अमृत आनंद स्वरूप आहे असें सांगितलें आणि
 मध्येंही तो मला जाणतो त्याचीं भूतान्यादिसर्वे पापें नष्ट होताना असें सांगितलें इत्यादिक आख्यायिका सांगितली आहे तें काय
 विचारांत घेऊन या वाक्यांत इंद्र रूपजो प्राण होय तें करून म्हणजे अत्यंत हितकारक मोक्षयासपाहिजे त्याणे तो जाणावा म्हणू

न सांगितला तो परब्रम्हच आहे इंद्रादि देव तारुण्यजीवकिंवा प्रसिद्ध प्राणवायुनळे । कारण प्रतर्दाने सर्वासजो आतिहित मोक्षत्याचे स
धन सांग असा प्रश्न के त्यावरून प्राण रूप मी अमृत प्रज्ञान आनंद स्वरूप मी आहे मलाच तूं जाण असें मोक्ष साधन ज्ञान सांगितले । ब्र
म्ह ज्ञानावांचून तर मोक्षास दुसरा मार्ग नाही । असें श्रुतीत सांगितले आहे आणि इंद्राने मलाच जाण असें सांगून जाणणाराचे श्रू
हत्यादि सकल पापाचा क्षय सांगितला नें ब्रम्ह ज्ञानाचें फल श्रुति श्रुतीत सांगितले आहे आणि अमृतत्व आणि आनंद प्रज्ञान रूप
जें सांगितले तें प्राणास किंवा इंद्र देहोपाधिक देव तारुण्यजीवाम संभवत नाही असा सिद्धांत करून जर असें आहे तर इंद्राने मलाच
तूं जाण असा शब्द प्रयोग केला त्याची उपपत्ति कशी अशी यांका घेऊन तो उपदेश शास्त्र दृष्टीनें वामदेवाप्रमाणे आहे म्हणजे वाम
देव नामक कोणी ऋषी ब्रम्हाम्भत्व साक्षात्कार करुन होऊन गमीत अयन करित असतां च शास्त्र दृष्टीनें ब्रम्ह स्वरूपाने आपण
स सर्वोत्तम मानून मी मनु झालो मी सूर्य झालो असें बोलला असें वेदान्त सांगितले आहे तें मी - या शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्ह रूप अ
र्थ त्यावरून ह्मणजे बोलला त्या प्रमाणे इंद्र ही शास्त्र दृष्टीनें आपण ब्रम्हच आहे असें जाणून मलाच अमृत अजर आनंद प्रज्ञान
असें जाण असें - मी - या शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्ह रूप अर्थ त्यावरून ह्मणजे बोलला असें व्यासानीं पूर्वी सांगितले सूत्रानें
गितले त्या प्रमाणे श्रीकृष्ण भगवंताचें ही अहं शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्ह रूप अर्थ त्यावरून ह्मणजे बोलला असें सर्वोपदेश रूप बो
लणें आहे मास्तव त्याबोलण्याचा अहं शब्दाच्या मुख्यार्थावर संभवन सत्ता तरीं दोष नाही । अहं याचा व्याख्ये एक मुख्य आणि दोन
अमुख्य म्हणजे लाक्षणिक असे तीन अर्थ आहेत । असंग - निर्विकार - कर्तृत्व भोक्तृत्वादि रहित जो आत्मा आणि देह मन इंद्रियां चा समु
दाय यांचा भेद रह नसत्यामुळे परस्पर ऐक्य भ्रमानें एकता प्रतपावलेला जो आत्मा आणि देहेंद्रियादिकांचा समुदाय त्यावर सर्व
विवेकी मूढ लोक मीकर्ता - मी भोक्ता - मी काण - मी वशिष्ठ - अहं - मी जातो - एतों इत्यादिक अहं म्हणजे मी या शब्दाचा प्रयोग करतात
यासुळे तो समुदाय त्या शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे । आत्मा आणि देहेंद्रियादिक देह परस्पर निम्न आहेत असें जाणणारे विवेकी ज्ञानी लोकि
शास्त्रीय व्यवहारांत प्रत्येकावरच प्रयोग करतात म्हणजे आत्म सोडून केवळ देहेंद्रिय मन बुद्धि आदिकावरच मीकर्ता भोक्ता मी

हृत्तो ऐकतो इत्यादिक नो किक व्यवहारान् का। क्षणिक प्रयोग करतान आणि मी असंग आहे मच्चिदानंद ब्रह्मच आहे असा शास्त्रीय व्यवहारान् आत्मा सोडून केवळ देहेंद्रिय मन बुद्धि आदिकावर का क्षणिक प्रयोग करतान। यावरून शास्त्रीय व्यवहारान् केवळ आत्मा आणि नो किक व्यवहारान् केवळ देहेंद्रिय मन आदिक अहं म्हणजे मी या शब्दाचे असुरभ्य म्हणजे का क्षणिक अर्थ आहे त असें जाणावे ॥ २०॥ पूर्वोक्त जगदुत्पत्ति स्थिति लय कारण रूपां सर्व भूताशय सर्व व्यापक मच्चिदानंद स्वरूप परमेश्वराचे ध्यान करण्यास जे अशक्त आहेत त्याणीं बाह्यजा परमेश्वराच्या विभूति त्याची ध्यान करवी यासाठीं विभूति सांगतान ॥ आदित्यानां अहं विष्णुः - म्हणजे द्वादशादित्यांमध्ये विष्णु नामक आदित्य मी अथवा वामनावतार ज्यास उपेंद्र म्हणतात तो मी म्हणजे माझी विभूति। याप्रमाणे पुढें ही अध्याय समाप्ती पर्यंत मी म्हणजे माझी विभूति असा अर्थ जाणावा। मध्ये अवताररूप जें वामन स्वरूप आपले विभूतीमध्ये सांगितलें-

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां विवर्द्धमान ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूता वामस्मि चेतना ॥ २२॥

आणि पुढें ही गमवास्तु देवादिक स्वरूपें विभूती मध्ये सांगलीत तें ज्या अवतारांत विशेष प्रभाव प्रगट केला तो विभूति रूप आहे। त्या रूपाने उपासन करावें अशा तात्पर्यानें आदि असें जाणावे। ज्योतिषां अनेकमान वाद-म्हणजे पकाशक ग्राह्या ते जोमध्ये साचे किंवा रणाची सर्व विश्वांत व्याप्ति आहे असा मर्य मी अथवा नाग करणा त्या अवतारादिकांमध्ये मध्यान्ह काळीं मी अथवा काळीं अथवा ताप देणारा मर्य मी। मरुतां मरीचि अस्मि-म्हणजे एकुण पन्नास मरुकांमध्ये मरीचि या नांवाचा मरुका मी। नक्षत्राणां शशी अहं म्हणजे नक्षत्रांमध्ये त्यांचा अधिपति चंद्र मी ॥ २१॥ वेदानां सामवेदः अहं-म्हणजे सामवेद मध्ये गान माधुर्ये करून फार मणीय जो सामवेद तो मी। देवानां वासवः अस्मि-म्हणजे देवांमध्ये द्वादश मंद-द्वादश इन्द्रिय-अष्टौ वस-आणि अश्विनी कुमार देवांचे वैद्य-अशा ३३ त्रयस्त्रिंशत् देवांमध्ये सर्व देवांचा अधिपति ३२ मी। इन्द्रियाणां मनः अस्मि-म्हणजे इंद्रियांमध्ये मर्य मानेंद्रिय कर्मेन्द्रियांचे प्रेरक जें त्यांचें नायक मन ते मी। सर्व भूतानां चेतना अस्मि-म्हणजे सर्व भूत संवेंधि पणिणामांमध्ये चेतना अस्मि अथवा कर्णारी ती अंतःकर

णवृत्तिनी मी ॥ २२॥

रुद्राणां शंकरः अस्मि-म्हणजे एकादश रुद्रांमध्ये शंकरमी। यक्षरक्षसां वितेशः अस्मि-म्हणजे यक्ष आणि राक्षस यांमध्ये त्यांचा अधिपति वितेश-म्हणजे सर्व नवनिधींचा अध्यक्ष कुबेर तोमी। वसूनांपावकः-म्हणजे अष्टौ वसू मध्ये पावक नामा वसूमी। शिखरिणां मेरुः अहं-म्हणजे ज्यांस शिखरें आहेत असे जे उंच पर्वत त्यांमध्ये मेरुमी। अथवा शिखरें म्हणजे रत्ने ज्यांचे वरें आहेत अशा पर्वतांमध्ये मेरुमी ॥ २३॥ सर्वराजपुरोहितांमध्ये आणि सर्वराजांमध्ये श्रेष्ठजो देवराज इंद्र त्याचा उपाध्याय ब्रह्म स्पतिमी। सेनापतीमध्ये देवांचा सेनापति जो स्वामिकांतिक तोमी। सर्वसरोवरांमध्ये समुद्रमी ॥ २४॥ भृगुआदिक जे पूर्वी सांगितलेले सात ब्रह्मर्षि त्यांमध्ये अति तेजस्वी भृगुमी। अनेकवर्ण समुदायरूप जीपदे त्यांमध्ये एकाक्षर म्हणजे ३० कारमी। यज्ञांमध्ये हिंसारहित परमपवित्र जप रूपय

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वितेशो यक्षरक्षसां ॥ वसूनांपावकः श्वास्मि मेरुश्च शिखरिणामहं ॥ २३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं ॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरं ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६॥

उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपं ॥ २७॥ ॥

तमी। स्थितिमंत म्हणजे निश्चल जे पदार्थ त्यांमध्ये हिमालयमी। पर्वतांत मेरू पूर्वी सांगितला एथे स्थितिमतांमध्ये हिमालय सांगितला असा अर्थान्नाभेद आहे ॥ २५॥ सर्ववृक्ष म्हणजे वनस्पती त्यांमध्ये आणि दुसरे वृक्षांमध्ये अश्वत्थ वृक्षमी। देव असून जे ब्रह्म इंद्र शांत्यामुळे ऋषि ते देवर्षि त्यांमध्ये नारदमी। देवांचे गायक जे मंधर्व त्यांमध्ये चित्ररथ नामक गंधर्वमी। प्रयत्न केल्याशिवाय जन्म होतांच धर्म ज्ञान वैराग्य रूप ऐश्वर्य प्राप्त होऊन जे कृतार्थ झाले असे जे जन्मतः सिद्ध त्यांमध्ये कपिल महामुनिमी ॥ २६॥ अश्वजातीमध्ये अमृतप्राप्तीसाठी समुद्रमंथन देवांनी केले ते वेळेस उत्पन्न झालेला जो उच्चैः श्रवा या नांवाचा अश्व तोमी। गजजातीतील उत्तम जातीत समुद्रमंथन समयी उत्पन्न झालेला जो ऐरावत जातीचा गज तोमी। नरांमध्ये मनुष्यांचा अधिपति राजामी असे जाण ॥ २७॥

शस्त्रास्त्ररूपजीं आयुधें त्यांमध्ये दधीची नामक ऋषीचे अस्त्रीपासून उत्पन्न झालेले वज्रासुधमी। दोहन करण्यास योग्य ज्याचे तु त्यांमध्ये ससुद्धमथन कालीं उत्पन्न झालेली इच्छितविषय देणारी कामधेनूमी। प्रजोत्पत्तीस जीं कारणें त्यांमध्ये धर्मशास्त्रानुसारी- विवाहित स्त्री विषयींचा जो काम तोमी। वृथामेथुन रूपकाममी नव्हे। सर्प जातीमध्ये त्यांचा राजा वासुकीमी ॥ २८ ॥ नाग जातीमध्ये त्यांचा राजा अनंत म्हणजे शेषमी। यादस म्हणजे जलचरामध्ये त्यांचा राजा वरुणमी। पितरांमध्ये त्यांचा राजा अर्यमा नामक पितरमी। संयमतां म्हणजे धर्माचें किंवा अधर्माचें फल देऊन अनुग्रह करणाऱ्यांमध्ये यम धर्मराजामी ॥ २९ ॥ द्वितीचे वंशांतील जे दैत्यस-

आयुधानामहं वज्रं धेनुनामस्मिकामधुक ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पः सर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मिनागानां वरुणोयादसामहं ॥ पितृणामर्यमांश्चास्मियमः संयमतामहं ॥ २९ ॥
प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहं ॥ मृगाणां च भृगेंद्रोहं वेन ते यश्वपक्षिणां ॥ ३० ॥
पवनः पवतामस्मिरामः शस्त्रभृतामहं ॥ शष्पाणामकरश्चास्मि स्रोतसामस्मिजान्हवी ॥ ३१ ॥

मध्ये सात्विक स्वभावासुद्धें सर्वांस आनंद देणारा प्रह्लादमी। गणना करणाऱ्यांमध्ये कालमी। मृग-म्हणजे पक्ष त्यांमध्ये मृगा- चाराजा सिंहमी। पक्ष्यांमध्ये बिनतेचा पुत्रणरुडमी ॥ ३० ॥ पवतां म्हणजे पावन करणाऱ्यांमध्ये किंवा वेगवतांमध्ये पवन म्हणजे वायुमी। शस्त्रभृतां म्हणजे शस्त्रधारण करणारे युद्धकुशल जे त्यांमध्ये रामः म्हणजे दुष्टसत्रियांचा नाश करणारा परशुराम- किंवा सर्वराक्षसकुलांचा संहार करणारा दशरथीराममी। शष्पाणां म्हणजे मत्स्यजानींमध्ये मकरः म्हणजे मकरजातीचा मत्स्यमी। स्रोतसां म्हणजे वेगेंकरून जलप्रवाहानें गमन करण्यात यांमध्ये जन्हु-सत्राची कन्या आणि सर्वनद्यांत श्रेष्ठ जी गंगा तीमी ॥ ३१ ॥

हे अर्जुना-सर्गाणां-म्हणजे अचेतन सृष्टीचा-आदि-अंत-मध्य-म्हणजे उत्पत्ति-नाश-स्थिति मी आहे। पूर्वी भूतांचा-म्हणजे जीवांचा-चेतनत्वे करून जी प्रसिद्ध भूते त्यांचा आदि अंत मध्य मी असे सांगितले। एथे सर्गाचे-म्हणजे अचेतन सृष्टीचे आदि मध्य अंत मी असे सांगितले यास्तव पौनरुक्त्य नाही। अथवा पूर्वी पंचमहाभूतांचे आदि अंत मध्य मी असे सांगितले। एथे भौतिक म्हणजे महाभूतांपासून झालेली सृष्टिमसूळ कार्ये ज्यास भौतिक म्हणतात त्यांचा आदि अंत मध्य मी असे सांगितले। विद्यानां-म्हणजे चतुष्टय सारख्या क किंवा चतुर्दश सारख्या ज्या विद्या त्यांमध्ये मोक्ष कारणभूत ब्रह्मात्मविद्या मी। भूताना मस्मि चेतना-एथे भूतराबद्दने लक्षणे करून तत्संबंधी परिणाम जसे घेतले त्या प्रमाणे-प्रवृत्तां-यात्रादाने लक्षणे करून बोलणाऱ्यांचे संबंधी जे वाद म्हणजे वाद-जल्प वितंडा रूप बोलणी त्यांमध्ये वादस्पर्धाले मी। ज्यास राग द्वेष नाहीत असे जे गुरु आणि शिष्य किंवा सन्नम्यहारी म्हणजे एके गुरुत्पात्री अध्ययन केलेले गुरुबंधु त्यांचे परस्परान्ताजय पराजय व्हावा अशी इच्छा ज्यां त नसून तत्वबोध व्हावा या इच्छेने एकाने एक पक्ष बो सर्गाणा मादिरंत श्रम मध्यं चे वाह मर्जुन ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवृत्ता मद् ॥ ३२ ॥

अथवा आणि त्या विषयी प्रमाण दारवयाचे तर्क दारवयाचा एकाने त्याचे प्रमाण किंवा तर्क दारवचून खंडन करावे असे जे तत्वनिर्णय होई तो पर्यंत पूर्वपक्ष सिद्धांत कथन रूप किंवा प्रभोतर रूप बोलणे त्यास वाद म्हणतात। वादि प्रतिवादीचे आपला पक्ष सिद्ध होऊन आपला जय व्हावा आणि दुसऱ्याचे पक्षाचे निराकरण होऊन त्याचा पराजय व्हावा या हेतूने एकाने आपला पक्ष बोलावा त्या विषयी न के आणि प्रमाण दारवाचे दुसऱ्याने त्याचे प्रमाण किंवा तर्क आपल्या पक्षाविषयी दारवऊन त्याचे खंडन करावे आणि आपला पक्ष प्रमाणतर्क दारवऊन सिद्ध करावा असे जे जय पराजय पर्यंत बोलणे त्यास जल्प म्हणतात। ज्या बोलण्यांत जल्पा प्रमाणेच सर्व आहे परंतु आपले पक्षाचे प्रमाण दारवचून किंवा तर्क दारवऊन व्यवस्थापन न करता दुसऱ्याचे पक्षाचे मात्र प्रमाणादिक तर्कादिक दारवऊन निराकरण करताना त्या बोलण्यास वितंडा म्हणतात। वितंडांत एक आपल्या पक्षाचे स्थापन मात्र करतो दुसऱ्याचे पक्षाचे निराकरण करीत नाही। दुसरा दुसऱ्याचे पक्षाचे खंडन मात्र करतो आपल्या पक्षाचे स्थापन करीत नाही। जल्पांत दोघे ही आपआपले पक्षांचे स्थापन

पनकरून दुसऱ्याचे पक्षाचें खंडन ही करतात असा विशेष आहे ॥ या तीन बोलण्यांतील जल्प आणि वितंडा यांत वादिप्रतिवादींची बोलण्याची शक्त किती आहे या विषयी मध्यस्थादिकां संपरीक्षा होतें इतकेंच फल आहे । वादक येत तर तत्व निर्णय होणें हें फल आहे । म्हणून वादक थाव असे या स्तव ती ईश्वर विभूति आहे ॥ ३२ ॥ अक्षरां मध्ये अक्षर मी आहे । स्वर आणि व्यंजनें भाषेच्या नें अक्षरें म्हणजे वर्ण दोन प्रकारचे आहेत । स्वर म्हणजे अ आ ई इत्यादिक १६ आणि व्यंजनें म्हणजे क ख ग इत्यादिक ३६ यामध्ये अ-हा वर्ण किंवा अक्षर सर्व वाणीत म्हणजे शब्दांत दुसरे वर्णापेक्षा व्यापक आहे आणि अकार हा सर्व वाणीचें स्वरूप आहे ती वाणी स्वरी आणि ऊर्ध्व यांहीं करून व्यक्त झाली म्हणजे नाना रूप होते असें श्रुतीत सांगितले आहे यावरून अकार परमेश्वराची विभूति असें सांगितले । सामासिकस्य म्हणजे समासाचे । समुदायामध्ये दोन्ही पदांचे अर्थ ज्यांत प्रधान आहेत असा हंड समास मी-कुं भा-व्या जो समीप देश तो उपकुंभ । द्विपदीचें जें अर्थ ती अर्धपिपली । अशा उपकुंभ- अर्धपिपली-वा अव्ययीभाव समासांत उप आणि अक्षराणां मकारोस्मि हंडः सामासिकस्य ॥ अहमेवाक्षयः कालो धृता हं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ॥ अर्ध-ही जी उत्तर पदें त्यांचे जे समीप देश आणि अर्ध हे अर्थ ते प्रधान आहेत । राजाचा जो सेवक तो राजसेवक अशा तत्पुरुष समासांत उत्तर पदाचा अर्थ जो सेवक तो प्रधान आहे । चित्रविचित्र आहेत गार्ह्याच्या अशा चित्र गुं या बकुली ही समासांत चित्रपद आणि गो पद यांच्या अर्थांकरून अन्य जो चित्र गार्ह्या स्वामी असा अर्थ तो प्रधान आहे । नील घट या कर्मधारय समासांत ही उत्तर पदाचा अर्थ जो घट तो प्रधान आहे । राम आणि कृष्ण या हंड समासांत राम आणि कृष्ण या पदांचें अर्थ जे रामकृष्ण हे दोन्ही प्रधान आहेत यासुद्धें सर्व समासां मध्ये हंड समास श्रेष्ठ आहे या स्तव तो परमेश्वराची विभूति आहे । अथवा समं म्हणजे विद्वानाचें मंत्र म्हणजे मसलत करण्यास किंवा गुरुशिष्याचें श्रोतक वाद रूप बोलण्यासाठी एकत्र असणें किंवा बसणें त्यास समास असें म्हणावें तेथें विदित म्हणजे निश्चित केलेले जे अर्थ त्यांच्या समुदायामध्ये हंड म्हणजे रहस्य म्हणजे फार गुप्त ठेवण्याजोगा अर्थ तो मी आहे । हंड रहस्ये- या स्तवांत हंड शब्दाचा रहस्य असा अर्थ वेगळ्या कारणांस संमत आहे । अक्षयः म्हणजे नाश रहित असा जो प्रधान

कालतोमी। कालःकलयतामस्मि-एथे जो काल सांगितला तो आयुष्याची गणना करणे मृतदूप तो जातवधार्दिककाल- तो क्षय म्हणजे
 पाशपावणारा आहे आणि एथे सांगितला तो प्रवाहरूपी परमेश्वरस्वरूप अस्यकालाहो यास्तव पुनरुक्ति नाही। कर्मफल देणाऱ्यामधे
 विश्वतो मुख म्हणजे सर्वकर्मफल दाता परमेश्वर मी ॥ ३३ ॥ संहारकरणाच्या मध्ये सर्वोच्चा संहार करणारा मृत्युमी। भविष्यतां- म्हणजे पु
 दे होणारे जे कल्याणांचा उद्भव म्हणजे तो उत्कर्ष तो मी। नारीणां- म्हणजे स्त्रियां मध्ये। कीर्ति १ श्री २ वाक् ३ स्मृति ४ मेधा ५ धृति ६
 आणि क्षमा ७ यासात धर्मपत्नी मी आहे। ज्यांचा स्वल्पही आश्रय पुरुषांस द्याला तरी ते लोकांत आध्यते प्रतपाऊन कृतार्थ होता
 त। धार्मिक स्वभावामुळे नानादेशांत जी ख्याति होते तीस कीर्ति म्हणावे। धर्म अर्थ कामांची जी समृद्धि किंवा शरीराची उत्तमकीर्ति-

मृत्युः सर्वं हरश्चाह मुद्भवश्च भविष्यतां ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

तीस श्री म्हणावे। सर्वार्थांचा प्रकाशक गणारी सरस्वती किंवा संस्कृतवाणी ती स वाक् म्हणावे। पदार्थांचा अनुभव सा न्यास फार काळ
 साला असला तरी किंवा एकवार एकदा किंवा साहिला असला तरी त्याचे स्मरण होण्याची जी शक्ति तीस स्मृति म्हणावे। अनेक ग्रंथ
 र्थांची जी धारणाशक्ति ती मेधा। मरणादिक समयी देहेद्रिये भूमीवर पडावया जी क्षीण झाली तरी त्यांचे स्तंभन करून उचलून ध
 रण्याची शक्ति म्हणजे उच्छ्वस्वबल प्रवृत्ति होण्याजोगे कारण प्राप्त झाले तरी देहेद्रियांचे चांचल्य न होऊ देण्याची शक्ति ती धृति
 । कोणी ताडून करण्यास आला किंवा ताडून हीकले तरी मनास विकार न होणे ती क्षमा ॥ ३४ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
 श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री गोविंदार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री वासुदेवार्पणमस्तु ॥ श्री रामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥

वेदीमध्ये सामवेदमी म्हणून सांगितले त्यांतही विशेष सांगतात। साम्नां बृहत् साम म्हणजे ऋचांचे अक्षरांवर जीं गाणें करतात त्यां स सामें म्हणतात त्यांमध्ये ज्या ऋचेंत ईद्राची सर्वेश्वरत्वे करून स्तुतिके ली आहे त्या ऋचेंचे अक्षरांवर जें गान करतात त्या स बृहत् साम असें म्हणतात तें ईद्राची सर्वात्मत्वे करून स्तुतिकरणारें आहे यास्तब सर्व सामांमध्ये श्रेष्ठ आहे तें मी आहे। छंदसां गायत्री म्हणजे ज्याचे अक्षरीचा आणि पादांचा नियम आहे अशा ऋचांमध्ये गायत्री रूप ऋचा मी आहे। गायत्रीचे उपदेश मात्रानें द्विजत्वापत्तये तें प्राप्त झाल्यावर वेदाध्ययनाधिकार प्राप्त होतो। पूर्वी छंदचार अक्षरांचेच होते त्यांत लज्जती छंद सोमबल्ली आणाव यास गेला त्याचीं तीन अक्षरें नाहीशीं झालीं। त्रिष्टुप् छंद सोमबल्ली आणावयास गेला त्याचें एक अक्षर नाहीसें झालें। नंतर गायत्री

विद्वति० अ० १०

बृहत् साम तथा साम्नां गायत्री छंद सामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षी ह मृदनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

नें त्या अक्षरां सदां सोमबल्ली आणली यामुळे गायत्री स आठ अक्षरें झालीं। ती गायत्री तीन पादांची आणि चतुर्विंशति अक्षरांची आहे। इत्यादिक गायत्रीची शतपथ ब्राम्हणांत स्तुतिके ली आहे म्हणून ती श्रेष्ठ परमेश्वर विभूति आहे। मासानां मार्गशीर्षीचे त्रैादिक द्वादशमासांमध्ये नवीन झाली म्हणजे तांदूळ आणि शाकादिक पक्क होतात आणि फार शीत नाही आणि फार उष्ण नाही यामुळे करवकारक असा मार्गशीर्ष मास मी। वसंत-ग्रीष्म-वर्षा-शरत्-हेमंत-आणि शिशिर या साक्षात् ऋतूंमध्ये सर्व स्तुतं गंधीपुष्पें जात उत्पन्न होतात आणि वसंत काळी ब्राम्हणाचें उपनयन करावें ब्राम्हणांनीं अग्नि होत्र वसंत काळीं सिद्ध करावें अति वसंत ऋतूंत ज्योतिष्टोम करावा असा सांगितलेले कर्माविषयी प्रशस्त म्हणून श्रुतींनीं सांगितलेला वसंत ऋतू मी ॥ ३५ ॥

छलयतां द्यूतं अस्मि-म्हणजे दुसऱ्याची बंचना करणार जेतलें बंधी जें सर्वस्वाप बरण करणारें द्यूत म्हणजे कासादिक निजीव पदार्था-
नीं खेळणें तें मी आहे। घोंडे-वेळ-एउके इत्यादिक मजीव पदार्थांनी जें खेळणें त्याम सवाळय म्हणतात। तेजस्विनां तेजः अहं-म्हण-
जे अतिउय ज्यांचा प्रभाव आहे त्यांचे संबंधी जें तेज म्हणजे त्यांची सर्वांनीं आज्ञा मानावी असें सामर्थ्य तें मी। आचा पराजय झाल्य-
त्यापेक्षा पराजय करणाऱ्याचे वायीं जो उत्कर्ष असतो तो जय मी आहे। व्यापार करणारे जे व्यवसायी त्यांचा कृषिवाणिज्यादिक अवश्य
फल देणारा उद्यम मी। सत्ववतां सत्वं अहं-म्हणजे सात्विक पुरुषांचें जें धर्म ज्ञान वेराग्य ऐश्वर्य स्वस्वकार्य तें सर्व मी ॥ ३६ ॥ वृष्णी-
नां वासुदेवः-म्हणजे यादवांमध्ये वसुदेवाचा पुत्र म्हणून प्रसिद्ध जो तुळा उपदेश करणारा तुझ्या रथावर वसणारा तो मी। धर्मराजा-
दिक जे पंडूचे पुत्र त्यांमध्ये धनंजय म्हणजे अर्जुन मी। मननशील जे मुनी त्यांमध्ये भगवान् ब्रह्म व्यास मी। अतीत अनागत जाणण-

द्यूतं छलयता मस्मि तेजस्तेजस्विना मद् ॥ जयोस्मि व्यवसायीस्मि सत्वं सत्ववता मद् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनां मुशनाकविः ॥ ३७ ॥

दंडो दमयता मस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां ॥ मोनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवता मद् ॥ ३८ ॥

रेजे कवि त्यांमध्ये उशनाकवि म्हणून जो विख्यात इतका वायें तो मी ॥ ३७ ॥ दमयतां दंडः अस्मि-म्हणजे प्रमार्गातें चालणाऱ्याची
अमार्गा पासून निवृत्ति होण्यासाठीं त्यांस जे दंड करणारे तत्संबंधी जी दंड करण्याची शक्ती ती मी आहे। जिगीषतां नीतिः अस्मि-
म्हणजे शास्त्राचा जय करण्यास जे इच्छितात तत्संबंधी जय अमूक कारणानें होईल असें जाणविणारी मी नीति ती मी आहे। गु-
ह्यानां मोनं अस्मि-म्हणजे उघड करावयाचीं नव्हत अशीं जीं गोष्टी त्यांची प्रसिद्धि न होण्यास साधन जे मी न म्हणजे वाणीनें उ-
च्चार न करणें तें मी आहे। अथवा गुह्यांमध्ये आत्म्याचें श्रवण मनन पूर्वक निदध्यासन मी आहे। ज्ञानवतां ज्ञानं अहं-म्हणजे-
ज्ञानवंताचें जे श्रवण मनन निदध्यासनाचे परिपाकापासून झालेले अद्वितीय ब्रह्मात्मसाक्षात्कार रूप सर्वाज्ञानाचें नाशक
रणारें ज्ञान तें मी ॥ ३८ ॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥

॥ श्री वासुदेवार्पणमस्तु ॥

सर्वभूतानां यत् बीजं तत् अहं-म्हणजे सर्वस्वावरजंगमात्मकभूताने उत्पत्तीस मूलकारण मायोपाधिक जेंचैतन्य तें मी। हे अर्जुना मयाविना यत्स्यात्-म्हणजे माझे वांचून जें राहील असें स्वराचरभूत। न अस्ति-म्हणजे नाही। सर्व माझे पासून उत्पन्न झाले। माझे कार्य मद्रूपच आहे असें तात्पर्य ॥ ३९ ॥ आतां या विभूति सांगण्याच्या प्रकरणान्चा उपसंहार म्हणजे समाप्तिकरतात। हे परंतप-म्हणजे कामक्रोधादिक वातृंस ताप देणाऱ्या आणि त्याच्या जय करणाऱ्या अर्जुना। ममदिव्यानां विभूतीनां अंतः नास्ति-म्हणजे माझ्या दिव्य विभूति इतक्याच आहेत अशी त्यांची ह्मणता नाही। एष तु उद्देशतः विभूतेर्विस्तरः मया प्रोक्तः-म्हणजे हा विभूतीनां विस्तार मुरव्य विभूतीनां एक देशानें मी सांगितला आहे ॥ ४० ॥ ज्या ईश्वराच्या विभूति सांगितल्या नाहीत त्यांच्या

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहं मर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यात् मया भूतं चराचर ॥ ३९ ॥
नांतोस्ति ममदिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तु उद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ ॥
यद्यत विभूति मत् सन्वं श्रीमद्भूतमेव वा ॥ न तदेवावगच्छत्वं मम तेजो श संभवं ॥ ४१ ॥ ॥

मान्य रूपानें ज्ञान व्हावें या विषयीं मांगतात। यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहं मर्जुन-एणे कस्तून सर्वात्मक मी आहे असें सामान्य रूपानें सांगितलें तयापि सर्वात्म्य ज्ञानाविषयीं ज्ञ समर्थ नाहीत त्यांस प्रकरांतरानें त्याचें ज्ञान व्हावें या विषयीं हें सांगतात ॥ यद्यत सत्त्वं-म्हणजे जो जो प्राणी। विभूतिमत्-म्हणजे ऐश्वर्य युक्त आहे आणि श्रीमत्-म्हणजे लक्ष्मीवान् आहे किंवा उत्तम शोभेनें किंवा कांतीनें युक्त आहे। आणि ऊर्जितं-म्हणजे बळादिकांचे अतिशयानें युक्त आहे। तत् तत्-म्हणजे तो तो प्राणी। मम तेजो श संभवं त्वं अवगच्छ-म्हणजे माझे शक्तीचे अंशानें उत्पन्न झाला आहे असें ब्रज्जाण। त्यांकांमध्ये काररमणीय जें असेल त्याचें भगवद्रूपानें ध्यान करावें असें तात्पर्य ॥ ४१ ॥

या प्रमाणे मंदांस एकदेशाने निरविराग्या विभूति सांगून उत्तमाधिकार्यांस साकन्येकरून सांगतात। हे मनध - बडुना एनेन ज्ञानेन तव किं-
 णजे निष्पापा अर्जुना-या सांगितलेले बडुत विभूतींचे ज्ञानाने तुल्यकाय व्यावयाचें आहे। तं रतेकेंच जाण कीं-अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशे
 न विष्टम्य स्थितः अस्मि - म्हणजे हें सर्व जगमी आपले एका अंशानें व्यापून राहिलों आहें। यासाठीं परिच्छिन्न बुद्धि म्हणजे एकेकेविष्ट
 तीचे ठायीं ईश्वर बुद्धि लाकून सर्वत्र ईश्वर बुद्धिच कर असा भाव। या सर्व जगास मी एकाज्ञाने व्यापून राहिलों असें सांगितल्यानें ज्ञा
 स सहस्त्रावधि मस्तके आहेत सहस्त्रावधिनंन आहेत हें उपलक्षण करून इतर दीश्रोत्रादिक इंद्रियें सहस्त्रावधि ज्ञान आहेत- ज्ञा
 स सहस्त्रावधि हस्तपादादिक अवयव आहेत- सहस्त्रावधि म्हणजे अगणित असा अर्थ जाणावा- तो बिराट रूपी पुरुष म्हणजे प
 रमेश्वर षड्विधादिक चतुर्दश भुवनात्मक ब्रह्मांडास व्यापून दाहा अंगुळें अवशिष्ट राहिला आहे। हीं उत्पन्न होणारी जडदुःख

अथवा बडुने ते न किं ज्ञानेन तवाजुन ॥ विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

॥ ४२ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीता सूत्रनिषत्क ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णाजुनसं

वादे विभूति योगो नाम दशमो ध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

रूपनश्वर सर्वभूते न्याया एक पाद म्हणजे चतुर्थींश आहे। येणें करून त्याचें अवशिष्ट ब्रह्मविष्णु मत्तेश्वरात्मक त्रिपात अमृतस्
 रूप धोत मानस च्छिद्रानंदात्मक चर ब्रह्म स्वरूपाचे गई आहे असें पुरुष सूक्तादिकांत सांगितलेलें परमेश्वराचें स्वरूप सूचवि
 लें। एथें ब्रह्मांडा बाहेर दाहा अंगुळें परमेश्वर स्वरूप आहे असें विवक्षित नाहीं। परमेश्वरापासून उत्पन्न झालेलीं जी आकाशा
 दिक पंच महाभूते ती आकाशापेक्षां वायु दशांश न्यून आहे- वायू पेक्षां ते जड दशांश न्यून आहे- ते जापेक्षां जल दशांश न्यून
 आहे- जलापेक्षां पृथ्वी दशांश न्यून आहे अशी आहेत असें पुराणांत सांगितले आहे त्याप्रमाणें आकाशादिक पंच महाभू
 ते आणित्यांची जीं सूक्ष्म स्थूल कार्ये तद्रूप ब्रह्मांड परमेश्वर स्वरूपापेक्षां दशांश म्हणजे निरवधिक न्यून आहेत असें प
 रमेश्वर स्वरूप फार मोठें आहे अशी बुद्धि होऊन त्याप्रमाणें त्याचें चिंतन केलें असतां अनंत फल प्राप्त होतें असें विवक्षित आ

हे - आणि सहस्रावधि मस्तकें इंद्रियें हस्तपादादिक अवयव ज्यास आहेत असा हजारो मस्तकांचा हजारो इंद्रियांचा हजारो हस्तपादादिक अवयवांचा एकपरमेश्वराचा देह आहे असें विवक्षित नाही। तसा ईश्वराचा एकदेह असला तर या ब्रम्हांडांत त्याची सर्वत्र व्याप्ति होऊन दुसरे जीवाचे देहादिक राहण्यास ब्रम्हांडांत अवकाशच राहणार नाही असें होईल। तर पुरुष सूक्तादिकांत सांगितलेलें विराट् स्वरूप देहाचा यथार्थ विचार केला म्हणजे चतुर्दश भुवनात्मक ब्रम्हांडांनील अनंत जीवांची जीं अनंत मस्तकें इंद्रियें आणि हस्तपादादिक नीच - समष्टि जीवशरीरोपाधिक समष्टि जीवांस - हे माझेच अंश मद्रूपच आहेत असें जाणणारा जो विराट् पुरुष त्याची आहेत। असें विवक्षित आहे। त्या मस्तकादिकाही करूनच त्यास महत्त्व मस्तकांचा - महत्त्वचक्षुरादिक इंद्रियांचा - सहस्रहस्तपादादिक अवयवांचा - असें म्हटलें आहे। असें हें ईश्वराचें विराट् स्वरूप संकलमरीतीनें मनांत एण्यासाठीं या प्रसंग संगतीनें शास्त्रार्थ संक्षपानें लिहिलों ॥ सच्चिदानंद हा द्रव्य परब्रम्हाचे स्वरूपाचें आवरण करून राहिलेली आणि जीचे स्वरूपाचे स्तत्वे करून किंवा असत्वे करून निरूपण पूर्वीसां गितल्या प्रमाणें करवत नाही आणि अनादि निः स्वरूप त्रिगुणात्मक अशी जी मूल प्रकृति ती अव्यक्त असतां ही पंच महाभूतें आणि त्यांची कार्ये एतद्रूप मृष्टि दोन्ही वाचून या सृष्टीस उपादान कारण कोणी आहे अशा अनुमानानें सिद्ध होतें आणि शुतीचे प्रमाणावरून ही सिद्ध होतें ॥ ती प्रकाशात्मक जो सत्वगुण त्याची शक्ति म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण या हीं करून मलिन नानदोषे असा जो सत्व शक्ति रूप उपाधि आणि सत्वगुणाची जी अशक्ति म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण या हीं करून मलिन नाहीणें असा जो सत्त्वा शक्ति रूप उपाधियां हीं करून सत्व शक्ति प्रधान ती माया आणि सत्त्वा शक्ति प्रधान ती अविद्या म्हणजे अज्ञान अशा भेदानें दोन प्रकारची आहेत। त्या दोन उपाधींनील मायेचे गार्थी जो प्रतिबिंबित झालेला सच्चिदानंद रूपात्मा त्यास सर्वज्ञतादि गुण युक्त ईश्वर असें म्हणतात। तो ईश्वर आपला जो उपाधि माया तीस आपले स्वाधीन ठेवून राहतो। अविद्या रूप जो दुसरा उपाधीचा भेद त्याचे गार्थी प्रतिबिंबित झालेला जो चिदात्मा त्यास जीव असें म्हणतात। तो जीव अविद्येचे स्वाधीन आहे म्हणून स्वतंत्र नाही सा

णि आपले उपाधिस्वरूपाचे सत्वगुणाचे अशुद्धतेचे न्यूनाधिकन्यासुद्धे देव मुनुष्यनिर्यक म्हणजे पशुपक्षी कीट या भेदाने अनेक विध आहेत। आणि त्या प्रत्येक जीवास कारण शरीर आणि सूक्ष्म शरीर-आसक्तिग शरीर असे म्हणतात-आणि स्थूल शरीर अशीं तीन शरीरे कषुप्ति-स्थूल आणि जागृती या तीन अवस्थांचे ठार्या क्रमाने आहेत। अविद्या रूप जो जीवाचा उपाधिसाकारण शरीर म्हणतात। त्यावर अभिमान ठेवणारा जो कषुप्तीतील जीव त्यास प्राज्ञ असे म्हणतात। तो प्राज्ञ जेव्हा स्वभावस्थेतीलिंग शरीरवर अभिमान ठेवितो तेव्हा त्यास तेजस असे म्हणतात। आणि जागृतीत जेव्हा स्थूल देहावर अभिमान ठेवितो तेव्हा त्यास विश्व असे म्हणतात। असे जे जीव त्यास त्याचे शुभाशुभ कर्मांचा फलदातृ स्वभावात्कार रूप जो भाग ता देण्यासाठी पूर्वी सांगितलेली जी त्रिगुणात्मक प्रकृति तिचे तमोगुण प्रधान अंशापासून जगाचा उगम घेता आणि नियंता जो सर्वज्ञ मावोपाधिक म्हणजे माया प्रति बिंबित चिदात्मरूप परमेश्वर त्याचे इच्छेने आकाश-वायू-तेज-तल-आणि पृथिवी अशी पंचमहाभूते उत्पन्न झाली। त्या पंचमहाभूतांच्या प्रत्येक सत्वांशापासून क्रमेकस्ते पंचज्ञानेंद्रिये उत्पन्न झालीं। म्हणजे आकाशाचे सत्वांशापासून श्रोत्रेंद्रिय-वायूचे सत्वांशापासून तर्गिंद्रिय-तेजाचे सत्वांशापासून चक्षुरेंद्रिय-तलाचे सत्वांशापासून जगत्वे सत्वांशापासून रसनेंद्रिय-पृथिवीचे सत्वांशापासून घ्राणेंद्रिय-अशी उत्पन्न झाली। आणि पंचमहाभूतांच्या सर्व पांच सत्वांशापासून मन आणि बुद्धि या दोहोंस उपादान कारण अंतःकरण उत्पन्न झाले। ते मन आणि बुद्धि योदान वृत्ति म्हणजे अवस्था याचे भेदाने दोन प्रकारचे आहेत। संशयात्मक जी अंतःकरणाची वृत्ति ती समन म्हणावे। निश्चयात्मक जी अंतःकरणाची वृत्ति ती स बुद्धि असे म्हणावे। पंचमहाभूतांतील आकाशाच्या रजोगुणांशापासून वागिंद्रिय उत्पन्न झाले। वायूचे रजोगुणांशापासून पाणी म्हणजे हस्त हे इंद्रिय उत्पन्न झाले। तेजाचार रजोगुणांशापासून पाद हे इंद्रिय उत्पन्न झाले। तलाचे रजोगुणांशापासून पाय म्हणजे गुद हे इंद्रिय उत्पन्न झाले। पृथिवीचे रजोगुणांशापासून उपस्थ म्हणजे गुह्य विश्व योनि हे इंद्रिय उत्पन्न झाले। पांचाच्याही पांच रजोगुणांशापासून प्राण उत्पन्न झाला। तो एकच असतो स्थानभेदाने त्यास प्राण-अपान-व्यान-उदान-समान-असे पांच भेद

प्राप्त झाले आहेत। स्थानभेद पूर्वी सांगितले आहेत। सांगितलेली पांच श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियें तशींच वागादिक पांच कर्मेन्द्रियें तसेच पांच प्राण आणि बुद्धि आणि मन हे जे सप्त दश पदार्थ यांचे समुदायास सूक्ष्म शरीर किंवा लिंग शरीर म्हणावे। हे लिंग शरीर प्रत्येक जीवास प्रत्येक शरीरां भिन्न भिन्न आहे। त्या प्रत्येक लिंग शरीरास व्यष्टि असें म्हणतात आणि सर्व जीवांच्या सर्व शरीरांनी लिंग शरीराचे समुदायास समष्टि असें म्हणतात। मलिन सत्व प्रधान अविद्योपाधिक जो प्राप्त म्हणजे जीव तो या व्यष्टि म्हणजे प्रत्येक लिंग शरीरावर तादात्म्याभिमान जेव्हां ठेवितो तेव्हां त्यास तैजस असें म्हणतात। शुद्ध सत्व प्रधान मायोपाधिक परमेश्वर वा लिंग शरीराचे समष्टीवर म्हणजे सर्व लिंग शरीरांचे समुदायावर किंवा व्यष्टि लिंग शरीरावर अभिमान ठेवणारे सर्व ते जस जीव समुदायावर जेव्हां तादात्म्याभिमान ठेवितो तेव्हां त्यास हिरण्यगर्भ असें म्हणतात। व्यष्टि आणि समष्टि असा तेजस आणि हिरण्यगर्भ यांचा जो मेद सांगितला त्याच कारणाने जीव अत्यंत आणि हिरण्यगर्भ सर्वज्ञ असें जाणावे। या प्रमाणे हिरण्यगर्भ पर्यंत सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न केल्यानंतर पुनः मायोपाधिक परमेश्वर जीवास त्यांचे शुभावतःफलं चक्रावदुःखसाक्षात्कार होण्यासाठीं अन्नपानादिक भोग्यविषय आणि श्रवणदुःख साक्षात्काररूप भोग होण्याचे जें स्थान तें जरासृज-अंडज-स्वेदज-उद्भिज-यामेदेकरून चार प्रकारचे जातीचे रचून शरीराची सृष्टि करण्यासाठीं पंच महाभूतांतील एकेक भूत-पूर्वी पंच स्वरूप नव्हेतें तें पंच स्वरूप करतो। तो प्रकार असा एकेक भूताचे सौकासौका अंश कल्यावे आणि प्रत्येक भूताचे दोन भाग करावे। एक भाग म्हणजे आठ अंश निराळा करावा त्यांत दुसरे चार भूतांचे प्रत्येकांचे दोन दोन अंश असे आठ अंश मिळवावे म्हणजे आकाशादि प्रत्येक भूत आपले आठ अंश आणि दुसरे चार भूतांचे प्रत्येक दोन दोन अंश मिळून आठ अंश यांहीकरून युक्त झालें म्हणजे षोडशात्मक आणि पंच भूतात्मक सिद्ध होते। या प्रमाणे पंचीकृत जी पंच महाभूत तें त्यापासून अम्लांड उत्पन्न होते। त्या अम्लांडांत उपरि भोग म्हणजे वर राहणारे भूलोक-भुवलोक-सुवलोक-महर्लोक-जनोलोक-तपोलोक-आणिसत्यलोक हे सात आणि भूमीचे अधोभागी म्हणजे खाली राहणारे अतल-वितल-सुत-

ल-तलातल-रमातल-३आणिपाताल हे सात अशींचवदाभुवनें आणि या वतुदेश भुवनांत गदणारे जे देव मनुष्यादि प्राणी त्यांची भांग करणास योग्यजीं अन्नपानादिक आणि त्यांचा भांग करणास त्या त्या न्योकीं योग्य जीं शरीरें तींही त्यापेचीकृत भूतभूतांपासून च परमेश्वराचे सकल त्यानें म्हणजे इच्छेनें उत्पन्न होतात। याप्रमाणें स्थूल ब्रह्मा शची सृष्टि झाला नंतर पूर्वी मागितले प्रमाणें व्यष्टि म्हणजे प्रत्येक शरीरावर अभिमान ठवणारे जे ते जस जीव त्यांस विश्व असें नाव प्राप्त होते आणि समष्टि म्हणजे ब्रह्मांडांतील सर्व स्थूल शरीरावर आपण आत्म्याचे नादात्म्याचा अभिमान ठवणार जोहिर प्य गर्भ त्यास विराट् पुरुष असें नाव प्राप्त होते। असें विराट् स्वस्थाचे ज्ञान चर्मचक्षु करून देणार नाही। शास्त्रीयज्ञान रूप दृष्टीनेच ते जाणण्यास योग्य आहे। म्हणून तुला दिव्य म्हणजे ज्ञान रूपच दृष्टीनें असें बोळून आपण स्वस्थाचे ज्ञानाचा उपदेश केला। असें या प्रकरणाने तात्पर्य आहे। कथा भागपदीं लोक दृष्टीनें अर्थ स्पष्ट च आहे तो पुढें लिहूं ॥ इति

अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहा य परमं गुह्यमध्यात्म संज्ञितं ॥ यत्त्वयं कं वचस्तेन मोक्षोयं विगतो मम ॥ १॥ श्री कृष्णा ॥

श्री मद्भगवद्गीतायाः अधुनाथशास्त्रिकृतभाषाविचरितो दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ ७ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥
पूर्वोऽध्यायी- एतां विभूतिं योगिं ममयायेति तत्त्वतः - एणे करून आपल्या विभूतिच्या आणि योगाच्या ज्ञानें करून निश्चल ममाधिरूपे योग प्राप्त होतो असें भगवंतानीं सांगितल्यावरून - विस्तेरणात्मने योगं विभूतिं जनार्दन। नृपः कथय - एणे करून तें आपल्या विभूतिप्रत आणि योगाप्रत पुनः कथन कर अशी अर्जुनानें प्रार्थना के त्यावर - अहमात्मा गुडाकेश सर्व भूता शयः स्थितः - एणे करून संक्षेप नें भगवंताच्या विभूति पूर्वीं सर्वाभारतवृक्षगणयोगसांगितला नंतर विभूति मागून - विष्टम्याह मिदं कुत्त मेकांशन स्थितो जगत् - एणे करून भगवंताचे सकल विश्वात्मक रूप मागून या योगाचे च स्मरण दिलें। ते भगवंताचे विश्वरूप करून त्याचा साक्षात्कार आपणास व्हावा अशा मोठ्या उक्तेनें युक्त झालेला अर्जुन पूर्वजिं भगवंतांनीं आपणास सांगितले त्या सर्वेचे अभिनंदन करून बोलतो। मदनुग्रहाय - म्हणजे मला झालेले जशोक आणि मोक्ष याचे निराकरण व्हावे असें मनांत आणणें एत इषां अनुग्रह तर्क

म्हणजे न्यायेफल जें शोक मोह निवृत्ति होणें त्यासाठी । परमं गुह्यं अध्यात्म संशितं - म्हणजे ज्यापासून निरति शब्द पुरुषार्थच प्राप्त व्हावयाचा असें आणि यः कश्चित् सामान्य मनुष्यास जें बालावयाजोगें नाही असें आणि आत्मानात्मविवेकज्ञापासून उत्पन्न होतो असें - अज्ञोऽप्यनन्वशोऽन्वत्वं - इत्यादिक सहस्र अध्याय पर्यंत महावाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ ज्यांत सुरव्यत्वं करून प्रतिपाद्य आहे असें । यत् त्वया बन्धोऽक्तं - म्हणजे जें परमकारुणिक आणि सर्वज्ञ त्वं बन्धन बोललास । तेन मम अर्थ मोहः यतः - म्हणजे त्या वाक्याने हे मीष्ट द्रोणादिक माझे हातून मरण पावतील मी यांस मारीन इत्यादिक जो नानाविध मला मोह झाला होता तो आत्मानिष्क्रिय-नित्य-अकर्ता आहे असें जाणून सर्व निःशेष गेला ॥ १ ॥ आणि महावाक्यांतील तत्पदाचा अर्थ ज्यांत सुरव्यत्वं करून प्रतिपाद्य आहे अशा सप्तमाध्यायापासून दशमाध्यायापर्यंत - हे कमलपत्राक्ष भूतानां भवाप्ययो त्वत्तः विस्तरशः मया श्रुतो - म्हणजे क

भवाप्ययो हि भूतानां श्रुतो विस्तरशो मया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं ॥ २ ॥

मलपत्राप्रमाणें दीर्घ आणि ज्याचे प्रांत भाग आरक्त आहेत अशा महापुरुषाचे लक्षणांत युक्त आणि परमरंजक आहेत ते नृजपि अशा कमलपत्राक्षा कृष्णा - सर्वभूतांचे उत्पत्ति आणि प्रलय तुजपासूनच होणारे आहेत असें सविस्तर तुजपासून मी ऐकिलें । केवल तुजपासून होणारे भूतांचे उत्पत्ति प्रलयच ऐकिले असें नाही तर - अव्ययं माहात्म्यं अपिश्रुतं - म्हणजे विश्वसृष्ट्यादिक करीत असतां ही तुलाविकार नाही । जीवांपासून शूमावृत्त कर्माकरवीत असतां ही तुलावैषम्य म्हणजे विषमभाव किंवा निर्दयत्वादिक तुला नाही । जीवांस बंध मोक्षादिक विचित्र फल देत असतां ही तूं असंग आणि उदासीना प्रमाणें आहेस आणि तूं सर्व त्या असतां ही निरुप्राधिक आहेस असें नाशपावय्याचे नाही आणि निरंतर राहणारे तूं संमाहात्म्य ही ऐकिलें ॥ २ ॥

हे परमेश्वर त्वे आत्मानं यथा आत्थ एतत् एवमेव-म्हणजे ज्ञान ऐश्वर्य शक्ति बल वीर्य तेज या गुणानीं युक्ता कृष्णा-तूं आपणासज
गदा धारत्वादिक जें पूर्वी सांगितलें तें तुसें निरति शय ऐश्वर्य रवरें आहे असें मी मानतो तसे वचनावर माझा कोठें ही अविश्वास
हीं तथापि । हे पुरुषोत्तम ने ऐश्वर्य रूपं द्रष्टुं इच्छामि-म्हणजे क्षराक्षरातीता हे पुरुषोत्तम कृष्णा-मायोपाधिक जो दं ईश्वर तत्संब-
धी जें सर्व विश्वात्मक मायामय रूप त्याप्रत पाहण्यास मी इच्छितो । सर्वभूत गुणानीं युक्त असें जें मला पाहतोस ही मायाच आहे हे
नारदा आपमाणें मला तूं जाणावयास योग्य नाहीस तर हें मायामय रूप मिथ्या आहे असें जाणून शूद्र साध्विदानंदा द्वितीय स्वरूप-
मी आहे असें जाणावयास तें योग्य आहेस असें विश्वरूप धारण करून नारदास दारव विणा न्या भगवंताचें नाक्य दिश्यात्मक भग-
वंताचें रूप मायेनें कल्पिलेले मायामय आहे या विषयी प्रमाण आहे आणि अर्थच पुरुषोत्तम आणि ऐश्वर्या दोन पदांनीं सर्वभू-
तास क्षर अशी संज्ञा आहे त्याहून अतीत जो पुरुष तो उत्तम पुरुष परमात्मा असें पंधरावें अध्यायांत सांगितलें आहे यावरून वि-
एवमेतद्यथाऽस्थत्वात्मा न परमेश्वर ॥ इष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्यय ॥ ४॥

स्वातीत असतो ही ज्यास मायेनें विश्वरूप असें भासविलें आहे असा अर्थ कचविला आहे । यावरून विश्वरूप मायामयच आहे
तें ध्येय मात्र आहे । जेय रूप तर निरुपाधिक माया आणि मायेचे कार्याचा ज्यास काल त्रयी ही स्पर्श नाही असें उतरवड साध्विदा-
नंदात्मक अद्वितीय रूप आहे असें जाणावें ॥ ३॥ मी पाहण्यास इच्छितो इतक्या करूनच तें रूप मला दारवून ये । हे प्रभो योगेश्व-
र सृष्टि स्थिति संहार आणि तदुपयोगी आज्ञा करणाऱ्यास मी व्या ईश्वरा आणि योग्या व्या ईश्वरा कृष्णा-तत् मया द्रष्टुं शक्यं यदि
मन्यसे-म्हणजे या अजुंनानें तें तुसें विश्वात्मक रूप पाहण्यास शक्य आहे असें जर तूं मानशील । ततः अव्यय आत्मानं दर्शय-
म्हणजे तर आपल्या अव्यय विश्वरूपाप्रत मला दारवीव । योगेश्वर पापहानें आणि मादिक आवसिद्धि ज्यास आहे व असें जें योगी-
त्यांचा दं ईश्वर आहे स बासुळें तसे ही रूप मला डोळ्यांनी पाहण्यास मी योग्य होईन असें करण्यास तुला सामर्थ्य आहे असें सांग-
विलें ॥ ४॥

याप्रमाणे अत्यंतभक्त अर्जुनाने प्रार्थिलेला भगवान् आपले रूप पाहण्यास अर्जुनाला सावधान करीत होताता बोलतो। हे पार्थ मे
नानाविधानि-म्हणजे हे अर्जुना अनेक प्रकारचीं। दिव्यानि म्हणजे लोकांत कधीही पाहिलीं नाहीत अशी अतिअद्भुत। नानावर्णाकृ
तीनि-म्हणजे रंगकृष्ण पीतादिक अनेक वर्ण ज्यांचे आहेत आणि नानाप्रकारच्या आकृति ज्यांस आहेत अशी। शतशः सहस्र
-म्हणजे अनंत माझीं रूपें पाहा ॥ ५ ॥ दिव्यरूपें कोणतीं तीं सांगतात ॥ हे भारता अर्जुना द्वादशादित्य-अष्टोवक्त्र-एकादशरुद्र-दे
वांचे वैद्य देव अश्विनीकुमार-एकूणपन्नास मरुद्गण-तसे याशिवाय दुसरेही जे देव आहेत त्यांप्रत पाहा ॥ अनंत नाना विध
रूपें सांगतात ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि-म्हणजे यामनुष्य लोकांचे माई देव किंवा दुसऱ्याने कोणी पाहिलीं नाहीत अशीं बहून रूपें
पाहा। नानावर्णाकृतिरूपें सांगतात। आश्वयोनि-म्हणजे कोणास चार मुखें-कोणास पांच मुखें-कोणास साहा मुखें अशी आश्व

श्री भगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृती
निच ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान् वसूतुरुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्वर्याणि भारत
॥ ६ ॥ इहैकस्त्वं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं ॥ मम देहे गुडाकेश्य चान्यत् दृष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

ये कारक अद्भुतरूपें पाहा ॥ ६ ॥ केवळ इतकेच नाहीतर माझे देहांत। दिलेले सर्व जगही पाहण्यास तूं योग्य आहेस असे सां
गतात। हे गुडाकेश मम देह देह-म्हणजे हे निद्राजय करणाऱ्या अर्जुना-माझ्या देहाचे मायी। कृत्सं चराचरं जगत्-म्हणजे स
र्व स्थावर जंगमात्मक विश्व। त्या त्या स्वरूपाची कोट्यावधि वर्षे भ्रमण केले तरी जें पाहण्यास शक्य नाही तें आतांच। एकस्त्वं-म्हणजे
के अवयव रूपाने राहिलेले म्हणजे माझे नरनाथी राहिलेले असे पाहा आणि या शिवाय जें दुसरे जय कोणास होईल पराजय को
णास होईल अशा संशयाचे निरासासाठी जें पाहण्यास इच्छिशील तें ही पाहा। अथवा कृत्स्नं-म्हणजे वर्तमान काल चें सर्व जग
पाहा आणि दुसरे अतीत म्हणजे गेलेले आणि पुढे होणारे जग आणि दृष्टी समोर चें जें नव्हे फार लांबचें स्खल स्तम्भ इत्यादिक जें पाह
ण्यास इच्छिशील तें सर्व पाहा ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

जर तुसें विश्वरूप मी पाहण्यास समर्थ होईन तर मला दारवीव असें जें अर्जुन बोलला त्या विपयीं सांगतात ॥ अनेक स्वचक्षुषा मांडणुं नव्या
से - म्हणजे या स्वाभाविक सर्व साधारण चर्म चक्षुःनें दिव्यरूपी जोगी मास तें पाहवयास समर्थ नाहीस। या स्व-ते दिव्य-चक्षुः दया-
मि - म्हणजे तुला माझे दिव्यरूप पाहण्या जोगें अप्राकृत किंवा ज्ञानरूप-चक्षु मी देतो। तेणें करून-मे पेंदवर योग पश्य-म्हणजे मा-
झे ईश्वर संबंधी सर्व जगदाधारत्वरूप अघटित घटनाकारणें अज्ञा सामर्थ्या प्रत पाहा ॥ ८ ॥ असें बोलून भगवंतांनीं आपलें दिव्यरू-
प अर्जुनास दारविलें। तें दिव्यरूप पाहून अर्जुनानें विस्मय युक्त होऊन भगवंताची प्रार्थना केली असें संज्ञयमादा श्लोकांनीं धुतण श्रुत
बोलतो ॥ हे राजन् एवं उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः - म्हणजे हे राजा धुतगष्टा तुला दिव्य-चक्षु देतो असें बोलून नंतर त्यास दिव्य-चक्षु
देऊन मोठे श्रेष्ठ जे योगी त्यांचा ईश्वर किंवा मोठे योगाचा ईश्वर भक्तांचा केंद्र शहर करणारा भगवान् हरी। पाहण्यास अशक्य असें आप-

नतु मां शक्यसे इष्टु मनेने व स्व-चक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरं ॥ ८ ॥ संज्ञय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शया मास पार्थाय परमं रूप मे श्वरं ॥ ९ ॥ अनेक वक्त्र

नयन मनेका झुत दर्शनं ॥ अनेक दिव्याभरणं दिव्यानेको घनायुधं ॥ १० ॥ दिव्यमात्र्यां वरधरं दिव्य

गंधानुलेपनं ॥ सर्वश्वर्यमयं देवमनंतं विश्वतो मुखं ॥ ११ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

लें - परमेश्वररूप पार्थाय दर्शया मास - म्हणजे उत्कृष्ट आपलें ईश्वर संबंधी मायामय दिव्यरूपा प्रत एकांत भक्त जोगी अर्जुन त्यास द-
रवितो झाला ॥ ९ ॥ त्याच रूपाचें वर्णन करतो। अनेक म्हणजे अनंत आहे त मुखें आणि नेत्रें ज्या रूपाचे ठायीं आणि विस्मय करणारे स-
लोकि रुपदार्थ अनंत ज्याचे ठायीं दिसत आहे त असें आणि अनंत आहे त दिव्यभूषणें ज्याचे ठायीं असें आणि दिव्यअनंत-चक्रादि
क उचलेडीं आहे त आयुधें ज्याचे ठायीं असें ॥ १० ॥ आणि दिव्यपुष्पाभ्यां माला हें उपलक्षण करून तशांच दिव्यरत्नाभ्यां माला आणि
दिव्यवस्त्रें यांचें धारण ज्याने केले आहे आणि दिव्यचंदन केशरादि काष्ठी वठी ज्यास केली आहे आणि आश्चर्यकारक सर्व पदार्थ
ज्यांत भरले आहेत असें आणि प्रकाशमान आणि ज्यास यादेशी याकालीं आहे यादेशी याकालीं नाही असा देशकालाचा परिच्छे

ह नाहीं असें आणि सर्वत्र म्हणजे दशदिशे कडे आहेत मुरवे ज्यास अशारूपाप्रत दारवविता झाला असा पूर्वीचा अवयव करारा ॥
 ॥११॥ दिव्यं-एणेकरून जें प्रकाशमय रूप सांगितलें त्याचें स्पष्टीकरण करतात ॥ दिविसूर्य सहस्रस्य सुगपत् उद्यिता यदिभाः
 भवेत्-म्हणजे आकाशाचे बायीं एककाळीच अनंत सूर्यांचा समुदाय उदयाप्रत पाऊन त्यांची कांति जर एककाळीच पसरपावे
 ल। तर्हि सातस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्-म्हणजे तर ती कांति महात्मा जो विश्वरूप परमेश्वर त्याचे कांतीचीं तुल्यसे
 ईल। तशीजर कांति एककाळीं उत्पन्न होणार नाहीं तर भगवताचे कांतीस उपमाच नाहीं असें निरूपमत्वाविषयीच तात्प
 य एथे धनित होते। अशायर्णनास अभूतो पमारूप अतिशयोक्ति असें आलंकारिक म्हणतात। जें कधीं झालें नाहीं त्याची-
 उपमा देऊन कोणाचें अतिशयोक्तीनें वर्णन करतात त्यास अभूतो पमारूप अतिशयोक्ति म्हणावे। त्या वर्णनाचें फळ वर्णन
 करावयाचे वस्तुस उपमानाहीं असें दारवविणें हेंच आहे ॥ १२॥ यामासे देवाचे बायीं सर्वजग एका अवयव रूपानें राहिलें
 दिविसूर्य सहस्रस्य भवेद्युगपदुद्यिता ॥ यदिभाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२॥
 तत्रैकस्त्वं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३॥ ॥
 आहे तें पाहा असें भगवतांनीं अर्जुनास सांगितलें त्याप्रमाणें अर्जुनानें पाहिलें असें संजय सांगतो ॥ तदा पांडवः देवदेवस्य
 तत्र शरीरे-म्हणजे त्याकाळीं पंडूबापुत्र अर्जुन देवांचाही आराध्य देव जो भगवान त्याचे त्या विश्वात्मक शरीराचे बायीं। अनेक
 धाम विभक्तं-म्हणजे देवपितरमनुष्यादिक अनेक रूपानीं युक्त। कृत्स्नं जगद् एकस्त्वं अपश्यत्-म्हणजे अशा सर्वजगाप्रत
 तें एकें न रावाचे अशाचेंच बायीं स्थित आहे असें पाहता झाला। एणेकरून भगवत्स्वरूपाचे चिंतनाचा जो प्रकार भागवतांत सां
 गितला आहे तो कबबिला। तो असा-प्रथमनः भगवताचे चतुर्भुज-चतुर्मुख-चतुर्मुख-कोणतेही भूतीचें चिंतन करण्या
 चे अभ्यासानें त्या भूतीवर मन स्थिर झालें म्हणजे त्या भूतीचे दृसऱ्या अवयवांचें चिंतन न करतां संहरहास्य युक्त जें भगवताचें
 मुख त्याचेंच चिंतन करावें। तेथें चित्त स्थिर झालें म्हणजे तेथून चित्त काढून अव्यक्त जें भगवताचें शरीर ज्यास अव्याकृता

काश म्हणतात न्यापासून हे सर्व जग उत्पन्न होते यास्तव ते विश्वस्वरूपच आहे त्याचे चिंतन करावे । तेथे मन स्थिर झाले म्हणजे निर्विकल्पस्वरूप जोमी सच्चिदानंद हा द्वयपरमात्मा त्याचे स्वरूपाचे ठायीं स्थित होऊन दुसरे कोणाचेही चिंतन करू नये । या प्रकाराने ना नाविधभेदानां विभागाप्रत पावलेल्या परमेश्वराचे स्थूलस्थूलविभूतीचे चिंतनाने तेथे मन स्थिर झाल्यानंतर त्यासर्व विभूतीपरस्परविभक्त पणासोडून सूक्ष्म रूपाने तेथे ऐक्य पावतात असे जे परमेश्वराचे अव्यक्त विश्वात्मक एकच रूप त्याचे चिंतन करता आला । तुला दिव्यचक्षु देतो असे जे भगवंताची सांगितले ते स्थूलरूपाचे चिंतनाने मयक्त किंवा सूक्ष्म जे एक रूप त्याचे चिंतन करण्याजोगे मन तुला देतो म्हणजे तुझे मन तसे मी करतो असे तात्पर्य ठेवून सांगितले । जसे सगुण ब्रह्मोपासनाप्रकरणी त्यासगुण ब्रह्मोपासकाचे मन हेच दिव्यचक्षु आहे त्या मनोरूप दिव्यचक्षुने हा दीक्षा शांति म्हणजे अव्याकृत ब्रह्म स्वरूपांतराहाणा न्यासने विषयां प्रत तो पाहतो असे श्रुतीत सांगितले आहे । तसेच एथे विवक्षित आहे । कथापक्षीं स्थूल दृष्टीने उत्ताना र्थेतर लिहिलेच आहे

ततः सविस्मया विष्टो हृष्टो माधनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिं भाषत ॥ १४ ॥

हे आणखी पुढे ही लिहू ॥ १३ ॥ ततः सः विस्मया विष्टः धनंजयः - म्हणजे ते परमेश्वराचे रूप पाहिल्यानंतर अत्यद्भुत रूप पाहिल्यामुळे झालेला जो अलौकिक चमत्कार तेणे करून व्याप्त झालेला महादेवावर बसु इकरून महादेवास ज्याणे संतोषाप्रत पावविले अशा प्रभावाने जो प्रसिद्ध तो धनंजय म्हणजे युधिष्ठिराचे राजसूययज्ञांत उत्तरे गायत्र्यांत सर्वांसि जिंकून ज्याणे धन आणि लिले अशा प्रख्यात प्रतापाचा धीर अर्जुन अथवा अतितेजस्विता मुळे केवळ अग्नि स्वरूपच तो अर्जुन भगवद्दर्शनाने झालेले सात्विक भावाने ज्याचे सर्व अंग वरमे मांच उभे राहिले आहेत असा हो त्वाता देवं शिरसा प्रणम्य - म्हणजे तो विश्वरूपी जो नारायण त्याप्रत भक्ति आणि श्रद्धा यांचे अतिशयाने नमस्कार करून कृतांजलिः - म्हणजे हात जोडून - अभायत - म्हणजे बोलता आला ॥ १४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीबालदेवार्पणमस्तु ॥

जें भगवंतांनीं मला विश्वरूप दारविलें तें सर्व लोकांस पाहावयास अशक्य जरीं आहे तथापि भगवंतांनीं मला दिले ले दिव्य चक्षूनें तें मी पाहिलें असा आपला अनुभव प्रगट करीत असतां अर्जुन बोलतो ॥ हे देव तव देहे देवान् पदयामि-म्हणजे हे देवातुझ्या पावित्र्यरूप देहाचे गयीं आदित्य व सरुद्र अश्विनी कुमार या देवीप्रत मी नेत्रांनीं पाहतों । तथाभूत विशेष संधान् पदयामि-म्हणजे आणि जरायुज-अंडज-स्वेदज-उद्भिज-असे प्राणी किंवा जंगमा जंगम सर्वभूते त्यांच्या समुदायाप्रत पाहतों आणि कमलासनस्थ ब्रम्हाण-म्हणजे पृथिवीरूप कमलाची जी मेरुरूप कर्णिका किंवा भोंवत तिचे ठायीं स्थित किंवा भगवंताचे नाभिकमलाचे ठायीं स्थित आणि ईश म्हणजे जगाचा नियंता जो चतुर्मुख ब्रम्हदेव त्याप्रत नेत्रांनीं पाहतों आणि सर्व ब्रम्हपुत्रादिक ऋषींत से दिव्य म्हणजे अप्राकृत कैलासादि स्थित वास की प्रभृति सर्प । चराद्यानें पाताळस्थ प्राकृत अनंतादि सर्पांपात्रत पाहतों ॥ १५ ॥ पदयामि देवां स्तव देव देहे सर्वोस्तथा भूत विशेष संधान् ॥ ब्रम्हाणमीशं कमलासनस्थ ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेक बाह्यदरवल्कनेत्रं पदयामित्वां सर्वतो नंत रूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पदयामि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरीटिर्नगदिनंचक्रिणंच तेजो राशिं सवेतो दीप्तिमंतं ॥ पदयामित्वां दुर्निरीक्ष्यं समंतात् दीप्तानलार्कं द्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ अनंत आहेत बाह्य-उदरे-मस्तके-आणि नेत्रे ज्यास आणि सर्वत्र आहेत अनंत रूपें ज्याचीं असा जो त्वांप्रत मी पाहतों । परंतु हे विश्वाचे ईश्वरा-हे विश्वस्वरूपा-व्यापक स्वरूपा मुकें दीर्घरज्जुप्रमाणें तुझा शेवट आणि मध्य आणि आरंभ यांप्रत पाहत नाहीं ॥ १६ ॥ त्याच परमेश्वराचें पुनः प्रकाशंतरा नें वर्णन करतो । किरीट-गदा-आणि सुदर्शन हीं जाणें धारण केलीं आहेत आणि तेजाचा पुंज आणि सर्वत्र जाची कांति पडली आहे आणि दिव्य चक्षूंनीं चून पाहण्यास जो शक्य नाहीं आणि प्रदीप्त जो अग्नि आणि सूर्य यांच्या कांती प्रमाणें ज्याची कांति आहे आणि अता आहे अशी ज्याची इयत्ता होत नाहीं । अशा तुजप्रत पाहतों । एणेकरून पूर्वोक्त शारवादि कनटस्थ लक्षण जसें चंद्राचें वास्तविक स्वरूप ज्ञानाला प्रयोजक होतें तसें सद्युण ब्रम्हज्ञान निर्गुण ब्रम्हज्ञानाला प्रयोजक होतें असें कळविलें ॥ १७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

या तु इह मोक्ष्य ऐश्वर्यं वरुण असें मी अनुमान करतो। वेदितव्यं परमं अक्षरं त्वं-म्हणजे अक्षरं ब्रह्मपरमं-एणे करून जें सुसुक्ष्मं ते
 य निरुपाधिक अक्षर परब्रह्म सांगितलें तें तूंच आहेस। आतां सगुणउपास्य ब्रह्म तूंच आहेस असें सगुणरूपाचें वर्णन करून
 खोलतो ॥ त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं-म्हणजे या सर्व विश्वाचा स्थितिकाली उत्कृष्ट आश्रय किंवा प्रलय काली विश्रांतिस्थान तूंच
 आहेस। याच कारणास्तव - त्वं अव्ययः-म्हणजे तूनाशरहित आहेस। आणि-शाश्वत धर्मगोप्ता-म्हणजे वेदप्रतिपाद्यत्व स्वयं
 (नव्यजो धर्म त्याचें पालन करणारा अथवा-हे शाश्वत-म्हणजे नित्यस्वरूप तूं धर्माचें पालन करणारा आहेस आणि-सनातन-
 म्हणजे चिरंतन जो पुरुष-म्हणजे जीव किंवा परमात्मा तो तूंच आहेस असें मी मानतो ॥ १८॥ अनादिमध्यांत-म्हणजे उत्पत्ति
 स्थिति नाश ज्यास नाहींत असा। आणि-अनंत वीर्य-म्हणजे अनंत आहे प्रभाव ज्याचा असा। आणि-अनंत बाहु-म्हणजे अनंत

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८॥

अनादिमध्यांत मनंत वीर्यं मनंत बाहुं शशि सूर्यनेत्रं ॥ यस्यामित्रां दीप्तद्रुतावानेत्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपवं ॥ १९॥

द्यावापृथिव्यो रिदमंतं रंहि व्याप्तं त्वयै केन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वा द्रुतं रुद्रं मुयंत वेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन ॥ २०॥

आहेत हस्त ज्यास असा आणि-शशि सूर्यनेत्रं-म्हणजे चंद्र आणि सूर्य आहेत नेत्राच्या असा आणि-दीप्तद्रुताशब्द-म्ह
 णजे प्रदीप्त अग्नीच आहे मुख ज्याचें किंवा प्रदीप्त अग्नि आहे मुख्याचे ठायी ज्याच्या असा आणि-स्वतेजसा इदं विश्वं तपवं-म्ह
 णजे आपले तेजानें या विश्वास ताप देणारा जो तू यां प्रत मी पाहतो ॥ १९॥ हे महात्मन-म्हणजे विश्वरूप देवा। इदं द्यावापृ
 थिव्योः अंतरं सर्वाः दिशश्च एकेन त्वया व्याप्ताः-म्हणजे पृथिवी आणि स्वर्ग यांचें हे अंतर म्हणजे मध्यभाग आणि सर्व दि
 शा तूं एक व्याप्तं व्यापिल्या आहेत। इदं द्रुतं उग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं-म्हणजे हे द्रुत आणि उग्र मर्ब कर
 तुसें रूप पाहून स्वर्ग मृत्यु पाताल हे तीनही लोक व्यथित पावले आहेत ॥ २०॥ ॥ श्रीनारायणार्पण मस्तु ॥ ॐ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पण मस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पण मस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोविंदार्पण मस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पण मस्तु ॥ ॐ ॥

भूभारसंस्कारकारि परमेश्वराचें रूप पाहून त्रैलोक्याला जीव्यथाशाली ती मांगनो ॥ अमी स्तरसंघाः त्वां विशंति-म्हणजे म
नुष्यलोकीं भूभारहरणार्थे अवतरलेहे आदित्यवस्तु आदिक देवांचे समुदाय बुद्ध करीत असतां तुझे गयीं प्रवेश करतान-अथवा-
अस्तर संघाः-असापदछेद करून भूभारभूतजे दुर्योधनादिक अस्तरांचे अशा त्यांचे समुदाय तुजप्रत प्रवेश करताना आणि दे
न्ही सैन्यामध्यें पलायन करण्यास असमर्थ असून जे कोणी भीताः-म्हणजे म्याले ते-त्वां प्राज लयः गृणंति-म्हणजे दूरच
उभे राहून अंजलि पुढे जोडून-तुझा जय असो आमचें रक्षण कर-अशी तुझी प्रार्थना करताना किंवा तुझी स्तुति करतात ॥ आ
णि युद्ध उपस्थित झाल्यावर उत्पातादिक वाईट निमित्ते पाहून-स्वस्ति इति उक्ता-म्हणजे याजगास कल्याण असो असें बो
लून। महर्षिसिद्धसंघाः-म्हणजे युद्ध पाहण्यास आलेले नारदादिक महर्षि आणि सिद्ध म्हणजे देवजातीतील भेद तो पुष्क
लाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति-म्हणजे ज्यांत परिपूर्ण अर्थ आहे अशा ज्या तुझ्या गुणवर्णनात्मक स्तुतिरूपवाणी त्यांहीं करून तुज
अमी हित्वां स्तर संघा विशंति केचिद्गीताः प्रांजल योग्यं निस्सर्सीत्युक्ता महर्षिसिद्धसंघा सुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥
रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्णपाश्व ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैनसर्वे ॥ २२ ॥
प्रतस्तविताहेत ॥ २१ ॥ आणि तुझा ज्यावर अनुग्रह आहे ते रुद्र-११ आदित्य-१२ वस्तु-८ साध्ययानावांचे देव-आणि विश्वे दे
व आणि देवांचे वेष अश्विनी कुमार उषांस नास्त्यदस्त्र असें म्हणताना आणि ४९ मरुद्वृण-म्हणजे एकूण पन्नास मरुत
यानावांचे देव आणि ऊष्ण म्हणजे उष्ण-भक्षण करणारे पितर। यास प्रमाण पितर उष्णपितर आहेत या अर्थाची स्तुति
आणि जोपर्यंत अन्न उष्ण आहे आणि आर्द्रा वस लेले ब्राम्हण वाग्यत म्हणजे भाषण करीत होता ते त्या अन्नाचें भक्षण क
रताना आणि शाकपाकादिक अन्नें फार उत्तम रुचिकर खादिष्ट झालीं आहेत अशी जोपर्यंत त्या रुचिरूप अन्नाची स्तुति आर्द्रा
वस लेले ब्राम्हणांनी केली नाही तोपर्यंत तें अन्न पितर भक्षितात अशा अर्थाची स्मृति आहे। आणि देवांचे गायक जे गंधर्व-यक्ष-
अस्तर आणि सिद्ध यांचे समुदाय ते अलौकिक चमत्कार पाहून विस्मयाने युक्त होता ते तुला पाहताहेत ॥ २२ ॥

हे महाबाहो-ते महत् बडु वक्र नेत्रं बडु बाहू रूपादं-म्हणजे तुझे मोठ्या परिमाणाचे आणि अनंत आहेत सुरवे आणि नेत्रे
ज्यास आणि अनंत आहेत रक्त मांडया पाद ज्यास आणि-बडूदरं बडुदं द्वाकरालं-म्हणजे बडुत आहेत उदरं जांस आणि बडु
त ज्या दाढा त्यांहीकरून भयंकर असें तुझे-रूपं दृष्ट्वा-म्हणजे रूपाप्रतपाडून। लोकाः तथा अहं प्रव्यथितः-म्हणजे सर्व लोक
म्यानें व्यथेप्रतपावले आहेत आणि तसा मीही भयानें व्यथेप्रतपावलों आहें ॥ २३ ॥ रूपाला भयानकत्व कसें त्याचें वर्णन करून सा
चे पाहण्यानें झालेली आपली व्यथा सांगतो ॥ नभस्पृशं-म्हणजे स्वर्ग आणि पृथिवी यांचें जें अंतर त्यास व्यापून राहिले ले आ
णि दीप्त-म्हणजे प्रज्वलित आणि अनेक वर्ण-म्हणजे रक्तपीतादिक अनेक वर्ण ज्याचे आहेत आणि व्यात्ताननं-म्हणजे पसर
लेली आहेत सुरवे ज्याची आणि-दीप्त विशाल नेत्रं-म्हणजे अग्नीप्रमाण प्रज्वलित आणि विशाल आहेत नेत्र ज्याचे अशा

रूपं मह ते बडु वक्र नेत्रं महाबाहो बडु बाहू रूपादं ॥ बडूदरं बडुदं द्वाकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥

नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त विशाल नेत्रं ॥ दृष्ट्वा हित्वां प्रव्यथितां तगन्माधृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

दं द्वाकरालानि च ते सुरवानि दृष्ट्वैव कालं न लसं निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शमं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ ॥

- त्वां दृष्ट्वा-म्हणजे तुजप्रत पाडून। देविष्णोर्विश्वव्यापका देवा। प्रव्यथितां तगन्मा-म्हणजे मोठ्या व्यथेनें युक्त झाले आहें अं
तः करण ज्याचें असामी-धृतिं शमं च न विंदे-म्हणजे धैर्य आणि चित्ताची स्वस्थता यांप्रतपावत नाहीं। विष्णो येणे करून
दं व्यापक आहे सयासुखें तुझे भयानकरूपानें युक्त देश सोडून पळून जाणें ही संभवत नाहीं असें म्हाविणें ॥ २४ ॥ ते दं द्वाकरा
लानि कालानलसंनिभानि सुरवानि दृष्ट्वा-म्हणजे अफाक विंकाळ दाढा हीं करून जीं भयंकर आणि प्रलयकालचे अग्नीसार
रवीं तुझीं सुरवे त्यांप्रत पाडून च-दिशः न जाने-म्हणजे दिशांप्रत ही पूर्वही दक्षिणही उत्तरही पश्चिम अशा मेढानें मी जाणत
नाहीं मला दिक्भूल-साली आहे। आणि शमं न लभे-म्हणजे तुझे रूपाचें दर्शन झालें तरी करव पावत नाहीं। बास्तव हे दे
वेश-हे जगन्निवास-मी जसा स्वरुपाचेम असा प्रसन्न हो ॥ २५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आतां-यच्चान्यत्तद्वृत्तिमिच्छसि-एणेकरून यासीं ग्रांतांत पुढें होणारे जे जय पराजय स्वीप्रत माझे देहाचे शरीर पाह्या असें जें
भगवंतानीं सांगितलें त्याप्रत पाहत होत्ताती पांच श्लोकांनी बोलवोस। अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः- म्हणजे हे धृतराष्ट्राचे पुत्र युयु-
त्सु शिवाय सर्व शंभर सोदरबंधु। अबनिपाल संघेः सहैव-म्हणजे पृथिवीचें पालन करणारे जे शाल्यप्रभृति राजे त्यांचे सम-
दास सह वर्तमान। तुजप्रत त्वरेनें प्रवेश करतात असा पुढील श्लोकांतील क्रियेचीं अन्वय करावा। आणि ज्या विषयी हे अजेंय
आहेत अशी सर्वांस संभावना आहे असे-भीष्मद्रोण-तसाहा सत्पुत्र म्हणजे माझा विद्वेषा कर्ण-हे-आमचे कडील बु-
द्ध करणाऱ्या मध्यें श्रेष्ठ धृष्टद्युम्न प्रभृति गजांसुहां-दंष्ट्रा करालानि ते मुरखानि त्वरमाणा विंशति-म्हणजे दहाही करून भ-

अमी चत्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहे बाबनिपाल संघेः ॥ भीष्मद्रोणः सत्पुत्रस्तथासौ सह
स्मदीयैरपि यो धमुरन्येः ॥ २६ ॥ वत्त्राणिते त्वरमाणा विंशति दंष्ट्रा करालानि भयानकानि
॥ केचिद्दिलग्ना दशान्तरेषु मंदयंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

यं कर आवा तुझ्या मुरवाप्रत त्वरेनें युक्त होत्ताते प्रवेश करताहेत। पापिष्ट धृतराष्ट्राचे पुत्र तुजप्रत प्रवेश करतात असें
सांगितल्यावरून त्रैलोक्य शरीर भगवंताचे शरीरांत प्रवेश करून त्यांतील त्यांस योग्य जें नरक स्थान त्याप्रत न जातात आणि
भीष्मादिक जे भगवद्भक्त ते भगवंताचे मुरवांत प्रवेश करतात असें सांगितल्यावरून दुर्योधनादिक आणि भीष्मादिक यांचे-
गतीचें बिलक्षण स्वरूप विलें। चूर्णितैः उत्तमांगैः केचित् दशान्तरेषु सलग्नाः दयंते-म्हणजे त्यांतील चूर्ण झाले त्या म-
स्तकांनी युक्त कोणी दांतांचे संधीत संलग्न झालेले दिसतात-म्हणजे ते थेंब लोंबतात ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीराधाकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रवेशाकसे करतान त्याविषयी दृष्टान् सांगतात ॥ यथानदीनां वहवः अंबुवेगाः - म्हणजे अनेक मार्गांनी वाहणाऱ्या नद्यांचे उदकाचे समुद्राक
से। समुद्रमेव अभिमुखाः इवन्ति - म्हणजे समुद्राप्रत अभिमुख होव्याने प्रवेश करतात। तथा अमी नरलोकवीराः - म्हणजे तसे हे मनुष्य
लोकांती लयुद्धकरणारे राजे। अभिविज्वलन्ति ते वक्राणि विदन्ति - म्हणजे आसमंतात जाज्वल्यमान नुस्तावक्रा प्रत म्हणजे मुरवांप्रत प्रवे
श करतात ॥ २८ ॥ अबुद्धिर्हृत्पूर्वकप्रवेशाविषयी दृष्टान् सांगून बुद्धिपूर्वकप्रवेशाविषयी दृष्टान् सांगतात ॥ यथापतंगाः समृद्धवेगाः संतः
नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं प्रविशन्ति - म्हणजे जसे पतंग मोठ्या बेगाने खुक होव्याने आपल्या परणासाठी च बुद्धिपूर्वक प्रदीप्त अर्थात प्रवेश करतात। त
थैव लोकाः समृद्धवेगाः संतः तथापि अभिविज्वलन्ति मुरवानि विदन्ति - तसेच हे सर्व दुर्योधन प्रभृति राजे मोठ्या त्वरेने युक्त होव्याने जाज्वल्यमान
न नुस्त्या मुरवांत आपले मरणासाठी प्रवेश करताहेत ॥ २९ ॥ भगवन्मुखांत बुद्धेच्छागर्जाचा प्रवेशाचा प्रकार सांगून ते वेळचे भगवत्स्वरूपाना प्र

यथानदीनां वहवोऽंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा इवन्ति ॥ तथा तवामी नरलोकवीरा विदन्ति वक्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथाप्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विदन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विदन्ति लोकाः तथापि वक्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे यसमानः समंतात् लोकान् ममग्रान्वदेनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिराश्रयं जगत्समग्रं भासन्तवोग्राप्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

आख्याहिमेको भवानुग्ररूपो नमोस्तुते देववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं नद्विप्रज्ञानामितवप्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥

गित्याच्या कांतीचा प्रकार सांगतात ॥ समग्रान् लोकान् यसमानः सन् ज्वलद्भिः वः ॥ लेलिह्यसे - म्हणजे याप्रमाणे सर्व प्रवेशाकरणारे दुर्य
योधनादिके लोक त्यांचा यास करित असतां जाज्वल्यमान मुरवाहीक करून त्यांप्रत चाटितोस। देविष्णो ते उयाः भासः तेजोभिः सर्वजगत्सम
ग्रं पतपन्ति - म्हणजे हे व्यापक विश्वरूप परमेश्वरा तुझ्या यादीप्ति आपल्या तेजोही करून सर्व जगाला व्यापून नापवितोहेत ॥ ३० ॥ भवानुग्र
रूपः कः तत् मे आख्याहि - म्हणजे उग्ररूप तू कोण आहेस ते मला सांग। तेनमः अस्तु - म्हणजे सर्व उग्रजो तू या लान मस्कार असो। हे दे
ववरप्रसीद - म्हणजे हे देवांत श्रेष्ठाप्रसन्न हो आद्यं भवंतं विज्ञातुं इच्छामि - म्हणजे जगास आद्य कारण जो तू याप्रत विशेषरूपाने जाण
वयास मी इच्छितो। मी नुस्ता मरवा जरी आहे तथापि तू याप्रमाणे कशासाठी प्रवृत्त झाला आहेस हे मी जाणत नाही ॥ ३१ ॥

याप्रमाणे अर्जुनाने प्रार्थिलेले श्रीभगवान् सांगतात ॥ अहं प्रवृद्धः श्लोकः सयकृत् कालोऽस्मि - म्हणजे मी क्रियाशक्तीकरून उपहित म्हणजे त्याउपाधींमिथुक्त सर्वसंहारकर्ता कालरूपी परमेश्वर आहे । इह लोकां समाहर्तुं प्रवृत्तः - म्हणजे यासंग्रामाचे वायीं दुर्बोधादिक सर्वबोधांवा संहार करण्यासाठीं प्रवृत्त झालों आहें । त्वं क्रतेऽपि सर्वे न भविष्यंति - म्हणजे युद्धकरणाच्या तुझ्या युद्धरूप्यापारा वाचून ही हे सर्व भीष्मादिक आणि शत्रु सैन्याचे वायीं जे युद्धार्थ उभे राहिले आहेत ते सर्व ही कालरूपी जोमी बाणे मारल्याप्रमाणेच आहेत ते मरणपावतील । यांच्या मारण्याविषयीं तुझ्या व्यापार निरर्थकच आहे ॥ ३२ ॥ तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ यशः लभस्व - म्हणजे याकारणास्तव तूं युद्धार्थ उठून देवांनीं हीं जिंकण्यास अशक्य असे जे भीष्मद्रोणादिक अतिरथी यांस अर्जुनाने जिंकलें असें यश संपादन कर । आणि - शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व - म्हणजे दुर्योधनादिकांस जिंकून ज्यांत शत्रूंनाहीत असें किंवा धन वा श्रीभग० ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः ॥ क्रतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे ये वस्त्रिताः प्रत्ननीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं ॥ मयेवेन निद्रताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाची ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयदयं च कर्णं तथा न्यानीपयोधमुरव्यान् ॥ मया हतान् त्वं जहि - म्हणजे तुला ज्या विषयीं शंका आहे ते हे भीष्म आणि द्रोण आणि जयदय तथा न्यानीपयोधमुरव्यान् मया हतान् त्वं जहि - म्हणजे तुला ज्या विषयीं शंका आहे ते हे भीष्म आणि द्रोण आणि जयदय तथा न्यानीपयोधमुरव्यान् मया हतान् त्वं जहि । माव्यथिष्ठाः - म्हणजे मारलेल्यास मारण्याचा श्रमच नाही । यास्तव मी यांस मारण्यास कमा समर्थ होईन अशा भीतीमुळे व्यथेप्रत पाऊन को-यु-ध्यस्व - म्हणजे युद्धकरणां रणे संपल्यानं जे तासि - म्हणजे संग्रामाचे वायीं सर्व शत्रूस तं जिंकणारा आहेस किंवा होशील । द्रोणं च

भीष्मं च जयदं च - या तीन चकारांनी पूर्वीक्त अजेयत्वशंकेचा अनुवाद केला आणि पुढील तथाराधानें आणि अपिशब्दाने-
 त्या शंकेचा अनुवाद केला ॥ ३४ ॥ तदनंतर काय झालें तें संजय धृतराष्ट्रास मागतो ॥ एतत्तु केशवस्य वचनं श्रुत्वा - म्हणजे या प्रमाणें श-
 र्वोक्त कृष्णाचें वचन ऐकून । वेपमानः किरीटी - म्हणजे देवाचे शत्रू जे निरातक व चादिक त्यांस स्वर्गलोकीं गेल्यावर अर्जुनानें मार-
 त्या वर इंद्र प्रसन्न होऊन ज्याचे मस्तकावर इंद्राने किरीट घातला तो अर्जुन कंपायमान होत्साता । कृताजिह्वः कृष्णानमस्कृत्वा - म्हण-
 जे हस्ताचा अजलिपुटक करून भक्ताचे पपाचें आकर्षण करणाऱ्या कृष्णाप्रत नमस्कार करून । भितिभीतः प्रणम्य सगद्गदं भूय एव
 आह - म्हणजे भयभीत होत्साता पुनः दीनम्रभावाने नमस्कार करून गद्गदस्वर आण आदि अशा वाक्यां प्रत पुनः कृष्णाप्रत बो-
 लता झाला । भयाने किंवा द्रष्टेने नेत्रास अश्रु येऊन कफाने कंठ अवरुद्ध झाला म्हणजे वाणीला जो मंदत्व आणि कंपयुक्तत्व नि-

संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताजिह्वेर्वेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय
 एवाह कृष्णं सगद्गदं भितिभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ म्छाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्र-
 हृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशोऽवन्ति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

कार होतो त्यास गद्गदस्वर म्हणतात ॥ ३५ ॥ अर्जुन अकरा भोक्तांनीं बोलतो ॥ हे हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यति तत्त्वाने
 म्हणजे हे सर्वेन्द्रियप्रेरका कृष्णा हे अत्यंत उद्भुत प्रभावाचा आहेस आणि भक्तवत्तल आहेस अशा तुझ्या उत्कृष्टकीर्तीने जगद्-
 र्ष पावतें तें युक्तच आहे । आणि - अनुरज्यते च - म्हणजे तुझ्या नामसंकीर्तने करून जग तुझ्या ठावीं निरतिशय प्रेम करतें तें ही यु-
 क्तच आहे । आणि - रक्षांसि भीतानि दिशोऽवन्ति तत्त्वाने - म्हणजे तुझ्या नामसंकीर्तने करून राक्षस भयभीत होत्सातें ह्मदि-
 शांकडे पळतात तें ही युक्तच आहे । आणि - सर्वे सिद्धसंघाः नमस्यंति तत्त्वाने - म्हणजे सर्वे कपिल मुन्यादिक सिद्धांचे स-
 मुदाय तुला नमस्कार करतात तें युक्तच आहे । ह्मन्मेकरसो भ्रमं व म्हणून भ्रमशास्त्रांत जो प्रसिद्ध आहे तो नारायणाष्टाक्षर
 मंत्र आणि सदर्शनास्त्रमंत्र यांही करून युक्त करून जपावा म्हणजे राक्षसादिकांचा नाश होतो । नारायणाष्टाक्षरमंत्र प्रसिद्ध

च आहे। सहस्राक्षरं कुंफइ स्याद्वा हा सद्गुरुनाम्यमंत्र ॥ ३६ ॥ ते सिद्धसमुदायमाझे प्रमाणे हजारो ब्रम्हदेउत्पत्तिकरणसमर्थ असतां ते मला कांनमस्कार करतात त्याविषयीं बोलतो ॥ हे महात्मनूगरीयसे ब्रम्हणेपि आदिकर्त्रे ते कस्मान्नन मेरन्-म्हणजे हे परमोदारचित्त सर्वांचा स्वष्टाजो ब्रम्हदेव त्याचा जो आदिकर्ता सर्वांङ्गनभोवा तूं याप्रत ते सिद्धकांनमस्कार करणार नाहीत। तात्पर्य। तं नित्य सिद्ध आहे स ब्रम्हदेवादिक तुझ्या उपासनेनें सिद्ध होऊन तुझ्या आज्ञेकडून च जगाचे निर्माण कर्ते होतात या कारणास्तव-हे अनंत देदेवेश हे जग निवास-म्हणजे देशाकाळाचा परिच्छेद ज्यांस नाही सर्व देवांचाही जो नियंता सर्व जगाचें राहण्याचें जें स्थान अंशापरमेश्वरा तूं। सत् असत्-म्हणजे आहे असें विधिसुराज्ञानें जें भासतें आणि नाही असें जें निषेधसुराज्ञानें भासतें तें तूं। अथवा सत्-म्हणजे व्यक्त झालेले कार्ये आणि अव्यक्त-म्हणजे प्रलयकालीं कारणभूत सूक्ष्मरूपानें राहिलेले कारणकस्माच्च ते नन मेरन् महात्मनूगरीयसे ब्रम्हणेप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जग निवास त्वमक्षरं सदसत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ वेत्ता मिषेद्यं च परं च धाम त्वया तत्तं विश्वमनंत रूपं ॥ ३८ ॥

ण तें तूं। आणि तत्परं-म्हणजे त्या सनादून आणि असनादून हीं सूक्ष्म म्हणजे मूल कारण तें तूं म्हणजे कार्ये आणि कारण-यादून निराळे-अक्षरं म्हणजे अक्षर ब्रम्ह तूं आहेस। तुझे सत्तेनें सर्व आहे-अशा व्यवहारास आळे आहे तुझे सत्तेवैद्यनदुसरी सत्ता नाही असें तात्पर्य ॥ ३७ ॥ पुनः स्तव करतो ॥ त्वं आदिदेवः-म्हणजे सर्वांची सृष्टी करणारा तूं आदिदेव आहेस। पुराणः पुरुष म्हणजे सर्व जीवांचे शरीरांत रायन करणारा आणि त्या शरीरांच्या नाशानें ज्याचा नाश नाही असा तूं नित्य पुरुष आहेस। त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं-म्हणजे तूं या विश्वाचे प्रलयकालीं विश्रान्ति स्थान आहेस। हे विश्व तुझे चढावी प्रलयपावनें या प्रमाणें उत्पत्ति आणि लय यांचें कारणत्व सांगून ब्रम्हाला जगाचें उपादान कारणत्व सांगितलें। आतां घटादिकां स उपादान कारणमृत्तिकेपेक्षां निमित्त कारणचेतन कर्ता कुलाल जसा आहे त्याप्रमाणें या जगास उपादान कारण ब्रम्हापेक्षां निमित्त कारण हुसरा कर्ता आहे किंकाय अशी शंका होऊन येया साठी कर्तृत्वरूप निमित्त कारण त्वही ब्रम्हालाच सर्वज्ञेश्वर रूपानें सांगतात।

त्वं वे नासि-म्हणजे सर्वजगाचा शातातूंच आहेस। जो शाता तोच कर्ता असतो तर जग निराकें त्याचा जाणणारा निराका असें हेतु
 आहे कीं काय अशा सांकेचे चारण करतात। वेद्यंच-म्हणजे जाणावयाचें जग तंच आहेस। वेदनरूप जो तूं अधिष्ठान त्याचे ठायीं
 सर्व कल्पितें आहे यासुद्धें अधिष्ठान भूत तुझे सत्ते शिवाय निराका सत्तानाहीं। तुझे मतेनें चरें-अस्ति-अशा व्यवहारास पात्र आ
 हे। आणि परंच-धाम-म्हणजे वेद्य आणि वेत्ता याद्वय निराकें शुद्ध अद्वितीय चैतन्यात्मक मुक्त प्राप्य ब्रम्ह तूं आहेस। हे अनंत
 त रूप-म्हणजे त्रिविध परिच्छेद रहित स्वरूपादेवा। त्वया इदं विश्वं ततं-म्हणजे तूं आपले सत्ता आणि चित्तरूप बाचे योगा
 नें हें सर्वजग-अस्ति-भासते अशा व्यवहारास योग्य केले आहेस ॥ ३८ ॥ आतां सर्व देवता स्वरूपा नें भगवंताची स्तुति
 करितो। वायु-पम-अग्नि-वरुण-शशोक म्हणजे चंद्र-हे उपलक्षण करून सूर्यादिक आणि प्रजापति म्हणजे विराट् आणि हिरण्य-
 गर्भ आणि हिरण्य गर्भाचाही पिता सर्वोचा पिता महत्तुं आहेस यास्तव सर्वांमही तूं नमस्कार करण्यास योग्य सर्वात्मक आहेस

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशोकः प्रजापतिस्त्वं प्रपिता महश्च ॥ नमो नमस्तेस्तु सह स्वकृत्स्नः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्वं ॥ अनंत वीर्यामि तविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषितोसि सर्वः ॥ ४० ॥

यास्तव तुला हजार वेळ मी नमस्कार करतो आणि पुनः पुनः नमस्कार करतो। नमस्काराच्या आवृत्तीनी अद्वातिशय सूचविला ॥ ३९ ॥
 हे अनंत वीर्य अमित विक्रमः त्वं यतः सर्वं समाप्नोषितः सर्वः अस्ति-म्हणजे अनंत आहे शरीरबल जांचें अशा परमेश्वरा अपरिमि
 त आहे युद्ध शिखा शास्त्र कोशलादिक ज्याचें असा तूं एके सद्रूप स्फूर्तिरूपाने यास सर्वजगास सत्ता स्फूर्ति व्यवहारास्पद करतोस
 यास्तव तूं सर्व स्वरूपच आहेस। तुझे बाचून दुसरी सत्ता नाही यास्तव कर्मांचे आरंभी आणि त्यांचे समाप्तीचे ठायीं अथवा सर्वां
 चे आरंभी आणि अंती राहणारा जो तूं यास नमस्कार असो। अथवा तुला पूर्वे भागी आणि पृष्ठ भागी नमस्कार असो। हे सर्व स्वरू
 प सर्वत एव म्हणजे तुला सर्व देशीं नमस्कार असो। अथवा सर्व देशांचे ठायीं राहणारा जो तूं यास नमस्कार असो। एक प्रा
 नाधिकं मन्ये अपरं शिस्तयाधिकं-यांस सांगितल्या प्रमाणे भीमबळे करून अधिक दुर्योधन युद्ध शिखा शास्त्र कोशलांने अ-

धिक असें वीर्य किंवा पराक्रम आदिक एकेक कासजसें आहे त्याप्रमाणें परमेश्वर नाहीतर अनंत वीर्य अनंत पराक्रम आहे असें अनंत वीर्यो मित्र विक्रम-यापदानीं स्तुचिलें ॥ ४० ॥ अशी स्तुतिकरून आपण केलेले अपराधांची क्षमा मागतो ॥ तब श्रमं महिमानं अजानता-म्हणजे तुझ्या या विश्वरूपात्मक महिम्याप्रत न जाणणारा जो मी याणे । तूं माझा समान वयस्क सरवाच आहेस असें मानून प्रसभं-म्हणजे आपला उत्कर्षदार व ऊन तुझा पराभव केल्याप्रमाणें । हे कृष्ण यादव हे सरवेति-म्हणजे अरे कृष्णा अरे यादवा अरे माझ्या सरव्या असें जें मी तुला-प्रमादात् प्रणयेन वायत् उक्तं-म्हणजे गैरसावधपणानें किंवा चिंताचे विक्षेपानें अथवा स्नेहेकरून जें काय तुला बोललों ॥ ४१ ॥ आणि विहारशय्यासन भोजनेषु-म्हणजे क्रीडा करताना किंवा फिरताना एके शय्येवर निजताना किंवा सिंहासनावर बसताना किंवा पंक्तींत भोजन करताना । एकः अथवा तत्समसं-म्हणजे सरवेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सरवेति ॥ अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४२ ॥ यच्चावह सार्थं प्रसक्तोऽसि विहारशय्यासन भोजनेषु ॥ एकोऽथ वाप्यत्युनतत्समसं तत्क्षामयेत्वा महमप्रमेयं ॥ ४३ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गीयान् ॥ न त्वत्समोऽस्य भ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४४ ॥ रव्यावाचून एकांत स्थलीं तूं आणि मींच असतानां अथवा सरव्यांसमस्त सरवे हसत असतानां । अवहा सार्थं-म्हणजे यद्यमस्कारीने । यत् असन्कृतोऽसि-म्हणजे जो काय तुझा मी असत्कार-म्हणजे अपमान केला असेल किंवा असत्काराप्रमाणे भाषण बोललो असे न त्या सर्वोपराधांची । अप्रमेयं त्वां क्षमापये-म्हणजे अविन्य प्रभाव जो तूं यापार्शीं मी क्षमा मागतो । अविन्य प्रभाव तूं निर्विकार आणि करुणा समुद्र आहेस यास्तव तुझ्या माहात्म्याप्रत न जाणणारा जो मी याचे सर्वोपराधांची क्षमा करण्यास तूं योग्य आहेस ॥ ४५ ॥ भगवंताच्या अविन्य प्रभावाचें चवर्णन करतो ॥ अस्य चराचरस्य लोकस्य त्वं पिता अस्ति-म्हणजे सर्व चराचर विद्वाचा तूं पिता आहेस । यास्तव आमचा विश्रुंवा अपराध क्षमा करावा हें तुला योग्यच आहे । पूज्य गरीयाश्च गुरुश्च-म्हणजे आणि सर्वेश्वरत्वास्तव तूं पूज्य आहेस आणि ब्रम्हदेवा महीवेंदोपदेशा तू केलास या मुळें अतिशयित अ

छ सर्वांचा तें गुरुत्त्व आहेस। यास्तव अग्रतिमप्रभावः न त्वत्समः अन्यः कोपि- म्हणजे तुझ्यासारखा अचित्यप्रभाव कोणी
 दुसरा नाही। मग- कुतः अभ्यधिकः- म्हणजे तुझ्याहून अधिक कोटून असेल ॥ ४३॥ तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य- म्ह-
 णजे या कारणास्तव शरीरभूमीवर दंडाप्रमाणें ठेवून आणि नमस्कार करून। ईडयं ईशं त्वां प्रसादये- म्हणजे सर्वांस स्तनिक
 रण्यास योग्य जो तूं ईश्वर त्याप्रत मी अपराधी प्रसाद मागतों। पिता पुत्रस्येव- म्हणजे पुत्राचा अपराध पिता जसा पोटांत घालतो
 । सरव्युः सरवेव- म्हणजे सरव्याचा अपराध जसा सरवापोटांत घालतो। प्रियायाः प्रियश्च- म्हणजे पतिव्रताजी आपली मि-
 थ पत्नी तिचा अपराध जसा पतिपोटांत घालतो। त्याप्रमाणें देवा माझ्या अपराधाची क्षमा करून माझा अपराध आपले पो-
 टांत घालण्यास तें योग्य आहेस ॥ ४४॥ याप्रमाणें भगवंताची स्तनिकरून आपल्या मजें ईष्ट आहे त्या विपयी प्रार्थना करतो।

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादयेत् त्वामहमीशमीदृश्यं ॥ पितेव पुत्रस्य सरवेव सरव्युः प्रियः प्रियाया हंसि देव सोढुं ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वे दृष्टितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामित्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सह स्नबाहो भवविश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अदृष्टपूर्वे रूपं दृष्ट्वा दृष्टितोस्मि- म्हणजे कधीहीन पाहिलेले अज्ञाया विश्वरूपाप्रत गाढून मी दृष्ट म्हणजे संतोषी किंवा
 हर्षित झालों। आणि- भयेन मे मनः प्रव्यथितं- म्हणजे विकृत भयंकर रूप पाहिल्यानें जें भय झालें तेणे करून माझे मन
 व्यथेप्रत पावले आहे। हे देव तदेव रूपं मे दर्शय- म्हणजे देवा तुझें प्राणापेक्षा हीमला प्रिय असें जें तुझें पूर्वीं चित्तुर्भुज श्री
 कृष्ण रूपतें मला दारवीव। हे देवेश प्रसन्न हो। हे जगन्निवासा प्रसन्न हो ॥ ४५॥ त्या पूर्वींचे रूपाचें वर्णन करतो ॥ किरीटि-
 नं- म्हणजे ज्याचे मस्तकावर किरीट आहे। गदिनं च किणं- म्हणजे ज्याच्या हातांत कोमोदकी गदा आणि सुदर्शन चक्र आहे
 आणि- तैजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं- म्हणजे जो तेजाचा केवळ पुंजच आहे आणि सर्वत्र ज्याची दीप्ति म्हणजे कांति पसरली
 आहे। अशा त्वां- म्हणजे तुजप्रत। तेनैव- म्हणजे चतुर्भुजेन रूपेण द्रष्टुं इच्छामि- म्हणजे पूर्वींच्या चतुर्भुज रूपानें चमी पाह

ण्यास रच्छि तो। हे सहस्र बाहो विश्वमूर्ते तेनें वैरूपेण युक्तो भव-म्हणजे हे अनंत हस्त हे विश्वरूप त्या चतुर्भुजादिकों
म्य पूर्वीच्या रूपांनें युक्त हो। एणे करून भगवंताचे चतुर्भुजरूप अर्जुनास सदागोचर होतें असें होतें ॥ ४६ ॥ याप्रमाणे अर्जुना
नें प्रार्थिलेले भगवान प्रसन्न होऊन अर्जुन भयपायला आहे असें पाहून तत्कालीं उचित वचनानें त्याचे आश्वासन करितसे
त्साते बोलतात ॥ हे अर्जुन प्रसन्नेन मया आत्मयोगात्-म्हणजे हे अर्जुना तुजविषयीं अतिशय कृपाज्यास उत्पन्न झाली आहे
असा जो मी याणे आपले असाधारण सामर्थ्यानें। तव इदं रूपं दर्शितं-म्हणजे तुला हे मीं आपले विश्वरूप दाखविलें। तें रूप
कसें तें सांगताव। तेजोमयं चिन्मयं-विश्वं-अनंतं-म्हणजे आदि अंतरहित। आणि- त्वदन्येन न दृष्टं पूर्वं-म्हणजे तुजबांध

श्री भगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवाऽर्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं
विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टं पूर्वं ॥ ४७ ॥ न वेद यज्ञाध्ययनेन दानेन च क्रिया
भिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवंप्रपन्नः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरु प्रवीर ॥ ४८ ॥

न दुसऱ्यानीं कधीं पूर्वीं पाहिलें नाहीं ॥ ४७ ॥ हें रूप उपासनात्मक योगानें च जाणण्यास योग्य आहे। जे कर्मी आहेत त्यां
दुर्मिळ आहे असें सांगतात ॥ वेद यज्ञाध्ययने-म्हणजे चारही वेदांच्या गुत्तासून अक्षय्यहणात्मक जें अध्ययन आणि मी
मांसा कल्पसूत्राचे द्वारा वेदबोधित-म्हणजे वेदांनी प्रतिपादन केलेले जे यज्ञ म्हणजे कर्मे त्यांचा जो विचार तद्रूप जें यज्ञा
यन तेणे करून। आणि-दानेः-तुला पुरुषादिक जीमहादाने तीही करून। आणि तपोभिः उग्रैः-म्हणजे कृच्छ्र चांदायणादिक
जीं उग्र-म्हणजे शरीर शक करणारीं दुष्कर तपें तीही करून। एवंप्रपन्नः अहं-म्हणजे दंजसा पाहिलास तसा विश्वरूप मी
नृलोके हे कुरु प्रवीर त्वदन्येन द्रष्टुं न शक्यः-म्हणजे यामनुष्य लोकाचे बायीं हे कुस्त श्रेष्ठ वीरा अर्जुना तुजबांधून दुसऱ्यानीं

तुजवर अनुग्रह करण्यासाठीं तुला प्रगट केलेले रूप पाहून जर तुला व्यथा होत असेल तर त्याचा उपसंहार मी करतो असें मांगताम। इ
 दृक् मम घोरं रूपं दृष्ट्वा - म्हणजे या प्रकारचें माझे उग्र रूप पाहून ते व्यथा माविमूढ भावश्च मा भवतु - म्हणजे या रूप दर्शनाने झालेल्या भय
 मुकें तुला व्यथानसो आणि व्याकुळ चिन्तन किंवा असंतोष तुलानसो। व्यपेतभीः प्रीतमनाः च त्वं - म्हणजे ज्याची भीतिगेडी आहे आ
 णि ज्या चें मन प्रीतिनें युक्त आहे असा दौत्साताट। तदेव मे रूपं इदं प्रपश्य - म्हणजे तेंच माझे हें चतुर्भुजादियुक्त रूप मंनोषानें पाह
 ॥ ४९ ॥ संजय धृतराष्ट्रा प्रतबोळ तो ॥ वासुदेवः इति अर्जुने उक्त्वा - म्हणजे वसुदेव पुत्र भगवान् कृष्ण अर्जुनाप्रत या प्रमाणें बोलून
 । तथा स्वकं रूपं भूयः दर्शयामास - म्हणजे पूर्वी जसें होतें तसें आपलें स्वकीय किरीटमकरकुंडल गदा चक्रादियुक्त चतुर्भुज
 आणि श्रीवत्सकोक्त भवनमाला पीतांबर यांहीं उभाय मान असें रूप पुनः दारवविता झाला। महात्मा पुनः सौम्यवपुः भूत्वा - म्ह
 माते व्यथा माचविमूढ भावाद्दृष्ट्वा रूपं घोरमीह अमेदं ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संज०
 ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥
 अर्जुनः ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
 सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसियन्मम ॥ देवाअथम्य रूपस्य नित्यं दर्शनं कांक्षिणः ॥ ५२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
 णजे आणि भयंकर विश्वरूपा पुनः सौम्यवपु होऊन। भीतलेन आश्वासयामास - म्हणजे भयभीत झालेल्या अर्जुनाप्रत आ
 श्वासन देता झाला ॥ ५० ॥ नंतर अर्जुन निर्भय होवता बोलतो ॥ हे जनार्दन इदं सौम्यं मानुषं तव रूपं दृष्ट्वा - म्हणजे तुझ्या
 मनुष्याकृतीच्या सौम्य रूपाप्रत पाहून। इदानीं प्रकृतिंगतः सचेताः संवृत्तः अस्मि - म्हणजे आतां भयामुकें झालेल्या व्यथेने
 हित स्वस्थ आणि भयानें झालेल्या मोह जाऊन अव्याकुळ चिन्तमी झालों आहे ॥ ५१ ॥ आपण केलेला अनुग्रह फार दु
 र्लभ आहे असें चार श्लोकांनीं मांगत असतां भगवान् बोलतात। यत् मम रूपं त्वं दृष्ट्वान् - म्हणजे जें माझे विश्वरूप तें पाह
 ता झालास। इदं सुदुर्दर्शं - म्हणजे हें पाहण्यास फार अशक्य आहे। कारण देवाअपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनं कांक्षिणः संति-

म्हणजे या रूपार्चने दर्शन प्राप्त होई अशी देवही निरंतर इच्छा करतात। नित्य-एणेकरून त्याणीं पूर्वी किधीही हे रूप पाहिले नाही
आणि माझे अनुग्रहाशिवाय पुढे ही पाहणार नाहीत असें सूचविले ॥ ५२ ॥ ज्याप्रमाणे मला विषय रूपाने तपाहता साक्षात्
प्रमाणे मी वेदाध्ययनाने-तपाने-दानाने-यज्ञाने पाहण्यास अशक्य आहे। नवे दयज्ञाध्ययने-या श्लोकाने चहागतार्थ आहे त-
थापि तोच अर्थ पुनः माझे विषय रूप दर्शन परम दुर्लभ आहे याचे दृढीकरण साठी सांगितला ॥ ५३ ॥ तर कोणत्या उपायाने हा
रूप्यास शक्य आहे सने सांगतात। हे अर्जुन हे परतपश्चात् तू ताप देणाऱ्या अर्जुना-अनन्ययाभक्त्या-म्हणजे अव्यभिचारी
माझे गायी निरतिशय प्रीतिरूप जीभक्ति तीणे करून। एवंविधः अहं-म्हणजे या प्रकारचे दिव्य रूप धारण करणारा मी। ज्ञानु-
नाहं वेदैर्न तपसान दानेन न च ज्ञया ॥ शक्य एवंविधोऽष्टुष्टुष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या
तनन्यया शक्य अहं एवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञानुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्म कृत्
मत्परमः मद्भक्तः संगवर्जितः ॥ निधैरः सर्वभूतेषु यः समा मेति पांडव ॥ ५५ ॥ ओं तत्स
दिति श्रीमद्भगवद्गीता सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

म्हणजे परोक्षत्वे करून शास्त्रे करून जाणावयास आणि द्रष्टुं तत्त्वेन शक्य-म्हणजे वेदांत वाक्य श्रवण मनन निदध्यासना-
चे परिपाकाने ब्रह्मात्मत्वे करून जे साक्षात्कारात्मक ज्ञान तेणे करून पाहण्यास योग्य आहेत। आणि प्रवेष्टुं च-म्हणजे ब्रह्मात्म-
त्वं साक्षात्कारानंतर अज्ञान उगारून त्याचे कार्य याचना साक्षात्कार असतो मद्रूपत्वे करून माझे गायी प्रवेश करण्यास शक्य आहे
॥ ५४ ॥ आतां सर्वगीता शास्त्राचा सार भूत आणि ज्याचे अनुष्ठान कन्याणां रथाने करावयाचे असा जो अर्थ तो एकत्र गोळा क-
रून सांगतात ॥ मत्कर्म कृत्-म्हणजे माझे परमेश्वराचे उद्देशाने विहित कर्म करणारा। स्वर्गादिक कामना असेल तर हें घड-
णार नाही यास्तव सांगतात। मत्परमः-म्हणजे मीच आहे परम म्हणजे प्राप्य ते करून निश्चित ज्यास। स्वर्गादिकां साक्षात्-अ-

श्री इच्छा नाहीं। याचकारणानें मद्भक्तः म्हणजे सर्वप्रकारांनी मद्भक्तजन परायण। स्त्रीपुत्रादिकांवर स्नेह असल्यास असे कसे घेईल-
 याविषयी सांगतात। संगवर्जितः- म्हणजे बाह्य अनात्मवस्तुविषयक स्नेह ज्यास नाहीं। आणि सर्वभूतेषु निर्वैरः- म्हणजे आपणा-
 वर ज्याणे अपकार केला आहे त्याचे ठायीं ही द्वेषगदित असा जातो- हे पांडवा- म्हणजे पंडुपुत्राभर्तुना। मांघ्रति- म्हणजे अभेदाने
 मज्जत येतो- म्हणजे मद्भूषण होतो ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ एकादशोऽध्यायः समाप्तः ११
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सप्तमाध्यायापासून एतावत पर्यंत मद्रावाक्यांतील तत्पदाचा व्याख्यान होत आहे। तद्गतानि स्थितिरय कारणाभावा-
 धिक परमेश्वर त्याचें निरूपण केले। आतां तत्पदार्थ शोधनरूप उपासना कांठाची समाप्ति या अध्यायांत करित असतां अर्थांत वि-
 क्षित प्रधानभूत होत निरुपाधिक परब्रह्मस्वरूप लक्ष्यार्थ आगित्यास जाणणारे जे ब्रह्मवेत्ते त्यांचीं लक्षणें हीं दारववितात। मच्छ
 द्वेकरून लोकबुध्यनुसरण करून तत्पदार्थसंगुणपरमेश्वरवेत्ते उपासन दारववितात। पूर्वोऽध्यायांती- मत्कर्मकृतमत्पर
 अर्जुन उवाच ॥ एवं सततमुक्ता ये भक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविन्मयाः ॥ १ ॥ ॐ ॥

मः- एणें करून माझे भजन करणारा मजप्रन एतो असें सांगितले तथें मच्छ द्वे करून निराकार निरुपाधिक निर्गुण ब्रह्म समजा-
 वें किंवा साकार संगुण ब्रह्म समजावें। ब्रह्मनां जन्मनाम ते जानवान् मां प्रहते- याश्लोकांत निराकार निर्गुण ब्रह्मावर मच्छ द्वा-
 चा प्रयोग केला आहे। आणि विष्णुरूप दारवविल्यानंतर- नाद्वेदे र्मतपसा- याश्लोकांत साकार संगुण ब्रह्मावर ही मच्छ द्वे प्रये-
 ग केला आहे यास्तव संशय होतो। उभयविध ब्रह्माचा उपदेश होत आहे कांढास तो अधिकारभेदानेंच केलास असें म्हटलें पाहिजे
 । नाहींतर विरोध येईल। तेव्हां मुमुक्षु जो मी याणे निराकार वस्तूचें चिंतन करवें किंवा साकार संगुण वस्तूचें चिंतन करावें
 यांतून आपणास कोणता अधिकार आहे असा आपले अधिकारांचि निर्णय द्याव्यासाठीं अर्जुन प्रश्न करतो ॥ एवं सततमुक्त
 ये भक्ताः स्त्वांपर्युपासते- म्हणजे मत्कर्मकृतमत्परमः- एणें करून पूर्वोऽध्यायाचें अंती सांगितलें प्रकारांनी निरंतर भगवंताचे क-
 र्मादिकाविषयी सावधान मनस्क होऊन प्रवृत्त झालेले भक्त साकार भगवत वस्तूसच शरण झाले होत्या ते साकार संगुण-

जो तू परमेश्वर याची निरंतर चिंतनात्मक उपासना करता तू आणि-येचापि अक्षर अव्यक्त पर्युपासने-म्हणजे जे सर्वत्र विरक्त होऊन सर्व कर्माचा त्याग करून-हे गार्गी-जे स्खलन के-जे अणुन के-जे दीर्घन के-जे ह्रस्वन के-त्यास ब्रम्ह वेने ब्रम्हण अक्षर ब्रम्ह म्हणतात अशा अर्थाच्या श्रुतीत सांगितलेले सर्वोपाधि रहित निर्गुण अतएव सर्व इंद्रियादिकांस अगोचर निराकार तद्रूप ब्रम्ह त्याची उपासना करतात। नेपां-म्हणजे हे दोघे ही योग म्हणजे भगवच्चिंतन रूप समाधीमत्त जाणपार आहेत परंतु त्या दोहोमध्ये। के योग विनमाः-म्हणजे श्रेष्ठ योगी कोण आहेत। या द्विविध योगाच्या किंवा उपासकांच्या उपासनेतील कोणते उपासके वेगळे मी अनुष्ठान करावे असें तात्पर्य ॥ १॥ निर्गुण वस्तु दुष्टापाय आहे असें सांगता तयावरून त्यास श्रेष्ठत्व आहे असें कचवून अर्जुनास सगुण ब्रम्होपासने विषयीच अधिकार आहे असें पाहून त्याने किंवा त्यासारवे दुसऱ्या अधिकाऱ्याने सगुण ब्रम्होपासनच करावे असें भगवंतास सांगावयाचें आहे आणि अधिकारि भेदानें द्विविध उपासनेची साधनें ही सांगावयाची आहेत त्यांत प्रथम सगुण श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेदय मनो येमां नित्य युक्त उपासते ॥ श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २॥

ब्रम्हविद्येवर म्हणजे उपासनेवर अभिरुचि व्हावी यास्तव सगुण ब्रम्होपासनेची स्फुटि करीत असतां पूर्वेक दोहो उपासकामध्ये सगुण ब्रम्होपासक श्रेष्ठ आहेत असें श्रीभगवान् उत्तर सांगताना ॥ मयि मनः आवेदय-म्हणजे मी जो सगुण ब्रम्ह परमेस्वर सर्वात्मा वा सदेव त्याचे गयीं आत्मस्वरूपत्वास्तव आणि प्रियतमत्वास्तव अनन्य भावाने मन प्रविष्ट करून। म्हणजे हिंगुल दिक् रंग लासें त मिसळले म्हणजे जसे कासामय च होता त त्याप्रमाणें मन सर्वदा मदाकार करून। नित्य युक्तः-म्हणजे निरंतर उद्युक्त। परया श्रद्धया उपेताः-म्हणजे द्वापरमात्मा उपासनेने आम्हांस संसार सागरापासून तारील च अशी निश्चयात्मक जी सात्विकी श्रद्धा जीस आस्तिक्य बुद्धि ही म्हणतात तीणे करून युक्त होताने सर्व योगेश्वराचा ही ईश्वर आणि सकल कल्याण गुणाचें स्तान आणि साकार असा जो मी याची उपासना करतां। ते मे युक्ततमा मताः-म्हणजे-ज्ञानी त्या लैष मे मतः-एणेकस्त न जो अहितीय ब्रम्ह स्वात्मत्वे करून जाणतो तो माझा आत्माच आहे असें भगवतांनी सांगितले आहे यावरून आत्म्यासार

रवा निरतिशयित प्रीतीसपात्र दुसरा पदार्थ कोणी नाही हे अर्थ मिळूच आहे यामुळे ज्ञान्यास तरमी आपले स्वरूपच आहे असे पाहणे । तेव्हा त्यावर जसा भासापसपान आहे तसा दुसऱ्यावर नाहीच परंतु जे अज्ञानी असून आपणास शरण आले आहेत आणि निरंतर सगुण स्वरूपाने ही जरी उपासना करतात तथापि ते श्रेष्ठ योगी आहेत असे मी त्यास मानितो ॥ २ ॥ सगुण ब्रम्होपासक वेत्ते जर श्रेष्ठ असें नुस-
मान्य आहेत तर निर्गुण ब्रम्ह वेत्ते श्रेष्ठ नाहीत असें समजावें कीं काय असें जर म्हणेल तर ते तर फारच दुर्लभ आहेत असें तीन भ्र-
मो-
कांनीं सांगतात । अथवा निर्गुण ब्रम्होपासकां पेक्षा सगुण ब्रम्होपासकांत कोणता विशेष आहे जेणे करून ते तुल्य युक्ततम असे मान्य
आहेत असें म्हणेल तर सगुण ब्रम्होपासकाचे ठायीं विशेष दारव विण्या माठीं निर्गुणोपासकांची स्तुतिकरतात । येतु अक्षरं पर्युपा-
सते - म्हणजे जे स्तूल नळे - अणु नळे - द्रव्य नळे - दीर्घ नळे - अशा अर्थोच्या श्रुतींनीं सर्व धर्म रूढ अक्षर ब्रम्ह सांगितलें त्याचें
न करतात । ते ब्रम्ह कसें आहेत ते विदोषणांनीं सांगतात । अनिर्देश्यं - म्हणजे गुण किंवा जाति किंवा क्रिया यांचा कोणाएकाचाही संबंध
येत अक्षर अनिर्देश्य भव्य क्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्र गमयित्वं च कूटस्थं मचलं ध्रुवं ॥ ३ ॥

५ ज्याचे ठायीं आहे त्यावर द्वाबगवारेट । नळापिवळा मूर ये विद्वान् ब्राम्हण वरूद जातो एतो इत्यादिक शब्दांची प्रवृत्ति होत आहे ब्रम्हावर
धर्म कोणताही नाही यास व नें असे किंवा अमुक प्रकारचे अश्या शब्दांनीं निरूपण करण्यास अशक्य । साणियाच कारणास्तव
अव्यक्त - म्हणजे मनास ही चिंतन करण्यास अविषय । याविषयीं सर्व वाणी मनास द्या जात न पाऊन परतात म्हणजे सर्व ही
शब्द न्याचे प्रतिपादन करण्यास समर्थ होत नाही आणि ज्याचे चिंतन करण्यास मन ही समर्थ होत नाही अशा अर्थोची श्रुति प्र-
माण आहे । अद्वितीय निर्गुण ब्रम्ह वेदांत प्रतिपाद्य आहे त्याविषयीं वेदांनीं ल मद्वावाक्यें प्रमाण आहेत असें जे श्रुतींनीं सांगित-
लें आहे ते निर्गुण निष्क्रिय निर्धर्मक ब्रम्हावर अविद्या कल्पित लक्ष्य ब्रम्हत्वादिक धर्म मानून त्या कल्पित धर्मांनीं ब्रम्ह
असें आहे असा वेदांत वाक्यापासून लक्षणावृत्तीने त्या वाक्यापासून तादृश ब्रम्हाकार अंतःकरणवृत्त्यात्मक बोध होऊन त्या
अंतःकरणवृत्त्यात्मक बोधाने सर्व कल्पनास मूलभूत जी अविद्या साणितिवें कार्य जें देहेंद्रिय मन बुद्धि आदिक सर्व हेत प्रपंच

त्याची त्यावृत्ती सद्वांनिवृत्ति होऊन आपले अद्वितीय सच्चिदानंद आत्मस्वरूपाने जगिास स्थिति होते अशा भावाने सांगितले मानाने चिंतन करण्यास अशक्य म्हणून जें सांगितलें तें अशक्य मनाविषयी सांगितलें। श्रद्धांतःकरणाने निर्गुण ब्रम्होपासन किंवा धर्मेक वृत्त्यात्मक बोध होतो असें श्रुतिस्मृति आणि पुराण यांहीं सिद्ध आहे। जसा यागु हेत शब्द नाही असा कोणी बाहेर उच्चारला शब्द ऐकणारास आपलें सद्वां कोणताही शब्द गुहेत नाही असा बोध उत्पन्न करून आपण शांत होतो आणि गुहा निःशब्द आहे असा ऐकणारास बोध झाला यामुळे त्यास गुहेतील शब्दाविषयीचें अज्ञान राहत नाही तशी वेदांत वाक्यापासून कल्पित अंतःकरणापासून झालेली कल्पित वृत्ति ती ब्रम्ह निर्वर्त्मक अद्वितीय आहे अशा स्वात्मक बोधाने ब्रम्ह स्वरूपाविषयीचें जें अज्ञान आणि त्यापासून झालेले देहेन्द्रिय मन आणि आपणा सद्वां सर्व हेत याची निवृत्ति करून परमात्मा विशेष होऊन आपण शांत होते। एथे निवृत्ति शब्दाने मिथ्यात्व ज्ञान घ्यावे। देहेन्द्रिय मन आदिकाची प्रतीति म्हणजे प्रतीतन होणे

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ ४॥

असें समजून ये। कारण तसा महावाक्यापासून बोध झाला तरी देहापात होई तो पावेतो बाधिता वृत्तींनी ज्ञान्यास देहादिक देहाची प्रतीति असतेच आणि परमात्मा विशेष ही परमात्माच मय असें समजणे एतद्बुध समजावा। नाहीतर सधुत्तीत आणि मूर्च्छावस्थेन दी देहादिकाची प्रतीति होत नाही यावरून तत्वज्ञानाचे यत्नाशिवाय ही सर्वलोक मुक्त होनील तसें झालें तर मग ज्ञान शास्त्र सर्वदी व्यर्थ होईल आणि ज्ञान्यास दी देहादिकाची प्रतीति होतच आहे यामुळे जीवभुक्ति प्रतिपादन करणारे शास्त्र ही व्यर्थच होईल। जर श्रद्धादानी ही बोलता येत नाही आणि मनाने ही चिंतन करता येत नाही तर असें ब्रम्ह नाही व कीं काय असें म्हणेल तर न्याविषयी सांगताना। सर्वत्र गं- म्हणजे सद्बुध आणि स्फूर्तिरूप जी सत्ता तीणे करून जें सर्वत्र गत तें। सर्वजग ज्याचे सद्बुधाने- अग्नि- याव्यवहारास आस्पद होतें आणि स्फूरणरूपाने- भासतें- अशा व्यवहारास आस्पद होतें तें त्रत्यासारखें नाही कमें म्हणता येईल। तर नाकिं कादिकांनी सत्ता जाति जी मानली आहे तीच ब्रम्ह काय सर्वत्र अनुग-

त असें म्हणेल तर तसेंही नाहीं असें सांगतात। उाचिंयं-म्हणजे तार्किकानी जी सत्ता जाती मानली उाहे ती प्रत्यक्ष मान-
ली आहे ब्रम्हतर इंदियांस प्रत्यक्ष नाहीं आणि जातीला म्हणजे सामान्याला सत्ता म्हणजे- अस्ति- अशा व्यवहाराची योग्यता
ब्रम्हसत्तेनेच येते। नाहीं तर सामान्यावर सत्ता तार्किक मानीत नाहीत या मुळे सामान्याला असत्त्वच एडेल। सामान्य अस्ति-
म्हणजे सामान्य आहे अशा व्यवहारांत आश्रयावरची सत्ताच परंपरा संबंधानें सामान्यावर भासते असें म्हटलें तर तें म्हणणें सा-
मान्यावर सत्ता नाहीं अशा पर्यायाचेच सारलें आणि- अस्ति- हा व्यवहार सर्वत्र सारखा असतां त्यांत कोठें सत्ता साक्षात् संव-
धाने भासते कोठें परंपरा संबंधानें भासते अशी कल्पना करण्यापेक्षा सर्वत्र अस्ति- या व्यवहारागम्यें ब्रम्हसत्ताच भासते-
असें मानणेंच उत्तम आहे। यास्तव सद्गुणानें सर्व जगाचे कल्पनेस अधिष्ठानभूत ब्रम्हरूपादिक नसल्यामुळे तें इंदियादिकों
सगोचर नाहीं। सर्व जगाची कल्पना दोण्यास न्याचे वा यां कल्पित अविद्येचा संबंध सांगतात। कूटस्थ- म्हणजे वादरचांगले
गुणानीं दिमागें परंतु आंत दोष असावे असं तें मिथ्या असतां सत्यत्वेकरून भासतें त्यास कूट असें जो कांत म्हणतात। ज-
सें कूट पण- कूट साक्षी॥ न्याप्रमाणें मिथ्या असतांही आपणें कार्याकडून सत्यत्वेकरून जें प्रतीतिस पते असें जें अज्ञानतें
कूट न्याचे वायीं कल्पित संबंधानें अधिष्ठानत्वेकरून राहिले तें कूटस्थ म्हणजे अज्ञान आणि न्याचे कार्याचें अधिष्ठान
याच कारणास्तव सर्व जगाचा संबंध अविद्येनेच कल्पिला आहे। यामुळे सर्व विकारस साक्षिभूत असून स्वतः निर्विकार अ-
सें सांगतात। अचल- म्हणजे सर्व विकाररहित। याच कारणास्तव- पुंवे- म्हणजे नित्ये। प्रारब्ध कर्म बलाने विषय भोग साधन
विषयें इय संबंध होत असतां अशा ब्रम्हाचे इतर पदार्थां विषयींनी रूति मनांतून उठतां निरंतर तन्मात्र विषयक वृत्तिप्र-
वाद रूप उपासन कसें घडेल असें म्हणेल तर त्या विषयीं आस्तेचा अतिशय करून विषयांचे वायीं दोष दृष्टी स्वरूप वेरा-
ण्याचा अभ्यास करून त्या साधनानें तें उपासन करावें असें सांगतात। इंदियग्राम सन्नियम्य- म्हणजे विषयांपासून इंदियसमुदाया-
चा नियम करून। सर्वत्र समबुद्धः- म्हणजे इष्ट विषय प्राप्ताने हर्ष नाहीं अनिष्ट विषय प्राप्तींनीं द्वेष नाहीं आणि विषयाचे दोष दृ-

हीने त्याविषयीं चीसृष्टा गेल्यामुळे सर्वत्र समानच बुद्धि ज्याची आहे असे वैराग्य शील याच कारणांनीं हि सादिकारण रागद्वेषरहित त्यास्तव-अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा सन्यासमाचरेत्- या स्मृतीने सांगितल्या प्रमाणे सर्वभूतांस जांपासून कोणतीही पीडा नाही हीं असे सकल साधनसंपन्न होत्सा ते जसी परपुरुषाचे जीस व्यसन लागले आहे ती आपले गृहकर्म करण्यांत व्यग्र असता ही निरंतर परसंगाचें चिंतन करीत असता त्या परसंगाचाच मनाने आस्वाद घेत असते त्या प्रमाणे प्रारब्धकर्म बरो करून न विषयभोगानुभव करीत असतां हीं ग्रहकृत्याकडे ज्या स्त्रीस व्यसन आहे ती जशी ग्रहकृत्य उत्तम प्रकारानें करते त्याप्रमाणे परव्यसनी स्त्री गृहकृत्य करीत नाही त्या प्रमाणे प्रारब्धाने विषयानुभव करीत असतां ही त्यांचें चिंतन उत्तम प्रकारानें न करतां परब्रम्ह चिंतनाचे आस्थेच्या अतिशयाने विषयभोग कालीं ही परब्रम्ह चिंतनच करीत होतात । ते माझे प्राप्नुवति- म्हणजे ते निर्गुण ब्रम्होपासक ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कारानंतर मजप्रत्यक्ष प्राप्त होतात । पूर्वी ब्रम्हरूपच ते ज्ञानेकरून अज्ञान निवृत्ति होऊन केे शोधिक तरस्तेषामव्यक्ता सक्तचेतसां ॥ अव्यक्तादिगतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते ॥ ५ ॥

मद्वपचराहतात । ब्रम्ह असतांच ब्रम्हाप्रत्यक्ष एतो ब्रम्हवेना ब्रम्हच होतो अशा अर्थाच्या श्रुति साणि- ज्ञानी तर माझा आत्मव आहे- असें गीते तील भगवद्वाक्य तें याविषयीं प्रमाण आहे । यास्तव भगवद्भूषण जे आहेत त्या निर्गुणोपासका विषयीं हे युक्त किंवा युक्तमहं काय सांगावयाचें आहे ॥ ३ ॥ ४ ॥ परंतु त्याउपासनेच्या अनुष्ठानाविषयीं केे शफार आहे तत्केच सांगतात । सगुणोपासना करण्याविषयीं सगुणोपासकांमही मनइंद्रियाचे द्वाराविषयांकडे ननेतां विषयांपासून मनाचा निग्रह करून दुसरे विषयांचें चिंतन न करतां सगुण परमेश्वराचे ठायींच निरंतर त्याचें स्थापन करणें- भक्तकर्मकृतमत्परमः- या श्लोकांत सांगितले प्रमाणे भगवत्कर्म परभगवत्पर निरंतर होणें परमश्रद्धेने युक्त असणें यांत केे शफार आहे वा तथापि त्यांस चिंतन करण्यास सगुण परमेश्वरादिकाचे स्वरूपाचा अवलंब आहे त्या अवलंबासुद्धें त्यांचिंतनाचा अभ्यास होऊन मनाचें एकाग्रतेचा अभ्यास होऊन पायरीवरून पायरीचढावी यास सोपानारोहण न्याय म्हणतात पाम्याने पुढे ते क्रमानें निर्गुण चिंतन करण्यास

मनसमर्थं स्यात्प्राप्त्युक्ते निर्गुणोपासना करतात आणि करवानें ब्रम्हसाक्षात्कार वंत होतात । जे पक्ष्याप्रमाणे अकस्मात्तुर्ध्वपदावर चढावें अशी
इच्छा करून चित्तास स्थिर करण्यास अवलंबन मल्यामुळे चित्तविक्षेप होऊन चिंतनापासून भ्रष्ट होतात आणि पुनः चिंतन करण्यास लागू
तात असे अव्यक्तचिंतनाविषयी आमक्त सालेले त्यास- क्लेशः तेषां अधिकतरः- म्हणजे फारच मोठा क्लेश आहे । याविषयी भगवंत उ
पणच हेतु सांगतात । दंढुर्वाङ्मिः अव्यक्ता गतिः दुःखं अवाप्यते- म्हणजे देहधारी जे आहेत त्यांस निरालंघ्य गति दुःखें करून घ्याय आहे-
स्तरवानें प्राप्य नाहीं हें प्रसिद्धच आहे । असें आहेतर निर्गुण ब्रम्होपासने चा असंभवच आहे अशी रांका करून नये । सगुण ब्रम्हावि
षयीं प्रत्ययावृत्ति म्हणजे वारंवार तदाकार मनाची वृत्ति करणें एतद्रूप उपासन संभवतें तसें निर्गुण ब्रम्हाकार निरंतर मनाची वृत्ति
करणें एतद्रूप निर्गुण ब्रम्हाचें उपासन ही संभवतें । तें चतुर्भुज किंवा पंचभुज पदस्थ लक्ष्मीयुक्त आर्धांगस्थ पावती युक्त गरुडव
न अशा विष्णवादि मूर्ती आहेत असें शास्त्रापासून परोक्षत्वे करून जाणून उपासना कालीं त्याचीही मूर्ती असें प्रत्यक्ष नसलें तरी
त्याची तदाकार वृत्ति प्रवाहरूप उपासना करतात त्याप्रमाणें वेदांत वाक्यापासून ब्रम्हसच्चिदानंदसहय आहे असें गुरुरूपासून परोक्षत्वे क
रून जाणून विज्ञान-नित्य-शब्दबुद्ध-सत्य-सुक्त-निरंजन-विभु-अहय-आनंद-पर-प्रत्यगेकरस इत्यादिक विषेयगुणांनीं आणि अ
स्च्छूल-अनणु-अहस्व-अहय-अग्राह्य-अशब्द-अस्पृश-अरूप-अव्यय-इत्यादिक निषेधगुणांनीं उपलक्षित तें परब्रम्हमी
आहे असें गुरुरूपासून निर्गुणोपासनेचें स्वरूप ऐकून त्याप्रमाणें प्रत्ययावृत्तिरूप निर्गुणोपासन करवें ब्रम्हजरीं शास्त्रांत प्रत्य
गात्म स्वरूपानेंच वर्णिलें आहे तथापि विचाराशिवाय तें प्रत्यगात्मत्वे करून ब्रम्हज्ञान दुर्घट आहे यास्तव बुद्धीचे मंदतामुळे
किंमतलोपदेष्टा जो गुरु त्याचें निरंतर सांनिध्य नसल्यामुळे किंवा देशकालाची संपत्ति नसल्यामुळे जो विचार करण्यास अस
मर्थ आहे आणि गुरुरूपासून श्रद्धेने परोक्षत्वे करून ब्रम्हस्वरूप जाणून उपासना प्रकार ही पूर्वोक्त जाणून निरंतर त्या ब्रम्हाचें
प्रत्ययावृत्तिरूप उपासन करवें अपरोक्ष हें बुद्धि असली तरी श्रद्धाहून परोक्षत्वे करून अहंत ब्रम्हज्ञानास ती विरोधी
होत नाहीं जशी शालिग्रामादिक किंवा प्रतिमादिकावर शिलात्व बुद्धि अपरोक्ष असली तरी ती हाविष्णूच आहे अशा श

स्वीयपरोक्षज्ञानासतीविरोधी होत नाही कारण शालिग्राम प्रतिमादिका वरील शास्त्रीय विष्णुत्वाविषयी कोणाचा विवाद नाही जे श्रद्धालु आस्तिक असतील तेच या उपासनाविषयीचे अधिकारी आहेत यास्तव अश्रद्धालुनास्तिकास त्या प्रतिमादिका वर विष्णुत्वाविषयी विचारासनसला तरी त्याचे उदाहरणार्थ घेऊ नये। यास्तव उपासनोपयोगी अद्वैतब्रम्हतत्त्वविषयक परोक्षज्ञान श्रद्धालु आस्तिकास गुरुपादून वेदांतवाक्याच्या एकवार उपदेशाने ही होतें त्यावरून त्याविषयीचे उपासनविचारापासून ही होतें। बाणिमनाला अगोचर अज्ञानिर्गुणब्रम्हाचे उपासन संभवत नाही असे म्हणाल तर तशा ब्रम्हाचे ज्ञान तरी कसे संभवे। बाणीला आणि मनाला अगोचर याप्रमाणेच त्याचे ज्ञान संभवतें तर त्याप्रकारचेच उपासनही संभवतें। उपास्यत्वमानले तर त्याच गुणाने सगुणत्व ईल असे म्हणाल तर वेद्यत्वमानल्याने त्याच गुणाने सगुणत्व एणार नाही कीं काय। लक्षणावृत्तीने वेद्यत्वमानितो म्हणजे सगुणत्व एणार नाही असे म्हणाल तर उपास्यत्वही लक्षणावृत्तीने मानितो मग सगुणत्व कोडून वेद्येतुमर्वाणिकर्माणि मयि मन्यस्य मत्पराः॥ अनन्येनैव योगेन मांध्यायंत उपासते॥ ६॥

ल। जें मनाने चिंतितां एतनाही ज्याचे योगाने मनास सत्ता आली आहे तेंच तूं ब्रम्ह जाण। जाचो असें आहे-अशी उपासना कर तां येत नाही या अर्थाच्या श्रुतीवरून ब्रम्होपासन निषिद्ध आहे असे म्हणाल तर तें ब्रम्ह विदिता दून अन्य आहे अवेद्य आहे अशा श्रुतीने वेद्यत्व ही निषिद्ध आहे। जर वेद्यत्व निषेध करणाऱ्या श्रुति अशुद्ध मनाने वेद्यत्व निषेध पर आहेत तर उपास्यत्व निषेध पर श्रुति ही अशुद्ध मनाने उपास्यत्व निषेध पर आहेत। यास्तव अद्वैत सर्व धर्म शून्य ब्रम्ह असतां ही अविद्येने कल्पित लक्ष्यत्व सत्यज्ञानानंद त्यात्मक धर्माचे योगाने मनोवृत्तिरूप वेद्यता ब्रम्हास आहे त्याप्रमाणे श्रुतीं लक्षणाही उपलक्षित ब्रम्हाकार मनोवृत्तिरूप उपास्यत्व आहे। याविषयी तापनीयोपनिषत् शैव्य प्रश्नमांडुस्योपनिषदांत निर्गुणोपासन प्रकार लिहिला आहे तो प्रमाणभूत आहे असें जाणावे ॥ ५॥ सगुण ब्रम्होपासक आणि निर्गुण ब्रम्होपासक यांस एकच मोक्षरूप सारखें फल असेल तर हे शास्त्राच्या न्यूनत्वामुळे सगुणोपासनेचा उक्तर्ष आणि हे शास्त्राच्या आधिक्यामुळे निर्गुणोपासनेचा अपकर्ष होईल तसें तर

नाहीं। निर्गुण ब्रम्होपासनेचे साहाय्याने महावाक्यापासून ब्रम्हात्मापरोक्ष ज्ञान होऊन अविद्या आणि तत्कार्येबांचा नाश होऊन निवि
शेष आनंद बोधात्मक ब्रम्हस्वरूपाने अवस्थानरूप मोक्षसद्यः प्राप्त होतो। सगुण ब्रम्होपासकांस अविद्या निवर्तक अभिष्ठानभूत ब्र
म्हापरोक्ष ज्ञान नसल्यामुळे अविद्या निवृत्ति नहोतां कार्य ब्रम्हलोक प्राप्तिस्वरूप ऐश्वर्य विशेषरूपफलहीने तेन्हां निर्गुणोपासने
स आयासाधिक्य असले तरी सगुण ब्रम्होपासकांचे ज्ञान फलमोठे आहे। यास्तव ते आयासाधिक्य निर्गुणोपासनेस अपकर्ष संपन्न
करणारे नव्हे अशी शंका करू नये। सगुणोपासनेचे योगाने ईश्वर प्रसादपुण्य विशेष होऊन त्या योगाने तत्त्वबोधार्थ जे प्रतिबंध
सर्व नाश पाऊन सगुणोपासकांस गुरुपदेश किंवा वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासन रूप क्लेशावांचून ही भगवत्प्रसादाने वेदांतांतील
महावाक्याची स्फूर्ति होऊन तत्त्वसाक्षात्कार होऊन अज्ञानाचा कार्यक हा नाश होऊन सगुणोपासनाचे पुण्यं करून प्राप्त झाले-
ल्या ब्रम्हलोकांतील भोगाच्या अंती निर्गुण ब्रम्हविद्येचे जे फल विदेह कैवल्य ते प्राप्त होते असे दोन भ्रम कानीं मांगतात ॥ येतु

तेषां महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारमागमन् ॥ भवामि न चिरात्पार्थम्य्याधेशितचेतसां ॥७॥

सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य- म्हणजे जे तर सगुण ब्रम्होपासक सर्वे नित्यनेमि शिक्त स्वाभाविक जीं कर्मे तीं मी जो सगुणेश्वर वासु
देव याचे ठायीं अर्पून। मत्पराः- म्हणजे मी वास्तव्यच आहे पर म्हणजे उत्कृष्ट नीतिकरण्यास पात्र ज्यांस असे होतात। अनन्येनै-
व योगेन- म्हणजे मज वाचून ज्यास आलं वन दुसरे नाही अशा एकानभक्ति योगाने। मांध्यायनः- म्हणजे मी जो भगवान् वास्तव्य
व-सकल सौंदर्यनिधान-आनंदघन-द्विभुज किंवा चतुर्भुज-समस्त लोकमनोहर-मोहन करणारी सुरली प्रवसत स्वराणे
वाजां विनारा-कमलकोमोदकी गदार थांगचक्र शरच्चक्र पाणिपल्लव-अथवानरसिंहराघवरूप अथवा पूर्वी दारविलेले
रूपाने युक्त परमेश्वर याचे चरितं र ध्यान करीत असतां। उपासने- म्हणजे त्याच उपास्यध्येय स्वरूपाचे ठायीं मनाच्या निरं
रददस्थितीप्रत पावतात ॥ ६॥ मय्यावेशितचेतसा- म्हणजे पूर्वोक्त स्वरूप जो माझा वेशीं एकाग्रतेनें ज्याणी मनाचे स्थापन केले
आहे। तेषां- म्हणजे असे जे उपासक खांब्या मृत्युसंसारसागरात समुद्धर्ता- म्हणजे मृत्युयुक्त जी मिथ्याज्ञा व कार्य मृत प्रपंच-

तोच दुस्तर त्यास्तव समुद्र त्यापासून अनायासाने उत्तम म्हणजे सर्व बाधावधिमूक्त राहूनी ब्रम्हरूप उर्ध्वदेशी त्याचे ठायीं जाणावा अवष्टंभ देऊन धारण करतो। हे पार्थ नचिरात् भवामि-म्हणजे हे अर्जुना लोकरुच होतो ॥ ७ ॥ याप्रमाणे एतावत् पर्वतसं गुण ब्रम्होपासनेची स्तुतिकरून ती करावी असा विधि सांगतात ॥ मध्येव मन आधत्स्व-विश्वरूप जो मी याचे ठायीं वसं कल्पविकल्पात्मक मनाचें स्थापन कर-म्हणजे सर्व मनाच्या वृत्ति मदाकारकर। मयि बुद्धि निवेशय-म्हणजे विश्वसात्मक बुद्धीचें ही माझे ठायीं स्थापन कर-म्हणजे विषयांतराचें बुद्धीनें चिंतन न करतां माझे चिंतन कर। असें करण्याचें फल सांगतात। अत ऊर्ध्वं मध्येव निवसिष्यसि न संशयः-म्हणजे शरीरपानांतर राहू ब्रम्हरूप जो मी याचे ठायीं मद्रूपानेच राहू शील ॥ ८ ॥ चित्रवस्व रूप चिंतना विषयीं जो असमर्थ त्या विषयीं सांगतात ॥ अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि चेत्-म्हणजे विवस्वरूप-

मध्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मध्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनं जय ॥ ९ ॥

अभ्यासेष्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थं मपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १० ॥

जो मी याचे ठायीं एकाग्रतेनें उत्तम प्रकारे करून चित्ताचें स्थापन करण्यास तूं जर समर्थ न होशील तर। ततः अभ्यासयोगेन-म्हणजे आंतर किंवा बाह्य प्रतिमादि काळंबनाचे ठायीं सर्वत्र गेलेले चित्त आवस्त पुनः पुनः स्थापन करणें असा जो अभ्यास न तू र्यक जो चित्ताची स्थिरता करणें गतद्रूपयोग तेणे करून। हे धनं जय मो आप्तुं इच्छ-म्हणजे हे धनं जया अर्जुना मी जो विवस्वरूप ईश्वर त्याची प्राप्ति हांगण्या विषयीं इच्छा कर ॥ ९ ॥ अभ्यासेषि असमर्थः असि चेत् तर्हि-म्हणजे जर सांगितलेले अभ्यासा विषयीं ही तूं असमर्थ असशील तर। मत्कर्मपरमः भव-म्हणजे श्रवण कीर्तन विष्णोः स्मरण पादसेवन ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सरव्यमात्मनिवेदनं-याप्रकारचें जें नवविध भजन तें मत्कर्म तेच आहे आवश्यक ज्यास असा तूं हो। मदर्थं कर्माणि कुर्वन् नपि-म्हणजे नवविध पूर्वोक्त भागवतधर्म भजनात्मक कर्म करीत असतां हीं अंतःकरण राहू आणि ज्ञानोत्पत्ति यांचे

द्वाराने। सिद्धिं अवाप्स्यमि - म्हणजे ब्रम्हस्वरूपाने स्थितिरूप मोक्षाप्रत पावशील ॥१०॥ बाह्य विषयाकडे चित्त व्यग्र झाल्याने किंवा बाह्य विषयानीं चित्त आकृष्ट केव्हा मुळे पूर्वोक्त मत्कर्म परमद्रोण्यास समर्थ नसतील तर। मद्योग आश्रितः - म्हणजे मदेकशरण ते चा आश्रय केलेला। आण यतात्मवान - म्हणजे रंदि यनिग्रहने युक्त विवेकी होताना। सर्व कर्मफल त्यागं कुरु - म्हणजे सर्व कर्माच्या फलाचा त्याग कर ॥११॥ कर्मफल त्यागावरच सर्व साधनांचे पर्यवसान करून त्याची स्तुति करतात। अभ्यासान् ज्ञानं श्रेयः - म्हणजे ज्ञानार्थ केलेला जो श्रवण मननाभ्यास त्यापेक्षां शब्द आणि युक्तियां पासून झालेले आत्मनिश्चय रूप ज्ञान प्रशस्त आहे। ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते - म्हणजे पूर्वोक्त श्रवण मननापासून निष्पन्न झालेले ज्ञानापेक्षां निदिध्यासनात्मक ध्यान अपरोक्षात्म ज्ञानास साधनात्मा मुळे प्रशस्त आहे। ध्यानात्कर्मफलन्यागः विशिष्यते - म्हणजे निदिध्यासनात्मक ध्यानापेक्षां कर्मफलाचा त्याग प्रशस्त आहे। त्या प्रमाणे सर्व साधनापेक्षां निदिध्यासनात्मक ध्यान श्रेष्ठ आहे त्यापेक्षांही अज्ञान्याने केलेला कर्मफल त्याग प्रशस्त आहे अशी त्याची स्तुति

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योग आश्रितः ॥ सर्व कर्मफल त्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्भ्यासो विविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफल त्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं ॥१२॥

ति केही। त्यागात अनंतरं शांतिः - म्हणजे नियतचित्त पुरुषाने केलेले सर्व कर्मफल त्यागापासून कारणात्क हां संसाराचा उपशम तत्काल होतो। एथे जेव्हा मनुष्याचे चिदचिद्विद्रुधिरूप मन स्थित काम निवृत्त होतात तत्काल हे दादि मरणाने मरण भाव जीव अमृत म्हणजे देहाभिमान गेल्यामुळे तत्कृत मरणाने रदित होतो आणि याच देहांत ब्रम्हस्वरूपाने मोक्षाप्रत पावतो या अर्थाच्या श्रुतीत आणि - प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् - या श्लोकांत स्थितप्रज्ञ लक्षणांमध्ये गीतेन संगितलेला जो चिदचिद्विद्रुधिरूप काम त्याग त्यास मोक्ष साधनत्व निश्चित आहे या मुळे आणि कर्मफल त्याग ही त्याग आहे यास्तव त्यागत्व सामान्य रूपाने त्याची स्तुति केही। जशी अगस्ति ब्राम्हणाने समुद्रमन केले जामदग्न्य ब्राम्हणाने पृथिवीनिः सत्रिय केही या मुळे ब्राम्हणत्व सामान्याने आतांचे ब्राम्हण ही अतंत पराक्रमाने आहेत अशी त्याची स्तुति करतात त्या प्रमाणे ॥१२॥

याप्रमाणेजे मंदाधिकारी आहेत त्यांस अनिदुष्करजे अक्षरनिर्गुणब्रह्मोपासन त्यांत फार क्लेश आहे अशी निंदा करून त्यांचे उद्देशाने
 स्तुकरसगुणोपासनाचा विधी सांगून शक्ति तारतम्याचे अनुवादाने दुसऱ्याही साधनाचा विधी भगवान् स्तुतदेवाने सांगितला या सां-
 मण्याचा हेतु इतकाच आहे की त्या साधनाचे अनुष्ठानाने आणि सगुणब्रह्मोपासनेने सर्वदुरितादिक प्रतिबंधकांचा नाश होऊन वि-
 श्वस्त होऊन अक्षरनिर्गुणब्रह्मविद्येचे अनुष्ठानास उत्तमाधिकार प्राप्त होऊन अक्षरनिर्गुणविद्येचे अनुष्ठान मुमुक्षूंस प्राप्त
 व्हावे। यास प्रमाण निर्विशेषनिर्गुणब्रह्माचा साक्षात्कार होण्यास जे समर्थ नाहीत असे जे मंदाधिकारी त्यांस सविशेषब्रह्मचें
 निरूपण करून त्यावर अनुग्रह करतात। सगुणब्रह्म चिंतने करून ज्याचे मन स्वाधीन झाले आहे त्याचे मनांत सर्व उपाधीनी निर्मुक्तते
 निर्गुणब्रह्म अभिव्यक्त होते अशी वाक्ये आणि निर्विकल्पक समाधीची सिद्धि ईश्वर प्रणिधाने करून होते ईश्वर प्रणिधानापासून
 न प्रत्यगात्मा जो चेतन्यरूप त्याची प्राप्ति होते आणि सर्व जे अंतराय म्हणजे निर्विकल्पक समाधीस प्रतिबंधक त्यांचा नाश हो-
 अहेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखस्करवः क्षमी ॥ १३ ॥

तो अशा अशांची योगसूत्रे आहेत ॥ यावरून अक्षरनिर्गुणब्रह्मोपासनेची निंदा मंदाधिकार्यांस सगुणब्रह्मोपासनेचे स्तु-
 ती विषयी आहे निर्गुणोपासनाकरून या विषयीची नाही। जशी उदित होमाची निंदा म्हणजे सूर्योदय पावल्यानंतर होमाची निंदा
 अनुदित होमाचे म्हणजे सूर्योदयापूर्वीचे होमाचे स्तुतीसाठी आहे तशीच अनुदित होमाची निंदा उदित होमाचे स्तुतीविषयी
 आहे परस्पर दोषांची निंदा परस्पर स्तुत्यर्थच आहेत। त्याचा त्याचा त्याग करण्याविषयी नाहीत। निंदा करण्याविषयी प्रवृत्त हो-
 त नाहीतर ज्या विषयी विधी सांगायचा असतो त्याचे स्तुतीसाठी प्रवृत्त होते असा न्यायही यास प्रमाण आहे। यास्तव-मि-
 थो हि ज्ञानिनो न्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ उदाराः सर्वम्वेते ज्ञानीत्याद्यैव मे मतः-इत्यादिके करून पुनः पुनः फार उत्कृष्टत्वे करून
 न प्रियतमत्वे करून स्वात्मत्वे करून भगवंतांनी सांगितलेले निर्गुणअक्षरब्रह्मोपासकच परमार्थतः योगविजय आहेता
 त्यांचेच धर्मांचा आणि ज्ञानाचा तं आश्रय करुन असें अर्जुनास समजावे या इच्छेने परमहित दृष्टिणारा भगवान् ब्रह्मात्मा

भेद दर्शिते अक्षरोपामक न्यांची सात श्रुतींनी स्मृती करतात ॥ सर्वभूतानां अदृष्टा-म्हणजे सर्वभूतांस स्वात्मत्वे करून जाण
 ल्यामुळे दुःखास जोडे नृत्माविषयी प्रातिकूल्यबुद्धि नाही यास्तव कोणाचा द्वेष जो करीत नाही। तर-मित्रः-म्हणजे सर्वभूतां विषयी
 स्निग्धांतःकरण। आणि-करुणः-म्हणजे दुःखाचे ठायीं जो दयावान अथवा सर्वभूतांस अभय देणारा सन्याशी। अतएव-निर्ममः-
 म्हणजे देहावरही आत्मीय ममता बुद्धि नाही। आणि-निरहंकार-म्हणजे मीवांगले आचरण करणारा-वांगले स्वभावाचा-मी भोग
 -अभ्ययन शील-द्रव्यवान-कुलीन-पूज्य-परंपरेने प्रतिष्ठित-इत्यादिक ज्याचा अहंकार गेल्या आहे। आणि-समदुःख स्वः-
 म्हणजे हे पाविषयी किंवा रागाविषयी किंवा दुःख किंवा दुःख किंवा त्यांची साधने ज्यास समानच आहेत। आणि को
 णी आपणास मारले किंवा आपली कोणी निंदा केली तरी ज्याचे मनास विकार होत नाही ॥ १३॥ सतत संतुष्टः-म्हणजे शरीरनि

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मङ्गलः समे प्रियः ॥ १४॥

वी होप योगी यदृच्छेने खाळे ले लाभाने किंवा लाभन झाला तरी संतोष पावणारा किंवा इतकेंच पुरे अशी अलंब बुद्धि ज्यास आहे अ
 सा। आणि सतत योगी-म्हणजे निरंतर श्रवण मनन निदिध्यासना विषयी च उपस्थित चिंत स्थित आहे असा। आणि-यतात्मा-म्हणजे
 स्वाधीन आहेत शरीर इंद्रिये-मने ज्यास-। आणि-दृढनिश्चयः-म्हणजे कुतर्कनी किंवा विषयास शक्य नाही असा दृढ आहे-मी अ
 कर्ता-अभोक्ता-सन्निदानदा संग अद्वितीय ब्रम्हच आहे-असा वेदां तापासून झालेला निश्चय त्याचा असा। स्थितप्रज्ञ आधि
 -मय्यर्पित मनो बुद्धिः-म्हणजे मी व ब्रम्ह रूप जो वास्तव याचे ठायींच अर्पित आहेत मन आणि बुद्धि ज्याच्या असा। जो मङ्गल
 -म्हणजे वर दुःख अक्षर ब्रम्हवेत्ता तो। मे प्रियः-म्हणजे माझा आत्माच आहे यामुळे प्रिय आहे ॥ १४॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

यस्मात् लोकः न उद्दिजते-मूढजने सर्वभूतांस अभयदेणाया पासून कोणी जीव व्यथे प्रतपावत नाही। आणि-या लोकात न उद्दिजते-मूढजने दुसऱ्या सपीडा करावी असा ज्याचा स्वभाव अद्यावत जीव समुदाया पासून अद्वैतदर्शनास्तव किंवा परमकारुणिकत्वामुळे क्षमाशीलत्वास्तव जो व्यथे प्रतपावत नाही असा। आणि-दुर्षामर्षमयोद्देगेः विमुक्तः-मूढजने प्रियवस्तुचा लाभ झाला असतां रोमांचशरीरावर उभे राहावे आनंदश्रूयावे यास कारणभूत जो आनंद त्याच्या अभिव्यंजक मनाचा जीवृत्तिविशेष तो हर्ष। दुसऱ्याचा उल्कर्ष पाहिला मूढजने त्याचे सहन न करवे असा जो चित्ताचा वृत्तिविशेष तो आमर्ष-व्याघ्रादिकांच्या दर्शना पासून झालेला जो भासरूप चित्तवृत्तिविशेष तो उद्देग। असे जे हर्ष आमर्ष भय आणि उद्देग त्यांहीकरून रहित किंवा अद्वैतदर्शित्वास्तव सापणाम अयोग्य असें जाणून त्याहीच त्याग केलेला त्याचे त्यागाविषयी आपण प्रयत्न करणारा नव्हे असा जो तो। मे प्रियः-मूढजने पूर्वी प्रमाणेच मला प्रियस्मान्नोद्दिजते लोको लोकान्नोद्दिजते च यः॥ दुर्षामर्षमयोद्देगे मुक्तायः स च मे प्रियः॥ १५॥

अनपेक्षः कश्चिदंश्च उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः समे प्रियः॥ १६॥

य उवाचे ॥ १५॥ आणि-अनपेक्षः-मूढजने सर्वभोगमाधनें यदृच्छे करून प्राप्त झाली असतां ही त्या विषयां निरिच्छा। शक्तिः-मूढजने पूर्वोक्त बाह्य आणि आभ्यंतर शोचानें युक्त। दक्षः-मूढजने कर्तव्यजें भगवद्भजन किंवा वेदांत प्रवणत्वाविषयी निरलस किंवा सावधानचित्त। उदासीनः-मूढजने द्वेषाचे विवादांत कोणाचाही पक्ष न घेणारा किंवा कोणाचे अपराजयानें ज्यास हर्षविषाद नाहीत असा। आणि-गतव्यथः-मूढजने दुसऱ्यानें ताडनादिक केले तरी त्याची व्यथा जो मानीत नाही किंवा व्यथाच ज्यास होत नाही असा। व्यथा उत्पन्न झाली तरी ज्याणें व्यथा केली त्यास अपकार करण्याचें सामर्थ्य असतां ही जो अपकार करित नाही तो साक्षात् माविल आणि व्यथा होण्यास कारण प्राप्त झालें तरी ज्यास व्यथा उत्पन्न न होत नाही किंवा मानीत नाही तो गतव्यथ असा विशेष जाणावा। आणि-सर्वारंभपरित्यागी-मूढजने या लोकां बरे पदार्थ कुडिवाणि ज्यादिकर्मे आणि परलोकाचे फलार्थ यश्या-

केलें तें मोक्षास भक्तिचपुष्कळ कारण आहे असें दृढ करणा साठीं केलें असें जाणावें । आणि अद्देष्टा सर्व भूतानां इत्यादिकें करून
जे अद्देष्टा त्वादिकवद्भुतधर्म सांगितले ते अक्षरब्रह्मोपासकजीवन्मुक्तजे आहेत त्यांचे कक्षण भूतस्वभावसिद्धसांगितले । हेच
धर्म पूर्वी स्थित प्रज्ञाचें कक्षण तें करून सांगितले आहेत । असेच ज्यास साक्षात्कारात्मकब्रह्मात्मज्ञान झालें आहे त्यास अद्देष्टा त्वादि
क धर्म प्रयत्नावांचून स्वभावतांन्व उत्पन्न होतात ते त्यास साधन भूत नव्हेत । या अर्थाचे यार्तिकीत करे इवराचार्यानी सांगितले आ
हेत ते धर्मजे मुमुक्षु आहेत त्याणी अवश्य साधक दर्शित संपादन करावे ॥ १९ ॥ हे धर्म मुमुक्षूंस जीवन्मुक्ति होण्यास साधन आ
हेत असें प्रतिपादन करित अमतां प्रकरण समाप्त करतात । येतु यथोक्तं इदं धर्म्यामृतं म्हणजे मुमुक्षु - अद्देष्टा सर्व भूतानां - रू
दिकानें एथवार सांगितलेले मोक्षसाधनत्वास्तव धर्मरूपच जें अमृत त्यावी । श्रद्धाणाः - म्हणजे श्रद्धेंकरून पुक्ता आणि - मत्पर

येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्धाणा मत्परमाभक्तास्ते तीव्रमे प्रियाः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगव
द्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्ति योगो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

माः - म्हणजे मी अक्षरब्रह्म स्वरूप बासुदेवच आहे प्राप्त व्यत्यास असे होताते । पर्युपासते - म्हणजे उपासना म्हणजे अनु
ष्ठान करतात । ते भक्ताः - म्हणजे निरुपाधिक मद्रूप ब्रह्माचे स्वात्मत्वे करून भजन करणारे भक्त माझे आत्मरूपच आहेत याका
रणाखुळें मला । अतीव प्रियाः - म्हणजे निरतिशय प्रीतीचे आस्पद आहेत । याप्रमाणे सगुण ब्रह्मोपासनेच्या परिपाके करून नि
रुपाधिक निर्गुण ब्रह्माचें चिंतन करणारा जो अद्देष्टा त्वादिक धर्मीनीं युक्त मुखाधिकारी त्यास वैदांत श्रवणमनननिदिध्यास
नाचे आवृत्तीनीं किंवा सकृत् अनुष्ठानाने महावाक्यापासून ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते यास्तव त्या खुक्तीस
साधन महावाक्यांतील तत्पदार्थ परमेश्वराचें अनुसंधान करावें असें यागीतेंतील मध्यम अध्याय षट्कावें सिद्ध झालें ॥ २० ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृतभाषाविवृतौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रथमाध्यायापास्तून सहाव्या अध्यायपर्यंत प्रथमषट्कांत - अव्यक्तोयमचित्पोयमविकार्योयमुच्यते - इत्यादिके करून महावाक्यांतील त्वं पदार्थ शब्दान्मत्स्वरूप सांगितलें। सप्तमाध्यायापास्तून द्वादशाध्यायपर्यंत मध्यमषट्कांत - येतक्षरमणिर्देवयमन्यक्तं पुर्युपासते। सर्वत्र गमचित्यं च कृदम्ल मचलं ध्रुवं - इत्यादिके करून तत्पदार्थ शब्द ईश्वर स्वरूप सांगितलें। आतां तत्त्वंपदात्मकजें वाक्य न्यायाजो त्वंपदार्थ आणि तत्पदार्थ यांचा ऐक्यरूप जो अर्थ त्याचें प्रतिपादन द्वारा अम्हात्मैक्यरूप वाक्या र्थापसे क्षतान् हे तृतीयषट्की आरंभितात ॥ पूर्वी - ते पामहं यमुद्धती मृत्युसंसारबंधान् भवामि - एणेकरून माझे जे भक्त आहेत त्यांचा मृत्युरूप संसारसमुद्रापास्तून उद्धार करणागमी होतो यास्तव तूं माझा भक्त होअसें सांगून भक्तांवर भगवंताचा लोकर प्रसाद होण्यास साधन भूत जे अद्वैष्टत्वादिक धर्म त्यांचें अनुष्ठान मुमुक्षुंस अवश्य केले पाहिजे असें ही जीवन्मुक्तांचे ते स्वामाविक धर्म आहेत अशा कथनाचें सूचविलें। परंतु आत्मस्वरूपाचे अज्ञाना मुळे जन्य मरण प्रवाहरूप संसारजीवास जे प्राप्त झाला आ

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एवद्यो वेत्ति तं वाक्क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १५ ॥

हे त्यापास्तून उद्धार सच्चिदानंदादिनीय परब्रह्मतत्त्वाचें आत्मत्वे करून जें ज्ञान ज्यास आत्मनत्व ज्ञान म्हणतात त्याशिवाय भयंभयत नाही। जीवास जो अविद्या कल्पित संसार निमित्तक सर्वोन्नय प्राप्त झाला आहे त्यास मूल भूत देहादि संघातात्मक किंवा न्याय्य भिन्न-जड-मीकर्ता-मोक्ता-संगी-संसारी-अत्यज्ञ-दुःखी-मरुखी-परब्रह्माहून भिन्नच आहेत असा स्वस्वरूपातान्मूलक भेद भ्रमच आहे। त्याची निवृत्ति होऊन पूर्वोक्त अनर्थ निवारणरूप संसार समुद्रापास्तून तरण होण्यास पूर्वोक्त धर्मांनुष्ठाने भगवद्भक्तीने चित्तशुद्धिरीत्यालें तरी ब्रह्मत्वेक्या परोक्षात्मक पूर्वोक्त तत्त्वज्ञानच पाहिजे। यास्तव अर्जुनास - ब्रह्मत्वेक्योपदेशकरावा असें मनांत आणून संसारी जीव प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न असतां त्यांचा असं सारी एक अहिती ब्रह्माशीं अभेदक सासंभवेत अशी असं भावना निवृत्त होण्यासाठीं संसार हा अविद्येनें कल्पित आहे आत्म्याचा धर्म नाही आत्मा असंग स्वभाव आहे आत्मभेदही देहादिक उपाधीमुळे अविद्येनें च भासविला आहे तो भेद वास्तविक नाही। स

तमाध्यांत ज्याअपर आणिपर प्रकृति सांगितल्या त्यांचे अविवेकामुळे जीवांस देहादिकांवर नाशक्याभिमान होऊन हा संसार प्राप्त झाला आहे आणि ज्यापरापर प्रकृतीच्या योगानें जीवांस कर्मफलोपभोग व्हावा यासाठीं ईश्वरसृष्टि आदिका विषयी प्रवृत्त होतो त्याप्रकृति ह्यास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ अशी संज्ञा आहे त्याचें परस्परभिन्न भिन्न स्वरूप आहे म्हणजे देहें दियांतः करणाऱ्या क्षेत्रांकरून क्षेत्रज्ञ सर्वक्षेत्रांत निर्विकार एकच आहे क्षेत्रें मात्र परस्परभिन्न आहेत-असें अर्जुनास समजावें यासाठीं क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचाविवेक या अध्यायांत सांगत असता श्रीभगवान बोलतात ॥ हे कौन्तेय-इदं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीयते-म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना करवहुः खानुभव रूप भोगाचें स्थान भूतइंदियें आणि अंतःकरण यांकरून जें शरीर त्यास क्षेत्र असें म्हणतात ॥ धान्यादिका ची निष्पत्ति ज्या भूम्यादिकाचे गयीं होतें त्यास जालि क्षेत्र-गोधूम क्षेत्र-चणक क्षेत्र-असें जसें म्हणतात त्या प्रमाणें ॥ पूर्वोर्जितं शक्रभाक्षभकर्मफलं करवहुः स्वादिकांची निष्पत्ति जी या शरीरांत होतें त्या फल निष्पत्ति रूप गुणानें यास क्षेत्र

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तत्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

असें म्हणतात असें नात्यर्थ ॥ एतत् यो वेत्ति-म्हणजे या क्षेत्रांत जें मीच आहे किंवा माझे आहे असें जो असंग आत्मस्वरूपाचें ज्ञानासुद्धें मानितो ॥ तं हि दः क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः-म्हणजे त्यास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचा परस्परभेद आहे असें जाणणारे विवेकी तो क्षेत्र फळाचा भोक्ता आहे या कारणानें क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात ॥ १ ॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळे देहादिक मीच किंवा तो माझा इत्यादिक अभिमानानें युक्त जो तो संसारी जीव असें त्याचें मसारीस्वरूप सांगून आतां पारमार्थिक असांभारिरूप त्याचें सांगून त्या शरीरमात्म्याचें ऐक्य सांगतात ॥ हे भारत सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि-म्हणजे हे भारत कुलोत्पन्ना अर्जुना-सर्वक्षेत्राचे गयीं विद्यमान आणि अविद्येने कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक संसारधर्मांचा त्यावर आरोप झाला आहे परमार्थतः अविद्या आणि अविद्येने कल्पितेले जे कर्तृत्वादिक धर्म त्यांहीं करून राहिले स्वप्रकाशचैतन्य स्वरूप नित्य विभुजा क्षेत्रज्ञ तो अविद्या कल्पित रूप त्याणानें असं सारी अद्वितीय सच्चिदानंद परब्रम्ह रूप मीच आहे असें जाण ॥ याप्रमाणें-क्षेत्र क्षेत्रज्ञ यो र्यत् ज्ञानं-म्हणजे शरीरेंद्रिय संघ

तरूप क्षेत्रमायेने कल्पिलेले मिथ्या आहे आणि क्षेत्रज्ञ तर परमार्थतः सत्यचित्त आनंद अहितीयब्रह्मस्वरूप असून त्या क्षेत्राचे भ्रमा-
स अभिज्ञान आहे असे जें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचें तत्त्वनिश्चयात्मक विवेकज्ञान तेंच मोक्षसाधनत्वा स्वरूप अविद्यानाश करणारें। ज्ञानं-
मतं मम- म्हणजे ज्ञान आहे याशिवाय दुसरे शिष्यादिकाचे ज्ञाना प्रमाणें पांडित्य मात्र रूप जें ज्ञान तें अविद्यानाशक नव्हे तें ज्ञान नव्हे
तें ज्ञानच आहे असें माझे सर्वज्ञ परमेश्वराचें मत आहे। एथें जीव आणि ईश्वर यांचा अविद्येनें कल्पिलेला भेद घटा कागदमादा
काशांच्या भेदाप्रमाणें ओपाधिक आहे परमार्थतः अभेदच आहे। तो वेदांतील मद्वाक्यानें उपदेशिला आहे तो पूर्वी प्रकार लिहिला
आहेच याविषयीं मुक्तिभाष्यादिक ग्रंथांत वादविवादांनीं मविस्तर परमत रचेंउन पूर्वक लिहिल्या आहेत तो विस्तर समुद्राप्रमाणें अ-
हे यास्तव मुमुक्षुनीं सारांश मात्र घ्यावा यासाठीं तो वादविवाद न लिहितां सिद्धांतार्थ मात्र लिहिला आहे ॥ २॥ संक्षेपाने जो अर्थ सां-

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ सच यो यत् प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३॥

गितला त्याचेंच सविस्तर निरूपण करण्यास आरंभ करतात। तत् क्षेत्रं यच्च- म्हणजे इंद्रशरीरं- या श्लोकानें सांगितले जें शरीर
प क्षेत्र स्वरूपें करून ज्याजु उदरपार्श्विच्छन्न स्वभावाचे आहे। आणि- यादृक् च- म्हणजे ज्या इच्छादि धर्मादीं करून युक्त अ-
हे। आणि यद्विकारि- म्हणजे ज्या इंद्रियादिकांच्या विकारानें युक्त आहे। आणि- यतश्च यत्- म्हणजे स्वरजं जंगम या भेदांनि-
म्य भिन्न जें त्याप्रकृति आणि पुरुष यांचे संयोगरूप कारणापासून उत्पन्न होतें। सच यः- म्हणजे तो क्षेत्रज्ञ ही स्वरूपें करून
ज्या स्वप्रकाश चैतन्यानंदात्मक स्वभावाचा आहे। यत्प्रभावः- म्हणजे मायारूप उपाधीने कल्पिलेल्या ज्या ज्या शाक्तीने युक्त-
आहे। तत्- म्हणजे हें जें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचे सांगितले सर्व विशेषणांनी युक्त यथार्थस्वरूप त्यापत। समासेन मे शृणु-
म्हणजे संक्षेपानें मजपासून तूं श्रवण कर किंवा निश्चित कर ॥ ३॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीभारग्यणार्पणमस्तु

नवते। असं कोणी बोळनात असा इहल्यबादी किंवा असहादी यांचे मनाचा अनुवाद करून त्या मनाचे निराकरण करण्याक
रितो-जे कार्य उत्पन्न होते ते आपले उपादान कारणाशी मज्जातीयच उत्पन्न होते-जसे म्यान केपासून उत्पन्न झालेले घटराज्य
इत्यादिक कार्य मृन्मयच होते-सवर्णापासून उत्पन्न झालेले कटक कुंड्यादिक सवर्णमयच होते। अन्यंत विजातीय होत नाही
। या प्रमाणे- हे उत्पन्न झालेले जग सद्गुण करून म्हणजे- अस्ति- आह- अशा व्यवहारांत सतेने युक्त जे भासते ते मद्रूप कारणा
पासूनच उत्पन्न झाले असवे। असता पाहिले सत्कसे उत्पन्न होईल। यास्तव साजगान मृष्टी पूर्वी कारण जे मद्रूप आहे तेच ब्र-
म्ह- आणि ब्रम्ह आनंदात्म स्वस्त्वच आह त्या आनंदात्म क ब्रम्हापासून आकाशादिक पंच महाभूते आणि भौतिक मूल्य स्त-
श्म देहेन्द्रियादिकाची उत्पत्ति झाली असे सांगून या मृष्टीस उत्पन्न करणारा मृष्टीचे पूर्वी आसमेता झागीं प्रकाशावणारा ब्र-
म्हात्मस्वरूप आनंद नसेल तर कोण प्राणी अथवा आणि प्राण वायु यांच्या व्यापाराने युक्त होईल काच सर्व प्राण्यास जो वेपयि
कानंद प्रतिबिंबरूप होतो त्या सत्क कारण बिंदुरूप आनंद आहे। अशा ब्रम्ह सनेचे व्यवस्थापन करणाऱ्याचा सुक्ती त्या सु-
क्तीनी युक्ती पूर्वेत ब्रम्हसने आणि ब्र- द्यादे आहते। आणि- विनिश्चित- म्हणजे उपक्रम म्हणजे आरंभ आणि उपसंस्कार
म्हणजे समाप्ति हे त्याचें सत्त्व म्हणजे अद्वितीय मद्रूप एकच ब्रम्हात्म तत्व आहे या विषयीचे आहते यासुद्धे निःसंशय
ब्रम्हात्मैक्यरूप मुमुक्षुनीति याथे त्याचें प्रतिपादन करणारी ती ब्रम्हसत्त्वे आणि ब्रम्हपदे आहेत। उपक्रम आणि उपसंस्का-
रांचे ऐक्यरूपासुद्धे निःसंशय अद्वितीय ब्रम्हात्म तत्व बाध कोणत्या वाक्यापासून होतो त्याचें ज्ञान होण्यास संक्षेपानें छांदो-
ग्यांतील सद्द्विधेचें उदाहरण एथे लिहिले। उदाहरण नामक कर्त्रीचापुन श्वेत केतु आपले गुरु कुंडापासून सकल वेदादि
क विधेचा अभ्यास करून आपले पित्याचे घरां आला तो निरंतर मन्त्र्यमानीच होऊन गेला। त्याची स्तब्धता जावी या हेतूने
उदाहरणानें त्यास आरंभी प्रश्न केला की- जे वस्तु उपदेशानेंच समजते। ज्याचें ज्ञान न ज्ञानलेले ही जाणले जाते। न एक लेले
ही ऐकले जाते असे वस्तु आपले गुरुपासून समजून घेतलेस काय। अशा प्रश्नानें एका कारणाच्या ज्ञानानें सर्व कार्यांच्या कारण

स्वरूपाने ज्ञानाची प्रतिज्ञा करून त्या वस्तूचा उपदेश करण्यास आरंभ केला। त्या आरंभीं हें सर्व नामरूपें करून व्यक्तीस पावलेसे ह्मण
 मामजग सृष्टीचे पूर्वी एक अद्वितीय सद्रूपच होतें तें बाजगाचें बद्धत रूपानें विस्तार व्हावा हें जगउत्पन्न करून या जीवात्मरूपानें
 त्यांत प्रवेश करून नाम आणि रूप यांहीं करून या जगास स्पष्ट व्यवहारास योग्य करीत असा संकल्प करतें झाले नंतर सद्रूप उपा
 खन कारणापासून या सर्व प्रजाउत्पन्न झाल्या त्या सद्रूपाधिष्ठान सत्तेनें च सत्तेस पावल्या आहेत। याचें लय स्थान सद्रूपच आहे अ
 से सांगून नंतर जसें एकामृत्तिंटाचे ज्ञानें करून मृण्मय विकार जे घट राजण इत्यादिक ते मृत्तिका स्वरूपानें जाणले जातात तो
 विकार केवळ वाणीनें उत्पन्न होणारें घट शराव राजण इत्यादिक नाम मात्र आहे परंतु त्यांना मात्रा मृत्तिके शिवाय दुसरा अर्थ अ
 हे असें नाही त्या शब्दाचा मृत्तिका हाच सत्य अर्थ आहे अशा प्रकारच्या अनेक दृष्टांतांनीं उपादान स्वरूप जाणलें म्हणजे त्या
 उपादान स्वरूपानें उपादेय सर्व कार्य स्वरूप ज्ञात वोनें असें दाखवून या प्रमाणें जगास कारण तें सहस्र आहे ज्या उपादान का
 रण सद्रूप वस्तूचा ज्ञानानें हें सर्व जग अस्ति आहे अशा सत्तेनें निरनिराळे नामरूपानें व्यवहारास एतें वस्तुतः सद्रूपाद्भूत नि
 राखें पाहिलें असतां अस्तमित्याच आहे असें सद्रूप ब्रह्म ज्ञानानें सद्रूपानें सर्व जगाचें ज्ञान मध्ये सांगून अंती हें सर्व जग
 ऐतदात्म्य म्हणजे सद्रूप जो आत्मा तत्त्वस्वरूप आहे हा आत्मा ज्याच्या तो ऐतदात्मा त्याचा जो भाव तें ऐतदात्म्य असा बहु
 व्रीही समास करून नंतर भावप्रत्यय कगवा भावप्रत्याचा प्रकार भूत जो प्रकृतीचा अर्थ तो अर्थ आहे यावरून एतदात्मा
 या बहुव्रीही समास प्रतिपाद्य ऐतदात्म्य संबंधी अस्मा अर्थ त्यातील सद्रूप प्रकार भूत जो आत्मा तो ऐतदात्म्य शब्दाचा अर्थ
 आहे। हा आत्मा हें सर्व जग असें म्हटल्यानीं ही द्वा अर्थ निष्पन्न होतो तथापि असें म्हणणें ह्या महदात्मा अशा आत्मा त्री
 य भाव संबंध स्थली ही संभवतें तसा जगाचा आणि आत्म्याचा संबंध नाहीं असें कचवण्यासाठीं बहुव्रीही आणि भाव
 प्रत्यय असा प्रयत्न केला। त्यामुळे जर आत्मा त्रीय भाव रूप संबंध अर्थ विवक्षित आहे तर त्याचा बोध बहुव्रीहीने ही होतो म
 ग भाव प्रत्यय निराळा केला याचे वै व्यर्थ येईल यामुळे ती शंका गेली तरी हा आत्मा ज्याचा अशा बहुव्रीहीने हा आत्मा अ

में जें पदाचें सामानाधि करण्य आहेतें-मृत घट:-एथेंजसें परिणाम रूपार्थी आहे किंवा-यत् रजतं इति अभान साशक्तिः यः चौरः सः स्व
 णुः-एथेंजसें बोधार्थी ही आहे त्यांतून कोणत अर्थी आहे असा संशय होऊन ये यास्तव त्याचा निर्णय करण्यासाठीं तें सत्य या अर्थाचें वा
 क्य आहे त्यांतील तत्वाचा प्रकृत जो सद्रूप प्रधानभूत आत्मा तो अर्थ ते व्हांतो आत्माच सत्य असें त्याणें सिद्ध झालें यावरून
 न जग रूपविकार अनृत मिथ्या असा अर्थ निष्पन्न झाल्यानें तें सामानाधिकरण्य बोधार्थी आहे असा निश्चय होऊन जसा पूर्वोक्त
 उदाहरणीं जें रजत म्हणून मासलें तें रजत नव्हे तर शक्ति असा रजताचा बाध होऊन शक्तितत्त्व त्या वाक्याचा अर्थ किंवा दुरुस्त उं
 च पदार्थ पाहून हा चौर असा जो मासला होता तो चौर नव्हे तर स्थाणु म्हणजे दृक्ताचा खुंट आहे असा चौराचा बाध होऊन स्था
 णूची सत्ता असा त्या वाक्याचा अर्थ होतो त्या प्रमाणें जेंहिं भिन्न भिन्न सत्तेनें नाम रूपात्मक जग भासत होतें तें सद्रूप आत्माच आहे
 असा जगाचे सत्तेचा बोध होऊन सद्रूपान्म सत्ता असा त्या वाक्याचा अर्थ होतो नंतर तो सद्रूप आत्मा वृंच आहे स असा श्वेत केतु
 शेवटीं ब्रम्हात्मोपदेश केला असा आरंभीं आणि मध्यें आणि अंतीं ब्रम्हात्मैक्य रूप एकच अर्थ सांगितला यावरून सर्व सद्दिव्ये
 चें अद्वितीय ब्रम्हात्मैक्य प्रतिपादन करण्यादियर्थी तात्पर्य आहे असा विचार वंतां स निर्णय होतो। या सविद्येचें तात्पर्य जीवत्वा
 णि ईश्वर भिन्न आहेत जग सत्य आहे या विषयींचंच आदि असें उपक्रम आणि उपसंदार याचे किष्ट कल्पनेने निराळे आपले प
 क्षास साधक अर्थक रूत वर्णन करवात परंतु ते वास्तविक नव्हेत असें मन जण्यासाठीं श्री वेद व्यासानीं सद्दिव्येचें मोक्षधर्माव
 र्वेत केतु आणि सुवर्चला यांचे संवाद रूपानें उपबृंहण म्हणजे व्याख्यान लिहिलें आहे त्याचें संक्षेपानें एथें वर्णन करतो-
 म्हणजे त्याचें ते वर्णन दुराग्रहामुळे असें स्पष्ट होईल ॥ सुवर्चला नाम क देव कन्या जन्मांतर सिद्ध ब्रम्हतत्वा नुभव जी स सा
 ला आहे अशी होती ती आपले साररवा ब्रम्हेत्तापती आपणास असावा असें इच्छून र्वेत केतू सत्याचे पित्यापासून ब्रम्हात्म
 तत्व बोध झाला आहे असें ऐकून त्यास तिनें पतिव्रत कर्तव्य वरलें नंतर ब्रम्हवतीं नीदं पतीं यदुच्छाश्रम धर्मांनीं युक्त असतां स
 द्दिव्येचे ठायीं उद्दालकानें वारं वार ब्रम्हतत्त्वोपदेश केलेला र्वेत केतु ब्रम्हात्मतत्व कसें जाणतो हें समजण्याचे इच्छेनें सुव

चलेनें श्वेतकेतुस प्रव्रनकेला तो असा-ततः कदाचित् भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला ॥ प्रप्रच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे हि जसत्तम-हे हिजश्रेष्ठा त्वं कोण आदेस असा आपले भर्त्यास सुवर्चलेनें प्रश्नकेला । त्या प्रव्रनाचा अभिप्राय श्वेतकेतुनें जाणून ही एकाएकीं उत्तरन देतां क्रमाने उत्तर द्यावे अशा तात्पर्यानें-तामाह भगवान् वाग्मीत्व याज्ञा तो न संशयः ॥ हिजोच मोहं समगे सत्यव्रत परायणः ॥ हे हिजोत्तम असें मला संबोधन करणारी जी त्वं इणे मी ब्राम्हण सत्यव्रत परायण आहे असें जाणलेंच आहे तेव्हा यांत प्रष्टव्य काय आहे असें उत्तम बोलणार ब्रम्हवेत्ता जो श्वेतकेतु या ने उत्तर दिलें । नंतर-सातमाह मरुत्मानं पृच्छामि हि दिश्या यिनं ॥ देहोपाधिरूप निमिन्नाने आत्म्यावर कल्पिलेले जें देहावरील प्रत्यक्ष ब्राम्हण्य त्या विषयीं माझा प्रव्रन नाही तर मी हिने उत्तम आहे असा जो देहाहून निराळा आत्मा अहं म्हणजे मी या शब्दाने सांगतोस त्या हृदयांत शयन करणाऱ्या आत्म्याविषयीं माझा प्रव्रन आहे असें सुवर्चला बोलली । नंतर-तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां सर्वज्ञो मुनिपुंगवः-तें ऐकून तो सर्वज्ञ मुनि श्रेष्ठ श्वेतकेतु सुवर्चले प्रत वक्ष्यमाण प्रत्युत्तर बोलला-मनसैव समा युक्तमात्मानं मन्यसे यदि ॥ तन्मिथ्या गोत्रसद्भावे वर्तते देहबंधनः ॥ त्वमप्यहं महं सर्वं महं मित्येव वर्तते ॥ नात्र तत्परमार्थं तद्यन्मोक्षं मनुष्यसि-मन आदिक उपाधीनीं युक्त जें आत्मस्वरूप त्याचे ठायीं अहं या शब्दाचा प्रयोग मुख्य आहे । मन आदिक उपाधीनीं युक्त जें लोकानीं मानले तें आत्मस्वरूप तें ब्राम्हण कुलीन न देहाचे उपाधीनीं आत्म्यावर कल्पिलेले ब्राम्हण्य प्रमाणें मिथ्याच आहे । यास्तव अहं शब्दार्थ मुमुक्षुस्त प्रश्न करण्यास योग्य नाही । आणि अहं भाव माझे ठायीं आणि तुझे ठायीं आणि दुसऱ्याचे ठायीं ही साधारण प्रत्यक्षच आहे यास्तव परमार्थ वस्तुचे जाणण्याची इच्छा जर तुला आहे तर अहं भाव प्रसार्द नाही असें प्रत्युत्तर श्वेतकेतुनें दिलें । नंतर कर्तृत्व भोक्तृत्वादियुक्त अहं भाव जर मिथ्या आहे तर कर्तृत्व ज्ञानपूर्वक श्रोतस्मार्त रूपें वैदिक कर्म दंडासें करतोस असा सुवर्चले ने प्रश्न केल्या नंतर-लोक संग्रहार्थ मी कर्म करतो-असे उत्तर श्वेतकेतुनें दिलें । नंतर अहं या शब्दाचा प्रयोग सर्व अहं भावावर करता त तोच त्याचा मुख्य वाच्यार्थ आहे मुख्य आत्मा तर शब्दाला अगोचर आहे त्यावर वाणीची प्रवृत्ति नाही असें श्वेतकेतुनें

सांगितल्यानंतर पुनः त्यादंपतींचीं प्रश्नोत्तरे प्रवृत्त झालीं। स्ववर्चला प्रभकरते - सदाहंकारशब्दोयं व्यक्तमात्मनि संप्रित्तान्
 वाचस्तत्रवर्तत इतिमिथ्या भविष्यति। शब्दाच्चा आणि अर्थाच्चा वाच्यवाचक भाव संबंधच आहे संयोगादिक नाही तेव्हां स
 र्व अहंशब्दाच्चा प्रयोग आत्म्यावर लौकिक व्यवहारांत करतात असें असून आत्म्याचे ठायीं शब्दाची प्रवृत्ति नाही असें मिथ्या
 कसें सांगतां। असा स्ववर्चलेने प्रश्न केला। त्यावर - अहंशब्दोद्यदंभावे नात्मभावे रूढप्रभे ॥ नवर्तते परोचित्ये वाचः सगुण
 लक्षणाः ॥ अहंशब्द अहंभावाचे ठायीं प्रवृत्त होतो। गुणकर्मजाती याधर्माचे संबंधाने प्रवृत्त होणाऱ्या वाणी निर्धर्मक-निष्क
 ण- निष्क्रिय- अचिंत्य- परमात्म तत्वाचे ठायीं प्रवृत्त होत नाहीत असें श्वेतकेतूने उत्तर दिलें। नंतर - अहंभावोत्र कोनामहा
 त्मभावस्तथैव च ॥ तन्मेद्ब्रह्मि यथान्याय मेवंच मुनिसत्तम ॥ असें आहंतर अहंभावतो कोणता आणि त्याहून भिन्न आत्म
 भाव तो कोणता ते मलामुनि श्रेष्ठ सांग। असें स्ववर्चलेने पुसल्यानंतर - मृन्मयो हि घटाभासस्तादृक् भाव इहेष्यते ॥ अहं
 भावः परे चित्येद्यात्मभावो महान्परः ॥ नवाचस्तत्रवर्तते इति नैव विरुध्यते - मृत्तिकेचे ठायीं घटहाजसा आभास मिथ्या क-
 ल्पिला आहे तसा असंग आत्मस्वरूपाचे ठायीं अहंभाव हा आभास मिथ्या भूतकल्पिला आहे ॥ असा अहं या शब्दाच्चा अ
 र्थ आणि आत्मा यांचा भेद दारवऊन कल्पिता कारात्मक उपाधीला घेऊन प्रवृत्त जो अहं शब्द तो आत्मस्वरूपाचे ठायीं प्रवृत्त
 न राहत नाही। तेथें लक्षणेनेच जाते लौकिक वैदिक व्यवहारांत त्याचा प्रयोग करतात। हे पूर्वी अहं शब्दाचे एक मुख्य अर्थ
 आणि दोन अमुरव्य अर्थ असें प्रतिपादन केले आहे तेथें सविस्तर लिहिलेच आहे। यावरून मुख्य वृत्तीने कोणतीही वाणी आ
 त्मस्वरूपाचे ठायीं राहत नाही हे विरुद्ध नाही। सर्व शब्दांची रूढ आत्मस्वरूपावर लक्षणाच आहे असें तात्पर्य सांगून या
 चा उपसंहार केला। नंतर आत्मा अहंकाराहून भिन्न आहे तो सर्व प्रपंचास अधिष्ठान भूत ब्रम्हरूप आहे असें श्वेतकेतू
 ने सिद्ध करून आकाशसर्व वाय्वादिकांस आश्रय असला तरी निरवस्थास्तव असंग स्वभावामुळे वायु आदिकाशीं अ
 संबद्धच आहे याप्रमाणें सर्व प्रपंचास अधिष्ठान भूत ही परब्रम्ह असंगत्वामुळे प्रपंचाशीं असंबद्ध आहे असें श्वेतकेतू

नें प्रतिपादनकेल्यानंतर पुनः प्रवृत्तौ नरे प्रवृत्तौ नरे। स्वर्गला-निर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगतं तथा ॥ दृश्यते च विद्यमानं तादृशं
न दृश्यते। निर्विकारं निरवयवक्रियाशून्यं सर्वव्यापकं आकाशजं सें दिसतें तसा आत्मा कां दिसत नाही असा स्वर्ग लेनें प्रत्यक्ष
वर। श्वेतकेतुः- त्वचास्पृशति वै बायुमाकाशस्थं पुनः पुनः ॥ तत्क्षं गंधं तथा घ्राति ज्योतिः पश्यति च कृष्ण ॥ तमो राशिगणं चैनमे
घजालं तथैव च ॥ वर्षतारागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ॥ आकाशस्याप्यथाकाशं स दूषमिति निश्चितं ॥ सदर्थं कल्पितं सर्वं तत्स
स्यं विष्णुरेव च ॥ यानि नामानि गोणानि श्रुपचारानि तानि ॥ न च कृष्ण न मनसा न चान्ये न परो विभुः ॥ चिंत्यते सूक्ष्मं बुद्ध्या वाचा
कुं न शक्यते ॥ एतत् प्रपंचमखिलं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं- आकाशात् गह्वराजो बायुत्वाचें त्वचेनें स्पर्शनं प्रत्यक्ष होतें। आकाश
तील ते जाचें-तमाचें-सूर्यकिरणान्या समुद्राचाचें-तारागणाचें-वृष्टीचें-चंद्रनें प्रत्यक्ष होतें। हे पदार्थ निराळे करून त्या शिवाय
आकाशाचें प्रत्यक्ष होत नाही। आणि आकाशावर रूप आणि स्पर्श नाहीत यांमुळे त्याचें कोणतेही इंद्रियांनें प्रत्यक्ष होतच नाही। त्या
चें शब्दरूप विशेष गुणानें अनुमान मान होतें असेंच तार्किकादिक मानतात। कोकिक आकाशाची ही गति मग आकाशापेक्षां
ही सूक्ष्म जें अरूप अशब्द अस्पर्श सद्रूप ब्रम्हात्म वस्तु तें चक्षुरादिक इंद्रियांनीं कसें प्रत्यक्ष होईल। त्या सत्तु रूप ब्रम्हाचे वा
यीं हे सर्व विषय कल्पिलेले आहेत च सद्वस्तु सत्य आणि सर्व व्यापक आहे त्याचे शब्द सूक्ष्म बुद्धीनें चिंतन होतें। वाणीने ते बो
लण्यास शक्य नाही। जीं कल्पित गुणाचे योगानें परमात्म्याचे वशीं नामें आहेत तीं लाक्षणिक आहेत। त्यांची मुख्य वृत्ति
णजे वाच्यता असंग निर्धर्मक आत्मस्वरूपाचे वशीं नाही। असें श्वेतकेतुनें उत्तर दिलें। या प्रश्नोत्तर परंपरेत-मृन्मयो हि
घटाभासं तादृक् भास इहेष्यते- येणे करून वाच्य भण श्रुत्यर्थ जो एथें लिहिला तो स्पष्ट केला आहे ॥ सद्रूप एणे करून अह
मर्थां झुन भिन्न आत्मा कोण असा त्या विषयीं प्रश्न केला त्या आत्मस्वरूपास सद्रूप ब्रम्हाता सांगितली। एणे करून श्वेत के
तुस जो तूं सद्रूप आत्मस्वरूप ब्रम्हा आहेस-असा महावाक्यानें उपदेश केला तो ब्रम्हा भैक्य रूप महावाक्यार्थ स्पष्ट के
ला आणि- सदर्थं कल्पितं सर्वं तत्सर्वं विष्णुरेव च- एणे करून ब्रम्हान्त्येक्य रूप महावाक्यार्थ बोधास अनुकूल हें जगते

तदात्म्यच आहे तें सद्रूपच सत्य आणि आत्मा आहे - असा जो सद्दियेन सांगितलेला अर्थ तो स्पष्ट करून दारबविला। या उपबृद्ध
णात्मक सद्दियेचे व्याख्यानानें सद्दिये तील उपक्रम आणि उपसंस्कार आदितीयनिष्पन्न ब्रम्ह आणि जीव यांचें ऐक्य प्रतिप
दनाविषयीं चेच आहेत असें सिद्ध होते ॥ अथवा - अथातो ब्रम्हजिज्ञासा - यास आरंभ करून। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
शब्दात् - एतदंतर्जी चतुरध्याया उचर मिमांसा जीस ब्रम्हमीमांसा असेही म्हणतात ती सूत्रात्मक आहे। तीं सूत्रें ब्रम्हप्र
तिपादन करतात म्हणून त्या सूत्रास ब्रम्हसूत्रें म्हणतात। तद्रूप म्हणजे त्या सूत्रात्मक जीपदे म्हणजे जगाच्या उत्पत्तिस्थिति
लयांस कारण जें अद्वितीय परब्रम्ह तेच वेदांत प्रतिपाद्य आहे अशा प्रकारानें परब्रम्ह प्रतिपादन करणारीं अशा ब्रम्हसूत्रात्मक
पदानां जें क्षेत्र क्षेत्रज्ञस्वरूप उत्तमविचारार्थक मीमांसेनें प्रतिपादिलें आहे तीपदे कशीं आहेत तें सांगतात। हेतुमात्रिकः - पूर्वोक्त
प्रकारांनीं प्रतिपादन करण्यास जें हेतु तद्वाचकपंचम्यादिविभक्तीनीं युक्त। आणि विनिश्चितेः - संशयपूर्वपक्षसिद्धांत दारबवून -
विवक्षितपूर्वोक्त, अर्थाचा निश्चय करून देणारीं अशीं आहेत। ते हेतु कसे त्यांचें स्वरूप समजण्या साठीं। ईक्षते नीशादं - या सूत्रां
तील हेद्वेचें निरूपण एथें संक्षेपानें लिहिलें ॥ अथातो ब्रम्हजिज्ञासा - याप्रथम सूत्रें करून रामदमादिग्राधन संपन्न जो मुमु
क्षु त्याणें मोक्षसाधन भूत जें ब्रम्हात्मापराक्ष्यान त्याचे प्राप्ती विषयीं वेदांत वाक्यां हीं करून ब्रम्हात्मविचार करावा असें सांगू
न नंतर ब्रम्हलक्षण समजल्या शिवाय ब्रम्हविचार होणार नाही या साठीं - जन्माद्यस्य यतः - याद्वितीय सूत्रानें ज्यासत्यज्ञानानें
तानंदात्मक ब्रम्हापास्त या जगाचा उत्पत्तिस्थिति प्रलय लय होमात तें ब्रम्ह असें जगदुत्पत्तिस्थिति लय कारणत्वरूप नदस्य
लक्षण आणि सत्य ज्ञानं दान्मक ब्रम्ह असें स्वरूप लक्षण सांगितलें। या दोन लक्षणांचा विचार विस्तारानें पूर्वीं लिहिलान आ
हे। लक्षणसांगितल्या नंतर ब्रम्ह जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण सच्चिदानंदात्मस्वरूप आहे या विषयीं शास्त्र म्हणजे वे
दच प्रमाण आहेत असें - शास्त्रयोनित्वान् - या सूत्रानें सांगितलें। नंतर जगदुत्पत्ति स्थिति लयांस कारण सत्यज्ञानं दान्म
क जसें ब्रम्ह वेदांतांत सांगतात तशा ब्रम्ह स्वरूपाचे ज्ञान ज्यास आहे तो आग्नि होत्रादिक वेदिक कर्म करण्यास प्रशस्त अधिक

री असें कर्मीगलेक करून किंवा वेदांतांतील ज्या उपासना आहेत त्यांचें उपास्य ब्रम्ह या लक्षणाचें आहे असें उपासनांचे अंगत्वे करून
 च ब्रम्हाचें निरूपण केले आहे। प्राधान्ये करून निरूपण केले नाही। असें मीमांसादिक म्हणतात। त्यांचे मतानें निराकरण करण्या
 साठीं-तत्तु समन्वायात्-याचतुर्थे स्त्रांने ब्रम्ह वेदांतांत स्वप्राधान्ये करून सांगितले आहे। कर्मशेषत्वे करून म्हणजे कर्मीगलेक
 करून किंवा उपासनांगत्वे करून सांगितले नाही। कारण उपक्रम उपसंहारादिक जीं तात्पर्ये निर्णयाला कारण लिंगें आहेत त्याव
 करून स्वप्राधान्ये करून च सर्व वेदांत ब्रम्ह प्रतिपादन करतात असें निश्चित आहे असें सांगितले। नंतर सद्विद्याजगत्कारणत्वे
 करून सृष्टिपूर्वे कालीन साम्या वस्त्रायुक्त गुणत्रयात्मक प्रधान स्वरूपाचें च प्रतिपादन करते तेन्हां सर्व वेदांत कारणत्वे करून
 ब्रम्ह प्रतिपादन करतात हे संभवत नाही अशी सारख्याचे मतानें शंका आली तीचें निराकरण करण्यासाठीं-ईक्षते नो शब्द-असें सू
 च केले। त्या स्त्रांत पूर्वोक्त-तत्तु समन्वायात्-या स्त्रांतील तत् या शब्दाची अनुवृत्ति करावी। प्रधानं या शब्दाचा अध्याहार क
 रावा। म्हणजे तें पद बाहेरचें घ्यावें। म्हणजे-प्रधान-तत्-म्हणजे जगत्कारणत्वे करून सद्विद्या प्रतिपाद्य नव्हे। यास हेतु-अ
 शब्द-म्हणजे सद्विद्येतील जगत्कारणाचा वाचक जो-तत्-हा शब्द तत्प्रतिपाद्य त्व प्रधानास नाहीं यावरून (प्रधानास तत्-
 शब्द प्रतिपाद्य त्व कां नाहीं असें म्हणाल तर त्याविषयी हेतु-ईक्षते:-म्हणजे तत् या शब्दाला-तत् ऐक्षत-असा ईक्षधातू
 चा योग आहे यास्तव जगाचे कारणाचा वाचक तत् या शब्दाचा जर प्रधान अर्थ होईल तर ईक्षधातूचा जो आलोचन किं
 संकल्प रूप अर्थ त्याचा अन्वय त्यावरच होईल। आलोचन किंवा संकल्प हे चेतनाचे धर्म आहेत हे जड प्रधानावर संभवत ना
 ही तयास्तव तत् या शब्दाचा अर्थ प्रधान नव्हे तर चेतन ब्रम्हच आहे असा हेतु या स्त्रांत सांगितला आहे। असें पुढे ही प्र
 तिप्त्तीं हेतु दारव ऊन सर्व वेदांतांत जगत्कारणत्वे करून सच्चिदानंदय ब्रम्हच प्रतिपाद्य आहे। जीव किंवा जड प्रकृति प्र
 धानादिक प्रतिपाद्य नाहीत असें त्या स्त्रांहीं करून निश्चित केले आहे ॥ ४ ॥ या प्रमाणें प्ररोचना उत्पन्न करून अजुर्नास क्षीत्र-
 स्वरूप सांगतात ॥ महाभूतानि-म्हणजे पृथिवी-आप-तेज-वायु-आकाश-ही पंच महाभूतें। अहंकारः-पंच महाभूतांसक

रणभूत अभिमान स्वरूप । बुद्धि-अहंकारास कारणभूत अथ्यवसाय म्हणजे निश्चय त्यासच महत्त्व असें म्हणतात । अव्यक्त एव-
 -बुद्धीस कारणभूत सत्वरज तमोगुणात्मक प्रधान सर्वजगाचें कारणनें कोणाचें ही कार्ये नव्हे । एवकारानें हे आठपदार्थच प्रकृती अ-
 शी सारव्यमतानें यांची व्याख्या । ही वेदांत्यां स मान्य नाही । सारव्यमतसिद्ध सांगितलेले स्वरूपाचे अव्यक्तमद्रसत्त्व अहंकार हे पद-
 र्थ वेदप्रतिपाद्य नाहीत असें वेदांती म्हणतात । चारसव वेदांत्यांचे मतानें याची व्याख्या अशी करावी । प्रकृतीस माया-असें म्हणावें
 । मायो पाक्षिक जो त्यास ईश्वर असें जाणावें उनचा अर्थाच्या श्रुतीनें जी माया सांगितली आहे ती अव्याकृत अनिर्वचनीय माया
 एथील अव्यक्त शब्दाचा अर्थ । तीच-मममाया दुरत्यया-एणेकरून भगवंतानीं गीतेत ही सांगितली आहे । स्पृष्टीचे आरंभीत
 मायेविषयीं जें ईक्षण म्हणजे पाहणें जें सद्दिद्यंत-तत् ऐक्षत-म्हणजे तें सद्गुण ग्रह ईक्षण करतें तालें असें सांगितले तें

महाभूतान्यहं कारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंचचें दिय गोचराः ॥ ५ ॥
 इच्छा द्वेषः क्रूरबुद्धिः रयं मंचातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ६ ॥

दिया शब्दाचा अर्थ । अहंकार-ईक्षणांनंतर मीबहुत रूपानें उत्पन्न होईन-असा जो जगाचें कारणभूत सद्गुणाबहुतभवनसंक-
 ल्प तो अहंकार शब्दाचा अर्थ । त्यासंकल्पांनंतर पृथिव्यादिक पंचमहाभूतांची आकाशादि क्रमेकरून उत्पत्ति । इन्द्रियाणि दशैकं
 च-श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसन-घ्राण-ही पांचज्ञानें दियें आणि-वाक्-पाणी-पाद-पायू-उपस्थ-ही पांच कर्में दियें अशीं दहाइंदि-
 यें । आणि एक-एकसंकल्पविकल्पात्मक मन । आणि-पंचचें इन्द्रियगोचराः-शब्दस्पर्शरूपरसगंध असे पांच पांच ज्ञानें दि-
 याचेविषय । यांसच सारव्य-चतुर्विंशति तत्वे असें म्हणतात ॥ ५ ॥ इच्छाम्हणजे स्वरुपाविषयीं किंवा स्वरुपाचे साधनाविषयी
 मला हें असावें अशी स्पृहात्मक चित्ताची वृत्ति । तिलाच कामकिंवा राग असें म्हणतात । द्वेषः म्हणजे दुःखाविषयीं किंवा त्या
 चे साधनाविषयीं हें मला नसावें अशी पूर्वोक्त स्पृहेला विरोधी चित्ताची वृत्ति जीस क्रोध किंवा ईर्ष्या म्हणतात । क्रूर-म्हणजे

पुण्याख्य धर्मच मुख्य कारण जीस आहे आणि करवासाठी दुसऱ्याची इच्छा होते करवाविषयीची इच्छा करवार्थच होते अशी निरुपाधिकच इच्छा जीविषयी आहे अशी ज्या करवाकार वृत्तीत परमात्मस्वरूप प्रतिबिंबित होते अथवा ज्या वृत्तीने परमात्मस्वरूप करवाची अभिव्यक्ति होते ती वृत्ति। दुःख-म्हणजे निरुपाधिक दृष्टींत विषय आणि पापस्वरूप अधर्मच जीचे उत्पत्तीस मुख्य कारण आहे अशी चित्ताची वृत्ति। संचातः-म्हणजे पंचमहाभूतांचा जो परिणाम म्हणजे इंद्रिये आणि शरीर यांचा विलक्षण संबंधरूप समुदायाचेतना-म्हणजे ब्रम्हस्वरूप ज्ञानाची जीते अभिव्यक्ति होते अशी जी इंद्रियादिक प्रमाणांचे द्वारा होणारी विषयाकार अंतःकरण वृत्ति जीस तार्किकादिक जन्यज्ञानास म्हणतात। धृतिः-म्हणजे मरणादिसमयी भूमीवर पाडावबाजोगीं झालेली जी देहेंद्रियादिक यांचे स्तभन करून धरण्याचा जो प्रयत्न तो। हे काम संकल्प विचारिता श्रद्धा अथवा धृति अधृतिमीधी हे सर्व मनाचे वृत्तिरूप धर्म मनोस्वरूप आहेत या अर्थाच्या श्रुतीने सांगितलेल्या सर्व धर्मांचे उपलक्षण आहे। एतत्क्षेत्र समासेन उदाहृतं-म्हणजे हे परिदृश्यमान महाभूतादिक धृत्यंत जडक्षेत्र ज्ञानात्मक साक्षिस्वरूपाने प्रकाशापावनें आहेत या मुळे साक्षिस्वरूप जो क्षेत्रज्ञ त्याहून भिन्न अचेतन असें संक्षेपाने तुला सांगितले। शरीरेंद्रियाचा जो संचात तोच क्षेत्रज्ञ आत्मा असें लोकायत बोलतात। क्षणिकचेतन्य ज्यास विज्ञान असें म्हणतात तो आत्मा असें सगळेत बोलतात। इच्छा हे प्रयत्न करव दुःख ज्ञान हे आत्म्याचे गुण आहेत यांचे योगाने आत्म्याचे प्रत्यक्ष होते असें तार्किकादिक बोलतात। असें अस्तून हे सर्व क्षेत्रच आहे असें कसें सांगता अशी शंका होईल तर तिचे निराकरण करण्याकरितां सांगतात। सविकार-म्हणजे जायते वर्धते परिणाम ते क्षीयते नश्यति-म्हणजे उत्पन्न होते वाहाटनें व्याप्य तारुण्यादिक परिणामात्मक अवस्थां प्रतपावनें क्षीण होते अत्यंत नाशपावनें असें जे निरुक्तांत यास्कांनीं विकार सांगितले आहेत त्या विकारांनीं युक्त हे महाभूतादि धृत्यंत परार्थात्मक क्षेत्र आहे। तात्पर्य। हे विकार प्रत्यक्ष सिद्ध आहेत देहेंद्रियाचा संचातच आत्मा म्हणतात आपली उत्पत्ति किंवा नाशादिक विकार आपणास प्रत्यक्ष नाहीत आणि दुसरेही आपले वरील धर्म आपल्या दर्शना वांचून जाणले

जाणार नाहीत आपणास आपणच पाहतो असें म्हटले तर एकासच ज्ञान कर्तव्य आणि ज्ञान कर्मत्व विरुद्ध आहे यास्तव याभूतादि क धृत्यंताचा आणि त्यांचे जे पूर्वोक्त विकार त्यांचा प्रकाशक स्वयंप्रकाश साक्षी याक्षेचा झून निराबा आहे ॥ १॥ याप्रमाणें क्षेत्राचें प्रतिपादन करून त्याचा साक्षिभूत आणि त्याहून भिन्न जो क्षेत्रज्ञ त्याचें सविस्तर निरूपण करण्यासाठीं त्याच्या ज्ञानाची योग्यता येण्या करतो तत्साधनभूत जे अमानित्वादिक धर्मे ते सांगतात ॥ अमानित्वं - म्हणजे विद्यमान किंवा अविद्यमान गुणानीं आपली स्थापना करणें असें जें मानित्व तें नसणें । अदमित्वं - म्हणजे आपणाम इत्यादिकाचा लाभ व्हावा किंवा लोकांनीं वस्त्रादिकानें आपली पूजा करायी किंवा हामोवा धार्मिक आहे अशी लोकांन आपली ख्याति व्हावी या हेतूनें आपले धर्माची प्रसिद्धि करणें असा जो इह तो न करणें । अहिंसा - म्हणजे शरीरानें किंवा वाणीनें किंवा मनानें दुसऱ्यास पीडा न करणें । शान्तिः - म्हणजे चित्तास विकार होण्यास साधन जो अ

अमानित्वमदमित्वमहिंसा शान्तिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनं शौचं स्तेयं मात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

पकार तो दुसऱ्यानें केला तरी त्याचा प्रतीकार त्यास करण्याचें सामर्थ्य असतां ही मनास विकार न होणें । आर्जव - म्हणजे व्यवहारांत दुसऱ्या बरोबर प्रतारणा न करणें किंवा कुटिल भाव नसणें । आचार्योपासनं - म्हणजे मोक्षसाधनाचा किंवा अध्यात्मशास्त्राचा उपदेश करणारा जो गुरु त्याची श्रद्धा करणें - त्यास नमस्कार करणें - इत्यादिक त्याचें सेवना शौच - म्हणजे शरीरावरील मलाची जलमृत्तिकादिकांनीं श्रद्धा आणि विषया मित्राषादिक मनोमलाची विषयांचे गर्ह दोषदृष्टीनें निवृत्तिकरणें । स्तेयं - म्हणजे मोक्षसाधन श्रवणादिका विषयी प्रवृत्त शाल्यावर अनंक प्रकारचीं विघ्नें प्राप्त झालीं तरी त्यांचा परित्याग न करतां श्रवणादिका विषयी पुनः पुनः अधिक अधिक प्रयत्न करणें । आत्मविनिग्रहः - म्हणजे देहेंद्रियसमुदायाची विषयांकडे प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे ती मोक्षसाधनास प्रतिक्कूल आहे यास्तव तिचा निरोध करून त्यांस मोक्षसाधना विषयीच लावणें ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इंद्रियार्थेषु वै राग्य-महणजे शब्दादिक जे दृष्ट किंवा श्रुत इंद्रियाचे विषय किंवा भोग त्यांचे ठायीं स्वरूपान सणें। अनहंकारः-महणजे तोंडानें आत्मश्लाघाने केली तरी मनांत मी सर्वोत्कृष्ट आहे असा गर्वन करणें। जन्म मृत्युजरा व्याधि दुःख दोषानु दर्शनं-महणजे गर्भवास होऊन बोनीचे द्वारा बाहेर एणें एत दूय जें जन्म-सर्वविद्योग रूप जो मृत्यु-प्रजोत्पादन शक्तीचा प्रतिबंध घेणें आणि सर्वांनीं दृष्ट मृत्यु परिभव करणें अशी जी जरा महणजे वार्धक्या वस्त्रा-ज्वराति सारादिक ज्या व्याधि-इष्ट विप्रोपापास्तून झालेलीं तसींच अनिष्ट प्राप्तीनें झालेलीं जीं आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविक निमित्तानें झालेलीं दुःखें-वातपित्तश्लेष्मा किंवा कफ मल सूत्रा हीं करून परिपूर्ण असल्या सुद्धें जें शरीराचें जुगुप्सितत्व तद्व्यदोष याचे स्वरूपांचे निरंतर अनुसंधान करणें अथवा जन्मादि दुःखाचे पदार्थ त्यांचे ठायीं दोष दृष्टी करणें अथवा जन्मादिव्याध्यंत पदार्थांचे ठायीं दुःख रूप दोष दृष्टीनें पाहणें ॥ ८ ॥ पुत्रदारगृहादिषु अ

इंद्रियार्थेषु वै राग्यमनहंकार एव च ॥ जन्म मृत्युजरा व्याधि दुःख दोषानु दर्शनं ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिषंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

सक्तिः अनभिषंगः-महणजे पुत्रस्त्री भृत्य गृहादिकांचे ठायीं हें माझे अशी जी प्रीति ती न करणें-आणि पुत्रादिक हे मीच आहे अशी जी अनन्य भावानें एत शयित प्रीतिकिंवा पुत्रादिक स्वरूपां झाला तर मीच स्वरूपा किंवा दुःखी झाला तर मीच दुःखी असा अभिमान न करणें। आणि इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वं-महणजे इष्टप्राप्ति झाली असतां कृपेन होणें। आणि अनिष्टप्राप्ति झाली असतां विषादनपावणें-असें निरंतर समानचित्त असणें ॥ ९ ॥ आणि मयि जनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः-महणजे मी जो भगवान् वा सद्देव परमेश्वर याचे ठायीं वा सद्देवाकून दुसरा उत्कृष्ट कोणी नाही या स्तव तोच माझी गती आहे अशानिश्चयाने कोणतेही प्रतिबंधाने निवारण केली जात नाही अशी आमरण पर्यंत भक्ति। विविक्तदेशसेवित्वं-महणजे स्वभावे करून किंवा उदक गोमयादिकांचे प्रोक्षणें करून शक्य आणि अशक्य जी व्याघ्रादिक त्यांही करून रहित असा जो भागार घी तटादिक चित्तास

आह्लादकारक देवा त्याचे गयीं वासकरणे । आणि जनसंसदि अरतिः - म्हणजे आत्मज्ञान विमुख आणि विषयलपट असे विषय मोगाविषयींच्या गोष्टी करणारे जे लोक त्यांची जी तत्वज्ञानास प्रतिकूल सभा तिचे गयीं प्रीति नसणे । तत्वज्ञानास अनुकूल जी साधूंची सभा ती त बसण्या विषयीं प्रीति योग्य आहे । यास प्रमाण । संगः सर्वात्मना हेयः सचेत् त्यक्तं न शक्यते ॥ संसदिः सहस्रं तव्यः सतः संगो हि भेषजं । सर्व संगान्वा सर्व प्रकारांनीं परित्यागच कराय तो परित्याग करण्यास अशक्य असेल तर साधूंची संग कराय साधूंचा संगहितकारक आहे असें वाक्य आहे ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञान नित्यत्वं - म्हणजे आत्मज्ञानात्म विवेक ज्ञान जें अध्यात्मज्ञान तद्युक्त निरंतर राहणें । तत्वज्ञानार्थ दर्शने - म्हणजे वेदांतामीळ महा वाक्यापासून झालेले आणि अमानित्वादि कजीं साधनें त्यांचे परिपाकापासून झालेले जें मी ब्रम्हच आहे असें अपरोक्ष ज्ञान तें तत्वज्ञान त्याचा जो अर्थ म्हणजे अज्ञान अणित्य

अध्यात्मज्ञान नित्यत्वं तत्वज्ञानार्थ दर्शने ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं मज्ज्ञानं यदनोन्यथा ॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ञान्वा मृतमश्नुते ॥ अवादिमत्परं ब्रम्ह न सत्तत्रास दुच्यते ॥ १२ ॥

वै कार्य सकल दुःखवादि कांची निवृत्ति होऊन परमपद प्राप्ति रूप मोक्ष स्वरूप प्रयोजन त्याचें आलोचन । तत्वज्ञानाचें फल अवे-
आलोचनानें त्याचे साधनाविषयीं प्रवृत्ति होते । एतत् - म्हणजे हीं अमानित्वाला आरंभ करून तत्वज्ञानार्थ दर्शनांत विंशति संख्या क साधनें ज्ञानास साधन आहे त यास्तव त्यांस ज्ञान असें म्हटलें आहे । यत् अतः अन्यथा तत् ज्ञानं - म्हणजे जे यांकरून विपरीत मानित्व दांभिकत्वादिक चें अज्ञानास साधन आहे यासुद्धें तें अज्ञानच असें म्हटलें आहे ॥ ११ ॥ हीं जीं अमानित्वादिक साधनें ज्यांस ज्ञान म्हणतात त्यांही करून काय जाणावयाचें तें सांगतात ॥ यत् ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि - म्हणजे मुमुक्षूंनीं जें ज्ञेय वस्तु तें त्या स्पष्टतेनें सांगलों । श्रोत्यास अभिमुख करण्यास फल कथनानें ज्ञानाची स्तुती करून बौद्धत्वाव । यत् तात्त्व्यं अमृतं अश्नुते - म्हणजे जें पुढें सांगावयाचें ज्ञेय वस्तु त्याचे ज्ञाने करून संसारपासून मुक्त होऊन मोक्षाचे स्वरूप अतः अनुभविता । तें कथन तें

सांगतात। अनादिमत्परं ब्रम्ह-म्हणजे आदिमत् म्हणजे उत्पत्तीने युक्त जे नव्हे आणि जे परं म्हणजे निरतिशय सर्वोत्कृष्ट त्रिवि-
ध परिच्छेद इत्यवस्तु ते परमात्मवस्तु असें जाण। एथे अनादि अशा पदानें ही ज्यास उत्पत्ति नाही अशा अर्थाचा बोध होत अ-
सतां अनादिमत् असा मतुप् प्रत्ययाचा प्रयोग छंदस म्हणजे म्लोकाच्या छंदासाठी केला असें जाणावे। अथवा अनादि-मत्प-
रं असा पदच्छेद करावा। अनादिशब्दाचा पूर्वोक्तच अर्थ। मत्परं म्हणजे मीजो विष्णू याहून परं म्हणजे निर्विशेषरूपते ब्रम्ह
असा त्याचा अर्थ जाणावा। ते निर्विशेषत्वच ब्रम्हाला सांगतात। विधिमुखांनं जो प्रमाणास विषयभाव म्हणजे भावता अथ-
पदार्थ तो सत् या शब्दानें बोलतात। ब्रम्हतर भावत्वधर्माचा आश्रय नव्हे यास्तव ते सत्य म्हणजे सत्यत्वाश्रय आहे ज्ञान आहे-
आनंद आहे म्हणजे ज्ञानत्वाश्रय आनंदत्वाश्रय आहे असें विधिमुखानें त्या शब्दांनीं मुख्यवृत्तीनें प्रतिपादन करतां एतना
ही आणि निषेध मुखानें प्रमाणास विषयजो अभावत्व धर्माचा आश्रय अभावपदार्थ तो अभाव म्हणजे नाही या शब्दानें बोलतात
। ब्रम्हतर अभावत्व धर्माचा ही आश्रय नाही यास्तव ते स्खलनव्हे-अणूनव्हे-दीर्घनव्हे-ह्रस्वनव्हे-उच्यनव्हे-म्हणजे स्खलता
भावत्वादि काचा आश्रय असें निषेध मुखानें मुख्यवृत्तीनें त्या अस्खलनदिशब्दांनीं प्रतिपादन करतां येत नाही। हे उपलक्षण करून
ज्यापासून सर्ववाणी मनाकडून निवृत्त होतात या अर्थाच्या श्रुतीवरून सर्व शब्दांनीं अयान्यच ते ब्रम्ह आहे यास्तव कोणत्या शब्दांनीं
त्याचें प्रतिपादन करता येत नाही। तात्पर्य। शब्दाची प्रवृत्ति जाति म्हणजे धर्ममात्राचे उपलक्षण करून जातिबोधाविषयीं क्रिया
बोधाविषयीं गुणबोधाविषयीं संबंधबोधाविषयीं अशींचा रच प्रकारांनीं आहे। यास्तव जातिशब्द क्रियाशब्द गुणशब्द-
संबंधशब्द असाचा रचकारचा शब्द आहे। गाय अथ मनुष्य देव पक्षी हा जातीचा बोध करतो यास्तव यास जातिशब्द अ-
सें म्हणतात। पाक करतो पठतो जातो येतो रवातो बोलतो हा शब्द क्रियेचा बोध करतो म्हणून यास क्रियाशब्द म्हणतात। पंढ-
रा काष्ठा वरा वारंट हा शब्द गुणाचा बोध करतो यामुळे यास गुणशब्द म्हणतात। धनवान् गोमान् राजसेवक हा शब्द धन-
गर्ह सेवक यांचा आणि पुरुषांचा स्वस्वामिभाव संबंधाचा बोध करतो यास्तव यांस संबंधशब्द म्हणतात। इत्थं इत्यादि

कजे संज्ञा शब्द आहेत ते संज्ञात्मक धर्माचें त्या अर्थावर बोधन करताना या मुळें ते जातिशब्दच आहेत। तसेच शब्दार्थयत्नादि
 क रूप धर्माचें बोधन करणार आकाशादिक शब्द तेही जातिशब्दच आहेत यासन चार प्रकारचेच शब्द आहेत। स्थीचे धर्मीज
 गास जें कारण ब्रम्ह ते मत्त नव्हतें असत नव्हतें इत्यादिक श्रुतीनें सत्व असत्वरूप धर्माचा निषेध केला या मुळें जातिशब्दाची प्रवृत्ति
 ब्रम्हावर नाही। तें ब्रम्हनिर्गुण निष्क्रिय आहे अशा श्रुतीनीं गुण आणि क्रियेचा ब्रम्हाचे ठायीं निषेध केल्यामुळें त्यावर क्रियाशब्द
 गुणशब्द यांचीही प्रवृत्ति नाही। हा आत्मा असंग आहे जें असंग आत्मा त्याचा कोणाशी संबंध नाही अशा श्रुतीनीं सर्व संबंध
 चा निषेध केल्या मुळें ब्रम्हाचे ठायीं संबंध शब्दाचीही प्रवृत्ति नाही ॥१२॥ असें जर सर्व शब्दानें ब्रम्ह प्रतिपादन करतां एत
 नाही तर तेय ब्रम्ह तुला सांगतों असें तुम्हीं कसें बोलतां आणि तें ब्रम्ह वेदान्त रूप शास्त्र रूप प्रमाणां पाहून जाणावयास योग्य
 आहे असें शास्त्र येनि तात - यास्तनांत वेद व्यासानीं कसें मांगितलें आणि वेदांतांत तदस्त्वत्वरूप लक्षण बाक्यानें त्याचे प्रतिपा

सर्वतः प्राणिपादनं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

इन कसें केले अशी शंका होईल तर ब्रम्हाचे ठायीं वास्तविक जाति धर्म क्रिया गुण संबंध नसले तरी अचिंत्य परमेश्वर शक्ति रूप ना
 येनें कल्पिलेले जे जात्यादिक त्याचें संबंधनें लक्षणें करून शब्द प्रवृत्त होऊन माया कल्पित जें विश्व किंवा प्राणिशरीरोद्भादि
 क त्याचे द्वारा निर्विशेष ब्रम्ह प्रतिपादन करताना। या अभिप्रायानें परब्रम्ह बोधास द्वारभूत मायिक रूप सांगून ब्रम्ह असत् नवे
 असें मांगितल्यानें त्याच्या असत्त्वाची शंका गेली तरी सविस्तर त्याचा केचे निराकरणार्थ मायिक रूप द्वारा चेतन क्षेत्रज्ञ स्वरूप
 तें करून त्या ब्रम्हाची सत्ता आहे असें प्रतिपादन करित असतां बोलतात ॥ तत् सर्वतः प्राणिपादं - सर्व देहाचे ठायीं रूपा
 पाद रूप अचेतन अवयव आप आपले व्यापाराचे ठायीं प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्या चेतन क्षेत्रज्ञाचे किंवा जेणे करून आहेत तत्
 रूप जें आहे । तसेंच । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं - म्हणजे सर्व देहाचे ठायीं नेत्र मुख वस्तक हे अचेतन अवयव आप आपले व्यापार
 ाचे ठायीं प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्याचे किंवा ज्या क्षेत्रज्ञ चेतनांनीं होताना किंवा आहेत तत्स्वरूप जें आहे । तसेंच । सर्वतः

त्रिमत्-म्हणजे सर्वदेहाचे गयीं श्रोत्रेन्द्रियोपलक्षित सर्वेन्द्रिये आपले आपले व्यापाराचे गयीं प्रवृत्त होण्यास योग्य ज्याची किंवा ज्याचे तनसंज्ञाने आहे त असें जें आहे यावरून अचेतनाची जी स्वस्व व्यापाराविषयी प्रवृत्ति होते तीचे तनपूर्वकच म्हणजेचे तन सत्तेनेच होते असा नियम आहोती यास्तव शरीराचे गयीं जी हस्तपादादिक अवयव इन्द्रिये यांची प्रवृत्ति करणाराचे तन आत्म्या असल्याशिवाय ती त्याची अनुभव सिद्ध प्रवृत्ति होणार नाही यास्तव क्षेत्रज्ञचे तनात्मस्वरूप ब्रम्हसत्ता नाही असें संभवत नाही असें तात्पर्य। सर्वेन्द्रियप्रवृत्ति-तें क्षेत्रज्ञरूप सर्व प्राणिदेहाचे गयीं राहिलेले विभुनित्य एक ब्रम्ह सर्व अचेतनसमुदायास व्यापून म्हणजे आपले गयीं त्याच्या कल्पित संबंधाने स्वस्वरूप सत्तेने स्वस्वरूप स्वरूपांत अस्ति भाति-याव्यवहारास योग्य करून आपणनिर्विकार स्वरूपानेच स्थित आहे ॥१३॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते-यान्पायानं म्हणजे सर्वोत्सृष्ट ब्रम्ह संबंधाने प्रतीतीस येतो असा जो हादरय प्रपंच याचा निषेध जर ब्रम्हाचे गयीं प्रथमच केला तर जसा वा सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

यूवरूपनाही असा जरी निषेध केला तरी रूप पृथ्वी जल आदिकावर आहे यामुळे रूप अगदीं कोठें नाही असें रूपास अग्रह असतव आहे असा बोध होत नाही त्याप्रमाणे प्रपंच ब्रम्हाचे गयीं नसला तरी अन्यत्र प्रधानपरमाणु आदिका जीं सांख्य नाहीं कादि मत सिद्ध करणें त्याचे गयीं असेल असी संभावना होऊन प्रपंचास अगदीं असतवच आहे असा निश्चित बोध होणार नाही यामुळे अहंतात्मबोध जो श्रुतीस विवक्षित आहे त्याची सिद्धि होणार नाही यास्तव जगाची उत्पत्ति स्थिति लय सर्व परब्रम्हापासूनच होतात जड प्रधान परमाणू आदिका पासून होत नाहीत असा ब्रम्हाचे गयींच जगाचा आरोप करून त्याचा तेथेच कालत्रयी निषेध केला म्हणजे जग अत्यंत असत् कोठेच नाही असा निष्प्रपंच अहंतात्मबोध निश्चित होतो यान्पायानं निष्प्रपंच ब्रम्ह निरूपणश्रुतीं करितात त्याप्रमाणे सर्व मायिक प्रपंचाचा ब्रम्हाचे गयीं आरोप करून-अनादिमत परब्रम्ह-यांचे व्याख्यान करून आतां त्या जगाचा अपवाद म्हणजे निषेध ब्रम्हाचे गयीं सांगून-नसतन्नासदुच्यते-असें जें सांगितले

त्याचे व्याख्या नाम निरुपाधिक अद्वय परब्रह्म स्वरूपाचे ज्ञानासाठी प्रारंभ करताना ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं - म्हणजे सर्वजीं श्रोत्रा-
 दिकेन्द्रियें हें ग्राहक तें ब्रह्ममायारूप किंवा मायेनें कल्पिलेले उपाधिधर्मीनीं युक्त होऊन त्या योगानें मात्राचें उपलक्षण करून आ-
 तर मन बुद्धि अहंकार चित्ताख्य आंतर ग्राहक आणि सर्व जे त्याचे गुण म्हणजे शब्दादिक ग्राह्य विषय त्या ग्राहक ग्राह्या प्रमाणे
 विचित्र भासतें । जमा जलरूप उपाधीनें मय अथच्छा प्रमाणे कं पिता सारखा भासतो परमार्थतः सूर्य जसा जलरूप नाहीं कं पि-
 त नाहीं तसें तें ब्रह्म आहे । सर्वेन्द्रियावर्जितं - म्हणजे सर्वेन्द्रियें आणि त्याचे जे विषय त्यांहीं करून राहिले आहेत । यास्तव या-
 ख्य ग्राहक स्वरूप नाहीं म्हणजे त्याचे विकारानें ग्राहकत्व ग्राह्यत्व स्वरूपानें युक्त नाहीं । यास प्रमाण । तो परमात्मा पाणिपादस्-
 हित असतां ही जवन म्हणजे वंगानें धांवल्या प्रमाणें दिसतो त्यास चक्षु नसतां ही पाहतो श्रोत्र नसतां ही ऐकतो पाहणाऱ्या
 ऐकणाऱ्या प्रमाणें भासतो प्राणरहित मनोरहित असतां ही बुद्धि ध्यान करित असतां ध्यात्या प्रमाणें चलन पावली म्हणजे चंचल
 सात्त्वाप्रमाणें भासतो अशा अथां व्याश्रुति आहेत । यावरून ब्रह्म परमार्थतः प्रपंचसंबंधरहित निष्प्रपंच आहे । असें आहे तर हें
 सर्व जग ब्रह्मच आहे असें शास्त्र ब्रह्मास सर्व जगाचें नादान्य किंवा आधारत्व कसें सांगतें असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात
 । असक्तं सर्वभृच्चैव - म्हणजे परमार्थतः सर्वसंबंधरूप असतां ही सर्वभृत् म्हणजे सत्त्वरूपानें आपले गयीं मायेनें कल्पिले-
 ले सर्व जगाचे धारण करणारे आहे । जशी उरवर भूमी मरुमरीचिका उदकानें असंबद्ध असतां ही अज्ञान कल्पित त्या मरुमरी-
 चिका उदकाचे आधारत्वं करून भासते त्याप्रमाणें ब्रह्म असंग असतां ही सर्वोधारत्वं करून भासतें । आणि परमार्थतः ग्राहक आ-
 ह्य इत्येक किंवा सत्त्वरूप तमोगुणांनीं इत्येक असतां ही ते गुणशब्दादिविषय द्वारा करव दुःख मोह रूपानें परिणाम पावले असतां
 त्याचे भोक्तृत्व म्हणजे प्रकाशक निर्विकार बोधात्मक आहे असें जाणावें ॥ १४ ॥ भूतानां वहिः अंतश्च - म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्या
 या कल्पित सर्व कार्यांचे बाहेर आणि आंत अधिष्ठान रूपानें राहिलेले म्हणजे व्यापक एकच तें ब्रह्म आहे असें जाणावें । या-
 कारणानें चराचर विश्वात्मक तेंच आहे । कल्पित पदार्थांची अधिष्ठान सने शिवाय निराशी सत्ता नाहीं । अथवा भूतांची - म्हणजे

प्राण्याची बहिः म्हणजे मनासुद्धां एका दश इंद्रियें आणि स्कूल शरीरादिक हीं केवळ विकारस्वरूप आदेत यास्तव पुरुषास दूर
 त्वा मुकें बहिः असीं म्हटलीं आणि म्हणत अहंकार पंचभूत तन्मात्रा अन्यक्त हीं प्रकृति स्वरूपत्वास्तव सन्निहित आदेत म्हणु
 न अंतः या शब्दांनीं घ्यावी। चराचरो पाभींनीं उपलक्षित किंवा तदुपाधिक बहिः अंतः यांचे अवधि भूत पुरुष चराचर शब्दानें
 घ्यावे। तें ब्रम्ह चराचर असें जाणावें। येणें करून पुरुषास ज्ञेय ब्रम्ह स्वरूपत्व सांगितले तें - बहिः अंतः ज्ञेयं - असें सांगितल्या
 वरून बहिः शब्दार्थ जे षोडश विकार आणि अंतः शब्दार्थ ज्या अष्टौ प्रकृतियांचे ठायीं ज्ञेय ब्रम्हाचा संबंध सांगितला तो स
 वंध तसा यक्षतसा बली या न्यायानें पूर्वोक्त प्रकृति आणि विकार हे चमुळीं कल्पित आदेत यास्तव तो मिथ्या भूत कल्पित च आदे या
 वरून केवळ उपलब्धि म्हणजे बोधस्वरूप जो पुरुष न्याया आणि गुणांचा कल्पित किंवा आध्यात्मिक संबंध आदे या मुकें त्याचें म्
 णजे गुणांचें प्रकाशकत्व पुरुषास उपपन्न झालें। जसें प्रकाशमान स्व रूप जो सूर्य त्यास प्रकाश्य जे पदार्थ त्याचे संबंधानें च प्रका
 य हिंरंत श्रवणानां मन्वरं चर मे वच ॥ म्हश्मन्वात दविज्ञेयं दूरस्थं चांति के च तत् ॥ १५ ॥
 शयितृत्व ये तें त्या प्रमाणें। पुरुषतर आत्म स्वरूपत्वास्तव नित्य अफेक्ष स्वरूप च आदे आणि त्याचा प्रकृति आणि विकार या चीं -
 किंवा बाहेर आत सर्वत्र संबंध असतां त्याचें प्रत्यक्ष सर्वांस सर्वत्र को होत नाही अशी शंका होईल तर त्या विषयीं सांगतात। त-
 त् म्हश्मत्वात् अविज्ञेयं - म्हणजे ब्रम्ह मर्वात्मक सर्व संबंधी असता ही प्रत्यक्ष दिसायास कारण भूत रूपादिकांनीं रहित आदे
 या मुकें हें ब्रम्ह असें स्पष्टत्वे करून प्रत्यक्ष दोग्यास योग्य नाही - अथवा जपाकुसुममं निहित स्पष्टिकाचें शब्द रश्मि स्वरूप
 समीप असतां ही उपाधिरूपानें तिरोहित झाल्यामुकें जसें प्रत्यक्ष दिसत नाही तसें नित्यापरोक्ष असंग आत्म स्वरूप पर ब्रम्ह स
 र्वत्र सन्निहित असतां ही उपाधि स्वरूपानें तिरोहित म्हणजे आच्छादित झाल्यामुकें उपाधिविविक्तत्वे करून शब्द स्वरूपानें
 सर्वांस प्रत्यक्ष दिसत नाही आणि उपाधि धर्मांनीं युक्त व लोहित स्फटिका प्रमाणें च अज्ञानांस दिसतें। जे विद्वान् आदेत -
 त्यांस उपाधीचा विलय समा र्धानें किंवा विचारानें करून तें शब्द ब्रम्ह सर्वत्र जाणण्यास योग्य आदे। हें स्पष्ट करून दाख

धितात । दूरस्थं - म्हणजे आत्मज्ञान साधन वरून जे अविज्ञान आहे त त्यास सदस्यलक्ष कोट्या बधि वर्षांनी ही प्राप्त व्हावयाचं नाही
 यास्तव त्यांस लक्ष कोट्या बधियोजनानीं दूर देशां स्थिता प्रमाणेंच आहे । अंतिकेच तद्व - आणि आत्मज्ञान साधन मंपर्यंत जे आहेत -
 त्यांस आत्मस्वरूपत्वास्तव अगदीं जवळच आहे । आपला आत्मा कोणास ही आपणास सोडून दूर नाही । अथवा अज्ञानी भूमिस्थ अ-
 स्त्वन जलस्थ सूर्यास आकाशस्थ सूर्यापेक्षां फार दूर मानितो पुरुष अधोमुख असतां त्याचे नेत्रे विमजलांत जाऊन उलटे सूर्याकडे
 फिरून पूर्वीच अधोमुख होऊन रवाली पाहण्याचे संस्कारानें आकाशस्थ सूर्यासच जलस्थ त्वेंकडून ग्रहण करतात । यासच कि-
 ती एक प्रतिबिंब भ्रम म्हणतात । अपूर्व प्रतिबिंब उत्पन्न होतो असें ते म्हणत नाहीत हे प्रतिबिंब तत्त्व जाणणारा विज्ञान पुरुष बिंब
 देवांचं म्हणजे आकाशस्थ सूर्य स्वरूपाचे ठायीं च प्रतिबिंब स्वरूप त्वेंकडून मानिले त्या जलस्थ सूर्यास पाहता त्यापासून दूर पा-
 हत नाही । याप्रमाणें अज्ञानी बिंबभूत परब्रम्ह स्वरूपास प्रतिबिंबभूत जीवपेक्षां फार दूरच पाहतात । ज्ञानी तर विपरीत धर्मीनें ग्रहण

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतमर्त्तं च तत्सौ यं ग्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ १६ ॥

केडेलें ब्रम्हच जीवाचें स्वरूप आदं त्याकडून निराळें नाही यास्तव जीवस्वरूपास जवळच म्हणजे उपाधिसोडून तद्रूपच पाहतात
 ॥ १५ ॥ सर्व प्राणिदेहाचें ठायीं एक विभु नित्य अस्तून सर्वांस व्यापून राहणें असें जें - सर्वमावृत्त्यतिष्ठति - असें सांगितलें तेंच
 स्पष्ट करून दाखवितात ॥ भूतेषु अविभक्तं च विभक्तमिव स्थितं - म्हणजे आकाशाप्रमाणें सर्व व्यापक स्वरूपत्वास्तव सर्व कार्य
 कारणसंघातात्मक सर्व प्राण्यांचे देहांचे ठायीं तें ब्रम्ह एकच आहे प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न नाहीं तथापि देहेंद्रियांचे तादात्म्याने
 प्रतीतीस एतें यामुळें प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्नाप्रमाणें भासतें । जसें आकाश एकच असतां दीर्घटमठरूप उपाधीचे संबं धानें उ-
 पाधिकृत भेदानें घळकाश भवाकाश याभेदानें भासतें । यास भूतात्मां भूता भूतांचे ठायीं एक रूपच स्थित असतां एक रूपाने कि-
 वा बहुत रूपानें जलांनीं लक्ष्मंशप्रमाणें भासतो अशा अर्थाची श्रुती प्रमाण आहे । असें आहे तर क्षेत्र शब्दाचा जो अर्थ शरित-
 त्याचे ठायीं क्षेत्रज्ञ व्यापक एक असतो जगाचें कारण जें ब्रम्ह तें त्यांकडून निराळेंच आहे अशी शंका होईल तर त्या विषयीं तसे

नाही असें सांगतात। भूत भर्तृच-म्हणजे सर्वभूतांचे स्थिति कालीं जें धारण किंवा पोषण करतें आणि प्रभविष्णु-म्हणजे उत्पत्ति कालीं उत्पन्न करणाऱ्या स्वभावानें आणि प्रसिष्णु-म्हणजे संस्कार कालीं संहार करणाऱ्या स्वभावानें असें जें ब्रम्ह तें क्षेत्रज्ञच आहे त्याकून भिन्न नाही। जसी रज्जूवर रज्जूचे ठायीं सर्पाचे उत्पत्ति आणि स्थिती आणि प्रलय कारण तें करून कल्पिले की सर्पाचें स्वरूप आहे तसें सर्व प्राण्यांचे उत्पत्ति स्थिति लय कारण तें करून कल्पिले तें ब्रम्हच सर्व प्राण्यांचें स्वरूप आहे त्याकून भिन्न नाही असें तात्पर्य ॥ १६ ॥ या प्रमाणें ज्ञेय ब्रम्हानें तटस्थ लक्षण सांगून त्याचें स्वरूप लक्षण सांगतात। ज्योतिषा अपितत् ज्योतिः-म्हणजे तें ज्ञेय ब्रम्ह दुसऱ्यांस प्रकाश करणारी जी बाह्य जड सूर्य अग्न्यादिक ते जें आणि आभ्यंतर जी प्रकाशक जड बुद्ध्यादिक त्यांचें ही प्रकाशक चैतन्य रूप आहे। यास प्रमाण ज्या ब्रम्ह चैतन्यात्मक ते ज्ञानें युक्त सूर्य सर्वांस प्रकाश करतो ज्या ब्रम्ह स्वरूपाचा प्रकाश करण्यास सूर्य समर्थ होत नाही आणि द्युचंद्र या तारा विद्युलता ही समर्थ होत नाहीत मग अग्नी कोटून समर्थ होईल हें सर्व जग ब्र ज्योतिषा मपित ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्य धिष्ठितं ॥ १७ ॥

म्हात्मक प्रकाशानें भासतें अशा अर्थाची श्रुती आणि यदादिन्यगत तेजः जगद्भासयते रिबलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्दि-
मामकं-असें गीतेंतील पंचदशाध्याय म्हा भगवंताचें वाक्य ही प्रमाण आहे। याचे अर्थाचें निरूपण तेथेंच करूं ॥ तें ब्रम्ह स्वता जड नाहीच तथापि जड संबंधानें जड होईल असें म्हणेल तर त्या विषयी सांगतात। तमसः परमुच्यते-म्हणजे अपारमार्थिक जी जड अविद्या आणि तिचीं कार्ये त्यांशीं असं स्पष्ट तें पारमार्थिक ब्रम्ह आहे। पारमार्थिक सत् आणि असत् यांचा संबंध वास्तविक संभवत नाही असें ब्रम्ह वेत्ते आणि श्रुती बोलतात। आपल्या प्रकाशा विषयी दुसऱ्या लौकिक प्रकाशाची त्यास अपेक्षा नाही असा आदि-
त्यासारखा ज्याचा वर्ण म्हणजे प्रकाश आहे आणि तमाकून पलीकडे तें आहे अशा अर्थाची श्रुती आहे आणि तेंच ब्रम्ह ज्ञानं म्हणजे बाह्य विषय जें घट आणि त्यावरील रूपादिक तदाकार जी चक्षुरादिक इंद्रियादिक प्रमाणाचे द्वारा होणारी अंतःकरणवृत्ति तिचे ठायीं प्रतिबिंबित म्हणजे अभिव्यक्त जें त्याचें अधिष्ठान भूत चैतन्य तद्रूप आहे त्यावृत्तीन अभिव्यक्त झालेल्या अधिष्ठान

चित्तव्यासत्वं तार्किकादिक घटज्ञानरूपज्ञानमहणतान् आणि न्यावृत्तीचे उत्पत्तीने ते तान उत्पन्न झाले वृत्तीचे नाशने नाशपावने असा
 व्यवहार करतात। न्यादे शी वृत्तीचे पृथ्वी अज्ञान कृतावरणाने अज्ञान जे ब्रम्ह ते त्या आवरणाचा नाश करणारी घटरूपा धाकार वृत्ति
 होऊन न्यावृत्तीत अभिव्यक्त होऊन घटा रूपादिकाचे स्वरूपाने जाणण्यास योग्य होते। अथवा वेदांत महावाक्यापासून अरबंड ब्र
 म्हाकार अंतःकरणवृत्तीने मूलभूत अज्ञान नाशपाऊन ते अभिव्यक्त होऊन - जाणने - अज्ञाविद्वानांचे व्यवहारास योग्य होते। या-
 स्तव त्यास ज्ञेय असे म्हणतात। जडावर अज्ञानत्व किंवा ज्ञानत्व नाही। जो घट अज्ञान किंवा ज्ञान असा व्यवहार होतो तो घटोपाधि
 क घटाधिष्ठान ब्रम्हाविषयीचा असे जाणवेल। याच कारणा स्तव - ज्ञानगम्य - म्हणजे पूर्वोक्त जी ज्ञानसाधन भूत अमानित्वादि
 क ज्ञानशब्दाचा साधने त्यांही करून प्राप्य। जर ते साधनांनी प्राप्य आदे तर ते अश्वादिक साधनांनी प्राप्य ग्रामदेशादिका प्रमाणे व्य
 वहित म्हणजे दूर किंवा बान्धवोंवन वृद्धत्वावस्था प्रमाणे कालविलंबाने प्राप्य आहे की काय असे म्हणेत तर तसे नाही असे सांगत

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः॥ मद्रक्त एतद्दिज्ञायमद्वावा योपपद्यते ॥ १८ ॥

त। सर्वस्य ह्यधिष्ठिते - म्हणजे सर्वत्र व्यापक असतां ही प्राणिमात्राचे बुद्धीचे वार्यांचे अंतर्दृष्टीस जीवस्वरूपाने किंवा अंतर्धानिस्वरू
 पाने अभिव्यक्त होतं। जसे सूर्याचे तेज सर्वत्र असता हे आदश किंवा सूर्यकांत मणि याचे वार्यांचे विशेष करून अभिव्यक्त होतं तसे।
 १७॥ केलेले क्षेत्रादिकांचे निरूपणाची न्याचे ज्ञानाचा अधिकारी मी प्रत्यक्ष समाप्ति करतात। इति क्षेत्रं - म्हणजे या पूर्वोक्त प्रकारांनी म
 हाभूतादि धृत्यंत क्षेत्र। तथा ज्ञानं - म्हणजे तसेच अमानित्वादिक तत्त्वज्ञानार्थ दर्शनात ज्ञान। ज्ञेयं च - म्हणजे आणि अन्यादि मत्
 परं ब्रम्ह इत्यादि - ह्यदि सर्वस्य अधिष्ठिते - इत्यंत ज्ञेय। हे त्रितय सर्व श्रुति आणि स्मृति यांचे मथन करून त्यातून काढून जें मंदबुद्धि
 आहे त त्याचे वर अनुग्रह करणाऱ्या मी - समासतः उक्तं - म्हणजे संक्षेपाने सांगितलं। इतकाच मुख्य सर्व वेदार्थ आणि गीतार्थ
 आहे। याचे ज्ञानाविषयी पूर्वाध्यायी सांगितलेला माझा भक्तच अधिकारी आहे। तो - मद्रक्तः एतद्दिज्ञाय - म्हणजे मी जो वास्तव
 व परमात्मा परमयुक्त याचे वार्यां ज्याने सर्वोत्तम भाव समर्पण केला आहे आणि मीच तारणारा अशी ज्याची बुद्धि आहे असा मदेक

शरण होत्सातां क्षेत्र- ज्ञान आणि क्षेत्र यांप्रत विवेकानें म्हणजे त्याचे यथोक्त लक्षण स्वरूपानें जाणून । मद्रावाय उपपद्यते म्हणजे सर्वानर्थ इत्यपरमानंद प्राप्तिरूप मोक्षास जाण्यास योग्य होतो । यास्तव तुच्छविषय भोगेच्छा ठाकून मदेक शरण होत्सातां परमसुखार्थ मोक्षेच्छा होऊन आत्मज्ञान साधनाचेंच अनुष्ठान करावें-असा अभिप्राय ॥१८॥ याप्रमाणें तत् क्षेत्रं यच्च यादृक्-याचें निरूपण केले । आतां-यद्विकारि यतश्च यत्-सत्त्व योयत्प्रभावश्च एणेकरून ज्याचे निरूपणाची प्रतिष्ठा केली आहे त्याचें निरूपण करावयाचें शेष राहिलें आहे तें निरूपण प्रकृति आणि पुरुष यांस संसाराचें हेतुत्व सांगून-प्रकृतिं पुरुषं चैव-एथून दोन श्लोकानीं-यद्विकारिय तश्च यत्-त्याचें निरूपण आणि-पुरुषः प्रकृतिरुद्धो हि-एथून दोन श्लोकानीं-सत्त्व योयत्प्रभावश्च-याचें निरूपण करतात ॥ सप्तमाध्यायीं क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ एतद्व्युपअपर आणि पर अशा ईश्वराच्या दोन प्रकृति सांगून-एतद्यो नीतिभूतानि-येणे करून हीं सर्वभूतें-त्या दोन प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असें सांगितले । तेंच भूतानें उभयविध प्रकृतियोनित्व क्षेत्ररूप अपर प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञरूप प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्म्य नादी उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

पञ्चम प्रकृति यादोही सही अनादित्व सांगून स्पष्ट करतात । प्रकृतिं पुरुषं च म्हणजे मायारूप जी त्रिगुणात्मक परमेश्वर शक्तिरूप क्षेत्रस्वरूपापर प्रकृति आणि जी वारव्य जी पर प्रकृति पूर्वी सांगितली ती । उभो अपि म्हणजे यादोही ही । अनादी विद्धि म्हणजे जें स आदि-म्हणजे उत्पत्ति नाही असें द्वाजाण । सर्व जगास प्रकृति मूल कारण आहे यास्तव ती अनादि आहे तिची जर उत्पत्ति माना ती तर तिचें ही कारण दुसरें त्याचे ही कारण तिसरें असें मानावें लागून अनवच्छा होईल । सर्व जग जीवकृत धर्माधर्म फल जीवास प्राप्त व्हावें एतन्निमित्त क ईश्वरानें निर्मित आहे यामुळे जगाचें अनादित्वास्तव त्यास निमित्तभूत धर्माधर्म अनादि आहेत त्याचें अनादित्वास्तव त्यांचा कर्ता जीवही अनादि आहे असें मानलें पाहिजे । नाहीतर जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याणे पूर्वी धर्माधर्म केले नसतां ही उत्पत्ती नंतर करव दुःखवानुभव रूप फल जें होतें तें केलेले धर्माधर्मासून ही होतें असा अकृता भ्यागम रूप दोष येईल आणि जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याचा नाशही होईल तेव्हा जीवानें केलेले धर्माधर्माचा फल भोक्ताच नाही यापुढे

ते फल दिव्याशिवाय हीनाशपावतील असा कृत नाश दोष येईल असे कृत माश अकृताभ्यां मन दोष नयावे यास्तव जीव ही अनादि असें मान-
 वें । त्याकारणास्तव प्रकृति अनादि आहे यास्तव—विकारान् गुणान् चैव—म्हणजे पृथिव्यादिक पंचमहाभूतें आणि श्रोत्रादिक पांच ज्ञा-
 नेन्द्रियें वागादिक पांच कर्मेन्द्रियें आणि मन हे षोडश विकार आणि—सत्त्व रज तमोः गुणांचे स्वभावा प्रमाणे त्यापासून क्रमानें होणारे
 जे स्वरुदुःख मोह किंवा त्यांस साधन भूत जे गुण ते । प्रकृतिसंभवान् विद्धि—म्हणजे प्रकृतिरूप मूलकारणापासून उत्पन्न हो-
 णारे आहेत असें म्हणजे ॥ १९ ॥ विकार आणि गुण प्रकृति संभव म्हणजे प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात यांचें विवेचन करून पुरुषा-
 स संसार हेतुत्व कसें तें दाखविताना । कार्य कारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते—म्हणजे कार्य शब्दानें शरीर आणि शरीरात्मा उत्पन्न क-
 रणारी पृथिव्यादिक पंचमहाभूतें आणि त्यांचे गुण ते रूप रस गंध स्पर्श शब्द रूप पांच विषय हे घ्यावे । करण किंवा कारण या श-
 ब्दानें शरीरस्थ पांच श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियें वागादिक पांच कर्मेन्द्रियें चित्त बुद्धि अहंकार हीं करणें आणि तदभिहित स्वरुदुःख मोहा

कार्य कारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृति उच्यते ॥ पुरुषः स्वरुदुःखानां भोक्तृत्वे हेतु उच्यते ॥ २० ॥

त्मक प्रकृति संभव गुण हे सर्व घ्यावे । हीं जीं कार्य कारणें यांच्या कर्तृत्वाविषयीं म्हणजे कार्य कारणात्मक किंवा तदाकार प्रकृतीचे
 अवस्थांतर रूप परिणाम होण्याविषयीं हेतु म्हणजे उत्पन्न करणारे उपादान कारण प्रकृति आहे । हे कार्य कारणात्मक पदार्थ प्र-
 कृतीचेच अवस्थांतर रूप परिणाम उगडेन असें कपिल महा मुनि प्रभृति मूर्खीं बोलतात । या प्रमाणें कार्य कारण कर्तृत्वे कर्तृत्वा-
 प्रकृतीस संसाराचें कारणत्व सांगून पुरुषास ही स्वरुदुःख भोक्तृत्वे करून संसाराचें कारणत्व आहे असें सांगना ॥ पुरुषः—म्ह-
 णजे पर प्रकृति स्वरूप जो क्षेत्रज्ञ जीव पृथ्वी सांगितला तो । स्वरुदुःखानां भोक्तृत्वे—म्हणजे स्वरुदुःख मोहात्मक जे अतः करण प-
 रिणामात्मक वृत्ति स्वरूप भोग्य पदार्थ त्यांचें जे भोक्तृत्व म्हणजे त्यां अंतःकरण वृत्तीत अभिव्यक्त झालेले स्वप्रकाश ज्ञानात्मक
 चेतन पुरुष स्वरूप तद्रूप जो भोग्य स्वरुदुःखादिकाचा अनुभव त्याविषयीं हेतु म्हणजे निमित्त कारण आहे असें तेंच कपिल मह-
 मुन्यादिक मूर्खीं बोलतात । या सारख्या मताची परिभाषा अशी आहे । नृष्टिपूर्वकाली परस्पर सांचा परस्पर उद्यम देन करणां समान

अवस्थेनें राहिलेले जे सत्वरज तमो गुणयांस त्रिगुणात्मक प्रकृतिअसें म्हणतात। ती प्रकृति अचेतन जड स्वरूप आहे। पुरुष म्हणजे जीव असंग चिद्रूप पुष्करपत्राप्रमाणे प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न अलिख स्वभावाचा आहे। ईश्वर सुखीच नाही। अचेतन प्रकृतीस स्वतः कर्तृत्व संभवत नाही - आणि असंग चिन्मात्र स्वरूप पुरुषास भोक्तृत्व ही संभवत नाही तथापि कर्तृत्व म्हणजे क्रियेचें उपादकत्व तें अचेतनास ही चेतनाचे अदृष्ट योगाने किंवा चेतनाचे सन्निधानाने संभवते। जसें वन्हीस उर्ध्वज्वलन - वायूसतिर्यग्गमन किंवा चेतन वत्साचे जीव नादृष्टानें स्तनांतील अचेतन दुग्धाचें क्षरण म्हणजे अभः निःसरण होतें तसें अचेतन प्रकृतीस ही चेतनजीवांचें सन्निधानानें त्याचे अदृष्ट योगानें कर्तृत्व संभवतें। भोक्तृत्व म्हणजे स्वरवदुःखाकार अंतःकरणवृत्तीत अभिव्यक्त झालेले जें पुरुषाचें बोधरूप प्रतिबिंब तद्रूपजो अनुभव त्याचें आश्रयत्व। तें असंग पुरुषास जरी संभवत नाही - तथापि प्रकृतीचें कार्य जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक त्यावर तें उद्भात द्वारा प्रकृतीवर ही आहे तें प्रकृतीचीं आणि प्रकृतीचें कार्य जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक त्याचीं आपले स्वरूपाचीं भेद असतां ही त्याचें ज्ञान नसल्यामुळे त्यावर आपण आपले तादात्म्य मानून तें आपले वर जीव मानून घेतो। यासच प्रकृति पुरुषाचा अविवेक म्हणतात। ऐथें पुरुष आणि प्रकृति यांचा जो अविवेक रूपसंबंध तोच पुरुषाचे संसारास कारण आहे इतकेंच विवक्षित आहे। ईश्वर नाही पुरुष प्रतिशरीरीं भिन्न आहे असें विवक्षित नाही। तसें विवक्षित असेल तर - क्षेत्रज्ञाचि मां विद्धि सर्व क्षेत्रेषु - एणेकरून सर्व शरीरांचे ठायीं क्षेत्रज्ञ जो जीव तो मीच आहे असें जीव आणि ईश्वर यांचे निरूपाधिक स्वरूपानें ऐक्य जें सांगितलें त्याचीं विरोध येईल आणि प्रधानास जगत्कर्तृत्व नाही। परमेश्वरासच प्रकृति द्वारा जगाचें कारणत्व कर्तृत्व आहे असें जें वेदांत शास्त्रांत सांगितलें जें ही विरुद्ध होईल। पूर्वोक्त कार्यकारण स्वरवदुःख स्वरूप जीं साधनें आणि फलें यांचे स्वरूपाचें जर प्रकृति परिणाम न पावेल तर पुरुषास कीणते फलाचा पूर्वोक्त अनुभव होईल। जर अनुभव न होईल तर पुरुष संसारी कसा होईल। स्वरवदुःख फलाचा जो अनुभव तद्रूप भोगासच संसार असें म्हणतात। स्वरवदुःख रूपफलाचे स्वरूपानें परिणाम पावलेली जी प्रकृति तिचा स्वप्रकाशचें तन्मय रूप पुरुषाचे प्रतिबिंब

ने युक्त होऊन प्रकाश म्हणजे उपलब्धी न होईल तर त्या अज्ञाने सरवदुःखात्मक प्रकृतीचे परिणामाच्या कोणता उपभोग आहे। यास्तवचेतन पुरुषाचे संबंधाने उपलब्धीस येणारी जी जड प्रकृति आणि उपलब्धीस आणणारा जोचेतन स्वप्रकाश पुरुष यांचा परस्पर जो अविवेक रव्य संबंध त्यासच अन्योन्य तादात्म्याच्या म्हणतात। तोच पुरुषाचे संसारास कारण आहे। तेणे करूनच पुरुषास संसारी असे मानितात। त्या संबंधाने पुरुषाच्या तादात्म्याप्रत पावलेली प्रकृतीच वन्हीचे तादात्म्याप्रत पावलेले लोहजसे वन्हीस चमूष्केणाद्याकारप्राप्त होण्यास कारण होतें त्याप्रमाणे पुरुषास कार्यभूत शरीरात्मकत्व कारणभूत इंद्रियाद्यात्मकत्व तसेच मनबुद्ध्याद्यात्मकत्व एण्यास कारण होऊन तद्वारा आपली कार्ये जी देहेंद्रियादिक त्यांबरील जे गोरखमनुष्यत्व कारणत्व बधिरत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व सरिषत्व दुःखित्वादिक धर्म ते-मी गोर आहे-मनुष्य आहे-काणा आहे-बधिर आहे-मी हें करतो-किंवा कपिन-मी करवी दुःखी-असें आपलेवर आरोपाने पुरुषमाचून घेतो त्या अभिमानात्मक मानण्यास कारण होतें। पुरुषही प्रकृति कार्य ज्या पूर्वोक्त सरवदाने च्छादि स्वरूप अंतःकरण परिणामात्मक वृत्ति त्याचे वायीं आपलें प्रतिबिंब समर्पण करण्याने वन्ही जसा आपले छायेचे म्हणजे शक्तीचे समर्पणाने लोहास दाहकत्व एण्यास कारण होतो त्याप्रमाणे प्रकृतीस सरवदुःखाचे भोक्तृत्वाविषयी कारण होऊन त्याचे द्वारा बुद्धि म्हणजे बुद्धीवर तादात्म्याभिमान ज्याने विला आहे असा बुद्धि अंतःकरणोपाधिक जीव-मीचेतवितो-मी इच्छितो-मी कखदुःखे अनुभावितो-असें जें मानितो त्या अभिमानिक मानण्यास कारण होतां। असा जो ह्या प्रकृति आणि पुरुष यांचा अन्योन्य तादात्म्याभिमान मूलक अन्योन्य धर्माच्या स तोच जीवास बुद्धीचे तादात्म्याभिमानाने संसारास कारण आहे असें एथें विवक्षित आहे। सारव्यमताप्रमाणे प्रकृतीस कर्तृत्व आणि पुरुषास भोक्तृत्व मानले तर कर्तृत्व एकाका भोक्तृत्व एकाका असें वैय्यधिकरण्य प्राप्त होईल आणि पुरुषास भोक्तृत्व मानले तर त्यास विकारित्व येईल आणि त्यास अभोक्ता अधिकारी जो परमात्मा त्या शी जें ऐक्य सांगितले तें संभवणार नाही इष्टपणाचा बाव्यारव्येत संभव नाही ॥ २० ॥ पुरुषास सरवदुःख भोक्तृत्वे करून जें संसाराचें कारणत्व सांगितले त्याचें निमित्तकाय तें सांगतात। अथवा जसे बुद्धीबरील कर्तृत्व पुरुषावर तादात्म्याभिमानाने भासतें तसे पुरुषाबरील भोक्तृत्व बुद्धीवर भासतें असें

कान् म्हणजे असा भ्रम होईल तर त्याचे निराकरण करतात। प्रकृतिस्थः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते हि - म्हणजे देहेन्द्रियमनु-
द्विरूपप्रकृति कार्याचे समुदायावर हे मी किंवा ही माझी असा मिथ्यातादात्म्याभिमान धरून राहिलेलाच पुरुष प्रकृति कार्यावरी-
ल गौरव मनुष्यत्व कौणत्व बधिरत्व स्वरवदुःखादि स्वरूपगुणाप्रतः अनुभवितो असें प्रसिद्ध आहे। जेव्हा सधुर्गीतं समाधीतं मू-
र्छं त शरीरादिकावर तादात्म्याभिमान नाही तेव्हा पूर्वोक्त धर्माचा अनुभव होत नाही यास्तव देहेन्द्रियादिक जे उपाधी त्यावरी
छत्र त्या धर्माचा अनुभव असें प्रसिद्ध आहे। आणि शरीर इंद्रिये मन यां हीं करून जो युक्त आत्मा त्यासच मनीषी विवेकी भो-
क्ता असें म्हणतात अशी स्थिति ही देहेन्द्रियमन आदिकाचे आभिमानिक तादात्म्यानेच आत्म्यास भोक्तृत्व आहे कदात्मस्वरूप
पाळा भोक्तृत्व नाही असें स्पष्टच सांगते। एणेकरून स्वरवदुःखानुभव रूपजो संसार त्यास प्रकृतिपुरुषाचा अविवेक मूलक
जो तादात्म्याभिमान तोच निमित्त असें ही सूचविले। तेच स्पष्ट करून सांगतात। ज्या कारणास्तव पुरुष प्रकृतिस्थ होताना

पुरुषः प्रकृतिरच्छो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसंगो यस्य सदस्यो निजन्मस्य ॥ २१ ॥

च प्रकृती पासून उत्पन्न होणाऱ्या स्वरवदुःखादिक गुणांप्रतः अनुभवितो। त्या कारणास्तव त्या गुणांचा अनुभव होण्यास कारणभूत
ज्या सदस्यो नि म्हणजे सत् देवादि योनि आणि असत् पशुपक्षादिक योनि आणि सदसत् मनुष्यादिक योनि यांचे ठायीं देव
योनींत जें सात्विक दृष्ट फल स्वर त्याचाच अनुभव होतो पक्षपक्षी यांचा ज्या योनी त्यांचे ठायीं तामस अनिष्ट फल जें दुःख
त्याचा अनुभव होतो सदसत् ज्या मनुष्यादिक योनी त्यांचे ठायीं राजस जें धर्मा धर्माचे मिश्र स्वरवदुःखानुभव रूप फल त्या
चा अनुभव होतो। त्यास कारण सत्त्व रजतम मायुणां तून प्रत्येकाच्या प्राधान्ये करून त्रिगुणात्मक प्रकृतीचीं जो पुरुषाचा तादा-
त्म्याभिमान तोच कारण आहे म्हणजे जे सात्विक ते देव होतात राजस मनुष्य होतात आणि तामस पक्षपक्षी स्थावर होतात स-
तः पुरुषास या सर्व धर्मांचून संसार नाहीच। अथवा विद्वान किंवा अविद्वान सर्वही प्रकृतिस्थ म्हणजे देहेन्द्रियादिकें करून
जो युक्त असतां स्वरवदुःखात्मक प्रकृतीचे गुणांचा अनुभव करितात। जर अविद्वान आणि विद्वान भोग करण्याविषयीं समा-

नच आदेव तर विद्वानां प्रमाणेऽविद्वानां सुक्तं होत नार्हीत किंवा अविद्वानां प्रमाणे विद्वानां वद्ध को होत नार्हीत असें म्हणाल तर त्याविषयी मांगतात ॥ गुणजे दोहें इयाविक त्यांचे वायीं जो हे मीच किंवा हे माझे असा अभिमान रूप संबंध तोच सदस्योनी वायीं जन्म होण्यास कारण आहे। विद्वानास तो अभिमान नार्ही यास्तव ते वद्ध होत नार्हीत-अविद्वान त्यामुळे जन्मास जाऊन बळ होतात। जसा देह संबंध सत्मान असतो ही देहावर हा मी किंवा माझा हा असा अभिमान ठेवणारा यक्ष देहाचे पीडेने पीडित होतो। त्यास निध राहिले ना त्या देहातील जीव ते बेबेस देहावर त्याचा अभिमान न सम्या मुळे पीडित होत नार्ही जेव्हां जीव देहावर अभिमान ठेवितो तेव्हां देहाचे पीडेने जीवच पीडित होता त्यावेळेस अभिमान ठेवणारा यक्ष पीडित होत नार्ही असें प्रसिद्ध आहे। यास्तव मान्निध्य मात्र दंध होण्यास कारण नार्ही तर पूर्वोक्त संगत्याच बंधु कारण त आ हे यामुळे विद्वानांस आणि अविद्वानांस देह संबंध सागर वा अगत्या तरी विद्वानास तादात्म्याभिमान रूप संग नार्ही आणि अविद्वानास तद्रूप संग आहे हेच

उपद्रष्टानुमंताच्चभर्ताभोक्तामहेश्वरः॥परमात्मैतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः॥२२॥

मोमें त्याचें वैलक्षण्य आहे ॥ २१॥ याप्रमाणें मिथ्याप्रकृति तादात्म्याभिमानें करून पुरुषास संसार आहे स्वरूपतः पुरुषास संसार नाही असें सांगितलें तें पुरुषाचे प्रकृतीकून भिन्न असंसारि स्वरूपकोणें तें सांगतात । प्रकृति परिणाम भूतजो देह त्याचे वरीं जीवस्वरूपानें वर्तमान हो परपुरुष प्रकृतीचे गुणानें असं सृष्ट स्वरूपें करून असं सारीच आहे । कारण । तो उपद्रष्टा-म्हणजे जसे यज्ञांत ऋत्विज यजमान हे आपआपला व्यापार करण्या वियरीं व्यावृत असतां ही त्यांचे समीप राहणारा स्वतां कांहीं यज्ञसंबंधी व्यापार न करणारा असून यज्ञविधेंत कुशल असल्यामुळे ऋत्विज यजमान जे व्यापार करतात त्यांचे गुण दोषाचा पाहणारा ज्यास सर्वोपद्रष्टा म्हणतात तो द्रष्टा मात्र असतो कर्ता न के तमाहा परपुरुष देहेंदियादिक आपले आपले व्यापार करित असतां स्वतः कांहीं व्यापार न करणारा तत्समीप राहणारा त्याकून विलक्षण त्यांचा द्रष्टा आहे परंतु कर्ता नाही । त्याच्या अवरुद्धेंत जें पाहतो त्याचीं संगी होत नाही । दापुरुष असंग आहे अशा अर्थीची श्रुती या विषयीं प्रमाण आहे । अथवा उपशब्दाचा अव्य

वहिन सामीप्य अर्थ व्यावा ॥ देह बस्तु मन बुद्धि आत्मा हे सर्व दृष्टे आहेत त्यांत काय देहादिकापेक्षा आंतर दृष्टा मन त्यापेक्षा आंतर दृष्टा आत्मा त्यापेक्षा दुसरा जवळचा आंतर दृष्टा नाही असा उपद्रष्टा याचा अर्थ जाणावा । आणि तो परपुरुष - अनुमता - म्हणजे कार्य कारण जे देहें दियादिक त्यांचे व्यापारा विषयीं आयण प्रवृत्त नसतां ही त्यांची समीप स्थित असल्यामुळे प्रवृत्ता प्रमाणें अनुकूलत्वास्तव अनुमोदन देणारा आहे । अथवा आपले व्यापारा विषयीं प्रवृत्त झालेल्या देहें दियां भूत तत्वां शि भूत होऊन त्यांचें निवारण न करणारा । तो परमात्मा साक्षीचे ता आहे अशी श्रुती यास प्रमाण आहे । आणि तो परपुरुष भक्ती - म्हणजे स्तुत दाय रूपांनं स्थित जी देहें दिय मन बुद्ध्यादिक त्यांस चैतन्या भासानें आणि स्व संतेनें युक्त करून त्यांस - अस्ति - भाति - अव्यवहाराचे योग्यतेस आणणें एतद्रूप त्यांचें धारण किंवा पोषण करणारा । आणि भोक्ता - म्हणजे बुद्धि वृत्तिरूप जें स्वरुप दुर्गव मोहात्मक परिणाम त्यांचा बुद्धि स्थित करून स्वस्वरूप प्रकाशानें भासविणारा । त्या वृत्तींत अभिव्यक्त उपलब्ध स्वयं एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि न भूयो भिजायते ॥ २३ ॥

रूप अनुभवात्मा । आणि महेश्वरः - म्हणजे सर्वात्मत्वास्तव स्वतंत्रत्वास्तव मोठा आणि ईश्वर । आणि तो परपुरुष परमात्मा - म्हणजे देहादिक बुद्ध्यंत जे अविद्या कल्पित पदार्थ त्यांचा अधिष्ठान भूत उत्कृष्ट उपद्रष्टृत्वादिविशेषण विशिष्ट आत्मा आहे तो श्रुतींत परमात्मा अशा शब्दानें ही निरूपिला आहे ॥ २२ ॥ या प्रमाणें - सच्चिदोयात्मभावश्च - अशी ज्याचे निरूपणाची प्रतिज्ञा केली होती त्याचें एथवर निरूपण केले । आतां - यज्ञात्वा मृतमश्रुते - एणे करून ज्या ज्ञेय ब्रम्हाचे ज्ञानें मोक्ष प्राप्त होतो असें पूर्वी सांगितले त्याची समाप्ति करतात ॥ यः एवं पुरुषं वेत्ति - म्हणजे जो सांगितल्या प्रकारांनीं पुरुषाप्रत तो मीच आहे - असें साक्षात्कारात्मक ज्ञानें जाणतो । आणि गुणैः सह प्रकृतिं च वेत्ति - म्हणजे विकारां सद्भां प्रकृतीस मिथ्यात्वे करून किंवा भासी अविद्या ज्ञानें करून नष्ट झाली असें जाणतो । सः म्हणजे तो । सर्वथा वर्तमानोऽपि - म्हणजे प्रारब्ध कर्मवशें करून विधिशास्त्राचें अतिक्रमण करून स्थित असला तरी । भूयः न ज्ञायते - म्हणजे हें शरीर पडल्या-

वरपुनः देहांते ग्रहण करीत नाही। पुनः जन्मास एत नाही। अविद्येचा ब्रह्मात्म साक्षात्कारानें नाश झाल्यावर तिचें कार्य होण्याचा असंभवच आहे आगि नत्व विद्येनंतर पुढें होणाऱ्या पुण्यपापादिकांचा विद्वानास संश्लेषच नाही पूर्वसंचितांचा ज्ञानाग्नीनें नाश होतो प्रारब्ध कर्माचा भोगाने क्षय झालाच आहे तेव्हां जन्म होण्यास कारणच नाही यामुळें जन्मास पुन्हा एत नाही मुक्तच होतो। अपिशब्दानें विधि शास्त्राचें अतिक्रमण न करून सदाचरणानें राहणारा ज्ञानी पुनः जन्मास एत नाही म्हणून काय सांगायचें आहे असें सूचविलें ॥ २३ ॥ याजगांत उत्तम मध्यम मंद इतर असे चार प्रकारचे अधिकारी आहेत त्यांच्या नारतम्याने आत्मदर्शना विषयी साधनाचें विकल्प सांगतात। प्रथम उत्तमाधिकाऱ्यास ब्रह्मात्म साक्षात्काराचें साधन सांगतात। केचित् ध्यानेन आत्मानं आत्मना पश्यन्ति - म्हणजे विजातीय अनात्मा करुणेंतः करण वृत्ति उपांत नाहीत असा ब्रह्मात्माकार अंतःकरणवृत्तीचा अविच्छिन्न निरंतर प्रवाह त्यास ध्यान किंवा निदिध्या

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सारव्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

सन म्हणतात तेणें करून संस्तुन जें अंतःकरण तेणें करून बुद्धीचे ठायीं आत्म्याप्रत ब्रह्मत्वे करून कोणी उत्तम योगी प्रत्यक्ष आत्मक ज्ञानानें अनुभवितो। मध्यमाधिकाऱ्यास आत्मज्ञान साधन सांगतात। अन्ये सारव्येन योगेन - म्हणजे कोणी मध्यमाधिकारी पूर्वोक्त निदिध्यासन आत्मक ज्ञानाचे पूर्वी अनुष्ठान केलेलें जें नित्यानित्य वस्तुविवेक तत्पूर्वक हे सर्व दृश्यपदार्थ अनात्मे त्रिगुणात्मक प्रकृतिपरिणामरूप मिथ्याच आहेत याचा साक्षिभूत नित्यविभु निर्विकार सत्यसमस्त जड उद्वय आत्मक बंध वरून परम आत्मा मीच आहे असा जो वेदात श्रवण मनन स्मरण सारव्य योग तेणें करून पूर्वोक्त निदिध्यासन द्वारा श्रवण मनन निदिध्यासन सहकृत जें अंतःकरण त्याची जी वेदांत मंडा वाक्यापासून सालेली अपरोक्ष ब्रह्मात्माकार वृत्ति तद्गुण अनुभवानें बुद्धीचे ठायीं अनुभवितो ॥ मंडाधिकाऱ्यांत ज्ञानसाधन सांगतात। अपरे कर्मयोगेन - म्हणजे कोणी मंडाधिकारी ईश्वरार्पण बुद्धीने फलेच्छा सोडून केलेला जो वर्णाश्रमाचित वेदविहित निष्काम कर्म योग तेणें करून चित्तबुद्धीचे द

रा नंतर झालेले जें श्रवण मनन निदिध्यासन तद्वारा पूर्वी सांगितले प्रमाणें बुद्धीचे बायीं मनानें आत्म्यापत्त पाहतात ॥
॥ २४ ॥ आतां जे मंदतर म्हणजे फार मंद जे अधिकारी आहेत त्यांस आत्मज्ञान साधन सांगतात ॥ अन्येतु सर्व अजानंत म्ह-
णजे जे मंदतर अधिकारी आहेत ते पूर्वीक त्रिविध अधिकाऱ्यांचीं जीं ज्ञान साधनें त्यांतून कोणतेही साधनानें आत्म्यापत्त न
जाणतां । अन्येभ्यः श्रुता - म्हणजे कारुणिक जे गुरूत्यां पासून आत्मस्वरूपाचे असेंचितन करावें आत्मा असा आहे असें श्रव-
ण करून । श्रद्धे करून युक्त होऊन - उपासते - म्हणजे गुरूपदिष्ट प्रकारानें आत्म्याचें उपासन म्हणजे चिंतन करतात । तेपि
श्रुति परायणाः संतः मृत्युं अति तरंति - म्हणजे ते स्वतः विचार करण्यास असें मर्थ असले तरी अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन गुरू
पासून उपदेशानें श्रवण करावें असे तत्पर होव्याने संसारापत तरतात । मग विचार समर्थ जे आहेत ते संसारापत तरतील
म्हणून काय सांगावें असें अपिशब्दानें साचविलें ॥ २५ ॥ मंतार अविद्येने कल्पिलेला आहे यास्तव त्याची विद्येनें म्हणजे आ-
अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ॥ तेपि चाति तरं त्येव मृत्युं श्रुति परायणाः ॥ २५ ॥

यावत्संजायते किंचित् सत्त्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

स्ततत्त्व ज्ञानानें निवृत्ति होऊन मोक्ष होतो या अर्थाचा निश्चय होण्यासाठीं मिथ्याभूत संसारास आविद्यकत्व सांगून त्याचे
स्वरूप आणि त्याचें निवर्तक जें ज्ञान त्याचें स्वरूपाचें एधून अध्यायसमाप्तीपर्यंत सविस्तर निरूपण करतात ॥ त्यांत प्रथम स-
सदसद्योनीचे बायीं जन्म होण्यास यायुरुपास गुणसंगच कारण आहे । असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून दारवावैतात ॥
यावत् किंचित् स्थावरजंगमं सत्त्वं जायते - म्हणजे जें काही स्थावर किंवा जंगम भूत उत्पन्न होते तें सर्व । हे भरतर्षभ - क्षेत्रक्षे-
त्रज्ञ संयोगात् तद्विद्धि - म्हणजे हे भरतवंशातील श्रेष्ठा उत्तुर्जना अविद्या आणि तिचें कार्य जें जड अनिर्वचनीय सर्व-
व्यात्मक क्षेत्र - आणि त्यातून विच्छेदण होतो त्या क्षेत्राचा भासविणारा परमार्थतः स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूप सत्य असंगु-
दासीन निर्धर्मक अद्वितीयात्मस्वरूप क्षेत्रज्ञ यांचा मायाशक्तीचे सामर्थ्यानें झालेला जो परस्परांचा भेदाग्रह रूप अ-

विवेक तन्निमित्तक ज्यांत मत्स्य आत्मा आणि मिथ्याभूत दृश्य देहादिक एक रूपाने च भासलीं आदेत असा मिथ्याभूत ता
दात्म्या ध्यास रूपसंबंध व्यापासूनच उत्पन्न झालें आहे असें तूं जाण। एणेकरून जागृतदवस्थें तील आपले स्वरूपाचे अ
ज्ञानामुळे स्वप्नांत झालेला जो अनेक विधभ्रम त्याची जागृत होऊन स्वकीयस्वरूपाचें ज्ञानानें जशी निवृत्ति होते त्याप्र
माणें पूर्वाक्त स्वस्व रूपाने अज्ञानामुळे झालेला जो संसार तो स्वस्व रूपाने यथार्थ ज्ञानानें निवृत्त होण्यास योग्य आहे
असें कच विलें ॥ २६ ॥ याप्रमाणें संसाराच्या अज्ञानकल्पित त्वरूप मिथ्यात्व सांगून त्याचें निवर्तक ज्ञान सांगण्यासाठीं
- य एवं वेत्ति पुरुषं - एणेकरून जें सांगितलें त्याचें स्पष्टीकरण करणार ॥ सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठतं - म्हणजे उत्पन्न होण
रे जे स्थावर जंगमात्मक सर्व प्राणी ते जन्मान्मरणे बाह्यादि दर्शने वाटणें स्त्रीण हाणें इत्यादिक अनेक विकार युक्त अस

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरं ॥ विनश्यत्स्व विनश्यतं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

ल्यामुळे गंधर्व नगराप्रमाणें दृष्ट नष्ट स्वभाव त्वास्तव अस्थिरत्वामुळे नाशमावत असतां ही त्या सर्वांचे गयीं सर्व हेत बाध झाला
तरी त्याच्या बाध साक्षीचे स्वरूपानें समान रूपानें आणि त्यांस सत्ता स्फूर्ति प्रद मच्चिद्रूपानें राहणारा। विनश्यत्स्व अ
विनश्यतं - म्हणजे ज्यांचे नाशामुळे किंवा उत्पत्तीनें ज्यास जन्म मरण नाहीं अशा। परमेश्वरं यः पश्यति - म्हणजे परमेश्वर
स जड प्रपंच विलक्षण स्वैकरून विवेक रूप ज्ञान चक्षुर्ने जो स्वात्मत्वे करून पाहतो। सः पश्यति - म्हणजे तोच आत्म
प्रत उत्तम पाहतो। जसा जागृत होऊन वास्तविक आपले स्वरूपाचा स्वप्नांतील भ्रमाचा बाध करून जो पाहतो तोच
स्वरें पाहणारा आपले स्वरूपाचा अज्ञानाभ्रान्तीनें विपरीत पाहत असतां ही ॥ तो स्वप्रभम यथार्थ स्वरूपाचे अदर्शना-
त्मकच आहे म्हणून तो न पाहणारा प्रमाणेच आहे म्हणून तो पाहत नाही ॥ याप्रमाणें प्रपंच रहित शुद्धात्म दर्शनेक
रून तद्ज्ञानरूप जी अविद्या तिची निवृत्ति होऊन नंतर तिचा कार्यभूत जो प्रपंच त्याची निवृत्ति होते असा अभिप्राय ॥

त्या आत्म ज्ञानार्थे फलदायकं न त्याची स्तुति करतात ॥ सर्वत्र समं समवास्थितं ईश्वरं - म्हणजे सर्वत्र उत्पत्त्यादिक नाशान-
जे पूर्वोक्त विकार तद्ब्रह्म स्वरूपानें उत्तम प्रकारें करून पूर्वोक्त एकरूपानें समान राहिले त्या जो पूर्वोक्त सकल विशेषणा-
नीं युक्त ईश्वर त्याप्रत - तो मीच आहे - असें शास्त्र दृष्टीनें । पश्यन् - म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें पाहणारा पुरुष ।
आत्मना आत्मानं न हिनस्ति - म्हणजे आपणच आपली हिंसा करीत नाहीं । तात्पर्य । सर्वही अज्ञानी जीव परमार्थतः
एक अद्वितीय अकर्ता अभोक्ता आनंद स्वरूप आत्मा असतां ही अविद्येने तसा आत्मा नाहीं आणितसें आत्म स्वरूप
भासत ही नाहीं असा त्या आत्म्याचा स्वरूपाचा अपलाप करून पूर्वीचा जो वास्तविक आत्मा त्याचा परित्याग करून
अविद्येनें ज्या देहें दयादिकावर आत्मत्व भ्रम झाला आहे त्या देहें दयादिक मनबुद्धि समुदायरूप नवीन आत्म्याचें ग्रह-
ण करतो । नंतर त्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्व मानून धर्माधर्माचरण करून त्याचे निमित्तानें त्याचाही त्याग करून दुसऱ्या देहें दि-
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवास्थितं मीश्वरं ॥ न हिनस्त्यात्मना आत्मानं ततो याति परांगतिं ॥ २८ ॥

य मनोबुद्धीच्या समुदायात्मक आत्म्याचें ग्रहण करतो । त्याचाही पूर्वीप्रमाणें त्याग करून तिसऱ्याचें ग्रहण करतो आणि
नानायानींत जन्म घेऊन आत्म्यास पीडा देतो । या प्रमाणें पूर्व पूर्व आत्म्याचा त्याग करून नवीन नवीन आत्म्याचें ग्रहण क-
रणारा अज्ञानी आत्महा म्हणजे आत्म स्वरूपाची हिंसा करणाराच आहे । यास प्रमाण । किंतेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहा-
रिणा ॥ योन्यथा संतमात्मानं मन्यथा प्रतिपद्यते । असें आत्मा पूर्वोक्त परमार्थ रूपा असतां हीं जो त्यास तद्ब्रह्मपरीत पाह-
तो असा आत्म्याचा अपहार करणारा जो तो चोर त्याणें कायकायपाप केलें नाहीं तर आत्म हत्येसुद्धें सर्वपाप त्याणें के-
लें या अर्थार्थचें भारतस्थ स्मृतिवाक्य आहे । तसेंच अंधतम म्हणजे अंधकारानें व्याप्त किंवा तन्नामक नरकानें व्याप्त
जे लोक ते अस्फुर्या नामलोक अथवा आस्तरसंपत्ति पुढें सांगावयाची आहे त्या संपत्तीनें जे पावावयाचे लोक त्याप्रत जे
आत्महनन करणारे म्हणजे अनात्म देहादिकास आत्मा असें मानणारे जे जीव ते पावतात अशा अर्थाची श्रुतिही

आहे। जो वास्तविक पूर्वोक्त आत्मस्वरूप जाणणारा आहे तो ज्ञानी शक्त्यात्म दरीना सुद्धे अनात्म्यावर आत्म खुडि करून आत्म्यास जन्ममरण प्रवाहांत पूर्वोक्त अज्ञान्या प्रमाणे घालीत नाही म्हणून तो आपली आपण हिंसा करित नाही आणि आत्म स्वरूपास यथार्थ ज्ञान त्यास शास्त्रासुद्धे - ततः परांगतिं याति - म्हणजे नंतर मोक्षरूप उत्कृष्ट गती प्राप्त तो पावतो ॥ २८ ॥ प्रतिदेहीं विचित्र शक्त भाशक कर्माचे फल भोगणारे आणि विचित्र शक्त भाशक कर्म करणारे भिन्न भिन्न आत्मे प्रत्यक्ष दिसतात असें असून सर्व भूतांचे ठायीं अकर्ता अभोक्ता आत्मास मान आहे असें पाहणारा आपली आपण हिंसा करित नाही असें कसें सांगता ॥ असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ सर्वदाः कर्मणि प्रकृत्यैव क्रियमाणानि यः पश्यति - म्हणजे शरीराने वाणीने आणि मनाने केलेलीं जीं कायिक वाचिक मानसिक सर्व प्रकारचीं क

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वदाः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

मैं तीं देहेन्द्रिय समुदाय रूपाने परिणाम पावलेली जी भगवन्माया स्वरूप त्रिगुणात्मक प्रकृति तिणेंच केलेलीं आहेत। सर्व विकार इत्यं जो निर्विकार स्वरूप आत्मा त्याणे केलेलीं नाहीत असें जो विवेकी पाहतो (तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति - म्हणजे आणि शेनात्मक प्रकृतीनें सर्व केलीं असतां ही त्याहून विलक्षण जो पूर्वोक्त क्षेत्रज्ञ आत्मा त्यास हा अकर्ताच आहे अशाप्रत जो पाहतो। सः पश्यति - म्हणजे तोच परमार्थ दरीं। सविकार क्षेत्राचा विचित्र कर्म कर्तृत्वे करून प्रतिदेहीं भेद असून विषमभाव असला तरी निर्विशेष आत्मस्वरूपाचा भेद नाही। जसा घटमग धुपाधिभेद असला तरी उपाधिरहित आकाश स्वरूपाचा भेद नाही तसा। असें तात्पर्य ॥ २९ ॥ ॐ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री रामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री वासुदेवार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री गोविंदार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

याप्रमाणें उत्तमविचार न करून क्षेत्राचें भिन्नत्वे करून दर्शन स्वीकारून क्षेत्र ताचें भिन्नत्वे करून जें दर्शन होतें तें वास्तविक नव्हे असें निराकरण केले ॥ आतां क्षेत्रेही मायिक मिथ्याच आहेत त्यामुळे ही त्याचा वास्तवीक भेद नाही असें क्षेत्र भेद दर्शनाचें निराकरण करतात ॥ यदा भूत पृथक् भावं एकस्थं अनुपश्यति - म्हणजे ज्या काळीं स्थावर जंगमात्मक जीं जड भूतें त्यांचें परस्पर जें भिन्नत्व भासतें तें एक परमात्मा जो सर्वभ्रमाधिष्ठान त्याचे गयीं ब कल्पिलेले असें पाहतो म्हणजे शास्त्राचार्योपदेशाही करून कल्पिताची अधिष्ठान सत्तेचा वायदुसरी सत्ता नाही हे सर्व आत्मस्वरूपच आहे असें उत्तम दर्शन पाहतो ॥ असें असकां ही माया शक्तीचे सामर्थ्यानें । तत एव च विस्तारं पश्यति - म्हणजे त्या एके ब्रह्मापासून भूतांचा विस्तार म्हणजे भिन्नभिन्न सत्तेने

यदा भूत पृथक् भावं एकस्थं अनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

भूतें भासताना असें पाहतो । तदा ब्रह्म संपद्यते - म्हणजे ते समयीं ब्रह्मात्म्येक्य दर्शने करून सजातीय विजातीय भेद दर्शन त्यासन सत्यामुळे तो ब्रह्मरूपच होतो । यास प्रमाण । ज्या काळीं ज्ञान्यांस सर्व भूतें आत्माच आहे असें ज्ञान झालें तेव्हां सर्वच एकेच आत्मसत्तेस पाहणारा जो त्यास शोक आणि मोह कोटून होतील अशा अर्थाची श्रुति आहे । प्रकृत्यैव च कर्माणि - या श्लोकांत परमार्थतः आत्मभेद नाही असें आत्मभेदाचें निराकरण केले । आणि या श्लोकांत अनात्म्याचा ही परमार्थतः भेद नाही असें सांगून अनात्म्याचे वास्तविक भेदाचें निराकरण केले असा विशेष जाणावा ॥ ३० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

आत्म्यास स्वरूपतः कर्तृत्व नसत्ते तर्हि शरीरसंबन्ध निमित्तक औपाधिक कर्तृत्व त्यास एतल अशी शंका येईल तर त्याविषयीं-अकतीर
 आत्मा न क पवयति-याचें स्पष्टीकरण करून सांगतात ॥ अयं परमात्मा अव्ययः-म्हणजे हा अपरोक्ष ईश्वरसमिन्न आत्मा सर्व विकार रूप-
 व्यय रहित आहे। विकार स्वरूप व्यपदोन प्रकारचा आहे। एक स्वरूपाचे उत्पत्त्यादिकांमुळे आणि एक स्वरूप उत्पन्ननालां तर्हि त्याव
 शील धर्माचे उत्पत्त्यादिकें करून जो स्वरूपास औपाधिक विकार होतो तो। त्यातील पहिल्याचें निराकरण करितात। अनादित्वात्-म्हण
 जे पूर्वी जीं अभावावस्था नास आदि म्हणतात तो आदि सर्वदा सत्ता असल्या मुळे त्यास नाहीं। यास्तव उत्पत्तिकारण प्राग्भावाव-
 स्थानाहीं म्हणून आत्म्यास जन्म नाहीं। जो अनादि त्यास जन्म संभवतच नाहीं। तें नसाल्या मुळे तत्पूर्वक पुढें होणारे जे वृद्धिप
 वणे क्षीण होणे इत्यादिक विकार ते त्यास नाहीं। यास्तव पहिला व्यय त्यास नाहीं ॥ आतां दुसऱ्या व्ययाचें निराकरण करतात। नि
 र्गुणत्वात्-म्हणजे तो आत्मा निर्धर्मक आहे। धर्म आणि धर्मां यांचें नादात्म्य आहे यामुळे धर्मस्वरूपाचा विकार युक्त कैल्यावां-
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मा यमव्ययः ॥ शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

मृत्न कोणताही धर्म उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश होपावत नाहीं। हा आत्मा निर्धर्मक आहे यामुळे धर्माचे उत्पत्तीचे किंवा नाश
 चे द्वारा हो उत्पत्ति नाश रूप दुसरा विकार रूप व्यय आत्म्यास नाहीं। हा आत्मा अविनाशी आहे नाश धर्मक नाहीं अशा अर्थानीं श्रुतीही-
 अस्मिन् सांगते। ज्याकारणास्तव उत्पन्न होतो-सत्तापावतो-वृद्धि पावतो-बाह्य तात्पर्यादिक अवस्थां प्रत पावतो-क्षीण होतो-नाश पा
 वतो-अस्ते जे षट् भावविकार त्यांहीं करून हा आत्मारहित आहे यास्तव। शरीरस्थोपि-म्हणजे शरीरांत याची उपलब्धि होते म्हणून
 शरीरस्थ असला तरी। इच्छा हेतु स्वरूप दुःख इत्यादिक धर्म क्षीत्राचेच आहेत सर्व कार्ये प्रकृतीने केलेलीं न आहेत यास्तव हा आत्मा
 न करोति न लिप्यते-म्हणजे कोणतेंही कर्म करीत नाहीं यामुळे त्याचें फलानेंही लिप्त होत नाहीं। आत्म्याला निर्धर्मकत्व सांगितल्यानें
 धर्म धर्मीभेद स्वरूप स्वगतभेदाचाही निषेध केला। प्रकृत्येव च कर्माणि-एणेक करून सजातीय भेदाचें निराकरण केले। यदा भूतपृथक्
 भाव-एणेक करून विजातीय भेदाचें निराकरण केले। आप्रमाणे सजातीय भेद विजातीय भेद स्वगत भेद यांचें निराकरण केल्यामुळे एक

अहितीयच ब्रम्ह ते शुनीत सांगितले तेच एथें सांगितले असें जाणावे ॥ ३१ ॥ शरीरस्थ असतां ही आत्मा शरीरानें केलेले कर्मानें असंय-
त्वास्तव लिप्त होत नाही असें सांगितले त्याविषयीं दृष्टांत सांगतात ॥ मोक्षमातु सर्वगत आकाशं यथा न उपलिप्यते - म्हणजे आकाश सर्व-
त्र असतांही असंग स्वभावास्तव पंकादिकानें जसें लिप्त होत नाही ॥ सर्वत्र देहे अवस्थितोपि आत्मा तथा न उपलिप्यते - म्हणजे तसा आ-
त्मा सर्व देहांत असला तरी असंग स्वरूपास्तव देह कृत कर्मानें लिप्त होत नाही ॥ ३२ ॥ केवळ असंग स्वरूप तास्तव आत्मा लिप्त होत-
नाहीं असें नाही आत्मा प्रकाश स्वरूप सर्वांचा प्रकाशक आहे यासुद्धें ही प्रकाश पावणारे जे दृश्य पदार्थ त्याचे धर्मानें लिप्त होत नाही
असा सद्दृष्टांत सांगतात ॥ यथा एकः रविः इमं कुत्सं लोकं प्रकाशयति - म्हणजे जसा एकच सूर्य या सर्व लोकाप्रत किंवा देहेंदियादिक
रूप युक्त सर्व समुदायाप्रत प्रकाशित करतो ॥ तथापि प्रकाशित केलेले पदार्थांच्या धर्मानें लिप्त होत नाही किंवा त्याचे भेदानें भिन्न होत

यथा सर्वगतं सोऽस्या दाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मानो पलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कुत्सं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कुत्सं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोरेव भूतं तदज्ञानं च कृपा ॥ भूत प्रकृति मोक्षं च ये विदुर्भीति ते परं ॥ ३४ ॥

नाहीं ॥ तथा हे भारत क्षेत्री कुत्सं क्षेत्रं प्रकाशयति - म्हणजे त्याप्रमाणे क्षेत्रज्ञ एकच आत्मा सर्व क्षेत्रांप्रत प्रकाशित करतो तथापि हे
भारता अर्जुना तो त्याच्या धर्मानें लिप्त होत नाही आणि त्याच्या भेदानें भिन्न ही होत नाही ॥ ३३ ॥ आतां अभ्यासांत सांगितलेले अर्था-
ची त्याचे ज्ञानाचे फल सांगून समझि करतात ॥ पूर्वोक्तानां स्वरूपेण सविस्तर सांगितलीं अशा - क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः - म्हणजे क्षेत्र आणि क्षेत्र-
ज्ञ यांचें ॥ एवं - म्हणजे सांगितले प्रकारानें ॥ अंतरं - म्हणजे क्षेत्रज्ञ उविकारी आहे क्षेत्रज्ञचेतन अविकारी आहे असें वैलक्षण्य ॥ ता-
नव कृपा ये विदुः - म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांचे उपदेशापासून झालेले ब्रह्मात्मज्ञानरूप चक्षूनें जे जाणतात ॥ आणि - भूत प्रकृति
मोक्षं च ये विदुः - म्हणजे भूतांची मूल कारण भूतजी प्रकृति म्हणजे अविद्या तिचा आत्मज्ञानानें जो मोक्ष म्हणजे नाश त्याप्रत
पूर्वोक्त ज्ञानचक्षूनें जे जाणतात ॥ ते परं यांति - म्हणजे ते परमार्थवस्तु स्वरूप जे कैवल्य मोक्षारथ्यपद त्याप्रत पावतात पुनः जन्म

मरण प्रवाहोत्त एतन्नाहीति । एणेकरून अमानित्वादिक ज्ञान साधन संपन्नास क्षेत्र क्षेत्रज्ञांचें विवेक ज्ञान होऊन तेणेकरून त्यांचे अज्ञानाचा नाश होऊन त्यास परपुरुषार्थ भूत मोक्ष प्राप्त होत असें या अध्यायांत सांगितलें असें जाणवें ॥ ३४ ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविहृतौ त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

पूर्वाध्यायी- यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ-येणेकरून हें जें स्थावरजंगमात्मक विश्व उत्पन्न होतें तें क्षेत्र म्हणजे प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ म्हणजे पुरुष यांचे संबंधापासून उत्पन्न होतें असें सांगितलें । तें निराश्वरवादी सारव्य मताप्रमाणें स्वतंत्र प्रकृति पुरुषांचे संबंधापासून उत्पन्न होतें असें नाही । प्रकृति पुरुषांच्या जो संबंध होतो तो ईश्वरेश्वरी न आहे । कर्तृत्व भोक्तृत्वाविषयी प्रकृतीस किंवा पुरुषास स्वातंत्र्य नाही । ईश्वर परतंत्रता आहे । असें सारव्य मत निराकरण करून सांगण्यासाठी आणि- कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसक-एणेकरून जीवांस सत् असत् इत्यादिक योनींचे ठायीं जें जन्म होतें त्यास

॥ इति श्री मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ञात्वा मुनयः सर्वे परांसिद्धिं मितागताः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

गुणादीं संग कारण आहे असें सांगितलें त्याविषयी गुणकोणते कोणते गुणादीं कसा संबंध होतो कोणता गुण जीवास कसाबंध क होतो याचें निरूपण करण्याविषयी आणि-भूत प्रकृति मोक्षाचें विदुः-असें जें सांगितलें तेथें भूत प्रकृति मोक्ष तो कोणता । तो कसा होतो ते सारव्य मतापेक्षां निराकें वेदानि मत सिद्ध भूत प्रकृति मोक्षाचें स्वरूप सांगण्यासाठी आणि मुक्ताचें लक्षण काय ते सांगण्यासाठीं अनुद्देशाध्यायाचा आरंभ करतात ॥ यांत प्रथम पुढे जो अर्थ सांग बयाचा त्याचे श्रवण विषयी श्रोत्यांची अभिरुचि उत्पन्न होण्यासाठीं त्या अर्थाची दोन श्लोकांनीं स्तुतिकरून श्रीभगवाद् ब्रीडतात ॥ ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि-म्हणजे जेणेकरून ज्ञान होतें अशी जीं बहिरंग यज्ञादिक ज्ञान साधनें त्यांमध्ये उत्तम जे ज्ञान साधन सर्वोत्कृष्ट आणि उत्तम फल साधन ब्रह्म ते पूर्वाध्यायीं बारंवार सांगितलें आहे तरी पुनः सांगतां । ब्रह्माकार अंतःकरण वृत्त्यात्मक ज्ञान दोण्यास वियय स्वरूपानें ब्रह्मकरण अ-

हे यास्तव ब्रम्ह ज्ञान साधन आहे। अमानित्वादिक उत्तम ज्ञान रूप फलास साधने अंतरंग आहेत तथापि तीं परमूणजे सर्वोत्कृष्ट नाहींत त्यापिक्षां ब्रम्ह उत्कृष्ट आहे। अबवाजाणिजेतान ते ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञेय पदार्थ त्यांमध्यें अनिशयितजे उत्तम ज्ञेय ब्रम्ह वस्तु ते तुला पुनः सांगतां। यत्तु ज्ञात्वा - म्हणजे ज्या ज्ञान साधनाचें अनुष्ठान करून किंवा जें ब्रम्ह वस्तु वेदांत वाक्यापासून झाले तीं अपरोक्ष असें ब्रम्हात्मा कारांतः करण वृत्ति तीणे करून स्वात्म तें करून अनुभूत। सर्व सुखः - म्हणजे सर्व सन्यासी किंवा मनन शील। इतः सिद्धि गताः - म्हणजे देहबंध रूप जो हा संसार यापासून सिद्धी प्रत पावले म्हणजे मुक्त झाले ॥ १॥ त्या सिद्धीचा कधींही कोणास व्यभिचार नाही असें सांगतात ॥ इदं ज्ञाने उपाश्रित्य - म्हणजे या ज्ञान साधनाचें उत्तम प्रकारानें अनुष्ठान करून किंवा विषय विषयी भावरूप विकल्प ज्यांत भासत नाही अशा या ज्ञानाने युक्त होऊन। मम साधर्म्य आगताः - म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याचे सादर या प्रत म्हणजे

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य आगताः ॥ सर्वेऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति च ॥ २ ॥

ब्रम्ह रूपानें सर्वोत्तमत्व सर्व निबंधरूप सर्व भावाधिष्ठातृत्वादि जे धर्म त्यांहीं करून मद्रूप ते प्रत पावतात किंवा पावलेले होताने ज्ञान बलें करून च काक भृशं ही प्रभृती पुराण सिद्ध ज्ञानी। रवेर्गेऽपि नोपजायंते - म्हणजे हिरण्यगर्भ प्रभृती उत्पन्न होत असतां ही उत्पन्न होत नाहीत ॥ प्रलयेऽपि न व्यथंति - आणि ब्रम्ह देवाचे प्रलय काळीं ही नाश किंवा लया प्रत पावत नाहीत। जो मी ब्रम्ह आहे - असें ज्ञान तो तो हे सर्व होतो म्हणजे सर्वोत्तम होतो सर्वोत्तम वश कर्ता सर्वोत्तम ईशान सर्वोत्तम अधिपति होतो। तो साधु कर्मानें मोठा होत नाही। असाधु कर्मानें लहान होत नाही असें ज्ञान फल ईश्वराचें साम्य प्राप्त होते म्हणून श्रुतीत ही सांगितले आहे। काक भृशं ही प्रभृती ब्रम्ह देवाचे प्रलयीं ही नाश पावले नाहीत असें महाभारतांत सविस्तर उपार व्यान सांगितले आहे ॥ २ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री गोविंदार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ श्री वासुदेवार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥

या प्रमाणे ज्ञानाचे प्रशंसेने श्रोत्यास मावधान करून परमेश्वराची जे प्रकृति आणि पुरुष त्यांसच सर्वभूतोत्पत्तीचे हेतुत्व आहे स्वतंत्र पणाजो सारव्य मानतात तो नाही असं जे विवक्षित अर्थ तो दोन भोक्तांनी सांगतात ॥ मद्रुत ब्रम्ह-म्हणजे सर्वकारणत्वास्तव सर्व कार्योपेक्षा मोठे आणि कार्याची वृद्धि होणे असे जे ब्रह्म त्यास कारण आहे म्हणून ज्यास ब्रम्ह म्हणतात असे जे त्रिगुणात्मक माया स्वरूप अव्याकृत प्रकृति स्वरूप मद्रुत ब्रम्ह त्यास अव्यक्त असें ही म्हणतात ते । नम योनिः- म्हणजे ते मद्रुत ब्रम्ह मी जे-
 रूढ इच्छिन्मात्र रूप परमात्मा याचे योनी म्हणजे गर्भाधान स्थान किंवा कार्य ब्रम्ह स्वस्थाने प्रवेश करण्याचे स्थान आहे । तस्मिन् अहं गर्भं दधामि- म्हणजे त्याचे ठायीं मी सर्वभूतोत्पत्तीस कारणभूत जो सर्वजीव ममद्विरूप कार्य ब्रम्ह रूप क्षिणवर्ग तद्रूप आपल्या प्रतिबिम्बाचे स्थापन करतो किंवा सर्वभूतोत्पत्तीस कारणभूत मी ब्रह्मरूप होईन असा जे श्रुत्युक्त ब्रह्म भवने क्षणरूप संकल्प त्याप्रत धारण करतो म्हणजे प्रथम मायेचा त्या संकल्पात्मक वृत्तिरूप परिणाम होतो त्यासच मद्रुतत्व म्हणतात आणि

मम योनिर्मद्रुत ब्रम्ह तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

तदुपाधिक जो परमेश्वर त्यास क्षिणवर्ग किंवा कार्य ब्रम्ह असे म्हणतात । जसा होकांनी ल प्रसिद्ध पिता पजन्यादि द्वारा ब्रम्हादि कांत प्रथम मन्दीन झाले का नंतर मातापितराने भक्षण केले ते अन्न द्वारा आपले शरीरांत घेतात हीन झालेला जो पुरातन जीव त्याचा शरीराशी योग व्हावा या हेतूने योनीचे ठायीं रेताने सिंबन करून गर्भाचे स्थापन करतो । त्यागर्भाचे स्थापनानंतर शरीर उत्पन्न होई तो पर्यंत मध्यवर्ती अवस्थेत त्या रेत्यास कलालादिक म्हणजे रक्त मांस अस्थि मज्जा रत्यादिक अवस्था होऊन नंतर चैतन्ययुक्त शरीर उत्पन्न होते । त्या प्रमाणे अविद्याकामकर्माचे बासनांनी युक्त माझे ठायीं हीन झालेला जो क्षेत्ररूप जीव त्यास पुनः त्या कर्माचे फोप भोगार्थ कार्यकारणात्मक संधान शरीराने युक्त करण्यासाठी चिदाभास म्हणजे चैतन्य प्रतिबिंब तद्रूप रेताने मायेचे ठायीं सेचन करून तत्पूर्वक पूर्वोक्त माया वृत्तिरूप गर्भाचे स्थापन करतो । नंतर ते व्यक्त भोगाव्यतन शरीर उत्पन्न होणं साठी मध्ये आकाशकाय तेज जल पृथिवी यापांच महाभूतांच्या उत्पत्तिरूप अवस्था मजपा सूनच होतात । नतः सर्वभूतानां संभवः भवति- म्हणजे त्यागर्भ

धानांनंतर मध्यवर्ती आकाशादिकांन्या उन्मत्तिरूप अवस्था झाल्यानेंतर । हे भारता अर्जुना-सर्व हिरण्यगर्भादिक भूतांच्या शरीर ह्या रा संभव म्हणजे उत्पत्ती होते । ईश्वराने केलेले पूर्वोक्त गर्भाधानांचेचून स्वतंत्र प्रकृति पुरुषापासून भूतांची उत्पत्ती होत नाही असे सांख्य मताचे निराकरण करणा विषयी तात्पर्य आहे ॥ ३ ॥ देवादिकांचे जे अयोनिज देह प्रसिद्ध आहेत त्यांस दुसरीं कारणे आहेत-मग सर्व भूतांची उत्पत्ती परमेश्वराचे पूर्वोक्त गर्भाधानापासूनच होते असें कसे सांगतां अशी शंका होईल तर त्याविषयी सांगतात हे कौंतेय-हे कुंतीपुत्रा अर्जुना । सर्व योनिषु याः मूर्तयः संभवन्ति-म्हणजे सर्व देवपितर मनुष्य पशुपक्षी वृक्ष इत्यादिक योनीं च ऋषीं जरायुज अहंज स्वेदज उद्भिजादिक भेदे करून जा अनेक प्रकारच्या मूर्ती म्हणजे शरीरे उत्पन्न होतात । तासां महत् ब्रम्ह योनिः-म्हणजे त्या सर्व शरीरांस कारणभूत पूर्वोक्त महत् ब्रम्ह स्वरूप माया तीच योनी म्हणजे मातृ स्थानी आहे आणि-अहं बीज प्रदः पिता-म्हणजे मी परमेश्वर गर्भाचे स्थापन करणाऱ्यापित्याचे स्थानी आहे । अयोनिज देवादिकांचे जे देह उत्पन्न झाले ते हि सर्व योनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्तियाः ॥ तासां ब्रम्ह महद्योनि रहं बीज प्रदः पिता ॥ ४ ॥

सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्मन्ति महाबाहो देहे देहि नमव्ययं ॥ ५ ॥

रण्यगर्भाचे संकल्पापासून मानस उत्पन्न झाले त्यांस अयोनिज असें पुराणादिकांन म्हाटले आहेत जरायुजादिकां प्रमाणे प्रसिद्ध योनि संभवनसले तरी परमेश्वराची रूपमाया रच्योनीचे परिणामात्मक संकल्पापासूनच झाले आहेत यासुद्धे त्यांचा ही संभव पूर्वोक्त मायेचे ऋषी जे परमेश्वरांनी केलेले गर्भाधान त्यापासूनच आहे यासुद्धे । संभवः सर्व भूतानां ततो भवति-असे जे सांगितले ते विरुद्ध नाही ॥ ४ ॥ याप्रमाणे ईश्वराचे आश्रयासुद्धे प्रकृति सर्व भूतांची सृष्टी करते असे सांगितल्याने क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोग ही ईश्वराची नच आहे असे सिद्ध झाले । त्यावरून निरीश्वर सांख्य मताचे निराकरण झाले । आता ती प्रकृति जे पळे गुणाचे द्वारा पुरुषास बंध करते हे सांगण्यासाठी कोणते गुणा शीं कसा संबंध जीयास होतो आणि त्या संगाने कोणता गुण जीवास कसा बंध करतो ते सांगतात ॥ सत्त्वरजः तम इति गुणाः-म्हणजे सत्त्वरजस्तम यांनी वाचे गुण ते । प्रकृति संभवाः-म्हण

जे त्रिगुणात्मक जीमाया शक्तिरूपप्रकृति तीपास्तून उत्पन्न होणारि आहेत। तार्किक जसे रूपरसादिक गुणांस इव्याश्रितत्व-
मा नून गुणाश्रयजे इव्य आणि इव्याश्रितजे गुण यांचा परस्पर अत्यंत भेद मानतात तसें एथें विवक्षित नाही। प्रकृति आणि गुण-
यांचें ऐक्यच आहे म्हणजे प्रकृति त्रिगुणात्मकच असतां जे व्हांती न्हीं ही गुणांची समान अवस्था असते तेव्हां त्या साम्याव-
स्था युक्त तीनगुणांसच प्रकृति म्हणतात तेच गुण एक प्रधान एक अंग अशा स्वरवदुःख मोह किंवा त्यांचीं साधनें अशा विष-
मस्वभावानें परिणामपाऊन साम्यावस्थेपास्तून विषमावस्थेने निरनिराळे सृष्टि समयीं झाले म्हणजे त्यांस प्रकृतीपास्तून उत्प-
न्न झालेले प्रकृतिसंभव असें म्हणतात। ते प्रकृति संभव तीनगुण हे महाबाहो अर्जुना। देहे अव्ययं देहिनं विबभ्रति-म्हणजे प्र-
कृति कार्यभूत देहेंद्रियमनोबुद्धीचा जो संघात तत्त्वरूप भोगायतन जें शरीर त्याचे ठायीं परमार्थतः सर्व विकार इत्यं अव्यय-
असतां ही अज्ञानाने देहादिकांवर हें मीच किंवा हें माझे अज्ञाअभिमानानें युक्त होऊन मीकर्ता भोक्ता संसारी सुरवीदुःखी आहें अ-

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं ॥ स्वरवसंगेन च भाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

सें मानणारा जो जीव त्याप्रत रज्ज्वजसे वत्साप्रत स्तंभाचे ठायीं बांधतात त्याप्रमाणें बंधन करतात-म्हणजे जरुपात्रें आपले ठा-
यीं स्थित जळाचे बांचल्यादि विकारांप्रत आकाशस्थ अचल स्वर्यांचे ठायीं जडीं भ्रातीनें भासवितात त्याप्रमाणें जीवस्वरूपविक-
कार असतां ही त्याचे ठायीं आपले वरील जे कर्तृत्व भोक्तृत्व स्वरवदुःख मोहात्मक विकार त्यांप्रत भासवितात। परमार्थतः जीव स्व-
रूपास बंधनाहींच असें-शरीरस्थेपि कोतेय न करोति न लिप्यते-एणैकस्त्वन पूर्वीं सांगितलेच आहे ॥ ५ ॥ त्याबंधकरणाच्या कि-
नगुणांचीं लक्षणें सांगून त्यांत कोणता गुण कोणते संगानें बंधन करतो तें सांगतात ॥ निर्मलत्वात् प्रकाशकं-म्हणजे स्वच्छ त्यास-
व-म्हणजे चैतन्य प्रतिबिंबग्रहण करण्याचे योग्य तेस्तव तमोगुणानें केलेलें जें स्वरूप चैतन्याचें आवरण त्याचे नाशक होऊन
चैतन्यस्वरूपाचें किंवा सर्वार्थाचें प्रकाशक म्हणजे अभिव्यंजक। सत्त्वं-म्हणजे सत्तगुण आहे। आणि तो अनामय म्हणजे
जोगुणाचें कार्य जें दुःख त्याचे विरोधि स्वरवस्वरूपाचें ही अभिव्यंजक आहे। हे अनघ-स्वरवसंगेन ज्ञानसंगेन च देहिनं विबभ्रा-

नि-म्हणजे हे निःपापा अर्जुना तो सत्वगुण अभिवेने ज्याचे असंगा द्वितीयसंश्रिदानंदात्मक स्वरूप तिरोहित झालें आहे असा दे
ही जो जीव त्याप्रत स्वरुप संगें करून आणि ज्ञान संगें करून देहाचे बायीं बंधन करतो म्हणजे अंतःकरणवृत्ति स्वरूप जें ज्ञान-
आणि स्वरुपाचा अभिव्यंजक जो अंतःकरणधर्म त्यांचा जीवस्वरूपावर आरोप करून मी स्वरुपी मी ज्ञानी अशा अध्यासाचें यु-
क्त करतो ॥ ६ ॥ आतां रजोगुणाचें लक्षण सांगून तो जीवास बंधकसा करतो तो प्रकार सांगतात ॥ रजः रागात्मकं विद्धि-म्हण-
जे विषयांचे बायीं पुरुष अनुरक्त जेणें करून होतात असा जो कामादिकांचा रंजनात्मक वर्ग तत्त्वस्वरूप जो रजोगुण तो । दृष्ट्या-
संग समुद्भवं-म्हणजे जें प्राप्त न झालें त्या विषयींचा जो अभिलाष किंवा प्राप्त होत असतां ही वृत्ति न होणें यास दृष्ट्या म्हणतात ।
प्राप्त झालेले अर्थोच्चा नावा झाला तरी त्यावर जी प्रीति किंवा त्याचा वियोग न व्हावा अशी इच्छा त्यास संग म्हणतात । त्या दृष्ट्या
आणि संग याची उत्पत्ती जापासून होते असा म्हणजे दृष्ट्यासंगस उत्पन्न करणारा आहे असें जाण । तो रजोगुण हे कोतें या
रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्या संग समुद्भवं ॥ तन्निबध्नाति कोतें यकर्म संगेन देहिनां ॥ ७ ॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां ॥ प्रमादात्तस्य निश्चाभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अर्जुना देही जो जीव त्याप्रत । कर्म संगेन बध्नाति-म्हणजे रजोगुणप्रवृत्तीचा स्वरूप आहे यास्तव परमार्थतः जीवस्वरूपक
तत्त्व भोक्तृत्वधर्म रहित असतां ही जीवस्वरूपावर त्याचा आरोप करून दृष्ट किंवा अदृष्ट जे कुषिवाणिज्य यज्ञादिक कर्माचें
फल भूत ऐहिक स्वरुप आणि स्वर्गादिक अर्थ त्यां विषयीं चाजो मी हें करतो किंवा करीन याचें फल मी भोगतो किंवा भोगीन अ-
सा अभिमान त्याणे युक्त करतो ॥ ७ ॥ आतां तमोगुणाचें लक्षण आणि तो बंधनकसें करतो तो प्रकार सांगतात ॥ तमस्तु अज्ञानजं
सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि-म्हणजे रजो आणि सत्व या गुणांकून विलक्षण जो तमोगुण तो आवरणशक्ति स्वरूप जें अज्ञान त्यापा-
सून उत्पन्न झालेला आणि तो अविवेक रूप आहे यामुळे सर्व प्राण्यास भ्रांतीला उत्पन्न करणारा आहे ॥ तत्-प्रमादात्तस्य निश्चा-
भिः देहिनां निबध्नाति-म्हणजे हे भरत कुलोत्पन्ना अर्जुना तो तमोगुण देही जो जीव त्याप्रत प्रमाद आलस्य आणि निश्चांशी

कस्तून देहाचे ठायीं बंधन करतो। सत्वगुणाचें कार्य जो अर्थ प्रकाश त्यासविरोधी जें मनाचें अनवधान किंवा विवेकाविषयीचें असा मर्थ त्यास प्रमाद म्हणतात। रजोगुणाचें कार्य जीकर्माविषयी प्रवृत्ति तीस विरोधी जें प्रवृत्तीविषयीचें असा मर्थ त्यास आलस्य म्हणतात। पूर्वोक्त जें सत्वगुणाचें कार्य आणि रजोगुणाचें कार्य या दोघांस विरोधी जी तमोगुणाचा अवलंब करणारी वृत्ति तीस निद्रा म्हणतात। हीं प्रमादालस्य निद्रांचीं स्वरूपें जाणावीं ॥ ८ ॥ या तीनगुणांमध्ये कोणते कार्यचे ठायीं कोणाचा उत्कर्ष आहे तें सांगतात ॥ हे भारत। सत्वं स्वरवे संजयति - हे भरत कुलोत्पन्ना अर्जुना। उत्कर्षाप्रत पावलेला म्हणजे सर्वांकून वृद्धीप्रत पावलेला जो सत्वगुण तो दुःख कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत स्वरवाचे संबंधानें युक्त करतो। रजः कर्मणि संजयति - उत्कर्ष पावलेला रजोगुण स्वरव कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत दृष्टा दृष्टार्थक पूर्वोक्त कर्माविषयीचे प्रवृत्तीनें युक्त करतो। तमः - उत्कर्ष पावलेला तमोगुण - ज्ञान आवृत्य - म्हणजे इंद्रियादिक प्रमाणानीं उत्पन्न झालेले हिसर्व कार्यविषयक

सत्वं स्वरवे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञान आवृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ॥ रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

ज्ञानाचें आवृत्तावन करून जीवाप्रत प्राप्त झालेले किंवा जाणलेले जे पदार्थ त्यांविषयीचे अज्ञानानें किंवा अवश्यजें करावयाचें तें नकरणें अज्ञानानवधानानें युक्त करतो। उक्त म्हणजे आणखी। पूर्वोक्त्यांचीं स्वरूपें सांगितलीं आहेत अज्ञानालस्य आणि निद्रा यांहीं करून युक्त करतो ॥ ९ ॥ पूर्वोक्त आपआपलें कार्य करण्याविषयीं केव्हांमत्वादिक गुणसमर्थ होतात तें सांगतात ॥ हे भारत रजः तमश्चाभिभूय - म्हणजे हे भरत कुलोत्पन्ना अर्जुना रज आणि तम या दोहोगुणांचा पराभव करून जेव्हां सत्वगुण वृद्धीप्रत पावतो तेव्हां पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याच प्रमाणें - रजः सत्वं तमश्चाभिभूय - भवति - म्हणजे रजोगुण सत्व आणि तम या दोहोगुणांचा पराभव करून वृद्धीप्रत जेव्हां पावतो तेव्हां पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याप्रमाणेंच तमः सत्वं रजश्चाभिभूय भवति - म्हणजे तमोगुण सत्व आणि रज या दोहोगुणांचा परा

भव करून जेव्हा वृद्धीप्रत पावतो तेव्हा पूर्वोक्त आपले कार्य करण्यास समर्थ होतो ॥ १० ॥ आतां त्याच्या गुणाची वृद्धि शरीरांत झाली
हे समजण्याविषयीं त्यांचीं लिंनें सांगतात ॥ अस्मिन् देहे- म्हणजे करवदुःखानुभवात्मक भोग होण्याचें स्थान जें शरीर याचे य-
थीं सर्वद्वारेषु- म्हणजे शब्दादिक विषयास ग्रहण करणाऱ्या विषयज्ञान होण्यास साधन जीं श्रोत्रादिक बाह्येंद्रिय रूपकारणें-
त्यांचें ठायीं । यदा ज्ञानं प्रकाशः- म्हणजे जेव्हा आपआपले विषयाविषयी-चें जें आवरण त्याच्या नाश करणारा त्याच्या इंद्रिया-
चें द्वारा त्याच्या विषयाकारवृत्तिरूपजो बुद्धीचा परिणाम तेंच जें शब्दादिविषयक ज्ञान किंवा त्यावृत्तीचे ठायीं अभिव्यक्त झालेले
जें त्याच्या विषयाचें अधिष्ठान भूत नैतन्य तद्रूपजो विषयप्रकाश तद्रूपशब्दादि विषयाचें ज्ञान उत्पन्न होतें त्याज्ञानरूपप्रका-
शात्मक लिंगानें उत- म्हणजे आणि जेव्हा करवहोतें त्या लिंगानें । सत्त्वं विवृद्धं इति विंघात्- म्हणजे श्रोत्रादिक सर्व इंद्रि-
यें जेव्हां आपआपल्या शब्दादिक विषयांचें ग्रहण करतात तेव्हां शरीरांत सत्त्वगुण वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु देहे स्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्या द्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिर्गर्भः कर्मणामशमस्पृहा ॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः- पुष्कळ इव्यादिकांच्या लाभसाला तरी प्रतिक्षणीं याहून अधिक मिळावें अशी जी विषयप्राप्तीनें निवृत्तन होणारी इच्छा
तद्रूप अभिलाष । प्रवृत्तिः- निरंतर प्रयत्न करण्याच्या स्वभाव किंवा नित्य अग्निहोत्रादिक कर्माविषयीं प्रवृत्तिः । आरंभः- ज्यांत
पुष्कळ इव्य व्यय होतो आणि आयासही फार होतो अशी जी काम्य निषिद्ध वेदिक कर्मे तशींच लौकिक मोठें घर बांधावें मोठें
कृषिवाणिज्य करावें इत्यादिक व्यापाराविषयींचा उद्योग तो । कर्मणां अशमः- हें करून हें करीन तें झाल्यावर दुसरे निसरे क-
रीन अशा संकल्पाचा उपरमन होणें । स्पृहा- लहान मोठे दुसऱ्याचें इव्य पक्ष स्त्री आदिक पदार्थ पाहिले असतां ते पदार्थ को-
णतेही साधनानें मी आपले से करीन अशी त्यापदार्थाची घेण्याची इच्छा । एतानि- हीं कार्ये । हे करून देन रजसि विवृद्धे जायंते-
हे अर्जुना रजोगुण वृद्धीप्रत पावला असतां उत्पन्न होतात । या कार्यरूप लिंगानीं रजोगुण वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें ॥ १३ ॥

अप्रकाशः- बाधहोण्या साठा गुरुआदिक उपदेश करीत असतां ही बाधहोण्याची अयोग्यता किंवा बाधहोणे। अप्रवृत्ति
 श्रव-आणि कोणतेही कर्माविषयी प्रवृत्तिहोण्यास निमित्त असतां ही प्रवृत्तिनहोणे। प्रमादः- ज्याकाळीं जें अवश्य कराव-
 याचें त्या काळीं त्याचें करण्याचें अनुसंधान नसणें। मोह म्हणजे विपरीतज्ञान। चशब्दानें पूर्वीक आछस्य। हे कुरुनंदन तमस्ये
 प्रवृद्धे एतानि जायंते- हे कुरुनंदना अर्जुना हीं कार्ये तमोगुणाची वृद्धी झाली असतांच उत्पन्न होतात। या कार्ये स्वस्वरूपलिंगांनीं-
 तमोगुण शरीरांत वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें ॥१३॥ आतां मरणकाळीं सत्त्वादिगुण वृद्धीप्रत पावले असतां त्यांचे फल भेद
 सांगतात ॥ सत्त्वे प्रवृद्धे यदा देहभूत प्रलयं याति- म्हणजे सत्त्वगुणाची वृद्धी झाली असतां जेव्हां देह धारी जीव मरण पावतो। त-
 दा उत्तमविदां अमलान् प्रतिपद्यते- म्हणजे तेव्हां उत्तमजे हिरण्यगर्भादिक त्यांचे जे उपासक त्यांस प्राप्त होणारे जे रज आणि

अप्रकाशः प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोहावच ॥ तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥१३॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभूत ॥ तदोत्तमविदां लोका नमः शान् प्रतिपद्यते ॥१४॥

रजसि प्रलयंगत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तर्मासमूदयोनिषु जायते ॥१५॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसक्ते फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥१६॥

तमो रूप मल रहित लोक म्हणजे देवांच्या स्वरुपभोगाची स्थाने त्यां प्रत पावतो ॥१४॥ रजसि प्रलयंगत्वा- म्हणजे रजोगुण वृद्धी
 प्रत पाऊन जेव्हां मरण पावतो तेव्हां। कर्मसंगिषु जायते- म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मांनुष्ठान करणारे जे मनुष्य त्यांचे योनींत ज-
 न्म पावतो। तथा तर्मासि प्रलीनः- म्हणजे तमाच तमोगुण वृद्धीप्रत पाऊन मरण पावलेला ॥ समूदयोनिषु जायते- म्हणजे पशुप-
 क्षी इत्यादिक ज्या समूद योनी त्यांचे गयीं जन्म पावतो ॥१५॥ आतां सत्त्वादिक गुणांस त्यांचे त्यांचे उचित कर्मांचे ह्यारविस्त्रिफल
 चे कारणत्व सांगतात ॥ सकृत्तस्य कर्मणः सात्विकं निर्मलं फलं आहुः- म्हणजे सत्त्वगुणापासून उत्पन्न झालेले जें सात्विक श-
 ळगुण्यान्मक कर्म त्याचे दुःखाज्ञानरूप मल रहित ज्ञानचैराग्य करवादिक सत्त्वगुणापासून होणारे फल होतें असें महर्षी बोलता
 त ॥

रजसस्तु फलं दुःखं-महणजे रजोगुणापास्तून उत्पन्न होणारे जे रजसपापमिश्रित पुण्यस्वरूप कर्म ज्यांत दुःखफार आणि करव अल्प असें मिश्रित फल होतें । तमसः अज्ञानं फलं-महणजे तमोगुणापास्तून उत्पन्न होणारे जे तमस धर्म स्वरूप कर्म त्याचें अविवेक ज्यामध्ये बडून आहे असें दुःख स्वरूप फल होतें ॥ सात्विक-राजस आणि तमस या कर्मांचीं छत्रे - नियते संगरहितं-इत्यादिकें करून अष्टादशाध्यायांत सांगतील ॥ १६॥ हे प्रयोग फलं वैचित्र्यं होण्यास पूर्वी सांगितलेलाच हेतु सांगतात ॥ सत्वात् ज्ञानं संजायते-महणजे सर्वे इन्द्रिय द्वारा विषयाकारबुद्धीचा वृत्तिरूप परिणाम जो होतो तद्रूपिणी तीचे ठायीं अभिव्यक्त झालेले जे विषयाधिष्ठान चैतन्य तद्रूपविषयप्रकाशरूप ज्ञान सत्वगुणापास्तून उत्पन्न होते यास्तव तद्रूपरूप सात्विक कर्माचें ज्यांत प्रकाशफार आहे असें करवरूप फल होतें ॥ रजसः लोभ एव च-महणजे रजोगुणापास्तून को

सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमाद मोहौ तमसो भवतौ ज्ञानमेव च ॥ १७॥

उर्ध्वं गच्छति सत्वस्त्वामध्ये तिष्ठति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्त्वअधोगच्छति तामसाः ॥ १८॥

त्यावधी विषयांची प्राप्ति झाली तरी ज्याची निवृत्ति होणें अशक्य असा अभिलाष उत्पन्न होतो । तो निरंतर बुद्धीपावणासच आहे त्याची पूर्तता कधीही होत नाही यास्तव तो दुःखालाच हेतु आहे म्हणून तत्पूर्वक केलेले रजस कर्मांचे दुःखरूप फल आहे ॥ तमसः प्रमाद मोहौ भवतः अज्ञानं च भवति-महणजे तमोगुणापास्तून पूर्वोक्त प्रमाद आणि मोह उत्पन्न होतात आणि अज्ञानही उत्पन्न होतें । एवकारें करून प्रकाशकिंवा प्रवृत्ति तमोगुणापास्तून होत नाही असें सांगितले । यास्तव तमस कर्माचें तामस अज्ञान मोह प्रमाद रूपच फल होतें ॥ १७॥ आतां सत्वादिक गुणवृत्तस्त्व महणजे सत्वादिक गुणापाजोन स्वभाव त्याचे ठायीं स्थित जे सात्विक राजस तामस त्यास पूर्वोक्त फलच उर्ध्वं मध्य अधोलोक गमन रूप सांगतात ॥ सत्वस्त्व उर्ध्वं गच्छति-जघन्यगुणवृत्तस्त्व-एथें तमोगुणवृत्तशब्दाचा प्रयोग केला आहे यास्तव पहिले दोन ठिकाणीं सत्वस्त्व शब्दाचा सत्वगुणवृत्तस्त्व राजस शब्दाचा रजोगुणवृत्तस्त्व असा अर्थ करावा । सत्वगुणाचे जे वृत्त महणजे शास्त्रीय ज्ञान किं

वा दशास्य विहित कर्म करणें त्याचे ठायीं जैरत किंवा तत्पर होऊन त्याचें अनुष्ठान करणारे ते ऊर्ध्व म्हणजे सत्यलोक पर्यंत जे देव लोक त्यांप्रत ज्ञानउपासना कर्म स्वरूपाचे तारतम्याप्रमाणें मरणोत्तर जातात किंवा देवादिक योनींत उत्पन्न होतात। राजसाः मध्ये निष्ठंति-रजोगुणाचे जे वृत्त म्हणजे लोभादि पूर्वक राजस कर्मा विषयीं प्रवृत्तीनीचे ठायीं राहणारे तत्पर ते मध्य म्हणजे पुण्यपापफल मिश्रजो मनुष्य लोक त्याचे ठायीं राहतात किंवा उत्पन्न होतात। जघन्यगुण वृत्तस्थाः तामसाः अधः गच्छंति-जघन्य म्हणजे सत्व आणिरज यागुणां हून पलीकडील निकृष्ट जो तमोगुण त्याचें जें निशालस्य प्रमाद रूप वृत्त त्याचे ठायीं राहणारे तामस म्हणजे तमः प्रधानमनुष्य अधः म्हणजे पशुपक्षीयांच्या ज्या मूढयोनी त्यांचे ठायीं जातात म्हणजे उत्पन्न होतात ॥ १८ ॥ पुरुषास सदस धोनीचे ठायीं जन्महोणे आणि तेथें सरबदुःखानुभव करणे असा जो संसार त्यास स्वतंत्र प्रकृति पुरुषाचा संग कारण आहे असें निरीश्वर सारव्यमताचें निराकरण करण्यासाठीं तो प्रकृतिपुरुष संग ईश्वराधीन आहे असें नि-

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा इष्टा नुपपद्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधि गच्छति ॥ १९ ॥

रूपणकेलें आणि त्रिगुणात्मक प्रकृतिसंभवगुणाचा संबंध कोणता कसा तो होतो आणि त्यागुणामध्ये कोणता गुण कसे जीवास बंधन करतो त्याचें सविस्तर निरूपण केलें ॥ आतां क्षेत्र क्षेत्रज्ञांचें अंतरुजे ज्ञानचक्षुनें जाणतात आणि भूतप्रकृति मोक्षाप्रत जे जाणतात ते मोक्षाप्रत जातात असें जें सांगितलें ते पुरुषप्रकृतीं हून भिन्न असंगचे तत्त्व रूप आहे तसें ज्ञानाचें पुरुषसंसार बंधापासून मुक्त होतो असें जें सारव्यमत आहे त्याप्रमाणें सांगितलें नाही तर अनादि अनिर्वचनीय मिथ्यास्वरूप जी अविद्यातत्त्व असंग-सच्चिदानंदाद्वय-अकर्तृ-अभोक्तृ-स्वस्वरूपाचे आवरणासुद्धें आत्मस्वरूपाचे ठायीं अविद्याकल्पित मिथ्या भूतभासमान जो विषयादिक भूतभोक्तिक देहेंद्रिय मनोबुद्धि आदिक जड सरबदुःख मोह किंवा तत्साधनात्मक सर्वदृश्य हेतु प्रपंच त्याचे ठायीं शालेला जो तादात्म्याभिमान तन्मूलक जो मी सरबीदुःखी कर्ता भोक्ता संसारी आमा अभिमानात्मक बंध त्याची मूलभूत अज्ञानकड्या निवृत्ति अद्वितीया संग सच्चिदानंदात्मक ब्रह्मस्वरूपच मी आहे अशा ब्रह्मात्म्येक्या परोक्षज्ञा

नापास्तूनच होऊन जीवास स्वस्वरूप ब्रम्ह रूपानें स्थितिरूप मोक्ष होतो अशावेदांत सिद्धांताचे अभिप्राया प्रमाणें सांगितलें । सारव्य प्रकृतीकून भिन्न पुरुष असंगचिद्रूप आहे अशा ज्ञानास संसार बंध निवृत्ति रूप मोक्षाचें जें कारणत्व मानतात तें त्यांचेच मतानें संभवत नाही । सारव्य प्रकृति स्वतंत्र मानतात तिला नियंता कोणी नाही ती व्यापक आणि सत्य एकच आहे । पुरुष असंग चिद्रूप प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न आहे । प्रकृतीचीं जीं कार्यें भूतें आणि भौक्तिक देहेंद्रियादिक तीं सत्यच आहेत असें मानतात । त्यांचे मनीं प्रकृती स्वतंत्र आहे आणि तिचें कार्यें देहेंद्रियादिक सत्यच आहे तर तिणें स्वतंत्रपणानें जो देहेंद्रिय मनोबुद्धी हीं पुरुषाचा संग केला तो ती प्रकृति आणि देहेंद्रियादिक निरंतर सत्यच असतां त्याची निवृत्ति होऊन पुरुषास असंगत्व ज्ञानसंभवणारच नाही किंवा देहेंद्रियादिक नष्ट झालीं तरी पुनः त्यांचें कारण प्रकृती आहे यासुद्धें ती पुनः दुसरीं जशीं उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें उत्पन्न होतील त्यासुद्धें एकवार प्रकृतीशीं भिन्न आपलें स्वरूप असंग आहे असें ज्ञान होऊन पुरुष मुक्त झाला तरी स्वतंत्र प्रकृति आहेच आणि तिचीं कार्यें देहेंद्रियादिक सत्यच आहेत त्यासुद्धें ती पुनः आपले स्वतंत्रपणानें पुरुषास संग उत्पन्न करीलच तेव्हां पुनः मुक्तांसही संसार होईल तसें झालें तर मुक्त झाल्यावर पुनः जीवास संसार नाही असें जें सर्व श्रुतिस्थ तीं सांगितलें आहे त्याशीं विरोध येईल ॥ पुरुषास जो बंध होतो तो प्रकृति आणि पुरुषांचे अविवेकात्मक कारणानें होतो तो अविवेक प्रकृति पुरुषाचे विवेक ज्ञानानें नष्ट झाला म्हणजे कारणच नाही यासुद्धें पुरुषास बंधरूप संसार पुनः होत नाही असें जर सारव्य म्हणतील तर त्यांस पुसाचें कीं अविवेक प्रकृती पुरुषाप्रमाणें अनादित्व आहे किंवा स्वतंत्र प्रकृतीनें जीवाचे बंधार्थ उत्पन्न केला आहे । पहिल्या अनादित्वपक्षीं प्रकृतीस पुरुषाला बंध करण्याविषयीं चें स्वातंत्र्य नाही तेव्हां अपसिद्धांत त्यास मानावा लागेल । दुसऱ्यापक्षीं विवेकानें एकवार अविवेक नष्ट झाला तरी प्रकृति स्वतंत्र आहे ती पुनः अविवेक उत्पन्न करील यासुद्धें मुक्तांस पुनः बंध होईल आणि अविवेक जो बंधाम कारण म्हणतां तो विवेकाभाव किंवा विवेकभिन्न किंवा विवेक विरोधी यांदून कोणते स्वरूपाचा आहे । केवळ अभावालाचैतन्यपदार्थाचे सहायाशिवाय भाव-

कार्याचें कारणत्व संभवत नाही आणि दृष्ट ही नाही यासुद्धें पदित्यापस संभवत नाही। दुसरा पक्ष मानला तर विवेक भिन्न घटपट
 दिक पदार्थ प्रवाहानें सर्वदा आहेत त्यापासून ही पुरुषास बंध होईल यासुद्धें कधीही मोक्ष होणार नाही। तिसरे पक्षी विवेक विरो
 धी अज्ञाननें बंधाला कारण असें झालें। तें कारण मानलें तर अज्ञानासुद्धें झालेल्या जीव बंध तो मिथ्याच आहे तेव्हां वेदांति संमत
 मायावादच सांख्यांनी मानिला असें झालें यासुद्धें स्वपक्षाची हानि झाली आणि एक बद्ध एक मुक्त अशी व्यवस्था मिद्ध होणा
 साठीं सांख्यांनी प्रतिपत्ति शि जीवस्वरूप निरनिराळें मानून जीवाचें नानात्व मानिलें तें ही निरर्थक होईल। असंग आत्मस्वरूप
 प सर्वसमुक्त असतां ही त्यास बंध मोक्ष अज्ञानानें जसें मानिलें तसें आत्मस्वरूप एक नित्य मुक्त असतां ही अज्ञानानें कोणी
 बद्ध कोणी मुक्त इत्यादिक जीवाचा भेद ही अज्ञानानें च भासविला आहे तो मिथ्याच आहे अशारीतीने ती ही व्यवस्था वेदां
 ती याणी केलीच आहे आणि ती व्यवस्था जीवास निरोध म्हणजे नाश नाही उत्पत्ति म्हणजे देह संबंध नाही जीव बद्ध नाही
 साधक नाही मुक्त नाही हा परमार्थ सत्य अर्थ आहे अशा अर्थाच्या जीवास वास्तव जन्म नाश बंध मोक्ष नाहीं असें सांगणाऱ्या
 श्रुतीस संमत आहेत असें सांग्यमत निराकरण करण्यासाठीं स्वाभिमत वेदांतर्गत मिद्ध मिथ्या अज्ञान कृत बंध निवृत्तीचें साध
 न भूत जे अज्ञान निवर्तक ब्रह्मात्मस्वरूप ज्ञान त्याचें स्वरूप आणि त्या ज्ञानानें होणारी जी अविद्या आणि तत्कार्य सर्वदेहेंद्रियादि
 क भूत भौतिक - दृश्य प्रपंच मिथ्या आहे यास अधिष्ठान भूत आत्ममत्तेशिवाय मत्तास्वरूप नाही अशी जी सर्व अविद्या तत्कार्य
 भूत बंधाविषयीं नि स्वस्वरूप तेची प्रतीति तद्रूपजा पूर्वोक्त भूत प्रकृति मोक्ष त्याचें स्वरूप सांगताना आणि मुक्ताचें ही लक्षण सां
 गतात ॥ यदा दृष्टा गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं नानुपश्यति - म्हणजे जेव्हां दृष्टा जीव विचार कुशल होताना दृष्टेन्द्रिय मन बुद्धि वि
 षय स्वरूप जें कार्य कारण विषय तदाकारानें परिणाम पावलेले जे गुण त्यां हून अन्य कार्यो प्रत विचारानंतर पाहून नाही तर गुण
 च श्रोत्रादिक बाह्य ज्ञान करणें मन बुद्धि आदिक आंतर विषयक ज्ञान करणें आणि शरीर विषय स्वरूप झालेले सर्व कार्याचें
 कर्तें आहेत असें विचारानंतर पाहतो। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति - म्हणजे आणि त्याच्या शरीरेंद्रिय मन बुद्ध्यादिकांचे स्वरूपानें

परिणामपावलेलेजेगुण त्यांहूनपात्रस्वच्छजलकिंवा त्यांचेचांचल्यादिककर्माने असंस्पृष्ट पात्रस्वच्छजलाचा प्रकाशक जसास्पर्श त्याप्रमाणेगुणकिंवा त्यांचींजीं कर्तृत्व भोक्तृत्व सरवदुःखादिक कार्ये त्यांहीकरून अस्पृष्ट आणि त्यांचा भासक निर्विकार-सर्वस्पर्शी सर्वक्षेत्राचे वायीं एक आणि समान अशा क्षेत्रज्ञाप्रत ब्रह्मत्वे करून जो जाणतो । सः मद्भावं अधिगच्छति-म्हणजे तो इष्टा मत्त्वरूपते प्रत पावतो-म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच होतो ॥१९॥ कसा मद्भूतते प्रत पावतो ते सांगतात ॥ देही देह समुद्रवान् एतान् त्रीन् गुणान् अतीत्य-म्हणजे देहाभिमानाजीव देहादिकांची जी उत्पत्ति आहे ज्यांपासून असे हे मायामय तीन सत्त्वरजतमोगुण यांप्रत ब्रह्मात्म तत्त्वज्ञानी हे मिथ्यानिःस्वरूप आहेत असे जीवत असतांच जाणून । जन्म मृत्यु जरा दुःखे विमुक्तः-म्हणजे मिथ्याभूत जी जन्म आणि मृत्यु आणि जरा आणि आधिभोक्तिक आध्यात्मिक आदिदेविक दुःखे यांही करून जीवत असतांच त्यावर निस्वरूपतात्मक मिथ्यात्व ज्ञाने करून पारमार्थिक संबंध वरून्य होवता तो ज्ञानी । अमृतं अमृतं गुणाने तानतीत्य त्रीन् देही देह समुद्रवान् ॥ जन्म मृत्यु जरा दुःखे विमुक्तो मृतमश्नुते ॥ २० ॥

कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणाने तानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथंचैतान् त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

म्हणजे जन्म मरण वरून्य मत्त्वरूप मोक्षाप्रत स्वात्मत्वे करून अनुभवितो ॥ २० ॥ गुणातीत जीवत असतांच मोक्ष पावतो असे ऐकून गुणातीताचे लक्षण आणि आचरण आणि गुणातीत होण्याचे साधन समजावे या इच्छेने अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे प्रभो एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः यः-म्हणजे हे कृष्ण गुणांचा अनिक्रम करून राहिलेला जो गुणातीत तो ॥ कैर्लिंगैः युक्तो भवति-म्हणजे कोणते लिंगानीं युक्त होतो म्हणजे कोणते लिंगानीं तो गुणातीत असे जाणावयास योग्य होतो ते मला सांग । असारक प्रश्न । प्रभो या संबंधी धनाने भक्ताचे मनोरथ प्रभूनेच पुरविले पाहिजेत असे सूचविले । किमाचारः-म्हणजे त्या गुणातीताचा आचार कासा काय पथेष्टाचार किंवा शास्त्र नियमित आचार हा दुसरा प्रश्न । च एतान् त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते-म्हणजे आणियातीन गुणांपासून अतीत कसा होतो । हा गुणातीत होण्याचे साधन काय असा तिसरा प्रश्न ॥

हे स्थित प्रज्ञाचें लक्षणादिकाविषयीं च प्रश्नद्वितीयाध्यायान्त-स्थितप्रज्ञस्य का भाषा-इत्यादिक अर्जुनाचें केल्यावरून-प्रज्ञा हाति यदा कामान्-इत्यादिकें करून त्याचीं उत्तरें त्याच अध्यायान्त भगवंतांनीं सांगितलीं च आहेत तथापि पूर्वीपेक्षां कांहीं अधिक विशेष समजावा या इच्छेनें अर्जुन पुनः प्रश्न करतो असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून श्रीकृष्ण भगवान् पूर्वीगुणातीताच्या लक्षणादिकाविषयीं जीं उत्तरें सांगितलीं त्यापेक्षां दुसरे प्रकारांनीं त्यांचे लक्षणादिका विषयींचीं उत्तरें पांचश्लोकांनीं सांगतात ॥ कोणते लिंगानें गुणातीत असें जाणावें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात ॥ हे पांडव हे पांडुपुत्रा अर्जुना-प्रकाश-सत्वगुणाचें कार्य-च प्रवृत्ति-आगिरजोगुणाचें कार्य-च मोह-तमोगुणाचें कार्य-हे उपलक्षण करून सर्व जीं प्रत्येक प्रत्येक तीन गुणांचीं कार्ये । संप्रवृत्तानि-आपआपले सामर्थ्यानें प्रादुर्भूत झालेलीं असतां तीं दुःख रूप किंवा दुःखवास साधन आहेत म्हणून त्यांचा । नद्वेष्टि-द्वेष करित नाही । आणि निवृत्तानि न कांक्षति-आणि तींच स्वरूप किंवा स्वरूप साधन रूप त्या गुणांचीं कार्ये आहेत ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ नद्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

उदासी न व दासी नो गुणैर्यो न विचा ल्यते ॥ गुणाचर्तत इत्येव यो वतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ श्रीकृष्णा ० ॥

हेतू तीं आपले नाशाचे सामर्थ्यानें नाशपावलीं तरी त्याचे वायीं स्वप्नाप्रमाणें मिथ्याच निश्चय झाल्यामुळे त्यांची इच्छा करित नाही असा जो राग द्वेष इत्यान्य त्यास गुणातीत म्हणावें असा याचा उद्देश व धर्म श्रीकांत अभ्यय आहे ॥ २२ ॥ हे गुणातीताचें लक्षण स्वार्थच आहे तें गुणातीत जो आहे त्यानेच जाणण्यास योग्य आहे पणार्थ नाही ॥ कारण राग द्वेष आहे किंवा नाही तें हे दुसऱ्याचे दुसऱ्यास समजत नाही तें समजणें स्ववेद्य आहे यासाठीं हा गुणातीत आहे असें दुसऱ्यास समजण्याचें जें लिंग तें त्याच्या आचारकसा या दुसरे प्रश्नाचे उत्तरांत सांगतात ॥ उदासीनवत् आसीनः-म्हणजे जसा उदासीन पुरुष दोघे विवाद करित असतां एकाचा पक्ष घेऊन अनुरक्त होत नाही त्याप्रमाणें राहिलेला तत्ववेत्ता गुणातीत । गुणैः न विचाल्यते-स्वरूपदुःखविषयाकारांनीं परिणाम पावलेले जे गुणातीत ही करून जो विवेक दर्शनावरून पाहून झालेले स्वरूप स्थिती पाहून चलनपाव

त नाही। तेच स्पष्ट करतात ॥ गुणाः स्ववर्तते इविक अवतिष्ठति - म्हणजे देहेन्द्रियाकारादिका नीपरिणाम पावलेने हे गुणच परस्पर आपआपले कार्याचे ठायीं परस्पर राहतात का सर्व भ्रमाने आत्मस्वरूपाचे ठायीं भासणारा प्रपंच जड दृढ वस्त्राप्रमाणें मिथ्याच आहे आणि याचा आत्म्याचा वास्तविक संबंध नाही स्वयंप्रकाशस्वरूपी परमार्थतः सत्यच निर्विकार हेतु इत्युक्त आहे अशा निश्चयाने युक्त होतसातां तो आपले स्वरूपाचेच दर्शनास तो नसते - कोठेंही व्यापार युक्त होत नाही। योवतिष्ठते - असें एथें क्रियापद आत्मनेपदीं असावे परंतु छंदो भंग होईल यास्तव अवतिष्ठति असें परस्मैपदीं - क्रियापद केले। अथवा योनुतिष्ठति - असा पाठ करावा त्यांत यः पुतिष्ठति असा पद छेद करावा। अर्थ पूर्वी प्रमाणेंच आहे ॥ २३ ॥ समदुःखः करवः - म्हणजे करवदुःखें मिथ्या अनात्मा जें अंतःकरणादिक त्यांचे धर्म आहे त आत्म्याचे धर्म नाहीत अशा निश्चयाने करव प्राप्त झालें तर प्रीति नाही दुःख झालें तरी द्वेष नाही अशीं करवदुःखें ज्यास समानच आहेत। आणि ज्याकार समदुःखः करवः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

यास्तव - स्वस्थः - म्हणजे हेतु दर्शन नसल्यासुद्धें आत्मस्वरूपाचेच ठायीं जो राहिलेला आहे आणि समलोष्टाश्मकांचनः - म्हणजे याच कारणास्तव लोष्ट म्हणजे मृत्तिकेचा गोळा अवम म्हणजे पाषाण कांचन म्हणजे सुवर्ण हीं समान म्हणजे लोष्ट पाषाण अग्राह्य सुवर्णाग्राह्य अशी विषम बुद्धि ज्यांवर नाही अशीं ज्यांस आहेत। याच कारणास्तव - तुल्यप्रियाप्रिय - म्हणजे करव साधनरूप प्रिय किंवा दुःख साधनरूप अप्रिय ज्यास तुल्यच म्हणजे हे हित करणारे आणि हे अहित करणारे अशी त्यांवर बुद्धि नसल्यासुद्धें ती उपेक्षा करण्यास च ज्यास पात्र आहेत असा। आणि - धीरः - म्हणजे शमादि साधन संपन्न किंवा धैर्यवान्। याच कारणाने - तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः - म्हणजे लोकांनीं आपले गुण कीर्तन करणें अशी जी स्तुति आणि आपले दोषांचें वर्णन करणें अशी जी निंदा त्या ज्यास स्तुतीनें हर्षनिंदेनें विषादन झाल्यासुद्धें निर्विकारत्वास्तव समानच आहेत। त्यास - गुणातीत म्हणावे किंवा खलिंगानीं ह्यगुणातीत आहे असें जाणावे ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मानापमानयोः तुल्यः-म्हणजे लोकांनी केलेला जो अपला सत्कार तो मान आणि लोकांनी केलेला जो अपला असत्कार तो अपमान त्यांहीकरून हर्षविषादनसल्यामुळे ते ज्यास समानच आहेता पृर्वोक्तस्तुतिनिंदाशब्दांनीं केलेले व्यापार आणि-मानापमानहे कायिक किंवा मानसिक व्यापार असा विशेषज्ञाणावा। असा जो तो-तुल्योभिन्नारिपक्षयोः-म्हणजे मित्राप्रमाणें शत्रूंसही द्वेष करण्यास पात्र होत नाही। अथवा मित्रपक्ष किंवा अरिपक्ष ज्याम तुल्य म्हणजे मित्रपक्षावर अनुग्रह करावा शत्रुपक्षावर क्रोध किंवा द्वेष करावा अशा विषमबुद्धीस पात्र ज्यास नाहीत असा। आणि-सर्वारंभपरित्यागी-म्हणजे देहनिर्वाहोपयोगी मात्रजे व्यापार त्यांकरून सर्वकर्माविषयीचें व्यापाराचा त्याग करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। उदासीनव दासीनः-एथून एथवर पर्यंत सांगितलेला आचार ज्याचा आहे त्यासरुणातीत असें म्हणावें किंवा त्या आचारानें हाय-

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योभिन्नारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतः स उच्यते ॥ २५॥

मांचयोऽभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ सरुणान्समतीत्येतान् ब्रम्हभूयायकल्पते ॥ २६॥

णातीत आहे असें जाणावें ॥ २५॥ आतां कोणते साधनांनीं गुणातीत होतो अशा तृतीय प्रश्नाचें उत्तर सांगतात ॥ थः मांच अच्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते-म्हणजे-च-हान्तु-याच्या अर्थी अथवा-एव-याच्या अर्थी आहे। जोतर सर्वोत्तरीमीमाथेनं क्षेत्रज्ञ स्वरूपते प्रत आणिलेला किंवा क्षेत्रज्ञ स्वरूपानें भासविलेला परमानंद धन वास्तुदेवनासयण ईश्वरमीयात्वे हादशमध्यायांत सांगितलेला निरतिशय प्रेम लक्षण जो भक्तियोग तेणे करून सर्वकाल स्वात्मत्वे करून चित्तन करतो। स एतान् सरुणान् समतीत्य-म्हणजे तो माझा भक्त या सरुणाचा अति क्रम करून हेत दर्शनाचा ज्ञानानें व्याध झाल्यामुळे। ब्रम्हभूयाय कल्पते-म्हणजे ब्रम्ह स्वरूपानें स्थिती होणे अशामोक्षास योग्य होतो। गुणातीत होण्यास सर्वदा भगवच्चिंतनच साधन असें माउत्तराचें तात्पर्य ॥ २६॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥

॥

याविषयीं हेतु सांगितान ॥ हि अहं ब्रम्हणः प्रतिष्ठा - म्हणजे ज्या कारणास्तव तत्पदवाच्यार्थ जगदुत्पत्ति स्थितिलय वरणस
गुण सोपाधिक ब्रम्हाची प्रतिष्ठा म्हणजे निर्गुणनिरुपाधिक निर्विकल्प सच्चिदानंदानंदतत्त्व तत्त्वदलक्ष्यार्थ पारमार्थिक स्वरूप
मी वास्तव आहं यास्तव निरुपाधिक ब्रम्ह स्वरूप जो मी वास्तव त्याचें स्वाम्मत्वे करून जो चिंतन करतो तो ब्रम्ह स्वरूप मो
क्षप्राप्तीस योग्य होतो असें जें सांगितलें तें यथार्थच आहे ॥ ज्याची प्रतिष्ठा मी असें सांगितलें तें ब्रम्हकसें नें विशेषणानीं सांग
नात ॥ अमृतस्य - म्हणजे नाशरहित ॥ च - अव्ययस्य - म्हणजे आणि उत्पत्तिवृद्धि इत्यादिक परिणाम रहित ॥ च - म्हणजे - आणि
- शाश्वतस्य - क्षीणत्वा रूप परिणाम रहित ॥ आणि धर्मस्य - म्हणजे ज्ञाननिष्ठा लक्षण जो धर्म त्याचा प्रापक ॥ आणि सत्त्वस्य -
एकांतिकस्य - म्हणजे दुःखसंबंध रहित नित्यानंदतत्त्व कर्तृत्वरूप आणि ऐकांतिक म्हणजे सर्व देशाचे ठायीं सर्व कालाचे
ठायीं एकरूपानें राहणार अशा सगुण ब्रम्हाचें मी वास्तविक मी निरुपाधिक स्वरूप आहे यास्तव माझा भक्त माझे चिंतनानें म
ब्रम्हणां हि प्रतिष्ठा ह ममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुरवस्यैकांतिकस्य च ॥ २७ ॥

इह लोकां संसारापास्तं मुक्तं लोकां मद्गुणैश्चास पावतो म्हणजे मद्गुण होतो असा भाव ॥ ब्रम्हदेवांनीं ही भगवान् कृष्ण
प्रत - एक स्त्व मात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनंत आद्यः ॥ नित्यो ऽक्षरो जस्त्वनिरञ्जनः पूर्णो ऽहो यो मुक्त उपाधि
तो मृतः - एणेकरून सर्वोपाधि रहित ब्रम्हात्म स्वरूप तूं आहेस असें स्तुतीत वर्णिलें आहे ॥ स्तुतीबांचून ही - सर्वेषामेव
वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान् कृष्णः किमन्यद्वस्तु रूपतां ॥ सर्वजीं कार्यवस्तू त्यांचा सत्ता रूप जो परमार्थ तो
कार्यरूपानें होणारें जें सोपाधिक ब्रम्ह त्याचे ठायींच राहिला आहे ॥ कारण मने शिवाय कार्य सत्ता नाही यास्तव कार्य सत्ता सोपाधि
क कारण ब्रम्ह रूपच आहे ॥ सोपाधिक ब्रम्ह कल्प ना निरुपाधिक परब्रम्हाचे ठायींच झाली आहे या कारणास्तव कारण-
स्वरूप सोपाधिक ब्रम्ह रूप जो तूं - याचाही पारमार्थिक सत्ता स्वरूप भगवान् निरुपाधिक कृष्ण आहे अधिष्ठान सत्ते येव
त्यावर कल्पिलेले पदार्थाची भिन्न सत्ता नाही यास्तव सोपाधिक ब्रम्हा स्वरूपा सर्वजगाचे कल्पनाधिष्ठान भूत निरुपाधिक

कृष्ण स्वरूपापिशां दुसरे कोणने वस्तु आहे म्हणोन सांगवें तें कृष्ण स्वरूपच पारमार्थिक आहे त्याविषय दुसरे पारमार्थिक सदस्त-
नाहीं असें श्री शुकानीं कृष्ण स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे तसेंच एथें भगवंता नीं- ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-एणेकरून अर्जुनास सां-
गितलें ॥ अथवा तुझा जो भक्त तो तुझ्या निरंतर चिंतनानें तुझ्या स्वरूपाप्रत पावो परंतु ब्रम्हापेशां भिन्न जो तूं याचे चिंतनानें ब्र-
म्हभाव रूपमोक्ष कसा प्राप्त होईल अशी शंका होईल तर तिचें निराकरण करण्याकरितां मी ब्रम्हच आहे ब्रम्हाहून भिन्न ना-
हीं असें-ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-एणेकरून सांगताना ॥ ब्रम्हणः-परब्रम्हाची प्रतिष्ठा स्वरूप सत्ता मीच आहे माझे हून ब्रम्हभिन्न-
नाहीं ॥ आणि अव्ययस्य अमृतत्वस्य प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे ज्यांचा नाश नाही असा जो मोक्ष त्याची प्रतिष्ठा पर्यवसान मीच आहे
माझी प्राप्तीच मोक्ष आहे आणि आवय तस्य धर्मस्य प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे नाश रहित निव्य जो मोक्ष तें ज्याचें फल आहे असा
जो ज्ञाननिष्ठा स्वरूप धर्म त्याची प्रतिष्ठा म्हणजे पर्यवसान मीच आहे त्या धर्मानें पावावयाचें वस्तु मीच आहे माझे हून दुसरे नाही

इति श्री भद्रगवद्गीता स्वरूप निपत्तु ब्रह्मविद्या यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन

संवादे गुणत्रय विभागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

आणि एकांतिकस्य स्वरूपस्य प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे दुःख रहित परमानंद स्वरूप स्वरूपाचें पर्यवसान मीच आहे मजवांचु
न दुसरे सुख ह्मण पावावयाचें दुसरे स्वरूप नाही यास्तव माझा भक्त ब्रम्हभाव रूपमोक्षास योग्य होतो असें जें सांगितलें तें वस्तु
ह नाही युक्तच आहे ॥ ॥ इति श्री भद्रगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिंकृत भाषाविवृतौ चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वाध्यायीं भगवंता नीं संसारासकारण भूत प्रकृतिसंभवगुणाचें सविस्तर निरूपण करून त्या गुणानें जो अती
तज्ञाना त्यास अव्यभिचारी भक्तीचे योगाने म्हणजे माझे भजनानें ब्रम्हभाव लक्षण मोक्ष लाभ होतो असें-मांचे व्यभिचारेण
भक्ति योगेन सेवते-या श्लोकानें सांगून मनुष्यरूपी जो तूं याचे भजनानें ब्रम्ह प्राप्तिरूप मोक्ष कसा प्राप्त होईल अशा शंकेचें निरा-
करण करण्यासाठीं-ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं अमृतस्याव्ययस्य च-यास्तत्र भूत श्लोकानें आपणास अने कति क स्वरूप परब्र-

म्ह स्वस्वरूपत्व सांगितले। त्या स्वरूपभूत श्लोकाचे नें स्वरूप स्वस्वरूप ब्रम्ह कोणते लक्षणाचें उपाणिकोणत्या स्वरूपाचें आहे आणि तें संसारकार्मिक ज्ञानें आवृत्त झालें आहे त्या आवरणान्चा कोणते साधनानें नाश होतो आणि तें कोणत्या अधिकाऱ्यास प्राप्त हो तें याचें सविस्तर निरूपण करून व्याख्यान करण्यासाठीं यापंचदशाध्यायान्चा आरंभ करताना ॥ त्यांना प्रथम-ब्रम्हणोक्तिप्रतिष्ठा हं-असं भगवंताचें वाक्य ऐकून माझे सारखा मनुष्यच हादिसत असून असें कसें बोलतो अशा विस्मयाने युक्त झालेला आणि भयेंकरून बलजें करून काहीं पुढें प्रश्न करीत नाहीं अशा अर्जुनास पाहून कृपेंकरून आपलें स्वरूप सांगण्याची ज्यांस उद्बुद्ध झाली आहे असा भगवान् श्रीकृष्ण शिरक्तालान्च भगवत्त्वज्ञान होण्यास अधिकार आहे यास्तव गुणातीत त्व होण्यास साधन भूत या संसारावर वैराग्य उत्पन्न होण्यासाठीं संसाराचें नश्वर वृक्षरूपानें वर्णन करित असतां बोलताना ॥ अश्वत्थवृक्षाचा विस्तार मोठा असतो आणि तो फार दिवस गढतो तसाच हा प्रपंच किंवा संसार त्याचा विस्तार फार मोठा असून अनादि

ऊर्ध्व मूलमधः शारवमश्वत्थं प्राकुरव्ययं ॥ छंदांसि यम्यपर्णानि यस्तं वेदसंवेदवित् ॥ १ ॥

कालापासून प्रवाहरूपाने स्थित आहे। यास्तव त्याचें अश्वत्थ रूपानें च वर्णन करतात ॥ ऊर्ध्वमूलं-म्हणजे परब्रम्ह स्वरूपाचा अनिशय मोठे पणा वर्णन करण्या करतां परब्रम्ह स्वरूपास शारवादांभी कल्पना करून देंच वुर्दश सुवनात्मक ब्रम्हांडासुद्धा त्यांत राहणारे सर्व विश्व परब्रम्ह स्वरूपाचा एकपाद आहे आणि अवशिष्ट निपाद परब्रम्हाने अमृत स्वरूप ब्रम्हांडाचे ही वर द्योतमान स्व स्वरूपात्मक ऊर्ध्वश्लोकाचे ठायीं ब्रम्हविष्णु महेश्वर स्वरूपात्मक आहे असें पुरुषसूक्तानें वर्णन केले आहे। त्याप्रमाणे वरून ब्रम्हविष्णु महेश्वराचे स्वरूपानें ऊर्ध्वश्लोकीं राहणारे जें परब्रम्हाने मायोपाधिक परमेश्वरात्मक स्वरूपानें आहे मूलम्हणजे मूलाप्रमाणें उत्पत्ति स्थिति लयास कारण ज्याप्रपंच किंवा संसार वृक्षाचें असा। तात्पर्य ॥ मायोपाधिक जें परब्रम्ह तें च परमेश्वर स्वरूप जग दुव्यत्ति स्थिति लयास कारण आहे। परब्रम्ह शक्तिरूप जीमाया ती परमेश्वराकून भिन्न नाही। ती सत्त्वगुण रजोगुण आणि तमोगुण अशी त्रिगुणात्मक आहे। रजोगुणात्मक वात्स्यंशोपाधिक कार्ये ब्रम्हारव्य परमेश्वर जगाचे

हीस कारण आहे। सत्वगुणात्मक शक्त्यंशोपाधिक विष्णुवारव्य परमेश्वर जगाचे स्थितीस कारण आहे। तमो गुणात्मक शक्त्यंशोपाधिक महेश्वर किंवा रुद्राव्य परमेश्वर जगाचे संस्कारात्मक प्रलयास कारण आहे। हे ब्रम्हविष्णु महेश्वर म्हणजे तीन शक्त्युपाधिक परमेश्वराचे अंश शक्तीचेच अंशभूत अस्त्वन शक्तीकून अनन्य परमेश्वराची अनन्य आहेत। तेच सांगितले प्रमाणे जगाचे उत्पत्ति स्थिति आणि प्रलय यांस कारण आहेत। असें विष्णुपुराण कूर्मपुराण स्कंदपुराण यांत स्पष्ट सांगितले आहे ॥ विष्णुपुराणांत प्रथम अंशोतील तृतीयाध्यायांत - निगुणस्या प्रमेयस्य शब्दस्याप्यमन्तात्मनः ॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रम्हणो ह्युपपद्यते - इति मे वेद्य प्रश्ने - म्हणजे सत्त्वादिगुणरहित आणि देशकालवस्तुपरिच्छेदानीरदिन आणि यात्राकारणास्तव देहेन्द्रियादिक जींसाधने त्यांही करून रक्षित जो असंग शब्द स्वरूप रागादिक म्हणजे दुच्छाक्रोधादिक मन्दरदिन परमात्मा त्यास मृष्टि स्थिति संस्कारकर्तृत्व कसें संभवतें असा प्रश्न येनां प्रश्न केला असतां। पराशरः। शक्तयः सर्वभावांना मर्चिन्य ज्ञानगोस्वराः ॥ यतोतो ब्रम्हणस्तास्तु सर्वाद्या भाव शक्तयः - म्हणजे अग्नि मणि मंत्रादिक जे सर्व भाव पदार्थ त्यांच्या कुतर्कांनी ज्याचे स्वरूप नाही असें म्हणतां येत नाही त्याचे शक्त किंवा त्यांचा प्रतिबंध होणे इत्यादिक जे कार्य अनुभवास येत तेणे करून त्या आहेत अशा अनुमानात्मक ज्ञानें त्या आहेत असा निश्चय होतो अशाजशा शक्ती आहेत त्या प्रमाणे ब्रम्हाच्याही मृष्टि स्थिति लय रूप कार्यास उत्पन्न करणाऱ्या शक्ती आहेत एणेकरून परब्रम्ह स्वरूपाकून अन्य जी शक्ती तदुपाधिकत्वास्तव ती वरील कर्तृत्व ब्रम्हाचे ठायीं भासतें असें पराशरांनी उत्तर दिलें ॥ त्या शक्ती कोणत्या त्यांचे स्वरूप कूर्मपुराणांत उत्तर भागांत - सर्वासा मेव शक्तीनां ब्रम्हविष्णु शिवात्मकाः ॥ प्रधानाः संस्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः ॥ आभ्यः परस्तात भगवान् परमात्मा सनातनः - म्हणजे परमात्म्याच्या सर्व शक्ती मध्ये प्रधानभूत शक्ति स्वरूप ब्रम्हविष्णु शिवात्मक देव आहेत असें महर्षींनी सांगितले आहे। या ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक ज्या शक्ती त्यापेक्षांही परस्तात म्हणजे त्यांही करून असंमृष्ट किंवा त्यांकून निराळा निरुपाधिक परमात्मा त्यांचा ही अधिष्ठानभूत सनातन आहे असें सांगितले आहे ॥ असाच अर्थ शिवपुराणांत सांगितला आहे ॥ सृष्टेः प्रवर्तके ब्र

म्हा स्थिते विष्णुर्विमोहतः ॥ संव्हास्य ततोरुद स्तयोर्नित्यं नियामकः ॥ तस्मान्त्रयस्ते कथ्येते जगतः कारणत्रयं ॥ कारणत्रयहेतुश्च
 शिवः परमकारणं ॥ म्हणजे सृष्टीचा प्रवर्तक ब्रम्हा आणि स्थितीचा प्रवर्तक विष्णु आहे परंतु संव्हासचा प्रवर्तक रुद्र हा मोह शक्तीमु-
 खें ब्रम्हविष्णुचा ही नियामक आहे । या कारणस्तव ते ब्रम्हविष्णुरुद्र तिघे सृष्टि स्थिति लयास क्रमांनी प्रत्येक प्रत्येक नीव कारणे आ-
 हेत । कारणभूतजें ते तीन यांचा ही मूलकारण कल्याण स्वरूप निरुपाधिक परमात्मा आहे ॥ स्कंद पुराणांत ही-ब्रम्हाविष्णुश्वरुद्र
 परतत्व विभूतयः ॥ एषां त्रयाणां अधिक सर्व कारण मी देवः- म्हणजे ब्रम्हाविष्णु आणि रुद्र हे परमात्मनतजें परम ब्रम्हयाच्या वि-
 भूति म्हणजे माया द्वारा अंश आहेत । या तिघां पेशां ही सर्वांचें कारण निरुपाधिक परमेश्वर आहे । अथवा । जगा शिडीच्या
 किंवा जिन्याच्या पायच्या एकीवर एक असतात त्या प्रमाणें पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें मनुष्यांनी लमुख राजाच्या आनंदा पेशां
 मनुष्य गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक वर आहे । त्या पेशां देव गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक आहे या क्रमानें पित-
 र- आजानदेव- कर्मदेव- मुखदेव- इंद्र- वृद्धस्पती- प्रजापती- सृत्रात्मा यांचे उत्तरोत्तर शतगुणित अधिक आनंद आहेत ।
 त्या पेशां ही निरतिशय जो ब्रम्हानंद वाणीला मनाला अगोचर ज्यापासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात आणि उत्पन्न झाले कीं-
 जेणे करून स्थिती प्रतपावतात आणि लय पावत असता त्याचे ठायीं चेलय पावतात असा जो श्रुतीतें सांगितलेला सर्वां झून
 वरारुणां ब्रम्ह रूप आनंद किंवा सर्वां झून उत्कृष्ट जें ब्रम्ह तें ऊर्ध्व । अथवा । सर्व संसाराचा तत्वज्ञाना नें बाध सात्ता तरी ज्या
 स्वरूपाचा बाध होत नाही । सर्व बाधाचें नास्ति भूतजें सर्वां वरारुह तें तें सर्व संसाराचे भ्रमास अधिष्ठान भूत परब्रम्ह । अथवा
 या अध्यायांत क्षर आणि अक्षर सांगावयाचे आहेत । त्या झून उत्तर किंवा उत्कृष्ट पुरुषोत्तम तो ऊर्ध्व । तें आहे मायेचे यो
 गानें मूल ज्यांचे असा मूल शब्दाचा पूर्वीचाच अर्थ सर्व व्याख्यंत जाणावा । आणि- अधः शारवं- अधः म्हणजे निरतिशयित
 आनंद सर्वां उत्कृष्ट पुरुषोत्तमादि रूप ऊर्ध्व पदार्था पेशां ग्वालीं राहणारे पूर्वी जें ब्रम्हविष्णुमहेश्वर किंवा त्यां झून अर्वाची
 न म्हणजे आत्मीक डील कार्योपाधि द्विरण्यगर्भा दिक विराट प्रजापति अक्षरक्षर गंधर्व अप्सरा नरतिर्वक्त्र पशुपक्षी

वररूपजे सर्वविकार ते सर्व दिशांचे वायीं पसरलेले आहेत यामुळे शारवा प्रमाणें विस्तार करणारे ज्या संसार वृक्षांचे आहेत ॥ वेदें
 त जेथें सृष्टि सोंगितली तेथें परब्रम्हास मायाशक्तीचे योगानें सृष्टि करण्याचा संकल्प उत्पन्न होऊन परब्रम्हानें अपेक्षीकृत
 भूतें आणि भौक्तिक इंद्रिय प्राण मन इत्यादिकांची सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न केली ॥ नंतर मद्राभूतान्वे पंचीकरण करून स्थूल सृष्टि
 उत्पन्न करून त्या द्विविध सृष्टींत जीवरूपानें आपण प्रवेश करून त्यांचे द्वारा नामरूपाचें व्याकरण करण्याचा संकल्प क
 रून याचें अमुक नाम अमुक रूप असा विस्तार करण्याचा संकल्प होता त्या प्रमाणें या प्रपंचात्मक जगाचा विस्तार केला अ
 से प्रतिपादन केले आहे । या प्रमाणे वस्तु जसा प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्ष किंवा दुसरा वृक्ष याचे उत्पत्ति स्थिति आदिकास
 त्याचें बीजभूत सूक्ष्म मूलच कारण आहे त्या प्रमाणें या प्रपंच वृक्षाचें उत्पत्त्यादिकांस मायोपाधिक परमेश्वराचें मायाश
 क्तिस्वरूप ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक सूक्ष्मरूपच कारण आहे । आणि प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्षाचे मोठे विस्तारास त्याच्या स्थूल शा
 रवाच कारण आहेत । त्या प्रमाणें या प्रपंच वृक्षास मायोपाधिक परमेश्वर रूपसूक्ष्म कारणापेक्षा स्थूलरूप जें महत्तमोपाधि
 क हिरण्यगर्भ विराटादिक तेच नामरूपाचे व्याकरणानें विस्तार होण्यास कारण आहे असा हा जो प्रपंच वृक्ष त्यास-अश्व
 त्थ प्राहुः । हा मायामय मिथ्यास्वरूप प्रपंच वृक्ष नश्वर आहे यामुळे श्वः म्हणजे उद्यादी प्रातः काळ पर्यंत राहिल असा वि
 श्वास करण्यास योग्य नाही असा अश्वत्थ शब्दापासून अर्थ निष्पन्न होता या कारणानें हा प्रपंच अश्वत्थ आहे त
 थापि मूढांस त्या त्या देहेंद्रिय प्रवाहरूपानें हानिरंमर स्थित आहे म्हणून-अव्यय-तत्त्वज्ञानाशिवाय छेद होण्यास दुर्घ
 ट आहे असें । प्राहुः-म्हणजे स्थिति आणि स्मृति बोलमान ॥ ऊर्ध्वमूल अर्वाक शारव म्हणजे अधःशारव हा अश्वत्थ स
 नातन म्हणजे प्रवाहें करून अनादि अनंत आहे असें कटवल्ली स्मृतींत सांगितले आहे ॥ अव्यक्तमूल प्रभवस्तस्येवानु
 प्रहोत्यतः ॥ बुद्धिस्त्वं धर्मयश्चैव उंद्रियांतरकोटरः ॥ मद्राभूत विशाखश्च विषयेः पत्रवारं तथा ॥ धर्माधर्मस्तपुष्यश्च सुत
 दुःखफलोदकः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रम्हवृक्षः सनातनः ॥ एतत्त्वम्हवनं चैव ब्रम्हाचरनि साक्षिवत् ॥ एतत्स्थिता-

च भित्वाच ज्ञानेन परमात्मिना॥ ततश्चात्मगतं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः॥ अर्थ॥ अव्यक्त म्हणजे मायोपाधिक अव्याकृत
तत्त्व म्हणून मूलकारणापासून आहे. प्रभव म्हणजे उत्पत्ति ज्याची। आणि त्या मूलकारणाचे अनुग्रहें करून म्हणजे स्वरूप
स्वरूपात्मक दृढत्यामुळे उत्पत्ति म्हणजे उत्तम प्रकारें करून वृद्धी प्रत पावलेला। दृष्टाच्या शारवा त्याच्या स्क्ंधापासून हो
तात। संसार दृष्टास स्क्ंध स्थानीं बुद्धि तिचे जे नानाविध परिणाम तेच विस्तार करणारे शारवारूप आहेत यास्तव तो त
म्हणजे तत्पत्तुर आहे। आणि इंदियांची जीं अंतरे म्हणजे छिद्रे तींच त्यांचीं कोठें आहेत। आणि पृथिव्यादिक पंचम
हा भूतें ज्यांस उपशारवा आहेत। अथवा विशारव म्हणजे स्तंभ ज्यासरुंद म्हणतात तो ज्यास महाभूतें आहेत। आणि
शब्दादि विषय ज्यांचीं पत्रें आहेत त्यांहीं करून युक्त। आणि पुण्य पाप रूप पुण्यांहीं करून जो युक्त। आणि सरवदुःख
रूप फळे ज्यास उत्पन्न झालीं आहेत त्या फलांनीं जो युक्त। आणि सर्वभूतांचा जो उपजीव्य म्हणजे स्थितीस किंवा सेव
न करण्यास स्थानभूत। प्रसिद्ध दृष्ट जसा पश्यादिकाचे स्थितीस कारण तसा। ग्रंथ दृष्ट म्हणजे परमात्मा जो याणें
अभिधि छेला दृष्ट तो सनातन म्हणजे तत्त्वज्ञानावांचून छेद करण्यास दुर्घट। आणि- एतत् ग्रंथ वनं म्हणजे या जी-
वरूप ग्रंथाचे वन म्हणजे भोग्य। असा हा प्रपंच दृष्ट आहे। या प्रत परग्रंथ साक्षी प्रमाणें आहे। त्याचे धर्मानें छिन्न हो
तां त्याचे प्रकाशक आहे। या संसार दृष्ट रूप ग्रंथ वनां प्रत मी ग्रंथ च आहे अशा ग्रंथात्म ज्ञानात्मक उत्कृष्ट स्वप्न
छिन्न भिन्न करून म्हणजे समूल उत्खनन करून। मोक्षारथ्य जी आत्मप्राप्ति रूप गति ती प्रत पाऊन त्या मोक्षापासून
पुनः जीव परत जन्मास येत नाहीं असें स्मृतीतें ही सांगितले आहे॥ अर्थ॥ अश्वत्थ रूप दृष्टाची जी उपमा दिली ती गंगेचे
तरेगांनीं ज्याचे मूलांतील मृत्तिका धुऊन जाऊन वायूनें ज्याचीं अर्धीं मूळें उपडून अर्धीं भूमीतें राहून रवाळीं शारवा
होऊन वरसुळें होऊन अर्धा पडलेला जो अश्वत्थ दृष्ट त्याची दिती। त्यामुळे ऊर्ध्व मूल अधः शारव अश्वत्थ ही वि
दीर्घां उपमानास अश्वत्थ दृष्टास उपपन्न झालीं असें जाणावें॥ अंहांसि यस्य पर्णानि म्हणजे अर्धेंत ग्रंथात्म तत्त्वा

चिं आच्छादन करतात यासुद्धें किंवा संसार रूप वृक्षाचें रक्षण करतात यासुद्धें ज्यांस छंद असें म्हणतात असे जे ऋक् यजुः साम
 वेदांनीं कर्मकांड भाग ते ज्यास पर्णा प्रमाणें आहेंत। प्रसिद्ध वृक्षांचीं पर्णें जशीं न्याचे संरक्षणार्थ किंवा शोभार्थ होतात तसे क
 र्मकांडात्मक वेदयज्ञादिक धर्म धर्म प्रतिपादन करतात त्याचीं फळेही सांगतात। त्याचें अनुष्ठान जीवकरून त्यांचें फळ मो
 गासाठीं नानाविध देव मनुष्यादिक देह धारण करतात यासुद्धें प्रपंच वृक्षास शोभाहते। तीस धर्मा धर्म प्रतिपादन करण्याचे द्वा
 रानें कर्मकांडात्मक वेदच कारण आहेत। आणि प्रलयोत्तर ही जीवानीं केलेले धर्मा धर्माचें फळ त्यांस देण्याकरितां ईश्वर वारंवार
 प्रसूष्टी करतो। याप्रमाणें प्रपंच वृक्ष निरंतर प्रवाहरूपानें स्वरक्षित राहतो। त्यास धर्मा धर्मांचे प्रतिपादन हाग ते कर्मकांड रू
 प वेदच कारण आहेत। अथवा प्रसिद्ध अश्वत्थादिक वृक्षास पर्णें बद्ध असलीं म्हणजे न्यायोगाचें त्याची छाया दाद होते
 तेणे करून तो वृक्ष सर्व जीवांस त्यास वाली वसून विश्रांती घेण्यास योग्य होतो। याप्रमाणें कर्मकांड रूप वेदांत सांगितलेही
 जीं नित्य नैमित्तिक कर्म त्यांचें अनुष्ठान जीवानीं केले म्हणजे त्या कर्माचीं जीं सखादिक फलें तीं जीवांस छायेप्रमाणें हो
 ऊन त्यायोगाचें हा प्रपंच वृक्ष जीवांस आश्रय करण्यास योग्य होतो म्हणून कर्म प्रतिपादन हाग तें कर्मकांड रूप वेद या
 प्रपंच वृक्षास कर्मफलभूत जी छाया ती प्राप्त होण्यास पर्णाप्रमाणें आहेत। यतः वेद-म्हणजे अगा प्रकारच्या या संसार
 रूप मायामय अश्वत्थ वृक्षाप्रत जे जाणतो। सः वेदवित्-म्हणजे तोच कर्मब्रम्ह रूप वेदार्थ वेत्ता ॥ संसार वृक्षान्वेष्ट
 क कारण मायो पाधिक परब्रम्ह हिरण्यगर्भादिक जे जीव ते याचे शारवा म्छानीं आहेत। ती संसार वृक्ष स्वरूपानें नाश
 वंत आहे प्रवाहरूपानें अनंत आहे त्याचें वेदोक्त कर्मांनीं सेवन जीव करतात तो ब्रम्हात्म तत्त्वज्ञानानें नाश पावतो। इतका
 च सकल वेद प्रतिपाद्य अर्थ आहे। जो वेदार्थ वेत्ता तो वेदवित्। अशी पूर्वोक्त वृक्ष ज्ञान्याची स्तुती केळी ॥ १॥ पूर्वोक्ता
 कांत कायों पाधिजे हिरण्यगर्भादिक जीव ते या प्रपंच वृक्षाचे शारवा म्छानीं सांगितले आतां यांतील विशेष सांगता
 म ॥ अधश्चोर्ध्व प्रसृताः तस्य शारवाः-म्हणजे त्याकांहीं पाधिक हिरण्यगर्भादिक जीवांमध्ये जे कुत्सित आवरण करणा

र जीवते अधः-म्हणजे मनुष्य पशवादिक योनीचे ठावीं आपले संततीचे द्वारानें प्रसृताः म्हणजे विस्तारा प्रतपावले आहे। त आणि जे रमणीय म्हणजे उत्तमाचरण करणारे पुण्यवंत जीव ते-ऊर्ध्वप्रसृताः-म्हणजे देवादिक योनीचे ठावीं संततीचे द्वारावि-
स्तारा प्रतपावले आहेत ते मनुष्य लोकापासून सत्यलोक पर्यंत विस्तार पावलेले जीव-गुणप्रवृद्धाः विषय प्रवाला शारवाः-
म्हणजे जशा प्रसिद्ध अश्वत्थादिक वृक्षाच्या शारवा जलसेचनानें विस्तार पावतात तशा देहेद्रिय मन विषयादिका कारणांप-
रिणा मपावलेले जे सत्त्वादिक गुण त्यांहीं करून विस्तार प्रतपावलेल्या आणि शब्दादिक जे विषय तेच तदाकार इंद्रियद्वारा
सालेल्या अंतःकरण वृत्तींनीं रजकत्वा स्वरूपा आहेत। शारवांस सेलग्न कोवळे पालवी प्रमाणें ज्यांस अशाया संसार वृक्षाच्या
शारवा आहेत। आणि अमृद्विष्णु महेश्वरात्मक मायोपाधिक परमेश्वर स्वरूप ऊर्ध्वसुरा मूल या प्रपंच वृक्षाचें जसे
साहे त्या प्रमाणे दुसरी हीं या प्रपंच वृक्षाचीं-अधः मनुष्यलोके-म्हणजे खालचा जो हा मनुष्यलोक त्याचें ठावीं मूल
अधश्चोर्ध्व प्रसृतास्तस्य शारवा गुणप्रवृद्धा विषय प्रवालाः॥ अधश्च मूलान्यनु संततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके॥
नि म्हणजे त्याच्या विषयाच्या भोगापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या रागद्वेषादिक धर्माधर्म प्रवृत्तीस उत्पन्न करणाऱ्या वासना
तदात्मक अवांतर मूलें किंवा उ मूलें। अनु संततानि म्हणजे अनन्यून म्हणजे प्रवाहरूपानें नित्य आहेत। नीं कर्मांनुबंधी
नि-म्हणजे धर्माधर्माख्य कर्मच आहे अनुबंध म्हणजे पाठीमागून होणारं ज्यांच्या अशीं तीं अवांतर मूलें आहेत। तात्पर्य। ऊ-
र्ध्वभागीं किंवा अधोभागीं स्थित जे लोक त्यांचे ठावीं केलेले जे भोग त्यांही करून कर्मक्षय झाला असता त्या भोगाच्या वासना
हीं करून लुक्त जे जीव ते मनुष्यलोकीं किंवा अमृद्विष्णुादिक जातीनीं युक्त जे मनुष्यदेह तद्रूपजो लोक त्याचें ठावीं जन्मास येऊ
न त्या वासनानुरूप कर्म करण्या विषयीं प्रवृत्त होऊन कर्म करतात॥ यास्तव कर्म वासना नंतर वं णाहीं आहेत। हे उपलस-
ण करून प्रपंच उनादि बीजां कुरन्यायानें आहे यास्तव वासना ही कर्मजन्य भोगानंतर आहेत कर्म वासनानंतर आहेत असा
हा अविच्छिन्न प्रवाहरूप संसार वृक्ष आहे। बहुतकरून मनुष्यांसच कर्माधिकार आहे यास्तव मनुष्यलोकीं असें म्हटलें।

जसें यासंसार वृक्षाचें वर्णन केले त्याप्रमाणें। इह अस्य नथारूपं नउपलभ्यते-म्हणजे यासंसारानंतराहणारे प्राणि स्वप्न भृगू वृ-
 ष्णोदक एंड्रज्जान्तांविद्येने निर्माण करून दारवविलेले गंधर्व नगराप्रमाणें मिथ्या स्वरूपास्तव दृष्टनस्वर स्वरूप आहे यामुळे म्ह-
 णजे पाहत असतां नाहींसें होतें स्थिर नाहीं यामुळे यासंसार वृक्षाचें तसें ऊर्ध्वमूल अधःशारव असें जे वर्णिलेले रूप पाह-
 त नाहींत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहींत याच कारणानें। नांतः-म्हणजे यांचा अज दृष्टीनें अंतः म्हणजे नाश किंवा शेव-
 ट नाहीं। यामुळे हा इतकें कालानें नाश पावेल असा अंत ही पाहत नाहींत किंवा जाणण्यास समर्थ होत नाहींत। च आदिर्न-
 म्हणजे अनादि न्वास्तव एथून हा प्रवृत्त झाला आहे असा आदि पाहत नाहींत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहींत
 मच्च संप्रतिष्ठा-म्हणजे आणि ज्याचे आदि आणि अंत समजतात किंवा प्रत्यक्ष दिसतात त्यांचा ह्या मध्य असें पाहावयास किंवा
 जाणावयास शक्य आहे याप्रपंच वृक्षाचे आद्यंतच समजत नाहींत। यास्तव याची प्रतिष्ठा म्हणजे मध्य पाहत नाहींत किंवा

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो नचादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ छ

अश्वत्थमेनं सुविस्तृतमूलमसंगशरूपेण दृढेन छित्वा ॥ ३॥

जाणावयास समर्थ होत नाहींत। अथवा। याप्रपंच वृक्षाम अनादित्व आहे यामुळे पूर्वोक्त ऊर्ध्वमूल इत्यादिकाचें प्रत्यक्ष होत
 नाहीं आणि याचे अंतानें म्हणजे शेवटाचें ही प्रत्यक्ष होत नाहीं। कारण। याचा शेवट म्हणजे अगदी अंत तो ज्याका अंतिम
 जीवांस मुक्ति होत त्यास महाप्रलय असें म्हणतात. तदुत्तर संसार नाहीं म्हणून ज्याका अंतिम होईल असें कोणीं तार्किकादिक
 म्हणतात। कोणीं मीमांसादिक बाचा जसा आदि नाहींत सा अंतही नाहीं यथा पूर्व प्रचारा ने कानि रंतर असाच अनंत राहण
 रा आहे असें म्हणतात तेव्हां याचा अंत नाहीं असे मतीं याचा शेवटच नाहीं तेव्हां त्याचें प्रत्यक्ष कोणास नाहींच। महाप्रलय
 शेवट आहे असें जे मानतात त्यांचे मतीं महाप्रलयीं सर्व जीवांस मुक्तीच होत तेव्हां याचा शेवट असला तरी सर्व जीवांस मु-
 क्ति झाली म्हणजे त्यांस देहेदियादिकच मुक्तीकाली नाहींत यास्तव प्रत्यक्ष स्तोण्यास साधनच नाहीं मग कोणते साधनानें यांचा

ते शेषटपाहतीळ। तेव्हां ही याचे प्रत्यक्ष कोणास नाही। आद्यंत प्रत्यक्ष नाहीत यासुद्धे मध्याचे ही प्रत्यक्ष नाही हे पूर्वी प्रमाणेच असें ही कोणी व्याख्या करताना। आदि-मध्य- आणि अंत हे समजले म्हणजे जसा प्रसिद्ध व समुद्रांत किंवा मध्यांत किंवा शेषांत प्रसिद्ध शास्त्राने छेदून टाकण्यास शक्य आहे तसा आदि मध्यांत याचे ज्ञान नसल्यासुद्धे हा प्रपंच वक्ष प्रसिद्ध शास्त्रादिकेने छेदून टाकावयास शक्य नाही आणि छेदून टाकला तर जन्म मरण प्रवाहाने अनेक विधदुःखानुभव रूप मोठा अनर्थ करणारा आहे यास्तव-अववत्यं एने कविरूढ मूलं-म्हणजे अनादि अविद्येने ज्यांची फार दृढ मूलें झाली आहेत अशा या पूर्वोक्त संसार रूप अववत्य दृष्टाप्रत। असंग शास्त्रेण दृढेन चित्वा-म्हणजे ब्रह्मात्म तत्त्व ज्ञानाविषयी-जे जें औत्सुक्य म्हणजे केव्हां मला प्राप्त होईल अशी उत्कंठा तीणें करून दृढ केलेले आणि पुनः पुनः आत्मानात्मवस्तु विवेक-सत्यानृतवस्तु विवेक-आणि नित्यानित्यवस्तु विवेक यांच्या अभ्यासाने ती एणज्याची धारा झाली आहे असें पुत्रेपणा-विचेपणा-दारेपणा-आणि लोकेपणा यांचा त्याग करणे असा जो असंगत दृष्टीजें राग द्वेष भय संसाराचे विरोधि शास्त्र तेणें करून समुल्लेखे दून किंवा उपदून टाकून रामदमादि साधन संपन्न होऊन सर्व त्याग करून असें तात्पर्य ॥ अथवा। हा प्रपंच रूप अववत्य वक्ष उद्ये ही प्रातःकाल पर्यंत राहिल असा विव्वास करण्यसयोग्य नाही आणि अव्यय म्हणजे प्रवाहरूपाने विछेदन होणारा आहे। असें अहे तर क्षणिक विज्ञान यादि मत्ता प्रमाणें प्रतिक्षण विनाश पावणारे आणि नाश पावणार पूर्वस्वरूपापासून उत्पन्न होणारे दुसरे त्यासारखें स्वरूप उत्पन्न होणें अशा विज्ञान संपत्ती प्रमाणें किंवा बीजापासून अंकुर होणे अंकुरापासून बीज होणें अशा बीजांकुर न्याया प्रमाणें कर्म फलोपभोगांच्या वासनापासून कर्म होताना कर्मापासून फलोपभोग होताना असें परस्पर कारण स्व सर्वदा आहेच। तेव्हां सर्वदा अशा प्रवाहानें दासंसार दृष्ट आहेच तेव्हां याचा नाश होऊन मोक्ष होणें दुर्घट आहे अशा शंकेचे हा प्रपंच दृष्ट समुद्रानें किंवा असमुद्रानें अनिर्यचनीय मिथ्यारूपच आहे याची मुळीच सत्ता नाही असें सांगून निराकरण करतात ॥ न रूप अस्य इह तया उपलब्ध्यते-म्हणजे हा देह जिथें असतां च पादे द्रोत झालेले असंग अद्वितीय

ब्रम्हात्मन्त्वं ज्ञानरूप दृष्टीने पाहिलें म्हणजे रज्ज्वे अज्ञानदशेंत जसें सर्प स्वरूप निराळें दिसत होतें तसें रज्जु स्वरूपाचें यथार्थत्वं
 नानंतर दिसत नाही त्याप्रमाणें अज्ञानदशेंत जसें वादेंद्रादि प्रपंचाचें रूप आत्मसत्तेपेक्षा निराळें दिसत होतें त्याप्रमाणें ज्ञान्यासदि
 सत नाही यावरून या प्रपंचाचें स्वरूप मिथ्या असें ज्ञान्याचे अनुभवानें वसिष्ठ आहे। यास्तव अज्ञानदृष्टीने भासणारवी जांकुराचें
 यास सादृश्य नाही। तथापि हा प्रपंच दृष्टावा अंगी सारस्वनादीं असें सांगतात ॥ नांतो न च्छादिः - म्हणजे अज्ञानदशेंत याचें का
 रण भूत जें अज्ञान तें अज्ञान दृष्टीने अनादि अनंत आहे यासुळे ह्या अनादि अनंत प्रवाह रूपानें अविद्याकृत आवरणानें सत्या
 सारखा भासतो। तर याचा आत्म्या प्रमाणें कधीही नाश होणार नाही यासुळे मुक्ती होणारच नाही अशा वाकेंचें निराकरण क
 रतात। न च सं प्रतिष्ठा - म्हणजे विचार दृष्टीने पाहिलें तर यास दृढ कृतज्ञानाची याचें कारण माया किंवा अविद्या परमार्थतः
 निः स्वरूप मिथ्याच आहे असें हें आत्मस्वरूप तुच्छ जें अज्ञान त्याणे पिहित म्हणजे आच्छादित आहे। या प्रज्ञा म्हणजे
 जीव प्रतिदिवशीं स्रष्टुमिकालीं देह अंत करणादिक उपाधींचा लय सारख्यासुळे ब्रम्हा तात्त्व्याप्रत पाऊन ब्रम्हा भूत होत अ
 सतो ही त्या अदृष्ट जें अज्ञान तेणे करून व्याप्त असल्यासुळे ब्रम्हयाप्रत त्यात्मत्वं करून जागत नाहीत अशा अर्थोच्यास
 ने कश्चितीं वरून आणि अधिष्ठान ज्ञानानें ज्याची निवृत्ति म्हणजे यास अधिष्ठान सत्ते शिवाय दुसरे स्वरूप नाही अशानिःस्व
 रूपता ज्ञानात्मक ज्याची निवृत्ति होते तें मिथ्या ॥ जसें शक्तीचे किंवा रज्ज्वे अज्ञानानें भासणारे रजत सर्पादिक शक्तिस
 रूप रज्ज्वे स्वरूपाहून निराळें स्वरूपाचें नाही तें मिथ्याच आहे। त्याप्रमाणें ब्रम्हात्मन्त्वं ज्ञानात्मक अधिष्ठान ज्ञानानें पूर्वोक्त
 निवृत्ति होणारें अज्ञान मिथ्याच आहे अशा प्रकारच्या बद्ध अनुमानानें आणि विद्वानांचे अनुभवानी सिद्ध आहे। त्या अज्ञा
 नासच सुकीं सत्ता नाही मग तेणें करून भ्रमानें भासलेला हा प्रपंच यास कारण भूत जें अज्ञान त्याचे ठायीं स्थिति रूप सत्ता
 च नाही हा प्रपंच परब्रम्हाचा परिणाम रूप विकार आहे त्याची सत्ता मृत परिणाम घटाची सत्ता जशी मृत्तिकेचे वरीं सा
 हे त्याप्रमाणें ब्रम्हाचे व ठावी आहे असें ही म्हणतात त नाही। ब्रम्हपरिणामी उपादान मानलें तर त्यास निर्विकारत्व शुभ्र

नीत सांगितले आहे ते विरुद्ध होईल। यास्तव पूर्वी सांगितले प्रमाणे भ्रमाधिष्ठानत्वरूप विवर्तोपाक्षनत्वच मानले पाहिजे। ते कां अन्धाधर ही याची स्थिति किंवा निराक्षी सत्ता नाही आणि ऐंद्रजाली कांहीं दारवविले ज्यागंधर्वनगरादिका प्रमाणे अज्ञानावस्थेत भासतो तर स्वरातस्मात् मायामय मिथ्याच आहे आणि पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे वासनानेचे दृढत्वामुळे छेद करण्यास दुर्घट आहे आणि छेदेकलांतर अनर्थासकारण हा संसाररूप अश्वत्थवृक्ष आहे यास्तव असाही असल्यानीं देहात्मव्युद्भिस्तस्यो संगत्याचे वर्जन म्हणजे परिपक्व देहात्म विवेकरूप असंग दृढास्थतेणे करून न्यायत छेडून। नतः तत्परिमार्गितव्यं असाक्यापुढचे श्लोकांत अन्वय आहे ॥ जरी स्थूल सूक्ष्म शरीराचा तादात्म्याभिमानाभाव रूप असंग स्रष्टुकालीं स्वतः होतो आणि त्या स्रष्टु मीत झालेल्या असंगानुभवाच्या अनुभवाच्या वासनानीं जागृतकालीं ही त्या असंगाचे स्मरण किंवा अनुमान होतें तथापि देहात्म तादात्म्याभिमान रूपजो संग त्याच्या वासनानां सकारणभूत जें अज्ञान त्याचा स्रष्टुकालीं नाशनाहीं यामुळे तो स्मरणात्मक किंवा अनुमानात्मक विवेक देहात्म तादात्म्याभिमानां प्रमाणे दृढ नाही यास्तव त्या दृढ वासनानीं पुनः पुनः देहात्म तादात्म्याभिमानरूपसंग उत्पन्न होतो यास्तव अज्ञानात्मक कारणशरीराशीं ही आत्म्याचा असंगसिद्ध होण्यासाठीं निर्विकल्पक समाधीचा अभ्यास करून तेणे करून झालेला जो दृढ असंगता ज्ञानरूप विवेक तद्रूपराच्याने या प्रपंचाचा प्रविलापन रूप म्हणजे जसें लवण आपले नाम रूप टाकून उदकांत लीन होतें त्याची पृथक् सत्ता राहत नाही असा समूल म्हणजे अज्ञानासुद्धा छेदेकला पाहिजे। देहेन्द्रियादिक प्रकृतीचीं कार्ये प्रकृतीस द्वां पृथक् सत्तेने विद्यमान असतां त्यांवरून आपले स्वरूप असंग भिन्न आहे असे जें ज्ञान यासच संसारनाश करणारे विवेकात्मक तत्त्वज्ञान असे सांख्य म्हणतात। तसे असंगत्वज्ञान उपयोगी नाही। कारण पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे देहेन्द्रियमन आदिक पृथक् सत्तेने जर असले तर पुनः संग होण्याचे कारण प्रकृत्यादिक आहेत त्यांचा समूल नाश नसल्यामुळे नष्ट झालेला ही संग पुनः होईलच ॥ १॥

केवल निर्विकल्पक समाधीच्या अभ्यासाने पूर्वोक्त देहादिकादीं आत्म्याचा असंग सिद्ध झाला तरी तितक्याने नवकथार्थना आहे असे नाही तर त्या असंग वास्त्याने या संसार वृक्षाचा पूर्वोक्त छेद करून ततः तत्पदं परिमार्गितव्यं ॥ तदनंतर ब्रह्मात्मबोध होण्यासाठी गुरुसंशरण जाऊन त्या अमृत्यवृक्षाकून ऊर्ध्वराहिलेले म्हणजे त्या अमृत्यवृक्षाचे कल्पनेस अधिष्ठान परमार्थतः तत्संग रहित असें सुसुक्ष्मीं प्रावावयाचे जें अद्वितीय असंग सच्चिदानंदान्मक परब्रह्म स्वरूप नें श्रुति प्रसिद्ध गुरुपदेशानें प्राप्त व्हावयाचे पद वेदांत श्रवणरूप विचारयुक्तपुनसं धानात्मक श्रवणानंतर मनन त्यागासून झालेले-मी अद्वितीय ब्रह्म आहे-अशा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारानें जाणावें ॥ त्या आत्म्याच्या विज्ञानासाठी ब्रह्मनिष्ठगुरुपाशी जावे तो आत्मा अन्वेष्ट्य म्हणजे जाणावा। जिज्ञासितव्यः-म्हणजे त्याचा वेदांत वाक्यानीं विचार करावा। असें विधि सांगणाऱ्या श्रुती या विषयी प्रमाण नाहीत। कोणते तें पद तें सांगतात। यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तते-म्हणजे ज्या निरुपाधिक ब्रह्मपदप्रत गेलेले पुनः संसारांत

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तते भूयः ॥

तमेव आद्यपुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

परतयेत नाहीत। च तमेव आद्यपुरुषं प्रपद्ये-म्हणजे पदशब्दे करून सांगितला जो आद्य ज्याने हे सर्व विश्व पूर्ण म्हणजे व्यापलें आहे किंवा सर्व शरीररूपपुरांचे ठायीं तो शायान म्हणजे अंतर्धामि रूपात स्थित प्रत्यगानंद स्वरूप आत्मा त्याप्रत मी शरणागन आलों आहे इति भाव येत असा बाहेरील पदाचा अन्वय करावा। असें भावन म्हणजे चिंतन करावें। अथवा। मला कांहीं कर्तव्य नसतां ही ज्वलंत कर्मणि-म्हणजे मी कर्मांचे ठायीं बर्ततो असें लोकांनीं कर्म करावें अशा उपदेशासाठी भगवंताचे जसे वाक्य तसे त्या आद्यपुरुषास मी शरण आहे असें लोकांनीं त्यांपुरुषास शरण जावें असा लोकांस उपदेश करणाऱ्याची हे भगवंताचे वाक्य आहे। मग बाहेरील पदाचा पूर्वी प्रमाणें अन्वय नको। अथवा। त्या आद्यपुरुषास मी शरण गेलों आहे या प्रमाणें तदेक शरण होऊन त्यापदाचा शोध करावा असा पूर्वीचे पदाशींच अन्वय करावा। कोणता तो पुरुष ते सांग

तात। यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसूता-मूढजं ज्ञापयितुं न शक्यं अनादिचिरंतन मायामय संसारदृष्टांती प्रवृत्तिरेंद्रजा-
लिकापास्तून मायामय गज अश्वादिकांती प्रवृत्ति जसी पसरते त्याप्रमाणे परछा आहे। अथवा। मी प्रजा रूपानें उत्पन्न हो-
ऊन बद्ध होईन असा प्रथम बद्ध भवन संकल्प करून सृष्टि करण्याची जी आद्यचिरंतन प्रवृत्ति जापास्तून उत्पन्न झाली-
तीच आमचें बायीं ही प्रसार पावली आहे। मूढजं त्याच्या त्या आद्य प्रवृत्ती प्रमाणेंच आम्ही जीवही प्रथम आम्ही मोठे ध-
नवंत होऊन मंत तीचे द्वारा विस्तार पाऊं असा संकल्प करून मग त्याचे मिडी साठीं प्रयत्न करून त्या संकल्पाने अर्थाची-
निष्पत्ति करतो ॥ ४ ॥ अन्वेषण पूर्वक मूढजं ज्ञान पूर्वक त्यापदा प्रत जाणाऱ्यां मदुसरीं अंगें मूढजं साधनें आणि त्याप-
दाचें स्वरूप देण श्लोकांनीं सांगतात ॥ अथवा। एकांतिक करवाचें आच्छादन करणारा संसार रूप अद्वय वृक्ष आणि त्या-
चें छंद करणारें असंग राक्षस सांगून त्या करवाचे प्राप्ती विषयी अधिकारी आणि त्या ब्रम्ह करवाचें स्वरूप देण श्लोकांनीं सां-

निर्माण मोहाजित संग दोषा अध्यात्म नित्या विनिवृत्त कामाः ॥

द्वंद्वे विमुक्ताः सुखदुःख संजे गर्ह्यं त्वमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

गतात ॥ निर्माण मोहाः-मूढजं अहंकार किंवा गर्व यांस दर्प असें ही मूढगतात तोमान अविवेक किंवा विपरीत ज्ञान तो मोह-
त्यांहीं करून रहित किंवा नेगेले आहेंत ज्यापास्तून असे। आणि-जित संग दोषाः-मूढजं प्रिय वस्तूचे सन्निधीनें तो प्री-
तिस्वरूप राग अप्रिय वस्तूचे सन्निधीनें तो द्वेष तद्रूप जें संग दोष न द्विवर्जित। अथवा। मी कर्ता मोक्ता अमा अभिमान सं-
ग आणि राग द्वेषादिक दोष त्यांहीं करून रहित। आणि-अध्यात्म नित्याः-मूढजं आत्म स्वरूपाचें जें आलोचन मूढजं
जे विचार किंवा ध्यान चिंतन या विषयींत त्या (आणि-विनिवृत्त कामाः-मूढजं विशेषें करून मूढजं निःशेष गेले आ-
हेत काम मूढजं विषय भोग किंवा भोगेच्छा ज्याची। विवेक वेदांग्य द्वारा निवृत्त मूढजं त्यक्त आहेत सर्व कर्मे ज्याणीं-
असे। सुखदुःख संजे द्वंद्वेः विमुक्ताः मूढजं सुखदुःख स्वरूप त्या स्तव किंवा त्याचे साधन त्या स्तव सुखदुःख अशीं नांवां

ज्यांस आहृत अशीं जीं स्वरवदुःख शीत ऊष्ण स्थिती तथात्मक दंडें। स्वरवदुःख संगे:- अशापाठांतरीं स्वरवदुःखाशीं आहे
संबंध त्यांस अशीं जीं पूर्वोक्त दंडें। तीं हीं क रूत रहित म्हणजे त्या दंडांचें म्हण करणारें। आणि - प्रभूदाः - म्हणजे प्रमाणभू
त वेदांत वाक्यापासून सालेला जो ब्रह्मात्मैयस्य साक्षात्कार नेणे करून नाशपावळें आहे। आ ज्ञान ज्यांचें। असे जे अधिकारी
ते - तत् अम्ययं पदं गच्छंति - म्हणजे त्या पूर्वोक्त नाश रहित किंवा जेथें जाऊन पुनः संसारांत परत येत नाहीत अशा वेष्ट
वारव्य ब्रह्मपदाप्रत जानात म्हणजे परब्रह्म स्वरूपच होतात ॥ ५॥ आतां त्या प्राप्त होणाऱ्या पदाचे स्वरूपाचें वर्णन करत
त ॥ यत् गत्वा न निवर्तते - म्हणजे ज्या ब्रह्मपदाप्रत जाऊन जाणी परत संसारांत एत नाहीत। तत् - म्हणजे तें पद। सूर्यः -
न भासयते - म्हणजे सर्वांचा प्रकाश करणाऱ्या शक्तीनें युक्त ही सूर्य प्रकाशित करीत नाही तो प्रकाश करण्यास समर्थ
होत नाही। असेंच पुढें ही जाणावें। सूर्याचा अस्त झाल्यावर चंद्र ही प्रकाश करणारा आहे तो प्रकाश करील अशी चैत
नत द्वासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्तते तद्द्वाम परमं मम ॥ ६॥

होईल तर तिची निवृत्ति होण्यासाठीं सांगतात। न शशांकः - म्हणजे चंद्र ही त्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाही।
चंद्र सूर्य दोघेन मळे तरी अग्नी ही प्रकाशक आहे तो प्रकाश करील अशा शंकेचे निवृत्तिसाठीं सांगतात। न पावकः - म्ह
णजे अग्नी ही त्यापदाचा प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाही। सूर्य चंद्र अग्नी यांस त्यापदाचा प्रकाश करण्याविषयीं सा
मर्थ्य कां नाही अशा शंकेच्या निवृत्त्यर्थें सांगतात। तत् धान परमं मम - म्हणजे सकल आदित्यादि जड ज्योतींचें प्रकाश
करणारें सर्वोत्कृष्ट स्वप्रकाशचे तत्प्राप्त क ज्योतिरूप माझे म्हणजे निरुपाधिक मत्स्वरूप तें पद आहे। माझे पद -
अमा प्रयोगराक्ष्चें शिरघटाचें स्वरूप याप्रमाणें अभेदाविषयीं आहे असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे। अथवा। तत्पदं
सूर्यो न भासयते - जें रूप वंत इत्य किंवा तद्वाश्रित रूपादिक गुण आणि क्रियादिक तेंच चक्षुरिंद्रियादीं मंयुक्त झाले
म्हणजे चक्षुःवर अनुग्रह करणारी म्हणजे चक्षुरिंद्रियांम त्याचें प्रत्यक्ष करण्याची शक्ति देणारी सूर्य रूप देवता प्रका

शित करते । ब्रम्हास्वरूपादिरहित आहे यासुद्धे चक्षूनीं प्रत्यक्ष होण्याजोगें नाही यासुद्धे त्याचा चक्षुवर अनुग्रह करून प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाही । हें उपलक्षण करून ब्रम्हावर रूपाप्रमाणें स्पर्शादिक गुणही नाही यास्तव ब्रम्ह सर्व बाह्यें दियांस अगोचर असे एणें करून सांगितलें - नशाशंक - जें मनानें चिंतन करण्यास किंवा प्रत्यक्ष होण्यास योग्य वस्तु त्याचामनावर पूर्वोक्त अनुग्रह करणारी मनाची देवता चंद्र प्रकाश करतो । ब्रम्ह मनास अगोचर आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यास्तव मनाचे द्वारा सावर अनुग्रह करून ब्रम्हाचा प्रकाश करण्यास चंद्र समर्थ नाही । एणें करून ब्रम्हास मनाचें अगोचरत्व सांगितलें । नपावकः - जें वाणीस गोचर आहे त्याचा वाणीची देवता म्हणजे अग्नीवाणीवर पूर्वोक्त अनुग्रह करून तिचे द्वारा प्रकाश करण्यास समर्थ होतो । ब्रम्हावाणीने प्रतिपादन करण्यास अशक्य आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यास्तव अग्नीही त्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ नाही । एणें करून वाणीस गोचर ब्रम्ह नाही असें सांगितलें । ज्या कारणास्तव चक्षुरादिक इंद्रियें मन वाणी यास अगम्य आहे म्हणून स्कूलसूत्रा कारणस्वरूप जो देहादि प्रपञ्च त्याकून अतीत म्हणजे परमार्थतः तद्विहित प्रत्यक्ष आत्मस्वरूप अद्वय अंतः प्रज्ञान व्हे बहिः प्रज्ञान स्वरूप व्हे अणुन व्हे ह्रस्वन व्हे दीर्घन व्हे अशा अर्थाच्या श्रुतींनीं सांगितलेलें सर्व विशेष द्रव्यनिर्धमक वृत्तिरूप अपरलक्ष्य - शानाकून भिन्न उत्कृष्ट चिच्छस्व स्वयं प्रकाश मद्रूप ज्योति आहे या कारणास्तव यत्नगत्वा - ज्या प्रतज्ञाणून न निवर्तें ते जन्ममरणप्रवाह रूप संसार प्राप्त होण्यास कारण भूत अज्ञानाच्या नाशाल्यासुद्धे पुनः परत जन्ममरणरूप संसारांत एतनाही तहें व्याख्या न जे व्हांवा जीव अद्वय अनात्म्य अनिरुक्त अभिलयन आशा या निरूपण करण्यास आरंभिलेले ब्रम्ह स्वरूपाचे ठायीं अभय म्हणजे भयास कारण द्वैत दर्शन टाकून स्वात्माभेदे करून प्रतिष्ठे प्रतपावतो म्हणजे स्वात्मत्वे करून त्या ब्रम्हा प्रत जाणतो । नंतर तो जें प्राप्त जाल्यावर संसार भय नाही अशामोक्षा प्रत जातो ब्रम्हच होतो अशा अर्थाच्या ब्रम्हविशेष निषदांतील श्रुत्यनुसारी आहे । त्या श्रुतींत अद्वय यापदाचा दृष्टीला अगोचर आहे यासुद्धे पूर्वी सांगितले प्रमाणें सूर्यानें प्रकाश होण्याजोगें नाही असा अर्थ उताहे । अनात्म्य यापदाचा आत्मा म्हणजे मन त्यास गोचर तें आत्म्य आणि मनास गोचर न व्हे ते अनात्म्य असा अर्थ -

आहे। अनात्म या पदचा आत्मा म्हणजे मन त्यास गोचरने आत्म्य आणि मनास गोचर नव्हे ते अनात्म्य असा अर्थ आहे यासुळे पूर्वीसां
 गीतले प्रमाणे चंद्राने प्रकाश द्रोण्याजोगे नाही असे सिद्ध होते। अनिलयन या पदचा ज्याचे ठायीं स्फूलसूक्ष्माचा लय होतो ते निल
 यन म्हणजे अज्ञानरूप कारण त्याहून भिन्न जें स्फूलसूक्ष्म कारणात्मक सर्व प्रपञ्च तीत निर्विशेष स्वरूप ब्रम्ह ते अनिलयन असा
 अर्थ आणि असें आहे म्हणून असुक प्रकारचे आहे असें निरूपण करण्यास अयोग्य वाणीला अगोचर असा अनिरुक्त पदचा
 अर्थ आहे। यास्तव पूर्वोक्तरीतीने अग्नीने ही प्रकाश करण्यास अयोग्य असें सिद्ध होते। सूर्यादिकांनी प्रकाश करण्यास योग्य म्ह
 णजे अर्चिरादि मार्गांनी प्राप्त होणारे जें सत्य लोकादि पद त्याहून भिन्न जें मत्प लोकादिकावर राहणारे तेथें सूर्यादिकांचा प्रकाश
 नाही असें अप्राकृतवैष्णव पद ज्यास वैकुण्ठ म्हणतात त्या पदाप्रत पाऊन पुनः जन्ममरण प्रवाहरूप संभाराने परत एतनाहीत असें
 कोणी व्याख्यान करतात। त्या व्याख्यानांत - न रूपमस्येदत्तथोपलभ्यते - याचे व्याख्यानांत मागितले प्रमाणे त्या पदास दृश्यत्वा

ममे वा शो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्ठाणीन्द्रियाणि प्रकृतिम्लानि कर्षणि ॥ १॥

सुळे परिच्छिन्नत्वासुळे तुच्छत्वरूप मिथ्यात्व येरुल अशा त्या पदाप्रत गेल्यावर मोक्ष होणार नाही। यास्तव पूर्वोक्त व्याख्यान
 च चांगले ॥ ६॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगविप्रयोगांता मरणांतं द्विजीवितं ॥ संपादन केलेले जे अर्थीचे
 समुदाय किंवा अर्थीचे राशी ते सर्वे क्षयांत आहेत म्हणजे त्यांचा नाश होवटी आहेच। वरचे वरचे लहानावर चढणें असे जे समुच्छ्रय
 ते पतनांत आहेत म्हणजे फार वरजरी आरोहण केलेले आहेत तरी ते शेवटीं रवाळी पडतात किंवा फार वर जे चढले ते लोंकर पतन
 पावतात। आणि स्त्रीपुत्र मित्रादिकांचे संबंध सर्व विप्रयोगांत आहेत म्हणजे आपले मरणानें त्यांस आपला वियोग त्यांचे मर-
 णानें आपणास त्यांचा वियोग असा शेवटीं त्यां पासून वियोग होतोच। आणि जीवित म मरणांत आहे म्हणजे प्राणधारण शा-
 ले म्हणजे प्राणवियोगरूप मरण होवटी आहेच। जन्मास मरणाप्यास मरण अवश्य होवटी आहेच अगें शास्त्र आणि लोक-
 संभव आहे। यावरून आणि जे स्वर्गास गमन करतात ते पुनः परत एतात या युक्तीवरून त्या ऊर्ध्वपदाप्रत जर जातात तर स्वर्ग

स गेलेले परतजसे एतात तसे तेही कधीतरी परत एतिलच । जर परत एतनाहीतर जातच नाहीत । तेव्हा त्या पदा प्रत जाऊन परत एतनाहीत हे विरुद्ध दिसते ॥ जें शास्त्र वाक्य अनुमानादिक सांगितलें तें अनात्म्याप्रत गमन करण्या विषयीचें आहे परब्रम्ह स्वरूप आत्म्याप्रत जेजातात म्हणजे त्या आत्म्याची प्राप्ति ज्यांस होते ते श्रुत्यादिकांचे प्रमाणावरून परत एतनाहीत असेंही संभवत नाही । कपुष्टिकाळीं स्खलस्तृष्मदेत्यादिक उपाधिपरि त्याग करून परब्रम्ह स्वरूपाचे ठायीं लीन होऊन परब्रम्हाप्रत गेलेले जीव पुनः संसारांत एतात । आणि जीव परमार्थतः परब्रम्ह स्वरूपच जर आहे तर तो परब्रम्हाप्रत जाऊन तेथून परत एतनाहीत हे ही संभवत नाही । तद्रूपच असून त्याप्रत जातो हें कसें संभवेल अशी शंका करूं नये । गमन करणारा जीव ब्रम्ह स्वरूपच आहे तो जातो असें जें सांगितलें तें ब्रम्हच असून ब्रम्हाप्रतही एतो । ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच होतो तं ब्रम्हच आहेस अशा अनेक श्रुतीच्या आणि सर्व वेदांतील जीव ब्रम्हात्म्येक्य सांगणाऱ्या सर्व भेदावाक्यांच्या तात्पर्यावरून राधेय होता तो कुंतीच्या उपदेशानें कोंतेय झाला किंवा कोंतेय स्वरूपाप्रत पावला कंठमणी मला आज प्राप्त झाला याले किंवा कांतील व्यवहाराप्रमाणें प्राप्त्यर्थक किंवा गमनार्थक धातूच्या लाक्षणिक अर्थ घेऊन सांगितलें । जसा कर्ण वस्तुतः कुंतीचा पुत्र असतांही आपले त्या कोंतेय स्वरूपाचे अज्ञानानें राधेने पालनपोषण कैलें यावरून मी राधापुत्र राधेयच आहे मी कोंतेय नव्हे अशा भेद भ्रमानें तदुनुगुण सर्वपांडवद्वेषादिक व्यवहार करित असतांही दंराधेय नव्हेस कोंतेय आहेस अशा कुंतीच्या उपदेशानें आपलें कोंतेय स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञानानें भ्रमकारण अज्ञान निवृत्ति पूर्वक भेद भ्रम निवृत्ति त्याची शाली-या अर्थाची विवक्षा करून राधेय होता तो कोंतेय झाला किंवा कोंतेय स्वरूपाप्रत पावला असा लाक्षणिक प्रयोग लोकांत करतात तसाच कोणापुरुषाचे गळ्यातील रत्नमणी कंठांत आहे असें असतांही अज्ञानकृत त्याचे विस्मृतीनें तो नष्ट झाला असा त्यास भ्रम होऊन तत्प्रयुक्त दुःख शोकादिक करणें तो कोठें आहे त्याची आपल्यास प्राप्तीव्हावी या विषयी त्याचा शोध करणें इत्यादिक व्यवहार करित असतां कोणी आप्तानें तो मणी तुझे कंठांत आहे असा उपदेश केल्यावरून मणी न

ए शाला अशा त्याच्या अज्ञानाचा नाश होऊन मला सा सामर्णा आज मिळाला असें बोलतो त्याप्रमाणें अनादि अज्ञानानें आपलें स
 च्चिदानंदादयासंग प्रत्यस्वरूपाचें विस्मृतीनें देहादिकावर तादात्म्य भ्रम होऊन मी कर्ता भोक्ता संसारी स्वरूपा दुःखी ब्रम्ह नव्हे अ-
 सा जो जीवास अनादि सिद्ध भ्रम आहे त्याची वेदांत वाक्योपदेशापासून ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कारानें अनादि अज्ञानासुद्धा निवृत्ति
 होते याला क्षणिकार्थाच्या तात्पर्यानें त्यापदाप्रत जीव जातो तें पद त्यास प्राप्त होतें असें श्रुतीत आणि एथें म्हटलें ब्रम्हात्म तत्त्व वेत्ता
 ब्रम्हाप्रत जातो ब्रम्हरूप पदाप्रत जातो अशा त्या म्हणण्याचा ब्रम्हच होतो किंवा मी ब्रम्ह नव्हे जीव आहे अशा भ्रमाची निवृत्ति होते
 असा अर्थ विवक्षित आहे। श्रुतीतील गमनार्थक धादत्ता तत्त्वरूपता प्राप्त होणें असा अर्थ श्रुतीचे व्याख्यान भूत जें ब्राम्हण त्यांत म्म
 छलिहिला आहे। त्याचें उदाहरण छिहितो। असता पासून मला सत्ता प्रत-गमय-म्हणजे पोचीव। तमापासून मला ज्योती प्र-
 त-गमय-म्हणजे पोचीव। मृत्युपासून मला अमृता प्रत-गमय-म्हणजे पोचीव। अशा अर्थाची श्रुति आहे तिचा-तो जें अस-
 तापासून सत्ता प्रत मला पोचीव असें बोलला तें असत म्हणजे मृत्यु सत् म्हणजे अमृत मृत्युपासून अमृता प्रत मला पोचीव।
 म्हणजे अमृत पर ब्रम्हात्मक मला कर असें बोलला - तो जें तमापासून मला ज्योती प्रत पोचीव असें बोलला तें तम म्हणजे मृ-
 त्यु ज्योति म्हणजे अमृत ब्रम्ह त्या प्रत मला पोचीव। म्हणजे अमृत ब्रम्ह स्वरूप मला कर असें बोलला। तिसऱ्या बोलण्यांत अर्थ स्प-
 ष्टच म्हणजे पूर्वी प्रमाणें पोचीव म्हणजे कर असा आहे। असा त्या श्रुतीचे व्याख्यान करणाऱ्या ब्राम्हणांत केला आहे। याकरून
 अविद्येचे ठायीं शालेला ब्रम्हाचा प्रतिबिंबरूप जीव अज्ञामतीं जलाचें ठायीं जो सूर्याचा प्रतिबिंब होतो त्याचें जसें जल नाहीसें
 झालें म्हणजे बिंबभूत सूर्याचे ठायीं हा आकाशस्थ सूर्य हा जलस्थ सूर्य अशा भेद भ्रमाची जी निवृत्ति तद्गुण गमन आणि
 पुनः पूर्वोक्त भ्रम नहोणे एतद्गुण त्यापासून त्याजलांत पुनः परत एणें होत नाही त्याप्रमाणें किंवा अंतःकरण बुद्ध्या बुद्ध्याधि-
 क ब्रम्हचैतन्य जीव अज्ञामती- घटा रूप उपाधीचा नाश झाला म्हणजे घटाकाशाचें जसें हा घटाकाश हा महाकाश अशा भे-
 द भ्रमाची निवृत्ति होणें एतद्गुण महाकाशांत गमन आणि पुनः तो पूर्वोक्त भ्रम नहोणें एतद्गुण पुनः त्या महाकाशापासून प-

रत नरणे - त्याप्रमाणे पूर्वोक्त मत भेद करून जीवस्वरूपाचे अज्ञान किंवा मनबुद्ध्यापाध्याज्ञानाने नाश होऊन भीकर्ता भोक्ता दुररीक्त रवी संसारी ब्रम्हाकून भिन्न अशा भ्रमाची जी निवृत्ति होणे तद्रूप निरुपाधिक असंग अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक ब्रम्हस्वरूप मोक्षापदाप्रत गमन आणि पुनः त्या भ्रमाची उत्पत्ति न होणे एतद्रूप त्यापदापासून पुनः अज्ञानकून संसारांत नरणे असे जें सांगितलें तें विरुद्ध नाही। स्रष्टुप्तिकाळीं स्फूर्तसूक्ष्म शरीराचा लय होऊन पूर्वोक्त भ्रम निवृत्तिरूप परब्रम्हप्राप्तिस्वरूप परब्रम्हाप्रत गमन असले तरी पूर्वोक्त भ्रमास कारण अज्ञान आणि सूक्ष्मरूपानें मनबुद्ध्यादिक उपाधियांना शान शाल्यामुळे पूर्वोक्त भ्रमरूप अविद्यातत्कार्य मनबुद्ध्यादिकृत संसारांत पुनः परत रणे होतें। या स्वतः कोणताही विरोध नाही। हे सर्व पुढील श्लोकांत सविस्तर सांगतात। ते असे - ममैवांशो जीवलोके - या श्लोकाचे अर्थानें ब्रम्हस्वरूपाच्या अज्ञान निवृत्तीने पूर्वोक्त भ्रम निवृत्ति होऊन ब्रम्हस्वरूपाप्रत पावलेला जो जीव त्याची पुनः त्या स्वरूपापासून निवृत्ति होत नाही असे सांगतात। स्रष्टुप्तिकाळीं सर्व कार्यार्थीचें सूक्ष्मरूप जें अज्ञान तें आहे यासुद्धें सृष्टीतें जीवास ब्रम्हप्राप्ति शाली तरी पुनः त्यापासून संसारांत परावृत्ति होत असे - मनः पञ्चाणी दिवाणि - एथून ही दुष्टे कानीं सांगतात। तो जीव वस्तुतः देहसंबंधरूप संसाररहित होत तरी अज्ञान्यानीं मायाकृत देहादि संसारप्रत पाऊन देहादीना दात्माप्रत पावविला आहे त्याचा देहाकून भेद - शरीरं यदवाप्नोति - या श्लोकाचे अर्थानें सांगतात। श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च इत्यादिकें करून त्याच्या शब्दरूपादि विषयाकडे त्या त्या श्रोत्रचक्षुरादिक इंद्रियां स मनबुद्धीचे द्वारानें प्रेरक जो जीव त्याचा आणि त्या त्या इंद्रियांचा भेद सांगतात। अशा देहेंद्रियादिकाकून भिन्न स्वात्मस्वरूप जीवाप्रत प्राणोत्क्रमण समयीं सर्व कां पाहत नाहीत अशी शंका होईल तर तिचे निवृत्तीसाठीं देहेंद्रियादिकाकून भिन्न तें करून जाणावयास योग्य जीव स्वरूप आहे तथापि विषयांचे ठायीं जांचें चित्त विक्षिप्त झालें आहे असे अज्ञानानें मरण समयीं त्याप्रत पाहत नाहीत असे - उत्क्रामंतं स्थितं वापि - या श्लोकांनी सांगतात। त्यांत ज्ञानचक्षुः आहेत ते पाहतात असे जें सांगितलें त्याचेंच स्पष्टीकरण - यतंतो योगिन श्रैवेन - या श्लोका अर्थानें केले। अज्ञा

नी पाहत नाही असें जें सांगितलें त्याचेंच स्पष्टीकरण - यत्नेतोप्य कृतात्मानः - याश्लोकाधर्नि केलें। अशी - ममैवांशो जीव लोके र-
 भूत पांचभोकांची संगति आहे। त्याभोकांच्या पदांचा अर्थ लिहिला। ममैवांशो जीव लोके जीवभूतः सनातनः - म्हणजे जल आदि
 क उपाधीचे योगानें जळांतील सूर्य आदर्शांतील सूर्य अशा मिथ्या भेदांनीं युक्त आकाशांतील बिंबभूत सूर्याचे अशा प्रमाणें जल-
 प्रति बिंबित आदर्श प्रतिबिंबित सूर्य जसा आहे। घटरूप उपाधीनें घटाकाश महाकाश। यामिथ्या भेदानें युक्त घटाकाश महाका-
 शाच्या अंशाप्रमाणें जसा आकाशाच्या प्रमाणें अनादि अविद्येच्या आवरणासुद्धें देहादिक उपाधीच्या तादात्म्याप्रत पाऊन परमा-
 र्थतः असंगाद्वितीय अकर्ता अभोक्ता सच्चिदानंद स्वरूप असतांही प्राणधारणारूप उपाधीनें जीवांच्या लोकां म्हाणजे संसारा-
 चे ठायीं किंवा देहाचे ठायीं - कर्ता - भोक्ता - संसारी - अशा मिथ्या भूत परमेश्वर भिन्नत्वामुद्धें प्रसिद्धीप्रत पावले त्या उपाधीनी
 परिच्छेद केलेला असला तरी वस्तुतः परमात्मस्वरूप त्वास्तव सनातन म्हणजे नित्य निरंश जो मी परमात्मा त्याच्या अंश म्हण-
 जे अंश नसतांही अंशाप्रमाणें भासणारा आहे। अंश असें अवयवाला - भागाला - एक देशाला - म्हणतात। हा अंशांशिभाव
 निरंश निरवयव परब्रम्हास वास्तविक संभावित नाही। कल्पित उपाधीनें परब्रम्हास जीव स्वरूपाकून पृथक् केलेल्यामुद्धें संभव-
 तो। त्या उपाधीचा नाश झाला म्हणजे पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें ज्ञानाने भेदभ्रमाची निवृत्ति होऊन स्वस्वरूप ब्रम्हाप्रत पाऊ-
 न पुनः ते भूत परत एत नाही। तो जीव कधीत परब्रम्ह स्वरूपाप्रत पाऊन पुनः परत संसारांत कसा एतो ते सांगतात। मनः पण-
 णीं द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति - म्हणजे मन आहे साहचें जांमध्ये अशी जाग्रदवस्था स्वभावस्था यादीन अवस्थेच्या
 ठायीं भोग देणाऱ्या कर्माच्या क्षय झाला असतां अज्ञानरूप प्रकृतीचे ठायीं सूक्ष्मरूपानें स्थित झालेली जी श्रोत्रत्वक्चक्षुरस्त-
 न घ्राण एतन्नाम कृपांच ज्ञानेंद्रियें त्यां प्रत पुनः जाग्रदवस्थेंत भोग देणारे कर्म उदयास आलें म्हणजे करव दुःखातु भव रूप त्याचे-
 फलाचा भोग करण्यासाठीं आकर्षण करतो। तीन झालेला विषय भोग करण्यास योग्य रूपानीं पुनः संसारांत आविर्भूत होतो त्या-
 स्तव ज्ञानानें अज्ञान नाशामुद्धें संसाराचे ठायीं पूर्वोक्त अनाद्विती असला तरी कष्टुक्षीकालीं अज्ञान आहे यास्तव पूर्वोक्त पुनरा-

इति संभवते । हे उपलक्षणकरुत कर्मेन्द्रिये प्राणयांप्रतही आकर्षणकरतो ॥७॥ कोणते काही आकर्षणकरतो ते सांगतात । ईश्वरः चक्षुरीरं उत्क्रामति-म्हणजे देहेन्द्रिय संघाताचा स्वामी जीव जाकाही शरीराप्रत टाकून बाहेर गमन करतो । चक्षुरीरं अवाप्नोति-आणि जेव्हां पूर्वशरीराचा त्याग करुत दुसरे शरीराप्रत पावतो म्हणजे गमन करतो । तेव्हा-एतानि गृहीता संयाति-यापूर्वेक्त मनाक्त हो सकल इन्द्रिये आणि प्राण यांप्रत ग्रहण करुत उत्तम प्रकाराने म्हणजे पुनः त्या शरीरांत परत न एतां गमन करतो । शरीरवेऊन त्यांनील मन आणि इन्द्रिये यांप्रत घेऊन जातो आविषयीं दृष्टांत सांगतात ॥ वायुः आशयात् गंधानिव-जसा वायूजेथे गंध राहतो अशा पुण्यादिकापासून पुष्पवेऊन त्यावरील जे गंध युक्त अवयव त्यांप्रत घेऊन दुसरे ठिकाणीं गमन करतो तद्वत् ॥८॥ ज्यांस घेऊन जातो ते इन्द्रिये कोणतीं आणि त्यांस कशाकरतां घेऊन जातो ते सांगतात ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीद्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानि वाशयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्टाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥ ७॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुजानं वा गुणान्वितं ॥ विमूढानानुपश्यति पश्यति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

श्रोत्रं-चक्षुः-स्पर्शनं-म्हणजे स्पर्शघेणारे किंवा समजणारे त्रिगुंदिये-रसन-घ्राण-आणि मन यांचा । अधिष्टाय अयं-विषयानुपसेवते-म्हणजे आश्रय करुत किंवा त्यांप्रत आपारबंत करुत शब्दादिक जे विषय त्यांप्रत हा जीव अनुभवितो । किंवा विषयांचा प्रकाश स्वरूपचे तत्पाने करतो ॥९॥ असें जर आहे तर देहेन्द्रियादिकांच्या समुदायाकून भिन्न असा जो शरीरापासून मरण काळीं निघून जाणारा जीव त्याप्रत सर्वकां पाहून नाहीत असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ म्हणजे स्वतः गमनागमन क्रियारहित असतां हीं घटाचे गमनाने गमन करणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणें । पूर्वदेहापासून दुसरे देहांत गमन करणाऱ्या लिंगदेहात्मक प्राणबुद्धि मन इन्द्रियांच्या गमनें करुत त्यावरील तात्त्व्याभिमान यास्तनेने गमन करणारा । स्थितं वापि-आणि पूर्वदेहाने वायीं घटाचे स्थितीनें राहणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणें त्या प्राण मन बुद्धि मन इन्द्रियांच्या स्थितीनें राहणा-

रा। वा भुंजानं - आणित्याचे देहाचे ठायीं त्या प्राणादिकानें केलेले विषयांच्या भोगानें शब्दादिक विषयांचे द्वारा सुरसदुस्साधुभवात्मक भोग करणारा। गुणान्वितं - घटगुणानें किंवा जलादिगुणगुणानें युक्त होऊन भासणार घटाकाशजल सूर्याप्रमाणें प्राणमन बुद्धि इंद्रियावरील स्वरूपसुख मोहात्मक सत्त्वराजतम या गुणांनीं युक्त होऊन भासणारा। या प्रमाणें सर्वावस्थींचे ठायीं दर्शन योग्य असतां हीं या जीवाप्रत - विमूढानानुपश्यति - दृष्टादृष्ट विषयांचे भोगाकडे ज्यांचें चित्त आसक्त झालें आहे असें आत्मानात्मविवेक इत्यन्य ते मरण समयी जीव शरीर सोडून जातो असें पाहत नाहींत। अथवा। स्वतः गमनागमन इत्यन्य असतां हीं प्राणमन इंद्रियांचे गमनागमने देह सोडून जाणारा किंवा देहांत एणारा आहे अशा त्याचे वास्तविक स्वरूपाप्रत पाहत नाहींत। पश्यति ज्ञानचक्षुषः - वैदांत प्रमाणापासून आत्मानात्मविवेक ज्ञान रूपचक्षुः ज्यांस प्राप्त झालें आहे असे विवेकी जीव मरणकालीं शरीर सोडून जातो असें पाहतात किंवा उपाधीजे प्राणादिक तेच जातात। उपहित जें जीव स्वरूप तें जात नाहीं असें पाहयतंतो योगिनश्चैनं पश्यं त्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोऽप्यकुतः आत्मनो नैनं पश्यत्यचेतसः ॥ ११ ॥

नात ॥ १० ॥ ज्ञानचक्षुः पाहतात असें जें सांगितलें तें स्पष्ट करतात ॥ यतंतः योगिनश्च आत्मनि अवस्थितं एनं पश्यति - म्हणजे बुद्धिरूप उपाधीचे ठायीं प्रतिबिंब पावले का किंवा बुद्धिरूप उपाधीनें असंगद्वन्हाहून कर्तो भोक्ता संसारी असा प्रत्यक्ष त्वें करून भासविलेला असा जो वस्तुतः असंगद्वन्हा स्वरूप जीव याप्रत ध्यानादिकें करून आत्मदर्शनार्थ प्रयत्न करणारे योगीच उपाधितादात्म्याभिमानानें मरणकालीं देह सोडून गमन करतो असें पाहतात। किंवा गमनागमन किंवा रहित असंवस्वरूप आहे असें पाहतात ॥ आतां विमूढ पाहत नाहींत असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करतात। यतंतः आणिकृतात्माः अचेतसः एनं न पश्यति - म्हणजे कर्मादिकांनीं ज्यांचें चित्त शब्द झालें नाहीं याच कारणास्तव ज्यांस चित्तावाजय नाहीं असें पाषाणमुल्य विवेक इत्यन्या आत्म्याप्रत पूर्वोक्ता प्रमाणें पाहत नाहींत ॥ अथवा - संच जें चापि मां विद्धि - एणे करून सर्व हें आचे ठायीं हीं असं म्हणजे जीव मीव आहे असें पूर्वीं हें सांगून आतां आपलें स्वरूप सूर्यादिकांस ही प्रकाश करणारा

योग्यनाहीं असें स्वप्रकाशज्योतिस्वरूप आहे असें सांगतोस असें आहे तर । क्षेत्रज्ञ जीवस्वरूप जो देखास घटादिकांचें प्रकाशाविषयीं सूर्यादिकांचे प्रकाशा विषयींची कां अपेक्षा आहे सूर्यदीपस्वरूपज्योतीला आपले विषय प्रकाशित करण्याविषयीं दुसरे ज्योतीची अपेक्षा जसी दिसत नाही त्याप्रमाणें स्वयंप्रकाशज्योति क्षेत्रज्ञ रूपजो देखास घटादि विषय प्रकाश होण्यासाठीं सूर्यादिकांची अपेक्षा असून ये अशा शक्येची निवृत्ति होण्यासाठीं - ममैवां शो जीवलोके - इत्यादिक तीन लोकानीं सांगतात ॥ यत् ईश्वरः शरीरं भवन्नोति - तो परमात्मा या सर्व शरीराचे ठायीं न रावा प्रापासून व्याप्त झालेला आहे परमात्मा या शरीरादिक प्रपंच किंवा जगाची सृष्टी करून त्या सृष्टी प्रत प्रवेश करता झाला या माझ्या जीवस्वरूपानें मी या जगाचे नामरूपानें व्याकरण करीन म्हणजे याचें नाम हें स्वरूप अशा व्यवहारास योग्य हें जग करीन अशा अर्थाच्या अनेक श्रुतीचे प्रमाणावरून - यत् यस्मात् कारणात् ज्या कारणास्तव जगान्वास्वष्टा ईश्वरश्च शरीराप्रत पावतो म्हणजे शरीरधारी आहे । आणि - यत् च अपि उक्ता मति - अपि वाढव या अर्थी - च शब्द समुच्चयार्थी - आणि ज्या कारणास्तव या शरीरांतून कोण गेला असतां मी गमन करीन । कोण या शरीरांत - स्थित असतां मी प्रतिष्ठापावेन म्हणजे स्थितीपावेन असें झालोचन करून तो परमात्मा प्राणाप्रत उत्पन्न करता झाला अशा अर्थाच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून प्राणधारणरूप उपाधीनें भरण कालीं या शरीरापासून ईश्वरच गमन करतो या दोहों कारणांनीं - जीवलोके - यादेहादि स्वरूप संसाराचे ठायीं - जीवभूतः - प्राणरूप उपाधीनें युक्त प्राणी ज्यामध्यं गत असता - सनातनः - सर्वदा अविकारी एकरूपानें राहिलेला - ममैव अंशः - माझाच अंश म्हणजे अंश प्रमाणें आहे । तो मी च आहे असें न सांगतां तो माझाच अंश आहे असें जें सांगितलें जें जीवजर ईश्वरच आहे तर जीवाच्या संसारानें ईश्वरही संसारी जीवाच्या सारव दुःखानें ईश्वरासही सारव दुःख किंवा सारव दुःखानुभव होईल आणि सर्व शरीरांत जीवरूप परमेश्वरच एक आहे तर ऋतु कालीं स्वस्त्रीशीं गमन करावें परस्त्री गुरुत्यास्त्रीशीं गमन करूं नये यज्ञार्थ पवरुची हिंसा करावी यज्ञार्था शिवाय दुसरे प्राण्यांची हिंसा करूं नये असें वैदिक विधिनिषेध तसेच भिन्नाशीं स्नेह संबंध करून त्याचें सेवन क

राबें। शब्दशी स्नेहसंबंधकस्तये। शब्दच्ये अन्नभक्षंतये असे लौकिकविधिनिषेध आहेत यांची उपपत्ती कशी होईल।
 आणि जीवानी परमात्म्याचा शोध करायला त्याच्या ज्ञानाविषयी विचार करायला ईश्वर सर्वांत रयामी सर्व जीवांचा शास्ता नियंता आ-
 हे शरीररूप वृक्षाचे ठायी जीव आणि ईश्वर हे दोन परस्पराचे सर्वेक्षी आहेत त्यांनी ल एक जीव कर्मफलोपभोगकर्तो आ-
 णि एक कर्म फल नभोगणारा त्याचा साक्षी भूत राहतो अशा अर्थाच्या श्रुतींनी जो भेद जीवाचा आणि ईश्वराचा सांगितला आहे-
 त्याची उपपत्ति कशी होईल। किंवा उपपत्ति होणार नाही अशा शंकेचे निराकरणार्थ सांगितले। त्याचें तात्पर्य। जसा सूर्याचा किं-
 वा चंद्राचा प्रकाश आकाशाला व्यापून निर्विकार स्वरूपानें वस्तुतः विद्यमान असतो हा वक्र किंवा सरळ किंवा वाटोळे दीर्घ ह्रस्व
 शुल्म वृक्ष लता वर्तुळाचे संबंधानें वक्रता सरळता वर्तुलता दीर्घता ह्रस्वता स्वरूपाप्रतपाठून हा वक्र सरळ वर्तुळ प्रकाश अ-
 शाभेदानें किंवा भेद व्यवहारानें युक्त होतो। किंवा घट शराव राज्ञांतील जलाचे ठायीं प्रतिबिंबित सूर्य वस्तुतः चल नाद नि-
 यादिकांनीं रहित एक असतो हा उपाधिभूत जलाचे चंचल स्थिरत्वादि धर्मांनी युक्त होऊन द्वास्त्ये। कथित किंवा हास्त्ये
 स्थिर अशा चंचल्यादि धर्मांनी आणि चंचल स्थिर याभेदानें किंवा भेद व्यवहारानें युक्त होतो। तथापि वस्तुतः सूर्यादिकाच
 प्रकाश वक्रतादि धर्म रहित एकच आहे। सूर्याचंचल्यादि क्रियारहित एकच आहे। ते धर्म आणि भेद उपाधीवरील आहेत।
 त्यांचा संबंध त्या प्रकाश सूर्यादिकांवर नाही। याप्रमाणें परमात्मा असंग अहितीय सच्चिदानंद द्वय स्वरूप एकच असतो
 ही स्वरूपाज्ञान स्वरूप मूलाविद्या कल्पित देहेंद्रियादिकांचे ठायीं अविद्याकृत स्वस्वरूपाचे विस्मृतीनें झालेले आविचे-
 कानें तादात्म्याभिमान धरून अविद्याकल्पित देहेंद्रियावरील संसार कर्तृत्व मोक्षकृत्य स्वरूपदुःखादि धर्म आपले वरमानू-
 न-मी ईश्वर नव्हे-अस्वतंत्र सारसी स्वरूपी आहे-अशा अभिमानानें त्या धर्माहीं करून आणि ईश्वरभेदानें युक्त किंवा व्य-
 वहारानें युक्त होतो। आणि देहेंद्रियादिकावरील स्वरूपदुःखांप्रत त्यांवर तादात्म्याभिमानासुद्धें अनुभवितो। याप्रमाणें पु-
 नमित्रादिकाविषयींचे किंवा त्यांस होणारे स्वरूपदुःखादि कोप्रत पुनमित्रादिक मीच आहे किंवा माझे आहेत असा त्यांवर

ल जो स्वकीयत्वाभिमान त्याचे भ्रांतीसुद्धेंच पुत्रमित्रादिक सकल विकल झाले असतां मीच सेवन्न किंवा आपत्तिप्रस-
 आहे असें अनुभवितो आणि पुत्रमित्रादि मंत बद्धतबसले असतां पुत्र किंवा मित्र मरण पावला असा कोणी धोव केला तर
 र माझा पुत्र आहे माझा मित्र आहे असा ज्यांस अभिमान आहे त्यांसच तन्निमित्त कदुःख उत्पन्न होवें तो अभिमान जे
 स नाही असे जेविरक्त परिघाजक संन्यासी त्यांस उत्पन्न होत नाही असे अन्य आणि व्यतिरेक निश्चित आहे तयासुद्धें
 मिथ्याभिमान भ्रमनिमित्त कच सरुव दुःखानुभव आहे असें निश्चित आहे। यास्तव अविद्याकल्पित देहादि कोपाधीनें
 रं रवराहून कल्पित अशांशि भावानें भिन्नत्वाप्रतपावलेला जो जीव त्याचे संसारानें किंवा सरुव दुःख संबंधानें ईश्वर संसारी किं
 वा दुःखी सरुवी होत नाही। श्रुत्युक्त विधि किंवा निषेध आणि ईश्वर नियंता जीव नियम्य अशा भेदाची उपपत्ती ही अविद्याक-
 ल्पित भिन्न भिन्न देहादिक उपाधिकृत परस्पर जीव भेद आणि जीवेश्वर भेद मूलक आहे। ती अशी - सर्वशक्ति व्यापक माया
 रूप उत्कृष्टोपाधिक चैतन्य रूप परमेस्वर जीवांचा नियंता - मायोपाधीहून निकृष्ट परिच्छिन्न अल्पबुद्ध्यादिक उपाधीने यु-
 क्त चैतन्य रूप जीव नियम्य। विवाहित स्त्री रूप शरीरोपाधीने क्षेत्रज्ञ परमेस्वर राहून भिन्न जीव स्वस्वीती विषयीं कर्तु-
 काठीं गमन करावें असा विधि परस्त्रीगुरुपत्नीरूप क्षेत्रज्ञ ईश्वराहून निराख्यापर स्त्रिया त्याची गमन करून ये असा
 निषेधास विषय आणि परस्पर देहेंद्रियादिक संघातरूप उपाधि भिन्न आहेत तयासुद्धें तदुपाधिक जीव स्वस्वते ही भि-
 न्न भिन्नच आहेत तयासुद्धें ही पूर्वोक्त विधिनिषेध आणि यज्ञांत परस्त्री हिंसा करावी दुसऱ्या प्राण्यांची हिंसा करूं नये
 अशा विधिनिषेधाची उपपत्ति होते ॥ भिन्न भिन्न देहादि संघात संबंधोपाधिकृत परस्पर जीवांचा भेद आणि उत्कृष्टोपा-
 धि निकृष्टोपाधिकृत जो जीव आणि ईश्वर यांचा भेद आणि ईश्वराचा अज्ञ जीव असा जो अज्ञांशिभाव तो सर्व अग्नीपा-
 सून जसे क्षुद्र म्हणजे अल्प परिमाणाचे स्फुलिंग म्हणजे विणग्या निष्यन्न होतात त्याप्रमाणें यापरमात्म्यापासून सर्व
 हे जीव निष्यन्न होतात किंवा निघतात अशा अर्थान्याश्रुतींत सांगितलेलें अग्नि आणि त्याचे स्फुलिंगाचे भेदाप्रमाणें हि

वा अंशां शि भावा प्रमाणे आहे। जसा वन्ही एकच असून त्यावरील भेद किंवा परिमाण प्रत्यक्षां दिसत नसले तरी लोहका
छादिकाचे अंगारादिक रूप उपाधीवरील हा अग्नि याहून भिन्न हा याचा अंश स्फुलिंगाहून अल्प परिमाण असा भेद अ
णि अंशां शि भाव त्या पूर्वोक्त उपाधीने युक्त अग्नीवर कल्पित आहे त्या प्रमाणे - स्फुल्ल नव्हे - अणु नव्हे - दीर्घ नव्हे - सूक्ष्म
नव्हे - अशा अर्थान्या श्रुतीचे प्रमाणावरून चतुर्विध परिमाण असून ब्रम्हाचा हा मोठा ब्रम्हाचा अल्प परिमाण जीव अंश
असा अंशां शि भाव रूप भेद। आणि परमात्मा मोठा जीव अल्प अशीं महत्त्व अल्पत्वे माया बुद्धि मन आदिक उपाधीवरील
त्यांवर कल्पित आहेत वास्तविक नाहीत परमार्थतः जीव ब्रम्हच आहे। यास प्रमाण। हा परमात्मा खुद्दीवरील अर्थान्या
य भागा प्रमाणे अल्प परिमाण रूप जो गुण तेणे करून जीव रूपाने अल्प परिमाण ही अनुभवास एतो। यापरमेव बराहू
ण इष्टा श्रोता मंता जीव अन्य नाही। दाश म्हणजे केवळ तेक ज्यास कोळी म्हणतात। कितव म्हणजे घृत कीडा करणारे हे
सर्व ब्रम्हच आहेत। एणेकरून असेही न जंतू ही ब्रम्हस्य रूप आहेत अशी सर्व जीवांस ब्रम्ह भावाची सीमा केली अ
शा अर्थान्या श्रुती आणि महावाक्ये प्रमाण आहेत आणि निरवयव परमात्म्यास वास्तविक अंश आहे अशी कल्पना ही
संभवत नाही जर वास्तविक अंश परमात्म्याचा जीव आहे तर देहावयव हस्त पादादिकांस स्तरवदुःख शाल्त्वा ने देहास
स्तरवदुःख जसे होतें तसे जीवांस दुःख स्तरादिक शाल्त्वा सुखे ईश्वरास स्तरवदुःख होईल या कारणास्तव जीव परमेश
राचा मुख्य अंश वसतां ही अंशा प्रमाणे उपाध संबंधाने भासता आहे। जसा घटाकाश महाकाशाचा अंश जल सूर्य स
यांचा अंश। प्रकृति स्थानि - निरंतर विषय ग्रहण करणे असं जें विषय प्रावण्यसङ्ग जी प्रकृति म्हणजे विषयांचा स्वभाव
त्याचे ठावीं स्थित अशीं जी - मनः प्रज्ञाणीं इत्याणि - मनास हा पूर्वोक्त पंच ज्ञाने दिये त्याघत - कर्षति - सपुत्ती प्रलय स
माधिकातीं आवरतो। या सदृष्टांत। वायुर्गंधानि वाशयान् - याचा पूर्वोक्त अर्थ। कोणतीं तीं इंद्रिये आणि तीं आक
कर्षण करून घेऊन काय करतो ते सांगतात। श्रोत्र, चक्षु, स्पर्शन म्हणजे त्रिगिंदिय रसन घ्राण आप्त। गृहीत्वा म्हणजे

जे व्यापार वंत करून। विषयान् उपसेवते - म्हणजे शब्दादिक विषयांच्या प्रकाश करतो। जसा दीप आपले स्थितीसाठी तैल वात
यांची अपेक्षा करीत असतां आपले गोचर झालेले जे विषय त्यांच्या प्रकाश करण्या विषयीं आपणच प्रभूत आहो। या प्रमाणे मंद
शक्तीनास चक्षुरादिक इंद्रियद्वारा अंतः करणाची विषयाकार जी वृत्ति तद्गुण विषय संबंध आपल्याशीं होण्यासाठीं - मन इंदियें सूर्य
यादिकाची अपेक्षा असली तरी घटादिकांचा प्रकाश आपले स्वप्रकाशजोति स्वरूपाने चकरतो। तदर्थ सूर्यादिकाची त्यास अपेक्षा
नाहीं असें तात्पर्य। पुढील दोन श्लोकांचें व्याख्यान पूर्वी केलेलें च आहो ॥ ११॥ आतां जें पद दुसऱ्या प्रकाशानें प्रकाश
पावणारें नसून अपरोक्ष असे जें स्वप्रकाशजोति स्वरूप सर्वांस प्रकाश करणारें आदित्यचंद्र आदिक ते ज्याचा प्रकाश क-
रण्यास समर्थ होत नाहीत। सुसुक्ष्म ज्यापदा प्रत पाऊन पुनः संसारांत परत एत नाहीत। घटाकाशादिक जसे महाकाशाचें अं-
श त्या प्रमाणे देहादिक उपाधि निमित्तक ज्याच्या मिथ्या अंशाशि भावभेदानें युक्त झालेले जीव संसाराप्रत अनुभवित
यदादित्य गतं ते जो जगद्भासयते शिवलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्च अग्नौ तत्ते जो विद्धि मामकं ॥ १२॥

न त्या परमब्रह्म स्वरूप पदाला सर्वात्मत्व सर्वव्यवहारार्थें आस्पदत्व दाखवून - ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं - एणें करून सांगि-
तलेला जो अर्थ त्याचें व्याख्यान करून आपल्या विभूति संक्षेपानें भगवान् सांगतात। यत् आदित्य गतं तेजः
- म्हणजे जें आदित्याचे ठायीं स्थित पूर्वोक्त स्वप्रकाशज्योतिरूप चैतन्य। यच्चंद्रमसि यच्च अग्नौ - म्हणजे जें चंद्राचे ठायीं
न अग्नीचे ठायीं स्थित पूर्वोक्त चैतन्य। अशिवलं जगद्भासयते - म्हणजे सर्वजगाचा प्रकाश करतो। अथवा आदित्यादिप-
दानें चक्षुरादिक इंद्रियांच्या सूर्यादिक देवता आणि चक्षुरादिक इंद्रियें छायां। चक्षुरादिक बाह्य करणाच्या देवता आणि च-
क्षुरादिक जी इंद्रियें त्यांचे ठायीं आणि मन आणि त्याची देवता चंद्र याचे ठायीं बाह्यरूपादिक विषय आणि आंतर विषय सु-
खदुःखादिक यांचें प्रकाशनासामर्थ्य जें आहे तें। मामकं - मत्स्वरूप च आहो। स्थावरजंगमात्मक सर्वजगाचे ठायीं स्वयं ज्यो-
ति ब्रह्म चैतन्य जरी समानच आहे तथापि सुरव सन्निधीस असणाऱ्या काष्ठ पाषाणादिकाचे ठायीं सुरवाचा प्रतिबिंब हो

तनाही। आदर्शाचे ठायीं प्रतिबिंब होतो। आदर्शांतही स्वच्छमलिनता तारतम्यानें स्वच्छमलिन प्रतिबिंब होतो याप्रमाणें आ-
 दित्यादिकांचे ठायीं दुसऱ्यापेक्षां प्रकाशक सत्वगुणाचे उत्कर्षांमुळे त्यांचे ठायीं विशेषें करून प्रकाशक स्वयं ज्योति चेतन्याची अ-
 भिव्यक्ति आहे यास्तव - यदादित्य गतं तेजः यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ - असें म्हटलें। जें आदित्यादि स्थित तेज तें - मामकं - म्हण-
 जे माझे इतक्यानें च निर्वाह होत असतां पुनः - मामकं तेजः - असें जें म्हटलें यावरून जें आदित्य स्थित तेज म्हणजे परप्रकाश
 न समर्थ सितभास्वरूप सर्व रूपवंत वस्तूचें प्रकाशकारणें तसेंच चंद्राचे ठायीं अग्नीचे ठायीं जें पूर्वोक्त सर्वजगाला प्रकाशक
 रणारें तेज आहे तें माझे असें जाण अशा आपले विभूतीचें कथन रूप दुसरा ही अर्थ रथें करावा ॥१२॥ केवळ आदित्यादि
 गत पूर्वोक्त तेज किंवा प्रकाशन सामर्थ्यच माझे असें नाही। पृथिव्यादि स्थित सर्वभूत धारण करण्याचें ओषधीचें आप्या-
 यन करण्याचें इत्यादिक जें सामर्थ्य तेंही माझेच असें सांगतात। चगां आविश्य - म्हणजे पृथ्वीत पृथिव्याभिमानी देवतास

॥ गामाघिदयच भूतानि धारयाभ्यहमोजसा ॥ पुष्पाभिचोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥
 रूपाने प्रवेश करून। ओजसा अहंभूतानि धारयामि - म्हणजे आपले वलें करून पृथिवीप्रत दृढ करून पृथिवीवर राहणा-
 र्भूतांप्रत मी धारण करतो। मीजर पृथिवीप्रत आपले बळानें दृढ न करीन तर पृथिवी शिथिल आवयव होऊन सुठीत धरलेले-
 वाळू प्रमाणें विशीर्ण होईल म्हणजे खाली गळून पडेल किंवा अधोभागीं बुडेल। यास प्रमाण। ज्यापरमेश्वराचे योगानें सौम-
 म्हणजे अंतरिक्ष आणि पृथिवी दृढ शाली आहे अशा अर्थाचा वेदांत मंत्र आहे। रसात्मकः सोमो भूत्वा ओषधीः पुष्पाभि-
 म्हणजे आणि मीच जलमय किंवा सर्व रसमय सोम म्हणजे चंद्र होऊन श्रीहि यवादि क सर्व ओषधींप्रत पुष्ट करतो। किं-
 वा स्वादुरस युक्त करतो। अमृतमय किरणाचे योगानें चंद्रापासून सर्व ओषधी पुष्ट होतात असें लोक शास्त्र प्रसिद्ध आहे
 ॥१३॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा - म्हणजे जो पुरुषाचे शरीरांत जाठराग्नी आहे तो वैश्वानर परमेश्वर आहे तेणे करून भक्षण
 केलेले अन्नाचें पचन होतें अशा अर्थाच्या श्रुतीतें प्रतिपादन केलेले। मी परमेश्वरच वैश्वानर म्हणजे जाठराग्नी होऊन।

प्राणिनां देहं आश्रितः प्राणापानसमायुक्तः सन् - म्हणजे सर्वप्राण्यांचे देहांतस्थित होऊन आणि प्राण आणि अपानवायु यां
हीं उद्दीपन केलेला होऊन । चतुर्विधं अन्नं पचामि - म्हणजे प्राण्यानीं भक्षण केलेले पच्यभोज्य ले ह् चोष्ययाभेदाने च्यार
प्रकारचे अन्नाचें पचन करतो । जें दंतांनी चतुकडे तुकडे करून चाऊन खातात अपृपादिक ते भक्ष्य । त्यास च चर्च्य असें ही-
म्हणतात । जें केवळ जिह्वेनेच तोडाव फिरऊन गिळतात वरणभात इत्यादिक ते भोज्य । जें जिह्वेवर ठेऊन रसाचा स्वाद घे-
ऊन गिळतात असें जें कांहीं पातळ पायस शिकरण इत्यादिक ते ले ह् । जें दंतांनी चाऊन त्यांतील रस गिळून चोथा अवशि-
ष्ट टांकितात असें जें ऊसांचे करवे इत्यादिक ते श्वीष्य । एणेकरून सर्वत्र जी शक्ति दिसते ती माझीच आहे आणि भोक्ता
जो तो वैश्वानर अग्नि - जें भोज्य अन्न तें सोम - हे भोक्ता आणि भोज्य मिळून अग्नीषोम आहेत अशा ध्यान करणाऱ्या अन्व
दोषाचा लेप होत नाही असें जाणावें ॥ १४ ॥ सर्वस्य च अहं हृदि सन्निविष्टः - म्हणजे ब्रम्हादि म्हावरांत सर्व प्राण्यांचा मी
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १५ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्देव विदेव चाहं ॥ १५ ॥

आत्मा होत्वा ता हृदि म्हणजे बुद्धीचे वायीं स्थित आहे ॥ मत्तः स्मृतिः - म्हणजे मीजो आत्मा त्यापासून जे योगी नव्हेत त्यांस
याजन्मी ज्यांच्या पूर्वी अनुभव झाला आहे त्याचें स्मरण । जे योगी आहेत त्यांस पूर्वजन्मीं ह्या ज्यांचा अनुभव झाला असा
तो त्याचें याजन्मीही स्मरण । आणि ज्ञानं म्हणजे जे योगी नव्हेत त्यांस विषय आणि इंद्रिये यांचा जो संबंध त्यापासून हो-
णारें अनुभवात्मक ज्ञान । योग्यास दूरदर्शी जे पदार्थ आहेत किंवा भूतकालचे किंवा पुढे होणारे जे पदार्थ त्यांचे अनुभवात्म-
क ज्ञान । अपोहनं च - आणि कामक्रोधादिके करून आणि शोकमोहादिके करून ज्याचें चित्त व्याकुल आहे त्यास अज्ञान
किंवा पूर्वोक्त स्मृति आणि ज्ञान यांचा नाश मीजो आत्मा त्यापासूनच होतो । याप्रमाणें आपणास जीवरूपता सांगून ब्रम्हा
रूपता सांगतात । वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्यः - म्हणजे कर्मकांड उपासनाकांड ज्ञानकांडात्मक जे सर्व वेद तीही करून मीच

तेय आहे। उपासनाकांडतर सगुणब्रम्ह प्रतिपादन करतें। ज्ञानकांडनिर्विशेष अद्वितीय जीवस्वरूप ब्रम्ह प्रतिपादन करतें। कर्मकांडही ब्रम्हसर्वात्मक आहे यास्तव त्यापरमात्म्यास इंद्रमित्र म्हणजे सूर्यवरुण अग्नि असे म्हणतात आणि दिव्यसुपर्ण पक्षीजोगरुड तो परमात्माच आहे। तो एक असतांही त्यास अग्नि यम मातरि व वा म्हणजे वायु असें म्हणतात या अर्थी व्यामंत्रांत इंद्रादि देवता स्वरूपानें परमेश्वराचें प्रतिपादन केलें आहे। वेदांत कृत - म्हणजे वेदांतार्थसंप्रदाय प्रवर्तक वेदव्यासादि स्वरूपमीच आहे। आणि वेदविदेवच अहं - म्हणजे कर्म उपासना ज्ञानकांडात्मक सर्वमंत्र ब्रम्हणात्मक वेदार्थवेत्ता मीच आहे। यास्तव - ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठाहं - या श्लोकानें जें सांगितलें तें उत्तमच आहे ॥ १५ ॥ याप्रमाणें सोपाधिक परमेश्वराचें स्वरूप सांगून क्षराक्षर शब्दवाच्य कार्य कारणोपाधिरहित निरुपाधिक वृद्ध परमात्मस्वरूप भगवान् कृष्ण अर्जुनास सांगतात ॥

क्षरः च अक्षरः इमौ द्वौ पुरुषौ लोके स्तः - म्हणजे प्रज्ञान धनच हानित्य आत्मा देहेंद्रियादिक भूतकार्योपासन उतून क

द्वौ विमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ ७ ॥

मं नाशाला म्हणजे कर्मज त्याचे नाशानें नाश पावतो म्हणजे देहाचे मरणानें मरण पावला अशा अज्ञानलोकाच्या व्यवहारास पान्न होतो अशा अर्थीच्या श्रुतीचें प्रमाणावरून नाश पावणारा जो देहादिक तदुपाधिक जलाकाशासारखा जो हा जीव समुद्रास आणि कर्मजन्य नदेंद्रासा जो अविनाशी म्हणजे तत्त्वज्ञानाशिवाय नाशान पावणारा अनादि आणि शब्दोक्त क्षराचे उत्पत्तीस बीजभूत माया रूप उपाधि त्याचे नाशामुळे नाश न पावणारा आणि त्या उपाधीचे स्वाधीन नसालेला जो मायोपाधिक तो अक्षर असे हे क्षर आणि अक्षर उपाधीनी परस्परभिन्न झालेले पुरुषोपाधित्वें करून ज्यांत लोकांत पुरुष असें म्हणतात। असे यासंसारान्त आहेत। ते कोणते ते स्पष्ट करून भगवान् दाखवितात। क्षरः सर्वाणि भूतानि - म्हणजे सर्व प्राणवत देहेंद्रियादिक समस्त कार्य तें म्हणजे तदुपाधिक जो तो क्षर। कूटस्थः अक्षरः उच्यते - म्हणजे कूट म्हणजे यथार्थ वस्तूचें आच्छादन करून रवोटे वस्तूचे प्रकाशन करणें असें जें वचन त्यासच माया म्हणतात। आवरण करणें नंतर विसोप म्हणजे भन

म करणें अशा दोन शक्तींचे स्वरूपानें राहणारा जो माया रूप उपाधि तो अक्षर म्हणजे प्रायोपाधिक ईश्वर अनाद्य नंत संसारबीजत्वा स्तव अनाद्यंत स्वरूप आहे म्हणून त्यास अक्षर असें म्हणतात। क्षरशब्दे कस्तून अचेतन वर्ग सांगून - कूटस्थ क्षर उच्यते - एणें कस्तून चेतन जीव सांगितला असें कोणी व्याख्याने केले आहे। ते उपक्रमोपसंहाराची विरुद्ध आहे - यास्तव चांगले नाही। क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि - एणें कस्तून परब्रम्ह स्वरूप त्वें कस्तून जो क्षेत्रज्ञ उदारंभी सांगितला तो क्षरा क्षराहून अन्य उत्तम पुरुष आहे असें प्रतिपादन कस्तून प्रकरण समाप्ति करणाऱ्या विषयीं विवक्षित आहे यास्तव उपक्रमोपसंहारास एक रूपता एण्यासाठीं पूर्वोक्त व्याख्यानच चांगले असें जाणावें ॥१६॥ उत्तमः पुरुषः अन्यः - म्हणजे पूर्वोक्त जे कार्योपाधिकारणोपाधि सोपाधिक जीव परमेश्वर त्याहून अन्य निरुपाधिक तृतीय उत्तम सर्वोत्कृष्ट पुरुष। परमात्मा इति उदाहृतः - म्हणजे तो कार्य कारणोपाधीचा प्रकाशक असून त्यांही कस्तून असंस्पृष्ट आहे। अन्नम उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेऽप्युदाहृतः ॥ यो लोक त्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥१७॥

य - प्राणमय - मनोमय - विज्ञानमय - आनंदमय रूप जे अविद्याकल्पित अमुरव्य आत्मे त्याहून उत्कृष्ट पुढे ब्रम्ह - म्हणजे सर्वाधिष्ठान ब्रम्ह सर्व जीवांचा आत्मा स्वरूप आहे असें वेदांतांत म्हणजे उपनिषत् रूपशास्त्रांत प्रतिपादन केले आहे। यः ईश्वरः भूत्वा लोकत्रयं आविश्य विभर्ति - म्हणजे जो परमात्मा मायोपाधीनें ईश्वर होऊन भूर्भुवर्लोक - स्वर्लोक पा लोक त्रयाप्रत हे उपलक्षण कस्तून सर्व जगाप्रत आपले मायाशक्तीनें अधिष्ठून स्वकीय सत्ता स्फूर्तीचे प्रदान कस्तून धारण करतो। किंवा पोषण करतो। आपले अधिष्ठान स्वरूप सत्ता स्फूर्तीनें आपले ठायीं अविद्यारव्य मायाशक्तीनें भ्रमानें त्रासविलेले सर्व जगास - अस्ति भाति - आहे भासते - अशाभिन्न सत्तेनें व्यवहारास पात्र करतो तथापि मी - अव्ययः - आपले ठाई भासणार जगाचे विकारानें रहित निर्विकार स्वरूप आहे। अथवा जो परमात्मा उत्तम मध्यमाधम रूप जे लोकशब्दवाच्य शरीर तृतीय यांप्रत प्रवेश कस्तून त्याचें धारण करतो म्हणजे त्या शरीरांत आपणच रा

री राप्रमाणं अविद्येने भासते तथापि सर्वज्ञत्व रूप ईश्वर धर्म अत्यज्ञत्व रूप जीव धर्मोने वृद्धि किंवा क्षयरूप विकार पावत नाही । नव्येति-म्हणजे विकार पावत नाही तो अव्यय असा अव्यय शब्दाचा अर्थ या व्याख्यानांत आहे ॥ १७ ॥ आपले प्रसिद्ध पुरुषोत्तम या नावाचा अर्थ सांगून तो परमात्मा मीच आहे असें- ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठादं- तद्धाम परमं मम । असे जे श्रुती आपले महिमांत सांगितले त्याचा निश्चय होण्याकरतां भगवान् कृष्ण सांगतात ॥ यस्मात् क्षरं अतीतः अहं- म्हणजे ज्या कारणान्नास्तब पूर्वोक्त क्षर रूप कार्योपाधिक किंवा कार्य त्वास्तब नाशपावणारा मायामय अश्वत्थान्मक संसार वृक्ष याचा अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्रहित । हे उपलक्षण करून पूर्वोक्त मायाशक्ति रूप असरोपाधी प्रत अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्रहित मी- अक्षरात् अपि च उत्तमः- म्हणजे श्रुती सांगितलेला जो सर्व संसार बीजभूत अथाकृत मायाशक्ति रूप असरोपाधिक सर्व जगकारणभूत ईश्वर त्याहून अपिशब्दाने श्रुती सांगितलेला जो देहादिकार्थ स्वरूप क्षरोपाधिक जीववर्ग त्याहून उत्तम यस्मात् क्षर मतीतो हं मक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

उत्तम म्हणजे उत्कृष्ट तम आहे । यास्तब- लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः- म्हणजे लोकांत आणि वेदांत पुरुषोत्तम असा प्रख्यात आहे । जड जो देहादिक क्षररूपोपाधी त्याहून तदुपाधिक जीव चेतनत्वास्तब उत्कृष्ट आहे । त्यापेक्षा ही अक्षर मायोपाधिक चेतन ईश्वर स्वतंत्र अस्वास्तक जीवांचे निबमन करतो यास्तब उत्कृष्ट तर आहे । त्याचे पेक्षा ही जीवेश्वराप्रमाणे सावे संख्ये दानंदाद्यस्वरूप आगतुक नके असाविरुपाधिक जीवेश्वराचा ही आत्मा मी पुरुषोत्तम उत्कृष्ट तम आहे असें नात्यर्थ ॥ तो परमात्मा उत्तमपुरुष अशा अर्थाच्या वेदवाक्यानील प्रसिद्धि- वैदिक प्रसिद्धि आणि- हरिर्यथेकः पुरुषोत्तमः स्मृतः- उग्रादिक वाक्यानील प्रसिद्धि लौकिक प्रसिद्धि जाणावी ॥ १८ ॥ अशा या माझ्या पुरुषोत्तम नावाचे अर्थाचे ज्ञानाचे फळ नसे ज्ञानप्राप्त माझी भक्ति प्राप्त होते असें सांगतात ॥ यः असंमूढः मां शब्द पुरुषोत्तमं जानाति- म्हणजे हा कृष्ण मनुष्यच आहे अशा मो-

ज्ञाने वर्जित अथवा मी हर्षोक्ता प्रमाणें पुरुषोत्तम आहे किंवा नाही अशा संशयानें किंवा मी पुरुषोत्तम नाही अशा विपरीत ज्ञानानें रहित जो मजप्रत पुरुषोत्तम या नांवाचा जसा अर्थ मी सांगितला त्याप्रमाणें मजप्रत हा पुरुषोत्तमच आहे असें जाणतो। सर्व वित्तः मां सर्वभावेन भजति-म्हणजे सर्वज्ञ किंवा सर्वात्मत्व स्वरूपत्वेन करून मजप्रत जाणणारा तो-हे भारता अर्जुना-सर्वभावेन करून म्हणजे प्रेमलक्षण जो भक्तियोग तेणे करून मजप्रत भजतो-म्हणजे सेवन करतो ॥१९॥ या अध्यायांत अम्हानें कस स्वरूप भगवत्त्व ज्ञान मी सास साधन आहे असें सांगून त्याची स्तुति करून अध्याय समाप्ति करतात ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रं-म्हणजे एतावत्पर्यंत या अध्यायांत सांगितले प्रमाणें मोठें गुप्त रहस्य संपूर्ण शास्त्रच संक्षेपानें या अध्यायाचे वर्या किंवा एतदध्याय रूप। हे अनघ मया उक्तं-म्हणजे हे निष्पापा किंवा व्यसन रहिता अर्जुना तुला मी सांगितलें। जरी ही संपूर्ण अष्टादशाध्याय रूप गीताच शास्त्र रूप आहे तथापि या अध्यायांत सर्व शा-

इति गुह्यतमं शास्त्रं मिदमुक्तं मया नघ ॥ एतत्तु ध्याबुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

शास्त्राचा प्रधानभूत जो अर्थ तो सांगितला आहे यास्तब हा अध्याय ही शास्त्र रूपच आहे। या अध्यायांत कार्यकोणतें कारण कोणतें याचा विभाग संसार रूप वृक्षास अनित्यत्व म्हणजे नदवरत्व भगवंताच्या विभूति-वेदैश्वर्य सर्वे रक्षमेव-वेद्यः-सर्ववेदां ही करून वेद्य म्हणजे प्रतिपाद्य किंवा हेय मीच आहे या अश्वत्थ रूप संसार वृक्षाप्रत जो जाणतो तो सकल वेदार्थ वेत्ता आहे असा सर्व शास्त्राचा अर्थ निरूपिला आहे। एतत्तु ध्याबुद्धिमान् स्यात्-म्हणजे हे तुला जें सांगितलें शास्त्र याप्रत दुसरा कोणीही जाणून अम्हान्म ज्ञानवान् होईन। हे भारत कृतकृत्यश्च स्यात्-आणि हे भारता सर्व जें करावयाचें तें केलें अतः पर कर्तव्य कोणतें राहिलें नाहीं असा तो कृतकृत्य होईन हे भारत या संबोधनानें ब्राम्हणादिक मोठे कुळांत ज्यास जन्म प्राप्त झालें आहे त्यानें जन्मास एकून अम्हान्म नन्वरूप भगवत्त्वाचे ज्ञानाचें संपादन करावे दात्व मुख्य पुरुषार्थ। त्यास ते झालें तर तो कृतकृत्यच आहे। तूं ही मोठे कुळांत झाला आहेस आणि व्यसन रहित निष्पाप आहेस या-

स्तव हे शास्त्रज्ञाण तं कृतकृत्य होशील म्हणून काय सांगायचें आहे असें सचविलें - एतद्दिकून कृत्यत्वं ब्राम्हण
स्य विशेषतः॥ प्राप्ये तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा। असें मन्त्रे सांगितले आहे। न्याया अर्थ। आत्म तत्त्व ज्ञान-
होणें हेच जन्माचें साफल्य आहे। आणि विशेषें करून ब्राम्हणाचें आहे। याचे प्राप्तीने द्विज कून कृत्य होतो अन्यथा हो-
त नाही॥ सर्व पुरुषार्था मध्ये ब्रम्हात्म तत्त्व ज्ञानच सकला नर्थ कारण अज्ञान नाशक आहे ते प्राप्त झाल्या वर दुसरे क-
र्तव्य राहत नाही॥ २०॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकून भाषा विवृतो पंचदशो ध्यायः समाप्तः॥ १५॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ पूर्वो ध्यायी - अधश्च मूलान्यनु संततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्य लोके - याश्चोकांत मनुष्येद-
हाचे ठायीं पूर्वे जन्मा र्जित कर्मानु सारे कर्तव्य अभिव्यक्त होणाऱ्या वासना संसार वृक्षाचीं अवांतर मूले असें सांगितले।

इति श्री मद्भगवद्गीतासूप निषत्सु ब्रम्ह विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तम
योगो नाम पंचदशो ध्यायः समाप्तः॥ १५॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अभय सत्त्व संशुद्धिर्ज्ञान योग्यवस्थितिः॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं ॥ १॥

त्या वासनासच प्रकृति असें म्हणतात। त्या वासनारूप प्रकृति - देवी - आसुरी - राक्षसी - अशा तीन प्रकारच्या नवमा-
ध्यायी सांगितल्या। त्यांत वेदानीं सांगितलेले जें कर्म आणि ज्ञान साधनांचें अनुष्ठान त्या विषयी प्रवृत्ति होण्यास कार-
ण जी सात्विक शुभ वासना ती संदेवी प्रकृति म्हणतात। वेदोक्त निषेधाचा अतिक्रम करून स्वभाव सिद्ध जे राग द्वेष
त्यांकां अनुसरून होणारी सर्वानर्थस कारण जी निषिद्ध कर्माविषयी प्रवृत्ति ती मकारण जी राजसी किंवा तानसी अशुभ वासना
तीस आसुरी आणि राक्षसी प्रकृति म्हणतात। हिलाच राग म्हणजे विषया भिलाप - याचे प्राबल्यामुळे विषय भोगा विषयी प्राध-
न्य असले म्हणजे आसुरी असें म्हणावें आणि द्वेषाचे प्राबल्यानें हिंसे विषयी प्राधान्य असले म्हणजे राक्षसी म्हणावें अ-
साभेद आहे। परंतु एथें शास्त्राचे आज्ञेप्रमाणें शास्त्रांत ज्या विषयीं करावें असा विधि आहे अशा विहित कर्माविषयी जी प्रवृ-

ति तीस कारण भूत जीसा तिकी श्रुत भवासना ती देवी संपत् म्हणजे संपत्ति आणि शास्त्रां जेवें उल्लंघन करून शास्त्रांत ज्या कर्मांचा हे कर्तव्य असानिषेध केला आहे अशा निषिद्ध कर्मां विषयी जी प्रवृत्ति होते तीस कारण जीराज सी किंवा तामसी अश्रु भवासना ती आसुरी संपत् असो राजसी जी आसुरी आणि तामसी जी राक्षसी या दोहों प्रकृतींचा आसुरी संपत्तीं तत्त्व समावेश करून श्रुत भवासनांचें ग्रहण करावें अश्रु भवासनांचा त्याग करावा असें प्रतिपादन करण्यासाठीं श्रुत भवासना देवी संपत् अश्रु भवासना आसुरी संपत् अशा दोन मेदानीच त्या प्रकृतींचें निरूपण करण्यासाठीं या षोडशाध्यायाचा प्रारंभ करतात ॥ त्यांत प्रथम तीन श्लोकांनीं ग्रहण करण्यास म्हणजे तीचें स्वरूप समजून अनुष्ठान करण्यास योग्य देवी संपत्ति श्री भगवान सांगतात ॥ अथवा पूर्वाध्यायांतीं - इदमुक्तं मयानघ - या श्लोकांत अर्जुनास अनघ असें संबोधन दिलें तें अनघ त्व देवी संपत्तीनें युक्त असणें आणि तद्द्विरुद्ध ती आसुरी संपत्ति हें शरव विण्यासाठीं भगवान बोलतात ॥ अभय - म्हणजे शास्त्र विहित कर्मांचे अनुष्ठाना विषयीं संशयावांचून प्रवृत्त होणें किंवा स्त्रिपुत्रादिक रूप जोपरि ग्रह त्याचा त्याग केला तर मी कसावांचेन माझा नाश होईल असें मयन सणें । सत्व संशुद्धिः - म्हणजे अंतः करणास भगवत्तत्त्व स्फूर्ति होण्याची जी योग्यता तद्रूप श्रुद्धी म्हणजे निर्मलता अथवा परवंचन करणें - अचूत बोलणें - मनांत एक अस्तु बाहेर दुसरा व्यवहार करणें एतद्रूप कपट यांचें वर्जन । ज्ञान योग्य व्यवस्थितिः - म्हणजे वेदांत शास्त्राच्या अवधानें झालेला जो परोक्ष ब्रह्मात्मैक्य निश्चय तें ज्ञान । वेदांत श्रवणें करून परोक्ष तेनें जाणलेला जो ब्रह्मात्मैक्य रूप अर्थ तो ति साचे एकाग्र तेनें अनुभवा रूढ करणें तो योग म्हणजे निदिध्यासन । ह्या ज्ञान योगांचे वायीं निरंतर निष्ठा - म्हणजे तत्पर असणें । संन्यासाचे हे असा धारण धर्म सांगून ग्रहस्थाने असा धारण धर्म सांगतात । दान - म्हणजे शास्त्रांत सांगितले प्रमाणें आपलें ज्यावर स्वामित्व आहे अशा अन्नादिकांचा अतिथि दास इत्यादिकांस विभाग करून देणें । दमः - म्हणजे स्वस्त्रीचे वायीं ही शास्त्रोक्त विधीचें उल्लंघन करून ऋतुकाला शिवाय दुसरे कालीं गमन करणें इत्यादिक स्वरूप

प बाह्येन्द्रियांचा नियन्त्रण। चकारानें दुसरे ही शास्त्रनिषिद्ध कर्मापासून निवृत्त होणें। यज्ञः-म्हणजे अवश्य कर्तव्य अग्निहोत्रादि श्रोत आणि दर्शपौर्णमासादिक स्मार्त। दैवयज्ञ-पितृयज्ञ-भूतयज्ञ-मनुष्ययज्ञ-याभेदानें चार प्रकारचा यज्ञ पथें घ्यावा। ब्रह्मयज्ञ पांचवा स्वाध्यायपदानें निराळा सांगितला आहे म्हणून चकारें कळत दुसरे ही शास्त्रविहित कर्म रूपधर्म घ्यावे। स्वाध्यायः-म्हणजे अदृष्टार्थ ऋग्वेदादिकांचें यथाशास्त्र विधीने अध्ययन। यज्ञशब्दानें स्वाध्यायांस्तद्धांपंचमहायज्ञांचें ग्रहण संभवत असतां ही पृथक् स्वाध्यायज्ञो सांगितला तो वेदाध्ययन करणें हा ब्रह्मचर्यास असाधारण सुरव्य धर्म असें सांगण्यासाठीं सांगितला। तपः-म्हणजे सप्तदशाध्यायांत शरीर-वाचिक-मानसिक-याभेदाने तीन प्रकारचें सांगावयाचें आहेत तें। हावान-प्रस्थान्वा असाधारण सुरव्य धर्म। याप्रमाणें चार आश्रमाचे पृथक् असाधारण धर्म सांगून-म्हणजे ब्राम्हणादिक चार वर्णांचे असाधारण धर्म सांगतात। अर्जुन-म्हणजे वक्रस्वभाव नसणें अथवा जे श्रेष्ठ युक्त आहेत त्यांचे बायीं आपणास ज्या अर्थी अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरप्रेतुन ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ २॥

चें ज्ञान आहे त्याचें गोपन न करणें ॥ १॥ अहिंसा-म्हणजे प्राण्यास पीडान करणें किंवा त्याचे दुःखीचा म्हणजे जीवन होण्याचे साधनाचा उच्छेदन करणें। सत्यं-म्हणजे यथार्थ भाषण करणें किंवा ज्याबोलण्यानें दुसऱ्यास पीडा होणार नाही असें यथार्थ बोलणें किंवा दुसऱ्यास अप्रिय अनहित जें अदृष्ट तें न बोलणें। अक्रोधः-म्हणजे दुसऱ्यानें तुला मारीन किंवा तुला नाश करीन असें भाषण किंवा निंदादि रूप भाषण केले किंवा ताडनादिक केले असतां जो उत्पन्न होणारा क्रोध त्याचा तत्काल उपशम करणें। त्याग-म्हणजे सर्व कर्मांचा विधीने त्याग करणें असा संन्यास। दानपूर्वी सांगितलें व आहे यास्तव येथें दानरूप त्याग या शब्दाचा अर्थ नाही। शांतिः-म्हणजे अंतःकरणाचा विषय चिंतनापासून उपशम करणें। अप्रेतुनं-म्हणजे दुसऱ्याचे वाढीमागे त्याचे दोषानें कथन रूप पेटवून न करणें-म्हणजे तद्ग्रहित असणें। भूतेषु दया-म्हणजे प्राण्यांचें दुःख पाहून त्यावर हे दुःखी नसावे अशी दया करणें। अलोलुप्ते-म्हणजे विषयांचे सांनिध्य असले तरी ते पाहून किंवा ऐकून इष्टियांस विकार न होणें

मादेवं-म्हणजे आप्रियबोलणारे शत्रु प्रियबोलणारे मित्र या सर्वांबरोबरही प्रियच बोलणे। स्त्री:-म्हणजे वाईट कर्मांचे ठायीं प्रवृत्तीस आरंभ झाला तर ज्यास प्रनिबंध करणारी लोकांची लज्जा। अचापलं-म्हणजे प्रयोजना शिवाय-बाणी-हात-पाय-चांच व्यापार न करणे। हे आर्जवादिक अचापल पर्यंत व्यामहणवर्णाचे असाधारण धर्म आहेत ॥ २॥ तेज:-म्हणजे स्त्री-बाल-मूढ-चांकडून आपला पराभव किंवा अपमानादिक न होण्याजोगी प्रगल्भता। क्षमा-म्हणजे दुसऱ्यानें पूर्वोक्त आक्रोश किंवा नाउन केले असता त्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य असतांही क्रोध न राखणे म्हणजे मनास विकार न होणे। धृति:-म्हणजे देहेंद्रियादिक भूमीवर पडण्याजोगे झाले तरी त्यांचें पतन न होण्याजोगा त्यांस उचलून धरण्याविषयीचा प्रयत्न विशेष मनाचा धर्म। हे क्षत्रियवर्णाचे असाधारण धर्म। शौच-म्हणजे बाह्य आंतर या दोन प्रकारचें आहे। मृत्तिकाजलादिकां नें शरीराची शुद्धी करणे हे बाह्य शौच। व्यवहारांत पूर्वोक्त माया कपट अन्ततः सोडणे किंवा राग द्वेष काम क्रोधादिकां नें तेजः क्षमा धृतिः शौच मद्रोहो नातिमानिता ॥ भवति संपदं देवी मभिजातस्य भारत ॥ ३॥

रहित होणे हें आंतर शौच। एथें मनोवासना रूप देवी संपत्ति सांगतात त्यांत आभ्यंतर शौच च घ्यावे। बाह्य शौच-शरीर धर्म आहेत तो मानस वासना रूप धर्म नाही या मुलें घेऊन ये। जर ते परंपरेनें किंवा दुसऱ्या प्रकारानें मनाचा वासना रूप धर्म होईल तर तेही घ्यावे। अद्रोह:-म्हणजे दुसऱ्यास मारण्याचे इच्छेने शत्रूादिकांचें ग्रहण करणे असा जो द्रोह तो न करणे किंवा तद्राहित्य। हे वैश्याचे दोन असाधारण धर्म। नातिमानिता-म्हणजे मीपूज्य आहे अशी जी अति साधित भावना त्याक अतिमानिता तद्राहित्य-म्हणजे आपलेपेक्षा उत्कृष्ट जे वर्ण त्यांचे ठायीं नम्रता। हा वद इवर्णाचा असाधारण धर्म। हें उपलक्षण करून विविदिषा-म्हणजे आपणास आत्मतत्त्व ज्ञान व्हावें अशी इच्छा ती होण्यासाठी साधन भूत जें वेदानुबचन-यज्ञ-दान-अनाशक्तप इत्यादिक असाधारण साधारण धर्म जे श्रुति स्मृतींत सांगितले आहेत तेही देवी संपत्तींत घ्यावे। अथवा। देवी संपत्ति फल भूत आणि साधन भूत अशी दोन प्रकारची आहे। त्यांतील फल भूत संपत्ति सांग

तात। अभयं-सर्वभूतांस भयदेणार नाही अशा संकल्पाचे पालनकरणे। हे दुसरे ही परमहंसाचे धर्माचे उपलक्षण आहे। सत्वसंशुद्धिः-वेदांतश्रवणादिकाचे परिपाकाने असंभावना विपरीत भावनादिक रूप जो अंतःकरणाचा मूल तडाहिल्या। ज्ञानं-ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार। योग-मनांच्या वासनांच्या शिवास अनुकूल पुरुष प्रत्यक्ष। ज्ञान योगां हीं करून संसारी जीवापेक्षा विलक्षण जीव नमुक्त स्वरूपाने स्थिति। ही फल भूत देवी संपत्ति। या संपत्तीत अंतःकरण शुद्धीकरणारी भगवद्भक्ति ही घ्यावी। नाहीतर भगवद्भक्तीवांचून अंतःकरण शुद्धी होणार नाही आणि देवी संपत्ती मध्ये नवमाध्याय त देवी प्रकृती प्रत आश्रय केलेले मला भजनात असे अर्थाचे श्लोकांत ती घेतली आहे। भगवद्भक्ती सर्वापेक्षा उत्कृष्ट आहे या स्तव एथे अभयादिकां मध्ये ती सांगितली नाही। महाभाग्यजे परमहंस यांची फल भूत देवी संपत्ति सांगून त्यापेक्षा न्यून जे ग्रहस्थादिक त्यांस साधन भूत देवी संपत्ति दान इत्यादिकें करून सांगतात॥ हे भारत देवी संपदं अभिजातस्य भवन्ति-हे भारत कुलोत्पन्ना अर्जुनाशुद्ध सत्वमय जी देवी संपत्ति म्हणजे वासनांची संतति ती शरीरात्मकाली पुण्यकर्माने अभिव्यक्त होईल अशी मान्यता आहे। पारुष्यमेव च॥ अज्ञानं चामिजातस्य पार्थ संपदमासुरी॥ ४॥

स्त होऊन नंतर उत्पन्न होतो त्याला हे पूर्वोक्त अभयादिक धर्म स्वाभाविक निष्पन्न होतात। त्यास विद्या म्हणजे ज्ञान आणि कर्मे उत्पन्न होतात आणि प्रज्ञा उत्पन्न होते। पूर्वोर्जित पुण्यकर्माने पुण्यकरणारे होतात पूर्वोर्जित पाप कर्माने पापकरणारे होतात अशा अर्थाचे श्रुतीत हाच अर्थ सांगितला आहे। भारत या संबोधनाने तू पवित्र वंशात उत्पन्न झालेस पवित्रच आहे या स्तव या धर्मास योग्य आहेस असे संक्षेपिले॥ ३॥ आत्मतत्त्व ज्ञान होण्याचा अधिकार प्राप्त होण्यास साधन भूत आणि ग्रहण करण्यास योग्य जी देवी संपत्ति ती सांगून आता त्या अधिकारास विरोधी या कारणाने टाकण्यास योग्य जी आसुर संपत्ति ती एका श्लोकांत संक्षेपाने सांगतात। दंभः-म्हणजे मीमोठा धार्मिक आहे असे लोकांत प्रसिद्ध करणे। यासच धर्म ध्वजित्व म्हणतात। दर्यः-म्हणजे धन आणि स्वजन निमित्तक माझ्यासारखा द्रव्यवान् आणि विस्तार-

गावलेल्या कृष्णाचा दुसरा कोण आहे असा दुसऱ्या वातारस्कार करण्यास कारणभूत गवाराव्यमनाचा वृत्तिविशेष। अभिमान
 श्व - आणि आपल्यास सर्वपेक्षां पूज्यत्व आहे असा अतिशयित अभिमान। हा प्रजापतीपासून देव आणि आस्तर दोन उत्पन्न
 झाले ते देव अस्तरपरस्पर आपआपले मांढपणाविषयीं स्पर्धा करित असत। नंतर अस्तर आपण सर्वां हून थोर आहो। तेव्हा
 कोणाचे सुखांत होम करावा अशा अभिमानाने आपले सुखांतच होम करूं लागले म्हणजे यसादिकाने देवांस हविर्भागन
 हे ऊन आत्मार्थच पाक करून अन्नादिकांचें भक्षण करूं लागले। ते या अतिमानाने पराभव पावले। तस्मात् अतिमानक
 रूं नवें। अतिमान करणे हे पराभव होण्याचें सुख म्हणजे आरंभ आहे अशा अर्थाच्या शतपथब्राम्हणातील वाक्यानें हे सां-
 गितले आहे। क्रोधः-म्हणजे आपल्यास आणि दुसऱ्यास अपकार होण्यास कारणभूत जी प्रवृत्ति तीस साधन अभिज्वल
 नात्मक मनाचा वृत्तिविशेष। पारुष्य दोन प्रकारचें आहे। एक वाक् पारुष्य आणि एक दंड पारुष्य। दुसऱ्यास निष्ठुरखोलुणें
 किंवा शिबी गाळ करणे हे वाक् पारुष्य। दुसऱ्यास काष्ठ शस्त्रादिकानें मारहाण करणे हे दंड पारुष्य। चकारानें न सांगि-
 तलेले जे चापल्यादिक धर्म ते ध्यावे। अज्ञान-म्हणजे कर्तव्य कोणते अकर्तव्य कोणते याचा विवेक नसणे किंवा देहा
 दिकांवर ह्याच आत्मा असें मिथ्याज्ञान। हे पार्थ आस्त्रीं संपदं अभिजातस्य भवन्ति-म्हणजे हे अर्जुना अस्तरयोनीत
 जन्ममरण होण्यास कारण जी रजस्तमोमय अन्नभवासनांची संतती ती पापकर्मानें शरीरारंभ काळीं अभिव्यक्त होऊन
 तर जो उत्पन्न होतो त्यास हे दंभ दर्पादिक धर्म स्वभाषिक निष्पन्न होतात। हे पृथेच्या-म्हणजे कुंतीच्या पुत्रा अर्जुना-आ
 शासंबंधानें तुझे भादकुलही पितृकुलाप्रमाणें शत्रु आहे यास्तव तूं या आस्त्रीं संपत्तीस योग्य नाहीस असें सुचविणें
 ॥ ४॥ सांगितलेल्या दोन्ही संपत्तीचा फळ भेद सांगतात। देवी संपत्तिविमोक्षाय-म्हणजे ज्या आश्रनास किंवा ज्या वर्णा-
 स जी फळाभिसंधि म्हणजे फळेच्छा न इहित जी वास्तविक विहित क्रिया ती त्याची देवी संपत्ति। ती अंतःकरणवृद्धिभा
 गवृद्धि ज्ञानयोग व्यवस्थितीपर्यंत निष्पन्न झाली असतां मंसारबंधापासून जो मोक्ष म्हणजे त्या बंधाची निवृ-

स्ति तीस कारण तद्वारा केवल्यपदप्राप्तिस्कारण होते। यासाठी जे कल्याणार्थी आहेत त्यांनी त्यादेवी संपत्तीचाच आश्रय करावा। निबंधाय आसुरी मत्ता-म्हणजे जी क्रिया ज्यास शास्त्रनिषिद्ध आहे ती फलाभि संधीने आणि अहंकाराने युक्त राजसी किंवा तामसी सर्वक्रिया त्याची आसुरी संपत्। हीच राक्षसी संपत्। ही संसाररूप जो बंध त्यास कारण होते असे शास्त्र ससंमत आहे। यास्तव तिच्या त्यागकल्याणार्थी मुमुक्षुंनी करावा। हे पांडव देवीसंपदं अभिजातोसि माचरुचः-म्हणजे हे पांडवा अर्जुना मी कोणते संपत्तीने युक्त आहं अशा संशयांन पडलेल्या अर्जुनाचे आश्वासन भगवान् करतात। मी आसुरी संपत्तीस अनुलक्षून झालों आहं काय अशा शोकाने तूं संताप करूनको। तूं देवी संपत्तीप्रत अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहेस म्हणजे पूर्वजन्मी तूं पुण्यकारक कल्याणरूप कर्म केले आहे यास्तव पुढे ही तुला कल्याण होणार असा तूं आहेस। पांडवा अशासं बोधनाने दुसरे जे धर्म राजादिक पंडूचे पुत्र त्यांचे ठायीं ही देवी संपत्ति आहे असे मुचबिले

देवी संपत् विमोक्षाय निबंधाया सुरी मत्ता ॥ माचरुचः संपदं देवी अभिजातोसि पांडव ॥ ५ ॥

हो भूतसर्गो लोके स्मिन् देव आसुर एव च ॥ देवो विस्तराः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे वदतु ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ शास्त्रनिषिद्ध कर्माविषयीं प्रवृत्त होणें यास कारण या सामान्य धर्मांने आसुरी आणि राक्षसी या दोन प्रकृतींचा एक वर्ग किंवा एकच भेद करून राक्षसी प्रकृतीचा आसुरी प्रकृतीचे पोटांतच समावेश असो। कोठे आसुरी आणि राक्षसी असानिराका भेद जोदारविला तो त्या एका भेदासच कामोपभोगाचे प्राधान्येक करून त्या प्रकृतीस आसुर प्रकृती म्हणतात हिंसा द्वेष प्राधान्येक करून त्या भेदासच राक्षसी प्रकृती म्हणतात अशी त्यांची व्यवस्था मी केली तीही असो। परंतु प्राज्ञापत्य म्हणजे प्रजापतीपासून उत्पन्न झालेले देव मनुष्य आणि आसुर हे प्रजापतीचे गयीं ब्रम्हचार्यार्थ म्हणजे वेदाध्ययनार्थ वास्तवरते झाले असें शुक्तीने संगितले आहे। याप्रमाणे बरून मानवी प्रकृति देवी आणि आसुरी या दोन प्रकृतीं रूपांनी राखी निसरी आहे असें सिद्ध होतें। ती प्रकृति मुमुक्षुंस ग्राह्य किंवा त्याज्य आहे हे अवश्य सांगण्याचे असून कों सांगित

किं नाही अशा शंकेचें निराकरण करण्या साठीं सांगतात। अस्मिन् लोके देवः आसुर एव च द्वौ भूतसंगौ भवतः-म्हणजे या संसार मार्गाचे ठायीं देव आणि आसुर या भेदानें दोन प्रकारचे भूताचे म्हणजे मनुष्याचे सर्गसृष्टि होतात। राक्षस किंवा मायु-
ज सर्ग पृथक् नाही। नात्यर्थे। जेव्हां जो मनुष्य शास्त्र संस्कार मानल्यानें राग द्वेषांचा जय करून धर्मपरायण होतो तेव्हां तो देवच आहे। जेव्हां स्वाभाविक होणारे जे राग द्वेष त्यांच्या प्रायत्न्ये करून शास्त्र संस्कार टाकून अधर्मपरायण होतो तेव्हां तो अस्तर आहे। त्यांत ही परस्त्रीगमनादिक अधर्मपरायण झाला म्हणजे अस्तर आणि प्राणिहिंसा रूप अधर्मपरा-
यण झाला म्हणजे राक्षस असा त्यावर्गीत अवांतर भेद आहे। धर्म आणि अधर्म या दून तृतीय कोटी नाही यास्तव देवी आ-
णि आस्त्री अशा दोन प्रकारची प्रकृति असें जें सांगितलें तें विरुद्ध नाही। यास प्रमाण प्रजापत्य म्हणजे प्रजापती पासून
उत्पन्न झालेले देव आणि अस्तर हे दोघे आहेत त्यांत देव कनिष्ठ आणि अस्तर अशा अर्थाची श्रुती आहे। पूर्वोक्त देव मनु-
ष्य अस्तर प्रजापतीचे ठायीं ब्रम्हचर्यार्थ वासकर ते झाले या अर्थोचे श्रुतींत चस्तन रत्नु इह इह असें देवी वाणीप्रत जोबोलतो
ते दम-दान-दया-यांस दकारात्मकत्व बोलतो। या कारणास्तव दान-दम-दया-याति हींचा उपदेश आचार्यानी शिष्यास
करावा असें सांगितलें आहे। यावरून दम दान दया रहित जे मनुष्य त्यांस एकाच दया अस्तरानें दम दान दयेचा उपदेश
केला असें सिद्ध होते यावरून दम दान दया याही करून रहित मनुष्य ते पूर्वोक्त लक्षणानीं अस्तरच असतां त्यांवरक
हीं एके धर्माचे सादर यानें देव मनुष्य अस्तर असा लक्षणिक गोण प्रयोग केला। जसा मनुष्य असतां ही क्रौर्यगुणा
नें हासिंद् किंवा व्याघ्रआहे आणि सात्विकपणा या गुणानें हा केवळ भीष्मा महादेव सांब आहे असा प्रयोग करतात त्या-
प्रमाणे। विज्ञातीय देव मनुष्य अस्तर अशा तीन जातीने धर्म विवक्षित नाहीत। कारण मनुष्याधिकारकच उपदेश झाला
आहे म्हणजे वर्णाश्रमचित् धर्मांचा उपदेश करण्यास मनुष्यासच अधिकार आहे यास्तव त्यास उपदेश त्या धर्मांचा करा-
वा या उद्देशानेंच शास्त्राची प्रवृत्ति नाही यास्तव राक्षसी आणि मानुषी प्रकृति आस्त्री प्रकृतीचेच ठायीं अंतर्भूत आहे या

स्त्व देव आणि आस्कर असे दोनचसर्ग आहेत असें जें सांगितलें तें युक्तच आहे विरुद्ध नाही। देवः विस्तराः प्रोक्तः
 - म्हणजे त्यांतील देवसर्ग म्हणजे देवी प्रकृति किंवा संपत्ति विस्तारें करून द्वितीयाध्यायांत स्थित प्रज्ञलक्षणांत द्वादशा
 अध्यायांत भक्तलक्षणांत त्रयोदशाध्यायीं ज्ञानाचे लक्षणांत चतुर्दशाध्यायीं गुणातीताचे लक्षणांत आणि या अध्यायांत
 - उनभयं सत्य संवत्सदि-गणकं रूत सविस्तरं तुलामी सांगितला। हे पार्थ- आस्करं मे श्रुणु- म्हणजे हे अर्जुना आतां आसु
 रभूतसर्गाप्रत म्हणजे आस्कर प्रकृतीप्रत मजपास्त्र विस्तरें करून त्याचा त्याग करण्यासाठीं श्रवण कर। ज्याचें उत्तम
 प्रकारें करून स्वरूप समजतें त्याचेंच वर्जन करण्यास शक्य होतें। पार्थ या संबोधनें करून माझे पितृभगिनीचा पुत्र दंडा
 हेस या स्तव सुखी उपेक्षा नी करित नाहीं हिताहितोपदेश तुला अवश्य करतो असें सूचविलें ॥ ६॥ आस्कर स्वभावाचे
 जे प्राणी त्याचे ठायीं राहणारी जी वर्जन करण्यास योग्य आस्कर संपत्ति तिचें- तो न हं द्विषतः कूरान्- या श्लोकापूर्वीचे प्रवृत्ति

प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच जनान विदुराकराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७॥

च एषून् वाराश्लोकांनी स्पष्ट करून दारब विनात। प्रवृत्तिंच- म्हणजे शास्त्र विहित धर्मो विषयीचा जी प्रवृत्ति। चकारे करून त्या
 प्रवृत्ती विषयीचे जें शास्त्रांनी लक्ष विधिवाक्य याप्रत। निवृत्तिंच- आणि अधर्मापासून जी निवृत्ति आणि चराश्रयें त्या निवृ
 तीचे विधिविषयी जें शास्त्रांनी लक्ष निषेध त्याप्रत। आस्कराजनाः न विदुः- म्हणजे आस्कर स्वभावाचे प्राणी जाणत नाहीत।
 या कारणास्तव। तेषु न शौचं विद्यते- म्हणजे त्या आस्कर स्वभावाचे जनाचे ठायीं पूर्वोक्त बाह्य आभ्यंतर शौच राहत नाहीं।
 आणि- नापि च आचारः- म्हणजे मन्वादिक प्रवृत्तींनी सांगितलेला जो आचार तोही राहत नाहीं। तेषु सत्यं न विद्यते- आणि
 प्रिय आणि कृत असेय थार्थ भाषणही त्याचे ठायीं राहत नाहीं ॥ ७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥
 श्रीगीताविंदार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीवास्तुदेवार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ श्रीगुरुदेवाचार्यार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

धर्माविषयीं प्रवृत्ति व्हावी अधर्मापास्तून निवृत्ति व्हावी असें प्रतिपादन करणारे भगवद्गता रूप निर्दोष वेद रूप प्रमाण शास्त्र स
र्व बौद्ध प्रसिद्ध आहे आणि त्याला अनुलक्षून वेदांतीलच अर्थाचे प्रतिपादन करणारी स्मृति इतिहासपुराणादिक हीं लोकांत प्र-
सिद्ध आहेत असें असतां धर्माधर्मविषयक प्रवृत्ति आणि निवृत्ति आणि तद्विषयक विधि निषेध यांचें ज्ञान कां नाहीं। सत्त
आहेतर भगवद्गतेचें उल्लंघन करणाऱ्यांचा शासनकर्ता भगवान् परमेश्वर असतां भगवद्गतेचें उल्लंघन करून शीव आ-
चारादि रहितत्व त्यांस कसें अशाशंकेंचें निराकरण करण्यासाठीं सांगतात ॥ असत्यं-म्हणजे सत्य म्हणजे ज्याचा काल-
अर्थी बाध नाहीं असें यथार्थ धर्माधर्मादिकां प्रत प्रतिपादन करणारे वेदारव्य प्रमाण आणि तदनुसारि स्मृति पुराणादिक
तें ज्याचें गयी नाहीं असें वेद स्मृति पुराणादि कांचें स्वरूप प्रत्यक्ष सिद्ध अस्तून तें जगाचे गयी नाहीं असें म्हणण्याचें ता-
त्पर्य तें वेदादिक प्रमाण नव्हे या अर्थावर आहे। याच कारणास्तव-अप्रतिष्ठं-म्हणजे धर्माधर्मरूप प्रतिष्ठा म्हणजे ईश्व
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाकुरनीश्वरं ॥ अपस्परसंभूतं किमन्यत्काम हेतुकं ॥ ८ ॥

रास हें विचित्र स्वरुप दुःख मोह किंवा तत्साधनात्मक जग करण्यास जीवाचें धर्माधर्मच निमित्त कारण आहेत अशीच
वस्तुता जास कारण नाहीं असें। आणि-अनीश्वरं-म्हणजे श्रुभाश्रम कर्माचा फलदाता नियंता ईश्वर ज्याचे गयी नाहीं अ-
सें। जगत् आदुः-म्हणजे हें जग आहे असें ते आसुर स्वभावाचे जनबोलतात। बलवत् पापरूप कर्मानें ते वेदांस प्रामाण्य
मानीत नाहींत त्यावस्तून वेद प्रतिपादित धर्म अधर्म नाहीं आणि ईश्वर ही नाहीं असे मानतात आणि यथेष्टाचरण ते
करतात यामुकें ते पुरुषार्थ भ्रष्ट आहेत असें तात्पर्य ॥ वेद शास्त्रांनीच ज्यांचें स्वरूप समजायाचें असे जे जीवकृत धर्मा
धर्म त्यांचे सहाय्याने त्यांचें फल जीवास देण्याकरतां या जगास उत्पन्न करणारा प्रकृतीचा अधिष्ठाता जो परमेश्वर तो ज-
र या जगांत नाहीं असें ते मानतात तर त्याचे मतीं कारणाबाधून या जगाची उत्पत्ति कशी होते याचा केंची निवृत्ति त्याचें मत
सोपून करतात ॥ अपरस्पर संभूतं-म्हणजे कामानें प्रेरणा केलेले जे स्त्रीपुरुष त्यांच्या अन्योन्य म्हणजे परस्पर संयोगा

मृत्न हें जग उत्पन्न होते नें। काम हें तुकं-म्हणजे स्त्री पुरुषांचा कामाचा आस हे तुम्हणजे कारण आहे त्याशिवाय दुसरे कारण नाही असे काम हे तुक आहे त्यासच हे तुक म्हणावें। धर्मो धर्म ही यास कारण आहे त असें म्हणाल तर ते नाहीत असें सांगतात। किमन्यत्-म्हणजे अन्यत् म्हणजे अदृष्ट कारण किमपिकाहीं नाही। अदृष्ट मानलें तरी कोठें कोठें कार्यच ठायीं स्वभावाकच पर्यवसान आहे। जसा वन्ही उष्ण स्पर्शच आहे जल शीत स्पर्शच आहे यास्तव सर्व जगाचें स्वाभाविकच वैचित्र्य असो। दृष्ट कारण संभवत असतां अदृष्ट कारण कल्पना करणें योग्य नाही असान्याय ही आहे॥ यास्तव प्राण्याचे उत्पत्तीस कामच दृष्ट कारण आहे त्यावांचून दुसरे अदृष्ट कारण ईश्वर अदृष्ट धर्मो धर्मादिक नाही। हेंच मन लोकायतांचें आहे त्यासच नास्तिक म्हणतात॥८॥ एतां बुद्धि-या लोकायतांचे मताप्रत। अवष्टभ्य-म्हणजे अवलंबून। नष्टात्मानः-परलोक साधन ज्यांचें भ्रष्ट झालें आहे असें। अल्प बुद्धयः-म्हणजे दृष्ट फलाचें ठायीं च ज्योत्स्नी बुद्धि प्रवृत्त आहे असे। उग्र कर्माणः-म्हणजे प्राणिहिंसादिक कर्म करणारे। जगतः

एतां बुद्धि मवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्प बुद्धयः॥ प्रभवंत्युग्र कर्माणः क्षयाय जगतो हिताः॥९॥

काम आश्रित्य दुःपूरं दंभमान मदान्विताः॥ मोहादृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तते शतचिघ्रताः॥ १०॥

हिताः-म्हणजे जगाचे शत्रू ते जगाचे। क्षयाय-म्हणजे नाश साठीं व्याघ्र सर्पादिक स्वरूपानें। प्रभवन्ति-म्हणजे उत्पन्न होतात। यास्तव अत्यंत अयोग्य तीस नेण्यास कारण अशाया मताचा अवलंब कल्याणा र्थ्याने न करून सर्वथा वर्जन करणामताचें करावें॥९॥ ते पूर्वोक्त जे व्हांकांहीं कर्माने मनुष्य योनींत जन्मास एतात ते व्हां। दुःपूरं काम आश्रित्य-म्हणजे स्त्री इत्यादिक दृष्ट विषया विषयींचा जो दुःपूर म्हणजे ज्याची स्फूर्ती विषय भोगाने करण्यास अशक्य आहे अशा कामाचा आश्रय करून म्हणजे स्त्री इत्यादिका विषयीं साभिलाष होऊन। दंभमान मदान्विताः-म्हणजे धार्मिक स्व नसतां ही मी-धार्मिक आहे अशी आपली प्रसिद्धी करणें अशा दंभानें आणि हृज्य स्व मसतां ही मी पूज्य आहे अशी आपली प्रसिद्धी करणें अशामानानें आपलें ठायीं उत्कर्ष मादून दुसऱ्याचा अपमान किंवा हेल नादिक असत्कार करणें अशामानानें युक्त होत

नै। मोक्षान् असद्वाहान् गृहीत्वा-म्हणजे यामंत्रानें यादेवतेचें आराधन करून स्त्रियाचें आकर्षण किंवा वशीकरण करून-यामंत्रानें या देवतेचें आराधन करून मोठया द्रव्यानिधीप्रत मिळवूं अशा दुराग्रहाप्रत अविवेकानेच धारण करून। अशुचिप्रताः-म्हणजे स्मशानांत प्रेतावर बसून जपकरणें निरंतर स्मशानवास करणें निरंतर उच्छिष्टच राहणें अशा अवस्थांची ज्यांस अपेक्षा आहे-अशी वामागमादिकांत सांगितले कीं ब्रतें ज्याणीं स्वीकारलीं आहेत असे। प्रवर्तते-म्हणजे जांनिचें दृष्टच फल आहे अदृष्ट पुण्यादिक नाही आणि वेद विहित नव्हे असें जें एकद कोणतेही देवतादिकांचें आराधन त्या विषयीं प्रवृत्त होनात। अथवा जगाचे स्थापनासाठीं प्रवृत्त होनात असा पूर्वींशीं अन्वय करावा। असे जे ते-पुनंति नरकेशचौ-असें पुढें सांगावयाचें आहे त्याशीं वा अन्वय आहे ॥ १० ॥ त्याचेंच पुनः विशेषें करून निरूपण करतात ॥ अपरिमेयां प्रलयां तांचिनां उपाश्रिताः-म्हणजे चिंतन करणाऱ्या अर्जुन वत्तास्तवजीची इयत्ता नाही अशी आणि मरणपर्यंत-म्हणजे यावज्जीव जी राहणाऱ्या हें मला कसें मिळेल याचि चिंतामपरि मेयांच प्रलयां तांमुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

काले स्थाचे संरक्षण कसें होईल अशी जी आपले योगक्षेमाविषयींची चिंता नीप्रत आश्रय केलेले त्याचि ते नेच सर्वदा युक्त कधीही पारलौकिक चिंतन करणारे। आणि-कामोपभोगपरमाः-म्हणजे शब्दादिक जे विषय त्यांचा किंवा स्त्री आदिकांचा जो उपभोग करणें हाच ज्यांस पुरुषार्थ आहे धर्माचरण करणें पुरुषार्थ ज्यांस नाही असे। आणि-एतावदिति निश्चिताः-म्हणजे एतावत या शरीरानें भोग ज्यांचा होतो हेंच काय ते स्वरूप या शरीराच्या नाश झाला म्हणजे या देहाकून भिन्न परलोकीं जाणारा भोक्ता आत्माच नाही यास्तव परलोकीं जाऊन भोगावयाचें स्वरूप नाहीच अशानिश्चयानें युक्त। याप्रमाणें त्यांस निश्चय होण्यास कारण आसून मोहनासाठीं लोकायत शास्त्रप्रवृत्त करणाऱ्या बृहस्पतीचीं-चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः-अर्थ कामोपभोगार्थी-इत्यादिक सूत्रें आहेत। त्यांचें विवरण न दगुयायींनीं सविस्तर केलें आहे। त्यांचें दर्शनच आहे त्याचा संक्षेपार्थे लिहितो ॥ आत्मास्ति देहाद्यतिरिक्तमूर्तिर्भोक्ता स लोकांतरितः फलानां ॥ आश्रयमाकाशतरोः प्रसूनात् प्रथीयसीस्वादुफल

प्रसूतो। या स्त्रूल सस्म दहादिकां कून आत्म्याचें स्वरूप निराळे आहे तो आत्मा देह मरणानंतर लोकां तारास जाऊन या
 लोकां केलेले कर्मांच्या फलाचा उपभोग करतो अशी जी मूढ लोकांची आशा आहे ती आकाश तस्तुचे पुष्पापासून मधुर फल उ-
 त्पन्न होईल अशा मोठे आशेप्रमाणे अत्यंत तुच्छ आहे ॥ पारमार्थिक विचार करून परलोकादिक आहे इत्यादिक आपले कल्पनेने क-
 ल्पून दुष्ट बुद्धीने आपण आस्तिक आहो असें प्रख्यात करून या सर्व जगाची वंचना केली आहे। ती अशी-यन्नास्येव तदस्ति व-
 स्त्विनि मृषा जल्पद्विर वास्तिकैर्वा चालेर्बहुभिस्त सत्यवचसो निधाः कृतानास्तिकाः ॥ हे हो पश्यत तत्वतो यदि तु नच्छिन्ना दतो
 वर्ध्मणो दृष्टः किंपरिणामरूपितचित्तिर्जीवः पृथक् कैरपि-जें देहातिरिक्त आत्म वस्तु प्रत्यक्ष प्रमाणानें दिसत नाहीं तें आहे अ-
 सें मिथ्या बोलणारे जे वाचाल आस्तिक ते आपणच नास्तिक असतां स्वरे बोलणारे जे लोकायतिक त्यांस नास्तिक असें नाव ठेऊ-
 न ते निंद्य वरविले। पहा हे केवढें तरी आश्चर्य आहे। या शरीराचा छेद करून पाहिला तर या देहांतराहणारा देहाकून निराळा-
 आत्मा आहे असें कोणी तरी पाहिलें आहे काय। या स्तव सपारी पान चूर्ण कात हे एकत्र झाले म्हणजे जसा तांबडारंग उत्पन्न
 होतो त्याप्रमाणे पृथिवीजल तेज वायू हीं भूतें एकत्र होऊन यांचा स्त्रूल देहाकार परिणाम झाला म्हणजे या देहासच वैतन्य
 उत्पन्न होतें। त्याचैतन्याने युक्त जो देह तोच आत्मा असा त्या ब्रह्मसतीचे स्त्रूचाचा अर्थ आहे असें वास्तव तत्व असून दे-
 हाकून आत्मा निराळा आहे तो परलोकां केलेले कर्मांचे फलाचा अनुभव घेण्या करता जातो असें प्रतिपादन करून ते या ज-
 गाची वंचना करतात असें नाहीतर आपली ही वंचना करतात। ती अशी-तुल्यन्वेव पुष्पां मुखवाद्यवयवे वर्णक्रमः कीदृशः
 स्त्रीचैवं वस्तुवापरस्य यदमुं भेदं न विभोययं ॥ हिंसायामथवा यथेष्टगमने स्त्रीणां परस्य स हे कार्य कार्य कथास्तथापि य-
 मीनिः पौरुषाः कुर्यते-ते आस्तिक आपले शास्त्रादिकांत ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र चार वर्ण त्यांचे निरनिराळे धर्म आणि-
 आश्रम त्यांचे ही धर्म निरनिराळे असें प्रतिपादन करतात आणि परस्त्रीशीं गमन करून ये दुसऱ्याचे द्वय्याचें चौर्य करून ये
 हिंसा निरर्थक करून ये असे साधारण सर्वांचे धर्म आहेत त्यांचे आचरणानें जीवास उत्तम लोक प्राप्त होतो निषिद्ध धर्मोचर

णानें नरक प्राप्त होणे असें प्रतिपादन करतात आणि धर्मोच्चरणा मुखें आपले दृष्ट करवास मात्र सुकतात आणि जगास ही सुक-
 वितात। परंतु विचार करून पाह्या सर्व ब्राम्हणादिकांचे शरीरास सुखादिक हस्तपादादिक अवयव समान असतां हाच ब्राम्हण हाच स-
 न्निय असा वर्णक्रमक शानें झाला म्हणजे त्याचे धर्मो धर्म भिन्न भिन्न कशानें झाले या विषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण तर नाहीच प्र-
 त्यक्षाशिवाय दुसरे प्रमाणच नाही यास्तव हे धर्म दुसऱ्याचे ही स्त्री दुसऱ्याची त्यांचा अभिलाष करून ये असा जो अस्तिका-
 नीं आपले बुद्धीनें कल्पिलेला भेद किंवा धर्म त्याप्रत आम्ही जाणव नाही। आणि हिंसा करून ये दुसऱ्याचे इत्याचा अप-
 हार करून ये पर्वकालीं स्त्रीशी गमन करून ये परस्त्रीशी गमन करून ये स्वस्त्रीशी चय यायोग्य कालीं गमन करावें असा क-
 र्तव्या कर्तव्य विचार आस्तिकानीं कल्पिलेला आणि स्त्रीपुरुषभेद वर्णाश्रमभेद त्यांचे धर्मोचा भेद निरर्थक आणि अप्रमा-
 ण असून पुरुषार्थेद्रीन आस्तिक करतात। अर्थकाम हे दोन पुरुषार्थ। धर्म आणि मोक्ष त्या विषयीं प्रमाण नाही यास्तव ते
 पुरुषार्थ नाहीत-मृत्यूच मोक्ष। पृथिवी-आप-तेज-वायू-हीं चारच तत्वे। तींच संयोगानें देहास चैतन्य उत्पन्न करतात। प-
 रलोक नाही। धर्मो धर्मो विषयीं प्रमाण भूतवेद असें आस्तिकानीं मानिले आहे परंतु त्यांनीं मानल्या प्रमाणें वेद ईश्वरापा-
 सून उत्पन्न झाले असें ईश्वरच नाही या मुखें संभवत नाही। जे प्रत्यक्ष वेद दिसतात ते कोणी वचकानें उत्पन्न केले आहेत या-
 स्तव ते धर्मो धर्मो विषयीं प्रमाण नाहीत। जर प्रमाण मानावें तर युक्तीशीं विरुद्ध आहेत। ते असे- स्वर्गः कर्तृक्रिया इव्य वि-
 नाशो यदि यज्वा ॥ तर्हि दावाग्निदग्धानां फलं स्यात् भूरिभूरां-जर वेदांत सांगितले प्रमाणें क्रतुजिज्ञा आणि त्यांच्या
 होमादिक क्रिया आणि पुरोडाशादिक इव्य यांच्या नाशानंतर यज्ञकण्ठार यजमानानास स्वर्ग होईल तर दावाग्नीनें द-
 हन पावलेले वृक्षांस पुष्कळ फळे येतील। कारणाचा अभाव दोहों ठिकाणीं तुल्य आहे। निहृतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्ग प्राप्तिर्य-
 दीप्यते ॥ स्वपिताय जमानेन किञ्चन स्त्रान्निह न्यते-आणि सामान्य हिंसानिषिद्ध आहे तरी यसांतील पशू हिंसानिषि-
 द्ध नाही त्या पशूंस स्वर्ग प्राप्ति होते असें वेदांत सांगितले आहे त्या प्रमाणें स्वर्गमानावें तर यजमान आपला पिताच यज्ञां

त कां मारीत नाही। तसें कल्यानें त्यासही स्वर्ग होईल। मृताना माप जेव्हां आहें तेव्हां नृत्तिकारण॥ निर्वाणस्य प्रदीपस्य दीपः से
वर्धयेन् शिरसां- वेदां न सांगितलेले प्रमाणे मरण पावलेले प्राण्यांस पुत्रादिकाने केलेंले वगळाने जर नृत्ति होईल नरनष्ट झालेले क्षि
पांत तेल वाती घातल्या म्हणजे त्याची ज्योती वृद्धी प्रत कां पावत नाही। असें सुक्ति विरुद्ध सर्व धर्म अमतां ही रवावे प्यावे स्त्रियांचे
उपभोग करावा अशा दृष्ट करवात्मक पुरुषार्थाचा त्याग करून धृते वंचकांनी उत्पन्न केलेले शास्त्रांतील फल श्रुतिरूप आशामे
दकांनी म्हणजे मानसिक मोदकांनी मूर्ख लोकांची नृत्ति होऊन मोठे मोठे घोर तपाचरणाने यादेहास तप देतात। कालिंगनं शु
जनिपीडित बाहु मूल भग्नोन्नतिस्तन मनोहर मायनास्याः॥ भिक्षोपवास नियमार्क मरीचि दाहं देहोप शोषणविधिः कुक्षियो-
क्तैषैः- जीची कमल पत्रा सार रची विस्तृत नयने आद्वेत तीणे आपले दंती हात उचलून आपले कंठांत घालून आलिंगन केल्या
मुळे तिचे स्तनाचे उच्चत्व नाहीसें ज्यांत झालें आहे असें अंतःकरणाम आनंद करणारे स्त्रीनें केलेंले आलिंगन केवें आणि संन्यास
करून भिक्षा मागणें एकादद्यादिक घृतांचे बायीं अहोरात्र उपोषण नियमाने करणें- कुच्छ्रं चंद्रायणमासोपवासादिक प्राय-
श्चित्ताचरणरूप तपकरणं- सूर्य संमुख उभे राहून त्याचे अवलोकन करणें इत्यादिक साधनांनी अज्ञ लोक जो देहाचा शोष
करतात तो कावें। याचें तारतम्य पहावरे॥ सांसारिक विषय स्वरु सर्व त्याचे अस्थिरत्वासुळे नाशामुळे आणि विषयांचे
वियोगासुळे होणारे दुःखानें मिश्रितच आहे। मास्तव त्याचा त्याग करून या प्रमाणें देहाचा शोष करतात असें म्हणावें तर- त्या-
ज्यं स्वरु विषय संगमज्जमपुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्ख विचारयेया॥ ब्रीहान जिह्मासति सितोत्तम तंदुलाद्यान् कोनामभो-
स्तुष कपोपहितान हितार्था- विषयसंयोगापासून उत्पन्न होणारे स्वरु दुःख मिश्रित आहे मास्तक पुरुषानें टाकावें असा
विचार अज्ञान्याचा आहे। उत्तमशक्त म्ना तांदूळ ज्यांत आहेत अशाची ही प्रत म्हणजे साखी प्रत त्यावर कोडा आहे किंवा तेकें
उप्यानें आच्छादिले आहेत म्हणून जो उपापलें दित व्हावें असें दृच्छिणारा आहे तो कांणी टाकील किं काय। यास्तव- अ-
ग्निहोत्रे च यावेदा स्थिदं दे भस्मयुं ठनं॥ प्रज्ञापोरुष हीनानां जीविकेति बृहस्पतिः- अग्निहोत्रादिक सर्व कर्म ऋग्वेद

यजुर्वेद सामवेद हे यज्ञादिकास उपयोगी तीनवेद तसाच संन्यास अंगास भस्मोद्धूलन करणें इत्यादिकजे आहेत ते ज्यास पोटाभरण्यास ताननाहीं किंवा पराक्रम नाही त्यास पोटाभरण्याचें साधन आहे यांत दुसरा पुरुषार्थनाही असेंच हस्वतीनें सांगितले आहे ॥ ११ ॥ असे ते अस्तर-आशापाश शतैर्बद्धाः-म्हणजे जे विषय उपायानें मिळणे अनशक्य आहेत किंवा ज्या विषय प्राप्तीचीं साधनें मिळण्यास किंवा समजण्यास अशक्य आहेत ते विषय किंवा तीं साधनें आपणास मिळवि किंवा समजावीं या विषयींच्या ज्या प्रार्थनात्मक मनोवृत्ति स्वरूप शतावधि आशातडूप जें बंधन होण्यास कारणत्वामुळे पाशाप्रमाणें पाशा त्यांहीं करून जेबद्ध म्हणजे कल्याणापासून भ्रष्ट करून दिकडे तिकडे विषयांकडेच ओढून घेतलेले आणि- कामक्रोधपरायणाः-म्हणजे काम आणि क्रोध हेच आहेत मुख्य आश्रय ज्यांस असे म्हणजे परस्त्रीगमन करावें-दुसऱ्याचें अनिष्ट करावें अशा अभिलाषानें सर्वदा युक्त। कामभोगार्थं अन्यायेन अर्थसंचयान् ईदंते-म्हणजे असे ते असुर आशापाश शतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईदंते कामभोगार्थं मन्यन्त्येनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

इदमद्यमया लब्धं मिसं प्राप्स्ये मनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥ १३ ॥

विषयभोगार्थच दुसऱ्याचे स्त्रीचें किंवा इत्याचें हरण करणें इत्यादिक जो अन्याय म्हणजे अधर्म तेणे करून इत्यादिक अर्थीचे राशी मिळवावे या विषयीं इच्छापूर्वक कायिकादिक व्यापार करतात। संचयं-या एक यच्च नाने च धनादिकांचा समुदायरूप अर्थ त्यापदाने निष्पन्न होत असतां-संचयान्-असें बद्धवचन धनप्राप्त झालें तरी अधिक अधिक धन मिळावें अशी तृष्णा अनुवृत्त आहेच तडूपलोभही त्यांस बद्धत आहे असें दारव विष्णुमाठीं आहे ॥ १२ ॥ तोच लोभ मनोराज्यानें दारव विज्ञात ॥ इदं अद्य मया लब्धं-म्हणजे हें धन आज या उपायानें मी मिळविलें ॥ इमं मनोरथं प्राप्स्ये-म्हणजे यापेक्षां दुसरें मनाला संतोष करणारें मिळवीन। इदं अस्ति-म्हणजे-हें हल्लींच मासे घरांत संचय केलेले आहे। इदमपि मे धनं पुनर्भविष्यति-म्हणजे हें हीं घरांतील धन पुढील संबत्सरांत वृद्धीनें पुष्कळ होईल ॥ याप्रमाणें धनतृष्णा लोभानें व्याप्त झालेले। पतंति नरकेः शुचौ-अस्मा

या प्रमाणे लोभाचें निरूपण करून त्यांच्या अभिप्रायाचे वर्णनानें त्यांच्या क्रोधाचें वर्णन करतात ॥ असो दास्युः मया हतः-म्हणजे हा अमुक दुर्जय दास्यु मी मारला। अपरान् अपि हनिष्ये-म्हणजे दुसरे ही दास्यु मी अनायासें करून मारीन। मासे पासून कोणी ही शत्रु जगणार नाही ॥ चकारानें केवळ त्यास मारीन इतकेंच नाही। त्यांच्या स्त्रिया त्यांचें धन यांचें ही हरण करीन। तुला इतकें सामर्थ्य कोठून त्या विषयीं सांगतात। अहं ईश्वरः-म्हणजे मला मनुष्य समजून ये मी ईश्वरच आहे। यास्तव मासे बरो बरींचा किंवा अधिक दास्यु नाहीच। आपलें ईश्वरत्व स्पष्ट करतो। अहं भोगी अहं बलवान् अहं सिद्धः अहं करवी-म्हणजे ज्या कारणास्तव सर्व भोगोपकारणाने मी युक्त आहे। आणि मी भृत्यपुत्रादिक जे सहाय त्यांहीं करून युक्त आहे। आणि स्वतः बलवान् आहे। आणि करवी म्हणजे निरोमी आहे ॥ १४ ॥ आणि धनानें किंवा कुलांनं माझ्यासारखा दुसरा कोणी नाही। असें

असो मया हतः दास्यु हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरो त्वमहं भोगी सिद्धो हं बलवान् करवी ॥ १४ ॥

आढ्याभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दाम्यामि भोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कासेभोगेषु पतन्ति नरके च चो ॥ १६ ॥

सांगतात ॥ आढयः अभिजनवान् अस्मि-म्हणजे मी धनाढ्य किंवा धनधान्य पदार्थांहीं करून संपन्न आणि मोठ्या विस्तर पावलेले कुळाचा आहे। मया सदृशः कः अन्यः अस्ति-म्हणजे यास्तव मासे बरो बरींचा दुसरा कोण आहे। यक्ष्ये मी याग करीन किंवा-यागे करून ही दुसऱ्याचा पराभव करीन। आणि दाम्यामि-म्हणजे नटनर्तक स्तुति पाठक यांस पुढे देईन आणि न्याणी केलेले स्तुति आदि कानें संतोष किंवा हर्ष पावेल। इति अज्ञानेन विमोहिताः-म्हणजे या अज्ञानावि-वे कानें विविध भ्रम परंपरांप्रतपावविलेले ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ताः-म्हणजे पूर्वोक्त प्रकारचे अनेक जे ते ते चित्ती लुप्त संकल्प त्यांहीं करून नानाविध भ्रमांत पडलेले। मोहजाल समावृताः-म्हणजे ज्या कारणास्तव हित कोणतें अहित कोणतें या विषयींच्या विवेका विषयींचें जें असा मर्थ तडूप मोहच बंध करणारें जाळें त्याणें म्हणून मय जाळयाने मत्स्याम

आर्षे उत्तम प्रकारानें वंष्टि ठेले म्हणजे परवश झालेले। आणि कामभोगेपु प्रसक्ताः - म्हणजे आपले हिन ज्योत नाही असं काम भोगाविषयी प्रसन्न झालेले सर्वदा विषयभोगपरायण ते अस्कर। अरुच्येनरकेपतेति - म्हणजे ज्यांत मूत्रपुरीषादिक बद्ध आहं अशावे तरण्यादिक अरुच्येनरकाचे ठायी पतन पावतात ॥१६॥ त्या अस्करां मध्ये ही किती एक वेदप्रतिपत्ति ब्रह्मयागादिकाचें अनुष्ठान करण्यास प्रवृत्त होतात असें पाहण्यांत आढे तेव्हां त्यास नरकपतन कसें होईल अशा शंकेचें निराकरण करतात ॥ आत्मसंभाविताः - म्हणजे आम्ही सर्वगुण संपन्न असें आपणच आपणास पूज्यत्व मानणारे। आणि स्तब्धाः - म्हणजे नम्र नव्हेत। कारण धनमानमदान्विताः - म्हणजे धननिमित्तक जो आपले ठायीं उपतिशयित पूज्यत्वस्वभिमान आणि तन्निमित्तक जो गुरुआदिकाचे ठायीं अपूज्यत्वाभिमान रूपमद त्यांही करून युक्त असे जे ते अस्करांचे नामयज्ञे - म्हणजे सात्विक नव्हेत केवळ नावांचे मात्र यज्ञ अथवा हे सोमयाजी हे दीक्षित असें नाममात्र मिळण्याचे उप आत्मसंभावितास्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञे स्नेहं भेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपंतोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

योगी जे यज्ञ ते नामयज्ञ त्यांही करून। अविधिपूर्वकं दंभेन यजंते - म्हणजे ज्यांत विहित अंगाचें अनुष्ठान नाही आणि आपली पत्नीची कृत्विजांची इतकी ज्यांत नाही असे अविधीनें चकेवळ दंभानें आपले धर्म ध्वजिल्लोकांत प्रसिद्ध करवें याहेतूनें यजन करतात। श्रद्धेनें करीत नाहीत। यास्तव त्यांचे फल त्यांस प्राप्त होत नाही असें तात्पर्य ॥ १७ ॥ यक्ष्ये दास्यामि इत्यादिक ईभादंकारादि प्रधान संकल्पाने यागादिकाविषयी प्रवृत्त झालेले जे अस्कर त्यांचे यागदानादिक बहिरंग साधन भूत जे कर्मादिक तेही सिद्ध होत नाहीं मग ज्ञानवैराग्य भगवद्भक्ति रूप अंतरंग साधन कोठून सिद्ध होईल असें सांगतात। अहंकारं - म्हणजे मीच श्रेष्ठ असा आरोपित गुणानें अभिमान। दंभं - म्हणजे दुसऱ्याचा पराभव करणारे शरीरसामर्थ्य रूप बल किंवा धन अभिजन म्हणजे बांधवादिक तन्निमित्तक बल। दर्पं - म्हणजे गुरुराजादिकाचा अतिक्रम करण्यास कारण

कारणभूत मनाच्चा दोष। कामं क्रोधं च संश्रिताः - म्हणजे इष्ट विषयाभिलाष रूपकाम अनिष्ट विषयक द्वेष रूप क्रोध च कारें करून
न परगुणाचें सहन करणें असें मात्सर्य रत्यादिक दोषां प्रत आश्रय केलेले म्हणजे त्या दोषांनी युक्त। असे जरी पतिन आहेत तरी ते तु
झ्या भक्ती करून घेतलेऊन तर तीं तुला असें म्हणेलु तर त्या विषयीं सांगतात। मां आत्मपर देद्रु प्रद्विपंतः अभ्यसूयकाः - म्हणजे त्या-
असुरांचे आणि त्यांचे स्त्री पुत्रादिकांचे प्रेमास्पद देह त्यांचे ठायीं त्यांच्या साक्षित्वें करून राहणारा जो मी यांचा दुर्दैवामुळे द्वेष-
करणारे माझी ईश्वराची जी आज्ञा तू पण जे वेद स्मृति पुराणादिक शास्त्रां आणि तदुक्ता तुष्टान तत्परां पुरव होऊन त्याचें उल्लंघन
करणें तू पण द्वेष करणारे। राजादिकांचे असें जे उल्लंघन करणें ह्या राजादिकांचा द्वेष असें लोक प्रसिद्ध आहे। आणि अभ्यसूयकाः-
म्हणजे जे वैदिक मार्गस्थ आहेत असे जे गुरु आदिक कोणी ते जर वेदशास्त्राचें उल्लंघन करून ये काम क्रोधादिक दांऊन शमा-
दि संपन्न असावे असा उपदेश करूं लागले तर हे परस्त्री परद्रव्य हरण करणाऱ्या विषयीं अशक्त असून किंवा विषयोपभोग क-

तान दं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु न राधिषान् ॥ क्षिपाम्यजस्रं मद्रुमानासुरीष्वेधयानिषु ॥ १० ॥

रणाविषयीं असमर्थ असून - अशक्ता स्तव देवें तुला तत्तो निंदो प्रकुर्वते - या न्यायानें आमची प्रनारणा किंवा वंचना करतात असा त्या
वर दोषारोप करणे अशी जी त्यांची अभ्यसूया ती करणारे अथवा स्वदेहाचे ठायीं आणि परदेहाचे ठायीं चित्स्वरूपानें स्थित जो मी
याचा द्वेष करीत असतो दंभानें अविधिपूर्वक नाम बजावें या भ करतात। दंभानें केलेले यज्ञादिकांचे ठायीं अज्ञान सध्यामुळे शिष्ट
दिक घेण्यामुळे आत्म्यास व्यर्थ पीडा मात्र होतो आणि पश्चादिकांची ही अविधीनें हिंसा क्षाल्यामुळे चेतन्य होह मात्र अवशिष्ट रा-
हतो असें तात्पर्य। अथवा भगवद्गीता विग्रहरूप जो बाळ देवाव्यदेह तो आत्मदेह त्याचे ठायीं मनुष्यत्व भ्रमानें माझा द्वेष करणारे -
आणि प्रव्हादादिक जे परदेह त्याचे ठायीं सर्वदा अविर्भूत जो मी याचा द्वेष करणारे असे ते आहेत या मनुष्य ते भक्ती करून घेतलेऊन
नाहीत ॥ १० ॥ ते जरी तुझा द्वेष करतात तथापि तूं त्यांवर कृपा करून त्यांस तारशील असें म्हणेलु तर माझे असें सांगतात ॥ नान्
द्विषतः क्रूरान् न राधमान् - म्हणजे सन्मार्गाचे शत्रुभूत आणि माझा आणि साधूंचा द्वेष करणारे आणि हिंसात्मक क्रूरकर्म करणा-

रे यास्तव मनुष्यामध्ये अनिनिर्दिष्ट असे जे। अजस्र अश्रुभान्-म्हणजे निरंतर अश्रु भकर्म कर्म करणारे अस्तर त्यांप्रत। अहंसे-
 सारेषु आम्हारीषु योनिषु एव सिपामि-म्हणजे सर्व कर्म फल दातामी ईश्वर नर कांत जाण्यास जे मार्ग त्यांचे ठायीं घालतो। नरका-
 तपोन्यानेतर त्यांप्रत अस्तर योनीचे ठायीं म्हणजे सगळे व्याघ्रादिक ज्या हिंसा करणाऱ्या योनी त्यांच्या ठायीं-त्यांच्या कर्म वासना-
 नुसार घालतो। असे द्रोह करणारे जे आहेत त्यांचे ठायीं मांसीकृपा नाही। त्यांच्यांचे कर्मानुसार मी फल देतो। यामुळे द्वेष ही नाही
 । यामुळे ईश्वरास मला कोणावर वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाही। हाच अर्थ जे कुत्सिताचरण करणारे आहेत ते लोकरच श्वयोनी
 किंवा सूकर योनी किंवा चांडाल योनी प्रत पावतात अशा अर्थाची श्रुती सांगते। यावरून जे पापकर्माचरणी निरंतर आहेत त्या
 चे ठायीं त्यांचे बीज सर्वदा आहे यामुळे त्यांपासून ईश्वर त्यांचे कर्मानुसार पापचक्रविनो परमेश्वर कारुणिक असलात
 ती त्यांच्या पापकर्म वासनात्मक बीजाचा नाश करणारा पुण्योपचय नाही यामुळे नाश करित नाही आणि अयोग्य आहेत या
 स्तव समर्थ असला तरी पुण्योपचय त्यांकडून करवत नाही। ईश्वर स्वतःच सर्व शक्तीने युक्त असला तरी पाषाणाचे ठायीं वीक्षि-
 यवादि कांच्या अंकुरांप्रत जसा उत्पन्न करित नाही त्या प्रमाणे नर नसें करण्यास समर्थच ईश्वर नाही असें समजून ये। मत्स्य
 कल्प स्वास्तव जर संकल्प करीत नर समर्थ आहे परंतु वेदशास्त्रादि रूप आपल्या साक्षात्ते उल्लंघन करणारे आणि साधूंचा-
 द्रोह करणारे असे जे दुष्ट याचे ठायीं यांचा पुण्योपचय व्हावा प्रमासयोग्य संकल्प ईश्वर स्वास्तवच ईश्वर करित नाही। त्यांचे
 ठायीं अप्रसन्नच राहतो। जे आपली वेद शास्त्र रूप अजिचे पालन करताना त्यांचे ठायीं प्रसन्न होऊन त्यांकडून पुण्योपचय क-
 रवि तो मग ईश्वरास वैषम्य किंवा निर्दयत्व कोटून असे याचे तात्पर्ये। यास प्रमाण। ईश्वर कर्म सापेक्ष आहे यामुळे ईश्वर
 विषम सृष्टी करित असतो ही न्यास वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाही। ईश्वर कर्म सापेक्ष आहे असें हा ईश्वरच ज्यास ऊर्ध्वलोकी
 नेण्यास इच्छितो न्याकडून पुण्यकर्म करवि तो ज्यास अधोको कास त्याच त्यास इच्छितो न्याकडून पापकर्म करवि तो जडा अ-
 र्थाची श्रुती सांगते असे श्रीवेद व्यासानी ब्रह्मर्षिभासेन हिताया ध्यायीं सविस्तर कर्मास अनादि त्वसांगून निरूपिले आहे॥

त्यांस क्रमानें बहून जन्मांचे अती ही कल्याणदात नाहीं असें सांगताना ॥ आसुरी योनी आपन्ना - म्हणजे ते कदाचिदस-
 स्मरी योनीप्रत पावले ते । जन्मनि जन्मनि मृदाः - म्हणजे जन्म जन्माचा दार्या तमागुणाचे बाहुन्यास्तव साविवेकी दोस्ताने
 । हे कौतय मां अप्राप्येव उपमोगतिं याति - म्हणजे । कुनी पुढा अर्जुना त्यांस मादरी याप्रो होण्याची दाकाच नाहीं मी मां
 गीत छाजो वेद मार्ग त्याप्रत न पाऊन म्हणजे त्यांचे अज्ञान नुकस्तन त्या पेशाही निकुटगरी प्रत पावताना । मव कारनिं स्त-
 वरादिक योनींचे ठायीं वेद मार्गाचे अनुष्ठानाची योग्यताच नाहीं असें सूचविले । यावदनमो गुणाचे बाहुन्यास्तव ते अ-
 स्मर वेद मार्गानुष्ठान करण्यास अयोग्य स्थावरपक्ष अदिक होऊ शकवयाचा योनीं सा जन्मनि निकुट नरकरूप योनी-
 प्रत जाताना असा अर्थ सूचविला । कौतय यास बोधनास यास कदापान्दुन जन्मनास असें सूचविले । आणि ज्या कारणा-
 स्तव एकदा कदाचिद आसुरी योनीप्रत जपावले त्यांचे तमोगुणाचे बाहुन्यास्तव अज्ञानांत कुटनिकुट नर निरुद्धतमये

आसुरी योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि । मां प्राप्येव को नैव जने यांन्य धमो गतिं ॥ २० ॥

नीन जन्म होऊन तमोगुणाचे बाहुन्यास्तव त्यांचा प्रतीकार करण्याचे सामर्थ्य राह न नाहीं यास्तव जो पर्यंत मनुष्यदेहाचा
 लाभ आहे तो पावेतो मोठ्या प्रयत्नाने मोठा कष्ट देणारी ही आसुरी मपनि तीला परिहार होण्या मार्गावरें करून यथाशक्ति
 देवी संपत्तीचें अनुष्ठानच कल्याणार्थ्यांनी करावे । नादातर तिर्यगादिक योनी प्राप्त झाली म्हणजे ती त्याचें अनुष्ठान कर-
 ण्यास अयोग्य आहे यामुळे उत्तरोत्तर निकुट योनीत जावून होण्याचा परिहार अशक्य होऊन मोठें संकट प्राप्त होईल असें
 हो या सर्व प्रघटकांनीं सूचविलें - हाच अर्थ - इहैव नरक । यो धोश्च किन्मान कगति यः ॥ गत्वानि रोषधं स्थानं सरुजः किं
 करिष्यति - यामनुष्यदेहाचे ठायीं च नरकरूपव्याधीनां चिकित्सा करीत नाहीं तो जेथे ओषध मिळत नाहीं त्या स्थानीं-
 जाऊन त्या रोगाची चिकित्सा काय करील अशा अर्थाच्या वाक्यांत सांगितला आहे ॥ २० ॥

श्री नारायणार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगुरुदेवार्पणमस्तु ॥

आसुरी संपत्तीचं अनंत भेद आदेत न्यां आपरिहार पुरुषायुष्यां न कसा होईल ते नर स्वल्प आदे अशी शंका होईल तिचे नि-
वृत्तीसाठी न्या अस्कर संपत्तीचा संक्षेप सांगनात ॥ काम क्रोध लोभ इदं त्रिविधं - म्हणजे एतद्दूषदे तीन प्रकारचे । नरकस्य ह्य-
रे आत्मनः नाशनं - म्हणजे सर्व आस्कर संपत्तीस मूलभूत आणि नरक प्राप्तीस साधन आणि आत्म्याचा नाश करणारे म्हणजे
सर्व पुरुषार्थ प्राप्त होण्यास अयोग्यता संपादन करून अधमयोनी प्रनपाय विणारे असें आदे । तस्मात् एतत्त्रयं त्यजेत् - म्ह-
णजे ज्या कारणास्तव हे काम क्रोध लोभ तीन च सर्वा मर्थास कारण आदेत यास्तव यातिघां चा त्याग करवा । यांच्या त्यागाने
सर्व आसुरी संपत्तीचा त्याग होतो । यांचा त्याग हे उत्पन्न झाले तरी न्यांचे कार्य विवेकाने न होऊं देणें विवेकाने नर त्याची उ-
त्पत्ति न होणें असें तात्पर्य ॥ २१ ॥ यातिघां चा त्याग करणास्त काय फल होतें तें सांगनात ॥ हे कौंतेय तमो हारैः एतैः विमुक्त-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमो हारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरन् यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकायतः ॥ न समिद्धिं भवानो नि न सुखं न परां गतिं ॥ २३ ॥

-म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना नरकास साधन भूत जे हे काम क्रोध लोभ न्यां दी करून रक्षित जो मनुष्य तो । आत्मनः श्रेयः आ-
चरति - म्हणजे कामादिकांचे प्रनिबंधामुळे पूर्वी आपले कल्याण करणारे जे वेदोक्त धर्माचे अनुष्ठान न्याचे आचरण करीत
नव्हता तो प्रनिबंधगेन्यामुळे न्याचे अनुष्ठान करतो । ततः परां गतिं याति - म्हणजे नदनं नरचिन्तक ही स कारण वेदोक्त धर्मा-
चे अनुष्ठान केल्यामुळे अहचिन्त होऊना ज्ञानद्वारा मोक्षारव्यपगर्भी प्रनपावतो ॥ २२ ॥ आपल्यास श्रेयस्कर धर्मांनु-
ष्ठान काणतें आणि अश्रेयस्कर काणतें हे केवळ वेदशास्त्रावरून समजण्याचें आदे यास्तव । यः शास्त्रविधिं उत्सृज्य -
म्हणजे द्वाधर्म द्वाअधर्म अशा अपूर्व म्हणजे शास्त्राशिनाय सममज्जला जो अर्थ न्याचा उपदेश करणारे तें शास्त्र-
णजे वेद किंवा तदनुसारी स्मृतिपुराणादिक न्यांत सांगितलेला जो हे कर्म करवें हे कर्म करून ये असा विधि म्हणजे कर्मा

दिकाचे ठायी पुरुषास प्रवृत्त किंवा निवृत्त करणारे विधिनिषेध त्यांप्रत अश्रद्धे करून टाकून । कामकारण चर्तने- म्हणजे आपले इच्छेप्रमाणे वर्ततो म्हणजे जें विहित आहे त्याचें आचरण करीत नाही आणि जें निषिद्ध आहे त्याचें आचरण करतो । सः सिद्धिं न प्रवाप्नोति- म्हणजे तो पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य जो अतः करण शक्ती प्रत पावत नाही । नमस्त्वं- म्हणजे आणि ऐहिक फळास प्रवृत्ती पावत नाही । न परांगति- म्हणजे आणि मोक्षारव्य उत्कृष्ट गती प्रत ही पावत नाही ॥ २३ ॥ तस्मात्ते कार्या कार्यव्यवस्थितौ शास्त्रं प्रमाणं- म्हणजे ज्या कारणास्तव शास्त्रविमुख होऊन कामक्रोधादिकांच्या स्वार्थान होऊन आपले इच्छेप्रमाणेकर्मो विषयींची प्रवृत्ती इहलोकींच्या आणि परलोकींच्या पुरुषार्थाचानाश करणारी आहे या कारणास्तव श्रेयोर्थी- म्हणजे कल्याणार्थी जो तयास कोणतें करावें कोणतें न करावें उरश व्यवस्थिती विषयीं म्हणजे निश्चया विषयीं वेद आणि तदनुसारि स्मृति पुराणादिकच प्रमाण म्हणजे बाध करून देणारे आहे । यास्तव- शास्त्रविधाने के ज्ञात्वा इह कर्म कर्तुं न हि हिंसि- म्हणजे- तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्या कार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुं निहा हिंसि ॥ २४ ॥

याकर्मोधिकारभूमीचे ठायीं हें कर्म करावें हें कर्म न करावें उरगिहोत्रादिक न केले तर द्रादोष आहे त्याचे परिहारायें द्रेंकृष्टादिक प्रायश्चित्त आहे ब्रम्हदत्यादिक केले असतां द्रादोष आहे त्याचे परिहारायें अश्वमेधादिक करावें किंवा दुसरे द्रादशादिक करावें असा जो शास्त्रांतील विधी त्याणे विहित किंवा प्रतिषिद्ध असें सांगितले ते कर्म स्वरूप जाणून जें निषिद्ध असेल त्याचें कर्जन करून क्षत्रियास विहित जें युद्धादिक कर्मे ते अतः करण शक्ती दोरे तोपर्यंत करण्यास तें योग्य आहे स । यावरून जो शास्त्रानुसरण करून राहतो त्यास चर्चिन शब्धादिक प्राप्त होतें दुसऱ्यांस होत नाही असें सिद्ध झालें । या अध्यायांत या प्रमाणे सर्व आस्तरसंपत्तीस मूलभूत आणि सर्व अकन्याणरूप अनर्था प्रत पावविणारे आणि सर्व कन्याणांचे प्राप्तीस प्रतिबंध करणारे मोठे कामक्रोधाभिरूप जे दोष त्यांप्रत टाकून कल्याणार्थांनी श्रद्धा युक्त होऊन शास्त्रावर प्रामाण्य बुद्धि करून तदुक्त धर्मानुष्ठान करण्यास तत्पर असावें असा अर्थ देवी आणि आस्तर यासंपत्तीच्यावि

भागाने दारवविला असें जाणावें ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृतभाषाविवृतौ षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ कोणी शास्त्रविधी जाणून ही त्यावर अश्रद्धेमुळें त्याचा परित्याग करून आपले श्रद्धेप्रमाणेंच कर्म करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस अयोग्य असून कोणी शास्त्रविधी जाणून त्यावर श्रद्धावेऊन तदनुसार निषिद्धाचें वर्जन करून विहिताचें अनुष्ठान करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य देव असें पूर्वाध्यायांत सांगितले । जे शास्त्रीयविधीचा क्लेश आलस्यादिकारणांमुळे परित्याग करून श्रद्धा युक्त होत्या ते विगीतलोकांनीं उद्भव्यवहारमात्राकडे लक्ष देऊन गतानुगतिकत्वेन करून म्हणजे पूर्वीचे लोक करीत आले म्हणून आपण ही करावें असे न्यायानें निषिद्धाचें वर्जन करून जे शास्त्रविहित नाही असें देवपूजादिक म्हणजे माझे वापानें किंवा माझे उत्ते

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे-
देवास्मरसंपद्धिभागो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥ ॥ ये शास्त्रविधिमुत्तज्य
यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठानुकांक्षणा सत्त्वमाद्भोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणम् ॥

केले लोकाकृप किंवा दुसरे कांहीं गंगेपेक्षांही शंभरपट अधिक आहे याचे ठायींच स्नानपानादिक करून याचीच पूजा पदक्षिणादिक करून मी सर्व पुरुषार्थ पावेन अशा श्रद्धेनें पूर्वीचे लोक करीत आल्याप्रमाणें त्या कृपादिकाचें पूजादिक कर्म करतात । याप्रमाणें त्रिविध कर्मकर्ते लोकांत आहेत । यांत तिसरे जे सांगितले त्यावर शास्त्रीयविधीचा त्याग करणें असें असुराचें साहचर्य आहे आणि श्रद्धापूर्वक पूजनादिक करतात ते देवांचें ही साहचर्य आहे यास्तव यांचा अंतर्भाव म्हणजे समावेश पूर्वाध्यायान्त देवांत आहे किंवा असुरांत आहे त्यावर दोघांचेंही साहचर्य आहे आणि विशेषतः दोघांपेक्षांदि सतनाही यांमुळे यांमदेव किंवा असुर यांनीं अमुकच म्हणावें असा निश्चय होत नाही यासंशयानें युक्त अर्जुन प्रश्न करतो ॥ ये शास्त्रविधिं उत्तज्य-म्हणजे जे पूर्वी सांगितले ते देवाप्रमाणें शास्त्रानुसारी न म्हणत अतिस्मृतिविहितविधी

चा त्याग करून म्हणजे जाणूनही आत्मस्वादि कारणाने त्याचा अनादर करून अमरांप्रमाणे अश्रद्धा करून घेत. यजंतेऽश्रद्धया चिताः - म्हणजे श्रद्धे करून युक्त होताना केवळ लोकव्यवहार मात्राकडे लक्ष्य देऊन मनानुगतिक न्यायाने पूर्वोक्त-देवपूजादिक कर्मानुष्ठान करताना तेषां निष्ठानुकाकृष्ण - म्हणजे शास्त्रविधीचा त्याग आणि श्रद्धा या दोन धर्मांनी युक्त असल्यामुळे पूर्वोक्त देव आणि अस्तर यांकरून विनिरक्षण असे जेते पूर्वोक्त देवपूजादिक करणारे त्यांची जी निष्ठा म्हणजे शास्त्रविधीची उपेक्षा आणि श्रद्धा एतत्पूर्वक त्या देवपूजादिक कर्माविषयीची व्यवस्थिति हे कृष्णा काकोणती। सत्त्वं आहोस ज्ञातमः - म्हणजे काय सात्विकी म्हणावी किंवा राजसी म्हणावी किंवा तामसी म्हणावी। सत्त्वही एक कोटी किंवा वर्ग। राजतम ही एक कोटी किंवा वर्ग। असा दोन प्रकारचा विभागदार बविण्या करितां आहोत असे पद आहे। सात्विकी म्हटली तर ते देवच होतील राजसी तामसी म्हटली तर ते अस्तर होतील असा प्रश्नाभिप्राय। या प्रश्नाभिप्रायाने जो खो किक व्यवहार-त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सास्वभावजा ॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां वदन् ॥ २ ॥

सांगितला तो विगीत म्हणजे शिष्टानी ज्याचा स्वीकार केला नाही तो जणाचा ज्याचा शिष्टानी स्वीकार केला आहे त्यास सदाचारत्वच आहे तो श्रुतिस्मृतीप्रमाणे धर्मा धर्म विधिरूपप्रमाणच आहे यामुळे त्या आचाराप्रमाणे कर्म केले असता त्यांस शास्त्रविधीचा त्याग होत नाही। हे कर्म केले असता यापासून फल होईल किंवा ही अशी ज्यांस श्रुति नाही त्यांस शिष्ट म्हणावे ॥ १ ॥ सात्विक राजस तामस या भेदाने श्रद्धा भिन्न भिन्न आहे। जे सात्विक श्रद्धेने युक्त ते देव ते शास्त्रोक्त साधनानुष्ठानाविषयी अधिकारी होतात आणि त्यापासून त्यांस फल होईल जे राजस किंवा तामस श्रद्धेने युक्त ते अस्तर ते शास्त्रोक्त साधनाविषयी अधिकारी नाहीत आणि त्यांचे अनुष्ठानाने शास्त्रोक्त फल ही त्यांस होत नाही असे आहे यास्तव पूर्वोक्त पूजादिक करणारे जे त्यांचे पूर्वोक्त देवांचे आणि अस्तरांचे सादर असले तरी देवापेक्षा निगळे देवांचे वर्गात किंवा कोटीत नाहीत अस्तरांचे वर्गात किंवा कोटीत आहेत असा निश्चय होण्यास देवाच्या सात्विक श्रद्धेपेक्षा त्यांची राजसी किंवा तामसी श्रद्धा

इतिराखी आहे हा विशेष दिसत आहे असा विवेक सांगून पूर्वोक्त अर्जुनाचा संशय दूर करीत असतो अर्जुनाचे प्रश्नांचे उत्तर श्रीकृष्ण भगवान सांगतात ॥ सात्विकी राजसी तामसी चेत्ति देहिनां त्रिविधा श्रद्धा भवति - सा स्वभावजा अस्ति - म्हणजे देहाभिमान युक्त जे प्राणी त्यांची धर्मा धर्मादिक जीं प्राक् जन्माजित शुभाशुभ कर्मे त्यांचे मरण कालीं अभिव्यक्त झाले लावते मान देहाला उत्पन्न करणारा जो संस्कार तो स्वभाव तो सात्विक राजस तामस असा तीन प्रकारचा आहे । त्यापासून उत्पन्न झालेली श्रद्धा सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे । पूर्वजन्मीं सात्विक देवपूजादिक धर्मांचे अनुष्ठान ज्याणीं केलें आहे त्यांस सात्विकी च श्रद्धा होते । तर पूर्वजन्मीं राजस यक्षादिपूजारूप धर्मांचे अनुष्ठान ज्याणीं केलें आहे त्यांस राजसी श्रद्धा उत्पन्न होते । तामस भूतप्रेतादिकांचा पूजादिक रूप धर्मांचे अनुष्ठान ज्याणीं केलें आहे त्यांस तामस श्रद्धा उत्पन्न होते असें तात्पर्य । अथवा । ज्या श्रद्धेनें युक्त होतसें शास्त्रविधीचा त्याग करून जे पूजादिक करतात - त्या प्राण्यांची पूर्वोक्त त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली श्रद्धा कार्यकारणानुरूप होते । यामुळे सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे । आरंभ झालेले वर्तमान जन्माचे ठायीं शास्त्रार्थ तत्त्वज्ञाणणारे जे विद्वान् त्यांस शास्त्रार्थाचे यथार्थ तत्त्वज्ञानाचे संस्कारांमुळे झालेली जी देवपूजादिक शास्त्रविहित कर्मादिका विषयींची श्रद्धा तीस उत्पन्न करणारे सात्विक शास्त्रार्थ तत्त्वज्ञानरूप कारण एक रूपच आहे यास्तव ती केवळ सात्विकीच आहे राजसी किंवा तामसी नाहीं असा प्रथम चकाराचा अर्थ । जी श्रद्धा उत्पन्न होण्यास शास्त्राची अपेक्षानाहीं प्राणिमात्रांस जी पूर्वोक्त स्वभावापासूनच होते ती च स्वभावाचे त्रिविधत्वास्तव तीन प्रकारची असा एव चकाराचा अर्थ । केवळ सात्विक श्रद्धा आणि त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली त्रिविध श्रद्धा यांचा समुच्चय शेष दत्त च चकाराचा अर्थ । असे ही व्याख्यान कोणी करतात । तां शृणु - या त्रिविध श्रद्धे प्रतमी तुला सांगतो ती ऐक । अथवा दुसरे व्याख्यान - ज्या कारणास्तव पूर्वजन्मीं य पूर्वोक्त वसनाग्न्य स्वभावास दूर करणारे शास्त्रार्थाचे यथार्थ ज्ञान ज्याणीं शास्त्राचा अनादर केला आहे अशा प्राण्यांस नाहीं यास्त

व त्पंची न्याच्या त्रिविध स्वभावा प्रमाणें जी त्रिविध श्रद्धा ती तुल्य सांगलों ती ऐक। आणि देव कोण आणि असुर कोण यांचा दूत आपले मनांत विचार करून निश्चय कर ॥ २॥ श्रद्धेनें युक्त होवतात बुद्धीचे व गार्थी आत्म्याप्रत पाहवें अशा अर्थाचे श्रुतीत आत्मदर्शनाचे साधनांत श्रद्धा अंतरंग साधन असें सांगितलें आहे यावरून रामदमादिका प्रमाणें श्रद्धा सात्विकीच आहे राजसी किंवा तामसी नाही आणि राम दम नितिक्षा विचार नप सत्य दया मृदु नि नुष्टी त्याग असृष्टा श्रद्धा हीः म्हणजे दुष्ट कर्माचरणाविषयीं लोक लज्जा दया करव या सत्व गुणाच्या वृत्ती आहेत असें तुम्हींच कृष्णा उद्वासा सांगितलें आहे यावरून ही सत्व गुणाचें कार्य अशी जी श्रद्धा ती सात्विकच आहे असें होतें असें असून एथें श्रद्धा सात्विक राजस तामस अशा भेदानें तीन प्रकारची कशी सांगतां या शंकेचें निराकरण करण्याकरतां अंतःकरण कार्यभूत श्रद्धेस त्रिविधत्व एण्यास तिचें कारण भूत अंतःकरणस त्रिविधत्व सांगतात। हे भारत सर्वस्य श्रद्धा सत्वा नुस्तरा भवति - म्हणजे हे भारत-

सत्वा नुस्तरा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धा मयो ये पुरुषः यो यत्तु ङ् म एव सः ॥ ३ ॥

कुलोत्पन्ना अर्जुना सर्वे प्राणिमात्रांची श्रद्धा सत्व म्हणजे अंतःकरण नदनुरूप होतें। तात्पर्य। सत्व गुण प्रधान ती त्रिगुणात्मक अपंचीकृत पंच महाभूतें त्यां पासून उत्पन्न झालेले म्हणजे अपंचीकृत भूतांचे जें प्रत्येक सत्वांश त्या सर्वापासून उत्पन्न झालेले सत्व म्हणजे प्रकाश करण्याचे स्वभावाचें अंतःकरण तें कोठें सत्व गुणाचे उत्कर्षानें च युक्त असतें जें सें देवांचें अंतःकरण - कोठें राजोगुणानें पराभव केलेले सत्व गुणानें युक्त असतें जसें यक्षादिकांचें - कोठें तमोगुणानें पराभव केलेले सत्व गुणानें युक्त असतें जसें प्रेत भूतादिकांचें। जो गुण दुसऱ्या गुणाचा पराभव करतो त्याचा तेथें उत्कर्ष समजावा। मनुष्याचें अंतःकरण प्रायशः सत्वरज तमोगुणांनीं मिश्रच आहे। त्यास शास्त्रीय विवेक ज्ञानरज आणि तम याचा पराभव करून सत्व गुणाच्या उत्कर्षानें युक्त करतें त्या विवेक ज्ञानानें ज्यांचा पूर्वोक्त धर्माधर्म स्वभाव नानाशापाऊन शास्त्रीय विवेक ज्ञानानें सत्व गुणाचा उत्कर्ष ज्यांचा झाला आहे अशा अंतःकरणा पासून झालेले त्यांची श्रद्धा के

बल सात्विकच आदे। शास्त्रीय विवेक ज्ञान जन्मांतरीय संस्काररूप स्वभावाचा नाश करणारे ज्यांस नाहीं अशा प्राणिमा
 श्रांस पूर्वोक्त अंतःकरणवैचित्र्यामुळे पूर्वजन्मी अंतःकरणसत्त्वगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असले तर त्यासंस्कारानें याजन्मी
 श्रद्धा सात्विकी होते रजोगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असले तर श्रद्धा राजसी होते तमोगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असले तर श्रद्धा ताम
 मसी होते ॥ आतां-तेषां निष्ठातु काकृष्ण-असा जो प्रश्न तूंकलास त्याचें उत्तर ऐक। अयं श्रद्धामयः पुरुषः-शास्त्रीयविवे
 क ज्ञान इत्यहाकर्माधिकारी त्रिगुणांतःकरणयुक्तपुरुष श्रद्धामय आहे। प्राचुर्यें करून प्रस्तुत श्रद्धेनें युक्त आहे। क
 सा श्रद्धामय आहे तें सांगतान। यः यच्छब्दः सः सत्त्व-मूढप्रजे जो ज्या सात्विकी किंवा राजसी किंवा तामसी श्रद्धेनें युक्त
 आहे तो श्रद्धानुरूपच मूढप्रजे सात्विक किंवा राजस किंवा तामसच आहे। यामुळे श्रद्धाजरी सात्विक आहे तयापि-
 त्याचे संबंधानें राहणाऱ्या श्रद्धेस त्रिविधत्व एण्यास जन्मांतरीय पूर्वोक्त स्वभाव रूप श्रद्धेचें निमित्त कारण आणि उपा
 दान कारण अंतःकरण यांचे वैचित्र्यच कारण आहे। यावरून सात्विक श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा सा-
 त्विकी राजस श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठाराजसी तामस श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा तामसी
 असें प्रश्नाचें उत्तर सच विलें। आणि जन्मजन्मांतरीं पूर्वीं सांगितले प्रमाणें पितृकूप भक्तपुरुष वर्तमान जन्मी पूर्वसंस्का
 रबलानें तातकूपाप्रतच देवता मानून त्याचे पूजनादिकच करतो त्यावर सात्विकपुंडरीका प्रमाणें देव अनुग्रह करी
 त नाहींत ॥ आणि त्याणीं शास्त्रीय नित्यकर्मविधीचा त्याग केल्यामुळे झालें तें पाप त्याचें ही निराकरण करीत नाहींत। जर जन्म
 तरीय मंत्रतंत्रादिक वासन्यामुळे वर्तमान जन्मी यक्षादिकांस मानून पूजादिक करतो तर त्यास यक्षादिक संपत्ती देऊन अ
 नुग्रह न्यावर करतान परंतु आपणें इच्छेनें जो नित्यकर्मरूप शास्त्रविधीचा त्याग केला त्यापापापासून मुक्त करण्यास य
 क्षादिक समर्थ होत नाहींत नित्यकर्मन्यागानें जो देवांचा अपराध झाला त्यापासून रक्षण करण्यास यक्षादिक सम
 र्थ नाहींत। जर जन्मांतरीय संस्कारानें प्रेत पितरादिकांस व ते माझे कुटुंबांत आतां आले आहेत असें मानून त्यांचीच

सर्व शास्त्र विहित नित्य कर्मादिकां च त्याग करून कृपादिकाचे ठायीं ते आहेंत अशा बुद्धीने पूजा करतो त्याची प्रेतत्व बुद्धि करण्यास योग्य जे त्याचे ठायीं विपरीत बुद्धि आली या कारणा मुळे तो जो नामस त्याप्रत प्रेम करू भोग देऊन अनुग्रह करता न शास्त्र विहित कर्म त्यागा मुळे देव त्यास नरकांत घालतात असें फल शास्त्र विधि मोडून अहंने युक्त होताना जे देवादि कोची पूजा करताना त्या सात्विक राजस तामस श्रद्धेने युक्त जे सात्विक राजस तामस त्यांस होत असें ही सुचविलें ॥ ३॥

अशी कन्यना करण्यास त्यांचे आचरण चळिग म्हणजे अनुमान प्रमाण आहे असें सांगतात ॥ सात्विकाः जनाः देवान् यजंते - म्हणजे सात्विक स्वभावाचे जे लोक आहेत ते सात्विक स्वभावाचे जे देव त्यांचे पूजनादिक यजन करतात । राज्ञांसां यजंते - म्हणजे राजागुण स्वभावाचे जे राजस जन ते कुबेरादिक जे यक्ष आणि निर्ऋति प्रभृति जे राक्षस यांचे पूजादिक यजन करताना । अन्ये प्रेतान् च भूतगणान् यजंते - म्हणजे दुसरे तमोगुण स्वभावाचे तामस जन ते - ब्राम्ह

यजंते सात्विका देवान् यक्ष रक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशास्त्र विहितं धोर नप्यंते येन पी जनाः ॥ देवाहंकारसंयुक्ताः कामरामबन्धान्विताः ॥ ५ ॥ ॥

णादिक वर्ण स्वधर्मापाहून न्यून झाले तर देह भरणानंतर वायुस्वरूप देहाप्रत पाऊन उत्कामुरव - कोटव - पूतमा - इत्यादि नावाचे प्रेत होतात असें मनुस्मृतीत सांगितले जेपि शास्त्र आणि सप्तमातृकादिक भूतगण त्यांचे पूजनादि स्वरूप यजन करताना । याप्रमाणें त्यांचे सात्विकादिक पूजांचे आचारावरून त्यांची श्रद्धा सात्विकादिक आहे त्या श्रद्धेने युक्त जे ते सात्विकादिक आहेत असें जाणावें । अन्ये यापदाने ते प्रत्येक भिन्न स्वभावाचे भिन्न आहेत असें सुचविलें त्यापक्षाप्रत्येकाशीं अन्वय आहे ॥ ४ ॥ याप्रमाणें जे शास्त्राचा अनादर करतात त्यांची निष्ठा निविध आचाररूप कार्यामुळे विविध आहे असें सांगितले । आतां कोणी राजस किंवा तामस असतां ही पूजेज आर्जित सकृत् कर्म संस्कार परिपाक वशें करून सात्विक होतात ते शास्त्रोक्त साधनानुष्ठान करण्यास अधिकारी होतात जे दुगाग्रहा मुळे किंवा दुर्दैवें करून प्राप्त झाले

छे छे दुर्जनाने संगती सुखें राजसकिंवातामस स्वभावाप्रत सोडितच नाहीत ते शास्त्रीयमार्गापासून भ्रष्ट होत्याते असत्याची
 त शिरून या लोकीं आणि परलोकीं सरवच अनुभवितात असें दोन श्लोकांनीं सांगतात ॥ येदं भाहं कार संयुक्ताः - म्हणजे अ
 पली हा धार्मिक आहे अशी प्रसिद्धी करणें असा जो दंभ मीच श्रेष्ठ असा जो दुरभिमान तडूपाहंकार यांही करून चांग
 ले युक्त आणि कामराग बळान्विताः - म्हणजे इच्छित विषया विषयी जो अभिलाषात्मक रागत निमित्तक जे अत्युपदु
 ख सहन करण्याचें सामर्थ्य नेणे करून युक्त अथवा कामरूपी आदिकांची इच्छा । राग - सर्वदा तन्मय असणें । बल हें
 मी अवश्य साधीन असा आग्रह । त्यांहीं करून युक्त आणि शरीरस्थं भूतग्रामं कर्षयंतः - म्हणजे या करण्यांत मोठें दु
 ख आहे असें पाहत असतां त्या करण्यापासून निवृत्त न होऊन शरीराचे वायीं राहणारा जो देहेंदियादिकाचे स्वरूपानें प
 रिणाम म्हणजे अवस्थेप्रत पावलेला जो पृथिव्यादिकर्षचमकाभूतांचा समुदाय त्याप्रत उपवासादिकें करून कुश
 ल कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राम मचेतसः ॥ मोचें वांतः शरीरस्थं तान् विध्या सुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥
 करणारे । आणि अचेतसः - म्हणजे विवेक ज्ञान इतक्या आणि अंतः शरीरस्थं मां कर्षयंतः - म्हणजे भोक्ता जो जीव
 चैरूपानें शरीरांत राहणारा जो मी याप्रत भोगायत न म्हणजे भोग करण्याचें स्थान भूत जें शरीर त्याचें कुशल करून
 न कुशल करणारे अथवा अंतर्धामि रूपानें शरीरांत राहणारा जो मी याप्रत वेद शास्त्ररूप माझे आजेंचें उल्लंघन क
 रणें अशा कृशत्वाप्रत मला पावविणारे । ये जनाः - म्हणजे जे प्राणी । अशास्त्रविदितं - म्हणजे वेदस्मृतिरूप जें मत्स्य
 क्ष शास्त्र आणि अविगीत शिष्टाचारादिकारवून अनुमान केलेलें जें शास्त्र त्यांत ज्यांचा विधी नाही असें किंवा
 जें शास्त्र नव्हे असें जें पारवंद आगमादिक कल्पित नें अशास्त्र त्यांत ज्यांचा विधी आहे अशा । घोरं तपः तथ्यं ते -
 म्हणजे दुसऱ्यास आणि आपल्यास पीडाकरणा या तापलेले शिळेवर उभें राहवें इत्यादिक तपाप्रत आचरता-
 त । ताव आस्तर निश्चयान् विद्धि - म्हणजे इहलोकचे सर्व स्वरूपास जे किमुरव उगळे आणि परलोकीं अधमग

तीव्रत पावणारे असेजे सर्वपुरुषार्थोपास्त भ्रष्ट न्यायपान्थे आश्रय करणारे जनन वेदार्थ विरुद्ध विपरीत निश्चयान्मक आस्तर निश्चयानें युक्त आहृत अशांप्रत वृं जाण । ते आस्तर आहृत असें न सांगून ते आस्तर निश्चय आहृत असें सांगितल्यानें न्या-
 त्या न्या निश्चयाना त्याग करावा असें सूचविणें किंवा आस्तरत्व जाती ज्यांस नाहीं ते मनुष्य कर्मांनीच अस्तरजातीनें नव्हेत अ-
 सें सूचविणें ॥ ५.१६॥ जे सात्विक तेंदव जे राजस किंवा तामस ते विपरीत मानानें युक्त असल्या मुळे आस्तर असें सिद्ध झालें
 आतां सात्विकांनी जी श्रद्धा आणि जे आहार यज्ञतप दानादिक त्याचेंच ग्रहण करावें आणि राजस तामसांचें नें व त्रींवे हें सां-
 गण्या साठीं त्यांचें प्रत्येकांचें त्रिविधत्व सांगतात ॥ सर्वस्य आहारः अपि त्रिविधः प्रियः यमति-म्हणजे केवळ थडाच-
 त्रिविध आहे असें नाहीं आहार ही सर्वांस प्रिय आहे तो सर्वपदार्थमात्र त्रिगुणात्मकच आहृत यास्तव सात्विकादि
 भेदानें तीनप्रकारचा आहे । जसा दृष्टफल तृप्त्यादिक ज्याचें आहें असा आहार म्हणजे भोजन तीन प्रकारचें आहे त

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

सें ज्यांचें फल अदृष्ट स्वर्गादिक आहे असीं यज्ञतप दानें ही तीन प्रकारचीं आहेत । तेषां इमं भेदं शृणु - म्हणजे
 त्याचा हा भेद पंधरा श्लोकांनीं सांगतो याप्रत ऐक ॥ देवतांचे उद्देशानें इव्य त्यागकरणें हें सामान्यपत्ताचें लक्षण
 आहे । तो यज्ञयाग आणि होम या भेदानें दोन प्रकारचा आहे । वषट् काराचा प्रयोग ज्याचें अंती आहे आणि याज्य
 पुरोनु वाक्यानें ज्याची समाप्ति होते असे उभे राहून करवायाचे होम त्यांस याग म्हणतात । म्हाकार ज्याच्या अंती आहे
 आणि जांत याज्या पुरोनु वाक्य नाहीं असा जो वस्तु करवायाचा होम त्यास होम म्हणतात । असें यज्ञाचें स्वरूप आणि
 भेद कल्प सूत्रांत सांगितला आहे तो यज्ञ । तप म्हणजे कृच्छ्र चांशयण मासोपवासादिक । दान म्हणजे जें दुसऱ्याचें
 स्वामित्व उत्पन्न होण्या साठीं आपले सत्वाचा त्याग करणें ॥ ७ ॥ आहाराचा भेद तीन श्लोकांनीं सांगतात । आयुः सर्वं
 बला रोग्य स्तरव प्रीति विवर्धनाः - म्हणजे आयु म्हणजे चिरकाल जगणें - सत्व म्हणजे मोठें दुःख झालें तरीं मनाला वि

कार न होऊं देणारें विचारें स्वेद्ये-बल म्हणजे आपल्यास करण्यास उचित जें कार्य तें करण्यास अमन नव्हावा यास साध
शरीराचें सामर्थ्य-आरोग्य म्हणजे व्याधी न होणें-स्वरव म्हणजे भोजनानंतर नृत्तीनें होणारा आह्लाद-प्रीति म्हणजे
अभिरुचि होऊन पुनः पुनः तो करावा अशी उत्कंठा यांची वृद्धी करणारे किंवा त्यांची वृद्धि होण्यास कारण आणि रस
म्हणजे मधुर रस प्रधान रस ग्रहण करण्यास योग्य-आणि स्निग्ध म्हणजे स्वाभाविक ज्यांत स्नेह आहे किंवा घृ-
तादिकानें ज्यांस स्नेह प्राप्त प्राप्त झाला आहे असें आणि स्थिर म्हणजे भोजनानंतर ही रसादिकांच्या अंशांनी श-
रीरांत निरकाल राहणारे आणि हृद्य म्हणजे दुर्गंध अशुचित्वादिक दोष ज्यांस नाहींत याकारणानें पाहिल्यानें व
मनाचा संतोष करणारे असेजे आहार पूर्वोक्त चर्व्य चोष्य लेख्य पेय रूप अन्नादिक ते । सात्विक प्रियाः-म्हणजे
सात्विकांस प्रिय आहेत । या आहारावरून हा सात्विक आहे असें जाणावें आणि आपणास सात्विकत्व असा
आयुः सत्वबलारोग्य स्वरवप्रीति विवर्धनाः ॥ रस्यास्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक प्रियाः ॥ ८॥

कटु लम्ब लवणात्युष्ण तीक्ष्ण रुक्ष विदाहिनः ॥ आहारा राजस म्येष्टा दुःख शोका मय प्रदाः ॥ ९ ॥
वें असें इच्छिणांशानें या आहाराचा स्वीकार करावा ॥ ८ ॥ कटु लम्ब लवणात्युष्ण तीक्ष्ण रुक्ष विदाहिनः-म्हणजे-
यांत अति या शब्दाचा कटु आदिक सर्वांची अन्वय करावा । अति कटु म्हणजे फार कटु निंबादिक हा अर्थ प्राकृत
प्रसिद्धीनें जाणावा । संस्कृतांत कटु म्हणजे निरवट आणि तीक्ष्ण म्हणजे कटु असें आहे । फार आंबट फार खारट-
फार उष्ण । फार निरवट मिरच्यादिक । अनिरुक्ष म्हणजे स्नेह इत्यं कांण कोटु इत्यादिक । अनि विदाही मोहया इ-
त्यादिक । आणि दुःख शोका मय प्रदाः-दुःख म्हणजे भक्षण करतांच तत्काल द्रोणारी पीडा-शोक म्हणजे भोजना-
नंतर होणारी मनाची अप्रसन्नता-आमय म्हणजे धातुवैषम्याचें द्वारा द्रोणाग रोग यांप्रत करणारं । हे आहार राजसा-
स इष्ट म्हणजे प्रिय आहेत । या आहारावरून हे राजस असें जाणावें आणि सात्विकानें हे आहार वर्जावे ॥ ९ ॥

यातयामं-म्हणजे ज्या ओदना दिकास पक्क झाल्यापासून एक प्रहर गेला आदि असे म्हणजे थंड झालेले अथवा अर्ध पक्क। गतरसं-म्हणजे ज्यातील रस गेला आदि असे कृष्क झालेले अथवा ज्यातील मंथनाने लोणी काढून घेतले आहे असें दुग्धादिक। पूति-म्हणजे दुग्ध ज्यास आहे असें। पर्युषितं-म्हणजे पक्क होऊन ज्यास मध्ये एक गात्रिगेली आहे असें। आणि उच्छिष्टं-म्हणजे भोजन करून अवशिष्ट राहिलेले। अमेध्यं-म्हणजे यज्ञार्ह जे नळे असें अकृत्वि मांसादिक। अपिच-यावाढाने वैद्य शास्त्रांत जे अपथ्य म्हणून सांगितले ते घ्यावे। भोजनं तामसप्रियं-म्हणजे असें जे भोजन म्हणजे भोजन साधन पूर्वोक्त अन्न ते तामसांस प्रिय आहे। या भोजनाने हातामस आहे असें जाणावे आणि हे भोजन सात्विकाने सर्वथा वर्जावे। एथं क्रमाने रस्यादि वर्ग सात्विक कर्तुं वर्ग राजस यात यामादि वर्ग तामस असे आहार तीन प्रकारचे सांगितले त्यांत राजस तामस वर्ग सात्विक वर्गास विरोधी आहेत। ते अमे-अनिक यातया मंगतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्ट मपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥

दु आदिक रस घेण्यास योग्य नाही या मुळे रस्यादिकांला विरोधी। रुक्ष स्निग्धांला विरोधी। तीक्ष्ण विदाही धातुपोषण किंवा दृढीस विरोधी आहेत। यामुळे स्थिरत्वास विरोधी। अति उष्ण दृष्ट्यास विरोधी। आमय प्रदन्व आयुःसत्त्व बलारोग्यास विरोधी। दुःख शोक प्रद स्तरव प्रीतीस विरोधी। याप्रमाणे राजस वर्गांला सात्विक वर्गांचे विरोधित्व स्पष्टच आहे। याप्रमाणे तामस वर्गांत गतरस-यात याम-पर्युषितं-हे संभवा प्रमाणे रस्य स्निग्ध स्थिर यांस विरोधी आहेत। पूति-उच्छिष्ट-अमेध्य-हे दृष्ट्यांला विरोधी। आयुसत्त्व यांचे विरोधित्व स्पष्टच आहे। राजस वर्गास दृष्ट फलांचा मात्र विरोध नाही। तामस वर्गांला दृष्ट आणि अदृष्ट या दोहो फळांचाही विरोध आहे ॥ १० ॥ आतां क्रम प्राप्त यज्ञांचे त्रिविधत्व सांगतात ॥ विधिदृष्टः यः यज्ञः कर्तव्यमेव इति मनः समाधाय अफलाकांक्षिभिः यं ज्यते-अपि होत्र दरो पूर्ण मास चातुर्मास्य पक्षबंध ज्योतिष्टोमादिक यज्ञकाम्य आणि नित्य असा दोन प्रकारचा आहे। ज्यास होत्र

य कामना आहे त्याणें दधिद्रव्यानें अग्नि होत्र होम करावा। पक्व पुत्रादिक सर्व फळासाठीं दही पूर्ण मास करावे। स्वर्गाची इच्छा ज्यास आहे त्याणें ज्योतिष्टोम करावा असा फल संबंध युक्त विधीनें सांगितलेला आणि जितकीं अंगें त्याचीं शास्त्रांत सांगितलीं आहेत त्यांचा प्रतिनिधी न करतां त्या सर्वांगांचे अनुष्ठानानें निष्पन्न होणारा जो अग्नि होत्रादिक यज्ञ तो कांम्य आणि अमुक फळास करावा अशा फल संबंधा शिवाय जो पर्यंत जीवन आहे तो पर्यंत करावा अशा जीवन संबंध आदिक निमित्तानें करावा अशा विधीनें सांगितलेला आणि सर्वांगांचे अनुष्ठान करण्यास अशक्य असेल किंवा मुख्य अंगाचा असंभव असेल तर यथा शक्ति जितकीं अंगें करण्याची शक्ति असेल तितक्या अंगानुष्ठानानें निष्पन्न होणारा आणि मुख्य अंगादिक करण्याचा असंभव असल्या सजो त्याचे स्थायी प्रतिनिधि शास्त्रांक असेल तो घेऊन किंवा त्याचे अनुष्ठानानें जो निष्पन्न होतो असा जो अग्नि होत्रादिक यज्ञ तो नित्य त्यांतील जीवन पर्यंत अग्नि होत्र फल अफला कांक्षि मी येतो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

अभि संधाय फलं दंभार्थं भपि चैव यत् ॥ इज्यते भरत श्रेष्ठ तं यज्ञं विद्विराजसं ॥ १२ ॥

वें असा शास्त्राचा विधी आहे यास्तब जीवन असतांना न केला तर प्रत्येकाय लागे ल या करतां मुख्य सर्वांगांचे अनुष्ठान न झालं तरी यथा शक्ति प्रतिनिधी घेऊन अवश्य अनुष्ठान करावें असा मनान्चा निश्चय करून फळाची ज्यास इच्छा नाही आणि अंतःकरण रुढ झालीच इच्छा आहे यास्तब काम्य कर्मा विषयीं जे विमुख ते जो शास्त्र विहित अग्नि होत्रादिक यज्ञ करतात तो यज्ञ सात्विक ॥ ११ ॥ राजस यज्ञ सांगतात। फलं अभि संधाय - म्हणजे काम्य स्वर्गादिक फळाचा उद्देश करून। दंभार्थं भपि च - म्हणजे आणि लोकांस आपण धार्मिक आहो अशी प्रसिद्धि होण्या साठीं। एवंच वाचादाने विकल्प आणि च वादाने संसृज्य सत्त्ववित्। एव वादाने अवधारण सत्त्ववित्। या वरून तीन पक्ष होतात। ते असे - पारलौकिक फळाचा उद्देश करून १ पारलौकिक फळाचा उद्देश नसला तरी दंभा

साठींच १ पार कौकिक फळासाठीं आणि दंभासाठीं ३ याप्रमाणें अंतःकरण इत हीन्वा उद्देशान कस्तूर इष्ट आणि अदृष्ट या फळांचे इच्छेनें । यत् इज्यते-म्हणजे जो यज्ञ करताना । भरत श्रेष्ठ तं यज्ञं राजसं विद्धि हे भरतवंशांत श्रेष्ठा अर्जुना त्या यज्ञाचे वर्जन करण्या साठीं तो यज्ञ राजस असें तं जाण । भरत श्रेष्ठ यासं बोधनांनं तं त्याचें वर्जन करण्यास योग्य आदेश असू न चविलें ॥ १२ ॥ तामस यज्ञ सांगतात । विधिहीन-म्हणजे ज्या यज्ञाविषयीं शास्त्रांत विधींच नाही किंवा ज्याचें अनुष्ठान शास्त्रोक्त विधी प्रमाणें नसून तद्विपरीत आहे असा । आणि अस्तृष्टान्न-म्हणजे ज्या यज्ञांत अन्न दान नाही असा । आणि मंत्र हीन-म्हणजे स्वरतः वर्णतः मंत्र हीन जो आहे । आणि अदक्षिण-म्हणजे ज्या यज्ञांत ऋत्विजांस शास्त्रोक्त दक्षणा देत नाही असा । श्रद्धाविरहित-म्हणजे ऋत्विजां वरील ह्येपादिकानें जो श्रद्धा रहित आहे । यज्ञं तामसं परिचक्षते-म्हणजे त्या यज्ञास शिष्ट तामस यज्ञ असें बोलतात ॥ या तामस यज्ञाचें विधिहीनत्वादिक एकें क विद्योपण विधिहीन मस्तृष्टान्नं मंत्र हीन मदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शोचं मार्जयं ॥ ब्रम्हचर्यं महिसाच शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
 नमस्त्या मुकें पांच प्रकारचा पांची विद्योपणं नमस्त्या मुकें साक्षात्प्रकारचा दोन किंवा तीन किंवा चार विद्योपणं नमस्त्या मुकें अनेक प्रकारचा असें भेद जाणावे ॥ राजस यज्ञापासून निवृत्त राहिले फल न झालें तरी यथा शास्त्रविधीनं अनुष्ठान झाल्या मुकें स्वगादि फल देणारे अष्टवे म्हणजे पुण्य आहे । तामस यज्ञांत यथा शास्त्र विधि अनुष्ठान न झाल्या मुकें कोणतेंही अष्टवे म्हणजे पुण्य नाही । मंत्र याचें सर्वथा वर्जन करावें असें तात्पर्य ॥ १३ ॥ आनोक मग्राभ तपाचें सात्विकादि भेद सांगण्यासाठीं तीन श्रद्धाकांनीं कांयिक वाचिक भानसिक असें त्रिविध तप सांगतात ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं-म्हणजे ब्रह्मविष्णु महेश्वर मृत्युअग्निदुर्गादिक द्विज्ञानमक्षा म्हण पिता माता आचार्यादिक गुरुवेद वेदार्थं वेत्ते पंडितप्राज्ञ यांचें पूजन यथा शास्त्र प्रमाण वक्तृश्रुत्यादिक । शोचं-म्हणजे ब्राह्म मृज्जलादि

काने शरीर वरुडि । आर्जवं-म्हणजे कुटिलता रहितत्व ब्रम्हचर्यनिषिद्धभैरुना पावून निवृत्ति । अहिंसा-म्हणजे अशास्त्रीय-
प्राणिपिडा नकरणे । चराब्दाने अस्तेय अपरिग्रह हेही शरीरपदाने व्यावे । शरीर म्हणजे शरीर प्रधानजे कर्ते त्याणीं केले
ले ते हीं शरीर । केवल शरीराने केलेले तेच शरीर नव्हे । यास शरीर तप असें म्हणतात ॥१४॥ अनुद्देश करं-म्हणजे कोणाच्या-
दुःख न होण्या जोगे । सत्यं-यथार्थ । च प्रिय हितं-आणि श्रोत्यास तत्काल कर्ण करव देणारे । आणि परिणामी ही करव देणा
र । वाचार विशेषणांनी युक्तजे वाक्य म्हणजे बोलणे । जसे वत्सा शांत हो वेदाध्ययन आणि योगाबुद्धान कर म्हणजे तु
झे कल्याण होईल असें बोलणे । त्यास वाङ्मय तप म्हणतात । आणि स्वाध्यायाभ्यसनेच वाङ्मय तप उच्यते-आणि
वेदाभ्यासास ही वाङ्मय तप असें म्हणतात ॥१५॥ मनःप्रसादः-म्हणजे विषयचिंतना विषयीं व्याकुलता नसणे अ

अनुद्देश करं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनेचैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादसौम्यत्वं मोनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तेन त्रिविधं नैरे ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७॥

शीमनाची स्वच्छता किंवा रागद्वेषादि राहित्य । सौम्यत्वं-म्हणजे सर्वलोकांचे हिते छुल किंवा निषिद्धांचे चिंतन करणे
मोने-म्हणजे एकाग्रतेने आत्मचिंतन करणे किंवा वाणीचा निग्रह होण्यास कारणभूत मनाचा नियह । आत्मविनिग्र
हः-म्हणजे मनाच्या सर्ववृत्तींचा निग्रह करणे असा जे निरोधारव्य असं प्रज्ञान ; समाधि तो । भाव संशुद्धिः-म्हणजे
हृदयाची कामक्रोधपुनः उत्पन्न नव्हावे अशी काम क्रोध लोभांची निवृत्तिरूप शुद्धि किंवा व्यवहार कार्त्तिकी परांशीं-
कपट माया नकरणे । इतिरतत् मानसं तपः उच्यते-म्हणजे याप्रकारचें जें तप त्यास मानस तप असें म्हणतात ॥१६॥

आतां शरीरादिक त्रिविध तपाचें सात्त्विकादि भेदानें त्रिविधत्व सांगतात ॥ श्रद्धया परया अफलाकांक्षिभिः युक्तैः नैरे
यत् तप्तं-म्हणजे श्रद्धेने म्हणजे यापासून फल अवश्य प्राप्त होईल अशा कधीही जीवर अप्रामाण्य रांका नाही अशा

उत्कृष्ट आस्तिक्य बुद्धीनें फलाचा उद्देश ज्याच्या मनांत नाही आणि सिद्धीनें किंवा असिद्धीनें ज्याचे मनांत विकार नाही अशा नरानीं अनुष्ठान केलेले जे शरीर वाचिक मानसिक याभेदानें तीन प्रकारचें पूर्वोक्त तप त्यास शिष्ट सात्विक तप असे म्हणतात ॥ १७ ॥ सत्कारः मान पूजार्थं - म्हणजे हाकार चांगला तपस्वी ब्राम्हण आहे अशी अज्ञानी लोकांनीं केलेली स्तुति आणि लोकांना आपणास प्रत्युत्थान करणे नमस्कार करणे असामान्य आणि पादप्रक्षालन करणे अर्चन करणे धन वस्त्रादिक देणे अशी पूजा यास्तरीं। आणि दंभेनच स्वयत् - म्हणजे केवळ आपली लोकांत ख्याति व्हावी यासाठीं च। क्रियते - म्हणजे जें तप करतात। ते राजस तप असें शिष्ट म्हणतात। ते चले अधुवं इह - याच लोकांचे ठायीं फल देणारे आहे परलोकीं फल देणारें नव्हे आणि थोडे दिवस गढणारें आणि या लोकचें फल त्यापासून होईल असा निबध

सत्कार मान पूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं च लभधुवं ॥ १८ ॥

मृदग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा नत्ता मसमुदाहृतं ॥ १९ ॥

दानव्य भित्तियद्दानं दीयते नुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतं ॥ २० ॥

ज्याचे अनुष्ठानांत नाहीं असें आहे ॥ १८ ॥ मृदग्राहेण आत्मनः पीडया यत् तपः क्रियते - म्हणजे अतिशयित अविवेक मुळें झालेला जो दुराग्रह तेणे करून देहेंद्रियांस पीडा देऊन जें तप करतात। परस्योत्सादनार्थं वा - म्हणजे अशवा दुसऱ्याचे नाशासाठीं जें अभिन्ना कर्मरूप तप करतात। त तप नामस असें असें शिष्टानीं म्हटलें आहे ॥ १९ ॥ आतां कर्मप्राप्त दानाचें श्रविधत्वं सांगताना ॥ दानव्यं इति यत् दानं अनुपकारिणे देशे काले पात्रे च दीयते - म्हणजे दान करावें - असा शास्त्रांत विधि आहे म्हणून अवश्य केलें पाहिजे अशा बुद्धीनें फलाचा उद्देश न करतां हा आपल्यावर प्रत्युपकार करील अशी ज्यावर बुद्धि नाही असा दानास पात्रभूत विद्यातपानें युक्त अथवा नरकापासून रक्षण करणारा ब्राम्हण त्यास देतात। यास प्रमाण विद्या आणि तप यांही करून जो आपल्यास आणि दात्यास तारण्यास नमर्थ आहे त्यानें

प्रतिग्रह करावा दान घ्यावे असें शास्त्र आहे । कुरुक्षेत्रादिक जो पुण्य देश सूर्य ग्रहणादिक जो पुण्य काल त्याचे ठायीं जें तुला पुरुषादिक दान देतात त्यास सात्विक दान असें शिष्टानीं म्हणतें आहे ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं - म्हणजे या स दान दिलें असतां हा कालां तरी मजवर प्रत्युपकार करील या दृष्ट फलार्थ । किंवा - फलमुद्दिश्य - म्हणजे स्वर्गादिक फल व्हावे असा उद्देश मनांत धरून । पुनः परिक्लिष्टं दीयते च - म्हणजे सात्विक दानाचें लक्षण ज्यास नाही असें आणि या दानानें इतका अर्थ व्यय झाला अशा पश्चात्तागनें जें दान देतात तें दान राजस असें शिष्टानीं म्हणतें आहे ॥ २१ ॥ अदेश काले - म्हणजे स्वतः किंवा दुर्जन मंसार्गनें पाप जनक असा जो अवतत्विदेश आणि जो काल पुण्य कारक असा शास्त्राची प्रसिद्धि नाही असा किंवा ज्यांत आपणास कर्मानधिकार रूप आशेच आहे असा जो काल त्याचे ठायीं प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ॥ २१ ॥

अदेश काले यद्दानं मपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः स्मि वि धः स्मृतः ॥ ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥ २३ ॥

यीं । आणि अपात्रेभ्यश्च दीयते - म्हणजे जे दान देण्यास पात्र नाहीत असे जे नट नर्तक किंवा विद्या तपाहीं करून रहित ब्रह्मण त्यांस जें दान देतात । देश काल पवित्र आहून पात्र भूत ब्रह्मण ही दान देण्यास मिळाला आहे परंतु असत्कृतं अवज्ञातं - म्हणजे त्या पात्र भूत ब्रह्मणाचा त्याहीं प्रिय भाषण करणें त्याचें पाद प्रक्षालन करणें त्याची पूजा करणें इत्यादि सत्कार ज्यांत नाही आणि त्याची अवज्ञा जात आहे असे जें दान करतात तें तामस दान असें शिष्टानीं म्हणतें आहे ॥ २२ ॥ या प्रमाणें सात्विक आहार यज्ञ तप दान यांचा स्वीकार करावा राजस तामस जे त्यांचे अर्थ न करावे यासाठीं आहार यज्ञ तप दान यांस विधि धन्य मांगितनें । त्यांत आहार हा तृप्ति स्वरूप दृष्ट फलार्थच आहे यास्तव त्याचे अंग वैगुण्यामुळे फल दोणार नाही अशी शंका नाही । यज्ञ दान तप हीं अदृष्ट फलार्थच आहून आणि त्यां

चा पूर्वी सांगितले प्रमाणे विचार केला असतो अनुष्ठान त्यांस प्रमादादिक बद्दल होतच आहेंत यामुळे मांगी नले प्रमाणे स
 र्वी गावे अनुष्ठानाचा बद्दल करून असंभवच आहे यामुळे प्रायशः ती सर्व लोकांची राजस तामस प्रायच आहेंत । तेव्हां अं
 गवेंगुण्या सुळे फल उत्पन्न नसाले तर त्याविषयीचा लोकांचा प्रयास व्यर्थच होईल अशा संकेत्या निवृत्त्यर्थे त्यांचे वें
 गुण्यरूप दोषाचे परिहारार्थ ॐ तत् सत् या भगवन्नामोच्चारणरूप सर्वत्र कर्माचे ठायीं सामान्य प्रायश्चित्त सांगता
 त ॥ ॐ तत् सत् इति ब्रम्हणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः - ब्रम्हणजे ॐ तत् सत् असे तीन प्रकारचा ब्रम्हाचा बोधक
 शब्द आहे ब्रम्हणजे तीन ब्रम्हाचीं नावे किंवा महत्स्य नाम पाठा प्रमाणें नाम त्रयात्मक पाठ आहे । ॐ कारास अकार
 उकार मकार असे अवयव आहेंत आणि सहस्र नाम पाठास जसी सहस्र नामें अवयव आहेंत तशीं या त्रिनामा
 त्मक पाठास प्रत्येक ॐ तत् सत् हीं तीन ब्रम्हाचीं नामें आहेंत । याचें महर्षीनें कर्मवेंगुण्य दोष परिहारार्थ कर्मांत
 स्मरण केलें आहे यास्तव आतांचे लोकांनीं ही तदर्थ स्मरण करावें असा स्थे विधि कल्यावा । अशी कल्पना करण्या
 स दग्धाश्च रथ न्याय प्रमाण आहे । एकाचे रथाचे चोडे नाहीत असे आहेंत एकाचा रथ जळाला अहें न्या परस्पर
 स जशी एकाला घोड्याची अपेक्षा एकाला रथाची अपेक्षा आहे याप्रमाणें ॐ तत् सत् हा त्रिनाम पाठ भगवन्नामी
 अपूर्व सांगितला यास याचें प्रयोजन काय अशी प्रयोजनाची अपेक्षा आहे आणि याच प्रकरणीं मांगीतले जें यज्ञ
 तप दानादिक त्यांस त्याचें अंगवेंगुण्य नहोत अनुष्ठान कोणतें साधनाची अपेक्षा आहे याप्रमाणें एके प्रकरणांत
 ल परस्पराना या परस्पर अपेक्षा संबंध आहे । यामुळे यज्ञ तप दानादिकांस अंगवेंगुण्या सुळे व्यर्थत्व न राऊन त्यास
 सफलत्व एण्यासाठीं यज्ञादिकांत या ब्रम्हाचे त्रिनामात्मक पाठाचें स्मरण करावें असा स्थे विधि प्रत्यक्ष सांगि
 तला नाही तशीं तसा पूर्वोक्त न्यायानें विधि कल्यावा । याचीं उदाहरणें मीमांसेत पुष्कळ आहेंत आणि याविधीचे
 त्यनेस - यस्य स्मृत्या चना मोक्ष्या नपो यज्ञ क्रियादिषु ॥ स्मृतं संपूर्णतां याति सद्यो वदेत मन्व्युने ॥ प्रमादात् कुर्वता-

कर्म प्रवक्ष्यवेदा ध्येरेषुयत् । स्मरणा देवत द्विष्योः संपूर्णस्या दिति श्रुतिः ॥ ज्याच्या स्मृतीने आणि नामोच्चारणाने किंवा नामोच्चार द्वारा तदर्थ स्मरणाने तप यज्ञादिक कर्मांचे ठायीं जें म्हणून होईल तें संपूर्ण ते प्रत पावते - म्हणून संपूर्ण किंवा सांग होतें त्या अच्युतास नमस्कार करतो। यज्ञादिकांचे ठायीं प्रमा दानें कर्म करणा राबें जें विगुण होतें तें विष्णु स्मरणानें संपूर्ण होतें। असें श्रुतीत सांगितलें आहे अशा अर्थाच्या स्मृति आहेत ॥ या स्मृतीत कर्म वेगुणय जाऊन संपूर्ण होण्या करतो जें नामोच्चारण किंवा तद्वारा स्मरण करण्यास सांगितलें तें पूर्वींक्त न्यायसिद्ध विधीनें आणि ७३ तत् सत् ब्रह्मार्पणमस्तु - अस्ता सर्व कर्मांत या त्रिनाम पाठ करण्याचा जोष्टाचार आहे आणि एथे या विषयींच विशेष सांगितला आहे यावरून या त्रिनाम पाठात्मक नामोच्चारण किंवा तद्वारा पर ब्रह्म स्वरूपाचेंच स्मरण विहित आहे। सामान्य नाम स्मरण नाही असें जाणावें। त्या त्रिनाम पाठात्मक ब्रह्माचे निर्देशास कर्म वेगुणय परिहार करण्याचें सामर्थ्य आहे असें सांगण्या करतां त्याची स्तुती करतात। तेन पुरा ब्रह्मणाः वेदाः यज्ञाश्च विहिताः - त्या ब्रह्माच्या त्रिनामात्मक निर्देशां कस्त न म्हणजे त्याचे उच्चारण सामर्थ्यानें ब्रह्मण हे उपलक्षण करून यज्ञादिकांचे कर्तें ब्रह्मण सन्निय वेद्य तीन वर्ण आणि यज्ञादिकांस साधन भूत वेद आणि यज्ञरूप कर्म पूर्वीं उत्पन्न केले किंवा प्रकाशित केले हीं तीन नामें ब्रह्माची वाचक आहेत। या विषयीं ७३ असें हें एकाक्षर ब्रह्म म्हणजे ब्रह्माचें वाचक आहे। त्या महद्भूत परमेश्वराचें निश्चयित म्हणजे स्वासोच्छ्वासरूप ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदादिक आहेत म्हणजे निश्चयिता प्रमाणें अनायासाने या ब्रह्मापासून उत्पन्न झाले आहेत। म्हणजे पूर्वीं हें जग सद्रूप ब्रह्मच होतें अशा अर्थाच्या श्रुति प्रमाण आहेत अथवा अकाराक्षरा सुदेवाचा वाचक आहे उकार ब्रह्म देवाचा वाचक आहे या प्रमाणावरून अकार उकार मकार बाबर्ण त्रयात्मक ७३ काराचा ब्रह्म विष्णु महेश्वररूप त्रिगुणात्मक मायो पाधिक परमेश्वर अर्थ आहे आणि त्रिमात्रात्मक ७३ काराची जी अर्धमात्रा निचा प्रतिपाद्य त्रिगुणातीत निर्गुण परब्रह्म स्वरूप अर्थ आहे। यावरून ७३ हें ब्रह्माचें-

नाम आहे आणि जें अति प्रसिद्ध आहे किंवा इंद्रियांगोच्च परोक्ष आहे त्यास तत् म्हणजे नें असे लोकांत म्हणतात। यास्तव जगाचे कारण त्वानें अति प्रसिद्ध ब्रम्ह आहे आणि इंद्रियांस अंगोच्चर आणि अज्ञान्यांस परोक्षही आहे यास्तव तत् हें ब्रम्हाचें नाव आहे। आणि जे वस्तु सत्य म्हणजे अबाधित आणि उत्तम आहे त्यास तत् असे लोकांत म्हणतात। ब्रम्हापरमार्थस्य आणि अचूत दुःख अचेतन प्रपंचाकूनविलक्षण सच्चिदानंदात्मक उत्तम आहे यास्तव तत् हें ब्रम्हाचें नाव आहे ॥

॥ २१ ॥ आतां अकार उकार मकारांचे व्याख्यान करून जसें तत्समुदायात्मक ॐ काराचें व्याख्यान करतात त्याप्रमाणें ॐ कार तत् सत् यांच्या व्याख्यानानें त्यानामत्रयात्मक ब्रम्हनिर्देशाचें व्याख्यान चार श्लोकांनीं करण्याचा आरंभ करतात ॥ त्यांत प्रथम ॐ काराचें व्याख्यान करतात। तस्मान् ॐ इत्युदाहृत्य ब्रम्हवादिनां विधानोक्ताः यज्ञदानतपः क्रियाः स तत् प्रवर्तते-म्हणजे ज्याकारणास्तव सतन्नाम पूर्वकच ब्रम्हण वेद यज्ञांचा प्रकाश संसृष्टीचे उत्तर भीं आहे किंवा ॐ तस्माद्देमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तते विधानोक्तः सततं ब्रम्हवादिनां ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांसिभिः ॥ २५ ॥

कार हें ब्रम्हाचें नाव श्रुतींत प्रसिद्ध आहे यास्तव त्रिनामात्मक ब्रम्हनिर्देशांत वाच्याचें व्याख्यान करतात। ॐ काराचें उच्चारणानंतरच विधिशास्त्रोक्त वेदवादींच्या यज्ञदानतपस्त्वक्रिया अंगवैगुण्यरूप जो उत्कर्ष तेणें करून युक्त निरंतर प्रवृत्त होतात। ज्यांच्या एकावयवांच्या उच्चारणाने कर्मवैगुण्य परिहार होतो मग त्या सर्व नाम वाद्यांच्या उच्चारणानें होईल म्हणून कावसांगाचें असा स्तुतीचा अतिशय सूचविळा ॥ २४ ॥ तत् इति उदाहृत्य फलं अनभिसंधाय-म्हणजे महावाक्यांत ब्रम्हनामत्वे करून प्रसिद्ध असें जें तत् हें नाम त्याच्या उच्चार करून फलाचा उद्देश न करून। मोक्षकांसिभिः-म्हणजे मोक्षेच्छु मुमुक्षु आहेत ते चित्त शुद्ध्यर्थे। यज्ञदानतपः क्रियाः क्रियन्ते-म्हणजे यज्ञदानतप या क्रिया करतात। यास्तव तत् हें नाम अति प्रशस्त आहे। अथवा ॐ यानांचाचा काम्य अकाम्य याबत यज्ञादिकाचें ठायीं साधारण विनियोग

सांगून तत् यानां बाचा निष्काम मुमुक्षूनीं कतव्यं जीं कर्म त्यांचे ठायीं विनियोग सांगतात ॥ मुमुक्षू फळाचा उद्देश न करून यज्ञदानतप क्रिया करतात। जर फळोद्देश त्यांस गाहीं तर ते यज्ञादिक क्रिया करणकरतां करतात या विषयीं सांगतात। तदिति। फळाचा उद्देश न करून तत् म्हणजे सर्व यज्ञादिक क्रिया ब्रम्हच आदेन असें ब्रम्हाचें अनुसंधान करून मुमुक्षू सर्व यज्ञादिक क्रिया करतात। जसे ब्रम्हवेत्ते जीवित्युक्त-ब्रम्हार्पणं ब्रम्ह कृविः या ते सांगीतल्या प्रमाणें सर्व ब्रम्हच आदे अद्या बुद्धीनें करतात तसे मुमुक्षूही त्याच बुद्धीनें करतात। जे मुक्तांचें स्वाभाविक आचरण त्यांचें साधन त्वें करून अनुष्ठान मुमुक्षूंंस शास्त्रविधि सांगतो असा सिद्धान्त आहे ॥ २५ ॥ सत् शब्दाचें व्याख्यान करतात किंवा विनियोग सांगतात। सद्भावे म्हणजे लोकोत या पुरुषास पुत्र आदे वेदांत जगत्कारण ब्रम्ह आदे अशी जी सत्ता तिचे ठायींच। साधुभावे-म्हणजे आणि हा उत्तम आहे या अर्थाचे ठायीं। सत् या शब्दाचा प्रयोग करतात। यान्तर्वैगुण्य दोषाचा परिहार क-

सद्भावे साधुभावेच सदित्येतत् प्रयुज्यते ॥ प्रज्ञास्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दानेच स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म वैव नदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

रहून यज्ञादिका ला उत्तमत्व आणण्यास आणि त्याचे फळाची सत्ता संपादन करणयास हे नाम समर्थ आहे। न भा प्रज्ञास्ते कर्मणि हे पार्थ सच्छब्दः युज्यते-म्हणजे हे असर्जुना प्रतिबंध न होतां शीघ्र फळदाणारे जें मांगलिक कर्म त्याच ठायीं यास च्छब्दाचा योग आहे म्हणजे प्रयोग आहे। यान्तर्वैगुण्याचा परिहार करून प्रतिबंध न होतां शीघ्र फळदाण्याचें यज्ञास सामर्थ्य उत्पन्न करणारे हे नाम अति प्रज्ञान आहे ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दानेच स्थितिः सत् इति च उच्यते-म्हणजे यज्ञतप दानाचे ठायीं जी निष्ठा तिळाही सत्ता असें विद्वान् बोलतात। तदर्थीयं कर्मच सत् इत्येव अभिधीयते-म्हणजे ते जे यज्ञतप दानादि रूप अर्थ त्यांस अनुकूल किंवा ज्यांचें हे नाम त्रय प्रसूत आहे त्या परब्रम्हार्थ म्हणजे तद्देशाचें जे पूजाबलीचें समर्पण देवांगणाचें संमार्जन तैपन आणि तैश्चर्यं चंदी काढणें इत्यादिक जे कर्म आणि पूजादिकं जी

सि-ईव्हावी यासाठीं दुसरेजेवाग लावणें शेतकरणें धनमिळवणें इत्यादिक कर्म करतात त्यास सत् असे म्हणतात। यास्तवसत् हे नाम प्रशस्त आहे ॥२७॥ आत्म्य क्लेश बुद्ध्यादिके करून शास्त्र विधीचा परित्याग करून अश्रद्धेनें लौकिक विगीत वृद्ध व्यवहार मात्रापासून तपयज्ञदान करणाऱ्यांस प्रमादासुद्धें त्या यज्ञादिकांचे वैगुण्य प्राप्त झालें असनां ॐ नत सत् यानाम पाठाचे उच्चारणानें त्याचा परिहार होतो असें आहे तर अश्रद्धानसल्यासुद्धें शास्त्रीयविधीचा त्याग करून आपले इच्छेनें कांहीं यज्ञादिक करणारेजे अस्तर त्यांचेही त्या यज्ञादिकांचे वैगुण्याचापरिहार त्यानामपाठोच्चारणानें होईल मग सात्विकत्व एण्यास कारण-जी अश्रद्धा ती कशास पाहिजे अशा शकेची निवृत्ति करण्यासाठीं सांगताना। अश्रद्धया कृतं-म्हणजे अश्रद्धेनें जो दोष केला दत्तं-म्हणजे अश्रद्धेनें जो दान केलें। तपस्तप्तं-म्हणजे अश्रद्धेनें जें तपाचरण केलें। कृतंचयत-म्हणजे आणि जे अश्रद्धे

अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतंचयत ॥ असदिन्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता मूपनियत्क ब्रम्ह विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अश्रद्धात्रय विभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥१७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

नें दुसरेकांहीं स्तुति नमस्कार रूप कर्म केलें। हे पार्थ तत् असत् इति उच्यते-म्हणजे त्या सर्वांस असत् असें म्हणतात। यास्तव पूर्वोक्त त्रिनाम पाठानें साधु होण्यास अयोग्यच आहे। त्यांस असत् कां म्हणतात त्या विषयीं कारण सांगतात। तत् प्रेत्य न इह च न-म्हणजे हे अर्जुना ते अश्रद्धेनें केलेले यज्ञादिक विगुण त्यास्तव स्वर्ग देण्यास कारण भूतजे अष्टष्ट म्हणजे पुण्य त्यास उत्पन्न करित नाही त्यापासून परलोक फल होत नाहीं यालोकीं त्याची साधुनिंदा करताना यामुद्धें याचे कर्तव्य कीर्त्यादिक फल हीं त्यापासून उत्पन्न होत नाहीं। अश्रद्धेनें केलेले सर्व ऐहिक पारलौकिक फल देणारे नाहीं निष्फल आहे यास्तव सात्विक अश्रद्धेनेंच सात्विक यज्ञादिक अंतःकरण वृद्धीसाठीं करावें। त्यास जर देवें करून वैगुण्य आलें तर पूर्वोक्त त्रिनाम पाठोच्चारणानें त्याचाप-

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

रिहार होतो किंवा श्रद्धापूर्वक केनेले असात्विक ही ब्रम्हाचे नामनिर्देशानें सगुण सात्विक होतें असें या प्रकरणानें ना-
न्यबे आहे ॥ राजस तामस श्रद्धापूर्वक राजस तामस यज्ञादिक करणारे असुर ते शास्त्रीय ज्ञानसाधना नधिकारी। सात्विक-
श्रद्धापूर्वक सात्विक यज्ञादिक करणारे देव शास्त्रीय ज्ञानसाधना धीकारी। असा श्रद्धाचे सात्विकादिक तीनभेद आहारा-
दिकाचे तीनभेद सांगून अर्जुनाचे प्रश्नाचे उत्तरानें भगवंतानीं या अध्यायांत निर्णय केला ॥ २८ ॥ इति श्री मद्भगवद्गी-
तायाः रघुनाथशास्त्रि कृत भाषाविरुत्तौ सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
श्रीगणेशायनमः ॥ यागीनां शास्त्राचे आरंभीं ज्ञांती प्रस्तावना केली आणि पुढें सूत्र भूत सीगून ज्यांचे उपपादन केले त्या सांगित-
लेले सर्व अर्थांचा उपसंहार करण्याकरतां या अष्टादशा अध्यायांचा आरंभ करतात ॥ पूर्वाध्यायीं श्रद्धेचे निविधत्वे करून आ-
णि आहार यज्ञदानतप यांचे निविधत्वे करून सात्विकादिक भेदानां कर्मांचे निविधत्वे सात्विक कर्मांचे अनुष्ठान करावें
राजस तामस कर्मांचे वर्जन करावें हा अर्थ सांगण्या साठीं सांगितले। त्याप्रमाणें सात्विक कर्म सन्यास करण्यास योग्य आ-
हे राजस तामस सन्यास वर्जकरण्यास योग्य आहें असें सन्यासाचे ही निविधत्त्व आहे। असा भगवंताचा अभिप्राय
आहे असें दिसतें। नाहींतर-सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ सन्यास योग युक्तात्मा-इत्यादि श्लोकांचे ठावीं
कर्मांचा सन्यास करावा असें सांगितले आणि-न्यक्ता कर्म फला संगं नित्यं कृतो निराश्रयः ॥ सर्व कर्मफल त्यागत-
कुरु यतात्मवान्-इत्यादि श्लोकांचे ठावीं फलांचा मात्र त्याग करावा कर्मांचा त्याग म्हणजे सन्यास करूनये कर्म करावी
च असें जें भगवंतानीं सांगितले तें विरुद्ध होईल। यास्तव कर्म सन्यास करूनये म्हणून जें सांगितले तें राजस तामस
सन्यासाविषयीं सांगितले आणि सन्यास करावा असें जें सांगितले तें सात्विक सन्यासाविषयीं सांगितले असा भगवंता-
चा अभिप्राय दिसतो। यावरून सन्यास ही सात्विकादिक भेदानें निविधत्त्व आहे असें या अध्यायांत निरूपिलें पाहिजे।
न्यांत ब्रम्हात्मतत्त्व बोध साध्यानंतर जीवन्मुक्ति स्वरुप क्रावयाचा जो फल भूत सन्यास न्यास विद्वत्स न्यास अ-

से म्हणनात नाचतुर्दशाध्यायाचे ठावीं गुणातीताचे लक्षणस्वे करून सांगितला आहे। यास्तव तो गुणातीतच आहे यामुळे त्यास सात्विकादि भेदानें त्रिविधत्व संभवतच नाही। जो तत्व बोधाचे पुर्या तत्वबोधाची इच्छा सात्त्व्यानंतर बोधार्थ कर्ते व्य जीं वेदांत श्रवणमनन निदिध्यासनादिक त्यांस प्रतिबंधन व्हावा यासाठीं कर्तव्य जो कर्मसंन्यास ज्यास विविदिषास-
न्यास असें म्हणनात। त्याचें - त्रैगुण्य विषया वेदा निस्त्रै गुण्यो भवार्जुन। एणं करून सत्त्वादि गुणरहित पुरुष कर्तृक स्वरूप निर्गुणत्वे करून च निरूपण केले आहे। यास्तव त्यासही सात्विकादिक भेदानें त्रिगुणत्व संभवत नाही। परंतु ज्यांस तत्व बोध उत्पन्न झाला नाही आणि तत्व बोध व्हावा अशी इच्छा रूप विविदिषाही चित्तशुद्धि नसल्यामुळे ज्यांस उत्पन्न झाली नाही असें जे कर्माधिकारी त्यांचा जो - अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः॥ ससंन्यासी च योगी च - याश्लोकांत सांगितले आहे। जोणसंन्यास त्यासच त्या कर्माधिकारि पुरुषांस सात्विकादिक त्रिविधत्व आहे यामुळे सात्विकादिक भे-
अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदिनुं ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशि निषूदन ॥ १॥

दे करून त्रिविधत्व संभवतें। त्या संन्यासा विषयीचा विशेष आपणास समजावा या इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे हृषीकेश - सर्व मनास्तु ॥ इंदियाचें नियमन किंवा प्रेरणा करणाऱ्या। हे केशि निषूदन - म्हणजे मोठ्या अभ्याचे स्वरूपधारण करून आपणास मारण्याकरतां मुरबयस करून आलेला जो केशी यानांवाचा दंत्य त्याचे पसंगेनें मोठे मुरबांत वामबा-
हू धासून तो मोठा लांब करून त्याचे मुरबाचें विदारण करून त्यास मारणाऱ्या। अतएव हे महाबाहो - म्हणजे दुष्टनाशार्थ ज्याचे मोठे लांब हस्त आहेत अशा कृष्णा। हृषीकेश या संबोधनाचीं मानस आंतर काम क्रोधादिक उपद्रव नाशकरणाचें आणि केशि निषूदन महाबाहो यादोन संबोधनांचीं व्याख्यापद्रव नाशकरणाचें सामर्थ्य सूचविलें। किंवा बुद्ध-
न सं बोधनानीं ज्या विषयी प्रश्न करावयाचा आहे त्या अशांचे ज्ञाना विषयीं फार आपली उक्ती आहेत असें सूचितिलें। संन्यासस्य तत्वं वेदिनुं इच्छामि - म्हणजे जे अविद्वान् आहेत आणि आत्म नव ज्ञाना विषयींची ज्यांस इच्छा झाली नाही

कर्मकरण्याविषयींचाच ज्यांस अधिकार आहे त्याणीं कांहीं कर्मांचा स्वीकार करून कांहीं कर्मांचा केलेला जो त्याग त्यासच स्व-
ग या सामान्यगुणाचे संबंधाने गौणव्यवहाराने सन्यास असें म्हणतात। असा जो आत्मतत्त्व ज्ञानरहित कर्माधि कारी याणे वित्त
शुद्धार्थ कांहीं स्वरूपाने केलेला कर्म त्याग रूप सन्यास त्याचें जें तत्त्व म्हणजे पृथक् सात्विक राजस तामस या भेदाने स्वरूप तेज
गण्यास मी इच्छितो। आणि त्यागाचें ही तत्त्व म्हणजे पृथक् स्वरूप जाणण्यास मी इच्छितो। तें असें - गोः अश्वः - या शब्दांचे
गाय आणि अश्व हे अर्थजसे अत्यंत निराळे भिन्न जातीचे आहेत त्याप्रमाणें सन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थ अगदीं-
परस्पर भिन्न विजातीय स्वरूपच आहेत किंवा - ब्राम्हण आणि परिव्राजक या दोन शब्दांचा ब्राम्हणत्व जातीनें युक्त ब्राम्हण
च एक अर्थ असून त्यासच परिव्राजकत्व म्हणजे सन्यास हा विशेष धर्म मात्र परिव्राजक हा शब्द बोधिवतो त्याप्रमाणें स-
न्यास आणि त्याग शब्दांचा अर्थ एकच असून त्यांचा सामान्य आणि विशेष रूप धर्म मात्र भिन्न आहे। जर त्यांचे अर्थ अगदीं

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयो विदुः॥ सर्वकर्मफल त्यागं प्रादु स्यागं विचक्षणाः॥ २॥

भिन्न आहेत तर सन्यासाचें स्वरूप काय आणि त्यागाचें स्वरूप काय हें निरनिराळें समजण्यास मी इच्छितो। जर त्याचा
अर्थ एकच आहे तर त्याचा सामान्य विशेषभाव कसा हा विशेष जाणण्यास इच्छितो॥ १॥ या दोन प्रश्नांतील दुसऱ्या प्रश्नाचें
उत्तर भगवान् सूत्राकटाह न्यायाने प्रथम सांगतात॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं कवयः सन्यासं विदुः - म्हणजे अंतःकरण शु-
द्धार्थ अनुपयोगी अशीं जीं काम्य कर्मे म्हणजे ज्यांस पुत्र व्हावा अशी कामना म्हणजे इच्छा आहे त्याणीं पुत्रेष्टीनें यजन-
करावें। ज्यांस पर्जन्य कामना आहे त्याणीं पर्जन्येष्टी किंवा कारीरी नामक इष्टीनें यजन करावें ज्यास स्वर्ग कामना आहे त्यांचे
ज्योतिष्टोम यज्ञाने यजन करावें असयस्वर्गफल कामना ज्यास आहे त्याणे चानुर्मास्य नामक कर्माने यजन करावें अशीं-
प्रत्येक फलासाठीं शास्त्रविधीनें विहित जी इष्टि पद्धतसोम इत्यादिक कर्मे त्यांचा जो न्यास म्हणजे त्याग

णी सूक्ष्मदर्शी सन्यास असें म्हणतात। न्याचे असे तात्पर्य - त्यापरमात्म्यात वेदाध्ययनाने आणि यज्ञाने दानाने अनाशक तपाने ब्राम्हण जाणण्यास इच्छितात अशा अर्थाच्या श्रुतीने वेदाध्ययन हे उपलक्षण करून सांगितला जो ब्राम्हण तो नित्यकर्मरूप धर्म यांत दान हे उपलक्षण करून सांगितला जो ग्रहस्थाश्रमाचा नित्यकर्मरूप धर्म अनाशक तप हे उपलक्षण करून सांगितला जो वानप्रस्थाचा नित्यकर्मरूप धर्म तोच त्या पूर्वोक्त श्रुतीचे प्रमाणावरून पायक्षयद्वारा विविदिषा उत्पन्न होण्यास कारण आहे। यास्तव विविदिषा श्रवक आत्मनस्य ज्ञानार्थी जो आहं न्याणे नित्य कर्मे च भगवदपे-
 ण बुद्धीने करावी पूर्वोक्त सर्व काम्य कर्मे फळां मद्धां दर्जावी किंवा त्यांचा त्याग करावा। विचक्षणा, सर्व कर्मे फल त्यागे त्यागे प्राक्तः - म्हणजे दुसरे विचार शील पूर्वो सांगितलीं जीं काम्य कर्मे आणि नित्य कर्मे त्यासबींचा जो फल त्याग करणे म्हणजे कर्मानुष्ठान कालीं फलाचा उद्देशन करणे असा जो त्याग त्यासच कर्मे त्याग असें म्हणतात। अगदीं कर्मे न करणे असा जो कर्मे स्वरूपाचा त्याग त्यास ते कर्मे त्याग असें म्हणत नाहीत। नित्य जीं मध्या वंदन वेदाध्ययन यज्ञादिक कर्मे त्यांच्या विधीत अमुक फल त्यांचे अनुष्ठानाने होतें असें सांगितले नाही यास्तव त्यांचे फल नही यासुद्धे त्यांचे फलाचा त्याग करावा असें संभवन नाही। वंध्या आपल्या पुत्राचा त्याग करते अस संभवेन काय। तेव्हां सर्व नित्य काम्यांचा फल त्याग कसा संभवेन अशी शंका मध्ये होत। तथापि जीं नित्य मध्यावेदन करावे याव जीवन पर्यंत अग्निहोत्र होम करवा ग्रहणादिक निमित्त मात्र शाले असता स्नान करावे अशा नित्य नेमनिक कर्मांचे विधीत पूर्वोक्त पुत्रे स्थादिक काम्य कर्मांचे विधीत जीं पुत्रादिक विशेष फळे स्पष्ट सांगितली आहेत त्याप्रमाणे स्पष्ट विशेष फल कोणतें ही सांगितले नाही तथापि कर्मा विषयींचा जो विधि त्याचें कार्य पुरुषास त्या कर्मा विषयीं प्रवृत्त करावे हेच उद्देशे। न्याव्यापारांत फल कोणतें नाही आणि कोणताही धर्मार्थ कामादिक पुरुषार्थ नाही न्याव्यापाराचे ठावीं हे केले असता काय फल होई किंवा होणार नाही असा विचार करणारा जो पुरुष त्यास प्रवृत्त करणारा न्याव्यापार रूप कर्मा विषयींचा विधिस

मर्थ न होतो आणले पुरुष प्रवृत्ति रूप कार्य करण्यासाठी त्या व्यापाराचे सामान्यतः कांहीतरी फल आहे असें स्तुचवितो। ज-
 म् विम्वजिन्नामक यज्ञानें यजन करावें अशाकाम्य विम्वजिन्नाम क यज्ञाचे विधींत असुक फलासाठी हाकाम्य यज्ञ करावा-
 असें विशेष फल जरी सांगितलें नाहीं तथापि त्या यज्ञाचे ठायीं विचार वंताची प्रवृत्ति होण्यासाठी त्याचें सर्वांस साधारण
 जें स्वर्ग रूप फल तें आहे असें तो विधि स्तुचवितो। यास्तव नित्य कर्मांचे विधींत त्याचें असुक फल असें विशेष फल स्पष्ट
 जरी सांगितलें नाहीं तथापि कर्म करून पितृलोक प्राप्त होतो धर्मानुष्ठान करणारे सर्व हे पुण्यलोकाप्रत जाणारे होतात
 असें करून पापाचा नाश होतो असें जें सामान्यतः कर्मांचें फल सांगितलें आहे त्याफलाचा तो नित्य कर्माचा विधि आक्षेप
 करतो म्हणजे पुरुषास नित्य कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करण्यास त्याचें तें सामान्य फल आहे असें जाणवितो। त्यानित्य कर्मांचे फलाचा
 त्यास संभवे। जाल्या सामान्य फलाचा हीत्याग केला तर तें नित्य कर्मपुणः निष्फलच झालें तेव्हां त्यानिष्पल कर्माचा वि-
 धि विचार वंत पुरुषांस नित्य कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करण्यास कसा समर्थ होईल अशी शंका करूं नये। कारण सर्वही नित्य क-
 र्मासंयोग पृथक् न्यायानें काम्य आणि नित्य अशीं उभय स्वरूप आहेत। संयोग पृथक् न्याय म्हणजे एकासच दोन धर्म
 किंवा दोन धर्मांनीं एकच उभय स्वरूप होणें। यास उदाहरण। जसें अग्नि होच होम रूप कर्म नित्य असतांही ज्यामई-
 दिय रूप फलाची इच्छा आहे त्याणे दीधिरूप होम इत्यानें अग्नि होच होम करावा अशाविधीनें त्यास काम्यत्व ही रते। तशीं
 संध्या वंदनादिक जीं सर्व नित्य कर्मे आहेत त्यांचा पृथक् श्रुतीनें आत्म तत्व ज्ञानेच्छा रूप विविदिषा होणें याफलाविष-
 यीं विनियोग केला आहे यावरून तीं नित्य कर्मे काम्यही होतात। नित्य कर्मांचा विविदिषे विषयीं विनियोग नसेल तर नि-
 त्य कर्मांचे अनुष्ठानानें आत्मतत्व ज्ञान होईल कीं नाहीं असा संशय होईल विनियोग केल्यामुळे नित्य कर्मांचें अ-
 नुष्ठान केल्यानें चित्त शुद्धीचे हारा आत्मतत्व ज्ञानेच्छा रूप विविदिषा होऊन वेदांत विचारानें आत्मतत्व ज्ञान अवश्य
 होईल असा नियम झाला यास्तव प्रतिकर्मांचें तें सामान्य किंवा विशेष फल प्रतिबंधक आहे याकारणानें त्याचा त्याग

करून विविदिषे साठीं म्हणजे चित्तशुद्धीचे द्वारानें आत्मतत्त्व ज्ञानेच्छा होण्या साठीं नित्य कर्मांचे ठायीं विचारवंतपु-
 रुषाची प्रवृत्ति संभवते यास्तव आत्मस्वरूपच नित्य आहे त्याहून भिन्न अनात्म भूत देहादिक सर्वप्रपंच अनित्य-
 आहे असा नित्य नित्य वस्तुविवेक होऊन आत्म स्वरूप जाणण्याची इच्छा दृढ होईतो पर्यंत अंतः करणाची शुद्धि हो-
 ण्या साठीं ज्ञानसज्जे विरुद्ध नाही असें अवश्य करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्म त्याचें अनुष्ठान करण्याचा अधिकारी जो-
 न्याणे केलेला असा सर्व काम्य नित्य कर्माचा विशेष किंवा सामान्य फळाचा त्याग संभवतो। ज्ञान आत्मतत्त्व ज्ञान नाही असे-
 जे अविज्ञान त्याणीं चित्तशुद्धीद्वारा विविदिषा उत्पन्न होऊन वेदांतश्रवण मननादि द्वारा आत्मतत्त्व ज्ञान होण्या साठीं नित्य
 नैमित्तिक काम्यादि सर्व कर्मांचे फळे देहानकरून करावीं कर्मांचा त्याग करून ये याविषयीं-यालाही किंवा यादेहांत कर्म
 न करीत असतां शंभर वर्षे पर्यंत जगावें अशी इच्छा करो म्हणजे यावर्जीव विद्वित कर्म करावीं अशा अर्थाची श्रुति प्रमा-
 ण आहे - आणि नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धी होऊन आत्मतत्त्व विचारविषयींची बुद्धीची प्रवणता झाल्या
 नंतर सर्व कर्म निवृत्ति स्वतः म्हणजे आपोआप होते असें नैष्कर्म्य सिद्धी धानांदाचे ग्रंथांत सांगितलें आहे। ते असें-नि-
 त्य नैमित्तिक कर्म चित्ताची शुद्धी करून बुद्धीस आत्म विचाराकडे लावितात आणि आपण आपलें कार्य करून कृतार्थ हो-
 ऊन मेघजसे वृष्टीनें धान्य आणि उदक यांची पृथ्वीवर समृद्धी करून वर्षाकाळाचे अंतीं आपोआप जातात त्याप्रमाणें नि-
 शुद्ध होतात। असेंच - यस्त्वात्म रतिरेव स्यात् - याश्लोकांत भगवद्गीतेनें ही पूर्वी सांगितलें आहे। बोगवासि ज्ञान ही योगीक-
 र्माचा त्याग करीत नाहीं कर्मेच त्याचा त्याग करितात। कारण। आत्मविचार परायण जो योगी त्याच्या संकल्पाचाच नाश झाल्या
 मुळे कर्मांचे मूळच नाही। पूर्ण गळून पडावयाचा समय किंवा ऋतू पास झाला म्हणजे वृक्षजसा गळित पर्ण होतो त-
 सा आत्मविचार करणारा योगी आत्मतत्त्वाप्रत पाऊन गळत कर्म म्हणजे कर्मरहित होतो असें वसिष्ठानीं रामास सांगितले
 आहे। आणि श्रीभद्रागवतां त ही विविदिषा उत्पन्न होऊन बुद्धि आत्मविचार परायण झाली म्हणजे कर्मानुष्ठान ज्ञान निष्ठेचे

विशेषासकारण होते यास्तवविधिपूर्वक मन्यासाश्रम घेऊन सर्वकर्मांचा न्याग करावा असे सांगितले आहे। ते असे-जोपर्यंत यामें सारावरवैरस्य होऊन वैराग्य प्राप्त झालें नाहीं अथवा मासं गुणादिकांचे श्रवणादिका विषयी श्रद्धा जोवर झाली नाहीं तावत्काल पर्यंत कर्म करावीं। जो ज्ञाननिष्ठ आहे अथवा जो विरक्त आहे किंवा माझा भक्त आहे अथवा जो निरिच्छ आहे त्याणें अमुक आश्रमांत हा आहे असे समजण्या सार्वीं लिंगभूतजे त्याच्या आश्रमादिक वर्णास आणि ब्रह्मचारि ग्रह म्हादिक आश्रमास शास्त्र विहित धर्म आहे न त्यांत टांकून विधिनिये धातीन कोऊन संचार करावा। निर्य कर्मच विविदिषे सार्वीं करावीं असा वेदांत त्याचा विनियोग केला आहे यास्तव त्यांचें अनुष्ठान करून काम्य कर्मांचा फळां सदां तो स्वरूप नः त्याग तो मन्यास असे एकमत या शब्दो काचे पूर्वाधानें सांगितले। पूर्वोक्त संयोग पृथक् न्यायानें पूर्वी सांगितले प्रमाणें सर्वनिर्य काम्य कर्मांस विविदिषार्थच आहे यामुळे विविदिषे सार्वीं त्या सर्वांचें अनुष्ठान करून त्यांचीं तीं प्रत्येकफळें यांचा जो त्याग तोच त्याग असें दुसरे मत उत्तरार्धांत सांगितले। यावरून सकळ काम्य कर्म त्याग मन्यास शब्दाचा अर्थ सर्व काम्य निर्य कर्मांच्या फळांचा त्याग त्याग शब्दाचा अर्थ आहे। यास्तव-गोः आश्रवः-या शब्दांचे अर्थी प्रमाणें मन्यास आणि त्याग शब्दांचे उतर्था अगदीं विजातीय अन्यंत भिन्न नाहीं तर अंतःकरण शुद्ध्यर्थ कर्मानुष्ठान करून त्यांचे फळांचा मात्र त्याग करणें असा एकच न्यायोन शब्दांचा अर्थ आहे असें एका प्रश्नाचें उत्तर सांगितले ॥ २॥ आतां अर्जुनाने दुसरे प्रश्नाचें उत्तर सांगण्या करितां मन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थी सान्निध्यादिक भेदाचें त्रिगुणत्व सांगण्या सार्वीं कर्मन्यागाविषयीं मनांचा जो विवाद आहे तो दारवविनात ॥ दोषवत् कर्मन्याज्यं इति एके मनीषिणः प्राहुः- म्हणजे सर्व यसादिक कर्म दोषवत् म्हणजे किंसादिक दोषाचें युक्त आहे यामुळे बंधास कारण आहे म्हणून ज्यांस आत्मज्ञान झालें नाहीं आणि आत्मज्ञानेच्छा रूप विविदिषा ही झाली नाहीं असें जे कर्माधिकारी अविद्वान् आहेत त्याणींही त्यांचा त्यागच करावा अथवा दोषवत् म्हणजे बंधास कारण आहे न। मनां धर्म राग द्वेषादिक दोषांचा जसा त्याग करताना त्याप्रमाणें सर्व कर्म तेंपक आहे-

या मुळे त्यांचा त्याग करावा असें विचार वंत सारख्य म्हणतात । त्यांचा असा अभिप्राय आहे । जसें काम्य कर्म जन्म मरणात्मक संसार-
 प बंध हेतु त्यास्तव दोष युक्त आहे त्याप्रमाणे दर्वीपूर्ण मास पक्ष चातु मास्य ज्योति षोमा दिक सर्व नित्य कर्म व्रीहि आदिक सर्व-
 ओषधी उदुंबर अश्वत्थादिक पत्तीय वृक्ष पक्ष आदिक जीव यांच्या हिंसेनें म्हणजे साक्षात् किंवा परं परेने जीवाच्या पीडेनें
 मिश्रित किंवा युक्तच आहे आणि सर्व भूतांची हिंसा करूनये असा जो शास्त्रांत निषेध सांगितला आहे त्याचा सर्व प्राण्याची हिं
 हिंसा पापाळाजनक आहे असा अर्थ आहे यावरून यज्ञांत जी हिंसा होत नाही ती पापाळा उत्पन्न करणारी आहे यामुळे पापज
 न कत्वास्तव ते सर्व नित्य कर्मही प्रतिबंधक होईल यास्तव त्याचाही त्याग करावा । सर्वभूतांची हिंसा करूनये असा जो शास्त्रां
 त निषेध सांगितला आहे तो सामान्य आहे त्याचा बाधक व्रीहीचें कांडण करावें दर्भ वनस्पतींचा यज्ञार्थ छेद करावा अग्निआ
 णि सोम यादेवतांच्या यागासाठीं पदरांची हिंसा करावी असा विशेष विधि शास्त्रांत सांगितला आहे त्याच पक्ष आदिकांचे हिं
 सेनें निष्पन्न होतो जो याग तो इष्ट फलास साधन आहे असा अर्थ आहे । यावरून हिंसा करूनये असें जें सामान्य शास्त्र आ
 हे तें ज्या हिंसे विषयीं विशेष विधी शास्त्रांत सांगितला नाही असा निरर्थक हिंसे विषयींचें आहे । यास्तव ते विहित हिंसेस पा
 पजनकत्व सांगून त्याविहित हिंसे विषयीं प्रवृत्त होत नाहीत तेां यज्ञादिक नित्य कर्म बंधकारणारें नाही मग तें कांदांकावें अ
 शाशंकेंचें ते सारख्य असें निराकरण करतात । जेथें सामान्य शास्त्राचा आणि विशेष शास्त्राचा विषय एक असून परस्पर विरु
 द्ध विधि आणि निषेध त्या एकावर राहत नाहीत तेथें विशेष शास्त्रानें सामान्य शास्त्राचा बाध होतो म्हणजे विशेष शास्त्रा
 चा जो विषय त्यावर सामान्य शास्त्र प्रवृत्त न होऊन त्याचा विषय सोडून दुसरे ठायीं सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होतें । भूत हिंसेवि
 षयींचीं जीं सांगितले कीं पूर्वोक्त सामान्य आणि विशेष शास्त्रें त्यांचे विषय भिन्न आहेत यास्तव विशेष शास्त्र विधीनें सामा
 न्य निषेध शास्त्राचा बाध न होऊन विशेष शास्त्राचा विषयविधि आणि सामान्य शास्त्राचा विषय जो निषेध त्यासोहोचाही
 परस्पर बाध न होनां समावेश प्राणि हिंसात्मक एके कर्मावर होतो । तो असा - सर्व भूतांची हिंसा करूनये अशा निषेधविधी-

नें हिंसा पुरुषास अनर्थ हेतु आहे असें जाणविलें हिंसा अक्रत्वर्थ म्हणजे याग निष्पन्न करणारी नव्हे असें जाणविलें नाहीं विधीनें पशु आदिकांची हिंसा क्रत्वर्थ म्हणजे याग निष्पन्न करणारी आहे असें जाणविलें ती पुरुषास अनर्थ हेतु नाहीं असें जाणविलें नाहीं। यास्तव विधिशास्त्रोक्त किंवा विहित याग निष्पादकत्व आणि निषेधशास्त्रोक्त पुरुषानर्थ हेतुत्व या दोहोंचाही पशुहिंसेवर समावेश झाला। शास्त्रविहिताला ही निषिद्धता आणि शास्त्र निषिद्धाला ही विहितता अभिचार कर्मरूप इत्येन यागा प्रमाणें संभवतें। अभिचार कर्म करणाऱ्याने शत्रु मरणार्थ इत्येन यागानें यजन करावें असा अर्थ न यागाविषयीं विधि आहे तरी सर्व भूतांची हिंसा करून घेण्याचा शास्त्रानें न्याचा निषेध केला यास्तव तो इत्येन याग मोठे अनर्थ अस म्हणजे पापास उत्पन्न करणाराच जसा आहे गग द्वेषाचे स्वाधीन झाल्यामुळे त्या अनर्थानें सहन करणाऱ्या पुरुषाविषयीं चाच तो इत्येन यागाचा विधि आहे या प्रमाणें च दर्श पूर्णमास पशु ज्योतिष्टोमादिक नित्यकर्मांचा विधि पूर्वोक्त सामान्य शास्त्रानें निषिद्ध केलेले हिंसापूर्वक यागाविषयींचाच आहे। असें च भारतांत ही सांगितलें आहे। ते असें - जपस्तपस्य धर्मभ्यः परमो धर्म उच्यते ॥ अहिंसा या हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते - ज्यांत हिंसा आहे असा दर्श पूर्णमास चातुर्मास्य पशु सोमादिक धर्मोपेक्षां गायत्र्यादिक मन्त्रांमंत्रादिकांचा जपकरणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे। कारण त्या जपधर्मांत कोणाची हिंसा नहोता तो निष्पन्न होतो। मनुस्मृतीतही - जप्येनैव तु संसिध्येत ब्राम्हणो नात्र संशयः ॥ कुर्यादस्य भवा कुर्यान्नेत्रो ब्राम्हण उच्यते - ब्राम्हण जपानेच सिद्धीप्रमपावेन तो जपाशिवाय दुसरे कर्म करो किंवा न करो ज्यास सर्व भूतांची मैत्री आहे म्हणजे सर्वभूतांची हिंसा तो करीत नाहीं त्यासच ब्राम्हण म्हणावें असें सांगितलें आहे। यास्तव हिंसा दोषानें दुष्टनित्यकर्मांचा त्याग इत्यादिक अभिचार कर्मप्रमाणें कर्माधिकार्यानें ही करावा। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्य इति अपरे प्राहुः - अतः करण शक्तीचेद्वारा विविदिषा उत्पन्न करणारे यज्ञदानतप एतद्रूपजें कर्म त्याचा त्याग करून घे - असें दुसरे विचार वंत मीमांसकादिक खोलतात। त्यांचा असा अभिप्राय आहे। सर्वभूतांची हिंसा करून घे

बा सामान्य निषेध शास्त्राने सर्वे हिंसेला अनिष्ट साधन त्याचा म्हणजे पाप जनक वाचा बोध होत नाही तर पुरुषार्थ जीहिं
 सा म्हणजे पुरुषास उपकार करणारी जी हिंसा ती पापात्मा जनक असा बोध होतो; तो असा- त्या निषेध वाक्यांत कर्तृवाचक-
 आरव्यात आहे त्यात विधि प्रत्यय आणि कर्तृ प्रत्यय अर्थादेन नांव आदेन आणि हिंसा बोधक धातु आदे आणि अनिष्ट-
 साधनत्वरूप निषेधार्थक न- किंवा मा असं पद आहे आणि सर्व भूतांचे वाचक सर्व भूतांनि असं पद आहे। त्यांतील विधि प्र-
 त्ययाचा इष्टसाधनत्व अर्थ धातूचा हिंसा अर्थ या दोन पदानी इष्टसाधनत्वं करून प्रसिद्ध जी हिंसा तिचा अनुवाद करून ती
 अनिष्टाला साधन आहे असा निषेधाने बोध होतो त्याचे उदाहरण इष्टकाणाचे आणि अनिष्टकाणाचे अशी आकांक्षाराहिणी
 तिचे निवारण कर्तृ प्रत्ययाने जो पुरुष रूपकर्ता बोधवित् आहे त्याचा त्या इष्टावर आणि अनिष्टावर अन्वय किंवा संबंध हो
 ऊन पुरुष संबंधी किंवा पुरुषांचे जें होत त्यास साधनत्व करून प्रसिद्ध जी सर्व भूतांची म्हणजे कोणते ही जीवांची हिंसा
 पुरुष संबंधी किंवा पुरुषांचे जें अनिष्ट म्हणजे पाप त्यास साधन आहे असा त्या सामान्य निषेध शास्त्रापासून बोध
 होतो। असा बोध मानला म्हणजे ज्याचा अनुवाद करून निषेध करावयाचा तो निषेध्य आणि निषेध या दोहोला समा-
 न विषयकत्व म्हणजे त्या दोहोचा एक विषय असावा असा जो शास्त्राने नियम किंवा न्याय औत्सर्गिक म्हणजे वाचक
 नसताना तो राहूनये असा आहे त्याचे ही कर्तृ प्रत्ययाने पुरुषाची उपस्थिति होऊन त्याचा पूर्वोक्तरीतीने इष्ट आणि अनि-
 ष्टावर अन्वय होऊन पुरुष संबंधी अनिष्ट साधनत्वं करून प्रसिद्ध आणि हिंसा पुरुष संबंधी अनिष्ट साधन असा बोध
 सा त्यामुळे दोघांचा विषय एकच झाला या कारणाने रक्षण झाले- यास उदाहरण- क्रतु प्रकरणीं अद्वन बोद्ध नये असा
 अर्थाचे जें निषेध शास्त्र आहे ते कर्तृ प्रकारकत्व रूप कर्तृत्वत्वे करून प्रसिद्ध जें अद्वन बोद्धेणे त्याचा निषेध करतें म्हण
 जे प्रकरणाने कर्तृची उपस्थिति होऊन क्रतु संबंधी जें कर्तृत्वानि रूप इष्ट तत्साधनत्वे प्रसिद्ध अद्वन भाषण ते क्रतुसं-
 बंधी जें वैगुण्य रूप अनिष्ट तत्साधन आहे असं बोधवित् या कारणा स्वरूपाने येथे कर्तृत्वत्वं च आहे पुरुषार्थ अ-

नृत विषेध प्रकरणा बाहेरील अन्तर्गत बोलून ये अशा सामान्य निषेधानेंच सिद्ध आहे म्हणून पुरुषार्थ हा प्राकाणिक निषेधन हीं असा सिद्धांत आहे। ऋत्विगा नवी- म्हणजे तं मासा ऋत्विज हो तुला दुसऱ्या यजमानापेक्षां दक्षणा मी अधिक देईन- अशी मिथ्याची- यावरून सर्वभूत हिंसाकरून ये या निषेध शास्त्रानें पुरुषार्थ हिंसे लाच पुरुषार्थ जें अनिष्ट पाप त्याचें साधनत्व सांगितलें। पश्यादिकाचें आलं भन रूप क त्वर्थ हिंसेला पापजनकत्व सांगितलें नाहीं। अथवा यागीय पश्या लं भजत हिंसा होईल तर भूत हिंसा करून ये या शास्त्रानें तीस पापजनकत्व येईल तो आलं भ हिंसाच नव्हे। यास प्रमाण। पशु प्रकरणीं तो पशु सुवर्ण इंग होऊन स्वर्ग लोकास जातो आणि त्याच प्रकरणीं अरे पशू तूं मरत नाहींस तुझी हिंसा होत नाहीं अशा अर्थाच्या श्रुती आहे त। यावरून जाची हिंसा करावयाची तो हिंसनीय त्या हिंसनीय जीवास उपकार न करणारा जो त्याचे प्राण वियोग होण्याचा व्यापार तोच हिंसा शब्दाचा त्या शास्त्रांत अर्थ। यास्तव यागीय पशूचें जें आलं भन तें पाप जनक नव्हे। असें जर आहे तर तीर्था शिवाय अन्यत्र म्हणजे जेथें हिंसा विहित आहे त्या स्थळा शिवाय दुसरे ठिकाणीं हिंसा करून ये असा जो हिंसा बोधक पद ज्यांत आहे असा निषेध आहे- त्यांत तीर्था शिवाय अन्यत्र असें जें म्हटलें तें व्यर्थ होईल। तुमचे मनाप्रमाणें विहित स्थळीय हिंसा हिंसाच नव्हे। असें जर सांख्य बोलतील तर त्यांचेच बोलण्यावरून यागीय विहित हिंसा पापजनक नव्हे असें झालें॥ अथवा हा धर्म म्हणजे इष्ट साधन हा अधर्म म्हणजे अनिष्ट साधन या विषयी शास्त्रच प्रमाण आहे यास्तव विधि शास्त्राने उपास इष्ट साधनत्व रूप धर्मत्व बोधिलें आहे त्यावर निषेध शास्त्र अनिष्ट साधनत्व बोधन करित नाहीं। विधि शास्त्राला वैध पशु हिंसे शिवाय दुसरा विषय मिळत नाहीं निषेध शास्त्राला यागीय हिंसे शिवाय दुसरी राग प्राप्त म्हणजे ज्या विषयीं विधि नाहीं अशी अवैध हिंसा विषय आहे यास्तव विशेष विधि शास्त्र निषेध रूप सामान्य शास्त्रापेक्षां प्रबल आहे म्हणून त्याचें बाधक म्हणजे अपवाद करणारें आहे यास्तव विशेष शास्त्राचा विषय सोडून तें प्रवृत्त होतें। असें जर आहे तर ये

न यागरूप अभिचारकर्मचे विधीनें ज्या शत्रुमरणादिकास इष्ट साधनत्व बोधविलें आहे त्यास अनिष्ट साधनत्व बोधन करण्यस निषेध शास्त्र पूर्वोक्त मुक्तीनें समर्थ होत नाही। यास्तव निषेध शास्त्र त्याचा विषय सोडून दुसरे विषयाचे ठायींच प्रवृत्त होईल। श्येनयागरूप विहित कर्म विषयीं प्रवृत्त होणार नाही। यामुळे श्येनादिकास ही पापजनकत्व एणार नाही अशी शंका करूं नये। श्येनादिकाची निंदा श्रुतीतच केळी आहे आणि त्या विषयीं प्रायश्चित्त ही सांगितलें आहे आणि शिष्टांनी त्याचा स्वीकार केला नाही। याकारणामुळे त्यास विधीनें इष्ट शत्रुमरण साधनत्वाचा बोध केला तरी निषेध विधीपापजनकत्वरूप बलवत्तर अनिष्ट साधनत्वाचा बोधही करतो यामुळे त्यास पापजनकत्व आहे। विधि शास्त्राचे विषयाचे ठायीं निषेध शास्त्र प्रवृत्त होत नाही असा जो नियम सांगितला तो ज्या विषयीं प्रायश्चित्त सांगितलें नाही आणि जो विधि स्वीकृत नाही अशा विधि विषयाचे ठायीं निषेध शास्त्राची प्रवृत्ति हांत नाही अशा विवेकाचा आहे। श्येनादिकास निषेध शास्त्राने पापजनकत्व बोध केला तर त्या

त्याज्यं दोष वदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३॥

विषयीं प्रवृत्ति कशी होईल अशी शंका करूं नये। जशी आस्तिक कामुक पुरुषाची परस्त्री गमनाचा शास्त्रीय निषेध असतांही त्या निषेधाचे कामाचे वश होऊन अत्युत्कंठेनें उल्लंघन करून परस्त्री गमना विषयींची प्रवृत्ती जशी होते त्या प्रमाणे शत्रूचे हेषामुळे त्याचे मरणा विषयां अत्यंत उत्कंठा होऊन श्येनादिकाचे निषेधाचे उल्लंघन करून ही पुरुषाची श्येना विषयी प्रवृत्ति होते। यांत इतकाच विशेष आहे। कामुक पुरुषास परस्त्रीसंगाचे ठायीं आपलें इष्ट जें स्वरूप त्याचे साधनत्वाचे तान शास्त्रावरून न होतें। दुसरे प्रमाणावरून होतें आणि श्येन यागावर शत्रुमरणरूप स्वैष्ट साधनत्वाचे तान शास्त्राचे प्रमाणावरून होतें। तो विशेष एथें उपयोगी नाही। पूर्वोक्त भारतातील वक्त्र आणि मनुस्मृती बलवत्तर वैदिक प्रमाणावरून जप प्रकरणी सांगितलेला जो जप विधि त्याचे स्तावक आहे त्याचे यज्ञीय हिंसा करून ये या विषयी तात्पर्य नाही। यास्तव यज्ञादिक नित्यकर्म हिंसादिक दोषानें दुष्ट म्हणजे पापात्ता उत्पन्न करणारे नाही। असो हा विचार मोठाच आहे दिक् प्रदर्शनार्थ एथें संक्षेपानें लिहिता आहे।

तील शुण दोष विचार निर्मत्सर पंडितांनी करावा ॥ ३॥ या प्रमाणें कर्माचा त्याग आणि अत्याग या विषयीं विप्रतिपत्ति म्हणजे विचार असता ॥ हे भरत सत्तम तत्र मे निश्चयं वदणु - म्हणजे हे भरत कुलातील श्रेष्ठा अर्जुना तूं ज्या विषयीं प्रश्न केलास असा जो कर्माधिकार्यानीं केलेला फलाभिसंधि पूर्वक कर्म त्याग ज्यास सन्यास आणि त्याग अशीं दोन नावे आहेत त्या विषयीं पूर्वोक्त्यानीं केलेला जो निश्चय त्याप्रत माझे वाक्यानें श्रवण कर । त्याग लोक प्रसिद्धच आहे त्यांत दुर्ते यत्न काय आहे अशी वांकाहोईल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ हे पुरुष व्याघ्र हि त्यागस्त्रिविधः परि कीर्तितः - म्हणजे हे पुरुष श्रेष्ठा अर्जुना जाकारणात्त्व कर्माधिकार्यानीं केलेला फलाभिसंधि पूर्वक त्याग सात्विक राजस तामस याभेदानें तीन प्रकारचा आहे असें पूर्वोक्त्यानीं सांगितले आहेत अथवा फलाभिसंधिरूप विशेषणानें युक्त जें कर्म त्यास फलाभिसंधि विरहित कर्म म्हणवें त्याचा त्याग एक कर्म असतां हीं फलाभिसंधिरूप विशेषणाचे त्यागामुळे झालेला फलाभिसंधि असतां हीं कर्म रूपविशेषाच्या त्यागामुळे झालेला एक फलाभिसंधि निश्चयं शुणु मे तत्र त्यागे भरत सत्तम ॥ त्यागो हि पुरुष व्याघ्र त्रिविधः परि कीर्तितः ॥ ४॥

संधि आणि कर्म या विशेषण आणि विशेष्य या दोघांचे त्यागामुळे झालेला एक असा तीन प्रकारचा आहे ॥ त्यांतील प्रथम सात्विक आहे यासुळे तो आह्य आहे । दुसरा दुःख बुद्धीनें केलेला राजस अज्ञानानें किंवा विपरीत बुद्धीनें केलेला तामस असा दोन प्रकारचा आहे । तो दोन्ही प्रकारचा ही त्याज्यच आहे म्हणजे तसा त्याग कर्माधिकार्यानें करण्यास अयोग्य आहे । इतकाच अर्जुनांतील श्रुतील विषय त्याग आहे म्हणजे या त्यागा विषयींचाच अर्जुनाचा प्रश्न आहे । तिसरा त्याग नेर्गुण्यरूप आहे तो जे कर्माधिकारी आहेत त्याणी करावयाचा आहे । त्या विषयीं अर्जुनाचा प्रश्न नाही । तो त्याग साधनभूत आणि फलभूत याभेदानें दोन प्रकारचा आहे । त्यांत फलछेदनाकरतां कर्मानुष्ठान करणें असा जो सात्विक पूर्वोक्त त्याग तेणें कर्तून ज्याची चिन्त राहिली होऊन आत्मज्ञानेच्या रूप विविदिषा ज्यास उत्पन्न झाली आणि आत्मज्ञान होण्यास साधनभूत जें वेदांत श्रवण मननादिक त्याचें अनुष्ठान करण्या करितां चिन्त राहिली झाल्यामुळे तीस साधनभूत कर्माविषयीं विमुरव होऊन जो त्यागें केलेला कर्म त्याग

तो सा धन भूत कर्म त्याग त्यासच विविदिषा सन्यास म्हणतात ॥ तो नैष्कर्मसिद्धि परमो- एणे करून भगवानपुढे सांगतील । जन्मांत
 शीं केलेले साधनाभ्यासाचे परिपाकाने त्यांचे संस्कारांमुळे याजन्माचे गयीं आत्मबोध ज्यांस झाला आहे त्याणी केलेला जो फला-
 भिसाधि आणि कर्म या दोहोंचा ही त्याग तो फल भूत त्याग त्यासच विद्वत्सत्यास असें म्हणतात । त्याचें निरूपण- यत्त्वात्परनि-
 रेवस्यात्- याश्लोकाचे व्याख्यानांत । आणि स्थितिप्रज्ञाचे लक्षणाचे निरूपणांत सविस्तर केले आहे ॥ असें दें त्यागाचें त-
 त्व दुर्ज्ञेय आहे आणि तें तत्त्व जाणावयास मीं इच्छितों असें म्हणून म्हण्टे लें स यास्तव सर्वज्ञ मीं जो परमेश्वर याचे वाक्या-
 पास्तून त्याच्या निश्चय तें करून घे असा अभिप्राय । होन संबोधनांनीं कुलनिमित्तक उत्कर्ष आणि पौरुष निमित्तक उत्कर्ष-
 यासुद्धें तोला तो निश्चय करून घेण्यास योग्यता आहे असें सूचविलें ॥ ४ ॥ तो निश्चय पूर्वोक्त मतांतील द्वितीयपक्षाचा अ-
 वलंब करून सांगतात ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव मनीषिणां पावनानि- च हा हे त्वर्थी आहे- ज्या कारणास्तव यज्ञदानतप हीं

यज्ञदान तपः कर्म न त्याज्यं कार्यं मेव तत् ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ ५ ॥

ज्यांस फलाभिसंधि नाही असे जे विचारवंत त्यांस पावन म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीला प्रतिबंधक जें पापादिक त्यांचीं नाश करणारीं आ-
 णि ज्ञानोत्पत्ति होण्याची योग्यता आणणारीं जें पुण्य त्याला उत्पन्न करणारीं आहेत यास्तव अंतःकरणशुद्धि होण्याची ज्यांस स-
 च्छा आहे असे जे कर्माधिकारी अज्ञात हीं अंतःकरणशुद्धि फलाभिसंधि टाकून यज्ञदानतप एतद्वृत्ते कर्म ते क-
 रावें च त्यांचा त्याग करून घे । एणे करूनच ते करावें असें उच्य झालें असतां करावें असें जें पुनः सांगितलें तें कर्म करण्या-
 विषयीं आदर सूचविण्या करितां असें जाणवें ॥ ५ ॥ जर यज्ञदानतप या कर्मांस अंतःकरणशुद्धि करण्याचें आणि ज्ञा-
 नोत्पत्ति होण्याची योग्यता आणण्याचें सामर्थ्य आहे तर ती फलाभिसंधीं केळीं तरीं अंतःकरणशुद्ध्यादिक कार्य कर-
 तीलच भगवत्फलाभिसंधीचा त्याग कशास पाहिजे याचा केचे निवारणार्थ सांगतात ॥ एतानि अपितु कर्माणि- तु शब्दं
 का निवारणार्थ । यज्ञादिक कर्मे जरी स्वभावानें चित्तशुद्धि करणारीं आहेत । तथापि ती ज्ञानोत्पत्ति योग्यता संपादन कर

णारी जीं श्रद्धि ती प्रत करीत नाहीत । फल भोगे पयोगी जी अंतःकरण श्रद्धि ती प्रतच करतात । काम्येपि श्रद्धिरस्त्येव भोगसिध्यर्थमेव सा । विद्वराहादिदेहेन नद्ये इंदुज्यते फलं ॥ काम्य कर्मानें ही श्रद्धि आहे परंतु ती भोगसिध्यर्थ शरीरांतःकरण श्रद्धीच होते । विद्वराहादिक देहानें उत्तम इंद्रादिक लोकांचे फलाचा भोग होत नाही असें वार्त्तिकं सांगितलें आहे । यास्तवयशादिक कर्म हीं - संगं त्यक्त्वा फलानिच कर्तव्यानि - फलाभिसंधिपूर्वक केलीं असतां बंधन करणारी आहेत तथापि जे मुमुक्षु आहेत त्यांणीं मीं यांचा कर्ता हें कर्म फलाचे उद्देशानें मी करीन असा कट्ट त्वाभिमान रूप जो संग आणि फलाचा उद्देश यांस टाकून केवळ अंतःकरण श्रद्ध्यर्थच करावी । इति - या हेतूस्तव । जे कर्माधिकारी आहेत त्यांणीं कर्में टांकावीं नटांकावीं या दोन मतांत टाकून ये असें ॥ हे पार्थ मे निश्चितं उत्तमं मतं - अर्जुना मासें निश्चित उत्तम मत एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानिच ॥ कर्तव्या नीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥ ६ ॥

नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहान्नस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

आहे ॥ ६ ॥ या प्रमाणे - निश्चयं शृणु मे - एणं करून त्यागाविषयीं जो निश्चयसांगावयाची प्रतिज्ञा केली होती तो निश्चयसांगून - यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं - असा जो पक्ष तोच आपणास इष्ट पक्ष असें स्थापन करून - त्याज्यं दोषवदित्येके एणे करून जो पक्ष सांख्यांचा सांगितला होता त्याचें निराकरण करण्यासाठीं पूर्वोक्त त्यागाचें सात्त्विकादिभेदे करून त्रि विधत्वसांगण्याचा प्रारंभ करतात ॥ नियतस्य कर्मणः सन्यासः न उपपद्यते - म्हणजे काम्य कर्म अंतःकरण श्रद्धीस कारण नाहीत आणि जन्ममरण रूप बंधास कारण आहेत यास्तव तीं दोष युक्त आहेत । या कारणानें बंधाला दूर करणारा जो आत्मबोध तो आपणास व्हावा अशी ज्यास इच्छा आहे त्याणे काम्य कर्मांचा त्याग करावा हें योग्य आहे परंतु नित्य कर्मांचें अनुष्ठान मुमुक्षुसुखवय अपेक्षित जी अंतःकरणाची श्रद्धि तीस कारण आहे आणि त्यांचें अनुष्ठान न केलें तर प्रत्यवाय ही उत्पन्न होतो यास्तव नित्य कर्मांचा त्याग शास्त्र आणि युक्तीवरून कर्माधिकारी मुमुक्षुसुखयोग्य

नाहीं। त्याचें अनुष्ठान अवश्य त्यांणीं केलें पाहिजे असें आरुपदेशां विर्याणां कर्मकारणमुच्यते-एणेकरून सांगितलेच आहे॥
 यास्तव पूर्वोक्त युक्तीनें शास्त्रविहित जे यज्ञाथे पंचह्रिस्तदिक कर्मे त्याचकाठी निषिधता ज्ञान आणि अनर्थास म्हणजे पापास हे
 तुनकें अशा कर्मांचे ठायीं हे पापाका हे तु आहे असें दुष्टाव हात साध्यानिष्ठाने जे आदेते निपरीत ज्ञानात्मक मोक्षरूपच आहे।
 त्या मोक्षे करून जो यज्ञादिक नित्यकर्मांचा त्याग तो त्याग तमोरूप मोक्ष निमित्तक लाभन आहे असें पूर्वोक्त महर्षींनी सांगि
 तले आहे ॥ ७ ॥ अतो राजस त्याग सांगतात ॥ पूर्वोक्त मोक्ष न भवत्य-इति-इत्येव यत्कर्म कायक्रे दाभयान्नयजेत् ॥ सः राज
 स त्याग कृत्वा-म्हणजे नित्य कर्म दुस्वरूप किंवा दुष्टाव हात आदित केत्यान अर्थास क्रे दा दोरुन वा भयाने जो नित्य कर्म
 चा कर्माधि कायानी केलेला त्याग तो दु स्वरूप राजा त्याग निमित्तक लाभन आहे। कर्माधिकारी पुरुष त्या राजस त्या
 गाप्रन करून त्याग फलें नैव लभेत-म्हणजे त्याग फलें न भवत्य-इति-इत्येव यत्कर्म कायक्रे दाभयान्नयजेत् पूर्वोक्त ज्ञान निष्ठा रूप फल त्या प्राप्त पावन-

दुः खमित्येव यत्कर्म कायक्रे दाभयान्नयजेत् ॥ स कृ दाग तस यागं नैव त्याग फलें लभेत ॥ ८ ॥
 कार्ये मित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते तु न स त्याग फलें नैव लभेत ॥ ९ ॥

नाहीं ॥ ८ ॥ आता सात्विक त्याग मुमुक्षुनी कर्तव्य तो त्यागतात ॥ हे अर्जेन नियत कर्म कार्ये मेव इति सगं फलं च त्यक्त्वा यत्क्रिय
 ते सः त्यागः सात्विकः यतः-म्हणजे नित्य कर्मांचे विधान हे कर्म अमुक फला साठीं कावें असें फल सांगितले नाहीं तरी शा
 स्त्रविहित आहे यास्तव केलेच पाहिजे अशानिश्चयात्मक बुद्दीने त्या कर्मांचा कर्ता मी असा अभिमान टाकून आणि फला
 चा इहेवाटाकून नित्य कर्मांचें अनुष्ठान अंतःकरण कडी होई पावेतो जे करतात तो फलाभि संधि रूप विशेषणा भाव प्रयु
 क्त फलाभि संधि पूर्वक कर्म त्याग सत्त्वगुण प्रयुक्त होणारा सात्विक आहे। तापूर्वे कधीस कर्तव्यत्वे कस्तुन मान्य आहे नि
 त्य कर्मांसही सामान्य फल आहे असें पूर्वोक्त सांगितलेच आहे आणि या भगव दूचनावरून ही नित्य कर्मांचे ही काही
 फल आहे असें सिद्ध होतें। ते जसा आम्ह वस फलार्थ लाविना तरी छायाग ध ही फलें आनुषंगिक त्यापासून उत्पन्न

होतात त्याप्रमाणे आवश्यकधर्मानुष्ठान केले असताही आनुषंगिक अर्थ म्हणजे फलें त्यापासून उत्पन्न होतात असे आप-
स्तंबसूत्रांत सांगितले आहे। या प्रमाणावरून आणि धर्मानें पापक्षय होतो असें श्रुतींत सांगितले आहे। आणि नित्य कर्माचें
अनुष्ठान न केलें तर प्रत्ययाय उत्पन्न होतो असें स्मृतींत सांगितले आहे याप्रमाणावरून ज्ञानप्रतिबंधक पापक्षयरूप आ-
णि ज्ञान उत्पन्न होण्याची योग्यता आणणार पुण्यरूप आत्म्य संस्कारात्मक सामान्य फल असें जाणवें। त्याचा अभिसंधि
दाकून नित्य कर्माचें अनुष्ठान करावें हें कर्म अनुष्ठान नाहीं। मन्यास आणि त्याग या दोन शब्दांचे अर्थ गोः अथवा या शब्दांचे
अर्थो प्रमाणें अत्यंत भिन्न विजातीय नाहीं तर कर्माचें अनुष्ठान करून त्याचे फलाचा त्याग करणें प्रमाजो फलाभिसंधिरूप
य विशेषणाच्या अभावा मुळे फलाभिसंधि युक्त कर्म त्याग रूप विशिष्ट भाव तद्रूप एकच त्याचा अर्थ आहे असें पूर्वी सांगि-
तल्या प्रमाणे सात्विक कर्म त्याग रूपच आहे। यास्तव - त्यागोऽद्वि पुरुषस्या घ्न त्रिविधः परिकीर्तितः - अशी त्रिविध म्हण

न हेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्यते ॥ त्यागी मन्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नमंशयः ॥ १० ॥

जे तीन प्रकारचा कर्म त्याग सांगण्याची भगवंतानी प्रतिज्ञा करून तामस आणि राजस अस दोन प्रकारचे कर्म त्याग सां-
गून तिसरा प्रकार कर्मानुष्ठान लक्षण सांगितला। हें तीन ब्राम्हणास भोजन द्यावें अशी प्रतिज्ञा करून कौंडिण्य गात्रातील दोन
ब्राम्हणास भोजन द्यावें आणि एका क्षत्रियास भोजन द्यावें अशा सांगण्या प्रमाणें पूर्वोपरानुसंधान करून आहे अशी को-
णाची शंका स्थे आहे तिचे निराकरण झाले ॥ ९ ॥ या सात्विक त्यागाचा स्वीकार करण्यासाठी अंतःकरण शुद्धीचे द्वारा त्याचे
ज्ञान निष्ठा रूप फल सांगतात ॥ त्यागी - म्हणजे पूर्वोक्त सात्विक त्यागानें युक्त म्हणजे कर्तृत्वाभिमान आणि फलो हेत्वाचा त्या-
ग करून अंतःकरण शुद्ध्यर्थे विहित नित्य कर्माचरण करणारा। जेव्हा - मन्वसमाविष्टः - म्हणजे आत्मनात्म्य विवेका-
स कारणभूतजो ज्ञानप्रतिबंधक रजतमोरूप मत्वाचा नाश होऊन झालेला अव्यभिचरित ज्ञानोत्पत्ति होण्याविषयींच
अंतःकरणास योग्यता रूप अनि शयनेणें करून युक्त होतो म्हणजे त्याच अंतःकरण जेव्हा नित्य कर्माचें अनुष्ठान

करून त्याचें भगवंतास अर्पण केव्हा सुकें पापरूप मत्वाचें शालन होऊन ज्ञानोत्पत्ति योग्यता आणि पुण्यरूप गुण यांचें संबंध
नें संस्कृत होतें तेव्हा । मेधावी- म्हणजे शमदम सर्व कर्मां परम गुरुपु मदना दिक् जी सामयिक म्हणजे श्रवणाचे पूर्वीचीं अंगे
तींहीं करून युक्त आणि मनन निरुध्यानरूप जीं श्रवणांतर होणारी आत्मसाक्षात्कार रूपफल उत्पन्न करण्यास सहाय्य भूत-
अंगे तींहीं करून ही युक्त जो श्रवणात्मक वेदांत वाक्य विचार नत्सहित वेदांत मद्रावाक्य प्रमाणा पासून उत्पन्न शालेणें असं
भावना विपरीत भावना अप्रमाण्य सांकादिकांनीं गहित जें ब्रह्मात्म सात्र विषयक मी ब्रह्मच आहे असें अपरोक्षानुभवस्त
प ज्ञान त्यास मेधा म्हणतात त्या मेधेनें युक्त म्हणजे मिश्रित प्रज्ञ होतो । तेव्हा - छिन्नमंशय - म्हणजे पूर्वाक्त मेधेनें अविद्येचा नाश हो
ऊन अविद्येनें होणारे जे संशय किंवा विपरीत निश्चयात्मक ज्ञान त्याही करून गहित होता । तेव्हाच सकल कर्मांचा क्षय झाल्या-
सुकें । अकुशलं कर्म न द्रष्टि- म्हणजे अशा भन किंवा कर्म्य निषिद्ध जें कर्म त्याचा द्वेष करीत नाही म्हणजे देणें आपत्त्यास प्रतिकू

नहि देह भूताशक्त्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ युक्त कर्म फल त्यागी सत्यागी न्यभिधीयते ॥ ११ ॥

ल आहे असें मानीत नाही । कुशलं न अनुषज्जते- म्हणजे शोभने किंवा नित्य अशा कर्मांचे ठायीं कर्तृत्वाभिमान जाऊन कृतकृत्य
झाल्यासुकें देणें आपणास अनुकूल आहे अशी प्रीति करीत नाही । हाच अर्थ पर म्हणजे हिरण्यगर्भ ही ज्यापेक्षां अवर म्हणजे अ
आली फडील किंवा कनिष्ठ ज्यापेक्षां आहे अशानिरुपाधिक परमात्म्याचा साक्षात्कार आत्मत्वे करून झाला असता त्याज्ञान्याचें
सर्व कर्मांचा क्षय होतो । आणि हृदय ग्रंथीचा म्हणजे अनात्म स्वरूप जें अंतःकरण त्याचा आणि आत्मा याचा जो नादात्म्याभिमा
न स्वरूप ग्रंथि त्याचा भेद म्हणजे नाश होतो । आणि तन्मूलक जे सर्व संशय त्याचा नाश होतो अशा अर्थाच्या श्रुतीत सांगितल्य
आहे । असं देणें सात्विक कर्म त्यागाचें फल आहे । यास्तव त्याचें अनुष्ठान मोठे प्रयत्नाने मुमुक्षूनीं करावें ॥ १० ॥ याप्रमाणें जो आत्म
न त्यजानी आहे त्यासच कर्मप्रवृत्तीस कारण भूत जे राग द्वेषादिक ते न सत्यासुकें कर्म त्याग संभवतो असं सांगून जो आत्मज्ञान
व्हे असा जो अज्ञानी त्यासच कर्म त्याग संभवत नाही । याविषयीं हे तु सांगतात । देह भूता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यं- देह

तम विवेक ज्ञानाने ज्याचा बाध झाला नाही असा जो स्खल वारीरावर मी ब्रह्मण मी मनुष्य मी यद्वच्छाश्रमी इत्यादिक तादात्म्याभिमान साच स्तम्भ वारीर भूत मनबुद्धि आदिकावर झालेला जो मी कर्ता भोक्ता करवी दुःखी असा अभिमान तेणें करून कर्माधिकार हेतु-
भूत वर्णाश्रमादि रूप स्खल देह आणि कर्तृत्व भोक्तृत्वाचा अश्रम स्तम्भ देह यांप्रति धारण करणारा म्हणजे स्खल स्तम्भ देह अनादि अ-
विद्येचे वासनानें हा व्यवहार योग्य असा कल्पिलेला आणि मिथ्या आणि आम्हाकून भिन्न असतां ही आपले स्वरूपां किंवा ता-
दात्म्याने प्राप्त झाला जो देह भूत म्हणजे देहात्म विवेक ज्ञान वस्तु गगद्वेषादिक कारणामुळे निरंतर कर्माचे ठायीं प्रवृत्त झालेला अ-
ज्ञानी सर्व कर्माचा त्याग करण्यास समर्थ होत नाही। जर त्याचा सर्व कर्म त्याग होईल तर त्याचे देहाची याचा म्हणजे जीवनच हो-
णार नाही। यास्तव-यः तु कर्म फल त्यागी नः त्यागी अभिधीयते-म्हणजे चित्त शक्ति सत्यामुळे कर्म करण्याचा त्यास अधि-
कार आहे तो चित्त शक्त्यर्थ कर्माचरण करित असतां हे भगवत्कृपेने त्याचे फळाचा त्याग करील तर त्यास फल त्याग रूप सामान्य

अनिष्ट मिष्ट मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्य यागिना तेन न तु संन्यासिनां कश्चित् ॥ १२ ॥

गुणानें गोण व्यवहाराने त्यागी असें म्हणावे। तुडाव्दानीं असा दुर्लभ आद असे म्हणविले। तो मुख्य त्यागी नसतां ही त्याची ही स्तुति।
जो पूर्वी सांगितले प्रमाणे देह भूत नव्हे असा जो परमार्थदर्शी ज्ञानी तोच सर्व कर्माचा त्याग करण्यास समर्थ आहे यास्तव मुख्य त्यागी-
तोच आहे असा अभिप्राय ॥ ११ ॥ देहाभिमान अज्ञानी आणि देहाभिमान वस्तु ज्ञानी बाधोपाचा कर्म फल त्याग समान असतो को-
णने त्याचा फळानें देहाभिमाना गोण त्यागी आणि देहाभिमान रहित ज्ञानी मुख्य त्यागी दोनो अशी गंका होईल तिचे निरा-
करणार्थ त्याविषयी त्याचा दुसरा विशेष सांगतात। अन्यागिके पेश अनिष्ट इष्ट मिश्र इति कर्मणः त्रिविधं फलं भवति-म्हण-
जे कर्मा फळाचा त्याग जरी केला तथापि कर्माबुद्धाने करणारे जे अन्यागी म्हणजे पूर्वोक्त गोण त्यागी त्यांस चित्त शक्ति होऊन विवि-
दिषा उत्पन्न न होतां जर मरण प्राप्त झालें तर मरण पावल्यानंतर त्यांचे कर्माचे त्रिविध त्यास्तव त्यांचे शरीर धारण रूप फल-
हीन प्रकारचें होतें। मायाप्रयत्नास्तव जी फलानुता म्हणजे पुनर्जन्म होतें। भवदोषाप्रयत्नास्तव जी फलानुता म्हणजे लोकनष्ट होतें ते फ-

ल अशी फलशब्दाची व्युत्पत्ति म्हणजे योग आहे। ते तीन प्रकार मोगनात। अनिष्ट-पापकर्मांचे प्रतिकूलते कष्टून जाणावयास योग्यजे
 नारकीय तीर्थपादिकांचे शरीररूपफल ते। इष्ट-अनुकूलते कष्टून जाणावयास योग्य जे पुण्यांचे देवादिकांचे शरीररूपफल ते। मि-
 श्र-पुण्य आणि पाप यादोहोचें जे इष्ट आणि अनिष्ट उभयस्वरूप मनुष्य शरीर रूपफल ते। हे त्रिविधफल ही त्याज्यच आहे हे सूच-
 विण्या करता त्रिविध असा अनुवाद केला। जे मुख्य त्यागी संन्यासी म्हणजे आत्म तत्व साक्षात्कार होऊन ज्यांच्या अविद्येचा आणित-
 चे कार्याचा नाश झाला आहे। त्यांस मरणानंतर त्रिदेव केवळ्य रूप मोक्षच होतो असे मांगनात। नतु संन्यासीनां कश्चित्-म्हणजे प-
 रब्रम्हात्म तत्वाचे अपरोक्ष ज्ञान ज्यांस झाले आहे अस जे परम हंस परिव्राजक मुख्य संन्यासी त्यांस याप्रत्येक त्रिविध कर्मांचे जे प-
 त्येक संगित तलेले अनिष्ट इष्ट मिश्र देह धारण रूप फल ते कोणते देही कोणते कार्मी ही सकल शरीरांस न्यून करणारे जे अज्ञा-
 न आणि त्यांची कार्यभूत जी अनंत जन्मार्जित अनंत संचित कर्मे आणि सकल क्रियमाण कर्मे त्यांच्या ज्ञानाने उच्छेद झाल्यामुळे-
 होतच नाही। तुहा शब्द एवकाराचे अर्था विधयांचा आहे। आत्मनत्वाचे अपरोक्ष ज्ञानने सकल कर्मेक्षयश्रुति आणि स्मृतीत संगित
 तला आहे। तो कसा त्याचे स्वरूपकाय ते सविस्तर पूर्वोक्त निदर्शित आहे। एणे कष्टून गोंण त्याग्यांस अनंत जन्मार्जित जी नाना विध
 संचित कर्मे आणि क्रियमाण कर्मे त्यांचा नाश न झाल्यामुळे पुन संसार होतो। मुख्य त्याग्यांस मोक्ष होतो असा त्यांच्या त्यागाचे फल
 चा विशेष संगितला। अत्यागी म्हणजे कर्मफलत्वाचा त्यागन करणारे जे सकामपुरुष त्यांस पूर्वोक्त त्रिविध कर्मांचे त्रिविधफल मर-
 णानंतर प्राप्त होतें। कारण सकामांस त्रिविध कर्मांचा संभव आहे। संन्याशांस म्हणजे अनाश्रितः कर्मफल कार्ये कर्मे करोतियः।
 संन्यासीच योगीच-या श्लोकांत कर्मफल त्याग करणारा जो त्यास ही फल त्याग करणे वा सामान्य गुणाने संन्यासी असें म-
 वंताही म्हटले आहे। त्यास्तव कर्मफल त्याग कष्टून कर्मे करणारे जे कर्मी त्यांस पूर्वोक्त त्रिविधफल मरणानंतर होत नाही। का-
 ण सात्त्विकत्वास्तव नित्य कर्मांचे अनुष्ठानाने आणि निषिद्ध काम्य कर्मांचे वर्जनाने पापाचा संभव नाही म्हणून मरणानंतर पाप
 चे अनिष्टफल होत नाही। काम्य कर्मांचे अनुष्ठान न केल्यामुळे आणि इश्वरार्पण बुद्धीने त्या कर्मांचे फलाचा त्याग केल्यामुळे

एतदुष्णफल ही होत नाही। याचकारणाने यापुण्यउभयात्मक मिश्रकर्माचे मिश्रही फल होत नाही। याचअभिप्रायाने मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्य निषिद्धयोः॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायविवर्जितः। जो मोक्षार्थी आहे त्याणे काम्य आणि निषिद्ध कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त होऊनये। प्रत्यवायविवर्जित होऊन म्हणजे अनुष्ठान न केले तर प्रत्यवाय प्राप्त होईल यास्तव त्यांचे परित्यक्त्यर्थे नित्यनैमित्तिक कर्मे त्याणे करावीं असें सांगितले आहे। अशी एथे व्याख्या कोणी करतात। ती भाष्यादिकास विरुद्ध आहे। आणि याव्याख्येन शब्द मर्यादेचे आणि अर्थ मर्यादेचे उल्लंघन होतें। तें असें गौण मुख्ययोः मुख्ये कार्ये संप्रत्ययः अशी शब्द मर्यादा शास्त्रानुमत आहे म्हणजे शब्दाच्या मुख्यार्थाचा बाध नसेल तर मुख्य अर्थाचे न ग्रहण करावे गौणार्थाचे ग्रहण करूनये असा शास्त्रसिद्ध नियम आहे यास उदाहरण अमावास्येचे दिवशीं अपराण्ह काळीं पिंडपित्त यज्ञ करून यजन करावे अशा अर्थाचे वाक्यांत अमावास्य शब्दाचा काल हा मुख्य अर्थ आहे आणि जो याप्रमाणे विद्वान् म्हणजे जाणणारा अमावास्येचे ठायीं यजन करतो या अर्थान्या दर्शेष्टिविधायक वाक्यांत अमावास्य शब्दाचा अमावास्य काळीं उत्पन्न होणारे काल हा गौण अर्थ आहे अशी स्थिति असतां दर्शपूर्णमास प्रकरणाने जो याप्रमाणे जाणणारा अमावास्येचे ठायीं याग करतो या अर्थाचे दर्शेष्टिविधायक वाक्य आहे त्यांनील अमावास्य शब्दांनीं कालरूप मुख्यार्थ घ्यावा किंवा अमावास्यरूप कालाचे ठायीं निष्पन्न होणारे कर्मरूप गौण अर्थ घ्यावा असा संशय प्राप्त झाला असतां दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक वाक्यांत अमावास्य शब्दांनीं त्या काळीं उत्पन्न होणारे कर्मरूप गौणार्थच घ्यावा म्हणजे पितृयज्ञ त्याचे अंग होईल यासुद्धे त्याचे फल ही कल्पना करण्यास नको असें विधीचे लाघव येईल असा अंगवासमभिव्याहारात् यास्त्रांनीं कल्पयनमतानीं पूर्वेपक्ष करून प्रथम मुख्यार्थाची उपस्थिति होऊन नंतर गौणार्थाची उपस्थिति होते यास्तव प्रथम उपस्थित झाल्यासुद्धे मुख्यार्थच प्रबल आहे त्याचा एथे बाध ही नाही यास्तव अमावास्य शब्दांनीं कालरूप मुख्यार्थच घ्यावा आणि हे वाक्य दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक आहे पितृयज्ञ त्याचे अंग नाही त्याचा अमावास्येचे दिवशीं अपराण्ह रूप स्वतंत्र काल सांगू

न त्याचें स्वतंत्र विधान केलें आहे यामुळे तें कर्म स्वतंत्रच आहे असें प्रमाण बलांनीं सिद्ध झाल्यानंतर दोशेष्टी रूपकर्मोची फल कल्पना केली तशीं फलसुरव गोरव दोषाबद्द नाहीं असा शास्त्र सिद्धान्त आहे यामुळे बाधक नाहीं असा पितृ यज्ञः स्वकाय त्या दानेनं स्यादिति या सूत्रांनीं जे मिनींनीं सिद्धान्त केला आहे असें असतां सर्व कर्म त्याग करणे हासुरव्य संन्यास शब्दाचा अर्थ आहे त्याचें ग्रहण करण्यास एथें बाधक ही नाही असें असून फल त्याग रूपगोणार्थ एथें घेतल्यानीं पूर्वोक्त शब्द मर्यादेचें व्याख्यान उल्लंघन होतें या प्रमाणे अर्थ मर्यादेचेंही उल्लंघन होतें। तें असें - यावत कारण सामग्री असली म्हणजे कार्य अवश्य उत्पन्न होतें। यानियमास अर्थ मर्यादा असें म्हणतात। ईश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्मांचें फलांचा ज्याणें त्याग केला आहे आणि अंतःकरण शुद्ध्यर्थे नित्य कर्मांचें अनुष्ठान जो करतो असा जो गोणसंन्यासी तो ज्ञान होण्या पूर्वोत्तर मरण पावला तर त्याचीं अनंत जन्मार्जित अनंत पूर्वोक्त त्रिविध संचित कर्मांचा नाश न झाल्यामुळे तीं आपलें पूर्वोक्त त्रिविध फल त्यास उत्पन्न करतील च आणि अंतःकरण शुद्धीचें फल जो आत्मज्ञान तें उत्पन्न होण्या साठीं त्या गोणसंन्यासास शरीर होणें अवश्यकच आहे याच कारणानें विविदिषा संन्यासी श्रवणादिक योग करीत असतां ज्ञान प्राप्तिरूप योगसिद्धी झाल्या पूर्वोक्त योगफल होऊन मरण पावला असतां तो शुची श्रीमंत नें किंवा योग्याचे ग्रहान्त उत्पन्न होतो असें सांगून त्यास ज्ञान प्राप्त्यर्थ ज्ञानाधिकारी शरीर प्राप्ति अवश्य होते असा पष्ठाध्यायांत भगवंतानीं निर्णय केला आहे। यावरून सर्व कर्म परित्याग करणारा जो योगफल अज्ञ त्यास ही शरीर प्राप्ति मरणानंतर अवश्य होते मग कर्म करणारा जो अज्ञ त्यास संचित कर्म फल शरीर प्राप्ति मरणानंतर होईल म्हणून काय सांगा वयाचें आहे। या अर्थ मर्यादेचें उल्लंघन झालें यास्तव प्रथम केलेलें व्याख्यानच उत्तम आहे। यांतील तारतम्याचा विचार विमत्सर पंडितांनीं करावा। आतां या प्रकरणाचा निर्गलितार्थ लिहितों। वेदांतवाक्याचें श्रवण मनन निदिध्यासनादिकें करून उत्पन्न झालेला आणि सकल असंभावना विपरीत भावना अप्रामाण्य ज्ञान गहिन जो अकट्टे अभोक्त परमानंद द्वितीय स्वयंकारास रूप ब्रह्माचा आत्मत्वे करून निर्विकल्पक साक्षात्कार तेणें करून कर्तृत्वादिकचें अभिमानास कारण भूत अज्ञानाचा नाश झाल्यामुळे कहे

त्वादिकाचे अभिमानाने रहितजो मुख्य सन्यासी तो मरणानंतर सर्वकर्माचा ज्ञानाने समूळ नाश साल्यामुळे अविद्या आणि निचें कार्य कर्मोदिक तन्मूलक पुनः शरीर ग्रहणरूप जन्माप्रत पावत नाही॥ जो कर्तृत्वा दिकाचे अभिमानाने देहधारण करणारा अज्ञानी तो तीन प्रकारचा आहे॥ रागद्वेषादिक दोषाचे प्राबल्यास्तव काम्यनिषिद्ध कर्मांचें यथेष्ट अनुष्ठान करणारा मोक्ष शास्त्रानधिकारी एक। सर्वजन्मार्जित पुण्यकर्माने ज्याचे रागद्वेषादिक कांहीं गेले आहेत आणि सर्व कर्माचा परित्याग करणारा सभय न सन्यामुळे काम्य आणि निषिद्ध कर्माचा मात्र परित्याग करून अंतःकरण रुद्ध्यर्थ नित्य वैभित्तिक कर्मांचे फल अभि संधीचा त्याग करून नित्यादिक कर्मानुष्ठान करणारा दुसरा। हा दुसराच नित्य वैभित्तिक कर्मानुष्ठान करून अंतःकरण रुद्ध होऊन आत्मज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झाली आहे त्यास असा आणि वेदान्तश्रवणादिक जें आत्मज्ञान साधन त्याचें अनुष्ठान करावें अशा इच्छेने श्रवणादिकांमविशेष कण्याच्या कर्मांचा त्याग करून श्रवणाद्यर्थगुह्यपाशीं जातो ते तिसरा। यास विविदिषा सन्यासी म्हणतात। यातिघांत पदिन्यास संसारित्व प्रसिद्ध आहे। दुसऱ्यास संसारित्व कसें आहे तें - अमिष्ट मिष्ट मिश्र वा - याश्लोकाचे व्याख्यानांत सांगितले आहे। तिसऱ्यास संसारित्व कसें आहे तें - अयतिः श्रद्धयोपेतः - एणे करून अर्जुनाचा प्रश्न सांगून त्याचे उत्तरांत - श्रीमत्तर्केंद्रं योगश्रष्टो भिजायते - अथवा - योगिनामेव कुले भवति - एणे करून त्याचे अध्यायांत सांगितले आहे। याप्रमाणे तीन प्रकारचे अज्ञान्यास जन्मानंतर होण्यास पूर्वजन्मार्जित संचित कर्मादिक रूपसा मग्री आहे यामुळे संसारित्व निश्चित आहे। परंतु तें कोणास ज्ञानाच्या अनुगुण म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीस साधन आहे कोणास ज्ञानाला अननुगुण म्हणजे ज्ञानात्यन्तीला अनुकूलन व्हे इतका विशेष आहे। जो ज्ञानी आहे त्याचें संसार कारणभूत अज्ञानाचा नाश साल्यामुळे मरणानंतर स्वतः सिद्ध कैवल्य आहे हे दोन पदार्थ याश्लोकांत सूत्रभूत सांगितले ॥१२॥ श्रीकृष्णार्पणं ज्यास आत्मज्ञान नाही त्यास संसारित्व प्राप्त होण्या विषयी हेतुभूत कर्म त्यागाचा असंभव - नहि देह भूता शक्यं कर्तुं कर्माण्येव शेषतः - एणे करून सांगितला। आतां कर्मत्यागाच्या असंभवास हेतु कर्मास हेतुभूत जें पुढें सांगायचे अधिष्ठानादिक पं

च क त्याचे ठायीं तादात्म्याभिमान च आहे। असें चार भ्रेकांनीं सांगतात ॥ त्यांत प्रथम भ्रेकांत अधिष्ठानादिक पांचांचा त्याग करण्यास
 ठीं अवश्य जाणाऱ्यां पाहिले असें सांगतात ॥ हे महाबाहो मनानि पंच-म्हणजे हीं जीं पुढें सांगतो अधिष्ठानादिक पांचांनीं। सर्व कर्म
 णो सिद्धये कारणानि मे निबोध-म्हणजे सर्व कर्मांची निष्पत्ति होण्यासाठीं कारण आहेत असें सर्वज्ञ परम आत्म जो मी याचे वच
 ना वस्तुन तें जाणा वयास सावधान हो। हीं कारण दुर्जे या आहेत या स्तव मनाचे स्काग्रते शिवाय जाणा वयास हीं शक्य नाहीत या
 स्तव सावधान मना हो असें तात्पर्य ॥ हीं जीं कारणे सांगतो तीं मीं आपले बुद्धीनें कल्पिलेलीं सांगतो असें मानूं नको। तीं सप्र
 माण आहेत असें सांगतात। सांख्य कृतांत मोक्षानि-म्हणजे निरति शय पुरुषार्थ भूत जो मोक्ष त्याचे प्राप्तीसाठीं आणि सर्वानर्थ
 स कारण भूत जें अज्ञान त्याचे निवृत्तीसाठीं अवश्य जाणा वयाचें जें जीव ब्रम्ह आणि जीव ब्रम्हांमध्ये क्य आणि त्याचे ज्ञानास सा
 धन जीं श्रवण मननादिक हे पदार्थ उत्तम प्रकारें करून निरूपिले आहेत त्याचे ठायीं असें आणि कृत म्हणजे कर्म त्याचा स

पंचेतानि महाबाहो कारणानि निबोधम ॥ सांख्य कृतांत मोक्षानि सिद्धये सर्व कर्मणां ॥ १३ ॥

त म्हणजे ज्ञान द्वारा समाप्ति होते ज्यापासून असे जें आत्मवस्तूचें मात्र प्रतिपादन करणारें वेदांत शास्त्र त्याचे ठायीं प्रोक्त म्हण
 जे लोकांत प्रसिद्ध च आहेत तथापि अनात्मभूत असता हीं मिथ्या परोक्ष ज्ञानां आत्मत्वे करून लोकांनीं जाणले हीं आहेत त्यां
 चा आत्मज्ञानें करून बाधव्हावा आणि त्यावरील आत्मत्व ज्ञान जावें यासाठीं त्या ज्यत्वे करून निरूपिलीं आहेत। कर्म दुसऱ्या
 चा धर्म असता ही ते अविद्येनें आत्म्याचे ठायीं आरोपिलें आहे त्याचा शून्यात्मज्ञानें करून जेव्हां बाध होतो तेव्हां कर्मांचा अंत
 होतो यासाठीं आत्म्यास कर्मांचा संबंध नाही असें प्रतिपादन करण्यास अनात्मभूत जीं अधिष्ठानादिक पांच कर्मांचीं कारणे
 त्यांचा वेदांत शास्त्रांत मायाकल्पित मिथ्याच तीं आहेत असा अनुवाद केला त्याचें प्रतिपादन करण्या विषयीं वेदांत शास्त्राचें
 वाच्य नहीं यास्तव वेदांत शास्त्र आत्मवस्तूचें मात्र प्रतिपादन करतें याचा विरोध नाही आणि या गीता शास्त्राचे ठायीं ही
 ज्ञानास सर्व कर्मांत तत्त्व-सर्व कर्मां विवक्षित पार्थ ज्ञानेपरि समाप्यते-एणेकरून सांगितलें आहे। यास्तव ज्ञान शास्त्रास कर्मांत तत्त्व

पपन्न आहे ॥१३॥ आत्मवस्तुला अकर्तृत्व सिद्ध होण्यासाठीं कर्मासंकरण भूतपांच वेदांत शास्त्रांत सांगितलीं आहेत तीं कोणतीं त्याचें स्वरूप काय तें यादुसऱ्या श्लोकांत सांगतात ॥ अधिष्ठानं- म्हणजे इच्छा द्वेष स्मरण दुःख चेतना इत्यादिकांची अभिव्यक्ति होण्यास आश्रय भूत शरीर । तथा कर्ता- म्हणजे जसें मायेनें कल्पिलेले अभोक्तिक स्वप्नांतील ग्रह स्थादिक अधिष्ठान तसा मी कर्ता मीभोक्ता इत्यादिक अभिमानानें युक्त ज्ञानशक्ति प्रधान आणि अपंचीकृत भूतांचा कार्यभूत व्यास अंतःकरण बुद्धि विज्ञान असें ही म्हणतात आणि तादात्म्या ध्यासानें आपले वरील कर्तृत्वादिक धर्माचा आत्म्यावर भास होण्यास हेतु भूत जो आहे असा भोक्तिक अहंकार मायेनें कल्पिलेला । तात्पर्य । जसें स्वाप्न ग्रह स्थादिक मिथ्या त्वें करून जाणावयास सक्त आहे किंवा लोका यतिकांनीं आत्मस्वरूप त्वें करून मानिलेला जो स्मृत देव तो त्यांकरून भिन्न जे परीक्षक त्यांणी अनात्म त्वें करून निश्चय स्मरण आहे । असे तथा सापदानें कच्चिलें । पृथक् विधं करणं च- म्हणजे तथा याने अर्थाविषयींच शब्द । त्याचप्र

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवान्न पंचमं ॥ १४ ॥

माणें नाना प्रकारचें म्हणजे भिन्नभिन्न शब्दरूपरस स्पर्श गंध यांचे ज्ञानास आणि देणे घेणे चालणें बोलणें इत्यादिक व्यापारास साधन भूत श्रोत्रादिक पांच ज्ञानेंद्रियां । पांच कर्मेंद्रियां मन बुद्धि असें बारा प्रकारचें याकरणांचे वर्गांत मन बुद्धि हे त्रिताचे वृत्तीचे भेद जाणावे । त्या वृत्तीनीं युक्त जो अहंकार तो कर्ता चिदाभास यांत सर्वांत माररवाच आहे त्यासच त्या वृत्तीचे तादात्म्या ध्यासानें कर्ता मंता प्रमाता अहंकार असें म्हणतात । विविधाश्च पृथक्चेष्टाः - म्हणजे नाना प्रकारच्या म्हणजे परस्पर भिन्न भिन्न पांच प्रकारच्या किंवा दाहा प्रकारच्या क्रिया शक्ति प्रधान पंचीकृत भूत कार्यजें प्राणा पान व्यानोदान समान असे मुख्य प्राण आणि नागकूर्म कृफल देव दत्त धनंजय रूप उपप्राण असे दश विध प्राण त्यांचे प्राणाशनादिक पूर्वी लिहिलेले व्यापार यादराविध प्राणांत प्राणा पाना दिकच पांच प्राणांचा नागकूर्मादिक यापांचांत चसमावेश करावा असें कोणी म्हणतात । यावरून पांच प्रकारचे किंवा दहा प्रकारचे असें लिहिलें । हा प्राण एकच आहे तथापि स्थान भेदानें किं

वा वृत्तिभेदाने पांचप्रकारचा किंवा दहा प्रकारचा असा त्याविषयी व्यवहार होतो। तो अंतः करणा झून अगदीं भिन्नच आहे। कारण स्फुटिसमयीं अंतः करणाचा लय झाला तरी शरीरांत प्राणवायूचा संचार आणि प्राणापानादिक त्याचे व्यापार होतात यावरून असें कोणी म्हणतात। अपंचीकृतभूतांचें कार्य अंतः करण ज्ञानशक्ति आणि क्रियाशक्ति या दोन शक्तीनें युक्त आहे तेच जीवत्वास उपाधिभूत आहे त्यासच क्रियाशक्तीचे प्राधान्यें करून प्राण असें म्हणतात आणि ज्ञानशक्तीचे प्राधान्यें करून अंतःकरण असें म्हणतात। स्फुटिसमयीं ज्ञानशक्तीचा छोप झाला तरी क्रियाशक्तीचा छोप होत नाही। यामुळे प्राणापानादिक व्यापार होतात। आणि असेंच मानिलें पाहिजे नाहींतर मरणसमयीं शरीरांतून जीवाची जी उत्क्रांति होते ती प्राणाचे उत्क्रांतीनें होते असें श्रुतींत सांगितलें आहे आणि बुद्धीचे उत्क्रांतीनें होते असें ही श्रुतींत सांगितलें आहे। जीवाचे उत्क्रांतीस प्राणोत्क्रांति आणि बुध्युत्क्रांति असे दोन परस्पर भिन्न उपाधि मानले तर स्फुटि शरीरांत दोन जीव आहेत असें होईल यास्तव बुद्धि आणि प्राण या उपाधीचें ऐक्य मानलें पाहिजे आणि भिन्नत्वे करून व्यवहार पूर्वोक्त शक्तींचे भेदानें च मानला पाहिजे। या शरीरांतून कोणाचे उत्क्रमणानें म्हणजे गमनानें मी उत्क्रांत होईन आणि कोणाचे स्थितीनें मी स्थितीप्रतपावेन असा त्या आत्म्यानें विचार करून त्याने प्राण उत्पन्न केला या अर्थाची श्रुति प्राणोत्क्रमणोपाधिकत्व जीवाचे उत्क्रमणास सोंगेत। आणि तो आत्माधी, स्वप्न म्हणजे बुद्धि, स्वप्न होऊन याला कांहीं किंवा या शरीराचें उत्क्रमण करतो। बुद्धि, मृत्यूचेरुपाप्रत ध्यान करीत असतां ध्यान करणाऱ्या प्रमाणें होतो किंवा भासतो बुद्धिचंचल साठी म्हणजे चंचल झाल्याप्रमाणें होतो किंवा भासतो या अर्थाच्या श्रुतींत बुद्धीचे उत्क्रमणानें ओपाधिक जीवाचें उत्क्रमणादिक सांगितलें आहे असें कोणी म्हणतात। दैवंचैव अत्रपंचमं—म्हणजे या कारणवर्गाचे ठायीं शरीर इंद्रियादिकांस भोगज्ञान उत्पन्न करण्यशी शक्ति देणें असा अनुग्रह करणाऱ्या ज्या इंद्रियादिकांच्या देयता त्यांचा समुदाय पांचवा आहे। चशब्दानें तो समुदाय शरीरादिकाप्रमाणें अनात्मा आणि भौतिक आणि माया कल्पितच आहे असा अर्थ सूचविळा। या पांच कारणांत कर्वा-कर

रण-क्रिया-यांचें अधिष्ठान जें शरीरयाची देवता पृथ्वी आहे. याविषयी प्रमाण। जेव्हां हा पुरुष मरण पावतो तेव्हां याची वाणी म्हणजे वागिंद्रिय अग्नीप्रत जाते। प्राण वायुप्रत जातो। चक्षु आदित्य म्हणजे सूर्याप्रत जाते। मनचंद्राप्रत जाते। श्रोत्रेंद्रिय दिशां प्रत जाते। शरीर पृथिवी प्रत जाते। अशा अर्थाच्या श्रुतीत वागादिक इंद्रियांच्या अधिष्ठान भूत ज्या अग्न्यादिक देवता त्यांमध्ये शरीराधिष्ठात्री पृथिवी देवता सांगितली आहे। कर्तृजो अहंकार त्याची देवता रुद्र असें पुराणांत सांगितले आहे। श्रोत्राची दिशा देवता। त्वचेची वायु देवता। चक्षुची सूर्य देवता। रसनेची वरुण देवता। प्राणाची अश्विनी कुमार देवता। वाणीची अग्नि देवता। पाणी म्हणजे हस्त यांची इंद्र देवता। पादांची उपेंद्र देवता। उपेंद्र म्हणजे इंद्राचा कनिष्ठ बंधु ज्यास वामन म्हणतात। पायू म्हणजे गुद याची मित्र देवता। उपस्छाची प्रजापति देवता। मनाची इंद्र देवता। बुद्धीची ब्रह्मसृष्टि देवता। प्राणाची सद्यो जात देवता। अपानाची वामदेव देवता। व्यानाची अघोर देवता। उदानाची तत्पुरुष देवता। समानाची इशान देवता। असें पुराणांत प्रसिद्ध आहे ॥ १४ ॥ याप्रमाणें अधिष्ठानादिक संशरीर वाङ्मनो धिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचेते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ ॥

याचें स्वरूप सांगून त्यांस कर्माचें हेतुत्व सांगतात ॥ नरः शरीर वाङ्मनोभिः यत् न्याय्यं वा विपरीतं कर्म प्रारभते-म्हणजे मनुष्य न्याय्य म्हणजे शास्त्र विहित। अथवा विपरीत म्हणजे शास्त्र निषिद्ध अथवा शरीराचें जीवन क्षोण्यास हेतुभूत असे जें मेषोन्मेषादिक चेष्टा रूप शरीर किंवा वाचिक किंवा मानस तीन प्रकारचें विहित निषिद्धात्मक उदासीन अशा ज्या कर्मांचा आरंभ करतो किंवा आरंभ करून सिद्ध करतो त्या सर्व कर्मांचे हे अधिष्ठानादिक पांच हेतु म्हणजे कारण आहेत। पूर्वोक्त न्याय्य आणि विपरीत याकून जें शरीर जीवनास हेतुभूत नि मेषोन्मेषादिक कर्म किंवा दुसरे विहित निषिद्धासारखें कर्म ते सर्व जन्मांतर कृत धर्म किंवा अधर्म यांचेंच कार्य आहे यास्तव न्याचा न्याय्य किंवा विपरीत कर्मांतच समावेश आहे। मध्यें मनुष्य ज्या कर्मांचा शरीर वाणी आणि मन यांही करून आरंभ करतो किंवा कर्म करूनो न्याचे हेतु पांच हेतु हे विरुद्धादिसनें तथापि शरीर पदानें अधिष्ठानाचें आणि नर यापदानें कर्त्याचें-वाक्य मन या दोहोंपदांनीं सर्व करणाचें-आरंभने यापदानें चेष्टाचें-न्याय्य आणि विपरीत न्या

पदानीं धर्माधर्मरूपदेवाने ग्रहण करावे । सर्वकामांचाही यापांचाचा समान उपयोग आहे तथापि शास्त्रांत विधि आणि निषेधरूप
जे शरीर वाचिक मानसिक निषेध कर्मेनेच प्रसिद्ध आहेत यास्तव हे शरीर हे वाचिक हे मानसिक असा लोकांत विविधच प्रधान्ये करून
व्यवहार आहे या स्वरूपाने घनही असे ज्ञाणावे । विधिनिषेध शास्त्राचे मनुष्यच अधिकारी आहेत यास्तव असे स्वरूपे ॥१९॥ आतां त्या
अधिष्ठानादिक पांचांचाच कर्मक हेतु आहे वास्तव आत्म्यास कर्तृत्व नाही हेच यापांचाचे निरूपणाचे फल वा अभिप्रायाने सांगता-
त । तत्र एवं सति म्हणजे कर्माविषयीचे अधिष्ठानादिक पांचांचाच हेतु आहे यामुळे सर्वकर्मपंचकर्तृक असतां । वः केवले आ-
त्मानं कर्तारं पश्यति—म्हणजे जो पुरुष—मंवेज उद्भव यापांचाचा भासक सनात्कृती स्वरूप स्वप्रकाशपरमानंद स्वरूप कालत्रयी-
बाधरहित आणि असंगुदासीन परमार्थतः विक्रिया रहित अद्वितीय प्रात्मा असतां ही अविद्येकरून अधिष्ठानादिकांचे वाचीं प्रति-
बिंबित स्वरूपाने त्या शी अनन्यत्वे करून कल्पून जलांत प्रतिबिंबित जलाचा भासक जो सूर्य त्यास जलादिजे त्याही अनन्यत्वे करून

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स न पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

न कल्पून जल रूप उपाधीवरील चांचल्यादिक्रियांचा मंवेधजसा त्यावर आरोपितात त्याप्रमाणे साक्षीभूत आत्मावर अधिष्ठान-
दिकावरील कर्म कर्तृत्वाचा आरोप करून मी कर्ता आहे असे कर्मचे कर्तृत्वाश्रयत्वे करून आत्म्याप्रत पाहतो म्हणजे रज्जु अस-
तां ही हा भुजंग आहे याप्रमाणे आत्मा कर्ता आहे असे कल्पितो । सः न पश्यति—म्हणजे तो असे पहात असतां ही अविद्येने अन्धा-
स झाल्यामुळे तत्वे करून पाहत नाही । तो भ्रंतीने विपरीत च पाहतो तत्वे करून पाहत नाही या विषयी हेतु सांगतात । अकृतबु-
द्धित्वात् दुर्मतिः—म्हणजे शास्त्र आणि आचार्य यांचे उपदेशापासून आत्मनात्म विवेकरूप बुद्धि त्यास उत्पन्न झाली नाही या-
स्तव रज्जु तत्व ज्ञानाशिवाय सर्पभ्रमाचा बाधजसाद्वंत नाही याप्रमाणे शास्त्रगुरूच्या उपदेशापासून मी सच्चिदानंद अकर्ता
अभोक्ता अद्वितीय ब्रम्हच आहे अशा तत्व साक्षात्कारावांचून अज्ञानाने झालेले मिथ्याभ्रमाचा नाश होत नाही तर तो पुरुष
अज्ञात तत्व साक्षात्कारार्थगुरुपत जाऊन तत्व जकां होत नाही या विषयी सांगतात । दुर्मतिः—म्हणजे विवेक उत्पन्न होण्यास

प्रतिबंधक पापाने दुष्ट म्हणजे मलिन आहे बुद्धिच्याची असा आहे। यास्तवचित्तशुद्धि न झाल्यामुळे तत्त्वज्ञानास अयोग्य होऊन आत्मा अकर्ता असतां ही त्यास अविद्येने हाकर्ता आहे असें कल्पून कर्मे कर्मांचे ठायीं तादात्म्या ध्यामास्तव कर्म- त्यागाविषयीं असमर्थ होऊन सर्वदा जन्ममरण प्रवाहरूप संसारांत इष्ट अनिष्ट मिश्र यात्रिविध कर्मांच्या फळाचा अनुभव करतो असें नात्यर्थ। एणेकरून तार्किक देहाडून आत्माभिन्न आहे तोच केवळ कर्ता आहे असें जें मानितात तें ही अस्तु- त बुद्धिच आहेत असें कचविलें। आणि दुर्मति पदानें आत्माकेवळ कर्ता नव्हे परंतु देहादिक संघाताचे मंडंधानें त्यास- कर्तृत्व आहे असें अस्तून केवळ एकदया आत्म्यास कर्ता असा जो पाहतो तो तलें करून पाहत नाही असें जे कोणी म्हणतात ते- ही बोलणे चांगले नाही- परमार्थतः असंग अद्वितीय सर्वविकार रहित आत्म स्वरूपश्रुतीसंगितलें आहे आणि देहादिक ही अवि- द्येने कल्पिलेले मिथ्याच आहेत यास्तव त्यास देहादिकांचा वास्तविक संबंध नसत नाही- केवळ शब्द आत्म्यास स्वाभाविक-

यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमान् लोकान् न हंति न निबध्यते ॥ १७ ॥

असंगत्व आहे याचा अनुवाद त्यास कर्तृत्व पादणास दुर्मति त्वसांगण्या माठीं हे तुलें करून करतो असें सुचविलें ॥ १६ ॥ या- प्रमाणें चार श्लोकांनीं- अनिष्ट मिष्ट मिश्र च विविध कर्मणः फलं ॥ भवत्यन्या गिनां प्रेत्य- या श्लोकाचे तीन चरणांचे व्याख्याने आ- त्मावर कर्तृत्व आरोपित आहे असें सांगून आता आत्म्यास कर्तृत्व स्वाभाविक नाही अकर्तृत्व स्वाभाविक आहे असें सांगण्यास- ठीं- नतु संन्यासिनां क्वचित- याचतुर्थ चरणानें व्याख्यान एक श्लोकानें करतात ॥ यस्य अहं कृतः भावः न- म्हणजे पुण्यकर्माच- रणें करून ज्याच्या आत्मणास निवृत्तीस प्रतिबंधक पापाना नाश झाला आहे असा आणि चित्तशुद्धि होऊन नित्यनित्य व- स्तुविवेक या लोकांतील कवापर लोकांतील विषय भोगाविषयीचें वेगळें आणि शमदमादिक सुसुक्ष्म म्हणजे मोक्षेच्छा- यासाधन चतुष्टयानें जो संयत्न आहे आणि शास्त्र आणि गुरुचे उपदेशा पासून अकर्ता अभोक्ता स्वप्रकाश परमानंदा- द्वितीय परब्रह्मज्ञानाच्यात्मने करून उपासना शास्त्रकार झाला आहे असा ज्या पूर्विकाडून विलक्षण पुरुषास कार्यासुद्धा अ-

ज्ञानावावाधसात्त्यामुळे मी कर्ता असा प्रत्यय होत नाही अथवा अहंकारावावाधहोऊन श्रद्धात्मस्वरूपाने स्थिति सात्त्यामु-
 ळें ज्याचा भाव म्हणजे स्थिति अहं अशा व्यवहारास योग्य होत नाही । अथवा आत्मावात्म विवेक ज्ञान सात्त्यामुळे ज्यास अहं-
 त भाव म्हणजे अहंकाराचे नादात्म्य नाही आणि यम्यबुद्धिने निष्यते- म्हणजे हा पुरुष असंग आहे आत्मा साक्षी आणि केवल
 आणि निरुण आहे आत्मा अप्रमाण म्हणजे प्राणरहित आहे आणि मनानेरहित आहे आणि चक्षुः म्हणजे मनुष्यरहित स्वच्छ-
 आहे । पंधरावे अध्यायांत जो कार्योपाधिक्षर मांगितल्या त्याहून परजो मायोपाधिक अक्षर ईश्वर त्याहून पर म्हणजे कार्यका-
 णोपाधिरहित असा आत्मा आहे आणि आत्मा अज म्हणजे उत्पत्तिरहित आणि ध्रुव म्हणजे शाश्वत आणि सत्ति एक इ-
 ष्टा अहंत नित्य शाश्वत पुराण आहे । ब्रह्मात्मतत्त्व निष्क्रिय निरवयव शांत निरवद्य म्हणजे दोष रहित निरंजन म्हणजे तमो-
 गुणरहित अशा अर्थान्या अनेक श्रुतींचे प्रमाणावरून आणि अविकार्योयमुच्यते- प्रकृतेः क्रियमाणा निरुणः कर्माणि सर्व-
 शा ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ता ह मिति मन्यते । तत्वावितुमहा बाहो गुणकर्म विभागयोः । गुणगुणेषु वर्तते इति भवानसज्जते
 । शरीरस्थोऽपि केनैतं न करोति न लिप्यते । इत्यादिक ज्या भगवद्गीतेतील भगवद्वाक्यरूप स्मृति यांचा अर्थ पूर्वी लिहिल्याच आ-
 हे याचे प्रमाणावरून दग्धपटा प्रमाणे तत्त्वज्ञानाने बाध होऊन अनुवृत्ति असली तरी मासेठार्या मासेने कव्थिलेले हे अ-
 धिष्ठानादिक पांचच सर्वकर्मांचे कर्ते मादेन आणि हे असंग स्वप्रकाशचे तत्त्वरूप जो मी याच्या माया कल्पित संबंधाने
 च प्रकाशाबळे आहे त मी तर कर्ता नाही कर्ते आणि त्याचे जे सर्व पूर्वोक्त व्यापार त्यांचा प्रकाशक साक्षी आहे आणि क्रि-
 याशक्ति आणि ज्ञान शक्ति याही करून युक्त ज प्राण आणि अंतःकरण रूप दोन उपाधित्याही करून रहित श्रद्धा सर्वक-
 र्य कारणचे मबंधानेरहित कृटस्थ निर्विकार ह्यैतरहित आहे यास्तव कर्ता मी नाही । अशी पारमार्थिक बुद्धि सात्त्यामुळे
 ज्याची बुद्धि म्हणजे अतःकरणकर्तृ च वासनानिमित्तक ते हें मी करीन किवा केले याचें फल मी भोगीन किंवा भोगले अ-
 शा अनुसंधानात्मक लेणाने युक्त होत नाही या अनुसंधानास अनुशय असे म्हणतात । तो अनुशय पुण्यकर्म केल्याने मी

पुण्यवान् आहं असा हर्षजो होतो तद्रूप आहे आणि पापकर्मकेल्याने हें पाप कशासमी केले किंवा हें दुःख मत्ता पापानें झालें असा जो पश्चात्ताप होतो तद्रूप आहे कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळे दोही प्रकारचा जो अनुशय तेणें करून ज्याची दृष्टिलिप्त होत नाही असें तात्पर्य। यास प्रमाण। तेतिरीयोपनिषदांत ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हा प्रतपावतो ब्रम्हच होतो असें उपक्रमांत सांगून ते ब्रम्ह आनंद स्वरूप आहे त्याचा ज्ञानानें स्वात्मत्वे करून लाभ झाला म्हणजे पुरुष आनंदयुक्त होतो अन्यथा होत नाही तो ब्रम्हानंद या पुरुषाचे ठायीं आणि या आदित्याचे ठायीं आत्मस्वरूप एकच आहे असें सांगून अशा ब्रम्हानंद प्रतजे स्वात्मत्वे करून पाहतो तो ऐहिक भयाला कारण जे व्याघ्रादिक त्या कोणा पासून ही भयपावत नाही आणि पारलौकिक भयास हेतु भूत जें पापादिक त्या पासून ही भयपावत नाही असें सांगून त्याची उपपत्ति करण्यासाठीं यापूर्वीं ज्ञानास मी पुण्यकां केले नाही आणि मी पापकां केले अशी पुण्य आणि पापें संताप करीत नाहीत न केल्यामुळे पुण्य केल्यामुळे पाप त्याचे संतापास कारण होत नाहीत असें सांगून पुण्यपापें संतापास कारण होत नाहीत याविषयीं पूर्वोक्त प्रकारे करून ब्रम्हानंद प्रतजाणणारा पुण्य आणि पाप या दोघांप्रत ठाकून आत्म्याप्रत ब्रम्हाभिन्नत्वे करून स्मरतो एणे करून ज्या कारणास्तव पुण्यपापाचा मिथ्यात्वानुसंधानें करून त्याग केला या कारणास्तव त्यांचें न करणें आणि करणें एतन्निमित्तक ताप त्यास होत नाही असा हेतु सांगितला त्याचें तात्पर्य तो विद्वान् देदेन्द्रियादिकांचे प्रवृत्ती पासून उत्पन्न झाले कीं पुण्यपापें स्वात्मस्वरूपत्वे करून च पाहतो आत्ममते वाचून दुसरी मत्ता पावतच नाही यास्तव तीं पुण्यपापें त्यास ताप देत नाहीत प्रमाणें च श्रुत्यनुराग विद्वानास केले लें पाप आणि न केले लें पुण्य हीं दोन्ही ताप देत नाहीत असें सांगून हें ब्रम्हानीं हीं सांगितले आहे असें त्याविषयीं दुसऱ्या श्रुतीचें प्रमाण दारवऊन हा ब्रम्हवेत्ता जो ब्रम्हण त्याचा नित्य महिमा आहे कर्म करून तो दृष्टी प्रतपावत नाही आणि लहान ही होत नाही पाप जें उपलक्षण करून पाप आणि पुण्य यां हीं करून तो लिप्त होत नाही अशा अर्थाची श्रुति दारवविनी। न्यांत दृष्टि पावत नाही एणें करून पुण्यानें संतोष पावत

नाही। लहान होत नाही एणे करून ताप पावन नाही असं सांगितलं त्राप्रमाणे - यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धि र्यस्य न लिप्यते - ए
 णे करून सांगितले छा पूर्वोक्त दुर्मती झन विलक्षण परमार्थदर्शी समती कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळे अनिष्ट इष्ट मिश्र अशा
 त्रिविध फलाच्चा भोग करणारा होत नाही अशा शास्त्रार्था विषयी अहंकाराचा अभाव आणि बुद्धीचे लेपाचा अभाव यांची
 स्मृती करून सांगतात। स. इमान् लोकान् दत्वा भिनदति न निबध्यते - म्हणजे अकर्ता जो आत्मा त्याचा साक्षात्कार झाल्यामुळे तो या सर्व प्राण्या प्रल मास्तुन ही मारणाग किवा द्विसात्मक दननकर्ता तद्विषयक राग द्वेषनसल्यामुळे होत नाही
 आणि त्याहिंसा रूप अधर्म फळाने बंधही पावन नाही। मध्ये यस्य नाहं कृत भावः - याचें फल - नहंति - हे सांगितलं। बुद्धि र्य
 स्य न लिप्यते - याचें फल - निबध्यते - हे सांगितलं। सर्व प्राण्यांची हिंसा करून ही त्या कर्माचा लेप होत नाही अशा -
 सांगितल्याने अतिशय सांगितला। सर्व प्राण्यांचे द्विसन अस नाविनच आहे। आणि - दत्वापि - ही प्राणिद्वनन कर्तृत्वा
 ची अन्यतुजा याधिना नुवृत्ति रूप कर्तृत्वा विषयीचं लौकिक दृष्टीने सांगितला आणि नहंति - हा कर्तृत्व नियं धडा
 स्वीय परमार्थ दृष्टीने सांगितला यास्तव - हत्वापि आणि नहंति हे विरुद्ध नाही। निबध्यते - एणे करून कर्म फल सुख
 दुःख संबंध रूप होत नाही असे सांगितल्याने भोक्तृत्व निषेध ही शास्त्र दृष्टीने सांगितला। यगीता शास्त्राचे आरंभी
 - नायदंति नहन्यते - एणे करून आत्म्यास सर्व कर्माचा सर्व धनाही अशी प्रतिज्ञा करून - न जायते म्रियते वा कदा
 चित् - इत्यादिक हेतु सांगणाऱ्या शब्द नाही करून त्याचा - वेदा विनाशिनं निन्य - एणे करून विद्वानास सर्व कर्मा धिका
 राची निवृत्ति संक्षेपाने सांगितली। मध्ये मध्ये त्यात्या प्रसंग संगतीने निचें सविस्तर निरूपण करून या अध्यायांत
 इतकान् शास्त्रार्थ असातिचा - नहंति निबध्यते - असा उपसंहार केला। यावरून अविद्येने कल्पिलेले जे अधि
 ष्ठानादिक पांच कर्मांचे कर्त त्यां नून कोणत्या काने ही केलेले कर्मांचा ब्रम्हान्म साक्षात्काराने उच्छेद होतो यास्तव
 जे परमार्थ संन्यासी आदेन त्यांस पूर्वोक्त अनिष्ट इष्ट मिश्र रूप त्रिविध कर्म फल होत नाही हे सिद्ध झाले। आ

त्माकर्ता भोक्ता नव्हे। असंगसम्बिदानंदाद्वयब्रम्हच आहे असा जो साक्षात्कार तोच परमार्थ सन्यास। हा परमार्थ सन्यास जनकादिकांस जरी होता तथापि त्यांचे बलवत् प्रारब्ध कर्मांचे योगाने झालेल्या बाधितानु वृत्तीने किंवा अविद्वान लोकांनी कल्पित्यामुळे ते कर्म करीत होते असे दर्शन विरुद्ध नाही। जसे परमार्थ सन्यासी जै परम हंसादिक त्यांचे भिक्षाटनादिक- विरुद्ध नाही त्याप्रमाणे। यास्तवच विद्वत्सन्यास ज्ञानाचा फल भूत असें म्हणतात आणि ज्ञानास साधन जो सन्यास त्यास विदि- दिष्टा सन्यास असें म्हणतात। असा जो नव्हे तोही ज्ञानोत्पत्ति पूर्वी केलेला किंवा जो केव्हा नंतर ज्ञानोत्पत्ति झाली तर तो साध- न किंवा फल भूत होतो असें पुढें सांगतील ॥१७॥ अधिष्ठानादिक जे पांच त्यांसच कर्मांचे हे तुल्य आहे यास्तव आत्म्यास सर्व कर्मांचा संबंध नाही आणि त्या कर्म फलाने बंधही आत्मापावत नाही असें जें सांगितलें त्याचेंच सविस्तर प्रतिपादन करण्यासाठीं ज्ञा- न ज्ञेय ज्ञाता इत्यादि परिभाषेचे रचनेने त्यास त्रिगुणात्मकत्व आहे यास्तव त्यांचा निर्गुण आत्म्याचे ठायीं संबंध नाही असें सांगण्या

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाना त्रिविधा कर्म चोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ॐ ॥

स आरंभ करतात। ज्ञानं ज्ञेयं-परिज्ञाना-म्हणजे जेणे करून वस्तुतत्वाचा प्रकाश होतो अशी जी इंद्रियादिक स्वरूप प्रत्यक्ष आ- णि अनुमान शब्दादिक प्रमाणाचे द्वारा झालेली अंतःकरणाची विषयाकारविषयाधिष्ठान चैतन्य प्रतिबिंब रूप चिदाभास युक्त वृत्ति तीसच विषय प्रकाश म्हणतात ते ज्ञान। त्या ज्ञानाने प्रकाश पावणारा म्हणजे आहे असतो अशा व्यवहारास योग्य हो- णारा जो त्या प्रकाश रूप ज्ञानाचें कर्म किंवा ज्ञानाचा विषय वर्तमान किंवा अतीत घटपटादिक तो ज्ञेय। त्या ज्ञानादिक चा आश्रय अंतःकरणोपाधिक भोक्ता असा कल्पिलेला जो तो ज्ञाता। मला जें इष्ट आहे त्याचें साधन हें आहे असें जें ज्ञान ते ज्ञान। जावर असें ज्ञान होतें ते ज्ञेय। न्या ज्ञानाचा जो आश्रय तो परिज्ञाना। असी ही कोणी व्याख्या करतात। त्रिविधा कर्म चोदना-म्हण- जे या तीन प्रकारानी युक्त म्हणजे या तिघांचा समुदाय कर्मांची चोदना म्हणजे टाकणे किंवा ग्रहण करणे ज्यास हा नउपा- दान म्हणतात अशा सर्व कर्मास प्रवर्तक आहे। कारण कोणते ही कर्मांच्या आरंभास ही तीन पाहिले त यां न एका किं-

चा दोन नसतील तर कर्माचा प्रारंभ होत नाही। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं - क्रियेचें प्रवर्तक जें वचन त्यास चोदना असें म्हणतात असें शांवरभाष्यांत सांगितलें आहे। चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः - चोदना- उपदेशाश्च-विधि-ह् शब्द एकांथेच वाचक आहेत असें भादानीं सांगितलें आहे यावरून प्रवर्तक जें वचन हा चोदनाशब्दाचा पुरात्पर आहे तथापि ज्ञानादिकावर वचनत्व नाही यास्तव एथें वचन या अंशाचा त्याग करून लक्षणेनें प्रवर्तक इतकाच अर्थ विवक्षित आहे असें जाणावें। एणेंकरून या प्रवर्तकाचे योगानें कर्माविषयीं अनान्याचीच प्रवृत्ती होते आत्म्याची प्रवृत्ति होत नाही असें सुचविलें। करणं कर्म कर्ता इति त्रिविधः - म्हणजे वाद्यजे शब्दादिक विषय-यांचे ज्ञानास साधन जीं श्रोत्रादिक इंद्रिये आणि अंतर सरबहुः रवादिकांच्या ज्ञानास साधन जे बुद्ध्यादिक हेतू करण। कर्तृनिष्ठ क्रियेनें व्याप्त होऊन फल संबंधाचे उत्पत्तीनें उत्पन्न होणारे किंवा प्राप्त होणारे किंवा विकारयुक्त होणारे किंवा घर्षणादिक संस्काराने युक्त होणारे कर्त्यास ईप्सित जें तें कर्म। ज्याचे-

ज्ञानं कर्मच कर्ताच त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुण संख्याने यथावत् श्रुणुता न्यपि ॥ १९ ॥

स्वरूप निष्पत्तीस इतर कारकें म्हणजे क्रियेचे आश्रय प्रयोजक नाहीत आणि सर्व कारकांस क्रियायुक्त करण्यास जो प्रयोजक होतो तो कर्ता। या प्रमाणें तीन प्रकारचा। कर्मसंग्रहः - म्हणजे कर्म जावर समवेत होते म्हणजे राहते असा म्हणजे क्रियेचा आश्रय ज्यास कारक असें म्हणतात। कर्ता कर्म करण संप्रदान अर्पादान अधिकरण या भेदेनें कारकें जरीं साहा प्रकरणीं आहेत तथापि संप्रदानादिक जीं तीन कारकें तीं परंपरेनें क्रियेस जनक होतात साक्षात् क्रियेस आश्रय नाही यास्तव किंवा करण कर्म कर्ता या तीन कारकांतच संप्रदानादिक तीन कारकांचा समावेश करून ॥ करणं कर्मकर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ असें सांगितलें। यावरून हे षड्विध किंवा त्रिविध कारकच क्रियेचा आश्रय आहे। निर्विकार कूटस्थ आत्मा क्रियेचा आश्रय नाही असें सुचविलें ॥ १८ ॥ आतां ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता आणि करण कर्म कर्ता या दोन त्रिकांस त्रिगुणत्व सविस्तर सांगण्यासाठीं तीं दोन त्रिके- त्रिगुणात्मक आहेत अशी संक्षेपानें प्रतिज्ञा करतात। ज्ञानं कर्मच कर्ताच - ज्ञानाचें स्वरूप पूर्वी सांगितलें आहे ॥ ज्ञानोपाधिक

त्वास्तव ज्ञेयान्ता ज्ञानामध्ये च अंतरभावः। कर्म म्हणजे - त्रिविध कर्मसंग्रह - एथे सांगितले छी क्रिया। क्रिये पाधिकत्वास्तव कर्म
आणि करणयाचा या क्रियेतच अंतरभावः। क्रियेला उत्पन्न करणारा कर्ता। ताता आणि कर्ता एकच आहेत। कर्त्याला क्रियोपाधिकत
असले तरी त्यास पृथक् ते करून त्रिगुणत्व जे एथे सांगितले कुतार्किः कर्तृत्वे जे कर्त्यास आत्मत्व मानिले आहे त्याचे निराकरण करण
करिता सांगितले। गुण संख्यानं गुणभेदतः त्रिधैव - गुण म्हणजे सत्त्व रज तम हे तीन गुण। सम्यक् म्हणजे कार्यभेदाने निरूपित
ले आहेत ज्या चर्चा असं जे सांख्य शास्त्र त्याचे ठावीं हें सावकर्म कर्त प्रत्येक सत्त्व रज तम या भेदाने तीन तीन प्रकारचे। -
प्रोच्यते हे कपिल मुन्यादिकांनी सांगितले आहेत। कपिल मुनि प्रणीत सांख्य शास्त्र पारमार्थिक ब्रह्मा तैक्व्याविषयी जरी
प्रमाण नाही तथापि अपारमार्थिक जोगुणानी केलेला गौण भेद त्याचे निरूपणाविषयी व्यावहारिक प्रामाण्य त्यास आहे यान्न
व तानादिकांचा जो सत्त्व रज तमो गुणामुळे सात्विकादि भेद सांगायचा आहे तो या शास्त्रांतच सांगितो असे नाही शास्त्रां तरी
ही सांगितला आहे अशा सांगण्या विषयी गुण संख्यानं प्रोच्यते - असे म्हटले हे एवकाराने सूचविले। अथवा गुण त्रय स्वरूपा
धीला सोडून स्वतः आत्म्याला कर्मादिकांचा संबंध नाही त्याउपाधीचेच योगाने आहे असे एवकाराने सूचविले। यथावत् श्रुत
नि अपि - म्हणजे तीं ज्ञान कर्मादिक आणि त्याचा जो गुणामुळे झालेला सात्विकादिक भेद त्याप्रत माझे वाक्या पासून श्रवण कर
ण्यास सावधान ठेवो। चतुर्दशाध्यायाचे ठावीं - तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् - इत्यादिकें करून सत्त्वादिक गुण जीव स्वरूपा संबंध
कसा करतात त्याचे निरूपण केले। सत्त्वावे अध्यायान - यजंते सात्विकान् देवाः - इत्यादिकें करून गुणरूप सात्विकादिक स्व
भावाचे निरूपण करून रज आणि तम या गुणानी केलेला जो स्वभाव त्याचा त्याग करून सात्विक आहारादिकांचे सेवन
नें सत्त्व गुणाने केलेल्या सात्विक स्वभावाचेच संयन करावे असे सांगितले। या अध्यायात स्व भावें करून गुणातीत जो -
आत्मा त्यास क्रियाकारक फळाचा संबंध पारमार्थिक नाही गुणकृतच आहे असं दाखविण्या करिता क्रियाकारक फळा
चें त्रिगुणात्मकच स्वरूप आहे दुसरे स्वरूपच नाही या स्वभाव त्याचा आत्म्याशी संबंध नाही असे सांगताना दाखविणे

हे यास्तव यौनरुन्त्य नाही ॥१९॥ याप्रमाणें ज्ञानाचें आणि कर्माचें आणि कर्त्याचें प्रत्येक सात्विकादिकभेदानें त्रिविधत्व सांगण्याची प्रविष्टा करून प्रथम तीन श्लोकांनीं ज्ञानाचें त्रिविधत्व सांगतात । विभक्तेषु सर्वभूतेषु-म्हणजे परस्पर व्यावृत्त म्हणजे भिन्न भिन्न जसे जे उत्पत्ति नाशवंत अव्याकृत हिरण्यगर्भ विराट् संज्ञक बीज स्वरूप स्वरूप समष्टि व्यस्त्यात्मक हृस्ववर्ग त्यांचे ठायीं । अव्ययं जे विभक्तं एकं भावं येन ईक्षते- म्हणजे उत्पत्तिविनाशादिक सर्वविकार इत्य अदृश्य आणि अधिष्ठानत्वं करून आणि बाधाचे अविधित्वें करून किंवा बाधाचे साक्षित्वें करून सर्वत्र अव्यावृत्त म्हणजे भेद राहित आणि अद्वितीय असा जो परमार्थ सत्तास्वरूप स्वप्न काशा आनंदरूप आत्मा त्याप्रत वेदांत वाक्याचे श्रवण मननादिकानें उत्पन्न झालेले जें ब्रह्मात्माकार अंतःकरण परिणामात्मक वृत्तिरूप ज्ञान तेणे करून साक्षात्कारानें पाहते । तत् ज्ञानं सात्विकं विद्धि- म्हणजे तें मिथ्या प्रपंचाचा बाध करणारें अद्वैत ब्रह्म- त्म तत्त्व दर्शनरूप ज्ञान सात्विक असें तूं जाण । संसार कारण जें राजस तामस ज्ञान तें सात्विक नव्हे असा अभिप्राय ॥ २० ॥ आ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययं मीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तं ज्ञानं विद्धि सात्विकं ॥ २० ॥

पृथक् त्वे न तु यज्ञानं नाना भावान् पृथक् विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तं ज्ञानं राजसं स्मृते ॥ २१ ॥

तो राजस ज्ञान सांगतात । पृथक् त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु- म्हणजे भिन्न भिन्न त्वें करून राहिलेले जे देहादिक त्यांचे ठायीं । पृथक् विधान् नाना भावान्- म्हणजे सखित्व दुःखित्वादिकें करून परस्पर विलक्षण असे जे प्रतिदेहाचे ठायीं भिन्न भिन्न सौत्र जीव त्यां प्रत । यत् ज्ञानं वेत्ति- म्हणजे ज्या ज्ञाने करून जाणतो । एथे- येन ज्ञानेन वेत्ति- असा प्रयोग असावा परंतु करणावरच कर्तृत्वाचा आरोप करून- काष्ठातिपचंति- म्हणजे काष्ठें पाक करितात असा ज्ञाना लोकांत प्रयोग आहे तसा- यत् ज्ञानं वेत्ति- हा प्रयोग करणावर कर्तृत्वाचा आरोप करून केला । अथवा अहंकाररूप कर्त्याचा आणि अंतःकरणवृत्तिरूप ज्ञानाचा अभेद आहे या अभिप्रायानें तसा प्रयोग केला असें जाणावें । तत् ज्ञानं विद्धि राजस- म्हणजे तें ज्ञान राजस असें तूं जाण । पुनः ज्ञानपदानें आत्म्यांचा परस्पर भेद त्यांचा ईश्वराशीं भेद त्या आत्म्यांकून आणि ईश्वराकून आणि परस्पर अचेतनाचा भेद या प्रकारचें ज-

नोपाधिक प्रपंचभेद ज्ञान सर्वही कुतार्किकाचें राजसत्त्व आहे असें कचविलें ॥ २१ ॥ आतां तामस ज्ञान सांगतात। यत्तु एकस्मिन्कार्ये अहेतुकं कृत्स्नवत् सत्तं - म्हणजे पूर्वोक्त राजसा झून भिन्न-तुशब्दाचा अर्थ भूतकार्यें बहुत विद्यमान असतां एकेच भूतवि-
काररूप देहादिक कार्याचे ठायीं किंवा प्रतिमादिकाचे ठायीं अहेतुक म्हणजे उपपत्तिरहित दुसरे भूतकार्यास आत्मत्व किंवा
ईश्वरत्व नाहीं तर याच भूतकार्यास आत्मत्व कसें किंवा ईश्वरत्व कसें असें ज्ञात अनुसंधान नाहीं या प्रकारचें जें कृत्स्नवत् स-
त्तं - म्हणजे परिपूर्णा प्रमाणे म्हणजे हान्व किंवा या परिमाणाचाच आत्मा किंवा ईश्वर आहे या झून भिन्न नाहीं अशा अ-
भिनिवेशानें युक्त। जसें दिगंबराचे मतीं सावयव देह परिमाणाचा आत्मा किंवा चावी कांचे मती देहच आत्मा असें ज्ञान किं-
वा पाषाण काष्ठ प्रतिमाच किंवा प्रतिमेतच तितके परिणामाचा ईश्वर असें याच कारणास्तव। अतत्त्वार्थवत् - म्हणजे तत्वा-
र्थाचा अवलंबन करणारे। आणि अल्प्यंच - म्हणजे आत्म्याचें किंवा ईश्वराचें नित्यत्व किंवा सर्व व्यापकत्व ज्ञात भासलें
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तं महेतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदल्प्यंच तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

ना हीं यास्तव अन्य असें जें नित्यविभु देहातिक्त जो आत्मा तद्धिन्न ईश्वरही नित्यविभू सर्व व्यापक अशा तार्किकादिकाच्या
ज्ञाना झून विलक्षण अनित्य परिच्छिन्न देहात्माभिमान रूप ज्ञान किंवा प्राकृत मूढ लोकांचे परिच्छिन्न प्रतिमादि परिमा-
ण प्रतिमात्मक ईश्वर ज्ञान। तत्तामसं उदाहृतं - म्हणजे तें ज्ञान तामस असें शिष्टानीं म्हटलें आहे ॥ २२ ॥ याप्रमाणे वेदांत
मतांचें जें अद्वैतात्म दर्शनरूप सात्त्विक ज्ञान त्याचा मुमुक्षूनीं स्वीकार करावा। आणि हे तद्वशींचें जें आत्मानित्यविभु
प्रतिदारीं भिन्न भिन्न असें पूर्वोक्त राजसभेद ज्ञान आणि आत्मा अनित्य परिच्छिन्न परिमाणाचा किंवा देहच
आत्मा इत्यादिक तामस ज्ञान त्यांचा त्याग करावा असें सांगून आतां त्रिविध कर्म सांगतात। नियतं - म्हणजे शा-
स्त्रोक्त यावत् अंगाचे अनुष्ठान करण्यास जे असमर्थ आहेत त्यांस ही यथाशक्ति अंगा अनुष्ठान करून अवश्यक

तस्य असें म्हणजे नित्य। आणि संगरहित - म्हणजे मी असा भोग यास्तिक आहे इत्यादिक अभिमानरूप जो राजस अहंकार तेणेक
रून रहित। आणि अराग द्वेषतः अफल प्रेक्षनाकृतं - म्हणजे याकर्मामें राजादिकापासून सन्मानपावेन असामनां तील जो अभि-
प्राय तो राम - याकर्मामें वायूचा पराजय करीत असा जो अभिप्राय तो द्वेष - त्या हीं करून केलेले आणि ज्यास फळाची इच्छा नाही अ-
शा कर्त्यानें केलेले। यत् कर्म तत् सात्विक उच्यते - म्हणजे जो होम दानयागादिरूप कर्म त्यास सात्विक असें शिष्ट म्हणतात ॥ २३ ॥

॥ आतां राजसकर्म सांगतात ॥ यत्तु कामेष्कना वा साहंकारेण बहुलायासं क्रियते - तु शब्दानें सात्विकापेक्षां भेद सांगितला। फ-
लाची इच्छा करणारा जो कर्ता किंवा पूर्वोक्त संगात्मक गर्वांमें युक्त जो कर्ता किंवा बाबाब्दानें समुच्चय करून फळेच्छा करणारा
आणि अहंकारानें ही युक्त असा कर्ता त्यार्णां केलेले जे - बहुलायासं - सर्वांगांचे अनुष्ठानानें कौशदेणारं काम्यकर्म। तत् राजसं
उदाहृतं - म्हणजे तें राजसकर्म असें शिष्ट म्हणतात। एथें सर्वविशेषणांनीं सात्विक कर्मांचीं जीं विशेषणें त्यांचा अभाव सोपि

यत्तु कामेष्कनाकर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तदा जसमुदाहृतं ॥ २४ ॥

अनुबंधं क्षयं हिंसा मनपेक्ष्य च पौरुषं ॥ मोहादारभ्यते कर्म तन्नाम समुदाहृतं ॥ २५ ॥

तला ॥ २४ ॥ आतां तामसकर्म सांगतात। अनुबंधं - म्हणजे पश्चात् होणारें अवतभ। क्षयं - म्हणजे शरीरसामर्थ्याचा किंवा ध-
नान्वा किंवा सेनेचा जो नाश तो। हिंसा - म्हणजे प्राण्यास होणारी पीडा। पौरुषं - म्हणजे आपले सामर्थ्य। याचें अनपेक्ष्य - म्ह-
णजे अलीचन न करून। मोहात् आरभ्यते कर्म - म्हणजे केवल अविवेकानें च त्या कर्माचा आरंभ करतात। तत् तामसं उदाहृतं
- म्हणजे त्यास तामसकर्म असें शिष्ट म्हणतात ॥ २५ ॥ आतां त्रिविध कर्त्यांचे निरूपण करीत असतां सात्विक कर्ता सांगता-
त। मुक्तसंगः - म्हणजे फळाची इच्छा ज्याणें टाकली आहे असा। आणि - अनहंवादी - म्हणजे मी कर्ता असें जो बोलत नाही
किंवा आपल्या गुणाची स्ताघा करीत नाही। आणि धृन्युत्साह समन्वितः - म्हणजे विघ्न उपस्थित झालें तरी प्रारंभ केलेले -
कर्माचा त्याग न करण्यास कारणभूत जो अंतःकरणाचा दृष्टिविशेष तो धृति म्हणजे धैर्य - हे मी करीत च अर्शानिश्चया-

त्मकजीबुद्धि तो उन्माद - त्यांही करून युक्त। आणि सिध्य सिध्योः निर्विकारः - म्हणजे कर्माचे सिद्धीने झालेले हर्षासुखें सुरवप्रसन्न होणें आणि कर्माचे असिद्धीने झालेले शोकाचे सुरवम्लान होणें अशा विकारानें रहित। कर्ता सात्विकः उच्यते - म्हणजे कर्ता म्हणजे शास्त्रप्रमाणावरून कर्मकरणारा फळाचे प्रीतीनें करणारा नव्हे असा जो कर्ता त्यास सात्विक कर्ता असें शिष्टबोलात ॥ २६ ॥ आतां राजस कर्ता सांगतात। रागी - म्हणजे कामादिकांनं व्याकुलचित्त। आणि फलप्रेप्सुः - म्हणजे फळाची इच्छा करणारा। आणि लुब्धः - म्हणजे परद्रव्याचा अभिलाष करणारा किंवा इय्य असतां ही त्याचा धर्म कार्यादिकार्थव्ययन करणारा। आणि हिंसात्मकः - म्हणजे आपला अभिप्राय प्रगट करून दुसऱ्याचे वृत्तीचा छेद करणें असी जी हिंसा तीक्ष्ण रण्याविषयीं ज्याचा स्वभाव आहे असा। आपला अभिप्राय प्रगट न करून पूर्वोक्त हिंसा करण्याच्या स्वभावाच्या पुरुषा

मुक्तसंगो न हं वादी धृत्युन्माद समन्वितः ॥ सिध्यसिध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मको शुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता तामसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नै कृति कोलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

स नैकृतिक असें म्हणतात। आणि अशुचिः - म्हणजे शास्त्रोक्त शौचरहित। हर्षशोकान्वितः - म्हणजे कर्मसिद्धीनें जो हर्ष आणि असिद्धीनें जो शोक त्यांहीं करून युक्त। कर्ता राजसः परिकीर्तितः - म्हणजे असा जो कर्ता तो राजस कर्ता असें शिष्टांनीं म्हटलें आहे ॥ २७ ॥ आतां तामस कर्ता सांगतात। अयुक्तः - म्हणजे सर्वकाळ विषयानें आपले कडे चित्त ओढून घेतल्यासुद्धें जें कर्तव्य त्या विषयीं जो सावधान नाही असा। आणि प्राकृतः - म्हणजे बाह्यप्रमाणें ज्याचे बुद्धीस शास्त्रसंस्कार नाही असा। आणि स्तब्धः - म्हणजे गुरुदेवता यांसही जो नम्र होत नाही। आणि शठः - म्हणजे दुसऱ्याची वंचना करण्यासाठीं एकजाणत असतां ही अन्यथा बोलणारा। नैकृतिकः - म्हणजे आपण परोपकार करणारा आहे असा दुसऱ्यास प्रमत्त उत्पन्न करून त्याचे वृत्तीचा छेद करून स्वार्थसंपादना विषयीं तत्पर। अलसः - म्हणजे जें अवश्य करावयाचें आहे तें कर

ण्याविषयी ही ज्याची प्रवृत्ति होत नाही। विद्यादा - म्हणजे निरंतर असे तोच स्वभावामुळे शोक कल्प्याचे स्वभावान्ना। दीर्घसू-
त्री-म्हणजे निरंतर हजारो शंकांनी युक्त असा करण असल्या मुळे ज्याची फार हळू हळू प्रवृत्ति होत किंवा आज जें करावयाचें
तें महिन्याने करण्याचे स्वभावान्ना असा जो कर्ता त्यास तामस कर्ता शिष्ट म्हणतात॥ २८॥ याप्रमाणें ज्ञाने कर्मच कर्ताच त्रिविध
गुणभेदतः - याचें व्याख्यान केले। आता धृत्युपाधि ममन्वितः - याच्या कांत सत्त्व विलेले जें धृति आणि उत्साह म्हणजे बुद्धि
यांचे गुणभेदानें त्रिविधत्व सांगण्याची प्रतिज्ञा करतात। बुद्धे - धृतेश्च गुणतः अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं त्रिविधं भेद-
इष्टु - म्हणजे हे धनंजया अर्जुना पृर्वोक्त अश्वत्थामात्मक म्हणजे निश्चयात्मक वृत्तीने युक्त जी बुद्धि आणि धृति यां
चा सत्त्वादिक गुणांनीं केलेला जो त्रिविध भेद ते मां मुन्ना सांगतो तो निःशेष आणि कोणता भेद यास कोणता त्याज्य अशा
विवेके करून सांगतो त्याप्रत तं श्रवण कर। मधे बुद्धि शब्दानें वृत्तीचें ग्रहण करावें किंवा वृत्तियुक्त अंतः करणाचें ग्रहण करा

बुद्धे भेदं धृतेश्च गुणतस्त्रिविधं इष्टु॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय॥ २९॥

वें। प्रथमपक्षीं ज्ञान पृथक् सांगवें दुसरेपक्षीं कर्ता पृथक् सांगून ये कारण वृत्ति युक्त अंतः करणालाच कर्तृत्व आहे आणि ज्ञा-
न धृतीचें पृथक् कथन करण्यामनको। इच्छादिकांची व्यावृत्ति करण्यासाठीं त्यांचे पृथक् कथन केले असें संभवन नाही। वृत्तियुक्त
अंतः करणाला त्रिविधत्व सांगी तलें म्हणजे सर्वत्रः करण वृत्तीस त्रिविधत्व विवक्षित आहे यामुळे इच्छादिकांची व्यावृत्ति वि-
क्षित नाही अशी शंका एते तथापि अंतःकरणव्युपाधीने युक्त जो चिदाभास तो कर्ता। एथें त्या उपाधियुक्तापासून उपाधिनि-
राळा करून वृत्तिरूप उपाधिच करणत्वे करून विवक्षित आहे सर्वत्र करणोपहितच कर्ता आहे। जरीं काम संकल्प विचिकि-
त्ता अश्रद्धा अश्रद्धा धृति अधृति हीः भीः या सर्व मनो वृत्ति मनोरूपच आहेत अशा अर्थाच्या श्रुतीत सांगितलेल्या कामा-
दिक सर्व अंतःकरण वृत्तीस अंतःकरणाने सत्त्वादिकांचे भेदानें त्रिविधत्व असल्या मुळे त्रिविधत्व आहे तथापि बुद्धि आ-
णि धृति यांचे एथेंच कथन ज्ञान शक्ति आणि क्रिया शक्ति यांचे उपलक्षणार्थ केले इच्छादिकांचे व्यावृत्तीसाठीं केले ना

हीं असें जाणावें ॥ २९ ॥ बुद्धीचें त्रैविध्य सांगत असतो प्रथम सात्विक बुद्धि सांगतात । प्रवृत्ति-म्हणजे प्रवृत्तिमार्ग । निवृत्ति-
आणि निवृत्ति मार्ग-म्हणजे संन्यास । कार्या कार्ये-आणि प्रवृत्तिमार्गाचे ठायीं कर्मानुष्ठान करणें असें जें कार्य आणि निवृत्ति
मार्गाचे ठायीं कर्मानुष्ठान करणें असें जें अकार्य । भयं च अभयं एव च-म्हणजे भय म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचे ठायीं गर्भवासा
दिक दुःख आणि अभय म्हणजे निवृत्तिमार्गाचे ठायीं गर्भवासादिक दुःखाचा अभाव । बंधं मोक्षं च यो वेत्ति-म्हणजे एका-
णि बंध म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचे ठायीं मिथ्या ज्ञानाने केलेला जो कर्तृत्वादिकाचा अभिमान आणि मोक्ष म्हणजे निवृत्तिमा-
र्गाचे ठायीं तत्त्वज्ञानाने केलेले जें अज्ञान आणि न्याय्या कार्यांचा अभाव यांप्रत जी बुद्धि म्हणजे पूर्वी सांगितले प्रमाणे कर-
णावर कर्तृत्वाचा आरोप करून ज्या बुद्धीनें जाणतो । पार्थ सा बुद्धि सात्विकी- म्हणजे हे अर्जुना ती बुद्धि सात्विकी म्हणावी ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या कार्येभयाभये ॥ बंधं मोक्षं च यो वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्मं मधर्मं च कार्यं चाकार्यं मेव च ॥ अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्मं मितिया मन्यते नमसावृता ॥ सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ नामसी ॥ ३२ ॥

३० ॥ आतां राजस बुद्धि सांगतात । धर्म अधर्म च- शास्त्रविद्वान् आणि शास्त्रनिषिद्ध असें जें अदृष्टार्थ उभय । कार्यं च अकार्यं
एव च-म्हणजे कर्तव्य आणि अकर्तव्य दृष्टार्थ उभय । यांप्रत-अयथावत् यया प्रजानाति-म्हणजे ज्या बुद्धीनें यथावत् म्ह-
णजे यथार्थरूपाने जाणत नाही किंवा हा धर्म आहे किंवा नाही हे कर्तव्य आहे किंवा नाही हे अकर्तव्य आहे किंवा नाही असें
मंशय युक्त ज्या बुद्धीनें पाहतो । पार्थ सा बुद्धिः राजसी- म्हणजे हे पार्था ती बुद्धि राजसी म्हणावी ॥ ३१ ॥ आतां नामस बुद्धि सां-
गतात । तमसा आवृता या बुद्धिः-म्हणजे विशेष दर्शनाला विरोधी जो तमोगुण रूपदोष नेणे करून आवृत झालेली जी बु-
द्धि । अधर्म धर्म इति मन्यते- म्हणजे अधर्माला धर्म असें मानिते । जा बुद्धीनें युक्त पुरुष अधर्माला धर्म असें मानितो हे
उपलक्षण करून धर्माला अधर्म असें मानितो असें समजावें-आणि सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते- आणि या प्रमाणे सर्व-

जेय पदार्थ दृष्टार्थ किंवा अदृष्टार्थ त्यांप्रत विषयित म्हणजे उत्तरेपाह तो किंवा मानितो। पार्थ साधुद्विः तामसी - म्हणजे हे अ-
र्जुना ती बुद्धि तामसी म्हणावी ॥ ३२ ॥ आतां तीन श्लोकांनी धृतीचे त्रिविधत्व सांगत असतां सात्विक धृति सांगताना। योगेन अ-
व्यभिचारिण्या यया धृत्या - म्हणजे चिन्तेकायतात्मक समाधिरूप ज्योयोग न्याळा सोडून न राहणारी अश्विनी धृति म्हणजे
प्रयत्ननेणे करून। मनः प्राणेंद्रिय क्रियाः धारयते - म्हणजे मन प्राण इंद्रिये यांचे जे चेष्टात्मक व्यापार त्यांप्रत धारण करतो-
म्हणजे शास्त्रविरुद्ध प्रवृत्तीपासून आवरून घेतो। जो प्रयत्न झाला म्हणजे मन प्राण इंद्रियांचे व्यापार शास्त्रविरुद्ध वि-
षयां कडे होत नाही किंवा मनाधीन होत असे नात्यर्थ। पार्थ साधुद्विः सात्विकी - म्हणजे - हे अर्जुना ती धृति सात्विक म्हा-
णावी ॥ ३३ ॥ आतां राजस धृति सांगताना। प्रसंगेन फळा कांसी सन् - म्हणजे कर्म कर्तृत्वाच्या अभिमानाने फळेच्छाक

धृत्या यया धारयते मन प्राणेंद्रिय क्रिया ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृति सापार्थ सात्विकी ॥ ३३ ॥

ययानु धर्म कामार्थान् धृत्या धारयते जुन ॥ प्रसंगेन फळा कांसी धृति सापार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नभयं शोकं विषादमदमेव च ॥ न विमुच्यते दुर्मेधा धृतिः सापार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

रणारा होत्सतां। यया धर्म कामार्थान् धारयते - म्हणजे ज्या धृतीने धर्म अर्थ काम यांप्रत धारण करतो - म्हणजे यांचे अनुष्ठान
निरंतर करावे असें मनाने आणतो। तु शब्दाने मोक्षाचे साधनाचे अनुष्ठान करावे असें मनाने आणित नाही असें सुचविले ॥
पार्थ साधुद्विः राजसी - म्हणजे हे अर्जुना ती धृति राजसी म्हणावी ॥ ३४ ॥ आतां तामसी धृति सांगताना। यया - ज्या धृतीने। स्वप्न-
निद्रेप्रत। भयं - आसाप्रत। शोकं - दृष्टविरुद्ध झाल्यामुळे होणाऱ्या संतापाप्रत। विषादं - रिवन्नतेप्रत। मद एव च - आणि -
शास्त्रनिषिद्ध विषयांचे सेवनाने विवशिततेप्रत। दुर्मेधा - न मुंचति - म्हणजे विवेकासमर्थ ज्याची कुत्सित बुद्धि आहे -
असा पुरुष सोडीत नाही। सर्व काल पूर्वोक्त स्वप्नादिकांप्रत कर्तव्यत्वे करूनच मानितो। पार्थ साधुद्विः तामसी - म्हणजे हे
अर्जुना ती धृति तामस म्हणावी ॥ ३५ ॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥

या प्रमाणे त्रियांचे आणि कारकांचे सत्त्वादिक गुणांचे योगाने त्रिविधत्व सांगून त्यांचे फल जें स्वरूप त्याचें त्रिविधत्व मांगण्याची प्रतिज्ञा श्लोकाचे अर्थाने करतात। हे भरतर्षभ-इदानीं त्रिविधं स्वरूपं मे वदतु-म्हणजे हे भरत वंशांत श्रेष्ठा अर्जुनाआतां माझे बाक्यें करून त्रिविध स्वरूपाप्रत ग्राह्य कोणते त्याज्य कोणते याविषयीचा विवेक होण्याकरतां श्रवण कर। श्रवण करण्यास विषयांतरा कडील मन काढून सावधान चित्त हो। दीड श्लोकांतें सात्विक स्वरूप मांगतात। यत्र अभ्यासात् रमते-म्हणजे ज्या समाधि स्वरूपाचे ठायीं अतिपरिचय रूप जो अभ्यास तेणे करून दृप्त होतो। विषय स्वरूपाप्रमाणे तत्काल दृप्त होत नाही। आणि दुःखां तंच निगच्छति-म्हणजे ज्या स्वरूपाचे ठायीं रममाण झाला हो त्यांत सर्व दुःखां चा जो नाश त्याप्रत पावतो किंवा अनुभवितां विषय स्वरूपाप्रमाणे अंतीं म्हणजे शेषटीं मोठ्या प्रत अनुभवीत नाहीं ॥ ३६ ॥ तेंच स्पष्ट करून दारव वितात। यत् अग्नेविषमिव-म्हणजे जें स्वरूप ज्ञान वैराग्य समाधीच्या साधनापुष्टानाचे आरंभीं फार आयास होऊन होतें या स्वरूपं त्विदानीं त्रिविधं वदतु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासा इमते यत्र दुःखां तंच निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामे मृतोपमं ॥ तत्स्वरूपं सात्त्विकं प्रोक्त मात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥

मुकें विषाप्रमाणें दुःख रूप वाटनें। परंतु परिणामे अमृतोपमं-म्हणजे ज्ञान वैराग्य समाधीचा परिपाक झाला म्हणजे अमृताप्रमाणें निरतिशय प्रीतीचें आस्यद होतें। आणि आत्मबुद्धिप्रसादजं-म्हणजे आत्माकार जी अंतःकरणाची वृत्ति तिचा जो प्रसाद म्हणजे निद्रालस्यादिकाचे रहितत्वा मुकें स्वच्छ वें करून स्थिति तीपासून उत्पन्न झाले लें राजससुखप्रमाणें विषयांचे आणि इंद्रियांचे संबंधापासून जें झाले लें नव्हे। आणि जें निद्राकिंवा आलस्यापासून झाले लें नव्हे। तत्स्वरूपं सात्त्विकं प्रोक्तं-म्हणजे असें जें अनात्म्या कडील मनाची वृत्ति नाहीशी होऊन स्वरूप स्वरूप आत्माकार अंतःकरण वृत्तीचे प्रसादापासून झाले लें स्वरूप तें सात्त्विक स्वरूप असें योग्यानी म्हटले आहे। आवृत्तिकरून ज्या स्वरूपाचे ठायीं रममाण होतो ज्याचे ठायीं दुःखाचे अवसानाप्रत पावतो तें गुणभेदानें त्रिविध स्वरूप माझे बाक्यां करून ऐक असा अ-

भ्यासादमते - चात्मा अन्वयः । यत्तदग्रे - चात्मा कोषं सात्विक करवाचं लक्षण संगितलं अशी कोणी व्याख्या करताना ॥ ३७ ॥ अ-
 मा राजस करव सांगतात । विषयेंद्रिय संयोगात् ज्ञातं यत् - म्हणजे जें विषय आणि इंद्रियांचे संयोगाने उत्पन्न होते असें जें अ-
 नि प्रसिद्ध स्वीचंदन पुष्प माला दिक विषयाच्या आणि इंद्रियांच्या संबंधापासून उत्पन्न होणारं । अग्रे अमृतोपमं - म्हण-
 जी मनाचा निग्रह करणें इत्यादिक क्लेशानसल्यामुळे आरंभीं मात्र अमृता प्रमाणें गोड । परंतु परिणामे विषमिव - म्हण-
 जे शेवटीं विषय वियोग किंवा नाश अवश्य होणारा आहे यामुळे ऐहिक किंवा पारलौकिक दुःख देणारं विषयाप्रमाणें
 च आहे । असें जें करव - सत् करवं राजसं प्रोक्तं - म्हणजे तेराजस करव असें योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३८ ॥ आतां ताम-
 स करव सांगतात । यत् अग्रे च अनुबंधे आत्मनः मोहनं - म्हणजे आरंभीं आणि परिणामीं आत्म्यास मोह करणारं । आणि निदा-

विषयेंद्रिय संयोगात् यत्तदग्रे अमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्करवं राजसं स्मृतं ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबंधे च सुरवं मोहनं मात्मनः ॥ निदालस्य प्रमादोऽथं तत्तामसमुदाहृतं ॥ ३९ ॥

नतदस्ति पृथिव्यावादि विदेवेषु वायुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

लस्य प्रमादोऽथं - म्हणजे निद्रा आणि आलस्य आणि प्रमाद म्हणजे कर्तव्याचा निश्चय न होतो केवल मनोराज्य मात्र त्यापासून उत्पन्न होते । सात्विक करवाप्रमाणें बुद्धीचे प्रसादापासून उत्पन्न होत नाहीं आणि राजस करवा प्रमाणें विषयेंद्रिय संयोगा-
 पासून उत्पन्न होत नाहीं असें जें करव तें तामस करव असें योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३९ ॥ आतां न सागीतले त्याचा संग्रह कर-
 न भगवान् प्रकरणान्वी समाप्ति करतात । प्रकृतिजैः एभिः त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं - म्हणजे सत्त्वादि क गुणांची जी साम्यावस्था
 ती प्रकृति तीपासून उत्पन्न झालेले म्हणजे विषमावस्थेप्रत पावले जे हे तीन सत्त्व रज तमो गुण । प्रकृति गुण त्रय रूपे च
 हे यामुळे गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले असा सुरव्यार्थ संभवत नाही । यास्तव गुणांची विषमावस्था उत्पन्न होते त्यावस्थे
 त्या अवस्थेनें युक्त गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असा गोण अर्थ एथें केला । अथवा प्रकृति म्हणजे माया तीपासून सा-

लेले म्हणजे त्यामायेने कल्पिलेले जे हे बंध करणारे तीन सत्वरज तमो गुण त्याही सुक्त म्हणजे गुणत्रय रहित। यत्स्यात् तत्-म्हणजे जें होईल असें। सत्त्वं-म्हणजे पाणिकिंवा अप्राणि असें अनात्मवस्तु। पृथिव्यां वा दिवि पुनः देवेषु नास्ति-म्हणजे पृथिवीचे वायीं मनुष्यादिकांत आणि स्वर्गाचे वायीं आणि देवा दिकांत कोठेंही नाही ॥ ४० ॥ याप्रमाणें सत्वरज तमो गुणात्मक क्रिया कारक फलरूप संसार सर्वही मिथ्या अज्ञानकल्पिलेला अनर्थास हेतु म्हणोन चतुर्दशाध्यायांत सांगितलेल्या चें निरूपणाची समाप्तिकेली। पंचदशाध्यायाचे वायीं त्यासंसारस दृष्टरूपाची करण्या करून तो दृष्टरूपाने वर्णून-अश्वत्थमेने क्वचित् दृष्ट मूलसंग शस्त्रेण दृष्टेन स्थित्वा ॥ ततः पदे तत् परिमार्मि तव्यं यस्मिन् गतानि वर्तन्ति भूयः-यास्तोका नें-विषयवैराग्यरूप दृष्ट असंग शस्त्रानें त्यासंसार दृष्टाचा छेद करून परमात्माचा शोध करावा असें सांगितलें। सर्वत्रिगुणात्मक असले तरीं त्रिगुणात्मक दृष्टाचा छेद कसा होईल असंग शस्त्राचा असंभवच आहे अशी शंका आली तर तिचें

ब्राम्हण क्षत्रियविशां शूद्राणां च परं तप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

निराकरण करण्यासाठीं आप आपले अधिकारा प्रमाणें शास्त्रविदित जे वर्णाश्रमधर्म त्यांचे अनुष्ठानानें मंतेपाप्रतपा वविलेला जो परमेश्वर त्याचे प्रसादापासून असंग शस्त्राचा लाभ होतो असें सांगण्यासाठीं इतकाच वेदार्थ आहे त्याचें अनुष्ठान परमपुरुषार्थ जो मोक्ष त्याची इच्छा करणाऱ्यांनीं करावें। असें सांगून गीताशास्त्रार्थाची समाप्ति करावी यासाठीं पुढील ग्रंथाचा आरंभ करतात। त्याविषयीं द्वाश्लोक सत्रभूत सांगताना। हे परं तप ब्राम्हण क्षत्रियविशां-हे शत्रूंस तप देणाऱ्या पुर्जुना-ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य। आणि शूद्राणां-म्हणजे शूद्रा वर्णांची। कर्माणि म्हणजे पुढें सांगण्याचीं कर्मां स्वभावप्रभवैः गुणैः विभक्तानि-म्हणजे ब्राम्हण्यादिक स्वभाव प्राप्त होण्यास कारणभूत जे सत्त्वादिक गुण त्यांहीं करून परस्परविभागानें म्हणजे ब्राम्हणांचे हे कर्म क्षत्रियांचे हे कर्म वैश्यांचे हे कर्म शूद्रांचे हे कर्म अशा व्यवस्थेनें युक्त आहेत। नें असें ब्राम्हण स्वभावाला ज्ञान त्यास व सत्वगुणच कारण आहे। क्षत्रिय स्वभावाला प्रभुत्व शक्ति त्यास

व किंवा शासन शक्तिस्वास्तव सत्वगुण अंग भूत आहे ज्यास असामंजोगुण तोच हेतु आहे। वैश्य स्वभावान्ना इच्छास्वभा
 वत्यास्तव तमोगुण आहे अंगभूत ज्याला असामंजोगुणच कारण आहे। इह स्वभावाम मृदत्वास्तव रजोगुण आहे अंग
 भूत ज्याला असामंजोगुणच कारण आहे। एवम्ब्राम्हण सत्रिय विशांच्या एका समास युक्त पदांत ब्राम्हण सत्रिय आणि वैश्य
 याति घाचे ग्रहण जें केले तें तिघांस द्विजत्वा मुळे वेदाध्ययनादिक धर्म तुल्य आहेत असे सूचविण्या करतां केले। इह चैव
 थ कुनिराळे पदाने जें ग्रहण केले तें इह दास एक जातित्वासुळे वेदाध्ययनाचा अधिकार नाही असे सूचन करण्या करतां केले
 यास प्रमाण। ब्राम्हण सत्रिय वैश्य इह इह चैव वर्य त्वात ब्राम्हण सत्रिय वश्य तीन वर्य द्विजाति - म्हणजे त्यांचे माते पास
 न एक जन्म होते आणि दुसरे मोजी बंधनाने होते। दुसरे जें जन्म होते त्यास माता सावित्री म्हणजे गायत्री आहे - आणि
 पिता गायत्रीचा उपदेश करणारा आचार्य आहे। परमे श्वरानें गायत्री छंदाने ब्राम्हणाची उत्पत्ति केली। त्रिष्टुप छंदाने स
 त्रियांची उत्पत्ति केली। जगती छंदाने वैश्याची उत्पत्ति केली। इह दाची कोणतेही छंदाने उत्पत्ति केली नाही यास्तव इह दास
 संस्कार नाही। इह स्वभाव वर्य एक जाति आहे अशा अर्थान्या वसिष्ठ गौतमादिकांच्या स्मृति आणि द्विजाति पदांचा
 अर्थ सांगणारे निरुक्त आहे। अथवा। स्वभाव प्रभेदः गुणः कर्माणि प्रविभक्तानि - यांची दुसरी व्याख्या अशी आहे
 । स्वभाव म्हणजे मायारव्य प्रकृतिरूप उपादान कारण त्यापासून आहे प्रभव म्हणजे उत्पत्ति यांची किंवा प्राक्जन्मी
 केलेले कर्मांचा जो बाजन्मी फल देण्यासाठीं अभिव्यक्त झालेला संस्कार तो स्वभाव तो आहे ज्यांचे उत्पत्तीस निमि
 त्कापण असे जे गुण त्यांहीं करून ब्राम्हणादिक चार वर्णांचीं कर्मे प्रविभक्त आहेत असा पूर्वोक्तच अर्थ। कर्मांची
 पूर्वोक्त व्यवस्था करणारे शास्त्र ही व्यवस्था करण्यास स्वभावांची अपेक्षा करतें यास्तव शास्त्रानें व्यवस्था केलेली
 कर्मे ही गुणानीं व्यवस्था केलेलीं असें म्हटलें। अर्थ बांधन करणारे जे शब्द त्यांस अर्थ बांधन करण्यास अधि
 काशी शक्ति सहाकारी आहे असा न्याय याविषयीं प्रमाण आहे। ती व्यवस्था कशी शास्त्रांत केेली आहे तिचे ज्ञान होण्या

साठीं संक्षेपानें एथें लिहितां। गौतमस्मृतीं व द्विजातीं स म्हणजे ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांस वेदाध्ययन करणे यज्ञकरणे दानकरणे हीं तीन कर्मे ब्राम्हणास अध्यापनकरणे म्हणजे पटविणे याजन म्हणजे हुसत्याचे यज्ञांत अतिवृद्धी करून त्यापासून यज्ञ करविणे प्रतिग्रह करणे म्हणजे दान घेणे हीं तीन कर्मे क्षत्रिय वैश्य यापेक्षां अधिक आहेत। यासहा कर्मां तीळ पहिलीं अध्यापन यज्ञ दान हीं तीन कर्मे ब्राम्हणांनीं अवश्य केळीं पाहिजेत। अध्यापन याजन प्रतिग्रह हीं तीन कर्मे ब्राम्हणास उपजीवनार्थ आहेत हीं केळींच पाहिजेत असानियम नाही। क्षत्रियांस प्रजेचें किंवा सर्व भूतांचें रक्षण करणे आणि यथा न्याय दंड करणे हे ब्राम्हण वैश्य यापेक्षां अधिक कर्मे आहेत। वैश्यांस कृषिकर्मे करणे बाणिज्य म्हणजे घन वृद्धीसाठीं व्यापार करणे पददंडें पालन करणे हे ब्राम्हण क्षत्रियां पेक्षां अधिक कर्मे आहे। चवथा वर्ण इद्र तो एक जाति त्यास सत्य अक्रोध दौर्ब आर्चमन करण्यसाठीं हस्तपादांचें मात्र प्रक्षालन। आद्रकर्म भृत्याचें भरण म्हणजे पोषण करणे आपले विवाहितस्त्रीं शीं रत असणे ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांची सेवा करणे हे साधारण आणि असा साधारण धर्म असें सांगीतले आहे। वसिष्ठ स्मृतींत ही याप्रमाणेच ब्राम्हणास वेदाध्ययनादिक साहाकर्में क्षत्रिय वैश्यांस प्रथम तीन कर्मे ब्राम्हणास अध्यापनादिक पुढील तीन कर्मे उपजीवनार्थ आहेत क्षत्रियांस दान स्त्रानि प्रजापालन करून जी वन करणे वैश्यांस कृषि बाणिज्य पशुपालन करून जी वन करणे। इद्रांस ब्राम्हणादिक तीन वर्णांची सेवा करणे अर्थात् कर्मांची व्यवस्था सांगीतली आहे। आपस्तंब स्मृतींत ही ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य इद्र हे चार वर्ण। यांत पहिल्या पहिल्या जन्में करूनच हुसत्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे वेदाध्ययनादिक साहाकर्में ब्राम्हणांची। क्षत्रियांची अध्यापनादिक तीन सोडून वेदाध्ययनादिक तीन आणि दंड बुद्धादिक हीं कर्मे। वैश्यास दंड बुद्धादिक सोडून वेदाध्ययनादिक तीन कर्मे आणि कृषि गायी आदिक पददंडें रक्षण आणि बाणिज्य हीं कर्मे। ब्राम्हणादिक तीन वर्णांची सेवा करणे हे इद्रांचें कर्म असें सांगितले आहे। याप्रमाणेंच मनुस्मृति आदिकांत सांगितले आहे ॥ ४१॥ ॐ ॥ श्रीकृष्णार्पणं मस्तु ॥ ॥

आतां ब्राम्हणांचीं स्वाभाविकगुणकृत कर्मे सांगनात। शमः-अंतः करणाचा उपरम। दमः-बाह्येंदियांचा उपरम। तपः-देवदि
जगुरुप्राप्त इत्यादिक श्रुतीं सांगितलेले शारीरादिकतप। शौच-वाद्य आंतर असें दोन प्रकारचें पूर्वी सांगितलेंच आहे। सां
नि-क्षमाष्टुर्बीं सांगितलेली। आर्जव-कुटिलभावनसणं। ज्ञानं-सांगवेदार्थाचें ज्ञान। विज्ञान-कर्मकांडान्वेगार्थीयज्ञादिका
चे अनुष्ठानाविषयीचें कुशलत्व। ब्रम्हवाडाचे वायीं ब्रम्हा त्रैक्यानुभव। आस्तिक्यं-सात्विकीश्रद्धा। द्वेशमादिक नव। ब्रम्ह
कर्म स्वभावजं-सत्वगुणाचे स्वभावाने केलेले ब्राम्हणजातीचें कर्म। जरीं हे नऊ शमादिक धर्म चार वर्णांसही सात्विकाव-
स्थेचे वायीं संभवतात। तथापि ब्रह्मतत्त्वज्ञ हे धर्म ब्राम्हणजातीचे वायीं असतात। कारण ब्राम्हणांचा सत्वस्वभाव आहे
म्हणून सत्वाचा उद्देक म्हणजे सत्वगुण जेव्हा दृष्टी प्रत पावतो तेव्हा दुसरे वर्णांचे वायीं ही हे संभवतात परंतु कदाचित् संभ-
वतात। याच तात्पर्याने शास्त्रांतराचें वायीं हे धर्म साधारण आहेत असें सांगितलें आहे। ते असें-विष्णुस्मृतीत-क्षमासत्यं द

शमो दमःस्तपः शौचं क्षान्तिर्गर्जवमेवच॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रम्ह कर्म स्वभावजं॥ ४२॥

मः शौचं दानमिंद्रिय संयमः॥ अहिंसा गुरुदक्ष श्रुतीर्थानुसरणं दया॥ आर्जवं लोभद्वन्द्वं देवब्राम्हणपूजनं॥ अन
भ्यसूया न्यतथा धर्मः सामान्य उच्यते-हे धर्म सामान्य म्हणजे चारी वर्णांचे प्रायः चार आश्रमांचे साधारण आहेत अ
सें सांगितलें आहे। ब्रह्मस्यति स्मृतीत ही-दया क्षमान सत्याच शौचानायासमंगलं॥ अकार्षण्य मस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि
च। एणेकरून दयादिक सर्व साधारण धर्म असें सांगितलें आहे। यादयादिकांची लक्षणें सांगितली आहेत तीं एथें लिहि-
तों। परं किंवा बंधुवर्ग किंवा मित्र किंवा द्वेष करणारा आपत्तीनें युक्त झाला असतां त्याचें रक्षण करणें यास दया असें म्हण
तात। वाह्य किंवा आध्यात्मिक दुःख उत्पन्न झालें असतां कोप करीत नाही किंवा मारीत नाही तीस क्षमा असें म्हणता
त। जोगुणी आहेत त्याचे गुणांचा अपलाप करीत नाहीं अल्पगुणी असला तरी त्यांचे गुणांची स्तुति करतो दुसऱ्याचे दोषाक
डे प्रीति नाही तिळा अनसूयाम्हणतात। अभक्ष्यांचे भक्षण नकरणें। जैत्रिगुण आहेत त्यांशीं संसर्ग नकरणें स्वधर्माचे-

दायीं शब्दणें यास शोच असें म्हणताना जें बांगलें आहे परंतु ज्याचे अनुष्ठानाचें शरीरास फार पीडा होतें त्या कर्माचें अनुष्ठान न करणें त्यास अनायास म्हणतात। तें प्रशस्त असें ज्याचें आचरण करणें जें प्रशस्त नसेल त्याचें वर्जन करणें त्यास तत्त्वदर्शी मुनींनी मंगल असें म्हटलें आहे। आपण पाशीं स्वल्प जरी असतें तरी दीनाचें मनन करून त्यांतून ही कांहीं थोडें मरी प्रत्यक्षां दान करणें यास अकार्पण्य म्हणतात। जें मिळेल त्या वस्तूंनी संतोष पावणें आणि दुसऱ्याचें अर्थावर रच्छान ठेवणें त्यास अमृदा म्हणावें ॥ हे शब्द आत्म्याचे गुण असें गौतम स्मृतींत मंगीतलें आहे। मद्रा भारतांत ही - सत्यं दमः तपः शौचं संतोषो ह्यः क्षमार्जवं ॥ ज्ञानं शमो दया ध्यान मेघ धर्मः मनातनः सर्वभूतांचें हित करणें त्यास सत्य म्हणावें। मनाचा निग्रह करणें त्यास दम म्हणावें। स्वधर्म करण्यास तत्पर असणें यास तप म्हणावें। संकरन करणें त्यास शौच म्हणावें। विषयांचा त्याग करणें यास संतोष म्हणावें। अधर्मापासून निवृत्त होणें यास ह्यः असें म्हणावें। शत्रुगोण्यादिक द्वंद्वाचें सहन करणें यास क्ष

शौर्येने जो धृति दीक्ष्य युद्धे चाप्यपलायने ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ॥ ४३ ॥

मा म्हणावें। समचिन्ता असणें त्यास आर्जव म्हणावें। नवार्थांचा उच्चम जो बोध त्यास ज्ञान म्हणावें। चिन्ताची जी शांति ती शम म्हणावें। भूतांचें हित करण्याची जी इच्छा ती स दया म्हणावें। मन निविषय करणें यास ध्यान म्हणावें। देवल स्मृतींत ही - शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा दया क्षमा ॥ विज्ञानं विनयः सत्यं मित्रिधर्मः समुच्चयः - अत उपवास नियमांहीं करून शरीरास भाप करणें तें तप। धर्म कार्याचे गरीं ती बुद्धि ती श्रद्धा। त्यास श्रद्धानाहीं त्याचें कर्म निष्कृत आहे। लोकांतील किंवा वेदशास्त्रांतील सकल विद्यांचें धारण करणें तें विज्ञान। निरंतर जे शम आणि दम यांस विनय असें म्हटलें आहे। याज्ञवल्क्य स्मृतींत ही - इज्या - म्हणजे यज्ञ। आचार - दम - अहिंसा - दान - वेदाध्ययन - या कर्मांमध्ये योगाभ्यासानें आत्मसाक्षात्कार होणें हा उत्कृष्ट धर्म आहे। ही सर्व देवी संपत्ति आम्हणाला स्वभाविक आणि दुसऱ्या संपत्ति मित्रिक आहे यास्तव विरोध नाही ॥ ४१ ॥ शौर्य - म्हणजे जे फार बलिष्ठ आहे त त्यास ही मारण्याची प्रवृत्ति जी सविक्रम

संहो म्हणतात। नेजः-म्हणजे दुसऱ्याचे कडून अवमान होऊन ये अशी प्रगल्भता। धृतिः-म्हणजे मोठी विपत्ति प्राप्त झाली
 ति शरीर इंद्रिये यांचे पतन न होण्याचा प्रयत्न। दाक्ष्यं-म्हणजे अकस्मान् उपस्थित झाले ते कार्ये याची व्याप्ती न होतो प्रवृत्ति
 होणे। युद्धेच अपला यत्न-म्हणजे युद्धाचे याची पराक्रम न होणे। दानं-म्हणजे संकोचन करतो इत्याचें दानकरणे। ईश्वर
 भावः-म्हणजे प्रजापालन करणाऱ्याची ज्योतिषाचे नियमन करावयाचें आदि न्यायविषयीची प्रभुशक्ति। शास्त्रं कर्म स्वभावजं
 -म्हणजे हे शास्त्र ज्ञातीस विहित कर्म ह्मणजे शास्त्रिय स्वभावापासून उत्पन्न होणारे आहे। जनन किंवा धान्य उत्पन्न होण्या
 साठी भूमिनागरणे पैरणे इत्यादिक कर्म कृषि। गायत्री आदिक पदार्थे पालन हे गोरक्ष्यं। वाणिज्यं-म्हणजे इव्य वृध्यर्थ व्या-
 पारकरणे। क्रयविक्रयादिक करणे। हे वैश्य जातीचे ह्मणजे वैश्य स्वभावापासून होणारे कर्म आहे। परिचर्यात्मकं कर्म द्रष्टव्य
 स्वभावजं-म्हणजे ब्राम्हणादिक तीन वर्णांची सेवा करणे हे द्रष्टव्य जातीचे ह्मणजे द्रष्टव्य स्वभावापासून उत्पन्न होणारे कर्म आहे।
 याप्रमाणे हे चार वर्णांचे गौण म्हणजे सत्त्वादिक गुणामुळे होणारे धर्म सांगितले। याशिवाय ही यांचे दुसरे धर्म शास्त्रांत सांगित-
 ले आहेत। भविष्यपुराणांत-श्रेय म्हणजे कल्याणसमाधन आणि प्रापन्ता उत्पन्न करणारा जो त्यास धर्म म्हणावे। तो
 अभ्युदय फल आहे। म्हणजे स्वर्गादिकोकीं स्वरवानुभव होण्यास साधन आहे। त्या धर्मास मूलवेद आहे आणि तो शाश्वत
 आहे। वर्ण धर्म १ आश्रम धर्म २ वर्णाश्रम धर्म ३ गौण धर्म ४ नैमित्तिक धर्म ५ या भेदांनी तो धर्म पांच प्रकारचा आहे। ए-
 के वर्णत्व मात्राचा आश्रय करून जो धर्म प्रवृत्त होतो तो वर्ण धर्म जसे उपनयन। जो आश्रमाचा आश्रय करून धर्म प्रवृत्त होतो
 तो आश्रम धर्म जसा भिक्षा मेखला दंड धारण इत्यादि। वर्ण आणि आश्रम या दोहोंचे आश्रयाने जो धर्म प्रवृत्त होतो तो वर्-
 णाश्रम धर्म जसा मौंजी मेखला म्हणजे मुंजायाना वाच्या नृणाची मेखला ब्राम्हणास बांधावी धनुर्त्या क्षत्रियास बांधा-
 वी-मौर्वी वैश्यास बांधावी-ब्राम्हणास बेलाचा किंवा पलाशाचा क्षत्रियास वडाचा किंवा खदिराचा वैश्यास पिंपळाचा
 किंवा उंजराचा दंड ब्राम्हणास एण मृगाचे क्षत्रियास रुरु मृगाचे वैश्यास बोकडाचे अजिन म्हणजे चर्म इत्यादिक-

जायुणाचे योगानें प्रवृत्त होतो तो गोण धर्म जसा जो मूर्धाभिषिक्त आहे म्हणजे ज्यास राज्याभिषेक झाला आहे त्या युगाचे त्या
णें प्रजापालन करणें हा धर्म। अथ रूप निमित्त झाल्यामुळे जें प्रायश्चित्त करणें हानें मितिक धर्म। महाभारतांत - अचूतं स्य म
हिंसा च प्रमादः संविभागिता ॥ श्राद्ध कर्मनिमित्ते यंच सत्यमक्रोध एव च ॥ स्वेषु हारेषु संतोषः शौचं नित्यानुसूयता ॥ आत्मज्ञानं
नितित्वा च धर्मः साधारणो नृप। असा हा सर्व ब्राम्हणादिक चार वर्णांचा साधारण धर्म सांगितला आहे। ब्रम्हचारी ग्रहस्थ वा
न प्रस्थ संन्यास असे हे चार आश्रम यांचे साधारण धर्म पूर्वी भविष्यपुराणांत सांगितलेले लिहिछेच आहेत। आणि प्रसे
क वर्णांचे आणि आश्रमांचे असाधारण धर्म षोडशाध्यायांत - अभयं सत्यं संशुद्धिः - अस आरंभ करून - नातिमानिता -
थ पर्यंत अटीचे श्लोकांनी सांगितलेच आहेत। त्यांचे सविस्तरें करून व्याख्यान त्या श्लोकांचें व्याख्यानांत केले आहेच।
वसिष्ठ आपस्तंब गौतम मनु आदिकांचे स्मृतींत - ब्रम्हचारी ग्रहस्थ वानप्रस्थ पीर ब्राजक म्हणजे सन्यासी हे चार आ

कृषिगोरक्ष वाणिज्य वैश्य कर्म स्वभावजं ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ॥ ४४ ॥

श्रम। त्यांमध्यें ब्रम्हचारी व्रताचा त्याग न करतां एक वेद किंवा दोन वेद किंवा बद्धत वेदांचे अध्ययन करून नंतर दुस
ऱ्या ज्या आश्रमांत जाण्याची इच्छा असेल त्या आश्रमाचा स्वीकार करावा असें सांगून चारी आश्रमांचे पृथक् पृथक्
क पूर्वीक्तच धर्म सांगितले आहेत आणि हारितादिक स्मृतींत नैष्ठिक ब्रम्हचारी असा एक ब्रम्हचान्यांत भेद सांगित
ला आहे। तसाच यायावर म्हणून एक ग्रहस्थाश्रमांत भेद सांगितला आहे। तसाच अनुज्ञापिक म्हणोन एक वानप्र
स्थाश्रमांत भेद सांगितला आहे। तसाच चातुराश्रम्यसिद्ध म्हणोन एक सन्यासाश्रमांत भेद सांगितला आहे आणि त्या
विशेष आश्रमाचें विशेष धर्म ही सांगितले आहेत। आणि पूर्वीक्त वर्णाश्रमांचित सांगितलेले धर्मांनुष्ठानांची फले ही
स्मृतींत सांगितली आहेत त्याचा संक्षेप लिहितों। श्रुति आणि स्मृति यांत सांगितलेले धर्मांचें अनुष्ठान करणारा मनु
ष्य या लोकां कीर्तीप्रत पावतो आणि मरणोत्तर उत्कृष्ट स्वरवा प्रत पावतो असें मनु स्मृतींत सांगितले आहे। सर्व वर्णां

स स्वधर्मानुष्ठानाने अपरिमित उत्कृष्ट स्वरु स्वर्गलोकीं होने में भोगव्यावर तेथून शेष कर्माने यालोकीं जन्म होऊन त्यांत जाति
 -रूप-वर्ण-बल-वृत्त-मेधा-प्रज्ञा-इत्ये-धर्मानुष्ठान-ही फळे प्राप्त होतात। असे आपस्तंब स्मृतींत सांगितले आहे। वर्ण आणि
 आश्रम-स्वकर्मनिष्ठ होणाऱ्या-मरणानंतर कर्मफळाचा अनुभव स्वर्गलोकीं करून-नंतर शेष कर्माने चांगले देशीं-चांगले जा-
 तींत-चांगले कुळांत-चांगले रूप-चांगले आयुष्य-चांगले अध्ययन-चांगले आचरण-चांगले धन म्हणजे इत्ये चांगले स्वरु चांग-
 छी मेधाज्यास आहे असे जन्मास एतात। जे विषय म्हणजे स्वधर्मानुष्ठान सोडून यथेष्ट व्यापारकरणांरि पूर्वोक्ताकून विपरी-
 त-ते नरकांचे ठायीं कृमिकीटादिकांचे जन्मास येऊन सर्व पुरुषार्थापासून भ्रष्ट होतात। असे पोतम स्मृतींत सांगितले
 आहे। ब्रम्हसूत्रांत तृतीयाध्यायाचे ठायीं प्रथम पादांत श्रीवेद व्यासानीं- प्राणोपाधिक जीव मरणानंतर यालोकीं केले-
 ले कर्मांचे फळोपभोगासाठीं परलोकीं गमन करणे वेळेस परलोकीं उपभोगासाठीं उत्पन्न होणाऱ्या शरीरास बीजभूत जी-
 भूत सृक्षें ती ही करून वेष्टित गमन करतो असे सांगून स्वर्गास कर्म फळोपभोगासाठीं गेलेला जीव स्वर्गफळार्थ केलेले क-
 र्मांचा फळोपभोग करून ब्रम्हवर्चस कामाने सूर्यदेवतो देशें करून चरून होम करावा। ज्यास पश्ये इच्छा आहे त्यांणी
 चित्रा यानोवाचे दर्शन येजन करावे। अशीं जी प्रत्येक फळे यालोकीं प्राप्त व्हावीं यासाठीं केलेली श्रमकर्म त्यांचे फळे
 चे उपभोगासाठीं यालोकीं ब्रम्हणा किंवा मनुष्य जन्म पावतात। नसेंच नरक प्रद दुष्ट कर्म करणारे यमाचे लोकीं जाऊन
 नरकादिक यातनांचा अनुभव करून ब्रम्हहत्यादिक जीं नाना कीट पशू आदिक सोनीत जन्म होण्यास साधनभूत क-
 र्मांचे फळोपभोगासाठीं यालोकीं त्या त्या योगीत जन्मास एतात असे प्रतिपादन केले आहे। तीं कर्मे पूर्वोक्त स्मृतीं ती लो-
 षशब्दाने ध्यावीं। कोणी काम्यजी यज्ञदान तपे त्या हीं करून स्वर्गादिक लोकां प्रत पाऊन पुनः यालोकीं जन्मास एतात
 । जे काम्य कर्माने रहित सत्य यज्ञदानां ही करून युक्त ते अक्षय लोकां प्रत जातात असा कामना आणि तिचा अभाव या
 मुळे फलभेद हारीत स्मृतींत सांगितला आहे। भविष्यपुराणांत फळाविषय ही नित्य कर्मांचे अनुष्ठान स्पष्ट आहे। का

भिस्साटनादिक करून ये असें नात्यर्थ । जर स्वधर्मास्तक युद्ध करावे तर बंधुबंधने पाप लागेल अशा शीकेंचें निवारण करताना स्व
भावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति-म्हणजे प्रत्येक जो शमोदमः तपः शौचं-दीर्घतेजो धृतिर्दास्य इत्यादिक स्वभाव त्यापासून
न उत्पन्न होणारे कर्म करणास्तपापाप्रतपावत नाहीं । शास्त्र विधिविहित ज्योतिष्टोमांग भूत पशु हिंसा निमिज्जकृजसें पाप नाहीं
प्रमाणें क्षत्रियासंशास्त्रविहित युद्धांतील बंधुबंध निमिज्जकृपाप नाहीं असें नात्यर्थ ॥ ४७ ॥ ज्या कारणास्तव शास्त्रविहित हिं
सादिकासपाप साधनत्व नाहीं आणि परधर्म ह्या भयप्रद आहे आणि कोण तें हीं कर्म केले तर त्याचे शस्त्री सामान्य काहीं न
रि दोष आहेच यास्तव हे कौन्तेय हे अर्जुना । सदोष अपि सहजं कर्म न त्यजेत-म्हणजे आपले शास्त्रविहित स्वभावज कर्म-
ज्योतिष्टोमयुद्धादिक हिंसादि दोषयुक्त असले तरी तें अंतःकरण शुद्धी पूर्वी वर्णाश्रमाभिमान युक्त असल्यानीं दां कुं नये ।
हिं सर्वारंभाः धूमेन अग्निरिव होषेण आहूताः-म्हणजे आकारणास्तव जो आत्मवेत्ता नव्हे तो क्षणमात्र हीं कर्म केव्हासि

श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ॥ ४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाहूताः ॥ ४८ ॥ ॥

वासराहण्यास समर्थ नाहीं आणि परधर्मातुष्ठानानें पापापास्तून युक्त होत नाहीं कारण अग्निजसा आपले बरोबर उत्पन्न
झाले त्या धूमाचें उतावट उताहि त्याप्रमाणें सर्व स्वधर्म किंवा परधर्म त्रियुगात्मक त्यास्तव सामान्य दोषाचें आवृत आवृत्त ।
यास्तव विषांतील कीट विषासंज्ञानसोडून विषांतच सहूतो त्याप्रमाणें-अगत्या म्हणजे जो आत्मज्ञ नाही त्यांनीं हिंसा
दि दोष युक्त जरी आपलें सहज कर्म असले तरी सर्व कर्म त्यापास आपलें सामर्थ्य नाही या कारणास्तुलें त्याचा त्याग करू
नये । जो ज्ञानी सर्व कर्म त्याग करण्यास समर्थ आहे त्याणे त्याचा त्याग करावा असा अभिप्राय ॥ ४८ ॥ ब्रह्मात्मवस्तुच
नित्य सत्य आहे अनात्मवस्तु सर्व मिथ्या अनित्य आहे अशानित्यानित्य वस्तुविवेकानें ज्यास या लोकचे उपभोगाविषयीं आ
णि परलोकचे उपभोगाविषयीं वैराग्य झालें आहे आणि कर्मातुष्ठानानें चित्ताचामल जाऊन शमदमादि साधन संपन्न हो

ऊन शब्द ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्काराची इच्छा जास श्हाली आहे असा जो गुरूप सत्ता करून वेदांत वाक्य विचारसमर्थ मुमुक्षु
 ज्याचे उद्देशाने वेदांत विचारात्मक अथातो ब्रह्म जिज्ञासा इत्यादिक चतुर्ग ध्यायी रूप ब्रह्म मिमांसा प्रवृत्त श्हाली आहे तोच
 सर्व कर्म त्याग समर्थ आहे। त्याणे आपले इष्ट जें ब्रह्मात्मैक्य तान तत्साधन भूत वेदांत वाक्य विचार करण्यास विक्षेप करणारक
 मोक्ष निवृत्ती साठी श्रवणांग भूत कर्म सन्यास करावा असें श्रुति स्मृतींत सांगितले आहे त्याचे स्वरूप सांगतात। सर्वत्र
 असक्त बुद्धिः- म्हणजे स्त्रीपुत्रादिक जे आसक्ति करण्यास योग्य पदार्थ त्यासर्वांचे ठायीं- हे माझे आणि मीपांचा अशी ज्याची बुद्धि
 सक्त नाहीं। कारण-जितात्मा- म्हणजे विषयां पासून आवरून वसज्याणे मन केले आहे असा। आणि विगत स्पृहः- म्हणजे विषयाक
 डे मन जाण्यास कारण भूत विषयेच्छा ज्याची गेली आहे। अथवा देह भोगी जीवित या विषयीं हा जो निरिच्छ अथवा सर्वदृश्यप-
 दार्थी वेठायीं न श्वरत्व मिथ्यात्व रूप दोषदृष्टीनें आणि नित्यबोधा नंदरूप मोक्षस्वरूप आत्मदर्शनें करून जो सर्वत्र विरक्त। अ

असक्त बुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगत स्पृहः॥ नैष्कर्म्य सिद्धिं परमां संन्यासे नाधिगच्छति॥ ४९॥

णि-स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य- या श्लोकांत सांगितलेले ज्ञाननिष्ठा योग्यता रूप सिद्धीप्रत पावलेला जो तो। संन्यासेन- म्हणजे शि-
 र्वाय तो पवीतादि सर्व कर्म त्यागे करून म्हणजे तत्पूर्वक वेदांत विचार करून। परमां- म्हणजे कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या जी-
 वित शब्द द्विद्वारा ज्ञान योग्यता रूप अपर सिद्धि निची फल भूत जी- नैष्कर्म्य सिद्धि- म्हणजे निष्कर्म म्हणजे कर्मरहित जें ब्र-
 ह्मात्मतत्त्व तद्विषयक जें वेदांत वाक्यजन्य ज्ञान ते नैष्कर्म्य तद्रूप सिद्धि। तीप्रत अधिगच्छति- म्हणजे साधन परिपाकाने पा-
 वतो। अथवा- संन्यासेन- म्हणजे कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते र्जुन। संगंत्य- का फलं चैव सत्यागः सात्विको मतः-
 या श्लोकांत सांगितलेला सात्विक कर्म फल त्याग रूप संन्यास तेणे करून। सर्वत्र असक्त बुद्धिः- इत्यादिक सांगितलेले-
 अर्थाच्या विशेषणानी युक्त होऊन- परमां- पूर्वोक्त असुरव्य त्यागापेक्षां श्रेष्ठ अशी जी- नैष्कर्म्य सिद्धि- स्वरूपतः कर्म त्या-
 गरूप सिद्धि जीस पारम हंस्य म्हणतात अशा ब्रह्मात्मतत्त्व ज्ञान होण्यास योग्यता येणे एतद्रूप सिद्धीप्रत पावतो॥ ४९॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथाविंदति तत् शृणु - एणेकरून जे सांगण्याची प्रतिज्ञा केली होती तें सांगून पूर्वोक्त साधनसंपन्न स
र्व कर्म सन्याशास ब्रह्मात्मज्ञान होण्यास साधन क्रम सांगण्याची प्रतिज्ञा करतात। हे कौंतेय सिद्धिप्राप्तः - म्हणजे स्वस
र्मानुष्ठानानें ईश्वराचे अराधनानें झालेले ईश्वरप्रसादापासून स्वकर्मत्याग पर्यंत ज्ञानोत्पत्ति योग्यता रूप अंतःकरण
शुद्धीप्रत पावलेछा। यथा ब्रम्ह प्राप्नोति - म्हणजे त्या प्रकारानें शुक ब्रह्मात्म्याप्रत साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें अनुभवि
तो। तथा समासेन मे निबोध - म्हणजे त्या प्रकारा प्रत त्याचें अनुष्ठान करण्या साठी संक्षेपानें माझे वाक्यानें निश्चित कर
किंवा जाण। तो प्रकार जाणल्यानें काय होतें तें सांगतात। निष्ठाज्ञानस्य यापरा - म्हणजे जी ज्ञाननिष्ठा प्राप्त झाल्यानें तर
दुसऱ्या साधनानुष्ठानाची गरज नाही अशी मोक्षास साक्षात् साधनभूत जी। पूर्वोक्त सिद्धीप्रत पावलेल्याची ब्रम्हप्राप्ति
रूप वेदांतविचारजन्य उत्कृष्ट ज्ञान निष्ठातीप्रत ही संक्षेपानें माझे वाक्यानें निश्चयात्मक ज्ञानानें जाण ॥ ५० ॥ तीच ब्रम्ह प्रा

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रम्ह तथा प्राप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठाज्ञानस्य यापरा ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विरुद्ध्या युक्तो धृत्या त्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

सिरूप ज्ञान निष्ठा प्रकारासुद्धां सांगतात। विरुद्ध्या युक्तः - म्हणजे संशय विपर्यय असं भावनादि दोषरहित अशी जी वे
दांत विचारजन्य मी ब्रम्हच आहें अशी अंतःकरणवृत्ति रूप बुद्धि निष्पेकरून युक्त होत्सतां। धृत्या आत्मानं नियम्य च - म्ह
णजे धैर्य करून देहेंद्रिय संघातरूप आत्म्याप्रत विपरीत भार्गवचरणपासून निवारणानें आत्मचित्तनपरायण करून। च
शब्दानें योगशास्त्रोक्त चित्तैकाग्र साधन संपन्न होऊन। शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा - म्हणजे शब्दस्पर्शरूपरसगंधादि
कजे भोगद्वारा प्रतिबंधक विषय त्यांप्रत टाकून म्हणजे शब्दादिक विषयांपासून श्रोत्रादिक इंद्रियांस आवरून
किंवा फिरवून। रागद्वेषौ व्युदस्य च - म्हणजे शरीरनिर्वादाथ अवश्य पाहिजेत अशा विषयांचे वायी ही लाभाने जी प्री
ति आणि लाभ न झाल्यानें जो द्वेष त्यांप्रत टाकून। चकारं करून। याशिवाय ज्ञानास जें प्रतिबंधक असेल त्याचा त्याग क

रून। ब्रम्हभूयाय कल्पते-असा पुढें अन्वय आहे ॥ ५१ ॥ कोणते साधनाने ब्रम्हभाव रूप मोक्ष प्राप्त होण्यास योग्य होतो ते सांगतात। जो-विविक्तसेवी-म्हणजे चित्तविक्षेपकरणार्जनसमर्प रक्षितपवित्रजें अरण्यगिरिगुहादिक त्याचे ठायीं वास करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। आणि लघ्वाशी-म्हणजे निद्रा आलु स्यादिक न यावीं यासाठीं परिमित आणि हितकारक आणि शूद्र असे जें आहारादिक तें करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। आणि यतवाक्कायमानसः-म्हणजे स्थाधीन आहेत वाणी शरीर मन ज्यास असा यमनियम आसन प्राणायामादिक योगांगानीं युक्त। ध्यान योगपरः नित्यं-म्हणजे मंत्रजपतीर्थ यात्रातत्पर न सतां निरंतर आत्माकार अंतःकरणवृत्ति प्रवाह रूप ध्यान आणि अंतःकरणसम वृत्तिरहित करणें असा योगतत्पर। वैराग्यं समुपाश्रितः-म्हणजे दृष्ट किंवा अदृष्ट विषयांचे ठायीं स्मृता होण्यास विरोधी जो अंतःकरणवृत्तिविशेष त्याचा आश्रय केलें। म्हणजे तेणें करून निरंतर युक्त ॥ ५२ ॥ अहंकारं-म्हणजे

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यान योग परो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परियहं ॥ विमुच्य निर्ममः शोतो ब्रम्हभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

णजे मी मोठ्याकुलांत उत्पन्न झालों आहे मी सारखा दुसरा कोणी नाही असा अभिमान। बलं-म्हणजे असत्य-स्त्वाविषयींचा आग्रह। एथें बलशब्दानें शारीरबल घेतां येत नाही कारण तें स्वाभाविक आहे यासुळे त्याचा त्याग करण्यास अशक्य आहे। दर्पं-म्हणजे धर्माचें अतिक्रमण करण्यास कारणभूत मद। यास प्रमाण-जो दृष्ट आणि दर्पयुक्त आहे तो धर्माचा अतिक्रम करतो अशी स्मृति आहे। कामं-म्हणजे विषयाभिलाष। वैराग्यं समुपाश्रितः। एणें करून कामत्याग सांगितला आहे तथापि पुनः त्याचा त्याग करावा असें जें सांगितलें तें काम त्यागाविषयीं मोठ्यायत्न करावा असें सूचविण्याकरितां। क्रोधं-म्हणजे द्वेष। परियहं-म्हणजे स्वतः निःस्पृह असतांही दुसऱ्याभें दिलेली जीं शिरधारणोपयोगी उपसाधनें तीं। यांप्रत। विमुच्य-म्हणजे टाकून। शिरस्थायज्ञोपवीतादिकांप्रत ही टाकून। शास्त्री-

क्त दंडकमंडलु कौपीना आदनादिक शरीर निर्बह मात्रोपयोगी जें आदे त्याचें मात्र ग्रहण करून परम हंस परिष्ठाजक होऊन नि
र्मम-म्हणजे जें देह निर्वाहोपयोगी दंडकमंडलु आदिक त्याचें वायीं-हीं माहीं अशी ममत्व बुद्धि ज्याची गेडी आहे असा अ-
हंकार म्हणजे अहंकार गेल्या मुळें हर्ष विषाद नसून शांत चित्त विसृष्टि परहित जो यति तो साधनाचे परिपाकानें। अहं-
भूयाय कल्पते-म्हणजे ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होऊन ब्रह्मस्वरूपानें स्थिति होणें अशा मोक्ष प्राप्तीस योग्य होतो ॥ ५३ ॥
त्याविषयीं कम सांगतात। ब्रह्मभूतः-म्हणजे श्रवण मननादिकाचे अभ्यासाने मी ब्रह्मच आहे अशा दृढ विश्वसायें युक्त।
णि प्रसन्नात्मा-म्हणजे शमदमादिकांच्या अभ्यासाचें शब्द चित्त। याच कारणास्तव-नशाचति न कांक्षति-म्हणजे नष्ट झाले
ल्याचा शोक करित नाही। आणि प्राप्त न झाले ल्याची इच्छा करित नाही। याच कारणास्तव राग द्वेष नसल्या मुळें-सर्वेषु भूते-
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानो च तिनकांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥ ५४ ॥
भक्त्या मा मभिमानानि यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विदते तदनंतरं ॥ ५५ ॥
सुसमः-म्हणजे आपल्या प्रमाणें सर्वत्र स्मरुं दुःख पावणाता। या प्रकारचा ज्ञाननिष्ठ। मद्भक्तिं लभते परां-म्हणजे मी जो श-
ब्दात्मस्वरूप परमेश्वर त्याचे वायीं। जी उत्पन्न झाल्याने नर दुसरे साधनाची अपेक्षा नसतां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारच होतो अ-
शी जी महाकार चित्तवृत्ति रूप उपासना श्रवण मन फलभूत जीस परिपक्व निदध्यासन म्हणतात अशा भक्ती प्रत पावतात।
थवा-चतुर्विधा भजंते मां-याश्ची कांनसागित लेल्या चार भक्तींनी ल शेषदची जी ज्ञाननिष्ठा लक्षण भक्ति ती प्रत पावते ॥ ५४ ॥
॥ तदनंतर-भक्त्या मां यावान् अस्मि यश्चास्मि तत्त्वतः ज्ञानाति-म्हणजे निदध्यासनात्मक अथवा ज्ञाननिष्ठा लक्ष-
ण भक्ती करून मी परमेश्वर विभुनित्य परिपूर्ण सत्य ज्ञानानंद घन सर्वदा सर्वोपाधिरहित अखंड करस अद्वितीय प्र-
त्यगात्म स्वरूप आहे। असें तत्त्वतः म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें मज प्रत जाणतो। तत् मां तत्त्वतो ज्ञात्वा म्हणजे या प्रमा-
णें अखंड अनंदा द्वितीय ब्रह्म मीच आहे असें मज प्रत साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें जाणून तदनंतर विदते-म्हणजे ज्ञानानें-

अज्ञान आणि न्याचे कार्याची निवृत्ति होऊन बलवत प्रारब्धभोगाने देहपात झाल्या नंतर सर्वोपाधिरहित स्वरूपाने ब्र-
 म्हरूपत्व होतो। ज्ञानानंतर असा अर्थ ज्ञान्या एधील त्या प्रत्ययाने च होतो यास्तव देहपातानंतर असा अर्थ अर्थ आहे।
 एणे करून तत्त्वज्ञान्यास विदेहकैवल्य प्राप्त होण्यास प्रारब्धकर्म फलोपभोगाने तोंपर्यंत देहपात झाला नाही नि-
 काच विलंब आहे देहपात झाल्यानंतर विदेहकैवल्य रूप मोक्षाप्रत पावतो अशा अर्थाच्या श्रुतीचा अर्थ अर्थ भग-
 वंतांनी सांगितला। ज्ञान अज्ञानास विरोधि आहे यास्तव दीपाने जसा तमाचा नाश होतो त्या प्रमाणे ज्ञानाने अज्ञाना-
 चा कार्यास नाश होतो तथापि प्रारब्धकर्म भोग होऊन देहपात होई तोंपर्यंत अज्ञान कार्य देहाहंकारादिक बाधि-
 तालुच नीने राहतो यास दृष्टान्त दशमाचे अज्ञानाने मृत झाला असा भ्रम होऊन जें शिरस्ताउन कृतघ्नादिक झाले तें द-
 शम मी अशा आत्म्याच्या उद्देशाने साक्षात्कारात्मक ज्ञान होऊन दशमा ज्ञान नाश झाला तरी तत्काल शांत होत नाही।
 पुढे ओषधलेपाने हळू हळू शांत होतें। किंवा रज्ज्वे अज्ञानाने भ्रमांत भासलेला सर्प पाहून जी हृदयांत पडकी बसते दे-
 हकंप होतो त्यांची रज्ज्वे साक्षात्काराने रज्ज्वे अज्ञानाची आणि सर्पभ्रंतीची निवृत्ति झाली तरी तत्काल शांति नसतो।
 नंतर कांहीं काळाने होत किंवा तार्किक मनीं उपादान कारणाचा नाश कार्याचे नाशास कारण आहे तो झाल्या नंतर स-
 र्वनाश होतो ते कार्य उपादान कारणा शिवाय एकक्षणपर्यंत उपादान नाश झाल्यानंतर जसे राहतें यास्तव तोंपर्यंत प्रति-
 बंधक आहे तोंपर्यंत विरोधी उत्पन्न झाले तरी नाश होत नाही। ज्ञानाने अज्ञान नाश झाला तरी तत्कार्य देहाहंकारा-
 धिकाचे नाशास प्रारब्धकर्म प्रतिबंधक आहे असे श्रुतीचे प्रमाण वरून आणि अनुभवावरून सिद्ध आहे। सुक्त साडेबागु-
 क्त होतो देहपाताचे अंती विश्वमायेची निवृत्ति पुनः होत अशा अर्थाच्या श्रुति आणि पूर्वोक्त श्रुति आणि ज्ञान्या ज्ञा-
 नीतर तत्काल देहपात न होता कांहीं काळपर्यंत पुढे ही राहतो असा अनुभव सर्व संमत आहे। आणि ज्ञानीतर तत्-
 काल देहपात होण्यास शिष्यसेवकादिकांचे अदृष्टही प्रतिबंधक आहे यास्तव ज्ञानाने झालेला अज्ञान नाश प-

चोक्तप्रतिबंधकांचा श्रवणकर्म फलोपभोगाने नाश झाला म्हणजे देहांतः करणादिक जे ज्ञानाचे कार्य त्याचा नाश करतो त्यासाठी पुनः ज्ञानाची अपेक्षा नाही। यास प्रमाण - तीर्थेष्वपि न गृहे वा न घृते स्मृतिरपि पवित्रजनं देहं। ज्ञानसमकालमुक्तं केवलं याति हत शोकः - तीर्थांचे ठायीं अथवा बंडालय हाचे ठायीं स्मृति न घडाले त्या ही देह न्याग करून शोकरहित होऊना का केवल्य मोक्षाप्रत पावतो असें वाक्य आहे ॥ ५५ ॥ जो आत्मज्ञ नाही आणि अंतःकरण शुद्धी न झाल्यामुळे कर्म करव्यासच अधिकार आहे त्याणे कर्म त्याग करून ये। जो शुद्धांतःकरण आहे तो कर्मसंन्यास करून नैष्कर्म्य सिद्धीप्रत पावतो असें सांगितले। संन्यास करण्यास ब्रह्मणासच अधिकार आहे। शत्रियवैश्यास अधिकार नाही असें बरी याध्यायांत - कर्मणैव हि संसिद्धि मास्ति ता जनकादयः एणं करून सांगितले आहे। असे असतां जो शत्रिय शुद्धांतःकरण आहे त्याणे कर्मानुष्ठान करावे किंवा कर्म संन्यास करावा। जर कर्मानुष्ठान करावे तर - आरुरुक्षोर्मुने र्योगं कर्म सर्वकर्मा ण्यपि सदा कुर्वाणो भव्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादाद्दामो निशाम्यतं पदमव्ययं ॥ ५६ ॥

कारण मुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव वामः कारण मुच्यते - एणं करून ज्याची अंतःकरण शुद्धी झाली आहे त्यास कर्मांनुष्ठानाचा निषेध सांगितला आहे। जर कर्मसंन्यास करावा तर - स्वधर्मनिधने श्रेयः परधर्मो भयावहः - एणं करून ब्रह्मणाचा जो धर्म संन्यास त्याचा शत्रियास निषेध सांगितला आहे। कर्मानुष्ठान किंवा कर्म संन्यास यांमधीन तिसरा प्रकार तर नाहीच। नेकां शुद्धांतःकरण शत्रियांस दोहोंतील एका प्रतिबंधाचें उत्सृजन करणें अगतीस्तव आवश्यक आहे। त्यांत कर्मसंन्यास ज्ञानास साधन आहे आणि कर्म त्यागाने बंधुवधादिक होणार नाहीत यास्तव तोच श्रेयस्कर अपणास आहे। कर्मानुष्ठान चित्तविशेषास कारण असल्यामुळे ज्ञानास प्रतिबंधक आहे आणि त्यांत बंधुवधादिक होहोतीस यास्तव ते श्रेयस्कर नाही असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून भगवान् बोळतात। जो कर्मानुष्ठानानें शुद्धांतःकरण आहे तो भगवदेक शरणतापयंत अंतःकरण शुद्धीचें स्वरूप आहे यास्तव भगवदेक शरणच आहे असा जो संन्या

स प्रतिबंधरहित ब्रह्मणो भवे कर्मात्वा मन्यास करो परंतु त्याचा संसार विमोक्ष भगवत्पसादा वास्तुच होतो
असा क्षत्रियादिक - सर्वकांती पापसदा कुवोण - म्हणजे सर्वकर्मानुष्ठान करणाराही आहे। आणि मध्यपात्रियः-म्ह
णजे मीनभगतान दासदेव आदी निषिद्ध करून आश्रय म्हणजे उपाय त्यास समास मंडक नागा आदि - सर्व भावांचें म
ला अपेण केलेला मन्यास नायकारास्तव सर्व वर्णाश्रम धर्मस्तु किंवा लौकिक भोजनसंप्रदादिक तद्वाचं निषिद्ध
सर्व कर्मानुष्ठान करणारा - म - नाग - म्हणजे मायासमवसाचे प्रसादे करून - शाश्वत अव्यय पद अवाप्तोति - म्हण
जे जानोत्यति होऊन विषयगम प्रमाणे शाश्वत नित्य परिणामरहित वैष्णव पद प्राप्त पावतो। असा भगवदेक शरण
जो आहे तो निषिद्ध कर्मां शरण दारित नाही। जगा कर्मानुत्थारण नाशे प्रसादे करून यास त्याचा म्हण प्रत्यवायउत्प
न्न न होतो तो माझे ज्ञाने करून माझ सागी होतो अशी भगवदेक शरण नव्या स्तुति करण्यासाठी सर्व कर्मानुष्ठान
करणाराही आहे असें म्हटले। अथवा जसे काडी किंवा कापूस अग्न्यात पडिते तें दग्ध होतें त्याप्रमाणें या ज्ञान्याचें स
र्व पाप पुण्यरूप धर्मदाह पावतात अशा अर्थाच्या श्रुतीच प्रमाणावरून प्रायश्चित्तानें जसा प्रवीचें पापाचा ना
श होतो त्याप्रमाणें ज्ञानानें पूर्व संचित सर्व कर्मांचा दाह होईल परंतु ज्ञानोत्तर जें कर्म त्याचा नाशाल्यामुळे ज्ञाने
त्तर देह धारण आहे त्या कारणानें झालेले स्वाभाविक कर्मानें ज्ञान्यास ही बंध होईल अशा शेंकेच्या निराकरणार्थ
हा श्लोक प्रवृत्त झाला। मी जो प्रज्ञानयन प्रत्यगात्मा तोच आहे। आश्रय ज्यास अमा ज्ञानी विहित किंवा निषिद्ध सर्व
करीन असतां ही माझ अनुग्रहानें नित्य मोक्षाप्रत पावतो। ज्ञानोत्तर केलेले कर्माही करून बंध पावत नाही। कर्म
पचास जसा उदकाचा लेप होत नाही त्याप्रमाणें ज्ञान्यास पुण्यपाप लेप होत नाही। त्याची शुभकर्म त्याचे सद्दाकडे
जातात अशुभकर्म त्याच्या द्वेषांकडे जातात असा ज्ञानोत्तर झालेला ज्ञान्याच्या कर्माचा त्यास लेप होत नाही
किंवा त्याचें फल त्याचे मित्र आणि शत्रू यांस होतें असा विनियोग श्रुतीत केला आहे ॥ २५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

या प्रमाणे वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपूर्वक साधनाकड्या फलास इन्द्रविद्येचें निरूपण करून भगवत्यासी साठी साधनभूत भक्तियोगकपुनः सांगताना । ज्या कारणास्तव मोक्षास साधन मलाशरणहोणें अशी मदेक शरणताच आहे । मीनुष्ठान किंवा मन्यास नाहीं या कारणास्तव क्षत्रियजातीतून-चैन सासर्व कर्माणि मयि संन्यस्य-म्हणजे विवेकबुद्धीनें दृष्टादृष्टार्थ फलसाधनभूत सर्व कर्माचें-यत्करोषियदश्नासि-या श्लोकांत सांगितले प्रमाणे मीजोईश्वर-याचे ठायीं अर्पण करून । मत्परः-म्हणजे मी भगवान्वाकडे वच आहे प्रिय ज्यास असा हो सातां । बुद्धियोगउपाश्रित्य सततं मच्चिंतःभव-म्हणजे कर्माचरणास मांसेहेतुत्व संपादन करणारा जो-सिध्यसिध्योः समो भूत्वा-एणेकरून सांगितलेला बुद्धियोग न्याचा आश्रय करून मर्वदा मासेच ठायीं आहे चिंत्याचें गज्य किंवा स्त्री

चेतसा सर्व कर्माणि कुर्वाणो मध्यपाश्रयः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चिंतः सततं भव ॥ ५७ ॥

मच्चिंतः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८

यदहंकारमाश्रित्य न यो न्ये इति मन्यसे ॥ मिथ्येष्वयवसायसे प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पुत्रादिकोचे ठायीं नाहीं असा मदेकः शरण हो ॥ ५७ ॥ असाहं-मच्चिंतः मदेक शरण झालास म्हणजे-मत्प्रसादात् सर्वदुर्गाणि तरिष्यसि मासे प्रसादानें कामक्रोधादिक अथवा आध्यात्मिकाधिभूत अधिदैविक जीसंसारदुःख साधनभूत दुस्तर संकटें न्याप्रनटूं आपला आयास न करतां तराशील । अथ चेत्त्वं अहंकारात् न श्रोष्यसि-म्हणजे जर तूं मासे बोळण्यावर विद्या न करून मीपोंडून आहे अशा गर्वानें मी बोळलेल्या अर्थाचे श्रवण न करशील म्हणजे अनुष्ठान न करशील आणि आपले उच्छे प्रमाणें मत्प्रसादात् न करशील तर । विनंक्ष्यसि-म्हणजे आपले पुरुषार्थी नास्तून भ्रष्ट होशील ॥ ५८ ॥ यत् अहंकारे आश्रित्य न यो न्ये इति मन्यसे-म्हणजे जर धार्मिक मीकूर कर्म करणार नाहीं अशा मिथ्या अभिमानाचा आश्रय करून मी युद्ध करणार नाहीं असें तूं

मानशील नर। मिथ्या गणः व्यवसायः नः - म्हणजे सातुक्षा निश्चयनिष्कल होईल। प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति - म्हणजे कार-
ण क्षत्रियजातीय शरीरामुत्पन्न करणः - राजासुणात्मक तुम्हा स्वभाव युद्धकर्मणा विषयी तुम्ही प्रेरणा करील ॥ ६९ ॥
प्रकृतीचेंच व्याख्या न करताना ॥ हे कौन्तेय - प्रकृतीपुत्रा अर्जुना। स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वं - म्हणजे सर्वोक्तस-
त्रिय स्वभावापास्त न उत्पन्न झालेले शौर्यने सादिक कर्मांनी वशा केल्यातं। यत् मोक्षाय कर्तुं तेच्छसि - म्हणजे बांधुव-
ध होईल यासुद्धें जाणुद्धादिकाप्रत मोक्षदंष्ट्र आर्द्रें जसे ३ ॥ ७० ॥ तसें करीत अशा न्यमानें कर्मणांम रचिलीस। अब-
शीपित करिष्यसि - म्हणजे न ३ ॥ ७० ॥ हा तें कर्म परतंत्र आहिस आणि ईश्वर परतंत्र आहिस यासुद्धें तें करशी-
लच ॥ ६० ॥ स्वभाव परतंत्रता साधुन ईश्वर परतंत्रता सांगतात ॥ हे अर्जुन ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति - म्ह-
णजे हे अर्जुना जाणुद्धिची आदिकांचे वायी राहता घृथिव्यादिका वा अंतरात्माभ्यां घृथिव्यादिक जाणत नाहीं पृथि-

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं तेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्य वशीपित ॥ ६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे अर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारुढानि भाषया ॥ ६१ ॥

यादिक ज्याचें शरीर आहे अशा अर्थाच्या अंतर्गामी द्वां म्हणोन आणि जें कांहीं हें हृदय जग पाहण्यांत किंवा ऐकण्यां-
त एतें त्या सर्वांच्या आंत आणि बाहेर व्याप्त नारायण स्थित आहे अशा अर्थाच्या नारायणापनिषदांतील श्रुतीतें
आणि सर्व भूतांचे वायीं एक देव म्हणजे प्रकारा स्वरूप परमात्मा गूढ म्हणजे सूक्ष्म जें अंतर्गामी स्वरूप तेणें क-
स्त राहिलेला आहे तो सर्व जगांत कारणभूत सद्रूपानें व्याप्त आहे। आणि तो सर्वभूतांच्या अंतरात्मा आणि क-
र्माध्यक्ष म्हणजे सर्व जीवांच्या कर्मांचा प्रवर्तक आणि फल देणारा आणि सर्व भूतांचे वायीं अंतर्गामी स्वरूपानें
राहत असतो सर्व जीवांच्या शुभाशुभ कर्मांचा केवळ दृष्टा म्हणजे साक्षी आणि त्या कर्मफलांनं किंवा कर्मांनं
अलिप्त असंग निर्गुण असा आहे अशा अर्थाच्या श्वेताश्वतरोपनिषदांत सर्वांतर्गामी सर्व प्रेरक सर्वांचें निब-

मन करणास सर्वशक्तिपरमेश्वर सांगितला आहे तो सर्व प्राण्यांच्या हृदय देशाचे ठायीं म्हणजे बुद्धीचे ठायीं स्थित आहे। सर्व व्यापक असतां ही त्या स्थळीं अभिव्यक्त होतो या कारणाकरून हृदय देशाचे ठायीं राहतो असें म्हणूं शकूं। जसा श्रीराम सर्व सत्तदीप पृथिवीचा अधिपति असतां ही अयोध्याचे ठायीं त्याचें दर्शन आहे यासुद्धें त्यास अयोध्या अधिपति असें लोक म्हणतात त्याप्रमाणें। अर्जुन या संबंधधनानें तूं शुद्धांतःकरण आहेस यासुद्धें अज्ञापरमेश्वरास जाणण्यास योग्य आहेस असें कृत्तविलें। ईश्वर सर्व प्राण्यांचे हृदय देशीं काय करीत असतां राहतो तें सांगतात। मायया भ्रामयन् सर्व भूतानि-म्हणजे परतंत्र सर्व प्राण्यांप्रत आपली शक्तिरूप जी माया तिचे योगानें प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप किंवा विहितप्रतिषिद्धरूप कर्मांचे ठायीं भ्रमवित असतां म्हणजे प्रवृत्त करवीत असतां राहतो। यास हृदय त सांगतात। यंत्रां रूढानीव-म्हणजे जसा मायावी पुरुष स्वस्व संचाररूप यंत्रावर बसविलेल्या काष्ठनिर्मितस्थीपुरुषादिरूप कृत्रिम बाहुल्यांप्रत आपले मायाशक्तीनें नाचवितो त्याप्रमाणें। अथवा देहादिस्वरूप जो पंजर तद्रूपयंत्रांचे ठायीं जीं आरूढ म्हणजे देहादिक मीच आहे किंवा माझे आहे अशा अभिमानाप्रत धारण करणारीं भूतें म्हणजे प्राणी त्यांप्रत शास्त्र विहित किंवा प्रतिषिद्ध कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करीत होत्यानां अंतर्यामी जो मायोपाधिकपरमेश्वर तो आपले शक्तिस्वरूप मायेचे योगानें सर्व भूतशब्दानें सांगितलेले जे हृदयस्थित विज्ञानमय स्वरूप जीवत्यांचे रूपाने विकार पावतो म्हणजे तद्रूप होतो। जर ईश्वरच मायाशक्तीनें विज्ञानमय शब्दवाच्य जीवस्वरूपाचें परिणाम पाऊन विहितप्रतिषिद्ध कर्मांचे ठायीं जीवांस प्रवृत्त करतो तर कोणते ही कर्मकरण्याचा जो प्रयत्न जीव करतात तो व्यर्थ होईल अशी शंका करूं नये। आपले शक्तीनें परमेश्वर जसा विज्ञानमय स्वरूपानें विकार पावतो त्याप्रमाणें त्याच्या कर्मांचे ठायीं जो पुरुष प्रयत्न होतो तद्रूपानें ही परमेश्वरच मायाशक्तीनें विकार पावतो। असें आहे तर ईश्वर सर्व प्राण्यांस त्याच्या कर्मांचे ठायीं प्रवर्तवितो भ्रमवितो असें अंतर्यामि आम्हणादिकांत आणियासो

कान आणि—जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः। जानाम्य धर्मं न च मे निवृत्तिः—केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि त
था करोमि—मीधर्माप्रत जाणतो परंतु मांशीत्यादिपरीं प्रवृत्ति होत नाही। मी अधर्माप्रत जाणतो परंतु त्यापासून मांशीनिवृ
त्ति होत नाही। हृदयाचे वाणीं स्थित जो कोणी देव तो जशी मांशी प्रेरणा करतो त्याप्रमाणे मी करतो अशा स्मृतीने कर्तो-
भोक्ता असा जो भ्रमशाला आहे तो—सर्वे कर्तव्यपरा ईश्वरच आहं कर्तृत्वादिका विषयी आपलें स्वातंत्र्य नाही आपलें स्व
रूप असंग आहे अशा हृदयोधाने जावा दे व आहे। आत्मासंगत्व बोधाने मोक्षफल होतें असे व कृतश्रुति स्मृतीत सांगि-
तलें आहे यास्तव आत्मासंगत्व ज्ञान सफल आहे यास्तव नें जीवास अवश्य झालें च पाहिजे ॥ ६१ ॥ हे भारत तमेव सर्व
भावेन शरणगच्छ—म्हणजे हे भरतकुलोत्पन्ना भ्रातृना मनाने वाणीने कर्माने सर्वात्मना त्या परमेश्वराप्रत च संसारोद्ध
रणासाठीं शरणजा म्हणजे त्याचाच आश्रय कर। तत्प्रसादान्—म्हणजे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यंत जो त्या परमेश्वरा-
तमेव शरणगच्छ सर्वभावेन भावत ॥ तत्प्रसादान् परीक्षां निश्छानं प्राप्स्यसि शश्वतं ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया ॥ विमृश्ये तदंशेषेण यथेच्छं नि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

चा प्रसाद म्हणजे अनुग्रह तेणें करून। परीक्षां निश्छानं प्राप्स्यसि—म्हणजे कायों स्फुटें अविद्येची जी
निवृत्ति आणि अद्वितीय स्वप्रकाश परमानंदरूपानें स्थिति होणें अशा निव्य मोक्षरूप स्छानाप्रत तूं पावशील
॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थाचा उपसंहार करून भांगतात। इति ते गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं मया आख्यातं—म्हणजे या प्रकारा
नें माझा अतिप्रिय जो तूं यास सर्वरहस्य भूत जे मंत्र तंत्र सायनादिकां ह्मण ही रहस्य असें अथवा कर्मयोग-
कर्मसंन्यास रूप जें रहस्य त्यापेक्षा ही त्याचें फल भूत मोक्ष साधन आत्मविषयक ज्ञान सर्वज्ञ परम आत्मज्ञ
मी याणें सांगितलें। एतत् अंशेषेण विमृश्ये—म्हणजे या मी सांगितलेल्या गीता शास्त्र प्रतिपाद्या र्थाचा साक
ल्यें करून किंवा पूर्वापर सर्वशास्त्रार्थाच्या एकवाक्यतेनें विचार करून। यथेच्छं नि तथा कुरु—म्हणजे आ

पले अधिकारा प्रमाणें तसें करण्यास इच्छिशील तसें कर ॥ ६३ ॥ या गीता शास्त्रांत अथपर्यंत अशक्य होतं कर्णमुमुक्षुस मोक्षसाधन ज्ञानोत्पत्ति योग्यता एण्यास प्रतिबंधक पापादिकांचे नाशार्थ फलाभिसंधिपरित्याग करून भगवद्वर्णन बुद्धीनें वर्णाश्रम विहित धर्मानुष्ठान आवश्यक आहे। त्या अनुष्ठानाने अंतःकरण कळीदेऊन विविदिधा उत्पन्न झाल्या नंतर ब्राम्हणानें गुह्यसंशरण जाऊन ज्ञानसाधन वेदान्तविचारार्थ सर्वकर्म संन्यास करावा नंतर भगवदेक शरण होऊन ज्ञानसाधन भूत विविक्त देश सेविन्यादिकांचा अभ्यास करावा नंतर वेदान्तप्रवणादि करारें म्हणजे त्यापासून ब्राम्हणसाक्षात्कार होऊन सर्वानर्थकरणा र अज्ञानाच्या कार्यासहो माशा-
नें मोक्ष होतो संन्यासानधिकारि मुमुक्षु क्षत्रियंशे अंतःकरण कळीझाल्या नंतर ही भगवदाज्ञा पाळून कर-
ण्यासाठी किंवा लोकसंग्रहासाठी भगवदेक शरण होऊन कर्म करारें म्हणजे त्यास पूर्वजन्मकृत संन्यासपरि-

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टो सि मे दृढमिति न तो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४ ॥

पाकानें किंवा हिरण्यगर्भास संन्यासावांचून भगवत्समा देऊन जसें ज्ञान उत्पन्न झालें त्याप्रमाणें ज्ञान उत्पन्न होऊन अथवा पुढील जन्मीं ब्राम्हण जन्म होऊन संन्यासप्रवृत्त ज्ञान उत्पन्न होऊन मोक्ष होतो इतका शास्त्रार्थ सांगीलला। या अतिगंभीर शास्त्रार्थाचें साकल्यें करून पर्यालोचन करण्यास बद्धत केंद्र आहे तो नव्हावाया साठी कृपाकु भगवान स्वतांच आपण गीता शास्त्रार्थाचा सारांश सांगतात। सर्वगुह्यतमं मे परमं वचः भूयः शृणु-
म्हणजे पूर्वीं गुह्य जो कर्मयोग सांगितला त्यापेक्षां ही गुह्य ज्ञान सांगितलें। आतां कर्मयोग आणि नक्कल भूत ज्ञानापेक्षां ही फार गुह्य पूर्वीं सांगितलें तें ही तुझे वग अनुग्रह करण्यासाठी मी पुनः सांगितों त्या उत्कृष्ट माझ्या वाक्यात ऐक। मी तुम्हा सांगितों तें आपले लाभसाठी किंवा प्रजेसाठी किंवा रव्यानीसाठी सांगितों असें नाहीतर-इष्टो-
सि मे दृढमिति-म्हणजे तूं मला फार प्रिय आहेस या कारणानेच तूं प्रश्न केला नाहीस तथापि तनः नेहिनं व-

क्ष्यामि-म्हणजे तुझे श्रयस्कर वाक्य मीवाळते। अथवा मीजें तुझे दिन बाल तो ते सर्वप्रमाणाने दृढ आहे। कोणी-हृदमति
 असापाठ करून तुझा माझे वर दृढनिश्चय आहे यास्तव तुझे दिन मीवाळते असा अर्थ कराना ॥ ६४ ॥ तेंच सांगतात। म-
 न्मना भव-म्हणजे मीजो वास्तुदेव त्याचे ठायींच आहे। मन ज्याचे असाहे हो म्हणजे सर्वदा माझेच चिंतन कर। फंस शिर
 पाळांचे ही मन हेंपानें तुझे ठायीं होतें तसें असावे की काय असें म्हणल तर सांगतात। मद्रक्तः-म्हणजे माझे ठायीं-
 प्रेमानें अनुरक्त हो। प्रेमानें माझे ठायीं सर्वदा मनन कर। तुजें विषयी अनुराग कसा होवेल असें म्हणल तर त्याचें सा-
 धन सांगतात। मद्याजी भव-म्हणजे माझे यत्न म्हणजे हजनादिक करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा सर्वदा म-
 न्युजातत्पर हो। जर हजा साभरी नसेल तर-मी न मस्कुरु-म्हणजे कायानें मनानें वाणीनें नन्न भावानें नाझे नमस्कार
 रूप आराधन कर। हें अर्चन आणि वंदन-श्रवण कीर्तन विष्णोः स्मरण पादसेवन। अर्चन वंदन दास्य संगम मात्मनिवेद-

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजीमानमस्कुरु ॥ मामेवैष्यमि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥
 मं। इतिपुंसापि नाविष्णा भक्ति श्रयस्कर वृत्तणा। क्रियते भगवत्प्रज्ञा तन्मन्यं धीतमुत्तमं। एषोकरून श्रीमत्साग-
 वतांत मीगिनलेले श्रवण कीर्तनादिक भागवत्प्रधर्मोच्चेउपलक्षण आहे। हानवविध भक्ति विष्णुचे ठायीं पुरुषकी-
 ल तर तें उत्तम अध्ययन असें मानितो असा त्याचा अर्थ आहे। मामेवैष्यमि-म्हणजे याप्रमाणें सर्वदा भागवतध-
 र्मांतुष्टानानें माझे ठायीं अनुराग उत्पन्न होऊन मन्मना होक्ताता मीजो भगवान् वास्तुदेव त्याप्रतच वेदांत वाक्यवि-
 त्तारापासून ब्रम्हानें क्य दोष होऊन एशील म्हणजे मद्रक्त होशील। याविषयी संशय करून को। प्रतिजानेनि-
 योद्यसि-म्हणजे याविषयी मी सत्य प्रतिज्ञा तुजे जवळ करतो कारण तूं माझा प्रिय आहेस। प्रियापाशीं प्रता-
 रणा वचनाकरणें योग्य नाही। अथवा-सत्यं ते-म्हणजे सति-अंते-असापद छेद करून प्रारब्धकर्माचा भोगाणें न
 वा झाला म्हणजे मजप्रतच एशील ॥ ६५ ॥ ॥ श्रीकृष्णापेण मस्तु ॥ छ ॥ श्रीनारायणार्पण मस्तु ॥ छ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वे भिदं ततः । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मामवः - एणे करून जें पूर्वी सांगीतलें त्याचें व्याख्या-
वकेंलें ॥ आतां - ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ असें जें सांगीतलें त्याचें व्याख्यान करतात । सर्वधर्मा-
न्परित्यज्य - म्हणजे वर्ण धर्म आश्रम धर्म साधारण धर्म असें जे ह्मोनक विद्यमान किंवा अविद्यमान सर्वधर्म त्यांप्रत दा-
खून म्हणजे हेमंला तार तीळ बांचे आश्रयाने मी तरेन अशा खुद्दीचा त्याग करून । मां एकं शरणं ब्रज - म्हणजे आदिती-
य सर्व धर्मांचा प्रवर्तक आणि फुडाता असो जो मी परमेश्वर वासुदेव त्याप्रत शरण जा म्हणजे धर्म असो त किंवा न-
सोत दुसऱ्याची अपेक्षा करणाऱ्या पासून काय व्हावयाचें आहे दुसऱ्याची अपेक्षा न करणारा जो भगवद्भुय ह्मणेक-
रूनच मी कृतार्थ होईन अशा दृढनिश्चयानें परमानंद घनसूति अनंत जो वासुदेव श्रीभगवान् त्याचेंच सणोक्षणी भजन
कर किंवा हा भगवान् वासुदेवच परमतत्त्व आहे यापेक्षा दुसरे अधिक नाही असें विचारपूर्वक प्रेमाचे अधिस्थाने अना-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥ अदंत्वां सर्वपपेभ्यो मोक्षयिष्यामि मातृवः ॥ ६६ ॥

त्वात्किं नाश्वस्य जी अविच्छिन्न मनोवृत्ति तीणे करून चित्त न कर । पथें एक मलाच शरण जा असें सांगीतल्यानेच सर्व-
धर्मांच्या पूर्वोक्त त्यागाबद्दल आभार आसतां सर्वधर्मांचा त्याग करून असें जें अनुयायिनें सांगीतलें ते सर्व धर्मांचे अनुष्ठ-
नानें जें फल व्हावयाचें तें भगवंतास शरण जाण्यानें होई असें फक्त विषयासाठीं सांगीतलें । यावरून सर्वधर्मांनें जें फ-
ल व्हावयाचें तें मज पासूनच प्राप्त होई त्या स्व मला जो शरण आला त्यास धर्माचरणाची अपेक्षा नाही असें सिद्ध-
केलें । एथीउ धर्मपद अधर्माचें किंवा कर्मसामान्याचें उपलक्षण करून सर्वकर्मपरित्याग करून सर्वान्ना सर्वभूतस्थ स-
मजो मी एक त्याप्रत शरण जा मज दून दुसरे कोणी नाही असा निश्चय कर पथें नें कर्मच विवक्षित आहे असा अर्थ-
भाष्यकार करतात । ही व्याख्या उक्त नाही कारण पथें कर्म त्याग विवक्षित नाही । कर्मानुष्ठान करित असतां ही त्यावि-
षयी आदरनसून अम्हचारि ग्रहस्थ वानप्रस्थ मन्यासीयांस सर्वांनी भगवदेक शरण व्हावें इतकेंच विवक्षित आहे ।

स्वधर्माविषयीं सर्वांचा आदर आहे तो जाऊन भगवंताचे नायीं आदर होण्यासाठी हे वचन सफल आहे। अधर्मेतर अ-
 नर्थास कारण आहे त्यामुळे त्याविषयीं आदर कोणा वाच नाही असें असून त्याचा आदर करून ये असें जर सांगितले
 तर हे वचन निष्फल होईल। आणि अधर्मेपरि त्याग करावा हे दुसरे शास्त्रातील वचनाने सिद्ध आहे त्याविषयीं एथें वि-
 धीचें प्रयोजन नाही। वणो अभ्यस धर्मास स्वर्गादिक याभिस्तु अन्वुदयाचे हे नुच असे आहे तसें साक्ष हे तुव ही आहे अ-
 शी शांका होईल तिचे निराकरण करण्यासाठी हे वचन अति म्हणावे। सन्यासाविधीचे शास्त्राने आणि अधर्मे निषे-
 ध शास्त्रानेच सर्व कर्मे त्याग किंवा धर्माधर्म त्यागास हे आहे यासुळे त्या विषयीं अथे अर्धे विधीचे प्रयोजन नाही। स-
 न्यास शास्त्राचाच एथें उपदेश केला असें संभवत नाही। एथें भगवदेक शरण न विषयीचे विधिविवक्षित आहे कारण
 सर्वधर्मेपरि त्याग करून भगवंतास शरण जा असा उपदेश करून गीता शास्त्रार्थींचा समाप्तिच केला। आणि भगवदेक श-
 रणने शिवाय सन्यासास ही सफलत्व नाही आणि सन्यासानधिकारी जा अर्जुन त्यास सन्यासाच्या उपदेशाचे प्रयोज-
 न ही नाही। अर्जुन पुढे करून त्याचे निमित्ताने सन्यासाधिकार्यास च हा उपदेश असे म्हणावे तर तसें हित सांगतो स-
 र्वपापापास्तुतुला सुक्त करीन तं शोक करून को असे उपक्रम उपसंहार अर्जुनाविषयीचे संभवणार नाहीत। त्यास्तव
 सन्यासधर्माचे ठायीं ही अनादर करून भगवदेक शरण व्हावे अशा विधी विषयीचे अथे भगवंताचे तात्पर्य आहे याक-
 रणाने प्रथम व्याख्याच उत्तम असे कोणी व्याख्याकार म्हणताना। यांचा अभिप्राय असा आहे - या गीता शास्त्रा-
 न साधन आणि फल भूत कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा भगवद्भक्तिनिष्ठा अशा तीन निष्ठा विवक्षित आहेत। त्यांतील स-
 र्वकर्म सन्यासपर्यंत कर्मनिष्ठेचा उपसंहार - स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विंदनि मानवः - एणेकरून केला। स-
 न्यास पूर्वक वेदांत श्रवणादि परिपाक सहित ज्ञान निष्ठेचा उपसंहार - ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतर।
 एणेकरून केला। भगवद्भक्तिनिष्ठा पूर्वोक्त दोहो निष्ठेस साधनभूत आहे आणि त्या दोहो निष्ठेची फलभूत म्हण

जे त्यापासून होणारी आहे तिचा उपसंस्कार - सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज - या श्लोकावर केला । भाष्यकाराचा अभि-
प्राय असा आहे की - मग्नना भव मङ्गलः - या श्लोकात भगवंताचे सत्यप्रतिज्ञेचा ज्ञान भगवद्भक्तीचे फल मोक्ष आहे असा निश्च-
य करून भगवद्भक्त शरणही असे सांगीतले यावरून सर्व कर्म योग निष्ठेचे रहस्य जें भगवद्भक्त शरणता रूप भगवद्भक्ति निष्ठेति
चा उपसंस्कार करून तत्फल भूत वेदांत विकृत ज्ञान सांगण्यासाठी सांगितले त्या उपसंस्कार शास्त्रांतरमिद्ध सर्व कर्म सन्यासाचा अ-
नुवाद करून एथे या श्लोकात केला । तुल्ये हि तसांगीतों सर्व पापापासून तुला मुक्त करीन दंडीक करून को इत्यादिक संवाद प्रस्ता-
वनेत लिहिल्या प्रमाणे उपनिषदांनी लजनक याज्ञक्यादि काचे संवाद प्रमाणे विद्या रक्त त्यक्त आहे असे हे मत भेद या श्लो-
काचे व्याख्ये विषयीचे दारविले आहेत यांतून निर्मत्तर बुद्धीने विचार करून जो सांगला वाढेल त्या अर्थाचा स्वीकार
पंडितांनी करावा । मत भेदाने त्या त्या श्लोकांत उपसंस्कार करून सांगितलेली भगवद्भक्त शरणता स्वरूप भगवद्भक्ति निष्ठा
- त्या भगवंताचाच मी आहे - तो भावान् मासाच आहे - तो भगवान् मीच आहे - अशा तीन प्रकारच्या भावना भेदाने क्रमेण
रून मृदु मध्य अति मात्र अशी तीन प्रकारची आहे । पूर्व पूर्व भावनेच्या अभ्यासपरिपाकाने उत्तरोत्तर भावना रूप भगव-
द्भक्ति निष्ठा प्राप्त होते । त्या त्रिविध भगवद्भक्ति निष्ठेची उदाहरणे संक्षेपाने एथे लिहिली । सत्यपि भेदापगमेनाथनका
हं न मामकीनरुचं । सासुदोदितरंगः क्वचनमसुदोदितरंगः - हे नाथ भगवन् तुझे आणि माझे स्वरूपाशी भेदनसलान
शी मी तुझा आहे तूं माझा नसेस जमा तरंग मसुदाचा आहे तरंनु मसुदनरंगाचा नाही अशी भावना मृदु भगवन्निष्ठा
। हस्तमुत्क्षिप्य यातोमि बलानकृष्ण किमद्भुतं । हृदयानयद्विनिर्यामि यो रुषंगण यामिने - हे कृष्ण हातास दारका-
दे कृन् बलाने गेलास यांत अद्भुत स्मरण जे आश्चर्य ते काय । तूं माझाच स्मरण मी तुला हृदयांत ठेवला आहे तो तूं जरा
माझे हृदया पासून जाशील तर तूं पराक्रमी असे सांगीत । हें मध्यम भगवद्भक्ति निष्ठेचे उदाहरण । सकलमिदमहं स्वप्ना-
कदेवः परमपुमाव परमेश्वरः सगकः । इति मतिरन्वला भवत्यनंतं हृदयगते व्रजतान् विहाय दूरान् - हें सर्व जग वासुदेव

च आहे परम पुरुष अद्वितीय परमेश्वर वास्तुदेव तो मीच आहे अशी ज्ञांची सर्वोत्तरी मी अनंताचे ठायी बुद्धि साठी आहे त्याप्रतु
 कून तें दूर जा असें यमाचे आपले दुतांस भाषण आहे। हें अतिमात्र भगवत् भक्ति निष्ठेचें उदाहरण आहे। अहंत्वां सर्वपापेभ्यः
 मोक्षयिष्यामि - सर्व धर्मांचा अनादर करून किंवा सर्व कर्मांचा त्याग करून तं न देकराण आत्माम् म्हणजे वंधुवधादि
 निमित्तक संसार हेतुभूत सर्व पापापासून मी तुझा प्रायश्चित्तावांचून ही मुक्त करीन - मादत्तचः - युद्धाविषयीं मी प्रवृत्त
 झालों तर बंधुवध निमित्तक प्रत्यवायापासून माझा निस्सार कसा होईल असा तूं शोक करूनको। धर्मोपासून पापाचा नाश हो-
 तो असें श्रुतीतें सांगितलें आहे मी परमेश्वर धर्मरूपच आहे असें ही श्रुति स्मृतीतें सांगितलें आहे। अथवा मला तूं स्वात्मवें
 करून जाणलें म्हणजे मी आपला स्वात्म भाव प्रकाशित करून ज्ञान दीपांतें अज्ञान वृत्तक सर्वधर्मा धर्मरूप तमाचा नाश
 करून तुला मुक्त करीन ॥ ६६ ॥ गीता शास्त्रार्थे समाप्त आत्मा आनां शास्त्रमंत्रदाय विधि सांगतात। इदं ते अनपस्काय -

इदं ते नातपस्काय नामत्ताय कदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यं नचमांयोभ्यस्यति ॥ ६७ ॥

म्हणजे सर्व संसाराचें नाश करणारें तुला सांगितलें लें हें गीता शास्त्रार्थचें रहस्य त्यास इंदिय जयनाहीं असा जो अतप-
 स्क किंवा तप म्हणजे आत्मोन्नतें न करणारा किंवा या शास्त्रार्थचें अनुष्ठाना विषयीं यत्न न करणारा जो त्यास तूं सांगूं
 नये आणि तपस्वी आहे परंतु ज्याची गुरुत्वे ठायी आणि देवाचे ठायी भक्ति नाही त्यास सांगूं नये आणि - नचाशुश्रूषवे -
 म्हणजे भक्ति मानव असून ही जो गुरुत्वी देवाची शुश्रूषा म्हणजे पूजा करीत नाही किंवा गुरुत्वे सांगितलेल्याचें अनुष्ठान क-
 रीत नाही त्यास सांगूं नये। नचमांयोभ्यस्यति - म्हणजे मी जो वास्तुदेव त्याप्रतु दामतुष्य असर्वज्ञ आहे असें मानून मी आ-
 पली प्रशंसा करतो असा माझे ठायीं दोषासेप करून माझे ठायीं ईश्वरत्व न जाणून दास्य करतो किंवा माझे ठायीं ईश्व-
 रत्वाचें सहन करून माझा द्वेष करतो असा जो माझा उत्कर्ष न सहन करणारा तपस्वी भक्त शश्रूषूजरी आहे तथपि
 त्यास कदापि सांगूं नये अर्थानें जो तपस्वी भक्त शश्रूषु कृष्णा नुरक्त आहे त्यास सांगावें असें सिद्ध होवें। एक एक विवे

षणानें ही जोर दित आहे तो हें रहस्य सांगण्यास अयोग्य आहे असें कवचविष्णु करितां चार नकाराचा प्रयोग श्लोकांत केला यावरून हें रहस्य ज्यास सांगायलाचें आहे त्यास अधिकार एण्यास न पुरुभक्ति श्रुष्टा भगवद्वरुक्ति अवश्य पाहिजे व तप किंवा मेधा यांचा मात्र विकल्प आहे असें भाष्यकार मत आहे ॥ ६७ ॥ याप्रमाणें संप्रदाय विधिसांगून त्याचें अनुष्ठान करणारास फलसांगतात। यः इमं परमं गुह्यं मङ्गलं केषु अभिधास्यति - म्हणजे जो संप्रदाय प्रवर्तक परमपुरुषार्थ साधनत्वास्तव सर्वत्र प्रकाशित करण्यास अयोग्य अशा या कृष्णाजुन संवाद रूप ग्रंथां प्रत माझे वायीं अनुक्त जे माझे वास्तव्याचे भक्त त्याचे वायीं ग्रंथ स्वरूपानें किंवा अर्थ स्वरूपानें स्थापन करील। कसें स्थापन करावें ते सांगतात। भक्तिं मयि परांकृत्वा - म्हणजे हीतें ग्रंथ किंवा तदर्थ स्थापन रूप परमपुरुषाजो परमेश्वर त्याची श्रुष्टा चमी करतो -

य इमं परमं गुह्यं मङ्गलं केषु अभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परांकृत्वा मामेवैष्यस्य संशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ॥ भविता न च मे नत्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

असा दृढ निश्चय करून स्थापन करील। मामेव एष्यति असंशयः - म्हणजे तो जो माझा देव याची भक्ति त्या समाप्त हाऊ न मज प्रतच लवकर ईश्वर म्हणजे मुक्त होऊन मद्रूपच होईल या विषयी संशय नाही। एथें - मङ्गलं केषु - असें पुनः भक्ति चें ग्रहण केले यावरून पूर्वोक्त तप आदिक तीन विप्रोपणें नमलां तरी ज्यास भक्ति आहे तो हें गीता शास्त्राचें रहस्य सांगण्यास अधिकारी आहे असें कवचविलें ॥ ६८ ॥ तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः - म्हणजे माझे भक्ताचे वायीं या गीता शास्त्राची प्रवृत्तिकरणाच्या ऐसां दुसरा मनुष्याचे वायीं माझे फार प्रिय करणारा नाही। न च भविता - म्हणजे पुढें ही होणार नाही। नत्मादन्यः - अन्यः प्रियतरः - म्हणजे पूर्वीं दीन्यां दुसरा फार मला प्रिय कोणी झाला नाही। अथवा मद्रूपी अनिशयित प्रीति ज्याची आहे असा कोणी सांप्रत नाही पुढें ही होणार नाही पूर्वीं दीन्यां झाला नाही ॥ ६९ ॥ श्रीकृष्णा पंगवः

अध्यापकाचें फल सांगून या गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाऱ्या फलसांगतात। या आवयोः इमं धर्म्यं संवादं अध्येष्यते
 - म्हणजे जो तें अर्जुन आणि मी कृष्ण यांच्या धर्माचा उत्पन्न करणारा किंवा धर्मचिन्ह किंवा धर्मरूप जो हा संवाद याचें ज
 प रूपानें अध्ययन करील म्हणजे पठन करील तेन ज्ञान यजेन अदंष्टः स्यादिति मे मतिः - म्हणजे त्याणे चतुर्थीच्याय
 न सांगितले आजो धर्म्ययज्ञादिकापेक्षा श्रेष्ठ ज्ञान यज्ञाचें करून माझे सर्व धर्म्याचें यज्ञ केळें किंवा पूजन केळें असा म
 हा निश्चय आहे। जरी केवळ पठन करणाऱ्या गीतार्थ न जाणून जप रूप पठन करील तर्थापि तें एकूण माझे हा स्तवन करतो
 अशी बुद्धिमत्ता उत्पन्न होऊन मी त्या जवळ उभाराहतो जसा लोकाना दृष्टीने कोणी कोणाचें नाव धरून हाक मारिलीत
 र ऐकणारास हा मलाच हाक मारतो अशी बुद्धि होऊन हा काय म्हणतो तें स्वकावधान तो त्या जवळ एकूण उभाराहतो त्याप

अध्येष्यते च इमं धर्म्यं संवादमावयोः॥ ज्ञानयजेन ते नादमिष्टः स्यादिति मे मतिः॥ ७०॥ ॥
 श्रद्धावान्न सृयश्च शृणुयादपि यो नरः॥ सौमिसुक्तः शुभान्न लोकां प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणो॥ ७१॥

माणें या स्तव केवळ याचें जप मात्रानें ही अंतःकरण शुद्धी होऊन ज्ञानोत्पत्तिद्वारा ज्ञान यज्ञाचें जें मोक्षरूप फल तें प्राप्त
 होतें मग अर्थातु मंधानपूर्वक पाठ करणारास तर नत्काराचें माझ्या ज्ञानानें मोक्षदोनो दे काय सांगावयाचें आहे। माझ
 निश्चय आहे असें सांगितल्यानें हा अर्थवाद नव्हे फलविधीच आहे असे जाणावें॥ ७०॥ आतां या गीताशास्त्राचें श्र
 वण करणाऱ्यास फलसांगतात। श्रद्धावान्न सृयश्च यः नरः शृणुयादपि - म्हणजे दुसरा मोठया स्वराणें या गीताश
 स्त्राचें पठन करित असतां श्रद्धें करून युक्त होत्साला आणि हा मोठया स्वराणें किमर्थ पठन करतो दे किंवा अवबुद्धीप
 ठन करतो अशा दोष दृष्टीनें रहित जो मनुष्य या गीताशास्त्राचें केवळ श्रवण ही करील। सौमिसुक्तः पुण्यकर्मणो शुभ
 न्न लोकां प्राप्नुयात् - म्हणजे केवळ अक्षर मात्रांचे श्रवण करणारा होतो सर्व पापापाहून मुक्त होत्साला अश्वमेधादि

कृत्तम कर्म करणा न्यास जे प्राप्त व्हावयाचे पुण्यलोक त्याप्रत पावेले । अपिशब्दानें अर्थजाणणारा कृभलौकाधन पावेळ म्हणून
काय सागावयाचें आह्मे असें सूचविलें ॥७१॥ शिष्यास ज्ञान होइ तो पावेतो कारुणिक गुरुनें ज्ञानसांभण्याचा प्रयास करावा हें
सूचविण्यास्तव सर्वज्ञ ही भगवान अर्जुनास पुसतात । हे पार्थ त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुतं - म्हणजे हे अर्जुना मी सां-
गीत लेलें हें गीता शास्त्र त्ं एकाय मनानें अर्थनिश्चय पूर्वक श्रवण केलेंस काय । हे धनंजय ने अज्ञानसंमोह नष्ट क-
चित् - म्हणजे हे धनंजया अर्जुना अज्ञानानें झालेला जो भ्रम तो तुझा यागीता शास्त्रार्थाचे ज्ञानानें गेला काय । जर भ्रम
गेला नसेल तर पुनः उपदेश करीन असा भाव ॥७२॥ असें भगव द्वाक्य ऐकून कृतार्थ झालेला अर्जुन पुनः उपदेशाची अपेक्षा
नाहीं असें बोलतो । हे अच्युत त्वत्प्रसादान्मोहः नष्टः स्मृतिः लब्धा - म्हणजे हे अच्युत स्वरूपाकृष्णा अज्ञानापास्त

कच्चिदंतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञान संमोहः प्रणष्टस्ते
धनंजय ॥७२॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात् म-
याच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥ श्रीकृष्णार्पणं ॥

न झालेला विपरीत ज्ञानात्मक माझा मोह नष्ट झाला ॥ मोहनाश कर्तानें झाला तो सांगतो । तुझ्या प्रसादें करून तुझ्या उपदे-
शापास्तून मला निः संशय आत्मज्ञान प्राप्त झालें । अच्युत यामें बोधनानें तुझ्या आत्मत्वे करून निश्चय झाल्यानें तुझा वि-
योग नाही । तुझें आत्म रूपानें सर्वदा स्मरणच आतां आह्मे असें सूचविलें । याम्मव - गत संदेहः स्थितोऽस्मि - म्हणजे सा-
र्वसंशय ज्याचे गेले आह्मे असा मी पुढे कर्तव्य ना रूपतुसे आज्ञेचे वादीं स्थित आह्मे । आणि करिष्ये वचनं तव - म्हण-
जे याव जीवित पर्यंत परमगुरु जो भगवान वास्तदेव न्याचे वचन करीन तुसे आज्ञेचे परिपालन करीन । एणें करून
गुरु आज्ञेचे परिपालन शिष्यास आवश्यक आह्मे असें सूचविलें आणि केलेंले प्रयासाचें साफल्य झालें असा भगवत
चा अर्जुनानें संतोष केला । एणें करून गीता शास्त्राचें अध्ययन करणाऱ्यास भगवत्प्रसादानें मोक्षपर्यंत ज्ञान लाभ

अवश्य होते असा या शास्त्राचे फला-श-उपसंख्यान करा ॥ ७३ ॥ शास्त्रार्थ समाप्त झाला आता कया संबंधाचे अनुसंधान
 ने संजय धृतराष्ट्रा प्रत बोलतो । इति अहं महात्मनः वासुदेवस्य शास्त्रस्य च - म्हणजे आपण मी महात्मा जो वासुदेव आणि
 अर्जुन यांच्या । अर्जुन गेम हारणे इमं संवादं अश्रोषं - म्हणजे लोकां मध्ये असे भाव्य आदि यामुळे मनास विस्मय करणारा-
 आणि शरीरावर रोमांच उभे करणारा असा जो हा संवाद याप्रत ऐकता झालो ॥ ७४ ॥ तू दूर असतो कसा संवाद ऐकला स
 शाश्वतेचे निराकरणार्थ बोलतो ॥ व्यास प्रसादान् - म्हणजे व्यासाने मन्त्रादिके के जें स्वक आणि दिव्य श्रोत्र त्याही करून दू
 र देखी मी पाहत होतो आणि ऐकत होतो एतद्गुण व्यास प्रसादाने । एतत् परं गुह्यं श्रुतवान् - म्हणजे अत्यंत गुह्य अशा या
 गीता शास्त्राप्रत मी ऐकले । ते गीता शास्त्र कसे ते सौगतो । योगं - म्हणजे योग प्राप्ति होण्यास अव्यभिचारि कारण कृष्णा

संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रोषमर्जुनं गेम ह
 र्पणं ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादान् श्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं ॥ योगं योगेश्वरात् कृष्णात्साक्षात्कथयतः
 स्वयं ॥ ७५ ॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममर्जुनं ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

र्जुन संवाद रूप अशा शास्त्रा प्रत । स्वयं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः श्रुतं - म्हणजे आपले परमेश्वर स्वरूपाने क
 थन करणारा जो श्री कृष्ण त्या पासून मी साक्षात् श्रवण केले परं परेने केले नाही । एणें करून भगवंताने ब्रम्हदेवाम सकल
 शास्त्राचा उपदेश स्वमुरवाने केला त्याचे श्रवण ब्रम्हदेवाने साक्षात्केले तद्वाग परंपरेने दुसऱ्यानी केले त्याप्रमाणे मी या
 शास्त्राचे मी साक्षात् भगवंताने मुरवापासून श्रवण केले मी मोठा ब्रम्हदेवा प्रमाणे भाग्यवान् आहे असे आपणें अभिनंद
 न संजयाने केले ॥ ७५ ॥ हे राजन् - हे राजा धृतराष्ट्रा । अर्जुन पुण्यं केशवार्जुनयोः इमं संवादं - म्हणजे लोकांमर आणि श्रव
 णें करून पुण्य करणारा पाप नाश करणारा जो केशवार्जुनाचा हा संवाद याचे । संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि च - म्हण
 जे बार बार स्मरण करून मी हर्षाप्रत पावतो । हे किंवा रोमांचित राश होत असा हिरुकीने फार आदर सुचविता ॥ ७६ ॥

जैविस्वरूप अर्जुनाकारणं भगवन्ता जै ध्यानार्थं दारविने तै त्पत्तै स्मरण करुन कीलतो ॥ तच्च हरेः अस्तु न हरेः रूपं संस्मृत्य
संस्मृत्य - म्हणजे हरीने अर्जुनात्त जै दारविने तै अति अद्भुत विश्वरूप त्या तै स्मरण करुन स्मरण करुन ॥ महाराज मे विस्वकभ
वनि पुनः पुनः हृष्यामिष - म्हणजे हे महाराज धृतराष्ट्रा मत्त मोढ विस्वय होतो आणि बारं बार हरे होतो ॥ ७३ ॥ यच्च हरेः
पदे पुनः विजयाची आज्ञा दे कर्तव्य असें सांगतो ॥ यच्च योगेश्वरः कृष्णः - म्हणजे ज्या बुद्धिद्विरपसाचे ठायीं सर्व
वसिष्ठीचा ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्ति भक्त दुःस्वप्नमाश करणात श्रीकृष्ण स्थित आहे ॥ यच्च पार्थः धनुर्धरः - म्हणजे अ
णि ज्या धर्मराजाचे पसाचे ठायीं गांदीव धनुष्याचे धारण करणारा नर अर्जुन स्थित आहे ॥ यच्च श्रीः विजयः लक्ष्मीः - म्हणजे
जेथे म्हणजे वर नारायणाची अधिष्ठिते त्या त्या धर्मगत त्या पसाचे ठायीं राज्य लक्ष्मी शत्रु पराजयाने होणार ॥ उत्कर्ष
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमस्य हृदये ॥ विस्वयो मे महाराज न हृष्यामिष पुनः पुनः ॥ ७३ ॥ यच्च यो
गेश्वरः कृष्णो यच्च पार्थो धनुर्धरः ॥ तच्च श्रीः विजयो भूतिधृता नीतिर्मतिर्मम ॥ ७४ ॥ इति श्रीमद्भगव
द्गीता उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासो अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
रूपं विजय उत्तरोत्तरं अभिवृद्धिं प्रतपावणात् ॥ राज्य लक्ष्मी रूप भूति - धृता - म्हणजे अवश्य होणारा ॥ याचा सर्वत्र श्री अ
धिकार ठायीं अन्वय आहे ॥ आणि नीतिः - त्याची प्रवृत्ति होणार आहे ॥ मतिर्मम - या प्रमाणे माझा निश्चय आहे ॥ या
स्तव व्यर्थ पुत्रजयादी प्रतदाकृत भगवद्वपुःपुनः पुनः स्तव्यामुळे लक्ष्मादिकांनी युक्त होणार पांडवाबरोबर संधिच
करावा हे योग्य आहे असें तात्पर्य ॥ ७४ ॥ गीताशास्त्रं ब्रह्मसूतार्थं प्रकाशार्थं मया कृतः ॥ आपाविहृति दीपोय महान् इति न श
नः ॥ श्रीकृष्णा योर्विते भक्त्यो मीराजवत्पुनः ॥ अनेन प्रीयतां देवो द्विपतिः श्रीपतिः स्वराट् ॥ मीमांसा त्याप पंचास्य सच
कार्यं सूरिणां ॥ शिष्यं त्वेषां कृतिर्भूयात् मधुना धस्य सन्मुदे ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषाविहृती
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ शतं भवनु ॥ ॥ श्रीकृष्ण प्रसादान् भक्त्योस्तारणमस्तु ॥

पृष्ठ १०-८२ शीतनाम सेवकपत्रे काष्ठरूप माने कृष्ण पक्षे कर्कशान्त्यो मीमवामो तद्विनेशदुस्तकं समाप्त ॥

अध्यायाची अनुक्रमणिका.

निरंक. व. संक.	पृष्ठ. अंक.	अध्यायकोण. समाप्त.		निरंक. व. संक.	पृष्ठ. अंक.	अध्यायकोण. समाप्त.	
निरंक.	पृष्ठ. १२	अध्याय	प्रथम.	निरंक.	पृष्ठ. १२१	अध्याय.	इहावा.
संक.	पृष्ठ. ४४	अध्याय	दुसरा.	संक. - २	पृष्ठ. १२१	अध्याय.	अकसबा.
संक.	पृष्ठ. २०	अध्याय	तिसरा.	संक. .	पृष्ठ. १२२	अध्याय.	घाराबा.
निरंक.	पृष्ठ. ३५	अध्याय	चवथा.	निरंक.	पृष्ठ. १२०	अध्याय.	तेराबा.
निरंक.	पृष्ठ. ९३	अध्याय.	पांचवा.	निरंक.	पृष्ठ. १२२	अध्याय.	चवदाबा.
निरंक.	पृष्ठ. १००	अध्याय	साहाबा.	निरंक.	पृष्ठ. २३२	अध्याय	पंधराबा.
निरंक.	पृष्ठ. ११०	अध्याय	मानबा.	संक.	पृष्ठ. २२३	अध्याय	सोळाबा.
संक.	पृष्ठ. १२५	अध्याय	आठवा.	निरंक.	पृष्ठ. २३४	अध्याय	सप्ताबा.
निरंक.	पृष्ठ. १३०	अध्याय	नववा.	संक.	पृष्ठ. २३५	अध्याय	अठराबा.

हा ग्रंथ पुणे येथे बाळकृष्ण रामचंद्र शास्त्री ठकार यांचे छापखान्यांत छापिला ॥ आहति प्रथम किंमत

इति श्रीभाषाविवृतिमहिता गीता समाप्त ॥

